ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

EGYSZERSMIND

A MAGYAR AKADEMIA KÖZLÖNYE.

KIADJA

TOLDY FERENC.

. . . . . peragit tranquilla potestas
Quae violenta nequit . . . Claud.

HETEDIK FOLYAM : 1857.

MÁSODIK KÖTET.

PEST.

EMICH GUSZTÁV NYOMTATÁSA.

1857.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVII. Év. 1857. I. Sz.

AZ ESZT VAGY VIRÓ IRODALOMRÓL.

HUNFALVY PÁLTÓL.

Olvastatott az akademiában oct. 13. 1856.

Tudományos eszméletünk eddig elé nincs tekintettel éjszaki rokoninkra; s nem tudunk semmit a *szómiak* és *virók* (finnek és esztek) nyelvén vagy nyelve és történetei felöl napvilágra jöttekről. Azok is így vannak velünk körülbelül. De midőn őket, szükebb viszonyaik a természetös kötelesség elmulasztásaért nem bünösöllik: minket annál sulyosabb vád terhel, mennél nagyralátóbbak szoktunk lenni. De, úgy hiszem, azon elszigeteltség, melyben tudományos eszméletünk rokoninkra nézve tartatik, el fog enyészni; addig pedig legyen nékem szabad egyszer másszor regélni valamit azokról, kiket nyelvi rokonság leginkább közelít mihozzánk.

Az 1855-dik évi *Suomi* folyóiratban, melyet a *Suomen kirjallisunden seura* (finn irodalmi társaság) ad ki, kijött *Ahlquist Ágoston*tól értekőzés az *eszt legujabb irodalmi állapotról.* Ez külön lenyomatban megjelenvén (ezen cím alatt: *Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta. Kirjoittanut Aug. Ahlquist. Eri painos aikakautiesta kirjasta Suomi, vuonna 1855. Helsingissä, Suomalaisen kirjallisuuden seuran kirjapainossa 1855.* Magyarul: A viró (eszt) legujabb irodalomról. Irta Ahlquist Ág. Külön nyomat a Suomi évszaki könyvből 1855 évre. Helsingförsben, a finn irodalmi társaság könyvnyomdájában

1855.), úgy jutott könyvárusi uton kezemhöz, nem birván a nevezött Suomi folyóiratot. Ez értekőzésben sokat találék, miről tudomásom nem volt, mert az eszt irodalmi társaság tárgyalásai sem járnak ide; magam pedig sem pénzzel sem idővel nem győzöm rokonink figyelemmel tartását. Ahlqvist igen kedves dolgot teve tehát, ha szabad reménylenem, akademiánknak is, mely előtt szerencsém van ismértetni munkáját. Mihöz ezennel fogok.

I.

A viró irodalom kezdete és kezdetleges folytatása.

A szómi (finn) nemzet, s testvérei a finn tengeröböl déli partjain, a virók (esztek), majdnem egy időben jutának közleködésbe a keresztyén népekkel. Ezek egyiket is másikat is a keresztyén hit nevében megfoszták szabadsága- és önállásától; de ha idáig egyenlő vala a szómiak és virók állapotja, ezentul az nagyon külömbözött. A szómiak vagy finnek hódítóji, a svédek, hamar testvérekül fogadák őket, s részelteték azon törvények és müveltség jótékonyságaiban, úgy hogy a finn népdalokban semmi keserüség nyomai nem látszanak a svédek iránt, milyent az elnyomott nép elnyomója iránt táplálni szokott.

Ámde a virók a német hadvitézek martalékivá lettek, s mennél vitézebbül védék magokat, annál kegyetlenebb rabszolgaságba ejtetének; mert a kardvitézek vas ünge alatt nem dobogott emberi szív. Szegények, a keresztyén hitet is inkább csak a tized-adásból ismerték meg, hogysem emberszeretetét tapasztalák. A viró nép földig tapostaték, s hozzá fogható szerencsétlen nép nem volt Európában.

Hódítóji között mindjárt a martalékon osztozkodtukban viszály tört ki; mert a vitézrend feje és a rigai püspök kiki maga szeretött volna uralkodni. Ezen viszály azután is tartott, s okot szolgáltatott mindig a litvánok, lengyelek, oroszok beavatkozására. Tudjuk pedig, hogy: quid quid peccant reges, plectuntur achivi; a rabszolga nép vérzött leginkább ezen csatázásokban. Ilyen körülmények között a viró nép mívelődéséről szó sem lehete.

Luther egyház- és hitujítása felkapa Viróországban is: de még ez is, mely valamennyi fiatal irodalmat Európában költögete, ott később kezde hatni; a 16. században alig jelent meg néhány könyv viró nyelven, p. o. Luther kátéja, mely *Witte* nevü pap fordítása szerint Lübekában 1553-ban kijött. Csak miután Gusztáv Adolf által a stolbaui és altmarki békekötések utján 1617 és 1629-ben, Viróország Svédországhoz jutott, kezde viró nyelven is élet nyilatkozni, s két férfi: *Stahl* és *Rossinius* lőnek a viró irodalom alapítóji.

Stahl Henrik Reval-ban születvén, s ezen város iskolájiban tanulván, több évig Németország egyetemeiben tartózkodék; 1641 Ingermanland szuperintendesévé lőn; meghalt 1657-ben Narvában. Ő német és eszt szöveggel kiadá 1630—1638. években: *Hand- und Hausbuch für das Fürstenthumb Ehsten in Liffland,* melynek első része magába foglalja Luther kis kátéját és néhány imádságot; második része éneköskönyvet; harmadik része az episztolákat és evangeliumokat, a szenvedés történetével; negyedik része Dávidnak 14 zsoltárát, imádságokat, és lelkészek számára utasítást betegek és más szerencsétlenek vigasztalására. Egyéb munkáinál híresebb azomban Reval-ban 1637-ben kiadott nyelvtana: *Anführung zu der Ehstnischen Sprache,* melyet követe *Petraeus* finn nyelvtanában. Stahl nem tudott jobban a viró nyelvhöz, mint Petraeus a szómihoz, monnon a latin nyelvtan mintájába szorították az illető nyelvet, s kiküszöbölék azokbul azt, mi a mintába nem fért. Azomban így járt nemcsak a szómi és viró nyelv, hanem a magyar is.

Az eszt nyelv két nyelvjárásra oszlik, *revali* és *dorpatira.* A revali a tulajdonképi Viróországban, vagy a mostani revali kormánykerületben és Lívország éjszaki részén divatos; a dorpati az eszt népség alig egy hatodánál jár *Dorpat* és *Verro* városok környékén, 17 egyházközségben. E két nyelvjárás között nem nagyobb a külömbség, mint a milyen van a keleti és nyugati finnség (szómiság) között, s irónk következő példákban gondolja kifejezhetni a külömbség lényegét. (Hogy ezt a magyar olvasó előtt fölfoghatóbbá tegyük, s egy úttal az eszt (viró) nyelvnek viszonyát a finnhöz is némikép felmutas-

suk, első sorba a szómi idomot, azután a két viró nyelvjárását, s utolsóba a magyar jelentést teszszük.)

Szómi:	*Viró:* *revali*	*dorpati.*	*Magyar:*
siellä	seäl	sääl	ott (se = az)
päältä	peält	pääl	felül (pää = fe)
ääni	heäl	hääl	szó, hang
yksi	üks	üts	egy
kaksi	kaks	kats	kettő
annat	annad	annat	adsz [1])
antaa	annab	annap	ad
kunikaat seisovat	kuningad seisvad	kuninga saisva	királyok állanak [2])
vallitsijat pitävät	vallitsejad peavad	vallitseja peava	választók tartanak
linnassa	linnas	linnan	városban [3])
tarkaksi	targaks	targas	szorosnak [4]).

E kis mutatványbul kitetszik, hogy az eszt nyelv általában elejti a ragok utóhangzóját, s hogy a dorpati nyelvjárás még inkább gyöngíti a ragokat, mint a reval.

Stahl könyvei a revali nyelvjáráson irattak; de minthogy a lelkészek általában németek valának, kik a nyelv termetét alaposan nem ismerték, a dorpati vidéken levők nem bátorkodtak Stahl nyelvét elfogadni, s a dorpati lelkész, *Rossinius Joakim* dorpati nyelvjárásra fordítá a vasárnapi és ünnepi evangeliumokat és episztolákat rövid elbeszéllésével Krisztus

---

[1]) Ez: adok, adsz, ad; adunk, adtok, adnak, finnül: annan, annat, antaa; annamme, annatte, antavat; revalul: annan, annad, annab; anname, annate, annavad; dorpatul; anna, annat, annap; anname, annate, annava.

[2]) Magyarban a többes képzője *k*, finnben *t*, az eszt- revalban *d*, az eszt-dorpatiban e *d* elesett.

[3]) *Ben* rag finnben *ssa*, eszt-revalban *s*, eszt-dorpatiban *n*, mely nálunk is gyakran *ben* helyett áll, p. o. tél*en* nyár*on*, az*on* stb.

[4]) Ez változtató rag; a magyar király*nak* nevez valakit, és király*lyá* teszen, e kettő helyett a finn *ksi*, az eszt-reval *ks*, az eszt-dorpati *s* ragot használ. Többször felel meg s másutt *ks*-nek, p. o. a magyar *mos*-ni esztben *mösk*-ma, finnül *pes*-tä.

szenvedésinek és halálának, s ezt 1632-ben Rigában adá ki. Ekként irodalmilag is megalapíttaték a két nyelvjárás az eszt (viró) nyelv általános irodalmi fejlődés kimondhatlan hátrányára.

Eleje meglévén az irodalomnak, ez lassankint növeködék. Minthogy Stahl szórul szóra fordította esztre a németet, s az énekben semmi versmértéket nem követött: lelkészi gyülés Revalban 1656-ban uj idomba önté az énekeket. Hasonlót teve más gyülés a dorpati nyelven írottakkal is 1685-ben. A káté, mely Stahl kézi- és házi könyvében rosszul volt fordítva, kijavíttatván a revali nyelven 1673-ban, dorpati nyelven 1684-ben adaték ki. Azután *Forselius*, születésre finn ember abd-könyvet ada 1687-ben, jobb írásmódot követve, és több idegen foltot kivetve a nyelvbül.

Stahl nyelvtana után következék 1648-ban *Gutslaff* „Observationes grammaticae circam linguam Ehstonicam"-ja, mely, ha nagyon nem mert is eltávozni Stahl ösvényétül, mégis többféle sajátságot tett kelővé, mely az élő nyelvben járt. *Göseken Henrik* 1660-ban kijött „Manuductio ad linquam Oesthonicam"-ja még kedvesebb vala a tanulóknak, mert 412 lapnyi német-eszt szótárt foglalt magában. De legjobban ismerteté az eszt nyelv természetét *Hornung János*, ki 1693-ban Rigában kiadá: Grammatica Esthonica, brevi perspicua tamen methodo ad dialectum Revaliensem edita. Hornung vala a viró nyelvtan alapítója, mint *Vhael* a szómi-t alapítá meg; ő azonkívül megujítá az egyházi nyelvet, kiadván uj fordításban a kátét 1694-ben, és új énekös könyvet 1695-ben, melynél más eszt könyvnek áldásosabb hatása nem volt soha.

De a szentirást mindeddig sem birta a kis viró irodalom. Igaz, Jöseken fordította ugyan revali nyelvre, s Gutslaff dorpatira az uj testamentumot, de az 1656-ban kigyult háboru miatt egyik sem nyomathatott ki. Végre kijött ugyan a dorpati fordítás 1686-ban: mégis a nép legnagyobb része nem olvashatta azt a maga nyelvén. 1684-ben XI. Károly 800 ezüst tallért szánt a revali fordításért, s a lelkészek két ízben is tanácskozának felőle 1686 és 1689-ben, de nem tudtak megegyezni. Ekkor Hornung (1687. maga fordítá az uj testamentumot. Az 1704-ben kitört háború sok menekülő lelkészt haj-

tott Revalba, s a biblia-fordítás ujra szóba jött. Hornung fordítása alapul vétetvén, végre kiadaték revali nyelven is az u testamentom 1715-ben, mely évben Hornung orosz fogságban meghala. Egyébiránt ennek nyelvkezelése az ó testamentom fordításában is szabályul használt, s elvégre 1739-ben *Helle Thor* lelkész kiadta az egész szentirást revali nyelven. Helle nyelvtant is íra, melyet *Gutslaff Eberhard* 1732-ben ada ki,— ezen címmel: *Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilt werden: 1) eine Grammatica, 2) ein Vocabularium, 3) Proverbia, 4) Aenigmata, 5) Colloquia.*—*Hupel Vilmos* Lipcsében 1780-ban kijött: *Ehstnische Sprachlehre für die beiden Hauptdialecte, den reval'schen u. dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche* czímü munkája nem volt egyéb, mint uj kinyomatása az előbb nevezött munkának. Hupel *Mittau*ban 1818-ban ujra kiadta munkáját, mely még most is nélkülözhetlen az eszt nyelv-tanulónak. Egyebet is írt Hupel, *Nordische Miscellaneen* 28 füzetben 1781—1791.; és *Neue nordische Miscellaneen* 18 füzetben 1792—1798. Ő első írt viró nyelven kis füvész könyvet 1766-ban, és orvos-könyvet 1771. Meghalt tisztelten mindenkitül 1819-ben.

A 18-dik század elején orosz birodalom alá jutván Esztország, a béke áldásaiban kezde részesülni, s ennek utána a nép müvelődésére is több-több idő marada. Ezt az irodalom is megérezé, mely eleinte ugyan csak a vallási szükséget pótolta lehetőleg, mégis mind jobban fogta fel a nyelvet, melyen járt, s a célt, mely felé töreködött.

II.

Rosenplänter s az ő idejebeli irók.

A folyó század második tizedében uj életet látunk ébredni a viró nyelv- és irodalomban, mely azzal jelenté magát, hogy a nyelvet nagyobb szorgalommal kutatják, mint azelőtt; a könyvnyelvet a nép nyelvéhöz alkalmaztatják s ebből megmegigazítják; az idegen szólások és kifejezések helyett honiakat használnak; s végre hogy ezen században több könyv

adaték ki mint az előbbiekben összevéve. Oka ezen uj életnek sokféle vala, részint a francia háború megszünte után az európai fejedelmek ügyekezete a népek boldogitásán működni; részint és különösen az esztországi német birtokosság eszére térte, minél fogva az ősi szántóvetőben, kit addig állatnak nézett, embert kezde becsülni, s az ő nyelvének megtanulását szükségesnek érezni; részint és legkülönösebben Sándor császár rendölete, mely a balti tartományokban az örökös jobbágyságot megszünteté, mely rendölet mint a tavasznak éltető szele, áthatá az egész tartományt. Ezentül iskolákról kezdének gondoskodni, s az iskolák tankönyvet vontak magok után, ezek készitése pedig a nyelvtanulást igényelte.

Első, ki az uj követelésnek megfelelni tanult, *Rosenplänter János Henrik*, pernaui lelkész vala (született Lívtartományban 1782-ben, meghalt 1846-ban). Ez 1813-tól fogva kiadá: *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache*, melybül 1832-ig húsz füzet jelent meg. Ezen füzetek nem csak kutaták a nyelvet, annak ősi természetét és szókincseit, hanem ó és új irodalmi viró darabokat, közmondásokat, találós meséket s egyebet hozának fel, mi által a nyelv és irodalom épült. Maga Rosenplänter sürgeté azokban a viró nyelvnek a latin iskolákban taníttatását, mire viró olvasó-könyvet készitött; mások mást tevének. Névszerint az egész 19 füzetet elfoglalá *Jannau Henrik* dolgozata: *Ueber die Grund- und Ursprache der Ehsten und die Mittel zu einer allgemeinen ehstnischen Schriftsprache zu gelangen*. Ebben nevezetös azon vizsgálati eredmény, hogy a régi *lív nyelv* a viró vagy eszt nyelvnek anyja; miben az iró csalatkozhaték, mert úgy a lív nyelv a szóminak is anyja volna; inkább így áll a dolog, hogy a lív a virónak ága vagy testvére. *Sjögrén* e téren tött vizsgálatai és gyüjtései világosságot igérnek: de a híres tudós 1855. első hó 18-kán meghalt, s ha a pétervári akadémia ki nem adja kéziratait, mint kiadja *Castrénéit*, a tudomány nagy kárt vallana. De Jannau, kiről szó van, érdemes lett iskolaalapitásról és fenntartásról, melynek hire Finnországban is elterjedt.

Rosenplänter társírói közt első helyen állanak *Knüpffer Arnold Fr.* (született 1777-ben, meghalt 1843.), és *Heller Já-*

nos Fr. (született 1786-ban, meghalt 1849); azután három Oesel-szigetbeli, úgymint *Frey, Willmann, Luce.*

Knüpffer hosszú életén keresztül leghőbb barátja az eszt nyelvnek, fáradhatlanúl gyüjte szókat, mondatokat, dalokat, mondákat, s *Neus* népdali gyüjteménye (melyet már egyször említöttem, s mely Revalban 1850—1852-ben jött ki) felében Knüpffer által került egybe. Nagy becsü nyelvtani dolgozata: *Ueber die Bildung und Ableitung der Wörter in der ehstnischen Sprache,* Rosenplänter Beitraege harmadik és nyolczadik füzetében. Külön kiadá: *Bemerkungen über die Declinations- und Casusformen der ehstnischen Sprache.* Reval 1817-ben, melynek tárgyáról mindjárt. Knüpffer ezenkívül kiadá 1830. az ágostai hitvallást négy nyelven, fordíta uj énekös könyvet s az 1835-ben ujra kinyomatott viró szentírást ő nézé át majdnem egyedül.

Heller a nevezött Beitraege 15-dik füzetében nyomozgatá: *Versuch über das Wesen und den Gebrauch der ehstnischen Casus, besonders des sogenannten Nominativs, Genitivs und Accusativs.* Mint láttuk, Knüpffer is tárgyalta ezt. A szómi és viró nyelvben a névszónak három esete érdemli meg kiváltkép a figyelmet; *Eurén* (szómi nyelvtan-író) nevező, osztó, birtoki (nimentö, osanto, omanto) névvel illeti azokat. A feltetsző az, hogy a nevező kétféle, mikor határozottan és egészen kifejezi a tárgyat, s mikor azt nem így fejezi ki, midőn *osztó*nak nevezik. Azután nem ,csak alany-, hanem tárgyesetben is állhat, mind nevező, mind osztó. Viszontag a birtoki is tárgyesetet fejez ki, még pedig határozott értelemben. Ezen úgy látszó visszásság semmi nehézséget nem okoz a szómiban, de okozott a viróban, melynek végzetei jobban kopvák, s melyben az osztót észre sem vették azelőtt, p. o. még *Hupel* 1818-ban másodszor kijött nyelvtanában sem említtetik. Heller a nevezőt definitivusnak, az osztót indefinitivusnak s a birtokit relativusnak nevezi, s azt elfogadja *Ahrens* is (*Grammatik der ehstnischen Sprache revalschen Dialectes. Erster Theil. Formenlehre.* Reval 1843).

Frey (szület. 1757. meghalt ?) leginkább a költészet körül működék. A Beitraege második füzetében íra: *Ueber die ehstnische Poesie,* s negyedikében: *Ueber die bisherigen Ver-*

sündigungen wider die Regeln der Poesie in der ehstnischen Sprache. Nagy kérdés hányatik a finn nyelven, vajjon a versirásban a hangsuly uralkodjék-e vagy a mennyiség? az eszt nyelvben határozottan a hangsuly mellett van minden új igyeközet, mert a végzetek kopván inkább érezik azt; azért is szerencsésebben fordítanak nyugati költeményeket eszt nyelvre mint finnre. Mutatványul teszem ide a német protestansok között isméretes, Mahlmann vagy Witschel dolgozata szerinti, mi-atyánk elejét, Frey fordításábul:

Issa! kedda Jesus andis tunda,
Kedda meel siin hüab ussoga;
Issa! kedda taevad ei siit ilmast
Egga sinno lastest lahhuta:
Vägga kitud olgo so suur nimi!
Sinno ette sago kummardud! stb.

Ise (atya), kit Jézus ada tudni,
Kit (az) elme itt hí eskü (hit)vel;
ise! kit (a) mennyek nem innen (a) világtul
nem is te gyermekidtül választanak:
nagyon köszönve legyen te nagy neved!
Te előtted történjék imádás!

Frey szent éneköket is írt, s fordított több német költőből.

Willmann (szül. 1746-ban, meghalt 1819.) meséket adott ki még 1782-ben Revalban, melyek három kiadást értek. Rosenplänter Beitraegei-ben levelet ír *Luce*-nak, melyben az eszt irodalom akadályairól beszéll, s mely ezen irodalom történeteiben nevezetös marad.

Luce Lajos (sz. 1756-ban, meghalt 1842.) nem csak Rosenplänter dolgozó társa vala, hanem külön is kiadott munkát: *Sarema jutto-ramat* (Oesel sziget meséji) Mittau-ban és Pernauban 1807—1812; másod ízben kijött Revalban 1843-ban, halála után. Ez kedves könyve lett a népnek, melyből mulatást és oktatást merít. — De a mi még nevezetösebb, *Willmann* és *Frey* eszt irodalmi társaságot is indítványoztak, s alkotának Arensburgban Oesel szigetén. Azomban keveset hata ez, 1842-ben megszűnt lenni.

Rosenplänter társai közzül említendő még *Winkler Reinhold János* (sz. 1767. megh. 1815.), ki többek közt szent

és világi énekeket írt, s német nyelvből fordított. Nagyon dicsérik Bürger költeményének: Das Lied vom braven Mann, fordítását, s hadra buzdító dalát 1854-ben is szerte hangoztaták az ujoncok:

Nüüd, mehhed, olgem tuggevad!
üks kibbe tund on kä;
meid kutsub sötta söa-heäl,
ja keik, mis meil on armas veel,
jääb meist nüüd järrele. stb.

Most, férfiak, legyünk erősek! — a sajnos perc itt van; — minket hí csatába a csatazaj, — s minden, mi nekünk kedves még — marad tőlünk most hátra. stb.

III.

Masing.

Az eddig említött írók előmozdíták ugyan az eszt (viró) nyelv tudását és az eszt irodalmat: de mindnyájan a szentírás fordítása és Hornung által meglapitott nyelvet követék, melynek habár észrevevék is hibás voltát, mint p. o. Knüpffer, még sem mertek töle eltávozni. Ezen feladat *Masing*nak juta.

Masing Otto Vilmos livtartományi *Lohosuu* községben születék 1763-ban; az iskolákat járta Narvában, tanult a hálai egyetemben, s 1788 óta több helyütt lelkészködék, végre *Eksen*ben is, Dorpathoz közel, hol mint a dorpati prépostság prépostja 1832-ben meghalt.

Első munkája vala 1795-ben: *Abd, ehk luggemise ramat lastele* (abd — az eszt nem mondja: abc — vagy olvasókönyv, gyermekeknek). Már ebben eltére a szokott írásmódtól. De irodalmi tevékönysége később támadt, midön közel lakik vala Dorpathoz. Ekkor adá ki 1816-ban: *Ehstnische Originalblätter für Deutsche*, I. Heft. Kettős célja volt ezen munkánál, első: mívelt emberek számára is írni eszt szöveget, hogy azok annál nagyobb kedvvel tanulják az eszt nyelvet; másik: fentebb tartalom előadása által a nyelvet kifejteni, s annak alkalmas mivoltát kitüntetni. Nagy álmélkodást gerjeszte a füzet a német nyelvü olvasóknál, kik ilyesmit nem kerestek esztül írt könyvben; még inkább elcsudálkozának, megért-

vén, hogy Masing nem írta ezt előbb németül s azután fordította esztre, mit legtöbb esztül prédikáló pap szokott vala tenni. Mind a mellett irigység, roszakarat, mely kettő, — úgymond Ahlquist, sehol sem nagyobb mint ezen rokon földön (jotka molemmat eivät missään ole niin suuret, kuin tässä naapuri-maassamme), akadályul vala a munka folytatásában, s a másik füzet nem jött ki.

Masing nagyobb és alacsonyabb közönséghöz fordult, 's 1818-ban kiadá: *Pühhapäva vahheluggemised, essimene jaggu;* (ünnepi mulató olvasmány, első része). Keservesen panaszolkodván, hogy a szegény nép vagyonának, testének és lelkének nagy kárára a vasár- és nyugnapokat ivókban szokta tölteni, olvasmányt nyujta neki, mely felvilágosítsa és mulassa. A könyv 168 lapnyi. Olyan jól találta el az író a néphez illő hangot, hogy minden oldalról köszönő leveleket vett iskolamesterektől és felvilágosodtabb földmívelőktül a jóért, melyet könyve által eszközle. Nem tudni, mi okbul, nem folytatta ezt.

1819-ben kiadá a kátének új fordítását, s az ó testamentom történeteit.

1820-ban elkezdé a kormány által kiadott rendöleteket, itéleteket stb. fordítani, melyek a szabadsággal megajándékozott parasztrendet illetik, mit 1827-ig be is fejezött. Kiadta esztül 1820-ban a kormány által kibocsátott azon törvényt is, mely a parasztok szabadságát, s azok viszonyait földesuraikhoz meghatározta. E két munka által az eszt nyelvet kormányzásra is alkalmassá tette; a felsőség elismerte érdemeit, s megtisztelé a Vladimir-rend negyedik osztályával.

1821-ben falusi iskolák számára kiada 38 nagy olvasó lapot, valamint útasítást, mint kelljen ezen lapokat a gyermekek olvasásra tanításában használni. Még nagyobb örömöt szerze az eszt irodalom barátjainak az által, hogy *héti ujságot* kezde (maarahva-näddäla- leht = földiek héti lapja). Eddig viró nyelven nem adatott még ki ujság, kivéve 1806-ban Oldekop és Roth által, mely azomban 41-dik számával megszünt. Masing héti lapja folya 1821, 1822, 1823 és 1825-ben, ötvenkét számot adván évenkint, félfél nyolcadrétü íven. — Ugyan ekkor 1821-ben megindítá *Becker* Finnor-

szágban is *Turun viikkosanominen*-jét (aboi héti ujság). — Masing ujsága 1825-ön túl külső akadályok miatt nem járt többé. De ő nem szűnt meg működni. Mert

1823. ismét kiada: egy *Teljes Abd-könyvet, melyből a hazai nyelv olvasását meg lehet tanulni* (täieline abd-ramat, kust maakele luggemist oiete oppida); s elkezde naptárt adni, mely 1824—1826-ig folyt. Ezekben a történetekre, s országismeretre vonatkozó böcsös dolgozatokat közle, többek közt I. Péternek történeteit.

1824-ben kiadá az új testamentomnak 52 történetét, s 1825-ben *teljes keresztyén hittanítást*, mi neki utolsó eszt nyelvü munkája vala.

Mondtuk Masingról, hogy a nyelv-ujítás- és javítás neki juta osztályul; lássuk ezt is röviden. Ő a tisztább és eredeti nyelvet minden viróul írt könyvében gyakorlatilag mutatá meg, azonkivül értekőzésekben is tárgyalá. Rosenplänter gyüjteménye 20-dik füzetében kiadá: *Versuch einer grammatischen Terminologie zu einer künftig ehstnisch abzufassenden Sprachlehre*; külön pedig kiadá: *Vorschläge zur Verbesserung der ehstnischen Schrift.* Dorpat 1820; és *Beitrag zur ehstnischen Orthographie*, Dorpat 1821., mely utóbbi irat két más iratot szólíta elő, úgymint (*Steingruber*-től): *Bemerkungen über O. W. Masings Beitrag stb. von einem Freunde der ehstnischen Sprache*, Pernau 1826; s *Hirschhausen*től: *Ausführliche Anzeige und Beurtheilung der Schrift*: *Beitrag* stb. Reval 1827. Ezekre Masing közzé tevé: *Beleuchtung der, über O. W. Masings Beitrag zur ehstnischen Orthographie, erschienenen Bemerkungen, vom Verfasser des Beitrages zur ehstnischen Orthographie,* Pernau 1827, mi neki utolsó munkája volt.

Hogy az olvasó némileg tudja, miről folyt a vita, elmondjuk, mikép Masing háromféle ujítást hozott be a viró írásba. Az első illeti *a rövid és hosszu hangzókat.* Magyarban a hosszu hangzót megkülömböztetjük a rövidtől, s a mássalhangzót, ha kell, kettőzve írjuk, mind rövid mind hosszu hangzó után. A szómik is úgy tesznek, csakhogy a hosszu hangzókat kettősen írják. De a viró helyesírás, mely német prédikátorok által lett, azon helytelenséggel járt és jár el most is, hogy a rövid hangzó után kettőzve írja a mással-

hangzót, mikor egyesnek hangzik is, s a hosszu hangzót nyilt szótagban egyesen, zártban kettősen teszi ki. P. o. *innimenne*, *jummalatte* e helyett áll : *inimene* ember, *jumalate* isteneknek; viszontag *kare*, *kele*, *kuse* első tagja hosszu, mert nyilt; de ha zárttá lesz, már így írják : *kaar*, *keel*, *kuus*. Mikor pedig rövid hangzó után kettős mássalhangzót ejt az eszt, azt az írás nem tudja külömben kifejezni, mint a rövid hangzót, mely után egyesnek ejtik a mássalhangzót. Masing észrevette a helytelenséget, de annyira megrögzöttnek gondolá, hogy meghagyta mindenütt a kettős mássalhangzót, s azon hangzóra, mely után kettősen hangzik a mássalhangzó, hangsuly jegyet tett. — Másik ujítása illette *a lágyuló bötüket*. Ő első vette észre, hogy a viró nyelvben, kivált *l*, *n*, *r*, *s* és néha *t* meglágyulnak, mint a magyar *ly*, *ny*, *ty*, (*r* és *sz* nem tud nálunk így meglágyulni). De a megjegyzéssel nem boldogult, mivel nem a lágyuló bötün jegyezé meg azt, hanem az előző hangzón, mely alá *i*-t írt. — Harmadik ujítása illette azon *o* hangot, mely az orosz és török vastag tompa *i*-hez hasonlít, s melyet vont hangsulyi jegygyel tüntete ki. Ezen ujításai igen sok ellent támasztának neki, pedig a tények, melyek miatt tevé az ujításokat, bizonyosak.

IV.

Gróf Mannteuffel.

Ahlquist ezen írónak külön szakaszt enged tudósításában, mivel a korabeli iróktul külön állott, s mivel az nevezetös a viróknál, hogy a hajdani elnyomók és urak valamelyik ivadéka lealázza magát, s jobbágyainak lelki felvilágosításán dolgozzék. Mert jóllehet a mostan élő úri rend egészen más mint elődei : abban mégis hasonlít amazokhoz, hogy megveti a népet. De gróf Mannteuffel több egyébben is külömbözött társaitól (meghalt 1842.); Ahlquist azomban mindent mellőz, csak az írót tekinti.

Mannteuffel nem tünt ki mint sokat író, mert mindössze két könyvecskét ada ki a nép számára, úgymint : *Äiavite pero-valgussel* (időtöltés szurkos fenyü-világ mellett), s *Villem Navi ello-päevad* (Navi Vilmos életnapjai); ezeket is a régi

módon írta, nem ismervén Masing ujításait: de jeles elbeszéllő, sőt szerencsés költő is, mit az elbeszéllésibe szövött költemények mutatnak, s felette kitünő ecsetelője a népi szokásoknak. Jóllehet már öregebb korában írt, még sem áradoz előadásában, sőt imitt-amott kelleténél szorítkozóbb. Könyvei több kiadást értek s érnek folyvást.

Az elsőben 12 beszélye van; belőlök Ahlquist paraszt lakadalom leírását közli mutatványul. A másik az égettbor túlságos élvezetének gyászos következményeit írja le; s ennek bévezetésébül magyarra fordítjuk a mutatványt:

„Nyárnak meleg napiban annyi volt a légy, hogy embernek nem lehete miattok békéje. *Kerpi* úrilak délnek állott; ha kinyilék az ajtó, tömegestől szálldosának befelé a legyek. A szobában ujjongának örömökben, s féktelen uralkodást üzének. Már késő este, midőn a kávéasztalt terítötték, rámen egy rajuk, mintha számukra volna terítve, s megkacsintának egyet is mást is; hogy pedig nem volt szájok ízénti, megtörlék orrukat elölábaikkal, szárnyaikat pedig kisimítgaták hátsó lábaikkal, s felugrálva szállldostak a kalácsra. Ebbül néhányat harapván a kávékupa szélére bocsátkoztak, s iddogálának egyes csöppeket, mindig olyan okosan, mint ember; megdicsérék egyik a másiknak az italt, mely jobban csúsztatja a száraz kalácsot. Valának olyanok is, kik mindjárt az egész kupát ki akarták inni; ezek rámenének s ott vesztek. Ez azon fiataloknak szerencsétlensége, kik az öregek tanitását nem fogadják, mert a túlságos vágynak mindig halál a vége. — Az ételasztalon szint oly szemtelenek valának, mert semmit sem hagytak, a nélkül hogy meg ne nézzék, s lábaikkal rajta ne járjanak. A vén háziúr nagy tusában volt velök. Köztök többen, igazán kutya erkölcsüek, ördögi csínnal éltek. A vén úrnak kopasz feje volt, csak imitt-amott lenge ősz hajszál rajta, maradékul az előbbi dísznek. Erre a kopasz fejre szállongtak mindig; egyik jött, másik ment; eleget csapdosa a vén ember s törölgeté fejét kezével. Még ezen bajt csak kiállhatá; de szokása vala evés után pihenni. Ekkor rohantak csak reája, mert nem féltek. Egyike a gaz legyeknek másik mellé ül az asztalon, emelgeti hol egy hol más lábát, s nevetés miatt szót sem bír ejteni. Kérdik: mi lelt téged? — A

falon álltam várván, hogy az öreg lehunyja szemeit, azután orra hegyére röpültem, leguggoltam s letettem a pettyet! — Mindnyájan elneveték magokat s libegteték szárnyaikat. — Nagy tenyerei jövének, folytatá, de én elillanván, a nekem szánt halálos csapás ön orrára zuhant le. — Más légy monda: „Ha majd igazán alszik, hogy már szája nyílik, akkor csudákat lehet vele tenni. Minap ebéd után, ételszag érte orromat, megyek a szag után nézni az ember pincéjébe (szájába), hova eltette az ételt; találok a fogak közt néhány morzsát, de setét vala, hogy nem láttam, hol keressem ez ennivalót. De orraiban morogni kezdének a kutyák, hogy hamar ki kelle menekülnöm a pincéjéből. Még sem üldözött, ámbár orzó járatban valék. — — Valamelyik este az úr és asszony a gyermekekkel együtt sétálni mentek; s az úrfi szép veres gombát hozott vissza szüléinek. Kivévé kezéből az atya s monda: Ez mérges, ettül őrizködjetek; add ide, tudom mit csináljak vele. Másik este, midőn már leszedték vala a kávéasztalt, az úr kanalat és tányért kére, porrá töré a gombát, s finom cukrot hinte reá. Midőn a legyek láták, hogy az asztalon megint van tanyér, mondának egymásnak: menjünk nézni azt az új ételt. Hamar együtt vala sok tízed; elsőben a nagy tányér szélire léptek; midőn innen láták, hogy némelyek mohón faldosnak már, mások is közeledének, s megízelék az ételt. Ki teli ette magát a gombából, azon helyen felfordult; ki kevesebbet evett, az még a tányér szélére vánszorga s ott halt meg; mások az asztalra röpültek, még léphettek egykettőt, azután lettek oda. Röpült oda a falról is egy légy, ki magát igen okosnak vélte. Ez látván a hanyatt fekvő legyet, hozzá fordult, meglöké orrával oldalba s mondá: illik-e légyhöz háton feküinni! kelj föl, te szemtelen! De ez nem kelt többé lábra. — Más légy jő vele szemközt inogva; kérdi az okos: mi bajod? te az előtt igen gyors futó voltál! — Megízeltem ezt az új ételt, sokat vettem belőle, gyomrom felfordul, fejem szédül és beteg, testem ereje fogy; maga az étel édes volt és jó. — Megnézem én is azt az ételt, gondolja magában az okos légy: de óvakodom ám a sok élvezettől! — Vett belőle harapást, s visszarőpült az asztalra, s mondá: Mit tett az nekem? csak vidorabbá tett; nem látod, hogy szökdelek s libegtetem szárnyai-

mat; megyek, veszek még egy harapást. Vett néhányszor belőle, s mászék a tányér szélére: „Az piciség! megfordulok, s igazán veszek, hogy eloltsam a vágyat". — Ott is maradt ő, a vágy véget vete életének. Jő más légy sebten röpülve, kérdi: Hol Majám? nem láttátok-e Majámat? egy virágon ültünk, én elmenék kis tejet inni, visszajövén, nem volt többé ott Maja; hol van Majakám? nem látta őt senki? A kérdezött légy törlegeté orrát s monda: Kérlek, vedd és ízeld meg ezen új ételt, milyen jó és édes; itt egy falatka, edd meg, s mindjárt megérezed, milyen víggá teszen s elfelejtet minden gondot; azután menj keresni Majádat. — Vehetök biz én is, viszonzá a másik, itt mindig jót esznek. Hamar megtölté hasát, s röpült az asztalra, keresni Maját. Lábai botorkáznak már, meglátja Maját a kanál mellett, hozzá igyekszik, melléje rogygyan, s meghal".

V.

A viró irodalmi társaság Dorpatban.

Elmondtuk, hogy már 1801-ben alakították eszt irodalmi társaságot Arensburgban Oesel-szigetén. De a hely nagyon szélén van az esztségnek; a társaság emberek és eszközök hijával levén kimult. Ellemben Dorpat egyetemmel biró város, mely adhat tagokat; azután az esztség kellő közepén van, mely körül mindig találkozhatnak részvevők. Meggondolván ezen körülményeket némely férfiak, s az országlattól engedelmet kapván, megalakíták Dorpatban az *eszt irodalmi társaságot*, mely első évi ünnepélyét 1839, első hó 18-kán üllötte. Tagjai száma ekkor 18 volt, 1853-ban első hó 18-kán tartott ünnepélyén 98-ra szaporodott. Ugyanekkor könyvtárában 1135 munka 1679 kötetben vala, 149 darab régi kézirat; 2472 darab régi pénz, azonkivül sok más régiség. Ahlquist is levelező tagja, s mint ilyen kötelességének tartja kimondani, hogy a dorpati társaság több pénzt fordít történeti emlékek összegyüjtésére, mi pedig több társaságnak feladata Eszt- és Lívországban, mintsem a nyelvművelés célja megengedi. Ennek tulajdonítani, hogy az eszt szótárt mai napig sem adta ki, jóllehet *Jürgenson,* az eszt nyelv tanára a dorpati egyetemnél, mindjárt eleinte sürgeté kidolgoztatását, s a hozzátudó tagok

fel is oszták magok közt a munkát. Később *Akermann* vette át az odatartozó kéziratokat, de 10 évi dolgozás után elvette a halál 1855-ben, s félő, hogy nem úgy hagyta hátra a munkát, hogy azt nyomatni lehessen. — A társaság az eszt irodalom terjesztésére sem tett annyit, mennyit tán lehete tennie. Felállított ugyan Dorpat, Verro, Pernau és Rigában könyvárulό bizományokat, s adott ki néhány könyvet : de Ahlqvist nincs azzal megelégedve. A néppel a társaság úgy áll összeköttetésben, hogy 1840 óta évenkint naptárt ád ki, melynek utján tanulhat ez egyet-mást a világ folyásáról, miután most eszt újság nem jár. Naptár is t. i. viró nyelven irott, csak négy van; kettő megjelen Dorpatban, egy Revalban s egy Pernauban. — A tanultakkal a *Verhandlungen der gelehrten Ehstnischen Gesellschaft zu Dorpat*-féle kiadások által közleködik a társaság; ezekből is 16 éves léte alatt csak 9 füzet jött ki, melyek négye-négye teszen egy kötetet. (Ez idén, úgy emlékszem, megint kiadott egy füzetet.) Nem akarván ezen kiadásokról, melyek mindenkép becsesek, szólani, a férfiakat ismerteti Ahlquist, kik megalkoták a társaságot, s működnek abban és azonkivül.

Első köztök *Fählmann Frid. Robert* (sz. 1769., megh. 1850.). Születése után azon közbül való, mely a nép és úri osztály között van, mert haszonbérlőnek fija. Első gyermekségében nem igen hallott más nyelvet maga körül, mint a virót, s ezen hallgatá a szép mondákat és dalokat, melyek akkor még élnek vala a nép szájában *), s melyekből férfi korában többeket közzé tett. Ámde mennél tovább halada tanulásában a fiú, annál inkább távozék anyanyelvétől. A dorpati egyetemen az orvosi tudományt űzvén kilenc évet töltött el, míg tu-

*) *Neus* azt beszéli (Ehstnische Volkslieder, XIII.) : „Eigentliche Sänger giebt es jetzt nicht mehr. Der letzte, von dem man nach Kreutzwald's Mittheilungen weiss, dass er mit der ehstnischen Harfe, die Metallsaiten hatte, — im Lande umherzog, war unter der Benennung *vana laulumees* (vén dalos — dalember) wohlbekannt, hoch willkommen und geehrt. Er stammte wahrscheinlich von den freien Ehsten unter dem Landgute Saximois in Wierland, nach Andern jedoch von einem schwedischen Unterofficier, hatte aber keine feste Heimath, und starb 1812 oder 1813 in hohem Alter?

dorságra jutott, mit mások négy-öt év alatt érnek el. Hanem derekasan is tanult, s mind hazájában mind Kazanban egyetemi tanári állomással kinálák; ő azomban gyógyítani szerete inkább hogysem tanároskodni. Ezen elfoglaltatása közben gyér órákat szánhata kedvenc tárgyaira, nyelvészetre és költészetre, mire a természet által hivatva vala. Midőn azomban Jürgenson halála után az eszt nyelv tanársága néki ajánltaték a dorpati egyetemnél; elfogadta 1842-ben, s két év mulva a viró társaság elnökévé is lett. Ily külső ösztön által késztetve többet élt ugyan lelke hivatásának; jóllehet ezen utolsó nyolc éve alatt is kénytelen vala hol mások betegségeivel, hol magaéval sok időt vesztegetni. S igy történt, hogy ezen derék ember korántsem termesztött annyit, mennyit várni lehete tőle, ha nem kelle vala azon köz földre irányozni útját, melyen a kenyérfák teremnek.

Fählmann részint a nép szájában élő dalokat és mondákat beszéllé el, részint maga szerze olyanokat. A néptől vetteket német nyelven adá elő, s megvannak a viró társaság Verhandlungjai I. kötetének 1. és 3. füzetében, s a II. kötetnek 2-dik füzetében. Leghíresebb, mert majd minden európai nyelvre fordították *), a *Koit és Ämarik* (reggeli és esti hajnal) mondája, melyet sokan (köztök Castrén is) Fählmann szörzeményének tartottak, mint övé is az elődás ruhája; de azon kételynek véget vete 1854-ben bizonyos mérnök *Lagos,* ki azt egy eszt embertől hallotta, s leirta. *Kreutzwald* közlé Lagos irását *Schiefnerrel*, a pétervári akadémia tagjával, ki azt azon akadémia tudósításai XII. kötetének 3, 4, 5. számaiban kiadá. Ahlquist közli mind a viró eredetit, mind szómi fordítását; illö hogy magyarúl is halljuk:

„Hajdanában egy anyának két leánya vala, *Videvik* és *Ämarik* nevü; mindenik szép, csínos és kedves, úgy termetre mint erkölcsre nézve, mint a dal mondja:

Szőke fej, piros orcák,
Bogárfekete szempillák.

*) A dorpati híres csillagász *Mädler* szinte alig kevesbbé híres neje, *Mädler Minna*, szép költeménybe foglalta e mondát, mely *Das Inland* cimű lapban jött ki 1845-ben. Svédül közölte a *Fösterländskt Album* 3-dik füzete.

A nap leáldoztakor (teremtőjéhez mentekor) az idősbik leány két ökörrel szántásról jöve, s mint okos ember mindig teszi, folyó szélére hajtá inni. De miként mai nap a szépség a leányok fő parancsolója, s a csinosak gyakran nézegetik magokat tükörben: úgy volt az a szép Videvik szokása és hite is. Ő ott hagyá ökröknek lenni az ökröket, a folyó szélére lèp, s íme! a folyó ezüst tükréből bogárfekete szempillák aranyszínü orcákkal együtt oly kedvesen fénylének vissza, hogy megörült a szív. A hold, ki a teremtő meghagyásából és rendöleténél fogva, a leáldozó nap helyett világítani tartozik a földet, elfelejté komoly tisztét, s mint nyíl úgy veté magát szerelemből a föld mély keblébe, a folyó fenekére, és száj-száj mellett, ajak ajakon marada. Csókkal eljegyzé magának Videvikot, ámde akkor mindent elfelejte, minden kötelességet! s íme, míg ő Videvik mellett késik vala, sürü sötétség borítá a földet. Ez alatt szörnyü szerencsétlenség történt. Ragadozó állat, a farkas, kinek azon közben minden hatalom kezében vala, minthogy senkisem láthatta, megszakítá Videvik egyik ökrét, mely maga fejétől enni valót ment keresni az erdőbe, s elharácsolá magának ételül. Eléggé kihangzék ugyan az erdőből a sötétségen keresztül a gyönge csalogány messzire halló és csengő szava: „laiszk tüdruk, laiszk tüdruk, őpik! kiri-küt, vaule, vaule, tó pitsz, tó pitsz! cäh, cäh, cäh!“ (lassú leány, lassú leány, az éj hosszú! iromba hát-csik, hozz ostort, hozz ostort! cäh, cäh, cäh!); de Videvik még sem hallotta a csalogány zengését, mindenről feledközék, a mi nem volt szerelem. Mert a szerelem süket, vak és értelem nélkül, neki az öt érzékből csak az érzemény marad meg. — Midőn elvégre a szerelem-felejtésbül ébredve meglátá Videvik a farkas gonoszságát, oly nagyot sírt, hogy könnyeinek csöppeiből egész tóvíz lett. Ezen az okot nem enyésztető szemcsöppök nem maradtak a vén atya előtt látatlanúl és titokban. Lejöve arany egéből a földre, megbüntetni a gonosz tettet, s itéletet mondani a parancs megszegőjire. Az utálatos farkast megbünteté, az ökör mellé igába tette örökre a göncölcsillag vas botljának igazgatása alá, hogy vizet hordjon; a hold nőül vevé magának Videvikot. — Mai napig fénylik Videvik halvány képe a hold

mellől, s néz vissza a mindig tartó víztükörbe, melyben csókot adva legelőször érezé mátkájának szerelmét.

Mondá azután a vén atya: Nehogy ilyentén hiba essék többé a világossággal, s a sötétség hatalomra ne kapjon, gondviselőket rendölök, a kiknek parancsa szerint kiki járjon el tisztiben. A hold és Videvik éjjel viseljék gondját a világosságnak. Koit és Aemarik! a ti parancsotok és gondviseléstök alá bízom pedig most a napnak világosságát a tágas ég alatt; tartsátok meg komolyan tisztetöket. Néked, Aemarik leányom, legyen gondod az alámenő napra, olts el estende minden tűz-szikrát, hogy kár ne történjék, s küldd le a napot teremtőjéhöz. Te pedig, Koit fiam, viseld gondját minden új nappal az új világosságnak, gyujtsd meg, hogy megint égjen, s hogy soha ne hibázzék a világosság.

A napnak két szolgáji böcsületesen vitték hivatalukat, hogy egy napon sem hibázott a világosság az ég tágas térei alatt; s közeledének már a rövid nyári éjek, melyeken Koit és Aemarik szájat és kezet nyujtának egymásnak, melyeken az egész vilag örvend, a madarak az erdőben, kiki a maga nyelvin, zengő dalokat énekölnek; melyeken a virágok virágoznak és gyönyörűen nőnek. Ekkor a vén atya lejöve arany székiből a földre a Lijon *) örömünnepét ülleni. Rendben talála minden dolgot s minden intézködést, s nagyon örűle teremtménye teremtetésin. Azután mondá Koitnak és Aemariknak : Meg vagyok elégedve gondviseléstökkel, s állandó boldogságot szánok nektek; legyetek tehát most nő és férj. De monnon mint egy szájjal viszonyzák: „Atyám! ne kísérts minket, meg vagyunk elégedve állapotunkkal; vőlegény és menyasszony akarunk maradni; ebben az állapotban leltük meg a boldogságot, mely mindig új és mindig fiatal marad." A vén atya engede akaratuknak, s visszament az arany égbe"

Látni való, hogy ezen szerközetben két külömböző monda olvadt össze, a *hold* és *Videvik*, s a *Koit* és *Aemarik* **)

---

*) Lijon, úgy látszik, angyalféle lény a viró hitregében.

**) Mennyire botlanak a tudósok, bár minden ókori és középkori könyveket ismerjenek is, ha kellő nyelvészet nem világít nekik, mutatja *Kruse Fr.* munkája *Ur-Geschichte des Ehstnischen Volkstammes.* Moskau 1846. Teli van e könyv szarvas hibákkal, melyek azután hibás

mondáji; Fählmann előadásában csak ez utóbbi van meg. A két monda egyaránt szép, s tanusítja ez eszt nép költőiségét, habár most legkevésbbé költőinek látszik is. A *Koit* és *Aemarik* mátkasága az éjszaki földek hosszú nyári napjaira illik, melyeken az esti hajnal kezet látszik nyujtani a reggeli hajnalnak.

Fählmann saját költeményei hol görög versmértékben, hol esztrunóilag vannak irva; eszt hatlábosai jól folynak. De azt mutatni kell, leirni haszontalan.

Nyelvtudományát illetőleg azon dolgozék kevés érközéseiben, hogy eszt nyelvtant irjon, de a készületnél maradt. Ide vágnak a dorpati társaság *Verhandlungen*-jaiban kijött tárgyalásai: *Ueber die Flexion des Wortstammes in der estnischen Sprache; Ueber estnische Ortographie; Ueber die Declination der estnischen Nomina; Nachtrag zur Declinations-Lehre; — Versuch die estnischen Verba in Declinationen zu ordnen; Bemerkungen über die Wurzellehre in der estnischen Sprache.*

Alquist *Fählmannt* Castrén-höz, *Kreutzwaldot* pedig Lönnrot-hoz gondolja hasonlíthatni, azon külömbség mellettt többi közt, hogy Lönnrot nagyobb nyelvtudós, Kreutzwald pedig költő, mi nem Lönnrot.

Kreutzwald Fr. is a nép embere, s Verróban orvos (Lönnrot is az). Fiatal korától fogva gyüjtögeti a nép között megmaradt runókat, mondákat, s mint Lönnrot kiadta Kalevalát:

következtetéseket szülnek. Itt csak a *Koit* és *Aemarik* mondáját nézzük. Közölvén azt (184. stb. l.) Fählmann után görög színezetünek mondja *„wegen der ganz griechischen Namen dieser mythischen Personen.“* Mert Kruse szerint *Koit* a görög κοίτη és κοῖτος álom, *ämarik* pedig ἡμέρα nap; „Nur sind die Rollen hier verwechselt“, mert Koit itt reggeli hajnal, ämarik pedig esti homály. Kruse nagy könyvet mert írni a népnek ösi történeteiről, melynek nyelvét nem tudja, s a dologra fogja a zavart, mely fejében van. — Finnül *koi* = *hajnal*; s kuu = hó (hav) rokon lehet koi = haj(nal)-val, monnó jelentvén világítót. A *koi*-ból lesz *koittoa* hajnalodni és *koitto* hajnalodás. Ezen *koitto* megvan az esztben: *koit*, melyben *koita* = koittaa = hajnalodni. Továbbá a finn *hämy*, *hämö* vagy *hämärä* homály, esti alkony *hämätä* és *hämärtää* homályosodni. Esztben a hämärä = *ämarik*, birtoki esetben *ämariku*, s *l* raggal: *ämarikul* = alkony-val. Tehát *koit* reggeli hajnal, *ämarik* alkony. Finnben: *koin tähti* hajnali csillag, esztben: *koido täht*; továbbá esztben: *koido pír* egészen megfelel a magyar *hajnal-pír*-nak is.

úgy Kreutzwald a *Kalevfijät* illető mondákat szándékozik egybegyüjteni, s a megmaradt runók öltözetébe visszatenni. Feladata merész, mert népmondákat akar helyre állítani. De aratása nem olyan bő sem olyan jeles, mint Lönnroté volt; az eszt népben kevesbbé dús dal-ér folydogált. Ezt Ahlquist nem akarja egyedül az eszt nép elnyomatásának tulajdonítani, hanem a néptörzsi szellemnek is. A finnség két nagy ágra oszlik: *karjalan* és *hämälän,* vagy *jäämi* ágra, mely utóbbihoz Finnországban a hämälänek, *vepsälänek, vatjalanok,* és Esztországban a *virólanok* (esztek) tartoznak. Ezen egész ág kevésbbé dús költészettel bír mint a *karjalan* ág, melyben szedte össze Lönnrot és mások a Kalevalát. Ha tehát az esztek között soványabb a költészet, az nem folyhat egyedül nyomorúlt állapotjokból, hanem a törzsi szellemből is. *Kreutzwald* is dél és kelet felé kivált *Pleszkov* irányában (esztül *Pihkova*) többet talál, hol az esztséggel más rokon törzsök maradványai vannak.

Kreutzwald munkája ha sikerül, magára és földijeire nagy hírt fog árasztani; addig egyéb munkájiról emléközzünk. Gyüjtéseiből sok van a Neus által kiadott népdalokban. Ezen kivül írt Forselius alapján, megbővitve a tárgyat: *Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten;* továbbá Neussel együtt *Mythische und magische Lieder der Ehsten.* Monnó kijött 1854-ben a pétervári akadémia által. Fordításaiból Bürger *Leonoráját* dicséri nagyon Ahlquist; 1852-ben pedig a dorpati egyetemhöz, mely százados ünnepét tartá, örvendeztető dalt írt viróúl.

Fählmann és Kreutzwaldon, a viró irodalom e két mostani oszlopán kivül több nevet hoz még föl Ahlquist, de én már befejező szavait teszem ide: „Azon testi és szellemi szorongatások, melyeken átment ezen nép, nem törhették meg annak csudálatosan szívós nemzetiségét. Úgy látszik, a szorongatások ideje, hála istennek, elmult, s a viró nép szemlátomást kiragadja magát a hosszú álomból, melyben a nehéz, irtózatos szerencsétlenség hét száz évig tartotta.“ — Lehet, hogy a magyar nemzetiség is most esik szorongatások közzé, milyeneket még nem ismert; vajjon lesz-e bennünk is elég kitartás? Nem árt tehát szegény rokonink példáját szemünk előtt forgatni!

MIKOR ÍRTA

CONSTANTINUS PORPHYROGENNETA, FIA ROMANUS OKTATÁSÁRA, MUNKÁIT?

PODHRADCZKY JÓZSEFTŐL.

Előterjesztetett az akademiában oktober 27. 1856.

Constantinus Porphyrogenneta [1]) munkái ezek: Basilii Imperatoris avi Vita. De Thematibus Orientis et Occidentis. De Administrando Imperio. És de Ceremoniis Aulae Byzantinae Libri II. Ez utolsó Codex egykor a világ-hírü budai könyvtár tulajdona volt. Fabricius, Bibliotheca Graeca, Tomo VI. p. 621. et sequ. ekép írta le: „Codex forma est maiori, quam in Folio vocare solent, in membranas pargamenas, easque firmiores, laeviores atque nitidiores, quam quibus postremis, ante Typographiae inventionem, temporibus utebantur, exaratus. — Externa Libri facies, involucrum nimirum ex corio bubulo Turcico constans, auroque obductum, atque Regum Hungariae Insignia, quae in utraque parte apparent, satis demonstrant, non ultimum inter celeberrimae atque

[1]) Közönséges vélekedés: hogy Constantinus azért visel Porphyrogenneta nevet, mivel bársonyban született; de Luitprandus kremónai püspök II. Berengarius titoknoka, ki őt 946-dik évben járatta Constantinushoz követségben, azután pedig elűzetvén, I. Otto császár pártjára állván, ettől 968-ban Nicephorus Phocashoz küldetett, ez utolsó követségéről irott könyvében: „Porphyrogenitum autem non in Purpura, sed in Domo, quae Porphyra dicitur, natum appelo, úgy mond. Constantinus (Magnus) enim Domum istam aedificari iussit, cui Porphyra nomen imposuit, voluitque successuram Nobilitatis suae Sobolem istic in lucem prodire; quatenus, qui ex sue Stemmate nascerentur, luculenta hac Appellatione, Porphyrogeniti appellarentur" — Tehát a piros Palotáról keletkezett e nevezet; mert a piros szín keleti fejedelmek színe volt, mit a görög és római császárok is tulajdonukká tevén, vele másoknak nem vala szabad élni. Piros tintával és viaszszal is éltek, mely szokást nálunk Zsigmond, mint római kir. és cs. hozott életbe; az egyházi s világi urak, meg a sz. kir. városok azóta kezdének privilegium mellett piros viaszszal élni, mi most egészen kimegy a szokásból. — Nevezetes, hogy Plato szerint, in Cratylo a πύρ idegen, s nem görög szó,

instructissimae Budensis heu quondam! Bibliothecae χειμήλια locum obtinuisse. Illum vero ipsum esse Codicem, qui Budensis librariae Supellectilis uberrimae atque praestantissimae quondam fuit, Ungariae Regum Arma, ut supra dixi, Gentilitia, quibus utroque latere splendent, comprobant. In ultima Urbis Budae expugnatione [1]) aliqua Bibliothecae rudera recuperata, quae Julius a Pflugk descripsit, sed meus Codex non memoratur; quare longe ante evasisse oportet. [2]) Quibus autem fatis in meas tandem manus devenerit, equidem ignoro Exiguo aere a me redemtus fuit, in magno autem pretio mihi habetur, dignus etiam, qui lucem publicam videat." — a mint Constantinus Porphyrogennetának görögül irott, s az ős magyar történetet fölvilágosító munkái deákra fordítva nyomtatásban már meg is jelentek.

Erdekes tudni, mikor, s mely alkalommal irdogálta munkáit? Ezt csak életéből lehet megértenünk. Leírván nagyatyjának macedoniai Basiliusnak életét, ebből Cedrenus György in Historiarum Compendio Tomo II. látszik mondani: hogy Constantinus leány-ágon a régi Arsak-nemzetségből származott. „Fuit Basilius patria Macedo, natione Armenus, ex illustri Arsacidarum Stirpe, ex qua unica Leges sinebant Parthorum, Medorum, Armeniorumque Reges eligi, ob gloriam Primi Arsacis, qui Parthis Regnum a Persis surreptum, recuperaverat. Diu admodum huius Arsacis Progenies, dictis Gentibus imperavit. Ultimus Artabanus, eiusque frater Clienes, avito exturbati Regno, Byzantium exules pervenerunt, Leone Mgno tum Romanorum imperium gerente. Is viros istos excepit, honoribusque dignis afficiens, habitationem in urbe iis convenientem assignavit. Persarum rex, cognita hac re, missis literis, eos revocavit, restituturum se in paternum regnum promittens.

---

[1]) 1686-ki september 2-kán.

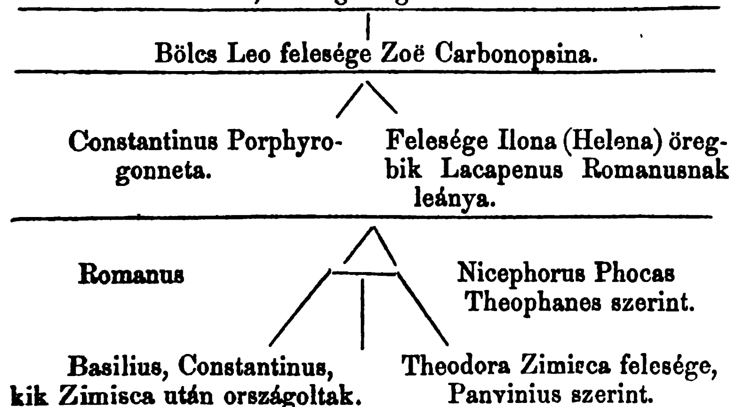
[2]) A budai könyvtárban körülbelül 50 ezer arany, ezüst s bársonyba kötött írott, s nyomtatott könyv volt. Hunyadi Mátyás nagy részét e kincsnek Konstantinápoly eleste után 1454. váltá meg és gyűjté könyvtárába; szaporítására folyton irnokokat tartott Olaszországban is. II. Ulászló és II. Lajos nem egy darabot ajándékozának el, ők idegeníthették el Constantinusnak jelen Codexét is.

Dum hi, literis iis acceptis, quid facto opus sit, deliberant. Quidam ipsorum famulus, totum negotium exponit, ostendens : Errones hos atque Advenas, esse ex illustrissimis hominibus. Itaque Leo cum uxoribus et liberis Nicam (oppidum est hoc Macedoniae) transfert. Rursum postea Persarum Regno a Sarracenis everso, eius temporis Amermumnes itidem literis Arsacidas in Macedonia degentes revocavit. Quod cum Heraclius tum imperator deprehendisset, intelligeretque eum non benevolentia impulsum, ipsos accersere, sed quod speraret, eorum opera sè Armenios posse, et Parthos sibi subiicere, Philippos (urbs et haec est Macedoniae) eos transportat, atque inde Adrianopolim; qui locus, cum ipsis opportunus videretur, auxerunt ibi se, Genus suum secretum ab aliis servantes.

Aliquanto post tempore, Constantino cum matre Irena imperium gerente, Arsacides quidam nomine Maictes, necessitatis suae causa, Constantinopolim venit, inciditque in gentilem suum Leonem, et artissimam cum eo amicitiam contraxit. Qui, cum ipsum Adrianopoli quidem habitare, Genus autem ab Arsacidis trahere intelligeret, alienum solum petriae, ob viri praestantiam praetulit, unamque ex eius filiabus, uxorem duxit. Hoc ex coniugio natus est Basilii pater, viribus et corporis habitu praestans; cui nobilis quaedam matrona, quae a Magno Constantino natales suos trahere credebatur, filiam suam longo formosissimam nuptum tradit. His parentibus natus Basilius".

Ezek szerint így áll a származás Reiske Jakabnál: [1])

Basilius Macedo, felesége Ingeris Martinatia nemből.

[1]) Kaprinai István egy 1484-ki esztergami Breviariumból azt is kijegyzette, hogy Nagy Constantin édes anyja Ilona, magyar faj volt: „De Sancta Helena Regina habetur hymnus, cuius est initium :

Macedoniai Basilius nemzé bölcs Leót, ez pedig 905-dik évi május 11-kén Carbonopsina Zoëvel, kit 899-ben vett el, Contantinust: „E Zoë vero quarta coniuge Constantinum Leo suscepit, mond Leo Grammaticus in Chronographia, qui Luminum festo [1], a Nicolao patriarcha, in magna ecclesia, suscipientibus puerum e fonte Alexandro Imperatore, Samona patricio, et proceribus cunctis, baptizatus est." — Atyja halála után heted évében fogott az országláshoz nagy-bátyjával Sándorral, ki öt kiheréltetni szándékozott, s vele egy évig és 29 nap kormányozta a görög birodalmat. Ennek 912-ben történt halálával édes anyjának, kit Sándor az udvarból elcsapott vala, és Miklós patriarcha gyámságuk alatt hét esztendőt töltött; ez idő alatt édes anyját elűzte, meg-meg visszavevén végre kolostorba rekeszté; mert vele, mint Hoffmann Jakab Közönséges Lexiconában irja, kegyetlenül bánt: „Quae (Zoë) a Romano Classis Praefecto eo adducta fuit, ut filius pingendis imaginibus lucrum facere, vitamque inopem in purpura tolerare necesse habuerit."

Elvevén 918-ban Lacapenus Romanusnak leányát Ilonát, ipa társágában különbféle viszontagságok között 26 esztendeig inkább magán, mint fejedelmi életet viselt; ugyanis Romanus azon kezdett gondolkodni, mikép szállíthassa a birodalmat maga fiaira? 920-ban fiát Kristófot, ezután pedig 928-ban másik fiait, Istvánt és Constantinust tette császárokká.

„Gaude felix Hungaria! Gaude de Christi munere. Laudes in voce varia, corde promas et opere, Helena sanctissima de Te nascente prodijt: rite detestans infima. Coeleste Regnum petiit." stb.

Meursius pedig: „Certe inter divos relatus fuit, cum matre Helena Constantinus, dicatusque ei Dies Festus 21. Maii *), ut videre est ex Menologio Graecorum, et Manuelis Comneni Constitutione de Festis".

*) Minálunk május 22-kén ülték meg ünnepét „In vetusto Antiphonario in membrana scripto, e Budensi Bibliotheca ad Viennensem translato, in Kalendario ponuntur Festa: ezek között „22. May S. Helenae Reginae". Kaprinai kéziratiban. — Apostolok templomába temettetett: „Jacet primo versus orientem loco, sarcophagus S. Constantini e porphyretico, aut, quod perinde est, Romano marmore, continens et ipsum, et B. eius matrem Helenam". Constantinus Porphyrogenneta: De Cermoniis Aulae Byzantinae Lib. II. Cap. 42.

[1]) Azaz: három királyok, Theophania, vagy Epiphania napján, mely a görög egyházban „Dies sacrorum Luminum" neveztetik.

István Porphyrogennetát 944-ben megnyíretvén száműzte; de következett évben ipának halála után, vetélkedő sógorait elfogatta, ezután maga uralkodott 15 évig. — Ipának hatalmaskodásakor egész idejét könyvek olvasásában töltvén, jegyzeteiből keletkeztek azon jeles munkák, melyeket fiának Romanusnak oktatására írt vala.

Megmenekülvén vételkedő társaitól, 945-ben minden munkálkodását arra fordította, hogy fiának Romanusnak örökődését biztosítsa. „Constantinus Porphyrogenitus, mond Cedrenus, omnibus, quae suspecta erant, submotis, et solus iam imperans, festo paschatis die, Romano filio suo diadema imponit, vota faciente Teophilacto patriarcha." Mi 945-ki aprilis 22-kén történt. Ezután 949-ben fogott „De Administrando Imperio" cimű 53 fejezetből álló, s a magyar történetre nézve legérdekesebb munkájának irásához, mert Cap. 26. Lotharius olaszországi királyról ezeket mondja: „Qui nunc Italiae rex est." Lotharius pedig 950-ki novemberben halt meg. És Cap. 27. de Longobardiae Themate: „Salernum autem habitatum fuit a Sicardo, cum principatus dividerent Longobardi: et sunt in hodiernum usque diem, quae Septima Indictio est, Anni a condito mundo 6457." azaz: 949-dik év. — Ugyan ott de Nova Capua, mely 856-ban épült: „Ex quo autem haec Capua constructa fuit, Anni sunt 73." Hol helyesebben 93 évnek kell állani. Mert a 29-dik fejezetben beszéli: „Ex quo autem Cives Salonitani Rausium demigrarunt, Anni sunt 500 in hanc usque diem, indictione septima Anni 6457." azaz: 949-ben. Végre a 45-dik fejezetben írja: „Hodie, quae est Indictio decima, a condito vero mundo 6460." azaz: 951. Ezen idővetésekből világos hogy e könyvét két év alatt 949—951. írdogálta. — Többi munkáit ezután, vagy még elöbbb írta, mert 959-ben, vagy is 960-ban halt meg 54 éves és két hónapos korában, minthogy halála az egykorú Leo Diaconus szerint Lib. I. Cap. 2. novemberre esik. „Mense Novembri, Indictionis tertiae, anno sex millesimo, quadringentesimo, sexagesimo septimo, cum praedictus Imperator Constantinus relicta vita, ad requiem se trans hominem transtulisset, filius eius Romanus, ex puerili aetate egressus ad virilem iam transibat, principatus administrationem suscepit." —

Leo Diaconus 966-ban tanult Konstantinápolyban. — És a XI. században élt Cedrenus „Anno imperii Constantini 15. mense septembri indicitone 3. anno mundi 6468. profectus est Constantinus ad Olympum montem, — et sub finem octobris in lectica Constantinopolim reportatus, ac mortuus 9. die novembris. Vixit annos 54 et menses duos; imperavit collegis patre, Alexandro patruo, et matre sua annos 13, rursus cum Romano iniuste imperium adepto, annos 26, et illo submoto, annos 15, sepultus est iuxta patrem suum." — Theophanes folytatója halálát november 15-kére, Simeon Logotheta pedig azon hó 9-kére teszi, és Cedrenus, meg Zonaras irják, hogy fia Romanus étette volna meg; miről azonban Theophanes és Simeon, de az egykorú Leo Diaconus is hallgatnak; ez utolsó Hist. Lib. I. Cap. 2. beszéli Romanusról: „Erat is, caeteroqui bonus, honesta facie, sermone lepido, specie decorus, plenus omni probitate erga subditum quemvis benignus ac svavis: sed item voluptatibus iuvenilibus, ludisque nimium deditus."

Magára Constantinusra is az irók különbféle szarvas vétkeket mázolnak, mik elhagyatott állapotának tulajdoníthatók. De mint irónak annál nagyobbak érdemei. Még Cedrenus is őt kegyes és jámbor fejedelemnek nevezi, és azt mondja: hogy a magyar vezérek közöl Bulcsút és Gyulát ö térítette volna a keresztyénségre; miről Constantinus, noha elég későn élete vége felé irt, mitsem hagyott emlékezetben, holott e nevezetes dolgot el nem hallgatta volna. Az 1855-ki Religióban kivívtuk, hogy atyáinknak a keresztyénség fölvételére a nyugati fejedelmek adtak alkalmat, pedig még házasság, és kiházasitás által.

A HANGLÉPTÉK KISZÁMÍTÁSAIRÓL.

Kivonat

GYŐRY SÁNDOR

előadásából, nov. 3. 1856*).

Minthogy tehát a fentebbiekben előadott kiszámítások, nem csak az, hogy a zenészet kívánatainak eleget nem tesznek,

*) Lásd, Acad. Ért. 1856. IV. Füz. 217. l.

hanem azokból még csak olyan öszhangzatos viszonyokat sem találunk, a milyeneket gyakorlatilag mérséklet által elő lehet állítani — holott az elméleti vizsgálatok céljának látnivalóképen annak kellene lenni, hogy a gyakorlati szabályok feltalálására és megállapítására útmutatásul szolgáljanak—ezen hiányok mentségére okúl szokott felhozatni, hogy rendszerünkben a tertiák és quinták tiszta viszonyait az oktávákéval nem lehet összeegyeztetni. A mi valóban azon értelemben, hogy minden tertiák, quinták és oktávák a különösen, ámbár hibásan úgy nevezett tiszta viszonyokban legyenek, nem csak rendszerünkben, hanem egyátalában lehetetlen.

A mi pedig különösebben rendszerünket illeti, abban: *három* nagy, és *négy* kis tertiának egy octávaközt tökéletesen be kell tölteni — *négy* quintával a felső második octáva felső nagy tertiájára, — és *tizenkét* quintával tökéletesen a *hetedik* octávára kell érnünk. Ez pedig számokban azt teszi, hogy:

Három tiszta nagy tertia, nem különben *négy* kis tertia összetett arányának az octáváéval $= 2$; *négy* quintáénak a második felsö octáva felső tertiáéval $= 5$: és *tizenkét* quintáénak a *hetedik* octáváéval $= 2^7 = 128$ egyenlőnek kellene lenni, a mi pedig a tiszta viszonyokkal nem úgy van. Mert:

$$\text{a)}\ (5/4)^3 = \frac{125}{64} = 1{,}953225 < 2$$

$$\text{b)}\ (6/5)^4 = \frac{1296}{625} = 2{,}0736 > 2$$

$$\text{c)}\ (3/2)^4 = \frac{81}{16} = 5{,}0625 > 5$$

$$\text{d)}\ (3/2)^{12} = \frac{531441}{4096} = 129{,}746 > 128$$

De ezen ellenvetések egyátalában nem nyomnak semmit. Mert egy az, hogy azok szerint semmiféle hangrendszert nem lehetne alkotni, más az: hogy mérséklet által tapasztalatilag össze lehet az öszhangzati viszonyokat egymással egyeztetni, a mi pedig tapasztalatilag igaz, annak elméletileg is igaznak kell lenni. Mivel tehát nem olyan rendszert keresünk a mi lehetetlen, feladatunk nem az, hogy rendszerünket csupán tiszta öszhangzati viszonyokból, hanem hogy tiszta és nem

tiszta öszhangzatos viszonyokból alkossuk, kimutatván egyszersmind azt is, hogy melyek a lehetséges tiszta viszonyok, melyek nem. Ezeknek következtében pedig a nem tiszta viszonyok ismeretlenek lévén, a fentebbi ellenvetésekből merített okoskodásoknak szembetünő hibájok az, hogy bennök az ismeretlen mennyiségek helyébe az ismereteseket helyezzük a helyett, hogy mint a feladat megoldása kivánná, az ismeretesekből az ismeretleneket rendszerünk törvényeivel megegyezőleg határoznók meg.

Ennek teljesítésére rendszerünket úgy kell alkotnunk, hogy abban, ha a tertiák, quinták és octávák viszonyait egymásra rakjuk, azok egymással összeessenek, különben míg ez nem történik, addig mindenkor más-más külön hangok származnának, és így a hangok számának végetlenül kellene szaporodni. Ennek elkerülésére midőn a tiszta öszhangzati viszonyok egymáshoz igen közel esnek, azon csekély eltéréseket úgy egyenlíthetjük ki, hogy azok, ha nem egészen tiszták is, mindazáltal öszhangzatosak maradjanak. Ezekhez képest már most, ha a tertiák viszonyait az octávákéval egymásra akarjuk ejteni, azoknak tiszta viszonyait egyenletbe tévén, találjuk:

$$(5/4)^m = 2^n \text{ ; } m\text{Log } 5/4 = n\text{Log } 2$$

$$\frac{m}{n}=\frac{\text{Log}2}{\text{Log}5/4}=\frac{0{,}3010300}{0{,}0969100}=3+\cfrac{1}{9+\cfrac{1}{2+\cfrac{1}{2\ldots}}} \quad \text{stb.}$$

ha tehát az első közelítésnél megállapodunk, tétetvén $m=3$ $n=1$, első legkisebb eltérést a *harmadik* tertia és *első* octáva között találunk, melyhez egy octávaközbe három olyan tertiát kell helyeznünk, hogy a harmadik tökéletesen az első octávára essék. De ha ezek közöl kettőt tisztának teszünk, a harmadik $=\frac{32}{25}$ türhetetlennek mutatkozik.

Nem vehetünk fel tehát egy octávaközben egy tiszta tertiánál többet, vagy ha akarjuk, egyet sem, s első esetben a két felmaradt tertiát, másik esetben mind a hármat gyakorlatilag mérséklet által úgy kell kiegyenlítenünk, hogy mind a

három tertia öszhangzatos legyen, a mi számtalanféleképen eszközölhető.

Ezen számtalanféle lehetséges mérséklet megszüntetésére tehát, az egy octávaközbe helyezhető három tertiát szorosabban és változatlanul meg kell határoznunk. A mit következőképen érhetünk el.

Mivel három tertiának egy octávaközt tökéletesen be kell tölteni, leszen egy tertiának közép értéke: $2^1/_3$.

Továbbá tertiáinkat a quintákkal is össze kell egyeztetnünk, úgy hogy azok tökéletesen egymásra essenek, melyhez képest ismét kellene lenni:

$$(2^1/_3)^m = (^3/_2)^n \text{; } m\text{Log}2^1/_3 = n\text{Log}^3/_2$$

$$\frac{m}{n} = \frac{\text{Log}^3/_2}{\text{Log}2^1/_3} = \frac{0{,}1760913}{0{,}1003133} = 1 + \cfrac{1}{1 + \cfrac{1}{3}} = \frac{7}{4} \text{ stb.}$$

azaz a negyedik quintával közelítőleg a *hetedik* tertiára fogunk érni. Melyből mivel *hat* tertia két octávát = 4 teszen, találjuk:

$$(^3/_2)^4 = 4t;\ t = \frac{81}{64}$$

Mostan, a három tertia közől egy tiszta = $^5/_4$ és t = $\frac{81}{64}$ ismeretesek lévén, a harmadiknak kell lenni: $\frac{2}{^5/_4 \cdot {}^{81}/_{64}} = \frac{512}{405}$

E kettő pedig mindenik kisebb lévén mint $\frac{81}{64}$, a négy quinta közől is egynek kisebbnek kell lenni a tiszta quintánál, tehát:

$$(^3/_2)^3 Q = 5, \text{ melyből } Q = \frac{40}{27}$$

$$(^3/_2)^3 Q' = \frac{4.512}{405} \ldots \ldots Q' \frac{16384}{10935}$$

Mely kitalált értékek a feladat minden kivánatainak megfelelnek. Mert: a) A kitalált három tertia az egész octávaközt betölti; b) A nevezett négy quintával mindig a második felső octáva felső tertiájára érünk; c) *Tizenkét* quintának, melyek közől *tíz* tiszta, $=\frac{16384}{10935}$ a legkisebb $-\frac{40}{27}$ összevetett aránya tökéletesen = 2^7.

Ezekből nyilván van, hogy *tizenkét* hang a lehető legkevesebb, a melyből rendszert lehet alkotni, mely végre tehát sem *huszonegy* hangra nem szorulunk s innét van, hogy a gyakorlati zenészet tizenkét hanggal mindig beérte — sem a hét fő hang fölemelésére és lenyomására, mert mind a tizenkét hang egymástól független lévén, azok közől egyik sem főbb a másiknál, hanem egyik úgy mint a másik a rendszernek kiegészítő része, minél fogva *hét*, vagy *tizenkettőnél* kevesebb hangból rendszert alkotni nem lehet.

Mindazonáltal ezen *tizenkét* hangra nézve is, rendszerünk a quinták és tertiák kitalált viszonyaival még nincsen határozottan megállapítva. Ugyanis ezen viszonyok mellett még annyi rendszer lehető, a mennyiféleképen a kitalált *tizenkét* quintát egymás mellé rakhatjuk. Van pedig tíz tiszta quintánk és még kettő Q, Q′ nem tiszta. A tíz tiszta quintával tehát Q-t *tizenegy*féleképen helyezhetjük el, úgy hogy Q első, második, harmadik... *tizenegyedik* helyre essék. Azután ezen csoportok mindegyikébe Q′-t *tizenkét*féleképen illeszthetjük be úgy hogy első, második, harmadik... tizenkettődik helyre essék, mihez képest a quinták minden lehető elhelyezésének száma $= 11 \times 12 = 132$ lévén, ugyanannyi rendszerek volnának lehetők.

Hogy tehát rendszerünket szorosabban meghatározhassuk, a zenészetben elfogadott eddigi megállapításokhoz kell tartani magunkat. Még pedig:

a) a diatonikai hangléptékvagy is az úgy nevezett hét fő hang viszonyai változatlanul meg lévén állapítva, azokat ezentul is változatlanul kell hagynunk.

b) Sulzer a hangnemek jellemeit akképen osztályozza, hogy legtisztábbak c, d, f, g, keményebbek: a, e, h, fis, legkeményebbek: cis, gis, dis, ais, mely osztályozat, ha már eddig is divatozott, különben is legtermészetesebb lévén, ezt is el kell fogadnunk.

Melyekhez képest a diatonikai hangléptékviszonya:

c ;	d :	e ;	f :	g ;	a ;	h ;	c
1	$\frac{9}{8}$	$\frac{5}{4}$	$\frac{4}{3}$	$\frac{3}{2}$	$\frac{5}{3}$	$\frac{15}{8}$	2

változatlanul hagyván, ha a hangnemek jellemének megfelelő tertiákat veszszük, leszen:

$$cis = A \times \frac{512}{405} = \frac{5}{6} \cdot \frac{512}{405} = \frac{256}{243}$$

$$dis = H \times \frac{512}{405} = \frac{15}{16} \cdot \frac{512}{405} = \frac{32}{27}$$

$$fis = d \times \frac{5}{4} = \frac{9}{8} \cdot \frac{5}{4} = \frac{45}{32}$$

$$gis = e \times \frac{512}{405} = \frac{5}{4} \cdot \frac{512}{405} = \frac{128}{81}$$

$$ais = d \times \frac{64}{81} = \frac{18}{8} \times \frac{64}{81} = \frac{16}{9}$$

az egész hangléptékk pedig

c	cis	d	dis	e	f	fis	g	gis	a	ais	h	$\bar{c}$
1	$\frac{256}{243}$	$\frac{9}{8}$	$\frac{32}{27}$	$\frac{5}{4}$	$\frac{4}{3}$	$\frac{45}{32}$	$\frac{3}{2}$	$\frac{128}{81}$	$\frac{5}{3}$	$\frac{16}{9}$	$\frac{15}{8}$	2

Ezen kiszámításoknak közvetlen hasznok az, hogy szerintök minden mérséklet nélkül tiszta viszonyok szerint hangolhatunk. Ugyan is, ha azon meghatározott viszonyokból már most minden quinták viszonyait kiszámítjuk, találni fogunk felfelé: C-hez G; G-hez D; A-hoz e; e-hez h; h-hoz fis;

lefelé: $\bar{c}$-hez f; f-hez b; b-hez es; ēs-hez gis, gis-hez cis

tíz tiszta quintát $= \frac{3}{2}$

és még kettőt d-hez a $= \frac{40}{27}$; fis-hez $\bar{C}$is $= \frac{16384}{10935}$

A hangolás titka tehát abban áll, hogy csak a tíz tiszta quinta viszonyaival hangoljunk; úgy hogy d-hez A és fis-hez cis nem közvetlenül, hanem közvetítve határoztassanak meg, a mit könnyű teljesíteni. Ugyan is:

ā a hangoló villa általadatván, leszen annak alsó octávája = a

a-ból f-et és $\bar{c}$-ét tökéletes öszhangzatra igazítván,

$\bar{c}$-ből fölfelé hangolhatunk $\bar{\bar{d}}$-ig

a-ból ismét felfelé fis-ig, s végezetre

$\bar{\bar{c}}$-ből lefelé cis-ig;

melyek után zongoránk *tizenkét* hangja minden mér-

séklet nélkül tiszta viszonyok szerint tökéletesen leszen hangolva, feltévén, hogy a tiszta quinták hangolásán hiba nem történt — a többieket octávák és quinták összeegyeztetésével könnyü utánok hangolni.

Ezen kiszámítások azonkívül hogy mathematikai következetességgel vannak lehozva, a tapasztalati adatokkal is tökéletesen összeegyeznek. Ugyan is Sulzer a Kirnberger-féle mérsékletet vévén alapul, melyet méltán állít legjobbnak, *Allg. Theorie d. schönen Künste. Leipzig 1787. Art. Consonanz,* ugyanezen viszonyokat találja, kivévén ā-t, melyet $^5/_3$ = 1,6666 helyett $\frac{270}{161}$-re = 1,177 tesz. De erről kétségünk nem támadhat, mert azonkívül hogy ā-nak elméletileg $\frac{5}{3}$-nak kell lenni, ugyanaz, Baumgartner tapasztalatai után is, Naturlehre Wien 1839 = $\frac{106,7}{64}$, söt a jegyzet szerint pontosabban = $\frac{426}{256}$ = 1,667, a mi tizedes törtekben a lehető legnagyobb közelítéssel = $^5/_3$.

A MAGYAR SZÓNYOMOZÁS

S AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ NYELVÉSZET.

D. BALLAGI MÓRICTÓL.

II.

Olvastatott az akad. december 15-én 1856.

Ismét egy esztendeje, hogy e helyen tüzetesen nem szóltam. Azóta utolsó előadásomban megpendített nézeteim több felőli ellennyilatkozatokkal találkoztak. — Egyfelől az összehasonlító nyelvészet derék előharcosa abbeli állításomat vonta kétségbe, hogy nyelvünket a bevett nézet ellenére a hajlító nyelvek közé sorozni bátorkodtam; másfelől legközelebb az általam 1840 óta, midőn e helyen a *syrjén* nyelvnek a magyarrali rokonságáról olvastam — alkalmilag folyvást

sürgetett összehasonlításnak nyelvtudományunk jelen stadiumábani célszerüsége ellen emeltek szót.

Hivatalos és más irodalmi elfoglaltatásaim mai napiglan késleltették viszonválaszomat, és midőn most felszólalok, érzem hogy bővebb tanulmányozás sokkal nyomosabbá tehetné az állításim védelmére felhozandó érveket. — Nehogy azonban az ismeretes jogelv szerint: qui tacet, consentire videtur amaz ellenkező véleményeket elismerni láttassam, meg kell a hallgatást a tudomány érdekében most szakajtanom és reméllem, hogy, ha ezen értekezésem által végmegfejtést nem is, legalább a kérdés bővebb ismeretét és megvilágítását eszközölni fogom.

Akármely nyelv szókincse, a mint azt a mondatfüzetben kiképezve látjuk, családok, nemek és fajokra oszlik. A gyökből sarjad egy szócsalád, mely áll különböző szónemekből, igék, nevek és részecskékből; mindegyik szónem ismét több szófajokat fejleszthet ki; különböző igéket, különböző neveket és különböző részecskéket. — De valamint a kültermészetben az egy családhoz tartozó lények egész során át egy alapjelleg felismerhető, mely a különbféle nemeket minden különbözések mellett együvé tartozóknak tünteti fel, szintígy az egy családot képező szócsoport minden egyes tagján keresztül, értelmi tekintetben ugyanazon alapgondolat, külső hangjelölés tekintetéből ugyanazon alaphang vonúl keresztül.

A szónemek és szófajoknak gyökökböli előállása mondatik *szószármazásnak*, mely vagy a gyök külsőleges növekedése vagy annak belső átalakulása vagy mind a kettő által esik meg.

Vegyük p. o. az ősnémet h i m-i n *takarni* gyököt, ebből származott az angolszász h a m *felsőruha;* ó-német h e m, *hám, haj, bőr,* továbbá h e m i d i, középkoru német h e m e d e, újnémet h e m d, *ing*; és végre góth h i m i n, újnémet h i m m e l *menny.* — Ugyancsak *takarni* jelentő sanskrit t s h a d gyökből lett magában a sanskritban t s h a d a s *eltakaró lombozat, lugas*, t s h a y a *árnyék*, t s h a t r a n *ernyő*, t s h a d r a n *álruhába öltözködés;* a rokon nyelvekben lettek ugyan e gyökből a görögben: *σκια árnyék*, *σκιαζω árnyékolni*, *σκιας eresz, σκιρον napernyő*, *σκιαδαι árnyékadó lombozat*, *σκοτος*

sötétség; σκηνη szin; a latinban scutum, cutis, obscuro; a góthban skadus *borulat, sötétség;* a németben Schatten, Schemen, *árnyék*, Schuh *cipő*, Schoppen *szín* stb.

E példák mutatják, micsoda eszközökkel élt a nyelvalkotó szellem, hogy az egy fogalomra visszavihető tárgyakat egy gyökből származtassa, hogy így az együvé tartozó nyelvanyag külsőleg is egy családbelinek lenni ismertessék, t. i. vagy bővítette vagy bensőleg módosította a gyököt. Most az a kérdés: vajon tapasztalni-e a magyarban is hasonló kétféle származást, van-e a magyar nyelvben is belképzés?

S én erre azt felelem: igen is van, még pedig azon állandó törvény szerint, hogy az *alhangu* igetörzs névtörzszsé vagy másnemű igévé válván, *felhanguvá* lesz és megfordítva. Állítsuk csak e célból össze:

ár pretium, *áru* pretium venale habens, és *ér* valere (tíz forintot ér, azaz tíz forint az ára).

ár exundatio és *ér* fluentum, rivus meg *ír* ungventum, *iró* lac dilutius ex confecto butyro reliquum, Buttermilch

árny és *ernyő, eresz.*

ás és *vés*, és ezekből *árr* subula, *árok* der Graben és *verem* die Grube.

bak, baktat, bagdácsol és *béka* (die Springende).

bán, bánik, (s. k. thun), *bánt* (külön. Jemanden böses thun, verletzen) és *béna* verletzt, verstümmelt, és *bűn* (die böse That). V. ö. esth. *panema* thun, machen és *pat bűn*, melyből a dörpti tájszólásban lesz *pat-ma vétkezni.*

bor-ít, bor-u és *bőr* (s. k. die Leibesdecke) *börhe*, die Schürze.

csal és *csel, csél*

csap, jégcsap és *csep*

csapni és *csép* (Dreschflegel)

érni (pertingere) és *arasz*

fakadni és *fekély*

forogni és *fergeteg, fergettyű, féreg* (das sich Windende), mint a góth Waurms, kigyó; a miből lett a német Wurm, mi Diefenbachtól (Vergleichendes Wörterbuch der gothischen Sprache-ban) a sanskrit *krimi*-val rokoníttatik és így annyi

mint der sich Krümmende; *fordulni*, *fordítni*, *ferde*, *ferdítni*, továbbá *peregni*, *perdülni* stb.

Gyalog (finn: *jalki* — lábból) és *jel* (s. k. lábnyom), *jeles* (finnül *jalo*).

halni és *hölni*, v. *ölni*.

hallani és *fül* (a *h* átmenetéről *f*-be l. Fábián Szóelemzése alapelveit 87. lap, a mihez csak azt adjuk még, hogy a spanyol a latin *f*-et csaknem mindenütt *h*-nak ejti, mint *f*atum *h*ado, *f*alco *h*alcon, *f*arina *h*arina, *f*acere *h*acer, *f*oenum *h*eno, *f*ilius *h*ijo és megfordítva az angol laugh-ot laf-nak ejti). Egyébiránt a török *cul-ak fül* kétségkívül szinte a finn *kuul-aa hallani*ból van, a miből a finn *korwa*, *fül* is lett. — Így a gael *clusa fül*, kétségkívül az ó-német *hlu hallani*-val rokon (l. Graff, Althochdeutscher Sprachschatz 4. B. S. 1096).

hám, *hámozni*, *hántani* (excorticare) és *hentes* excoriator, meg *hümög* v. *ümög*, *ing*, indusium (mint Hemd *himin* deckenből az esztben *amme*, *hamme* ing), *kámzsa*.

hanyatlik, meg (az ujabb) *hanyag* és *henye*.

kap vágni, a honnan *kappan*, *kap* és *kép* (t. k. a. m. faragvány, mint a német Bild, das Gehauene billen-ből. A lappban *kuwe* a finnben *kuwa* kép, *káp*-rázik.

kaszabolni, *kaszálni* és *kacor* meg *kés*.

kelme és *kalmár*.

láb és *lépni*

lap, *lapít*, *lép* (lien, lapos alakjáról), *lepény*, *lepel*, *lepedő*

lengeni, és *láng* meg *légy*, *ledér* (a finnben *liekko* láng, *liehun* lobog és *lennän* lengek, az esztben pedig *lendma* fliegen és *lind* Vogel).

lebegni, *libegni*, *lobogni* és *lebel*, *lepke*, *levél*, *levegő* (melynek semmi köze a *lepedő* szóhoz, mely *lap*-pal rokon) és *lapda*, *lap-ta* (melynek ismét a *lap*, *lapos* szókhoz magától érthetőleg semmi köze.)

Lát és *lés*, *les* mint lauern látni és Lauer. *)

Mar és *méreg*.

máz, *maszat* és *mész*, *meszel*.

---

*) *Lesni* azomban meglehet hogy inkább *leh*, *lih* (lihegni)-vel rokon; a héberben is שָׁאַף leselkedni, שׁוּף leheletet venni, lihegni-vel egygyökü.

ragyog és *reg*, *reggel* (az esthben *valg* Licht, Tag, és *varra* früh, a mihez sorozódik a magyar *virrad*).

ró, *rov* és *rév*, *rés* (finnül *rako*).

roh, *rohad* és *rev*.

rothad és *redv* (finnül *rutius*).

sarabol, *sarló* és *sér*, *sérv*, *sérteni*.

szab (a. m. vág) és *seb* (finnül *haava*, hol vágni *hakata*).

száll és *szél* (Wind, finnül *tuuli*).

szór és *szérü* (a hely, a hol szórnak), *tár* és *tér*.

ta (a talan, telen fosztó-képzőben, a *finnben* caritivus *ta*) *ta-gat*, *tagad*, *tól*, *táv*, *távoz*, *tév*, *téved*, *vét*, *vétkez*.

tör, *törni* és *darab*, *dirib*.

vág és *vég* (mint a héberben קָצָץ vágniból קֵץ).

vál, *válni* és *fél* (finnül *puoli*; *fĕl*, *félni* timere, mely finnül *pelkään*, nem tartozik ide, de igenis ide tartozó *felelek*, *válaszolok*, mely finnül *puollan*, ismét nem idetartozó *vallani* (a. m. szólani), miután a mordwin-ban *val* a. m. szó; de ide tartozik még *példa* a. m. hasonfél és *völgy* t. k. váladék, mint a héberben בָּקַע hasítani, elválasztani-ból lesz בִּקְעָה völgy. *)

vár, *várni*, *várta* és *őr*.

Mindezen származtatásoknál legfeltünőbb az, hogy a mely felhangú magyar szó alhangú törzsből származott, a megfelelő altai kifejezésekben leg s legtöbbnyire az eredeti alhangzó megmarad; ellenben a mely felhangú szók nem így származtak, az altaiban szinte felhangúak. — Ilyenek *csecs*, finnül *tessi*; *felhő* finnül *pilwe*; *félni* finnül *pelkään*; *kéz* finnül *kesi*; *lév* finnül *liem*; *meny* (nurus) finnül *miniä*; *méz* finnül *mesi*; *méh* finnül *mehi*; *öröm* finnül *ryemy* és *römy*; *szél* (margo, mely szelni-vel rokon, mint vég vágni-val) csereniszben *ter*, finnül *syrjä*, esztben *äär*; *tő* finnül *tywi*; *fél* a. m. atyafi, lappul *wälje*, *wäl*, *welli* és így *vér*rel rokon; *vér* finnül *veri*; *veszző* finnül *weisto*, *witsa*, eszthül *wits*; *vő* (t. k. vevő), finnül *wäwy*. — Midőn tehát azt látom, hogy *bór* finnül *wuora*, ekkor okom van neki alhangú gyököt keresni. — Szintígy nem kétlem, miszerint *év*, finnül *wuosi*; *kéreg* finnül *kuori*; *vëka*

*) Csak a héberreli analogia teszi valószinüvé e törzs *vál* gyökbőli származását, mert különben a mordwin *valgoms* leszállani-val kellene egybevetni.

finnül *waka; velő* finnül *wuoima; vén* finnül *wanha* szinte alhangú gyökökből származtak. És csakugyan nem fekszik-e közel a *bér* szóhoz az *ár*, *ér*? mert a mi az előtoldást illeti, ez a nyelvképzés első korszakában annyi mint bizonyos, mire nézve elég csak e következő szókat vetni össze: omlik, bomlik, ájni, vájni (a miből *bánya*, melynek semmi köze a *bán* törzshöz, a mint azt tévedésből Fábián hiszi) ásni és vésni stb.

Ennyit a belképzésről, melynek bővebb fejtegetésébe belé kellett már csak azért is ereszkednem, hogy megmutassam, miszerint a törzs nyelvünkben nem oly merev, mint állíttatott. És nunc venio ad summam quaestionem. Van-e a mi nyelvünkben *flexio*? Mielőtt erre felelnék, meg kell elébb határoznunk, hogy mit értünk a *flexio* vagy magyarúl a *hajlítás* alatt?

Hajlítás alatt értjük a szám, nem, idő, mód s egyéb viszonyjelöléseknek a szótörzszseli oly szoros egybeolvadását, hogy egy hangsúly alatt egyesülvén, a hangtan szabályai szerint egymásra módosítólag hatnak.

Hogy akarom ezt értetni, erre nézve legyen szabad mindenek előtt *Ábel Remusat*nak a Récherches sur les langues, Discours prèliminaire XXI. l.-ból egy nyelvészeti észrevételét idéznem.

„Természetes a fölvétel — azt mondja a francia nyelvtudós, — hogy a nevek viszonyait és számát, az ige időit módjait, személyeit és számát jelölő ragok eredetileg részecskék, határozók és névmások voltak, melyek a törzszsel összeköttetvén, avval összeforrtak, úgy hogy p. o. *ama-vi-mus*, mely *am* szeretetet jelentő törzsből és a mult időt és a többes első személyét jelentő egyesült jelekből áll, mintha azt mondanók am-cessare-ego-plures."

Mennyire találó e tudósnak véleménye, mutatják egyfelől az u. n. agglutináló nyelvek, másfelől a mélyebben átvizsgált hajlító nyelvfajok.

A tahiti nyelvben p. o. az időket így különböztetik meg: *papai* jelent *irni* vagy *irás*, ha tehát azt akarjuk mondani: *én irok*, ezt így ejtjük: *te papai nei an, az irás most én*; ha pedig azt akarjuk mondani: *én irám*, ez így ejtetik: *te papai ra van, az irás elébb én.*

A mi a tahiti nyelvben első pillanatra]látható, azt a hajlító nyelvekben mélyebb tanulmányozás fedezte föl. Ugyanis a sanskritban: *tudami*, *tudasi*, *tudati* stb.-ből az alig multban lesz augmentum hozzájárulásával *atudam*, *atudat*, *atudat* stb. Ezen előrag *a*, újabb nyomozások szerint nem egyéb mint az *előbb* jelentő határozó, mely az igével elül összeforrván, minthogy ez által a hangsúly előbbre tolatott, a vég ragok: *mi*, *si*, *ti*, stb. megrövidittettek. De hát nem ugyanúgy van-e a magyarban is, midőn az aligmultban az igetörzs az időt jelentő *ha* határozóval (v. ö. né-*ha*, vala-*ha* stb.) összeforr? — Az egész különbség csak az, hogy itt a határozó a törzs végéhez járulván, a hangsúlyt helyéből ki nem mozdítja, hanem beérvén magát a másodfokú nyomatékozással, önmagát fentartja, a nélkül hogy az azt megelőző, vagy az utána következő szórészekre befolyást gyakorolna.

Hasonló egyezést tapasztalunk a perfectum jelölésében s én nem bírom átlátni, miért volna a törzshez forrt *t* a magyarban csak hozzá ragasztva, agglutinálva, a hasonló jelentésü *t* pedig az indogermán nyelvekben szervesen belülről kifejlett hang. A sanskritban lesz *su generare* törzsből *su-ta*, generatus, s épen úgy lesz a magyar *szül*-ből *szült* vagy *szülött*, s valamint hogy a magyarban azt mondjuk: szül-*t*-em, szintúgy mondjuk az új persában *ber* vinni törzsből *ber-d-em* vittem és a németbe ich lieb-*t*-e.

Vagy tán a módok jelölésében van a különbség? Am lássuk. A sanskrit potentialisnak s az ennek megfelelő görög optativus és latin conjunctivusnak módjele *i* vagy *ja*, mint *ju*, *jungere* igetörzsből lesz *jujam*, *jujas*, *jujat*, stb. — Ugyan-e módjel által képeztetik a magyar kötmód is, mint *várjam*, *várjad*, *várja* sat. s valamint ott a *ja* vagy *i* a törzszsel phonetice összeforr, úgy a magyar *ja* is a törzs utolsó hangjával a legszorosabban összeolvad, sőt azt hangtani törvények szerint módosítja, úgy hogy *lát*-ból lesz *látjam* helyett *lássam*, *ejtből*, *ejtjem* helyett *ejtsem*, holott a törzshöz lazábban járuló személyragok előtt a törzs utolsó betüje változatlan marad, mint *lát-juk*, *ejt-jük*.

Ha azonban valaki a flexio lényegét abban keresné, hogy, péld. ok. németben a grammaticai viszonyok jelölése

belalakulás, névszerint a nevek ejtegetése az u. n. Umlaut hallamváltozás, az erős igék hajtogatása Ablaut vagy hallamcsere által látszik történni, e nézet ellen nem kisebb kifogásunk van elméleti, mint alapos ellenokaink tapasztalati szempontból.

Elméletileg igen is megfoghatjuk, hogy midőn a szó, mely a cselekvés vagy létel fogalmának kifejezésére szolgál, ugyan e fogalomnak dolog alakbani kifejezésére használtatik, azaz más nyelvtani categoriába lép, de a mellett a fogalom ugyanaz marad, ezen értelmi benső változás hangilag is megfelelőleg benső változás által fejeztetik ki; ellenben épen nem látom a józan észszel egyezőnek lenni, hogy, midőn a fogalomszóhoz viszonybeli vagy másnemű határozás hozzájárul, e járulék szinte csak benső átalakulás által fejeztessék ki. Az első esetben a benső változás általi átmenetek annyira uralkodók, hogy p. o. a héberben a szó nyelvtani categoriája a hangsúly puszta áthelyezése által is változik, így *katáb* irt és *kátab* írás vagy az angolban *absént* távollevő és *ábsent* eltávoztat. — De vajon van-e példa a nyelvek történetében arra, hogy a hangsúly áthelyezése által valamely grammaticai viszony fejeztetnék ki?

Ha a nyelvészeti symbolisták a nyelvtani viszonyok hangváltozások általi kifejezését mint jelvi folyamatot lehetségesnek tartják; ám lássák ők, hogy boldogulnak jelveikkel, midőn több nyelveket hasonlítanak össze. Én részemről *Benfey*vel tartok, ki „Ueber das Verhältniss der ägyptischen Sprache zum semitischen Sprachstamm" cimü munkájában így nyilatkozik: „A sanskritban a nőnem többnyire î hozzájárulása által képeztetik; felületesen véve tehát az î hang mint ilyen, valami nőtermészetünek látszhatnék, s így azoknak értelmében, kik legsubjectivabb ötleteiket a természeti hangok meglesése gyanánt árulgatják, azt mondhatnók: î-ben valami éles, discantusszerű van, mi a nőnem jelölésére nagyon illő.

Azonban e magyarázat itt épen nem volna helyén; mert az *i* itt nem hangjánál, hanem értelménél fogva teszi a szót nőnemüvé; î ugyanis nem egyéb, mint a régi *i* névmástörzsnek nőneműje, mely a nemileg még el nem dőlt themához járul, úgy hogy p. o. sanskrit *tudanti* szószerint annyi volna

mint stossend sie = eine Stossende. — Csak így és nem máskép lehet mind azon formák származását képzelnünk, melyeket némely tudósok mint csodaszerü philosophiai tapintatból eredt alakulásokat szeretnek felmutatni.

Most fejtegetett elméleti nézeteinket a német nyelv történelmi nyomozásai fényesen igazolják. Ugyanis bebizonyodott ténykêpen áll: 1-ör az, hogy az u. n. Umlaut vagy hallamváltozás az ó-németben nem létezett; és csak később, a grammatikai viszonyokat jelölő, most elkopott és kienyészett hangok befolyása alatt szülemlett és vergődött hajlítási jelentőségre a hangváltozás oly formán, hogy a végszótag *i* v. *e* hangja az azt megelőző szótag hangzóját meghomályosítá és lett *ai* v. *ae*-ból ä, *oi* v. *oe*-ból ö, *ui* v. *ue*-ből ü. Igy p. o. *han* többese az ó-németben volt *hanti*, később a végszótag *i* hangja az *a*-ra hatván, lett Hände; szintigy lett *vallu*, *vallis*, *vallit*-ból az újnémet falle, fällst, fällt; az ó-németben a praeteritum indicativi végzete volt *ta*, a praeteritum conjunctivi pedig végződött *ti*-be, s azért lett az újnémetben a praeteritum indicativi *dachte*, a praet. conj. pedig *dächte*.

De tudva lévő dolog, hogy a hangzóknak egymásra hatása a magyar és az altai nyelvekben kitünőleg uralkodó, avval a különbséggel, hogy itt a törzs hangzói hatnak módósítólag a rag hangzóira, míg a németben megfordítva van.

A mi 2-or az Ablaut-ot vagy a hallamcserét illeti, habár tartózkodva, mert a német nyelvészek mellettem nem szólnak, mégis azt merem állítani, s a józan ész érdekében őrülök, hogy állításomat jóformán maga Grimm is bizonyítja, a nélkül, hogy arra célozna, — miszerint a belalakulásnak itt is csak ekkor van helye, mikor az igetörzsből névtörzs lesz, egyébkor csak a fentebb fejtegetett nyelvtani elkoptatott viszonyjelölők befolyása alatt keletkezett hallamváltozás áll. Ugyanis midőn az u. n. erős hajtogatásban ziehen-ből lesz praet. zog és part. praet gezogen. és góth *brikan* törni-ből *brak*, *brukans*, itt első tekintetre úgy látszik ugyan, mintha a belalakulás időviszonyok jelölésére használtatnék; azonban ha felveszszük, hogy a tiszta törzs nem a praesensben, hanem a praeteritumban van és így nem *niman* a tiszta törzs, hanem *nam*, nem *brikan*, hanem *brak*, akkor *brak* igetörzsből lettek

belalakulás által *brikan* infinitivus és *brukans* participium, mint névtörzsök, a mégis eltérő többesek pedig ezeknek mint félig igetermészetü formák befolyása alatt képződtek. Hogy pedig itt a praeteritum a tiszta igetörzs, mutatják azon igék, melyeknek jelenjét Grimm verschobenes Praeteritumnak nevezi, minők *kann*, *darf*, *mag*, *soll* stb.

A mi a semi nyelvek ejtegetési és hajtogatási célokra használt belalakulását illeti, itt *Meier Ernst* adta kezünkbe a kulcsot, a midőn héber gyökszótárának előszavában bebizonyította, miszerint a héber belhajlításnak egyik legfelötlőbb tüneménye, értem a szenvedő forma képződését, mely a mint tudjuk, úgy történik, hogy a törzs *u*-val hangoztatik, onnan ered, hogy הוא mutató névmás a törzszsel összeolvad, s így itt is a hajtogatás lényegét nem a belalakulás, hanem inkább ragozás teszi, s a látszatos belalakulás csak a ragozás következtében phonetikai törvények szerint áll elő. Ha a héber nyelvben egyéb grammatikai viszonyokra használt belalakulások vannak, melyek még ez uton kimagyarázva nincsenek, ez természetes, miután az elv, mely szerint a kutatások teendők volnának, kimondva nem volt, és *Meier* fölfedezése is legközelebbi időből való.

De ha már most a belalakulás a flectáló nyelvekben is csupán a szóképzést illeti, mely téren a mint fölebb láttuk, a magyarban is nagy mértékben megvan; a nyelvtani alakoknak a törzszseli összeforrása pedig a magyarban épen úgy megvan, mint akár az indogermán, akár a semi nyelvekben: mi okunk volna a magyart és a véle egytulajdonságu rokon altai nyelveket a hajlító nyelvek sorából kizárni.

Mí tehát a magyar-altai és az indogermán és semi nyelvek közti különbséget nem abban látjuk, hogy amazok agglutinálók, ezek flectálók; hanem abba helyezzük, hogy a magyar-altai nyelvek a törzsöt és a nyelvtani alakokat összetartó hangsúlyt állandón az első szótagra vetik; míg az indogermán és semi nyelvekben a hangsúly helye a szóalak szerint változó, de még inkább abba, hogy a magyar-altai nyelvekben a fogalomszók uralkodnak a nyelvtani alakok felett, míg az indogermán és semi nyelvekben megfordítva a nyelvtani alak módosítja a fogalomszókat.

Nem kevéssé támogatva éreztem nyelvünk belalakulását és hajlítását illető nézeteimet az által, hogy a nyelvünk felkutatható multját és jelenjét egyformán ismerő *Lugossy* tagtársunk nyelvészeti nyomozásai azokkal egyező föltételekből látszanak kiindulni. Annál jobban sajnálom, hogy nagyon tisztelt társunk utolsó előadásában fejtegetett ama nézeteit, miszerint a nyelvészeti egymásután szerint a nyelvhasonlítást mind addig mellőznünk kellene, míg saját nyelvkincsünk családok szerinti rendezésével készek nem leszünk, helyeselnem nem lehet. Ellenokaim pedig következők:

Mint minden emberi ismeret terén, úgy a nyelvészetben is két nézet áll egymással szemközt. Az egyik az elméletnek hódol s nem törődve a tények világával, mindent a puszta ész őstörvényeiből akar kimagyarázni; a másik a tapasztalati valóságot, a tényeket veszi kiindulási pontul és semmit elismerni nem akar, a mi nem lett dolog. — S ezen ellentéttel találkozunk a legközelebbi időkig a nyelvészeti nyomozások terén is. Egyfelül Murrayféle nyelvbuvárok az ember hangadó képességét egész általánosságban vévén alapul, képzelt lehető gyökökből származtatták a világ minden nyelveit. *Murray* maga, ki e nézetet a legszélsőig vitte, következő képzelt 9 gyökből akarta a nyelveket származtatni: 1) ag, wag, hwag; 2) bag, bwag; 3) dwag; 4) cwag; 5) lag; 6) mag; 7) nag; 8) rag; 9) swag. „E 9 szó segitségével, azt mondja szóról szóra *Murray*, alakultak minden európai nyelvek."

Murray elméleti nézete ellenében egy practicus iskola a nyelveket jelen alakjokban kész anyag gyanánt vévén, mindeniket külön tekinti, és a rokon nyelvekben legfölebb anyagelegyedést lát, így tartja *Wilkins Dávid* az uj perzsa nyelvet több keleti és európai nyelvekből összefércceltnek (l. Chamberlayne Oratio Dominica előszavát p. 7. Amst. 1715.). — Hasonló értelemben nyilatkozott ugyan e nyelvről — melynek az indogermán nyelvekkeli rokonsága bebizonyodott tény — a tudós *Walton* Prolegom. XIV. §. 2.

E félszegségek mind addig tartottak, míg az újabb tudomány az egyoldaluságokon túlemelkedvén, végre kiderítette, hogy a tapasztalati tények a mennyiben természetiek, az isteni végetlen ész nyilatkozatai, a mennyiben pedig emberi

művek: az emberi véges észnek megtestesülései. A nyelvek is e szerint nem egyebek, mint a folyton ifjúdó gondolatnak hangokbani megtestesülése. A nyelv nem *készült*, hanem *lett*, *szülemlett* és folyton fejlődik.

Akármely nyelv, a mint élő használatban létezik, egy nagy folyamhoz hasonló, mely többfelől beléje szakadozó patakocskák és folyócskák által növekedik nagygyá. S azért nincs a világon oly nyelv, melynek egész szó- és alakkincsét önmagából kimagyarázni lehetséges volna. Igen természetesen; mert ha igaz az, hogy vannak rokon, egyforma törvények alatt fejlődött nyelvek — s hogy vannak, azt az összehasonlítások váltig bebizonyították—, akkor azoknak közös törzsét is fel kell tennünk. Mikor tehát az egyes ágak külön válván, különböző befolyások alatt külön-külön fejlődtek, mindegyik a magával hozott nyelvanyagot a maga módja szerint fejlesztette tovább, s akkor gyakran megesett, hogy az egyik nyelvben valamely gyök dúsan hajtott és egész szócsaládot fejlesztett ki, míg a másik rokon nyelvben ugyanaz magán állva, ridegen maradt. Ha már most valamely egyes nyelv szókincsét családok szerint rendezni akarjuk, lehetetlen, hogy ott oly *ridegek*nek látszó szókra ne akadjunk, melyek a kéz alatt levő nyelvből magából ki nem magyarázhatók, ellenben miután a rokon nyelvek segítsége által világosságot nyertek, azonnal testvérteleneknek lenni megszűntek. Vajon, ha *Révai* az öszszehasonlítás nyomán ki nem deríti, hogy *gyalog* a finn *jalki* láb-bal rokon, hogy mehettünk volna rá, hogy az s *jár*, *jer*, *gyere* és *gyaláz* (annyi m. lábbal tapos; *aláz*-zal e szó csak annyiban rokon, a mennyiben *jal* is *al*-lal rokonúl) egy családhoz tartozó szók? Vagy hogyan hozhatnók egymással e szókat kapcsolatba: *vizsla*, *vizsgálni*, *vigyázni* és *ügyelni*, ha segítségül nem veszszük a *syrjänt*, hol *vizla* adspicio, *vidzjeda* inspicio és *vidzja* custodio; finnül *viitson* custodio, és *adzja* video.

Pár évvel ezelőtt valaki a Budapesti Híradó tárcájában a *gatya* szót, a mint emlékezem, *köt*, *kettő* szókkal rokonította s a német Gatte szót is belévonta. Azonban ha tudjuk, hogy finnül *kaatiot* a. m. *nadrág*, akkor az említett plausibilisnek látszó származtatással annyival inkább föl kell hagynunk, mi-

után a gatya finn neve *kaatio* çoxac Hüfte-ből származik, épe úgy mint a németben *Hose* a. m. eine bis zur Hese d. i. Kni kehle reichende Bekleidung.

De nem csak a szók, hanem a betük teljes ismeretéhe sem juthatunk a rokon nyelvek segítsége nélkül.

Sok nyelvben ugyanis az egyszerü hangok érülközésé ből támadnak oly vegyes hangok, melyeket eredeti elemeir szétbontani a nyelvészetnek nem legkisebb feladatai közé ta tozik. Igy pl. tudjuk, hogy a c jobban *k i*-vel v. *j*-vel érülközvér *cs* hangot ád, igy lesz a latin *brachium*-ból az olaszban *bracc* (olv. braccsio), a latin *feci* jobban feki-ből olasz *feci* (olv. fecsi Hogy e hanglágyítás, melyet a németek újabb időkben *Zeta cismus*nak bérmáltak el, nyelvünkben nagy mértékben megvan mindenki tudja; de nyelvünkben a *cs* hang majd *t*-ből lágyu mint *csonka, tonka,* majd *k*-ból mint *kopasz, csupasz, kuvi csuvik,* s miután nem minden *cs* hangu magyar szóra kinálko zik egy megfelelő *t* vagy *k* hangu magyar kitétel, az ily sza vakban a *cs* hang eredeti elemeit csak a rokon nyelvekbő tudhatni meg. Vegyük pl. a *csont* szót, és kérdezzük: miből le itt a *cs*? Igaz, hogy a magyarban ott van a *konc* szó; de e *Kresznerics* bolus, frustum carnis-nak mondja, s így a csontt semmi rokonságban nincsen; Kresznerics után pedig *Fábiá tonka* szóval hozza a koncot össze, és latinra így teszi át *konc* a m. frustum a dissecando, dismembrando dictum és íg még kevésbbé rokon csont-tal. De ha már most azt tudjuk hogy a finnben a *csont kontta,* az esth-ben *kont,* akkor eg szerre kivilágosodik mind a *cs*-nek miből lágyulása, mind *konc* értelme; és akkor tünik ki, hogy az én most megjelen szótáram jobban eltalálta a konc szó értelmét, midőn íg adja: *Konc* fn. 1) das Markbein, das Röhrenbein, der Mark knochen; 2) *átv. ért. ált.* ein fetter Bissen; szój. porba ese a konca, es ist ihm nicht gelungen; meztelen koncot (azaz hús nélküli csontot, Kresznerics és Fábián szerint e kifejezé nek nincs értelme) árul, etvas zur Schau tragen.

Még bonyolódottabb vegyhang a magyarban a *gy,* mel majd *dj*-ből lett, mint *gyémánt Diamant,* gyesznó, diszn majd *gj*-ből mint *angyal angelus,* majd *l*-ből lágyul, mint *B gyoszló Boleslaw,* majd ismét lágyitott *t*-ből lett, mint *gyán*

tám, söt lágyitott *k*-ból is, mint *gyürü* és *kör*, *kárika*. Miből alakult már most a *gy* pl. a most már köz nyelvben csak öszszetételekben divatozó *gyárt* gyökben? Miután tudom, hogy a syrjänben *kara* a. m. facio, tehát tudom, hogy *k*-ból lágyult meg és jelentett eredetileg a. m. *csinálni*, a mint azt *Toldy Ferenc* nagy érdemü tagtársunk a legújabban kiadott Passioban 104. lapon igen helyesen gyanitotta.

De ha szükséges az összehasonlító nyelvbuvárlás a családrendezés elömozdítására, még szükségesebb ellenőrködés tekintetéből, hogy családalakító eljárásunkban hamis utakra ne tévedjünk. S itt legyen szabad csak egy példát hoznom fel annak bebizonyítására, mennyire mellőzhetlenül szükséges az összehasonlítás a biztos szószármaztatáshoz. — Midőn a fentebbi belalakulási törvényt felállítottam, a többek közt a *fék* szót *fogni* igével vetettem össze, és miután az értelmi és hangtani átmenetek jól összevágtak, valószinűnek tartottam a származást. Később vettem észre, miszerint e származtatást előttem Fábián fentebb idézett nagy becsü munkájában már megtette. Annál biztosabbnak tartottam *fék* szóróli nézetemet. Azonban gondolkodóba ejtett *Czuczor* tagtársunk azon talpraesett megjegyzése, hogy a ló minden szerszáma azon test részről, melyre alkalmaztatik — szokott rendesen elneveztetni, mint *hasló*, *farhám*, *szügyelő* stb., minélfogva *fék* szó is inkább *fej*-jel volna kapcsolatba teendő; de minthogy a *fog* és *fék* közti értelmi összefüggés a két szót egymáshoz oly közel hozza, nézetemről végkép lemondani nem birtam. S íme a mit Czuczor jeles nyelvészi tapintatával más uton kifürkészett, azt az összehasonlító nyelvészet minden kétségen kivül helyezi, mert a finnben *pää* fejből lesz *päitsi* *fék*. Ugyancsak a finn nyelv teszi bizonyossá előttem azt is, hogy a *fejsze* szó is szorosan ide tartozik, mert finnben ugyancsak *pää*-ből lesz *pääkka* *fejsze*.

Látnivaló tehát, hogy a családrendezés a nyelvvizsgálás munkájában nem lehet prius, mert ha ez lépteit biztosítni akarja, műtételei összehasonlítás nélkül meg nem eshetnek.— Az elszaporázott rendszeresítés mindenütt és mindig rosz szolgálatot tett az igaz tudománynak, mert midőn a részletek tanulmányozásáról a figyelmet az egészre vonta, a tények vizs-

gálása helyett üres elméletek alkotására fecséreltetett a szorgalom. — A nyelvészetben pedig nem az egyes nyelv képezi a részletet, hanem az egyes szó honi hozzátartozóival és külső rokonaival. Mennyi megfejtendő rejtély kinálkozik a vizsgálónak egy-egy szóegyénben, azt Lugossy tagtársunk szóban-forgó előadása legfényesebben bebizonyította; de a megfejtés igazságáról, a mint feljebb megmutatám, csak az összehasonlító nyelvészet biztosíthat bennünket. Ha valahol, itt áll a német költőnek szava: Nur die Fülle führt zur Klarheit.

A családrendezésnek tehát az összehasonlítással együtt és karöltve kell járnia, ha amazt biztosítani, ezt saját nyelvünkre nézve gyümölcsözővé akarjuk tenni. De valamint bizonyos, hogy gyakran az összehasonlítás által a szónak mintegy lelkét adjuk vissza, kimutatván micsoda vér forog ereiben, úgy más részről egészen hiábavaló, ha általa a szó filiatiójára nem vezettetünk. Mit használ pl. tudnom, hogy a magyar *est* finnül *ehto*, ha a magyar *est* származását értem, a finnét meg nem tudom. — Hasonló tévutakon jár az összehasonlítás, midőn a jól ismert szót mindenféle betücserék által az idegen kaptájára ütni törekszünk, mint midőn *Schott* „Versuch über die tartarischen Sprachen“ cimü munkájában 35. lap, *világos* és *villám* magyar szókat a török *jilderim*-mel rokonítja ily formán: „A *j* a *v*-vel látszik nekem fölcserélve lenni e magyar szókban: *világos* és *villám*, mely utóbbi szó a török *jilderim* formájára (mely, minthogy az *er* a gyökhöz nem szükséges, szintúgy *jildim*-nek hangozhatnék), elevenen emlékeztet. *Világos* szóban a *g* valószinüleg *d* helyett van, mint az egyébiránt a csak alakra hasonló világ Welt szóban is; *villám*-ban pedig a *d* hátrafelé hasonult az *l*-lel, vildám tehát = jildám.“

Nekünk a *villám* szó épen nem rideg, mert jól ismerjük származását és messze terjedő családját: *ill, illan, villan, villam, villog, bill, billen* (a miből lett *bilcső, bölcső* a mint *lép*-ből *lépcső*), *billeg, csill, csillag* (mely szónak nem tudom miért kell Hunfalvy szerint csill-dag-ból összetéve lenni), *csillog, pill, pillanat, pillog*, és ott van azonfelül a finnben is *valaus* villámlás és *valkia* világosság. Minélfogva a *villám* szóra nézve a Schott által kificamított alakot el nem fogadhatjuk; ellenben ha hogy a *d*-nek átmenetét *l*-be nyelvünk-

ben több példával lehetne bebizonyítani, mint az egy *medence* és *melence*, hajlandó volnék a *világos* szót *vidágos*nak venni, mert akkor *vigyázni*, *ügyelni* szókkal jönne kapcsolatba, mely szók, a mint felebb láttuk, a *látás* fogalmára visszavihetők s így *világos* annyit tenne, mint *látható* és akkor a *vid*, *vidám*, *vidúl* is világosságot nyerne. — Azonban ily vakmerő hangcserék utjáni rokonítások mindig nagyon csiklandósak, és *Hunfalvy* tagtársunk az összehasonlító nyelvészetnek, mely körül már is annyi érdemeket szerzett, annál több hitelt szerezend, minél jobban tartózkodik az olyan állításoktól, mint pl. az, hogy a syrjän *jur* caput, a magyar *fej* szóval hangilag is megegyeztethető. — Ily hasonlítások könynyen emlékezetünkbe híhatják *Voltaire* csípős mondatát, hogy az *etymologia oly tudomány, melyben a szók önhangzói igen keveset, a mássalhangzók meg semmit sem nyomnak.*—Régóta forgatom eszemben azt, hogy a magyarban a p, f és t közti hangcsere nem ritka, mint *tér*, *fér*, *toldani*, *foldozni*, *ülep*, *ület*, *atya*, *apa* stb. s így *fejér*, *fehér* épen úgy származhatnék *tej*ből, mint *tehén* (azaz tejadó marha) s akkor a *fő*, *fül*, *föz* és *tűz* közti rokonság ki volna mutatva. De én azon összevetéseket mindaddig helytállóknak nem tartandom, míg azokat alapos összehasonlítások által is be nem bizonyíthatom. Egyáltalában nekünk, kik folyvást forgolódunk a szóhangok körül, elég alkalmunk van ugyan azoknak ezer változatú proteusi természetét kiismerni; de épen azért közel van az elsikamlás veszélye, és könnyen megesik rajtunk, hogy túlcsapván a határon, a tények alapjáról letérjünk és a képzeletek honába lépjünk. Azért is legyünk óvatosak az egybevetések kivitelében, mert csak úgy lesz a nyelvészet positív tudománynyá, a minővé azt hazánkban is tenni akarjuk, hahogy annak minden tételét, mint akármely más észlelésen alapuló ismerettárgy igazságait bebizonyított tényekre fektetjük.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A történettudományi osztály ülése január 5. 1857.

Gebhardt Ferenc rt. korelnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Érdy János rr., Csengery, Szilágyi Ferenc, Wenzel ll. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Bugát, Czuczor, Győry, Horváth Cyrill, Kiss Károly, Szontagh rr. tt. — Ballagi, Bertha, Brassai, Hunfalvy, Kubinyi Ferenc, Lugossy, Pólya, Tasner, Tóth L. ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Érdy János* rt. ily című értekezést olvasott: „A besenyők, nemzeti néven vasok (scythák) és híres bányászok voltak."

— *Wenzel Gusztáv* lt. a Kazarokról kezdett értekezni.

Összes üléssé

alakúlván az osztályülés, a *titoknok* beadta a *gr. Teleki-féle kettős drámai jutalmakra* dec. 31-ig mint határnapig beérkezett *pályaműveket*, melyek is a következők:

I. Az 1855-diki *szomorújátéki* versenyre:

1. *Beatrix*, eredeti dráma 3 felv. Jelmondata: Előbb ismerjetek, Hogy itélhessetek.

2. *Etele*, szomorúj. 5 felv. Jelm. Was glänzt, ist für den Augenblick geboren: Das Aechte bleibt der Nachwelt unverloren. Goethe.

3. *Mailáth Margit*, trag. 5 fel. Jelm. Magna vitae pars elabitur male agentibus, maior nihil agentibus, tota aliud agentibus. Seneca.

4. *Két Omode*, tört. szomorúj. 5 felv. Jelm. Dives Plato, Pauper Cato. Régi deák dal.

5. *Dózsa György*, ered. tört. dráma 5 felv. Jelm. Arany, ezüst nemes érc, De a vas még nemesebb.

6. *A végivadék*, ered. dráma 4 fel. Jelm. Quo semel est inbuta recens servabit odorem Testa diu.

7. *V. László király*, trag. 5 felv. Jelm. A miben volt vétkezéstek, Abban lészen büntetéstek.

8. *Béldi Pál*, ered. szomorúj. 5 felv. Jelm. Meghalt a hazáért.

9. *A küzdők*, ered. dráma 5 felv. Jelm. Ha szivem nem ismerne, nem hinném, hogy te szólsz, ily hangon hozzám, gyermekem. Korondiné a II. felv. (Ez a határnap után adatott ugyan kézhez, de a feladási vevényből a darab jókori feladatása tünvén ki, s így az elkésés a szerző vétkén kivül történvén, elfogadtatott.)

II. Az 1856-ki *vigjátéki versenyre* érkeztek:

1. *A házasság égben köttetik*, vígj. 2 felv. egy előjátékkal. Jelm. Emeljetek kalapot e név előtt, s mondjatok éljent fölötte, mert az ő élete mindnyájunké, a hazáé. Bajza (gr. Teleki József arcképe alá).

2. *A mama*, ered. vígj. 3 felv. Jelm. Interveniál.

3. *A legszegényebb és legujabb nemes*, vígj. 4 felv. Jelm. Sic cedunt opera fatis.

4. *Hajadon nő*, ered. vígj. 3 felv. Jelm. Bizalom a házasság nemtője; ha ez eltünik, úgy a házasokból a legszerencsétlenebb lesz. Igazmondás.

5. *Károly úr bogara*, vígj. 3 felv. Jelm. Egy hiba több bajnak az anyja.

6. *Nevelés mindenek felett*, társalk., vígj. 4 felv. Jelm. Figyelmet kérek.

A kéziratok és jelmondatos levelkék az akademia s a korelnök pecséteivel lezárva, a pénztárnoknak adattak őrzés végett; a darabok pedig a nyelvtud. osztályhoz tétettek által a megbírálásnak az alapítvány értelmében eszközlése végett azon figyelmeztetés mellett, hogy az alapító levél egyik évben világosan szomorújátékokat kivánván, oly darab mely, ha különben jeles volna is, de tragoediai jellemmel nem bír, jutalmat nem nyerhet.

A mathem. és természettudományi osztályok ülése január 12. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Kubínyi Ág. tt., Bugát, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt. Kubínyi Ferenc, Nendtwich K., Pólya ll. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Czuczor, Érdy, Horváth C. rr. tt. — Ballagi, Bertha, Csengery, Lugossy, Pauler, Tóth L., Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Lugossy József* lt. Kerekes Ferencnek a fellengős mennyiségtan népszerüsítő módszerét adta elő.

Összves üléssé

alakulván az osztályülés, a mélt. m. Elnök úr jelentette, miszerint *Nagy Károly* rt. a sor szerint neki jutott rendestagi fizetéséről lemondván, kéri az akademiát, hogy e 300 ftot évenként a mathem. és természettud. osztályoknak szabad rendelkezésök alá adná. Mit az akademia hálával vevén, az említett osztályoknak meghagyatott, hogy e jutaléknak a legközelebbi évben mire fordítása iránt véleményt adna.

— Olvastatott *gr. Nádasdy Ferenc* úrnak Pesten január 11. költ következő levele:

„Tekintetes Akademia! Forrón szeretett testvérem Tamás, boldogúlt nagybátyánk, gróf Nádasdy Ferenc kalocsai érsektől, ötezer pengő ftot örökölt. Élte tizenötödik évébe lépett akkor. Ezen időtől fogva elhunyta fájdalmas pilla-

natáig, soha sem fordította ezen pénznek csak fillérét is m célra, mint a magyar irodalom fölsegélésére és a hazába jótettekre. Kedves szülőim azt rendelkezésemre bízták. Ez pénz szent énelőttem, testvérem a hazának szentelte, mara jon hát ezentúl is tulajdona. Ennél fogva én annak kam jait egy, a magyar Akademia által kiadandó jutalomra oh tom fordítani, mely egy, a magyar történetből vett tárgy költői beszély alakjában, nem csak versenytársai között le jobbnak, hanem magában is jelesnek, és költői irodalmunk gazdagítónak fog találtatni. Ilyennek nem létében a jutalo ne adassék ki, hanem az Akademiának nézete szerint, va kettő hirdettessék ki a következő évben, vagy a múlt évb liekkel összekapcsolva, nagyobb kiterjedésü, de ugyanaz forrásból merített és ugyanazon nemü költői müre tüzess ki. Kérem ennél fogva a Tek. Akademiát, hogy ezen ajánl tomat elfogadva, a feladatok szerkesztése s kihirdetéséb eljárni, s a jutalmazást nagy-gyülésileg, ilyennek pedig val mely évben elmaradásával, kisgyülésileg eszközölni, és N dasdy Tamás-díjnak elnevezni méltóztassék. Minden maga gyüjti emlékszobra köveit — az ő emlékezete élni fo nem ércen és márványon, de honfitársai szívökben. Én ez jó testvérnek, ki engem oly gyöngéden szeretett, kinek szí oly melegen dobogott a hazáért, s kinek legnagyobb gyönyö abban állott, ha jót tehetett és örömet terjeszthetett ma körül, szebb emléket nem emelhetek. Áldás emlékére! Mé tisztelettel Pest, 1857. jan. 11. a Tekintetes Akademia aláz tos szolgája Gróf Nádasdy Ferenc"

Az akademia örömmel látja az ifju grófot a hazafiúi áld zatok terére fellépni, és szivesen vállalván fel alapítványa kez lését, a nyelvtudományi bizottmánytól várja az e pályaügyre v natkozó utasítás-javaslatot.

— A *titoknok* az előbbi ülésben benyujtott *Teleki-féle vígjáté* pályaművekhez pótlólag még egyet adott be, melyről az akadem meggyőződvén, hogy jókor beküldetvén, a szerző hibája nélkül m radt el a bemutatástól, a többiekhez soroztatott:

7. *A házi orvosok*, ered. vígj. 3 felv. Jelm. Változatosság az él folyama.

Jelmondatos levelkéje az akad. és Nendtvich Károly lt pecs teivel lezárva a pénztárnoknak adatott át őrzés végett.

A nyelv- és széptudd. osztálya ülése január 19. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályból: Balogh, Czuczor, rr. tt. Ballagi, Gaal, Hunfalvy, Lugossy ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubínyi Ág. tt., Bugát, Érdy, Horváth C., Kiss K., Szalay, Szontagh rr. tt. Bertha, Brassai, Csengery, Kubínyi F., Pauler, Pólya, Tóth L., Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Lugossy József* lt. a magyar nyelv eredetéről értekezett.

— Következett a *Nyelvtudományi Bizottmány* jelentése a' *nagy szótár mibenlétéről*, mely szerint 1855-ki octobertől mostanig a megbízott szerző a *Szala* szótól *Tokláz* szóig haladt 5286 szócikkben; a mellett hogy a szóképzés és hangtannak törvényei bővebb kifejtésében is munkálkodott, mint azt e tárgybeli felolvasásai a múlt évben örvendetesen tanusították.

— Következett a Bizottmány jelentése a *Teleki-jutalom ügyében jövendőre nézve.*

Az idei beadványoknak már külső megtekintéséből tapasztaltuk, hogy némely pályázók a szomorújátéki díjra beküldött müveiket drámának nevezik; s hogy nem mindnyájan éltek azokban kötött beszéddel; a vígjátéki pályázók közöl pedig versben egy sem írt, s majd mindnyájan a mai társas életből vették vagy abba szőtték be tárgyaikat. Az 1857-re hirdetendő jutalom szerkezetjavaslatával levén megbízva, az imént érintett tapasztalásból annak kivánatossága merült fel előttünk, bár a Teleki-jutalom kezelése által sikerülne az akademiának lassanként oda hatni, hogy a specialis drámai és színiességi kivánalmak mellett a felsőbb költői érdekek se hanyagoltatnának el! Köztudomás szerint ezek különösen azóta kezdenek mellőztetni, mióta Diderot s ennek nyomán a németek, Engel szószólalása és Lessing példája után a verset nem csak felesleges, de részben tilos elemnek is tekintették a drámában, s nem tagadhatni, hogy csakugyan ezóta felettébb is elprózaisodott a színmű. Nem mintha a vers poétai tartalmat adhatna valamely műnek; de bizonyos, hogy benne a költő hathatós eszközével bír az előadás költőisítésének, a minthogy azt a legköltőibb nemzetek öröktől fogva érezték, s tudva van, hogy a görögök mindig, a spanyolok, olaszok, angolok, franciák és németek, drámai költészetök legvirágzóbb időszakaiban, szomorú- és vígjátékaikban általánosan a

verssel éltek, és csak ritka kivétellel használták a prózá
E mellett a verses dolgozás hathatós sarkantyú a kifejezé
gondosabb, tömöttebb, választékosabb kezelésére. Nálunk i
azon költök, kik a költészetet nem a költésben magában tar
tották állani, egész a színészetnek a fővárosban megállapodá
saig nagyobb részt kötött beszédben dolgozták komoly drá
máikat; s ha azóta színiesség tekintetében általánosb hala
dást tapasztalunk is drámai irodalmunkban, vajon hány da
rabunk támadt, mely költőileg mélyebb érdeket bírt gerjesz
teni? Minek nem ugyan egyedüli, de igen egyik oka kétség
kivül az, hogy a színművek külső formája teljesen elhanya
goltatott.

A Bizottmány tehát üdvösnek tekintené a színköltésze
emelésére, ha az Osztály egy időre szorosan megkivánná
szomorújátékban a kötött beszédet; még pedig gonddal é
szigorral kezelve; továbbá, miután a most vizsgálat alatt lev
darabok közt lehetnek olyak, melyek nem is szomorújáté
kok, és így az alapítvány körén kivül esnek, fejeztetnék l
az új hirdetésben az is, hogy nem valamely középfaju, hane
csakis tragikai jellemű művek kivántatnak.

A vígjátékra nézve általában nem kivánja a bizottmán
a kötött beszédet kötelezőnek kimondatni; de nem szenve
kétséget, hogy, mióta a bohózat s az úgynevezett népszínm
oly nagy tért vívott ki magának színpadainkon, szüksége
nek látszik legalább egy úton s legalább koronként a víg
játéknak is felsőbb s tisztán költői eredetére visszamutatn
inteni iróinkat, hogy bár a bohózat s a népszínmű is jogosú
formái a drámának, noha a classicai világ s a legdrámaib
költészet, a spanyol, azokat nem ismerték: félő mégis, n
hogy ezek a felsőbb komikumot s a tiszta vígjátékot hosszab
időre egészen kiszorítsák színvilágunkból, s a színkölté
szetet lassanként az élet s a társaság legalsóbb köreire uta
sítva, teljesen elprózaitsák, s így eredeti természetéből kiv
gyék, mikép az az elbeszélő nemmel a regény által már
megtörtént. Úgy vélné tehát a bizottmány, hogy rendeltetés
az akademiának a színköltészet elaljasodása ellen az ált
is némi gátot rakni, hogy egy ideig a vígjátéki pályát csak o
művek előtt nyissa meg, melyek a felsőbb komikumot valós

ják meg, s vagy historiai téren, vagy a társaság nemesebb rétegeiben játszanak, s nem egyedül helyzetek, élcek, torzalakok s helybeli vonatkozások által igyekszenek lekötni a figyelmet, hanem a helyzetet életvalóságu jellemekből fejtve ki, magasb lélektani s költői érdekkel tegye vonzóvá, mívelővé. Miszerint pedig a formai gondra is némileg szorítva legyen a talentomos iró, egyelőre legalább a legközelebbi pályázaton csak kötött beszédben dolgozott vígjátékok elfogadását tartaná célszerűnek, magától értetvén, hogy egyes személyek és jeleneteknek jellemzetesség okaért prózában megszólaltatása a költő itélétére bízva maradjon.

Minthogy pedig, ha az akademia mind a tragoedia, mind a komoedia terén ily felsőbb követelésekre határozná el magát, 11 hónapnyi idő kétségkivül kevésnek mutatkoznék; szükségesnek tartaná a legközelebbi tragoediai versenyt már most két évre hirdetni ki úgy, hogy a pályaművek 1858. év utolsó napján legyenek beadandók; a vígjátéki verseny határidejét pedig f. év utolsó napjára tűzni ki, de szinte a verses tárgyalás kikötése mellett.

Hogy végre a szigorúbb igényeknek megfelelendő művek lehető nagy anyagi jutalomban is részesüljenek, felkérendőnek tartja a bizottmány a nemzeti színház igazgató választmányát, hogy a mely előnyben az első két pályázatot az előadási haszonrész által boldogítani kivánta, a legközelebbi két évire is kiterjesztené annál is inkább, minthogy e nélkül lehet, miszerint a tehetségesebb színköltők, a szigorúbb követelések miatt a pályára lépni vonakodnának — holott ez a színházra nézve nem kevesbbé, mint a színköltészetre nézve, ohajtandó.

Az osztály ennek nyomán úgy intézkedett, hogy a) az 1857-re versenyző pályavígjátékokra hirdettessék ki, miszerint az akademia ohajtja, bár a szerzők a vígjátékban is kisérlenék meg a kötött beszédet, mi által a művek kétségkivül csak nyerhetnek, kivált ha, a mi nem kevesbbé kivánatos, a pályázók a felsőbb komikum körében fognak mozogni, megjegyeztetvén minden esetre, hogy tiszta vígjátékok kivántatnak, a bohózatnak kizárásával; b) hogy az 1858-ra versenyző szomorújátékoktól múlhatlanúl megkivántatik, miszerint versben legyenek írva, még pedig lehető gonddal és szigorral; megjegyeztetvén itt is, hogy e díjért csak valódi tragoediák pályázhatnak, a középfajok kizárásával.

— A *Nádasdy-Tamás-féle jutalomra* nézve a bizottmány úgy nyilatkozott, hogy, miután annak tárgya az alapító levélben úgy is elég szorosan körül van írva : ez áldozatnak költészetünkre nézve valóban gyümölcsözővé tétele végett ki kellene fejezni, miszerint nemzeti *históriai* tárgy kivántatván, valódi történeti személyek cselekvénydús mesében jelenjenek meg, a mű forrástanulmányra mutasson, s a korfestésre, érdekes feltalálásra, correct compositióra, költői tárgyalásra, választékos nyelvezetre s a versbeli technika szigorú, tiszta és szabályos kezelésére különös gond fordíttassék. Mik elfogadtatván, a jutalom, ötven aranyban megalapíttatott, s a pályaművek beküldése határnapjául 1858-ki martius vége kitűzetni határoztatott.

— Olvastatott végül a Nyelvtudományi Bizottmány véleménye *a kettős betűk egyszerűsítése* tárgyában, tekintettel a Fábián Gábor ebbeli javaslatára, mely szerint ez a deák betűrendnek a magyarban heverő betűit egészen elütő hangok kifejezésére kivánván alkalmazni; minden más új jegyek pedig valamennyi magyar nyomdák és tankönyveknek egyszerre ezekhez alkalmazkodását tevén fel, mit egyáltalában nem remélyhetni, a nélkül pedig a kellő egyformaság helyett lényeges zavar hozatnék a magyar irásba: újra is elébbi tétele mellett kivánt maradni. Miben az osztály is egyet értvén, a bizottmányi helyesirási munkálat azon szavai, melyek szerint ez ügy végkép abban hagyandó, helyben hagyattak.

Felelős szerkesztő **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1857. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVII. Év. 1857. II. Sz.

AZ EGYES SZÓHANGELEMEK BIRODALMA
AZ EGYETEMES SZÓVIZSGÁLAT IRÁNYÁBAN.

BUGÁT PÁLTÓL.

Olvastatott az akad. octob. 6. 1856.

Az egyes szóhangelemek mindenikének bizonyos határköre van, úgy hogy az eszmevilág szükségeinek hangilagos kijelentésére, hol az egyik szóhangelem birodalma végződik, egy másiké mint tőszomszédé épen ott kezdődik, honnét az eszmevilág, mely egy tökéletesen kikerekített egészet teszen, általok sehol fedetlenül nem hagyatván, az egyetemes emberbeszédet a lélek valóságos képmásának képzelhetjük.

Mint minden egyes eszmének megvan a maga lényege; úgy a szók minden egyes porcikájának megfelelő hangrészecskéjének is kellene lenni, melyek mint ugyanannyi szóhangelemek az emberi nyelvekben minden lehetséges combinatiókban párosulván, a gondolkozó szóbuvárnak minden egyes szó anyagszerül szolgál felette gondolkozni, vajon az az eszme lényegének megfelel-e, vagy nem? Mert bizony p. o. hol az eszme lényege vastag hangzót kíván, ha ott az eszmefedező szóban vékony hangzót találunk, abban kissé megütközünk, valamint hol tán az eszme tartása miatt hosszú szót igényel, ha ott az eszmét rövid szó fedezi, szinte nem esik jól.

Megvan tehát minden szóhangelemnek a maga hovavalósága annyira, hogy azt a maga helyéről kivenni, helyibe mást tenni sem testi annál kevesbbé pedig lelki füleinknek nem tetszik. Tanunknak e része nálamnál ügyesebb más által nagyobb tökéletességre víve némely más szolgálatain kivűl még különösen a rokon eszméknek megfelelő nuançirozott szóknak megitélésére is oktat, t. i. hogy ezek közől, melyek gyakorta messzeterjedő prosápiakat tesznek, és különböző ugyan de mégis testvér hangalakokban jelennek meg, ezek közől, mondom, melyek az eszme természetének hangilag legmegfelelőbbek, a legjobban eltaláltattak.

Egyetemes szóvizsgálatunk e részét a két következő fejezetben adandjuk elő, az elsőben t. i. a magán-, a másodikban pedig a mássalhangzókrul szólandunk.

ELSŐ FEJEZET. A MAGÁNHANGZÓK.

A magánhangzók, mint tudjuk, majd hosszúk, majd rövidek.

Hol az eszme akár idő akár térre nézve hosszabb terjedetű, oda hosszú magánhangzóú szó illik; így p. o. *tér* szavunk sokkal jobb, mint ha ter volna, *idő* szavunk jobb mint idö volna; *nagy* szavunk ellenben e tekintetből *nágy*nak mondva dologütőbb volna.

Az emberi lélek azonban a tér és idő terjedetével nem jár párhuzamosan mindenkor, t. i. mely képes századokat pillanatokká, pillanatokat századokká, apró s őt érdeklő dolgokat igen nagyokká, igen nagyokat igen aprókká varázsolni képzeletében, de söt képes ő a haladó időt megállítani, változó dolgokat változatlanokká képzelni, honnét minden ily lelke menetét feltartó eszmének hosszú, a lényt siettetőnek pedig rövid szó felel meg, bár tán máskép az nem is érdemlené azt meg; így p. o. *szép* szavunknak a dolog lényegénél fogva hosszúnak kellett lenni, mert mi szép, azon megakad lelkünk; *bámulni* szavunknak szinte hosszúnak illett lenni, mert mit megbámulunk, azon szinte felakad lelkünk; holott *rút* szavunknak nem szabadna rútnak lenni, a miatt, mert a *rút*tól ha szerét tehetjük, minél előbb elfutunk, elfordulunk.

Mint hát az idő és térbeli nagy dolgok, és azok, miket lelkünk kihosszít, hosszú szókat kivánnak: úgy az ellenkezők, és a lelkünknek közönbösek rövidekkel is megelégednek.

Átalában a nyújtott hangzók nem csak a miatt nem igen kivánatosak, hogy az arcot elcsufitják, hanem és még inkább azért, mert időrablók.

Mivel pedig a hangzók nem egyenlően szépek: azért főkép a rútabbak meghosszabbításátul kell óvakodnunk, a milyen főkép az *ú*. P. o. *gúgok* sokkal visszatetszőbb szó fogott volna lenni, mint *gágog*. Ha tehát az eszme lényége épenségesen hosszút kiván, akkor ha tán máskép azt tehetjük, az s helyett inkább más fülszebb hangzót válaszszunk, a milyen főkép a tiszta *a* vagy *á*.

A hosszú hangzók sehol rosszabbul nem állanak, mintha utánok két összehasonlíthatlan (inassimilabilis) mássalhangzó következik, így p. o. célirányosabb szó *a*mbo mint *á*mbo, mert hiszen az ily esetek már magokban is hosszú szótagot adnak.

Az eszmék világában egy részről azt tapasztalván, hogy azok vagy olyak, melyek inkább az asszonyi és gyermeki világnak tárgyai, vagy pedig inkább a férfi neméi; más részről pedig azt vévén észre, hogy a gyermeki és asszonyi szószerv inkább a vékony, a férfi nemé pedig a vastag hangzók kimondására hajlandóbb: azért az asszonyok és gyermekek világában előforduló eszmeszókban inkább az *ä*, *ö*, *ü*, *e*, *i*—t, a férfiakéban pedig az *a*, *o*, *u*, *i*, *e*, hangzókot tapasztaljuk uralkodni; elannyira, hogy legalább nyelvünkben csaknem minden szó elárulja, vajon férfi vagy inkább asszony és gyerek adott-e az eszmének eredetileg nevet. E szót, *asszony*, bizonyosan férfi bocsátotta ki száján legelőször, valamint a *férfi*, *gyerek* szókat inkább némber.

Az eszmék legnagyobb része egyenlően érdekelvén minden embert, e szabály a szók legnagyobb részére nem alkalmazható; annyi azonban bizonyos, hogy a gyermekek és asszonyok egyeteme nagyobb számot teszen, mint a férfiaké, és mivel amazok sokkal beszédesebbek: azért a vékony hangzóu szavak száma a vastag hangzóuékat sokkal

felülhaladja, talán minden nyelvekben, a mienkben pedig bizonyosan.

Mi az egyes magán hangzókat illeti:

a) A vastag *a* és neki megfelelő testvére a vékony *ä* teszik a legtisztabb s legnyiltabb, legszabadabb, legelfogulatlanabb hangzókat, honnét részint az emberre nézve egészen közönbös eszméknek megfelelő, részint lelkünk elfogulatlan állapotát jelentő szavakban találjuk őket; p. o. áll, jár, bátor, nëvët.

Az *o*, és ennek megfelelő *ö*-hangzóban a szószervek öble szüküľvén, magok a hangok előbbeni nyiltságokbul vesztenek, honnét noha ezek is még mindig alkalmasok sok közönbös eszmék neveibe befolyni, a lélek elfogulatlan állapotának kijelentésére az előbbenieknél mégis kevesbbé alkalmask, honnét már maga *óh* indulatszavunk is mintegy képviselője lehet azon messze terjedő szócsaládnak, mely a legkülönbözőbb nyelvekben különböző alakokban és combinátiókban jelenik meg, milyek p. o. dolor, dolet, boli, honnét a magyar: baj, fájdalom szóknak is boj, fójdolem-nak kellene nkább lenni.

A *u*, és ennek megfelelő *ü*-ben a szószervek nem csak hogy még jobban elfogúlnak, mint az előbbeniek előhozása alatt, hanem az ő izmaik is nagyobb munkásságba tétetnek, honnét az egyetemes izomrendszer párhuzamos munkásságba tétetvén, a legnagyobb indulatok alatt főkép ezek kapnak létet. Így e hangzók a legnagyobb haragnak és örömnek hangjai, honnét p. o. tánc és dühösség közben ujjongatni, ucucuzni halljuk az embereket; ellenkezőkép az *undor*, *utálat* szavakban a kedélyt épen ellenkező állapotban találjuk, mely érzést *u* hanggal jelenti az ember.

A közep *é* és *i* mint discant két hangzó a gyermeki kornak hangjai, honnét főkép a gyermekvilághoz tartozó eszméknek megfelelő szókban találjuk fel őket, nevezetesen pedig a gyermek mutatni és mozogni szeretvén, amannak hangját az *é*, emezét pedig az *i* teszi.

A több szótagokból álló szókban majd ugyanazon, majd különböző hangzókra akadunk, melyek közöl az elsők a magok hangzóiknak megfelelő szabályt követik, az utolsók

pedig vegyített s összetett eszméknek megfelelő szavakban találnak helyet

Egyetemes szóvizsgálatunknak, megvalljuk, ezen hangzók jelentésére vonatkozó részénél tökéletlenebb nincsen, és e keveset nem is azért hoztuk fel, mint ha mí e tárgyat egészen kimerítettüknek gondolnók, mint inkább csak azért, hogy ezek nyomán másokat buzdítsunk arra, hogy különösen adandó alkalommal az egészen természetes állapotban élő emberekre figyelvén, ezeknek természetes hangjaira ügyeljenek; mert minél közelebb van valamely nép természetes állapotához, annál tisztábban észrevehetni nála az egyes hangzóknak jelentőségét.

MÁSODIK FEJEZFT. A MÁSSALHANGZÓK.

Mind az elemi mind pedig az összetett (áthatott és együtthangzó) mássalhangzóknak megvannak a magok hatáskörei, úgy hogy míg ezek határain át nem lépnek: addig mindig a magok tulajdon helyeiken vagynak, helyeikből mások által ki nem mozdíttathatnak.

Tanunk e részében tehát először az elemi, aztán az összetett mássalhangzókrul szólandunk.

A) Az elemi mássalhangzók.

Minekelőtte az egyes elemi mássalhangzókrul szólanánk, először ezeknek egész sorozatairól szólandunk a szerint, a mint őket különböző állópontbul tekintvén, különböző sorozatok merülnek fel, úgy hogy egy és ugyanazon elemi mássalhangzó különböző sorozatok tevőrészét teszi.

E sorozatok tehát következők (l. Szóhangtan):

A) Az előhozó szervekre nézve a mássalhangzók háromfélék:

a) ajkiak: b, p, m, v, f.

b) nyelvhegyiek: d, t, n, l, r, z, sz, zs, s, j.

d) torkiak: g, k, h.

B) A mássalhangzók vagy gög-, vagy léghangosak:

a) göghangosak: b, m, v, d, n, l, r, z, zs, j, g.

b) léghangosak: p, f, t, sz, s, j, k, h.

C) A mássalhangzók vagy érülközők vagy nem azok:

a) érülközők: b, p, m, d, t, n, l, r, g, k.

b) nem-érülközők: v, f, z, sz, zs, s, j, h.

D) A mássalhangzók vagy pillanatiak vagy folytontartók:

a) pillanatiak: b, p, d, t, j, g, k.

b) folytontartók: m, v, f, n, l, r, z, sz, zs, s, h.

E) Az érülköző mássalhangzók vagy nyilási vagy zárlásiak:

a) nyilásiak: b, p, d, t, g, k.

b) zárlásiak: m, n, l, r.

Az egyes szók a bennök levő mássalhangzókra nézve, vagy egy, vagy két, vagy három mássalhangzóuak. (A több mássalhangzóu szók az előbbeni három rendbeliek szerint elemezhetők).

Az egyes mássalhangzóu szók vagy magánhangzóval kezdők és így mássalhangzóval végződők: vagy megfordítva mássalhangzóval kezdők és így magánhangzóval végződők. Mindkét rendbeliek pedig a mássalhangzók szervi eredete szerint vagy ajkiak, vagy nyelvhegyiek vagy torkiak.

A két mássalhangzóu szók (az áthatott és együtthangzón mássalhangzó szókat ide nem számítván) vagy olyak, melyekben a két mássalhangzó vagy a magánhangzó elejére vagy hátuljára esik; vagy olyak, melyekben a magánhangzó a két mássalhangzó által közbe vétetik. Ezek mind össze egyes szótagú szavakat adnak.

A magánhangzóhoz képest egy oldalra eső két mássalhangzóu szók a két oldalra esőknél rendetlenebbek; mely utolsók ismét két rendbeliek lehetnek:

a) vagy mind a két mássalhangzó egy és ugyanazon szervnek hangja (p. o. pap, bab, dat (=ad), tud); vagy

b) a két mássalhangzó különböző szervek hangjai, hol ismét három esetnek lehet helye:

α) vagy hátrafelé *haladó* mássalhangzóú a szó (p. o. bor, rög)

β) vagy előfelé *haladó* mássalhangzóu a szó (p. o. kör, lob)

haladás

γ) vagy előre vagy hátra *ugró* mássalhangzóú a szó (p. o. köb, bök, bak.)

ugrás

Hogy a hátrafelé haladó mássalhangzóú szó rendszabályosabb az előrehaladónál (*bor* tehát rendesebb *kör*nél), és hogy még ezen utolsók is rendesebbek az ugró mássalhangzóuaknál (*lob* tehát rendesebb *bak*nál); és végre hogy ezen ugró mássalhangzóú szók közől is rendesebbek a hátrafelé ugrók az előre felé ugróknál (*bak* tehát jóbb mint *köb*): mind ez az alább mondandókbul kitetszik, valamint az is, hogy mind az, mi itten állíttatik, az a legnagyobb átalánosságban van csak mondva, mert az eszmék változatossága épen ily euphonice kevesbbé rendes szókat kiván gyakorta.

A három mássalhangzóu szókban a két vagy szinte három magánhangzó közbejöttével igen különböző eseteknek lehet helye; hol azonban a legközönségesebbről, t. i. csak azon esetről szólandunk, hol a három mássalhangzó a kéttagú szóban a két véget és közepet, a két magánhangzó pedig a két közbülső hézagot foglalja el. A többi esetlegességeket itt kifejteni egészen azért nem tartottuk szükségesnek, mert részint egyes szótagokra osztva mint egyszótagú szók a tölebbiebbekből elemezhetők, részint mert ezen hármas mássalhangzóu szók a mingyárt előadandó észképből is megérthetők.

A három mássalhangzóu szókban kétféle esetnek lehet helye, vagy t. i.

a) mind a három mássalhangzó egy és ugyanazon szervnek hangja, mint p. o. gágog, szurok, danol; vagy

b) egy és ugyanazon szóban különböző szervek mássalhangzó elemei találkoznak; még pedig:

α) két szervi mássalhangzók (p. o. purus, legit — ezen második példában visszapattanás történik a nyelvhegyről a torokba, innét ismét a nyelvhegyre).

β) mind a három mássalhangzó másmás szerv hangja (p. o. falak, kalap. Az első példában hátra felé megyen a sor, mi rendesebb; a második példában pedig előre, mi kevesbbé rendes).

Miket átalában előre bocsátván, lássuk már az egyes sorozatokat:

I. Az ajki mássalhangzók már helyzetöknél fogva is az egyes szavak kezdésére legalkalmatosabbak, mert hiszen az

egésszséges tüdejü ember zárt szájjal szokott lehelleni, és csak mikor beszél, nyiladozik szája. Nyelvünkben úgy látszik az ajki mássalhangzókkal kezdődő szavak száma e szabálynak megfelel. — Minél több szó kezdődik pedig ajki mássalhangzókkal : annál kevesebb végződik szabályszerüleg azokkal, holott a szók közepeire csak kivételként esnek.

II. A nyelvhegyi mássalhangzókat a teremtö, ha a szónak mássalhangzós közepe van, azok közepére teremtette, ha pedig nincs, azoknak végére, honnét ők a magánhangzós szelsejü szók közepeit is szeretik kitölteni, innét p. o. *ballag, kalap, adta, vette* szók e tekintetből igen szabályszerü szók, holott *lap, nép* szók e tekintetbül nem azok. De söt úgy látszik, hogy sok jelenleg nyelvhegyi mássalhangzóval kezdődő szó egykor a maga correspondensével neveztetett, p. o. *n*edv egykor tán inkább *m*edv volt. Ha d*ros*os és *ros* (roris) egy, (l. Kraus, Supl. 83.) : úgy a 2-dik az eredeti és jó, az elsö a rontott. Mert a nyelvhegyi elötét csak kivétel, tehát ha a latin a görögtül vette át e szót : úgy nem ok nélkül csapta le fejét. Honnét kitetszik, mennyire szükség a szóvizsgálónak a szóelemtestvéreket ösmerni!

III. A nyelvgyöki vagyis torki mássalhangzókat leginkább a szók végére teremtette isten, mivel azonban szószervünk oly síp, mely mindkét végén hangot ad, de máskép tulajdonképeni hangnak kútforrásához t. i. a gőghöz legközelebb esnek : azért ők az egyes szók kezdetére nem kevesbbé illenek, mint azok végére, honnét egyszersmind az is következik, hogy tehát ők a szók közepére legkevesbbé valók. Igy p. o. bag, bak, nyak e tekintetből szabályszerü szók, és : gúny, könny is megjárja; holott ha p. o. magad, magod szavunk gyökszó volna, e részről a mértéket nem ütné meg oly jól.

IV. Gőghangos mássalhangzóink az emberi beszédnek ékesebb alkotó részeit teszik, s átalában melyeknek léghangos testvéreik vannak, ezekhöz képest legalább is két annyi hangértéküek, honnét, hol az eszme erőt és nyomatékosságot kiván, ott ők a szónak legalább is két annyi értéket adnak. Mivel azonban hangmetszetességre nézve elegendö élességgel nem birnak : azért a szók kezdetére és végére, noha emütt is megjárják, kevesbbé illenek, mint az egyes szók

közepeire, hol főkép két mássalhangzó közé véve, a göghangosságot folytonossá teszik, s ezt téve az egész szónak nagyobb erőt, kerekdedséget adnak. Igy p. o. *addu* erőteljesebb szó mint *atta*, *azzá* erőteljesebb mint volna *asszá*.

V. A léghangos mássalhangzók az eszmének megfelelő szónak erejét szelídítik, annak nyomatékát kisebbítik, és mégis az ő tőszomszédságokban levő magánhangzóknak új erőt adnak, a mennyiben rövid tartásuk alatt a fül mintegy kipihenvén magát, az őket nyomban követő magánhangzók hangja új erővel fogadtatik. A léghangos mássalhangzók ugyan nem hatnak oly erővel, és mégis úgy látszik, mintha a levegőn nagyobb könnyűséggel hatnának keresztül, honnét némelyek közölök élességöknél fogva hangos testvéreiket hatásukra nézve meghaladják; ilyen a többi között az *sz*, mely s hangos testvérénél alig ha messzebbre nem hat; de igy lehet ez a többi léghangos mássalhangzókra nézve is göghangos testvéreik irányában.

VI. Az érülköző mássalhangzók pattanó hatásuak lévén, noha némelyek közölök inkább a szó kezdetén, mások azok közepén, ismét mások főkép a szók végén szeretnek állani, pattanó hatásaikat azonban, bár hol álljanak is, mindenütt megteszik, honnét az egyes szavakban majd azok elején majd közepén majd végén találjuk őket a szerint, a mint az eszme természete azt kivánja. Igy p. o. hang szóban az erő az *a*-re esik, kezdete egészen jelentékenytelen lévén; igy tovább ad *pattan* szavunk gyökében a hatás a kezdő *p* és végző *t*-re esik stb.

VII. A nem-erülköző vagy szoruló mássalhangzók kivétel nélkül folytonosak lévén, a szerint a mint az eszmék vagy kezdetében vagy végében bizonytalan határuak, majd a szók kezdetére majd azok végére illenek, holott a szók közepén két magánhangzók közé szorítva az eszmék tartósságát szükségkép nem tételezik föl. Igy p. o. *szűz* szavunk bizonytalan kezdetű és bizonytalan végű eszmének felelvén meg, a szó az eszmét e részrül nem ügyetlenül fedezi. Igy tovább ad *szász* szavunk eredetileg valamely nagy és bizonytalan számot jelenthetett, holott *tél* szavunk e részről eszméjének a miatt nem felel meg tökéletesen, mert a tél többnyire

csak kicsinyenként szokott beállani. A szócső szorulása magában nem teszi lényegét az e sorozati szóhangelemeknek, hanem a tüdőbül kiknytetett levegőnek rohama, s megszorulása a szűkült helyen.

VIII. A pillanatig tartó mássalhangzók az egyes szók kezdetére és végére a miatt legalkalmasabbak, mert ők az egyes szókat egymástul hallva is a legtökéletesebben elkülönítik, mely részről nyelvünket főkép a francia nyelvvel összehasonlítván, melyben sok oly találkozás van, hogy az egyik szó vége a hangfolytonosság miatt a következő szó kezdetébe vitetik által, összehasonlíthatatlanúl tökéletesebb. Nyelvünkben t. i. egy részről a pillanatilag tartó mássalhangzókkal kezdő szók száma, különösen a *k* és *t*-vel kezdődőké igen nagy, más részről pedig szerjezésünknek és szermelésünknek (declinatio et conjugatio) ragainak végei nagyobb részt e sorozatba tartozó mássalhangzókkal végződnek, minek aztán azon szerencsés eredménye van, hogy a halló az egyes szavakat egymástul könnyü szerével megkülönböztetheti.

IX. A folytontartó mássalhangzók mint ellentételei az előbbieknek átalában az egyes szók közepeire jobban illenek, t. i. hol két magánhangzó közé véve tartásuk jobban meg van időbelileg határozva, mint az egyes szók akár kezdetén akár végén, t. i. hol határozatlanabb ideig is tarthatnak. Egyébkint a nem metszetesen kezdődő vagy végződő eszmék szóbeli kijelentésére, az egyes szók kezdeteire és végeire is jól oda illenek. Igy p. o. e latin szó *mos* e tekintetbül az eszmét ügyesen fedezi, holott *szoh* (szokik) szavunknak vége metszetes lévén, az eszme metszetlenségének meg nem felel, eredetileg hihetőleg *szoh* volt.

X. A nyílási mássalhangzók a legcsattogóbb és pattogóbb részeit teszik az emberi beszédnek, honnét hatásaik a halló fülére legnagyobb, az egyes nyelvekben bármily nagy mennyiségben találtatnak is, fölöslegökrül alig lehetne panaszolkodni, s az egyes szók nem csak széleire, hanem a nyelvhegyieket kivéve a szók közepeire is jól beillenek, és különösen az épélü eszmék kijelentésére szolgáló szók szélfalainak alkotására legalkalmatosabbak. Ilyen e részről célnak megfelelő szót birunk *kép* szavunkban.

XI. A zárlási mássalhangzók végre szervzárló tulajdonuknál fogva inkább az egyes szók végére, mint akár kezdetére, akár közepére alkalmatosak. Ámbár pedig ők igen gyakorta az egyes szók felcifrázására használtatnak, és igy ki is vétethetnek, és be is tétethetnek (p. o. péz pénz, völgy vögy, megyek mengyek), mivel mégis tartásuk alatt az eredeti durva gőghang, mely a fülnek annyira visszatetszik, a legtisztábbban észrevehető : azért ha csak kissé nagyobb mennyiségben vannak is meg valamely nyelvben (mint p. o. a franciában), az e tekintetből a nyelvet nem igen teszi ajánlatossá.

I. A mássalhangzók mint elemek.

A) Az ajki mássalhangzók.

B. Ezen gőghangos, érülköző-nyilási, pillanatig tartó mássalhangzónak gőghangtalan szervtestvérét a *p* gőghangos, szomszédját pedig a *d* távolabbikát pedig a *g* teszi. — E mássalhangzóban több ugyan a hanganyag, mint a *p*-ben, de még sem oly metszetes és pattanó mint emez, honnét leginkább azon eszmék kijelentésére szolgálhat, melyekben sok concentrált anyagi van, mit aztán az eszmevilági concentrált fogalmakra is át lehetne vinni. Igy p. o. e szavunkból *tér*, *b*-t tévén hozzá=térb, a *tér*ben létező anyagvilágnak egyetemét nevezhetnők, e szempontbul nézve a természetet, a térb a természetnek volna synonymuma, mikép aztán a *természet* szó az egyes dolgok tulajdonai egyetemének kijelentésére szolgáló szó maradhatna (= natura rei). Igy továbbad *bő* és *bú* szavunk eszmetalálólag hozattak életbe ősapáink által, s jobbak, mint ha *pő* és *pú*nak mondattak volna.

P. E mássalhangzó az előbbeni gőghangosnak léghangos szervtestvére, melynek léghangos szomszédját a nyelvhegyi *t*, távolabbikát pedig a torki *k* teszi. E mássalhangzó az ajki érülköző nyilási, pillanatig tartó mássalhangzók sorába tartozik, melyben az előbbenihöz képest kevesebb — de söt a *t*-t kivéve a lehetségig legkevesebb a hanganyag, minél kevesebb ez azonban benne, annál több benne az erő (a *b* inkább extensive, a *p* intensive erős), mit főkép az érülköző

ajkak kisebb felületei, és izmok általi erősebb feszültségök eszközöl. — E mássalhangzó a metszetesen kezdődő vagy végződő eszméknek felel meg, s ha tán némely szók közepére veszi magát, az utána következő magánhangzót annál inkább kitünteti. Igy p. o. *pet*, mint petten, pöttön szó gyöke, az eszme lényegét jól kifejezi, melynél a latin punctumból vett pont szónak kifejezésére jobbat az emberi szóserv nem birna kiteremteni. Pont szóban az *n* nem belé való, nélküle a pot magában sokkal jobb volna. — Pöttön magyar és petit francia szavak szinte ide tartoznak.

V. E mássalhangzó a nem-érülköző, folytonos, s gőghangosak sorába tartozik, szervi testvérét, az *f* hangszomszédját pedig a nyelvhegyi *z* és *zs* teszi, de némikép a nyelvháti *j* is azúl vétethetik, holott torki távolabb szomszédja nekie nincsen. A magánhangzók közől ez az *u* és *ü*-höz áll legközelebb, úgy hogy a szócsőnek (canalis oralis) csak igen csekély kitágulása és meghosszabbodása által a *v*-ből igen könnyen *ü*, valamint annak megszükülése és megrövidedése által az *ü*-ből ismét *v* leszen. Honnét e két szóelemnek egymásra történő oly könnyü átváltozását érthetjük meg. A *v* mássalhangzó testvérei közt a legszelídebb és legjelentékenytelenebb is, honnét főkép magánhangzóval kezdődő szók eleibe mint ajki aspiratio könnyen oda csúszik; holott máskor, hol másként tán ott van is, könnyen elmarad, avagy a vastag mássalhangzóu szavaknál *u*-ra, a vékony magánhangzóknál pedig *ü*-re változik, mit főkép az angol nyelvben tapasztalhatni. — A *v* mássalhangzó ismét épen jelentékenytelensége miatt segédhangúl is sokszor használtatik ott, hol két magánhangzó találkozik egymással, ezeket választja el egymástul, ilyen nyelvünkben *övé* szavunk, melynek tulajdonképen *öé*-nek kellene lenni.

F. E mássalhangzó az előbbeninek léghangos szervi testvére, melynek nyelvhegyi szomszédját az *sz* és *s*, távolabb torki szomszédját pedig *h* teszi (*f*oenum, *sz*éna, *h*eu). A milyen szelid pedig gőghangos testvére a *v*, épen oly nyers ez söt legnyersebb a maga nemében, ugy hogy sok ugyanazon eredetü szóban majd *f*-et, majd *v*-ét találunk, a milyen p. o. *v*olvo, *v*erto a latinban, *f*orgok, *f*ordítok, *f*erdítek a ma-

gyarban; a milyen a *vas* a latinban a, *Fass* a németben. Szaglási életmüvünk a körünkben levő kellemetlen szagot tudtunkra adván, lehellő szervünk kilehellés által iparkodik attul megszabadulni, mely közben szószervünk legközönségesebben *f* hangot ad, mely hanggal aztán más kellemetlen érzéseinket, visszatetszéseinket is jelenteni szoktuk, honnét az *f* mássalhangzó kellemetlen érzéseinknek legtermészetesebb hangja: foetor, fuj, pfuj, fi donc, fing, farzen, füst, fitymál, fika, furit, stb. mind ide tartozó szavak. — Az *f* mássalhangzóba kevés hanganyag foglaltatván, egyszersmind hol az eszmében valami könnyüseg rejlik, ő ott is a maga helyén van, mivel pedig a könnyű az anyagi világban fölfelé szokott emelkedni, azért némely magasztosabb eszmék kitételére is alkalmatos, honnét: fel, fő, finom, fény, fehér s efféle szavakban nem épen jelentékenytelenül áll az *f* hang. — Olykor az *f* mássalhangzó mint hangutanzó tűnik fel, ily szavak p. o. fú, fül, fojt, forr, fárad stb.

M. Ezen testvértelen, érülköző, folytonos, csukási gőghangos természetű mássalhangzónak tőszomszédja, mondhatnók, testvére az *n*, t. i. mely két mássalhangzó alatt a tüdőből kirohanó, a gőg hangja által életet nyert levegőnek utja a szájcsőn által elzáratván, a hortyokon (choanae) által az orrüregbe és ennek oldalkebleibe hajtatván, itt végzi hangrezgési pályáját. A mássalhangzók közől egyben sincs annyi hanganyag mint az *m*-ben, hozzá e tekintetből az *n*, és aztán mingyárt a *b* áll legközelebb. Az *m* mássalhangzóban a legtöbb hanganyag foglaltatván, őt e tulajdonánál fogva azon eszmék kijelentésére kellene használnunk, hol valami sokaság, nagyság, tartósság, súlyosság forog fel az eszmében; innét e szavunk *mind* igen eszmetalálólag hozatott fel nyelvünkbe, minthogy két legtöbb hanganyagú mássalhangzó foglaltatik benne, mely szó ha mi*mb* leendett, még inkább eltalálta volna célját, t. i. melybe a kevesbbé hanganyagos *n* helyett a hanganyagosabb *m*, a kevesbbé hanganyagos *d* helyett a hanganyagosabb *b* foglaltatik. Ellenben *ezer* szavunk, noha ez sem rosz, mert a folytonos *z* és sokszorozó *r* benne szinte megfelelnek a számsokaságnak, még jobban fogott volna *mezer*-nek mondatni, honnét a görög *m*yrios az eszmének

jobban megfelel mint a mi *ezer* szavunk, de hisz jobb is lehet, mert e nyelven részint véghetetlent, részint 10-szer ezret jelent.

B) A nyelvhegyi mássalhangzók.

D. Ezen pillanatig tartó, gőghangos, érülköző, nyilási mássalhangzónak léghangos testvérét a *t* teszi, *b* és *g* gőghangos szomszédok által vétetvén körül. A *d* mássalhangzóban nincs ugyan annyi hangtömeg mint a *b*-ben, de tán épen ez az oka, hogy kedvesebb a fülnek a *b*-nél. A *d*, szószervi helyzeténél fogva a dolgok közepének jelentésére legalkalmatosabb hang, honnét p. o. *d*él mint a nappalnak, *d*erék mint a testek közepe, e részről jó eltalált szavak. E mássalhangzónak kiejtése alatt a hangnak elfogódása legelevenebben történvén, a mindenféle akadályok kijelentésére szinte igen alkalmas hanganyag; így p. o. maga *de*, v. a latin *sed* kötszóban az akadály eszméje forog fel; így továbbad *akad* *k* és *d* mássalhangzója miatt igen alkalmatos szó valamint *dadog*, *dag*, *d*arab, *düh*, *durda*, *d*ölyf, *d*ug, stb. mind azok.

T. Ezen érülköző, pillanatig tartó, nyilási, léghangos mássalhangzó gőghangos testvére a *d*, két oldalról pedig *p* és *k* szomszéd hangok által környeztetik. E mássalhangzóban minden mássalhangzók közt legkevesebb a hanganyag, honnét az igen metszetes határu, rövid ideig tartó és kisszerű eszmék kijelentésére a legalkalmatosabb hang, innét p. o. *tit* (= csit), *t*itok; — *tét* a mennyiben a tevésnek metszetes kezdete és vége van; — *pett* (= pöttön); — *töpp* (töpik, töpörödik) s több efféle igen alkalmatos szavak; ellenben *t*artani szavunkban a kezdő *t*-nél jobb volna a *d*, honnét a latin *duro*, a német *d*auern, noha mindhárman egyek, jobbak a mi *tart* szavunknál. Így végre *t*úrni, *t*ömni szavunknak is eszmeütőbb volna *d*úrni, és *d*ömni-nek lenni, honnét *d*ömöckölni szavunk e részről már jobb.

Z. Ezen nem-érülköző, folytonos és gőghangos természetű mássalhangzónak léghangos testvére az *sz*, torki szomszédja pedig nem lévén, ajki szomszédja a *v*, noha oly rossz két szomszéd ez, hogy egymást nem igen látogatják meg, s egymást nem igen helyettezik. Hangra nézve mégis szervi

testvére a *zs* hozzá szinte közel áll. A *z* mássalhangzó tán minden emberi nyelv által előhozható szóhangok közt a legkedvesebb, honnét alig lehetne valamely nyelvben fölöslegéről panaszolkodni. Hanganyag e mássalhangzóban nincs annyi mint *zs* testvérében; az azonban, mi benne van, még mindig elég, amazének metszetesebb volta emezének mállottságát, pongyolaságát pótolja. A természeti hangtüneményck világában alig van több másféle, mint az, mit ezen mássalhangzóval képes szószervünk utánozni, a milyek: zúg, zúz, zeng, zihál, zivatar, zápor, zörög, zuhog, zúdít, zakatol, zaklat, de söt *szél* szavunknak is tán inkább *zél*-nek kellene lenni.

Sz. Ezen előbbeninek léghangos testvére *f* és *h* szomszédok által vétetik közbe, vele sympathizáló ikertestvére pedig az *s*. Ezen mássalhangzó minden folytonosak közt a legélesebb, s az a maga nemében, mint a *t* a magáéban. A hanganyag az *sz*-ben nem annyi mint iker-testvérében az *s*-ben, melynek vékony húrú érmécessége azonban sokkal messzebbre ható mint emezé, ugy hogy e kettő mint durva és finom ugy állanak egymás mellett. Az *sz* mássalhangzó a legfinomabb, bizonytalan határu eszmék kitételére a legalkalmatosabb hang, t. i. akkor, midőn az egyes szóknak vagy kezdetén vagy végén áll, midőn pedig a szó közepére esik, az eszme intensitását jelenti. *Ész* szavunk e részről, valamint a német *Seele*, nem különben *szesz* szavunk is páratlanúl jó szók.

Zs. Ezen nem-érülköző folytonos, és gőghangos mássalhangzó léghangos szervtestvérét az *s* teszi, holott ikertestvére a *z*. — Legközelebb testvére elülről a *v*, hátulról pedig a *j*. A *zs*-ében, mint mondók, sok a hanganyag, csak hogy ennek nincs annyi éle mint a *z*-nek, annál kevesbbé pedig mint az *sz*-nek, és így a tompább mássalhangzók sorába tartozik, csak hogy mégis kevesbbé tompa mint az *s*, az ő szervtestvére. A *zs* bizonyos tekintetben az *r*-höz legközelebb esik, a mennyiben a nyelv vége és szájpadlás közt vékony lemezzé lapított gőghang finom módon megrázattatván, a nyelvnek *r* közbeni megrázkódtatása, szájpadláshozi verődése amahhoz képest igen durvának mondható, honnét e mássalhangzót az effajta hangtalan finom mozgások kijelentésére

használjuk, a milyen p. o. *zsibbadás*, *zsibongás*, *zsibaj*, *zsajog* (= *sajog*) szavaink. *Zsir* szavunk az *ir*-ból van, mely előtt a *zs*, a *zsirnak* olvasztás közben hallott hangját utánozza. *Zsémb*, *zsilip* szokban a *zs* szinte hangutánzó hang.

S. Ezen nem-érülköző folytonos és léghangos mássalhangzónak göghangos szervtestvére a *zs*; ikertestvére pedig az *sz*, melynek előre eső szomszédját az *f*, a hátulra esőt pedig a *h* teszi. — Az *s* mássalhangzó sok mállott és tunya s tompa természetű hanganyaggal bir, honnét a kellemetlenebb hangok sorába tartozik, vele egyedül tán csak a *h* vetekedhetik, ugy hogy tehát nagy kevessége ellen valamely nyelvben alig panaszolkodhatnánk, noha tökéletes hiánya csorba volna a nyelvben. A levegőben sebesen haladó testek többnyire *s* hangot adván, e mássalhangzót főkép a sietve, hirtelen történő eszmék kijelentésére használjuk, a milyek : *s*iet, *s*ebes, *s*erény, *s*ompordál, *s*urlódik, *s*ompolyog, *s*as, *s*iheder, *s*ík, *s*üpped, *s*úly stb.

J. Ezen, a nem-érülközők sorába tartozó, kivételként mégis csak pillanatig tartó majd gög-, majd léghangos, egészen magára maradt testvértelen mássalhangzó, mely épen a nyelv hátán kel létre, szomszédokul hátulról a *h*-át elölrül tán még a *zs*-ét, és az *s*-et legjobban elösmeri. Mint a *v* hangoztatására szolgáló szószerv alakulása kissé jobban felnyilván, a *v* hang *u* vagy *ü*-re változik : ugy a *j* hangoztatására alakult szószerv e hangot tisztán csak a hang megindulásakor képes előteremteni, mely azonnal *i*-re változik által, honnét az abc-ben is nem ok nélkül áll az *i* a *j* mellett, és irott jeleik is megegyeznek, az élő szókban pedig a legkönynyebben egymásra változnak. A *j* mássalhangzó minden emberi hangok közt a leglágyabb, s ezen természeténél fogva főkép a nyelvhegyi érülközők hangbőrébe bebujni képes lévén, a legkeményebbeket is meglágyitja, így a máskép oly kemény *d* és *t*-bül lágyabb *dj*-et és *tj*-ét teremt. Mint pedig ez így van a hangok világában, az eszmevilág szinte csak alkalmatos hangképet keres a hangok birodalmábul, melyet ha a lágyabb, gyengédebb eszmék részére nem talál, a más hangokat *j* által lágyíttatja meg. Igy : jó, jámbor, gyenge, lágy stb. igen alkalmatos szavak.

N. Ezen mássalhangzó az érülköző, csukási, folytonos és göghangos mássalhangzók sorába tartozik. Hangtermészetére nézve nem annyira szervtestvéreivel t. i. az *l* és *r*-rel, hanem ajki szomszédjával az *m*-mel egyez meg legjobban, torki szomszédja pedig nekie nincsen. Hanganyag az *m* után az *n*-ben legtöbb van, honnét mint az *m*, a mennyiséges eszmék kitételére legalkalmasabb ezen mássalhangzó. Ilyenek: nagy, nő (crescit), mennyi, menny, nehéz, nem (genus), nép, nemzet, némely, stb. — holott p. o a latin nanus szó két tekintetből sem jó, mert először belé az *n* helyett p vagy t jobban illett volna, és másodszor mert vékony magánhangzó e szóban jobban megjárta volna.

L. Ezen érülköző, csukási, folytonos és göghangos testvérei közt (m, n, l, r,) legkellemesebb hang körülbelül azon arányban áll *r* testvéréhöz mint az *m* az *n*-höz, elannyira, hogy az *l* nem más mint egyszerűsített *r*; *r* pedig nem egyéb mint sokszorosított *l*. — Az *l*-nek szomszédja a maga sorozatábúl nincsen, mert *m* az *n*-nek a szomszédja, hátulról pedig torki csukási mássalhangzó nem-létében egy nyelvhegyi csukási mássalhangzónak és így nekie sincsen. — És mégis noha tulajdon sorozatábúl az *l* mássalhangzónak szomszédja nincsen, a nem érülközők sorábul mégis a *j* az, mely hozzá legközelebb esik a miatt, mert mindkettőben úgy szólván semmi rezgés nincsen, legalább a többiekhöz képest, mely részről az *sz* hozzájok legközelebb esik. Hangsimaság tehát a *j*-ben a legtöbb, az *l*-ben tán kevesebb, az *sz*-ben pedig a legkevesebb, noha e három a többi nem-érülközőkhöz képest simának mondható. A *j* az *i*-höz legközelebb állván, e kettő szokta leginkább az *l*-et helyettezni', így nyelvünkben a *lány* helyett sok helyütt *jány*-t mondanak, az olasz a latin *fl*oreno helyett fiorino-t mond; mi az olasz nyelvet lágyítja ugyan, de szépiteni alig ha fogja. A görögben is a *γλαφω* finomabb, mesterségesebb munkát jelent mint *γραφω*. — Az *l* mássalhangzó leginkább a lentségi, laposssági eszmék kitételére alkalmazható, melynek főképviselőjét *le* előtetünk teszi, s e részről az *l* les szók az idomszók sorába tartoznak, a mennyiben az *l* kimondása alatt nyelvünk legmagasabb helyzetéből a legalacsonyabba esik. Innét: le, lap, lapos, lemez, level. lé, locs, stb. szavak a

phonologice mértékütő szavak közé tartoznak, holott *lang*, *lámpa* szavak, ha csak eleiből még egy *f*-et nem gondolunk, nem azok, miszerint e szók a *flamma* rokonai volnának, mely ismét vagy a latin *flo*-tul, vagy a mi *fel* előszavunkból eredhetett; noha más részről azt is meg kell engednünk, hogy az *l* mássalhangzó épen ellenkező természetű, tehát fenti eszmék kitételére egyenlően alkalmatos szavakat adhat; ilyenkor azonban őtet magánhangzónak kellene megelőzni, mert ez után ő a szájpadláshoz emelkedik, előtte pedig a szájpadlástul leereszkedik. Innét *fel* előszavunk mind a benne levő *f*-re, mind pedig *l* mássalhangzójára nézve alkalmatos szó; holott: lég, leng, lélek szavaink elejéről az előttök lenni kellendett magánhangzó elmaradt, honnét ellenkező okbúl *al* szavunk sem tartozik e részről a jól talált szavak közé *).

R. Ezen, a zárlási-érülközők sorába sorozott mássalhangzó, melynek hasonló physikai természetű torki testvére is van, t.i. hol a szájpadlás szerepét az ínyvitorla veszi át, de söt melynek ajki azonos testvére is lehetne, a mennyiben az ajkakkal az *r*-éhöz hasonló rezgő mozgást szinte lehetne előhozni, ezen mássalhangzó, mint mondók, az előbbeninek legtermészetesebb testvére, úgy hogy gyakorta egymást helyettezik is, úgy p. o. *részeg* szavunknak *lézzeg*-nek kellene inkább lenni, a mennyiben a részeg ember lézengeni szokott. Az *r* mássalhangzó nem tartozik a kedvesebb hangok sorába, úgy hogy fölöslege a nyelvet nyerssé, durvává teszi. És mégis e hang eszmei birodalma a tágabb birodalmuak közé tartozik, a mennyiben a természet részint elegendő hanganyagot szolgáltat az embernek, részint mint idomhangot tömérdek helyeken és alkalmakkal használhatjuk, a mennyiben minden egyenletes folytontalanság kitételére e hang a legalkalmatosabb; honnét az *r*-res szóknak két serege származik, t. i.

a) *r*-res hangszók: korog, morog, dörög, zörög, kerepel, stb.

b) *r*-res idomszók: rész, rostély, rács, rög, por, göröngy, rongy, túr, turó, reszket, stb.

Ezekhöz lehetne harmadik seregül tudni némely anya-

---

*) *Haemalops* görög szóban a *haema* és *ops* közé szorúlt *l* euphonicum, l. Kraus l. k. 379. lap.

giatlan, inkább erőbeli s lélektani világ, durvaság, nyerseség eszméinek megfelelő szókat, a milyek: makranc, harag, stb.

C) A torki vagy nyelvgyöki mássalhangzók.

G. Ezen, az érülköző, pillanati, és gőghangos mássalhangzók sorába tartozó mássalhangzónak léghangos testvére a *k*, legközelebb szomszédja pedig a *d*, távolabbika pedig a *b*. — Ezen mássalhangzó megszülemedése alatt a hangrésben megteremtődött gőghang alig hogy útnak indúlt a torocüregben a nyelv gyöke által azonnal felakad, honnét e massálhangzó nem épen metszetes élű mindenféle akadályok kijelentésére a legalkalmatosabb hang. Igy p. o. gát, görcs, gőg (larynx), gége, gamó, aggat, gödör, gond, gomb, gaz, gancs, garád, garázda, golyva, gagyog szavainkban a *g* mássalhangzó igen maga helyén áll; ellenben: geny, genge (=gyenge), gamba, gazda, gedél, gindár, több efféle szavainkban a *g* j által meglágyítva vagy épen *j*-re változtatva, az eszme lényegének jobban megfelelne.

K. Ezen érülköző, pillanati léghangos mássalhangzónak gőghangos testvére a *g*, melynek legközelebb szomszédját a *t*, távolabbikát pedig a *p* teszi. E mássalhangzó az előbbenitől metszetessége által különbözik, melyben tehát kevesebb hanganyag vagyon mint *g* testvérében, honnét akadályozó természetökre nézve egymással megegyeznek, csak hogy a *k* még élesebb és metszetesebb határu hang, őtet e részről csak *t* szomszédja haladja meg. Innét: akadály, akaszt, akác, kantár, kap, kapocs, köt, karó, kas (kasúl=oblique), kelepce, kalitka, kemény, köhög stb. szavainkba a *k* mássalhangzók jól beillenek; — holott: könnyü, ken, könyörül, kövér, kása, könny stb. szavainkba a kemény *k* mássalhangzó helyett lágyabb illenék; akarom hinni, hogy p. o. *könnyű* szavunk eredetileg *hönnyű* volt, valamint: könny, könyörül, kövér szavainknak is gönny, gönyörül, gövér-nek lenni jobban illenék.

H. Ezen, nem-érülköző, folytonos és léghangos mássalhangzónak testvére nincsen, legközelebbi szomszédját pedig az *s*, távolabbikát pedig az *f*. teszi. — A *h* mássalhangzóban a hanganyag minden szóelemek között legkevesebb lévén,

minél anyagiatlanabb az eszme, annál jobban megfelel e hang annak, honnét: hiú, hijány szavunk, a latin: nihil, nihilum szókban a *h* hang a célnak legjobban megfelel. A *h* hang egyszersmind a könnyüségnek, s ez által az emelkedésnek is a hangképe, honnét p. o. *h*ö, *h*ab, *h*alad szavainkban a *h* nagyon maga helyén van. Mivel pedig e hang lehelési elfogultságunknak hangja: azért indulataink világában e hang igen nagy szerepet játszik, innét: ah, óh, hejh, sohajt, ohajt, hála, áhít, éhez, fohász; valamint leheleti müködéseinknek szavai is, a milyek: lehel, halál, hortyog, hörög eszmeütő szavak. A *h* hang végre határtalan tartásu lévén, a bizonytalan határú észmék kitételére szinte alkalmatos, innét: hol, honnét, hová, hol, néhány, valahány szavainkban a *h* hang a maga helyén van. *)

II. A mássalhangzók mint áthatott és összehangzó hangok.

Az áthatott és együtt hangzó összetett, csak per licentiam úgy nevezett szóhangelemek négy együtthangzót kivéve (vz, vzs, fsz, fs) mint a phonologia tanítja (l. ezen értekezés folytatását) egy előmenö-érülköző és egy ezután következő nem-érülköző valóságos szóhangelemből állván, mindegyiknek megértése és megfejtése a különböző nyelvek egyes szavaiban az összetett szóhangelemek tudását, vagyis az ő valóságos szóhangelemeikből mint ugyanannyi tevő részeikből való összeállásuknak ösmerését tételezi fel; úgy p. o. a szóvizsgáló *c* (=tsz) szóhanggal találkozván, tudnia kell, hogy ez *t* és *sz* elemrészekből álló áthatott szóhang; úgy továbbad *x* hang ütvén meg fülét, tudnia kell, hogy ez *k* és *sz*-ből összeállott együtthangzó, összetett szóhangelem.

Miket tudván, következő esetek merülhetnek föl e részről:

---

*) Példák. *H*, mint hangutánzó: *husol*, *horzsol*, *hopik* (=kopik). — *Hall*, *hallgat*, *hely*, *hol*, *hézag*, *hülye*, *hitvány*, *hit*, *Hymen*, *hártya*, *hiu*, *hazugság*, mint csupa *h*-ra vonatkozó példák. — Ellenben *hyle* görög (anyag, tömeg, teszi részét valamely egésznek) példa arra, hogy e szó természetellenes.

a) Az áthatott vagy együtthangzó elemű szóban az áthatott vagy együtt hangzó szóelem egészen tulajdon, eredeti; hol tehát azt hiába oszlatnók fel a maga tevőrészeire; így p. o. a német Zorn szóban hasztalan volna annak *z* (= tsz) áthatott mássalhangzóját a maga elemeire t. i. a *t* és *sz*-re felosztani. Az ily szavak száma véghetetlen nagy a különböző nyelvekben.

b) Az áthatott vagy együtthangzó szóban az áthatott és együtthangzó mássalhangzónak mindkét része jelentő, mely esetben az elemek egyesülése assimilatio által jött létre; így p. o. állapo*tj*a, te*tsz*ik, a*dj*a szavakban a *tj*-nek, *tsz*-nek, *dj*-nek hangjaiban két külön elem rejtezik.

c) Az áthatott vagy együtthangzó szóban az áthatott és együtthangzó mássalhangzónak érülközetlen hátsó eleme annak érülköző első elemét megváltoztatván, ezen megváltoztatást az eszme természete kivánta, így p. o. gyümölcs szavunk gümöcs-bül lett, mely szó valami keményebb csomót teszen, meglágyitván pedig *j* által annak *g*-jét, a gyümölcs ivett, lágyabb természetének annál jobban megfelel.

d) Az áthatott és együtthangzók elemeit egy és ugyanazon eszmének megfelelő szóban a különböző nyelvekben majd elválasztva, majd egy hanggá forrva látjuk feltünni; így p. o. a mi *cél* szavunk, mely a német *Ziel*-nek felel meg, a görögben telos-nak mondatik. — Úgy mi a latinban egyes *p*-vel mondatik, azt a német áthatott *pf*-fel mondja, im*p*-ono gyökéből im-*pf*en-t, *p*ro*p*-ago gyökéből *p*ro*pf*-en-t, *p*ar-ochia gyökéből *pf*arre-t, *p*al-usból *pf*ahlt, stb. mint a mi *p*apunkból *pf*aff-ot csinált.

És minden tekintetben ugyan, de különösen ezen utolsó eset irányában kitetszik, mennyire szükséges a szóvizsgálónak minden áthatott és együtthangzó szóelemek tevő részéit tudni, és minden tevő rész mint valóságos szóhangelem hatáskörét ösmerni azért, hogy az előforduló szóesetben az áthatott és együtthangzók szóelemeit majd szétbontván, majd azokat elemeiből összetévén, próbálgathassa, hogy végeredményül aztán kisüthesse, vajon egy és ugyanazon vagy legalább közel eső eszmének megfelelő különböző nyelvbeli szók mennyiben egyeznek meg egymással, és különböznek egymástul.

Az itt az egyes szóhangelemek irányában csak igen röviden előadottakbul kitetszik, hogy az egyetemes szóvizsgálat e részének három feladata volt czélúl kitűzve, t. i.

a) minden egyes szóhangelemnek hatáskörét, hova-valóságát kimutatni;

b) azon szakadatlan fonalat elömutatni, mely szerint hol az egyik szóhangelemnek birodalma végződik, egy másiké épen ott kezdődik, mikép tehát az egyes szóhangelemek között kitöltetlenül maradott hézagok nincsenek;

c) azt szem elejbe tárni, hogy a teremtő szószervünket oly képességgel készítette föl, mely szerint véghetetlen eszmevilágunk minden egyes részeinek kifejezésére oly alkalmas anyagszereket adott az egyes szóhangelemekben, hogy mí azoknak megfelelöleg a legalkalmasabb, az eszmét tökéletesen fedező, hanganyagbul készithetjük szavainkat.

A szóhangelemek alkalmatosabb anyagszerei a nyelvnek, mint az épületéi, mert ezeket először sok munkával kell elkészíteni, holott amazok rendelkezésünkre készen állanak. Ha az eszme folytonossága hasonló hangképet kiván, nem érülközö szóhangelemeinkben van hozzá alkalmatos hanganyagunk; ha az eszme határozottsága metszetes anyagot kiván, érülközö mássalhangzóinkban birunk ilyennel; — anyagi vagy anyagtalan, kül- vagy lélekvilági, erőteljes vagy szelid, tapasztalati, vagy tapasztalásfeletti, ezen vagy tulvilági, mulandó vagy örökös stb. eszméknek akarunk neveket adni, a külön-külön anyagszerek mind megvannak egyes szóhangelemeinkben. — És furcsa, az emberi ész megáll annak elgondolására, hogy a különböző nyelvek, különösen pedig nyelvünk egyes szavait vizsgálván, mikép történhetett az, hogy minden előre ment szóvizsgálati ösmeretek nélkül egyedül ösztönszerüleg őseink által mikép hozathattak az eszméket hangilag oly hűven fedező szók életbe, melyeknél jobbakat mai nap sem tudnánk kiállítani.

EGY KŐ AZ EGYEZMÉNYES PHILOSOPHIA TEMPLOMÁHOZ.

SZALAI ISTVÁN,

szentmihályi ref. lelkésztől; előterjeszt. az akad. nov. 17. 1856.

Szontagh úr felszólít mindenkit Magyar Egyezményes Philosophiája végén az ezen philosophia templomának épitésére ; íme én is egy követ hozok a felszólitás következtében e célra.

Ezen munkácskámban nem annyira célom a fentirt igen nagy érdemű bölcsésznek említett munkáját birálni, mint inkább annak tartalmát némely helyeken világositani, némely helyeken pótolni.

Mindamellett is azonban lehet, hogy némely pontokban eltérek, valamint Sz. úrnak, úgy más bölcsészeknek is gondolkozásától, véleményétől; de én ezt érett megfontolás, meggyőződés után cselekszem.

Meglehet, hogy én hibázok elveimben; mégis azért, ha csupán figyelem-ébresztésül is, kötelességemnek tartom elveimet közre bocsátani.

Elveimben bízom is annyiban, hogy ezen elvek nyomán már eddig is minden akadály, minden kitűnő nehézség nélkül készíthettem el egy önálló tapasztalati lélektant.

Nem mondom én, hogy egészen újak azok, melyeket most elő akarok adni; ezeknek anyagja már a múlt szüleménye, én csak új alakba öntöttem azok közől némelyeket.

Vagy még jobban fejezem ki magamat, ha azt állítom hogy a mely igazságokat némely bölcsészek érthetetlen szavakban, homályos gondolatokban adtak elő, azok közől némelyeket érthetően, világosan igyekszem kifejteni, rendezni.

1. §. A magyar egyezményes philosophia neve.

a) Szontagh Gusztáv azért nevezi magyarnak: „Mivel, úgy mond, az nemzetünk szellemi kifolyása, s már régtől fogva legjózanabb gondolkozású philosophusaink ily véleményüek voltak.“

Részemről, megvallom, nem kereszteltem volna ezen névre, a mennyiben azon indokok, melyek Szontagh szerint az egyezményességet képezik, épen nem magyar találmányok, mit ugyan Szontagh maga is megvall.

b) A kérdéses philosophiát Szontagh egyezményesnek nevezi azért, „Mert — úgy mond — az ösmeret két tényezőből származik, s a fogalom vagyis a gondolat megegyezik a maga tárgyával; és hogy a philosophia minden tárgyait, a léleknek különböző tehetségeit harmonice kell fejteni, tökéletesíteni."

Hogy ezen philosophiát egyezményesnek nevezzük, helyben hagyom, de nem a most említett indokoknál fogva; mert ezeket — legalább egy részben — soha egy philosophus sem tagadta, s így minden eddigi philosophiát — bármily szinezetű volt légyen is — egyezményesnek lehetett volna keresztelni; más szempontból nevezzük hát különösen egyezményesnek, nevezetesen pedig azért, mert az ellentéteket ki kell egymással egyeztetnie, békéltetnie. Ezt akarja — úgy hiszem — Sz. úr is kifejezni a 28-ik lapon. Nem identifikálni akarjuk az ellentéteket, mint cselekedett Hegel, hanem csak kibékíteni, összeegyeztetni a felsőbb fogalomban, józan logikai törvények szerint. E nélkül a philosophia örökösen sántikál. De erről hátrább fogok szólani világosan és bővebben.

Most egyelőre csak annyit jegyzünk meg röviden, hogy a philosophusok többnyire az ellentétet összezavarják az ellenmondással, holott pedig a kettő közt nagy a különbség, p. o. az éjszaki polusnak ellentétje nem a nem-éjszaki polus, hanem a déli polus; a betegnek ellentétje nem a nem-beteg — mivel a halott sem beteg — hanem ellentétje az egészséges. Az ily ellenmondásoknak: beteg, nem-beteg, Szántó szobra, nem Szántó szobra, semmi haszna a philosophiában, az ellenmondásnak nincs semmi igazi értelme; úgy hogy a principium contradictionist méltán cseréli föl Krug principium oppositionis névvel. — Igen is a philosophiában csak az ellentétes fogalmaknak van főszerepök; ezekről mondja Hegel igen hibásan, hogy azonok, identicumok. Az ellentétes fogalmak a felsőbb fogalomban igenis egygyé lesznek, de nem ugyanazonná; az ugyanazonság és egység közt nagy a különbség. — Vannak

ezen ellentétes fogalmaim: rövid és hosszú, ezeket ha összekötöm ezen felsőbb fogalomban: folytonosság (continuitas), a rövid és hosszú egygyé, azaz egy dologgá lettek, t. i. mindakettő folytonossággá lett, úgy hogy lehetetlenség ott egyiket a másiktól egészen külön szakasztani — nem lehetvén kimérni a folytonosságban, meddig tart a rövid, meddig tart a hosszú, mivel minden pontja lehet rövid is, hosszú is. Egyszersmind azonban lehetetlen a folytonosságban a rövidet hosszúnak s a hosszút rövidnek gondolni. Egy szóval az ellentétes fogalmak a felsőbb fogalomban sem nem azoníthatók, sem külön nem szakaszthatók tökéletesen. Ez oly törvény, mely nemcsak a szellemi, de a természeti világban is mindenütt jelen van. A vonzó és ellökö erő épen így lesz egygyé, vagyis így békül ki a súly fogalmában, mint felsőbb fogalomban. A tér és idő pedig a mozgásban; a világosság és sötétség a szinben épen így lépnek egyességre. De ez nem azt teszi, hogy a szinben a világosság sötétséggé, a sötétség világossággá lett, mint Hegel ellenségei képzelik, hanem mind a világosság, mind a sötétség egy dologgá, nevezetesen pedig szinné változik át, a nélkül azonban, hogy egymással azonosulnának, vagy egymástól el lehetne őket tökéletesen szakasztani. Ezt más alakban így is kifejezhetjük: az ellentétek egymáson kivül is, és egyszersmind egymásban is megvannak, feltaláltatnak, mint a magnes ellentétes polusai.

Ezen törvény nélkül sem az anyagi, sem a szellemi világ nem állhatna fenn egy percig sem; e törvény nélkül sem erkölcsiség, sem szabadság, sem semminemű mozgás, gondolkozás valódi értelemben nem képzelhető. — Az ellentéteknek mulhatlanul ki kell békülniök: ezen igazságnak feltalálása legfölségesebb diadala a philosophiának. Ez egyszersmind a keresztyén vallásnak fő jelleme. Jézus kibékéltette Istent az emberrel, Jeremiás pedig már régen megmondotta: hogy a felséges Isten szájából jő ki mind a jó, mind a gonosz. Csak a pogány nem képes fölemelkedni a jó és rosz Isten hivéséből. A valódi philosophiának tehát főfeladata az ellentétes fogalmakat egy közös felsőbb fogalomban kiegyeztetni; ezért hagyom helyben, hogy a magyar philosophia neveztessék egyezményesnek.

2. §. *A magyar egyezményes philosophia fogalma.*

Szontagh azt mondja: „Bajos a philosophiát a tudomány elején fogalmazni, meghatározni; a tárgy teljes fogalmát akkor birjuk, mikor annak minden részeit egészével együtt ismerjük.“ Igazsága van. Ezt bizonyítják a philosophiának különféle meghatározásai, fogalmazásai. Mindazáltal mégis csak kell elölegesen is némileg fogalmazni, s ezt cselekszi is majd minden philosoph.

Vecsei József, debreceni volt tanár — kinek észtani munkái megérdemlének a kinyomatást — ily formán fogalmazza a philosophiát: „A philosophia az a tudomány, mely azt adja elő, hogy az emberi ismeret legfőbb tárgyainak, úgy mint embernek, világnak s ezek okának, t. i. Istennek miségéről, egymáshozi viszonyáról, a két elsőnek rendeltetéséről a józan ész szabad vizsgálódása után mi ismeretünk lehet.“ — Röviden szólva tehát: a philosophia tanít a dolgok lényegéről és alakjáról, t. i. mult, jelen és jövő alakjáról, azaz származásáról, céljáról stb. észből vagy ész után.

Körülbelül Szontagh meghatározása is ehhez hasonlít; és ez a magyar egyezményes philosophiának helyes meghatározása.

Noha meg kell vallani, ezen fogalmazás sem elegendő a philosophia tökéletes meghatározására, mert p. o. az Istenről a theologia, a világról a természettan, az emberről az orvostan is tanít. — A philosophia minden tudomány körébe bevág, és viszont minden tudomány igényt tart a philosophiához. A philosophiának csak azok a tárgyai, melyek más tudományoknak is tárgyai: és mégis a philosophia eleitől fogva mint külön álló tudomány tartotta fenn magát. – E körülmény alkalmasint legjobban elvezet bennünket a philosophia helyesebb fogalmazására.

Nevezetesen minden tudománynak vannak saját főigazságai, eszméi, elvei, melyek körül mint középpont körül a tudomány egészszé alakúl; s egyik tudomány nem sokat bajlódik a másik tudomány ilyetén főigazságaival, elveivel, eszméivel. Igen de az emberi ész nem nyughatik addig, míg ezen külön álló egészeket ismét egy egészben nem látja: úgy

látszik tehát, hogy a philosophiának épen az a feladata, hogy ezen szétszórt egészeket egy egységbe kösse össze, hogy valamennyi tudományoknak főigazságait, elveit, eszméit egy összefüggő egészbe alakítsa, a külön állókat harmoniába hozza, a szétszórt elveket, eszméket, okfőket egy elvben egyesitse, egy okfőre vigye, a különféle célokat egy közös főcélra igazítsa, vezérelje. — Így hát röviden lehetne mondani — mint szokták is fogalmazni: hogy a philosophia minden tudományok tudománya, vagy általános tudomány, vagy pedig elvek, eszmék tudománya. A philosophia valamennyi tudományoknak daguerreotypje, oly tudomány, mely valamenynyi tudományoknak minden felé szétszóródott láncsorait összefüggésben tartja s kis formában képmásolja.

3. §. Az isméret kútfeje, határa, okfeje vagy elve, az ismóret gyüjtésmódja és az ismóret igazsága.

a) Az ismóret kútfeje. Nincs fontosabb a philosophiában, mint arra nézve tisztába jönni: honnan, minő kútfőből származnak ismereteink; a ki erre nézve tisztába jött, az az egész észtanban világosan lát.

Szontagh egyenesen kimondja: hogy minden ösmereteink két kútfőből, két tényezőből származnak. — Ez helyes, csak hogy a kútfőket vagyis tényezőket nem világosan adja elő. Ezt helyre akarom igazítani.

Ő ugyanis egyik tényezőnek tartja a lelket, ennek tehetségeit, fogalmait, ezt nevezi eszményi vagy ideal tényezőnek; a másik tényező a rajtunk vagyis lelkünkön kivüli tárgyak, s ezt nevezi való vagyis reál tényezőnek. Szerinte tehát e két tényezőnek egymásra hatásából származik az ösmeret, mi is e szerint való-eszményi=ideal-reál ösmeret.

Ezen állitásban a cél helyes, de az eszközök, mik által a célhoz akar jutni, nem helyesek.

Ugyanis igaz dolog az, hogy az ösmeret két tényezőből származik: de az nem általánosan igaz, hogy egyik tényező mindig a lélek s ennek tehetségei, fogalmai, másik tényező pedig mindig a rajtunk kivüli dolgok volnának. Azonban nem is helyes elnevezés az egyik tényezőt eszményinek, a

másikat valónak nevezni, mert ebből az következnék, hogy az eszményi nem való, s a mi való, az nem lehet eszményi, vagyis a tudatnak nincs létele, s a mi létezik, annak nincs tudata, mit Sz. úr hinni látszik, midőn a 20—21-ik lapokon azt állítja : hogy a való, a létező tárgy mindig a gondolaton, sőt cselekedeten kivül van. — Vannak alkalmatos szavaink a két tényező kifejezésére, nevezetesen alany (subjectum) és tárgy (objectum), mik szerint az ösmeret neveztetik alanyi-tárgylagosnak=subjectivo-objectivum.

Hozzuk hát tisztába az ösmeret két tényezőjét. Ha az alanyt és tárgyat elemezzük, az alany nem egyéb mint az *én*, a tárgy pedig *nem-én*. — E szerint az ismméret oly szorozmány, melynek egyik szorzója az *én*, másik szorzója a *nem-én*; az esmeret az *én*-nek a *nem-én*nel való találkozásának eredménye; vagyis valahányszor az *én* találkozik a *nem-én*nel, mindenkor ösmeret áll elő, épen úgy mint a természetben, valahányszor ellenkező testek érintkeznek, mindannyiszor chemicus processus áll elő.

Szontagh, úgy látszik, egy *ént* s egy *nem-ént* akar ösmerni. Az *én* szerinte a lélek az ő tehetségeivel, fogalmaival együtt, a *nem-én* pedig a rajtunk kivüli világ.

De tudni kell, hogy az *én* — hogy úgy szóljak — két tekintetben gondolható bennünk; a tiszta én (das reine Ich), ez a lélek az ő eredeti tehetségeivel elvontan, abstracte, s ez minden emberben ugyanaz, és minden lelki változásaink között is változatlanúl marad, ez az ember lelkében a legvalódibb s legelvontabb alany; másik alakja az *én*nek tapasztalati vagy concret *én*nek (das empirische Ich) neveztetik, ez a lélek az ő származott tehetségeivel, szerzett fogalmaival, gondolataival együtt, ez minden emberben más-más alakban jön elő.

Nézzük, vajjon a *nem-én* csak rajtunk kivül van-e, mint sok ember gondolja? — Fichte volt az első, ki éles elméjével belátta, hogy a *nem-én* az *én*ben is benfoglalva van, csak abban hibázott, hogy a *nem-én* másutt lételét tagadta.

Valóban, hogy a *nem-én* az *én*ben is, vagy jobban mondva az *én*nel is vele van oly csodálatos módon, hogy a *nem-ént* az *én*től sem külön nem választhatom tökéletesen, sem nem

identificálhatom tökéletesen, a legbizonyosabb igazság. Erről kit-kit meggyőzhet mind a belső tapasztalás, mind pedig az észlelés vagy okoskodás.

Ugyanis ellenmondhatlanul tapasztaljuk, hogy énünk önmagát is vizsgálhatja, és igy énünk önmagát tárgyul teheti magának ; már pedig ekkor különbözik a vizsgáló vagy gondoló én a gondolt vagy vizsgált éntől, úgy hogy ezt kétségkivül úgy kell tekintenünk, mint amannak nem-énjét; mert a gondoló én az alany, a gondolt én pedig a tárgy.

Okoskodó tehetségünk is arról győz meg, hogy a nem-énnek elválhatlanúl vele kell lenni az énnel; mert az ellentéteket egymástól külön nem gondolhatom : és így a nem-ént sem lehet az éntől elszakasztani tökéletesen; mint szintén minden erőlködésem mellett sem képzelhetem az ellentéteket — és igy az ént és nemént is identicumnak. Épen így vannak a mágnesnek két ellentétes sarkai is; egyiket a másikkal sem identificálni, sem egymástól külön szakasztani nem lehet. Következésképen tehát sem az én, sem a nem-én nem prius, hanem mindketten egyidősök, egymással örökös szövetségben s örökös ellentétben állanak. (Ez nem egyéb Krug transcendentalis synthesisénél.) Ha ez nem úgy volna: úgy sem szabadságunk, sem önmunkásságunk, sem semminemű mozgás nem képzelhető.

Fölebb azt állítottuk, hogy az én valahányszor találkozik a nem-énnel, mindenkor ösmeret vagy fogalom áll elő. Ime midőn az előbb leirt módon az én önmagát teszi magának tárgyul, vagyis önmagától gondolkodik, tehát midőn a tiszta én a tiszta nem-énnel találkozik, egymásra viszonyúl, azonnal ösmeret áll elő, s ezen ösmeretet, ezen fogalmat nevezzük *öntudatnak.* Az öntudat tehát oly szorozmány, melynek egyik tényezője a tiszta én, másik tényezője a tiszta nem-én. Az öntudat e szerint a legelső és legegyszerűbb, legelvontabb fogalmunk, ösmeretünk; oly ösmeret, melynek ellentétes tényezőit sem egymástól tökéletesen megkülönböztetni, sem egymással azonosítani nem vagyunk képesek.

Ez nagy fontosságu elv az egész észtanra nézve, a ki erről nem tudja magát meggyőzni : az mulhatatlanul kételkedő lépésekkel fog haladni és kőszirtekbe ütközni a böl-

cselkedésben. — Ezen igazságról hátrább még jobban fel fogunk világosodni.

Jegyezzük meg továbbá jól : hogy mivel énünk nem csak magát, hanem minden fogalmait, itéleteit, eszméit, egy szóval, minden gondolatait is tárgyakúl teheti magának s vizsgálhatja azokat : innen látni való, hogy minden gondolataink, vagyis lelkünknek egész belső köre nem-énül tekintethetik énünkre nézve.

A rajtunk kivüli világ összege természetesen ismét nem-énjéül tekintetik énünknek.

E szerint valamint az én kétféle, tudniillik elvont és tapasztalati : úgy a nem-ének is kétfélék, tudniillik eszményiek, melyek lelkünk körén belül esnek, és rajtunk kivüliek (Sz. szerint: valók); melyek rajtunk vagy tapasztalati énünkön kivül esnek, ezek ismét kétfélék, ugymint érzékiek és érzékfelettiek, vagyis az első rendbeliek belsők, a két utóbbiak pedig külsők.

Egy szóval a nem-én az én körén belül is kivül is létezik. Mint fölebb is volt mondva : az ellentétek egymásban s egyszersmind egymáson kivül is vannak. Ezt egy hasonlatossági példa tökéletesen fölvilágosíthatja. Nevezetesen a nem-én oly viszonyban van az énhez, mint a mondomány (predicatum) az alanyhoz (subjectum), és mint az okozat vagy eredmény az okhoz.

Ezen viszony a bölcsészek közt háromfélekép fogatik fel.

1. Vannak bölcsészek, kik a mondományt egynek tartják az alanynyal, vagy is hogy a mondomány nem egyéb, mint az alanynak egymáson kivül levése, nyilatkozata. Következéskép a mondomány csak az alanytól függ. Ezen bölcsészek szerint az okozat egy az okkal, vagyis minden dolognak oka egyedül csak magában keresendő. — Ezek szerint a dolgokat, a dolgoknak lényegét tökéletesen ösmerhetjük, mert hiszen mi légyen a dolog, azt a mondományok fejezik ki. Ezek Hegel követői.

2. Vannak bölcsészek, kik a mondományt oly ellentétbe helyezik az alanynyal, miszerint a mondományok bizonyos közös mondományi mértékek (schemák) után gyártva aggat-

vák a szegény tartalom nélküli alanyokra. Ezek azt állítják, hogy minden dolognak magán kivül kell keresni az okát. — Ezek szerint a dolgokat, azoknak lényegét egyátalában nem ösmerhetjük. — Ezek Kánt követői.

3. Harmadik rendbe tartoznak azon bölcsészek, kik azt mondják : hogy a mondomány nem egyéb mint az alanynak egy másik alanyhozi viszonya. P. o. az arany sárga; ezen mondomány *sárga*, nem egyéb mint az aranynak a világossághozi viszonya. És így a mondomány nemcsak a maga alanyától, hanem egy másik alanytól is függ. — Ezek szerint minden dolognak oka magában és magán kivül keresendő.— Ezek szerint a dolgokat úgy, a mint vannak, csak bizonyos mértékig lehet megösmerni.

Én ezen nézethez szeretném, ha ragaszkodnék a magyar egyezményes bölcsészet.

Valamint tehát a mondomány az alanyban és alanyon kivül gyökeredzik : úgy a nem-én is az énben szintúgy, mint az énen kivül létezik.

Most tegyük hát fel azon kérdést : hány tényezőből származnak ösmereteink?

Kétségen kivül két tényezőből. Egyik tényező az alany vagyis az én, másik tényező a tárgy vagyis a nem-én. — De minthogy nem-ének nemcsak kivülöttünk, de bennünk is vannak, mert mint fölebb láttuk, énünk még magát is tárgyul teheti magának; innen következik, hogy tisztán eszményi ösmereteink is vannak, mely ösmeretek határozott létellel (Daseyn) rajtunk kivül nem, de egyedül csak bennünk birnak. Ily tisztán eszményi ösmeret : öntudatunk, lelkünk tehetségei, gondolkozásunk törvényei, ilyenek a Kant categoriái stb. Ezekről azt szoktuk mondani, hogy velünk születtek. — De ez csak azt teszi, hogy ezeket énünk a bennünk lévő nem-énekkel való viszonyulásából teremti. Ezek szintúgy alanyi-tárgylagos ösmeretek, mint azon ösmeretek, melyeknek rajtunk kivül is határozott lételök van. Valók-e ezen ismereteinknek tárgyai, azaz birnak-e realitással? Igenis. Mert bölcsen mondja azt Krug : hogy mivel mind énünknek, mind a rajtunk kivüli dolgoknak tulajdonítjuk a létet, annálfogva

mind az énnek, mind a nem-énnek kell tulajdonítani realitást; minthogy reale épen az, a mi létezik.

Idealitást vagy eszményiséget pedig annyiban tulajdonítunk énünknek s fogalmainknak, a mennyiben ezek a lételhez, tárgyakhoz mint tudat (Wissen) viszonyulnak; mert épen a tudat, vagyis a létezőről való előterjesztés (Vorstellung) az, mit idealénak nevezünk.

Jobbnak látom hát világosság kedvéért, hogy ösmereteinket ne való-eszményieknek: de alanyi-tárgylagosaknak nevezzük. — Más a philosophiai rendszer; azt igenis való-eszményinek nevezhetjük, mint nevezi Krug is: ideal-realnak, vagyis transcendentalis synthetismusnak.

b) Az ösmeret okfeje vagy elve.

α) Az ösmeret kútfeje és okfeje közti különbség.

Az ösmeret kútfeje és okfeje vagy elve közti különbség ide megy ki: mikor én az ösmeret kútfejét keresem, akkor azon tényezőket keresem, melyek szülik az ösmeretet; mikor pedig az ösmeret okfejét keresem, akkor azon első ösmeretet keresem, melyen alapulnak minden további ösmeretek. Az ösmeret elve tehát olyan — bebizonyításra nem szoruló — alapigazság, melytől függ minden további ösmereteknek igazsága.

Meg szokták az ösmeret elvét különböztetni *anyagira* és *alakira*.

Az ösmeret anyagi elve az, melyből az ösmeretek anyagjának, tartalmának igazsága foly. Az ösmeret alaki elve az, melyből az ösmeretek alakjának igazsága foly.

Az ösmeret anyagi elvei annyifélék, a mennyi félék általában az ösméret tárgyai. Az ösméret alaki elvei pedig nem egyebek, mint a gondolkozás alapelvei, alaptörvényei.

Minthogy pedig az anyag az alaktól elválhatlan: annálfogva az ösmeret anyagi és alaki elveinek hasonszerűeknek, összevágoknak, megegyezőknek kell lenniök.

Az ösmeret mind anyagi, mind alaki elveinek olyanoknak kell lenni, melyek magokban bizonyosak, megmutatásra, bebizonyításra nem szorulnak; következéskép öntudatunk közvetlen adatainak kell lenniök.

β) E szerint az ösmeret anyagi elve három, és sem több, sem kevesebb; következéskép az alaki elv is három

1) Első anyagi elv ez: *vagyok én.*

Ennek alakja az *egység* (Einheit, unitas essentiae).

2) Másik anyagi elv ez: *énem bizonyítja vagy feltünteti előttem, hogy énemnek van ellentétje is, azaz vannak nem-ének, vannak kivülem más tárgyak.*

Ennek alakja az *ellentét* (Gegenheit, oppositio).

3) Harmadik anyagi elv ez: *énem és a nem-ének egymással viszonyba lépnek, együtt munkálkodnak, egymást határozzák, minek eredménye az ösmeretek.*

Ennek alakja az *egyezmény* (Vereinheit, complanatio, commercium, harmonia).

Ezen alapigazságok közvetlenül bizonyosak, mert ezek öntudatunknak közvetlen adatai, mint fölebb már ki van fejtve.

Röviden tehát az ösmeret anyagi elvei ezek: én vagyok, vannak nem-ének s az én-nek a nem-énekről van ösmerete.

Az ösmeret alaki elvei pedig ezek: egység, ellentét, egyezmény. Azaz, az *én* magában gondoltatva *egység*; az *én* a *nem-énnel* átellenben gondoltatva szüli az *ellentét* fogalmát; az *én* és *nem-én* egymásra hatása szüli az *egyezmény* fogalmát.

Látnivaló tehát, hogy az ösmeret alaki elvei anyagi elveivel hasonszerüek, megegyeznek.

A két rendbeliek közt, mint közelebb mondva volt, az a különbség, hogy az ösmeret anyagi elveinek igazságából az ösmeretek anyagjának, tartalmának igazsága foly; az ösmeret alaki elveinek igazságából pedig az ösmeretek vagy gondolatok alakjának igazsága foly, következik. P. o. van ezen ösmeretem: *a nap világít.* Ezen ösmeretnek anyagja ez: van nap, van világosság; alakja pedig az: hogy a napról az állíttatik, miszerint világít. Immár ezen ösmeret anyagjának igazságáról azért vagyok meggyőződve, mert bizonyos az, hogy vannak az énen kivül nem-ének, vannak kivülem tárgyak; azért létezik a nap és a világosság, mert léteznek kültárgyak. A mi pedig az alakját illeti az említett ösmeretnek, annak igazságáról azért vagyok meggyőződve, mert nem látok abban ellentétet, ellenmondást, miszerint az állíttatik, hogy a nap világít; a nap és világosság egymással megegyeznek, egymással összeköthetők.

Egyébiránt az alaki elvekről, mint a gondolkozás fő törvényeiről, majd hátrább lesz szó bővebben.

c) Az ösmeret határa. Az eddigiekből könnyű megtalálni az ösmeret határát. Nevezetesen, minthogy az én a neménnel nem csak örökös ellentétben, hanem örökös szövetségben is áll, úgy hogy minden ösmeretünk e két szövetséges tényezőnek eredménye: innen látni, hogy az ösmeret határa épen ott van, a hol minden ösmeretünk kezdődik, t. i. az öntudatnál, melyről fentebb állíttatik, hogy az az énnek és nem-énnek legelső egyesülése. Az öntudatnál tehát fölebb nem mehetünk józanan, nem kereshetjük, hogy az öntudat tényezői — t. i. az én és nem-én — hogy állottak elő stb.

d) Az ösmeretgyüjtés módja. Sz. úr munkájából egyszerűen csak annyi jön ki, hogy az ösmeretgyüjtés történik részint tapasztalás (experientia), részint gondolkozás által. De ez még nem ad kellő világosságot, mert tulajdonképen a kettő synonim; úgy hogy — lehet mondani — a tapasztalás nem egyéb testi gondolkozásnál, a gondolkozás pedig lelki tapasztalás. A kettő között az a különbség van, hogy a tapasztalás érző eszközök által anyagi térben és időben történik, a gondolkozás pedig az öntudat tehetségei által történik szellemi térben és időben.

Fő kérdés hát itt, mit fölvilágosítani bátorkodom, ez: miként szerezzük ismereteinket mind tapasztalás mind gondolkozás által? (vagy jobban mondva, szemlélés és észlelés által).

Mind a tapasztalásban, mind a gondolkozásban az ösmeretgyüjtés két úton történik; egyik út és mód az *elemző* (methodus analytica), másik a *lehozó*, *alkotó*, *alakító* vagy *összetevő* (methodus synthetica).

Elemző mód az, midőn mi valamely tárgyat elemeire, alkotó részeire szétbontunk. Úgyde midőn valamit elemeire, alkotó részeire szétbontunk, akkor egyszersmind a feltételesről a feltételezőre, a különösökről az egyetemesekre, a fajokról a nemre emelkedünk. Ezen út neveztetik feltalálónak (meth. heuristica).

Összetevő mód az, mely amannak ellenkezője, midőn t. i. az egyetemesekről szállunk le a különösökre, vagyis

egyetemesekből fejtjük ki a különösöket. Ezen út neveztetik meggyőzőnek, fölvilágosítónak, magyarázónak (meth. convictiva).

Jegyezzük meg azonban jól, hogy mivel e két út tulajdonképen egymástól elválhatlan, vagyis a hol analysis van, ott mindig van synthesis is, és megfordítva, csak hogy egyik mindig túlsulyban áll; és minthogy az elemző úton inkább csak föltaláljuk, a lehozó úton pedig inkább csak fölvilágosítjuk az igazságot: innen következik, hogy ösmereteink gyüjtésében legtanácsosabb mind a két úton egyformán haladni. A két út egyik a másiknak nélkülözhetlen kiegészítője.

A tapasztalásban inkább az analysis, a gondolkozásban inkább a synthesis uralkodik.

e) Az ösmeret igazsága. Itt első kérdés az: mit értünk ez alatt?

Felelet: igaz ösmeret az, midőn a fogalom megegyezik tárgyával.

Másik kérdés az: mi módon tudhatom azt meg, vagy mi módon győződhetem meg arról, hogy a fogalom megegyezik tárgyával, vagyis hogy a tárgy olyan magában is, mint a mily fogalmam van róla?

Felelet: két úton juthatok el az ösmeret igazságáróli meggyőződésre.

1. Egyik út a tapasztalás, ez történik az érző eszközök segitségével; s ez kétféle lehet, t. i.:

Elemző; ez abból áll, hogy a tárgyak érintik, meghatározzák érző-eszközeinket, p. o. midőn Pétert ma is szőkének látom, hónap is stb.

Lehozó tapasztalás az, midőn az érző eszközök érintik vagy határozzák meg a kültárgyakat, p. o. midőn egy 20 fontosnak mondott vasdarabot megmázsálok; vagy midőn azt akarván tudni, vajjon a zöld festék igazán a kék és sárga festék keverékéből áll-e, — valósággal a kéket a sárgával összevegyítem. Ilyen lehozó tapasztalás a természet- és vegytanban az úgy nevezett experimentálás stb.

2. Másik út a gondolkozás, ez történik lelkünk tehetségei, törvényei, vagyis öntudatunk segedelmével. Ez is kétféle:

Egyik *elemző*, ez abból áll, hogy a fogalmak érintik, meghatározzák öntudatunkat, p. o. midőn lelkünk valamely igaznak, szépnek vagy jónak feltalálásában, szemlélésében örül. Ezen az úton találtatnak fel minden synthetice megmutathatlan alapigazságok, axiomák; ezen úton vagyunk meggyőződve arról is, hogy énünk van stb.

Másik az *összetevő* vagy lehozó, ezt közönségesen megmutatásnak nevezik, midőn t. i. felsőbb igazságból alsóbb igazságot következtetünk, p. o. az Isten bölcs, ezt következtetjük azon felsőbb igazságból, hogy az Isten minden tökéletességekkel bir. Ez tehát azon aximából következik: az egész magába foglalja a maga részeit; s a mi e szerint az egészről igaz, annak igaznak kell lenni az alárendelt részről is. Quidquid valet de genere, valet etiam de specie stb.

E szerint az ösmeret igazságáról, vagyis arról, hogy fogalmaink olyanok mint azoknak tárgyai, részint érző eszközeink, öntudatunk s ennek törvényei, részint pedig a felsőbb, világosabb igazságok győznek meg minket.

De az a kérdés: vajjon hihetünk-e ezeknek? Szontagh úr azt mondja: „Hihetünk, mert Isten adta lelkünkbe a tehetségeket, törvényeket s érző eszközeinket, ezek hát nem csalhatnak, ha szabályszerüleg müködnek.“ Én pedig még azt teszem hozzá, hogy azért is kell azoknak hinni, mert a ki sem a tapasztalásnak sem az észlelésnek nem hisz, az semminek sem hihet s nem is akar bölcselkedni. Úgy hogy axioma gyanánt lehet azt felállítani: hogy a mit a józan tapasztalás és szabályszerü gondolkozás mindenütt és mindenkor egyezően, közösen bizonyít, az reánk emberekre nézve kétségen kivül igaz; vagy röviden: *a józan tapasztalásnak és észlelésnek hinni kell.*

Megegyeznek hát fogalmaink tárgyaikkal; de az ám a fő kérdés: vajjon tökéletesen megegyeznek-e, következéskép van-e nékünk tökéletes ösmeretünk a tárgyakról; olyanok-e a tárgyak magokban tekintve (Ding an sich), mint a milyeneknek mí ösmerjük?

E kérdésre igen egyszerüen lehet felelni. Nevezetesen miután igaz az, hogy minden ösmeret két tényezőből származik: ebből világos és önként következik, hogy tökéletes

ösmeretünk nem lehet a tárgyakról, minthogy az két tényezőnek az eredménye; épen úgy a mértanban is, két tényezőnek a szorozmánya különbözik akármelyik tényezőtől, és csak akkor volna egyenlő az egyik tényezővel, ha a másik tényező zerus. Ösmereteink vagy fogalmaink is tehát akkor volnának tökéletesen olyanok mint a tárgyak, ha az egyik tényező nélkül, t. i. lelkünk tehetségei s az érző eszközök segitsége nélkül szerezhetnénk ösmereteket; ez pedig lehetetlen.

Az eddig mondottakból azonban önként következik, hogy minél hasonlóbb a két tényező egymáshoz, vagyis minél kevesebb különbség van a két tényező közt: annál jobban megegyezik az eredmény, a fogalom az egyik tényezővel, t. i. a tárgygyal. Innen van az, hogy az eszmékben nagyobb igazság van, mint a körülöttünk lévő tapasztalati tárgyakban. — Innen van az is, hogy öntudatunk a legigazabb, legbizonyosabb ösmeretünk; mert annak két tényezője között, t. i. a gondoló én és gondolt én (tulajdonképen akkor nem-én) közötti különbség végetlen kicsiny. — Ezért kell öntudatunkat a bölcselkedés vég határának tekinteni, mivel az a legelső ösmeret; a ki ezen túl akar menni, elszakítja a végetlen kis különbséget az öntudat tényezői közt, s azután csak egy tényezőből származtatja ösmereteit; az ily ösmeret pedig, mint láttuk, nem ösmeret, legalább hamis ösmeret.

Öntudatunk legigazabb ösmeretünk: de azért ez sem tökéletes ösmeret, mert két tényezője közt van különbség, ha szinte végetlen kicsiny is; és épen ez által különbözik az emberi öntudat az isteni öntudattól. Az isteni öntudatnak nem lehet két tényezője, őt semmi nem határozhatja, ő merő egység, őbenne egy a tudat a léttel, ő akarta, hogy legyen a világ, és lett a világ. Fichte tehát az emberi öntudatot fölcserélte az isteni öntudattal, vagyis a relativ ént az absolut énnel. — Csak egyedül istennek van tehát tökéletes ösmerete a tárgyakról. Nekünk embereknek minden ösmereteink csak viszonylagosak, a mi ösmereteinkben csak relativ igazság van; és épen azért, mert relativ, végetlenül tökéletesedhető.

De azt gondolhatná valaki, hogy mivel ösmereteink viszonylagosak; ugyan azért azok, mint nem örök igazságok, nem győzhetnek meg minket egészen.

Erre azt feleljük: hogy minden ralativ igazság a maga körében csak oly tökéletes, és csak oly meggyöző, mint az absolut igazság.

Világosítsuk fel egy példával. Hogy a száraz-malom kereke mozog, abból győződöm meg, mert a bálványfa kellő közepe mozdulatlanul áll; egy szóval, a mozgásról a mozdulatlanság győz meg; ha nincs mozdulatlan pont, akkor nem lehet mozgás. Meg vagyok hát győződve, hogy a malom kereke valósággal mozog. De azt mondja valaki, hogy a bálvány közepe, s a többi körüllévő mozdulatlanul álló tárgyak, valósággal nem mozdulatlanok, mert azok a föld középpontja körül forognak: és így a malom kerekének mozgása nem valódi, mivel nincs absolute mozdulatlan pont körülte. Mondhatja továbbá folytatólag, hogy még a föld mozgása sem valódi, mert a föld középpontja sem áll, hanem mozog a nap körül. Itt már a csillagászatban kevéssé jártas azt mondaná, hogy a földnek a napkörüli forgása valódi mozgás, mert a nap mozdulatlanul áll. Azonban a nap kétségen kivül forog egy másik égi test körül, s ez ismét másik körül, s így tovább, míg végre az egész ég alkotmánya egy oly pont körül forog, melyet már semmi más nem mozgat. Ezen első mozdíthatlan mozgató pedig az isten. E szerint arról tökéletesen meggyőződhetik az ember, hogy az egész égalkotmány mozog, mert az első mozgató valóban mozdulatlan, az istent semmi kivűle lévő nem határozza.

E szerint látnivaló, hogy a malomkeréknek vagy a földnek mozgásáról is meggyőződhetünk mint valódi mozgásról, mivel relativ bizonysága a maga körében, absolut bizonysága pedig istenben van; azaz a kerékhez viszonyítva a bálvány kellő-közepe csakugyan nem mozdul, mint szintén a föld középpontja is mindig mozdulatlanul áll tömegéhez képest. — Innen érthetni már azt is, hogy érző eszközeinknek s öntudatunknak is azért hiszünk, mert isten adta azokat mibelénk.

4. §. *Philosophiai módszerek.*

A philosophiai módszerek alatt értjük azon útakat módokat, melyeket szoktak a bölcsészek követni a bölcsészeti

ösmeretek szerzésében és rendszerezésében. Immár a menynyi útja módja van akármely ösmeretgyüjtésnek: ugyan annyi útja módja van tulajdonkép a philosophiai ösmeretgyüjtésnek és rendszerezésnek is.

Fölebb láttuk, hogy az ösmeretgyüjtésnek kitünőleg két útja van; tudnillik *elemző* és *lehozó*, úgy azonban, hogy egyiket a másiknak tökéletes kizárásával gyakorolni nem lehet. A philosophiai módszerek is szorosan véve kétfélék; tudniillik *elemző* (meth. analytica), ez neveztetik inductiónak, a másik lehozó (meth. synthetica), ez neveztetik dogmatismusnak, vagy hypothetikai módszernek.

a) A dogmatismus abban áll, hogy a philosoph egyetemes fogalomból, elvből indul, s abból hozza le philosophiájának egész tartalmát, ennek részleteit, okokból vagy alapból vonja a következményeket. Hypothetikai módszernek azért neveztetik, mert kiindulási elvöket — állitólag — megmutatás vagy bebízonyitás nélkül veszik föl.

b) Ezzel ellentétes módszer az elemző módszer, inductio, mit különösen Baco Werulam ajánlott. Ez abban áll, hogy a philosoph különösökből keresi az egyetemeseket, elveket, azaz tapasztalásból indul ki, az eredményekből, okozatokból keresi az okokat, a tüneményből a valóságot.

Ezen két módszer közöl a dogmatismust sokan megtámadják, nevezetesen Sz. úr is, és az inductiót magasztalják. Valóban nekem — ha nem csalódom — úgy látszik, hogy ok nélkül; mert egyik módszer csak úgy mulhatlanul szükséges, mint a másik, egyik szintoly elégtelen magában mint a másik, egyik a másiknak szükséges kiegészítője.

Ugyan is inductio által a philosophiai ösmeretnek csak anyagját találjuk meg, alakot pedig csak a dogmaticus út adhat a philosophiának; az elemző módszer a feltaláló (meth. heuristica), a lehozó módszer pedig a meggyőző (method. convictiva). Külön magában egyik módszer sem elégséges; mert az elemző módszernek minden tételét, minden meghatározását ezen alakkal lehet kifejezni $x=y+a$. — Nevezetesen minden meghatározásnak magába kell foglalni a legközelebbi nemet és a fajkülönbséget; azaz, ha valamely tárgynak miségét akarom elemző úton meghatározni, kikeresni, ki kell mutatni a meghatározandó tárgynak egy felsőbb

tárgygyali ugyanazonságát, megegyezését és attól való különbözését, p. o., ha azt akarom meghatározni : mi a kakas? (a kakas tehát x) a kakast a madárhoz vagy szárnyas állathoz kell viszonyítani s a közöttüki megegyezést és különbözést kifejezni. E szerint a kakas oly szárnyas állat, mely kukorékol. A kakas tehát szárnyánál fogva minden szárnyas állattal megegyezik, kukorékolásánál fogva pedig minden szárnyas állattól különbözik. Ezen meghatározásban csak a kukorékolás ösmeretes=a; — a szárnyas állatot még nem ösmerem, tehát=y, mivel azt lehet ismét kérdeni : mi a szárnyas állat? Erre viszont az volna a felelet : a szárnyas állat vagyis a madár oly állat, mely a légben röpked. — Hát az állat micsoda? Így fölebb fölebb emelkedve szüntelen ez volna alakja a meghatározásnak x=y+a. Ugyde ezen egyenlet soha meg nem fejthető : következéskép elemző úton a tárgyakat soha meg nem ösmerhetjük. Röviden szólva : elemző úton mondományokból indulunk s keressük hozzá az alanyt, s végre csupa alanyra bukkanunk minden mondomány nélkül, azaz, tudjuk hogy ott van az alany, ott az igazság, de hiányozván a mondomány, nem tudjuk megösmerni, micsoda az. Egy szóval, elemző úton eljutunk ugyan az igazsághoz, a dolgok miségéhez, de magunkat meg nem győzhetjük az igazságról.

A lehozó út sem elégséges magában a tárgyak megösmerésére, mert mint Hegel is, midőn a lét fogalmából indul ki, oly alanyból indul ki, melynek nincs alanya sem mondománya, és így tökéletesen ösmeretlen : ösmeretlen alapra épitett tudománynak egész alkotmánya is ösmeretlen lesz. De ha szinte ösmeretes és mondományokkal biró alanyból indulunk is ki, csakugyan nem vagyunk képesek az alanynak minden mondományát kifejteni : és így a tárgyakat tökéletesen meg nem ösmerhetjük. Lehozó úton meg tudnók magunkat győzni a dolgok miségéről, az igazságról : de magát a dolgok miségét, lényegét, magát az igazságot nem találjuk. Innen van, hogy a csupa inductio által készült philosophia alak nélküli tartalom; a csupa dogmaticus módszer által készült philosophia pedig tartalom nélküli alak.

c) A két módszert tehát össze kell kötni, különben is

analysist és synthesist egymás nélkül gondolni sem lehet. Úgyhogy még a dogmaticusok is, kikről azt állitják, hogy hypothetice felvett elvből vagy elvekből indulnak ki, — mondom, a dogmaticusok is kétségen kivül magokban gondolkozva elemző úton jutottak el kiindulási elveikhez, csakhogy arról philosophiájokban nem adnak számot. Mint szintén az inductiót követők is egy lépést sem tudnának haladni, ha csak minden lépten nyomon észrevétlenül meg nem lopnák a lehozó vagy összetevő útat. Innen tehát az következik, hogy a két útat a valódi philosophusnak össze kell kötni, még pedig először is inductio utján vagy is tapasztalás által föl kell keresni a philosophia anyagját, elveket; vagy, mint szokás mondani, a philosoph mindenek előtt ösmerő tehetségeit, ennek törvényeit, az ösmeret kútfejeit, határait tapogassa ki, s így felkészülve a tapasztalt eredményekről emelkedjék föl az okokra, s miután így készen van philosophiai ösmereteinek anyagjával, elveivel, akkor lehozó úton öntse azokat egy összefüggő egészbe, rendszerbe.

Ezen módszert nevezném *elemző-lehozónak* (meth. analytico-synthetica, vagy meth. empirico-speculativa); vagyis ilyennek kellene lenni az igazi criticismusnak, mely annyiban lélektaninak is mondathatik, a mennyiben legelőször is a lélek tehetségeit vizsgálja belső tapasztalás által.

Sz. úr is körülbelül ezt a módszert érti az észlelési módszeren, mely szerinte a tárgyakat *észleli* (analysis) és magyarázza (synthesis).

d) Haszna az elemző-lehozó módszernek az, hogy az ez úton készülő tudományok vég nélkül tökéletesedhetnek.

Ugyanis az analysis tulajdonkép elválhatlan lévén a synthesistől, következik, hogy miután elemzés által megtaláltuk az elveket, azaz eljutottunk bizonyos határig, hol az elvek feküsznek; midőn ezen elveket lehozás által visszavisszük az anyagi és szellemi világon keresztül : a közben-közben mellesleg szükségkép feltűnő analysis által oly igazságokra, oly elvekre, törvényekre bukkanunk, melyeknek segitségével, midőn egy másik tudós, tudományt akarván késziteni, az elemző úton fölfelé emelkedik, már sokkal főlebb röpülhet s mélyebben kikeresheti az alapelveket, s követke-

zésképp azon tudománynak synthetica része is tökéletesebb lehet, már csak azért is, mivel az elemző útoni haladásban is újabb meg újabb tapasztalatokkal bővelkedik a mellesleg szükségkép feltűnő synthesis.

És így ezen egész operatio tökéletesen hasonlítván a tenger-apály és dagály — Wirth szerinti processusához, látnivaló, hogy az eredménynek — tudniillik a tudománynak, p. o. a philosophiának — folytonosan kell tökéletesedni, t. i. általánosan, bárha egyes jeleneteiben, helyhez vagy időhöz kötve alásülyedni vagy tökéletlenülni tűnik is föl.

5. §. *Philosophiai rendszerek.*

A philosophiai rendszer alatt értjük a philosophiai ösmereteknek összegét, melyek mind bizonyos fő elvnek vannak alárendelve, mely fő elvből azok összefüggő s világos renddel vannak levozva.

A szerint már, a mint a philosophusok különféle elvből indulnak ki, a philosophiai rendszerek is különfélék.

Minden eddigi philosophiai rendszereket kettőre lehet vonni, t. i. vagy a dualismusra vagy a monismusra, a szerint, a mint elvöknél fogva vagy két vagy egy dolognak tulajdonították valódi létet, realitást.

Megjegyzendő, hogy a philosophok közöl sokan azon rendszert nevezik dualismusnak, mely az ösmeretet két kútfőből, monismusnak pedig, mely egy kútfőből származtatja. De a dolog egyre megy, mert a dualista két dolognak (anyag, szellem), a monista pedig vagy csak az anyagnak, vagy csak a szellemnek tulajdonít valódi létet. Így itél Biedermann is.

1. Azon philosophok, kik mind a léleknek, mind a kül- vagy tapasztalati világnak, vagy röviden szólva, kik mind a szellemnek, mind az anyagnak külön valódi létet tulajdonítanak, neveztetnek *dualisták*nak.

2. Azon philosophok pedig, kik csak egy dolognak (substantia) tulajdonítanak realitást, neveztetnek *monisták*nak.

A monismusnak három faja van.

a) Azon monisták, kik csak az anyagnak (külvilág, nem-én) tulajdonítanak realitást, a szellemet pedig csak az

anyag módosulásának (accidens) állitják, neveztetnek *materialistáknak*, *sensualistáknak* (Empedokles, Demokritus, Epicurus, Lametrie, Mirabaud, Pristley).

b) Azon monisták, kik csak a szellemnek tulajdonítnak valódiságot, az anyagot csak a szellem tüneményének mondják, azok neveztetnek *idealistáknak*, vagy inkább *spiritualistáknak* (Berkeley, Fichte).

c) Azon monisták végre, kik sem az anyagnak, sem a szellemnek, hanem egy harmadiknak (absolutumnak) tulajdonítanak valódiságot, s a szellemet és anyagot ama harma dik valaminek módosulásaul, realitas nélküli tüneményeiül veszik föl : azok neveztetnek *azonsági* philosophoknak (Spinoza, Schelling, Hegel).

Meg kell azonban jegyezni, hogy tiszta dualisták s tiszta monisták kevesen vannak, hanem azoknak különféle árnyéklatai; úgy hogy van oly dualista, kit bizonyos tekintetben monistának is lehetne mondani, mint pl. Kant, ki a külvilág valódiságát hitte is nem is. Mint szintén vannak oly monisták, kik a dualismusnak árnyéklatát is magokon hordják, pl. az *azonsági* philosophok elösmerik, hogy van külön szellem s külön anyag, csak azt nem engedik meg, hogy azokban realitas volna. Söt még a monismus 3 faja közt is, mint szintén magában az azonsági rendszerben is vannak árnyéklatok.

A dualismus és monismus közti lényeges különbség tehát abban áll, hogy a dualismus két substantiának, a monismus pedig egynek tulajdonít realitást. Különösen pedig a dualismus és a monismus harmadik vagy azonsági faja közt annyiban megegyezés van, hogy valamint a dualista úgy az identicus is mind az anyagnak, mind a szellemnek külön lételt tulajdonít; annyiban pedig lényeges különbözés van, hogy az identicus sem az anyagnak, sem a szellemnek nem tulajdonít realitást, hanem azoknak realitását egy harmadik dologban kivánja feltalálni, és így azoknak e harmadiktóli függését természetesnek tartja; a dualista pedig mind az anyagnak, mind a szellemnek valódiságot tulajdonít, s ezeknek egy harmadik dologtól — istentől — való függését elösmeri ugyan, de ezen függést transcendentalisnak, csudálatosnak, észt meghaladónak tartja.

Szontagh úr is a Magyar Egyezményes Philosophia rendszerét dualismusnak vagyis való-eszményinek nevezi, mivel — úgy mond — az ismeret gondolkozás és tapasztalásból, tehát két tényezőből származik. Krug is ideál-reálnak nevezi a maga rendszerét, de — engedelemmel legyen mondva — egészen más okból, mint Szontagh úr. Nevezetesen Krug azért nevezi való-eszményinek, mert szerinte az eszményi és való (ideál, reál) vagyis a tudat és lét elválhatatlan, transcendentalis kapcsolatban vannak egymással; azért egyszersmind rendszerét transcendentalis synthetismusnak is nevezi.

Sz. úr is a tudatnak és létnek összeköttetését állítja a 28-dik lapon, mit sarki összehatásnak nevez; és így úgy látszik, hogy ily módon az ellentéteknek synthesise nem transcendentalis, mint mondja Krug, hanem csak természetes. De akárhogy legyen értelmezve, elég az hozzá, hogy sem Krug, sem Sz. úr nem meri a synthesist valódi léttel felruházni, hanem csak az anyagnak és szellemnek, tudatnak és létnek tulajdonítnak külön álló realitást: következéskép a régi dualismustól nem tudnak egészen menekülni; minek ugyan okát a gondolkozás fő törvényeinek hiánosságában találom.

Én tehát abban ohajtok különbözni tőlök, hogy én a synthesist csak oly önálló léttel ruházom fel, mint az ideált és reált. Szerintem e három: reál, ideál és ideál-reál három egymástól megkülönböztetett, saját valódi léttel biró dolog, olyformán, hogy e hármat egymással sem nem azonosithatom, sem egymástól külön nem szakaszthatom tökéletesen; ezek kimagyarázhatlanúl egymásban és egymásonkivűl vannak; ezek hárman együtt egy szerves egészet képeznek. Ha az ideált tudatnak, a reált létnek, úgy az ideál-reált öntudatnak nevezzük; vagy a mint fölebb is mondva volt, az első = én, a második = nem-én, a harmadik = ösmeret.

Alapelvűl kell hát elösmernünk azon közvetlen bizonyos igazságot, hogy van *én*, van *nem-én*, és a kettő közt öszszehatás (commercium) létezik.

Három alapelve van tehát valamint minden ösmeretnek úgy a philosophiai ösmereteknek is.

Első: vagyok én.

Második: vannak nem-ének, vannak rajtam kivűl tárgyak.

Harmadik: az én a nem-énekkel kölcsönös viszonyban áll, egyik a másiknak nyilatkozik, harmoniában vannak.

E három főelv együtt egy egyezményes, szerves egészet képez, egyik a másiknak nélkülözhetlen föltétele. A három elvet együtt véve így fejezhetjük ki: Vagyok én és vannak nem-ének, s nékem ezekről ösmeretem van. Az ezen három elvből lehozott philosophiát ohajtom nevezni egyezményes rendszernek *).

A három anyagi elvtől függ a philosophia tartalma, a három alaki elvtől pedig a philosophia alakja.

6. §. *Folytatás.*

Most már itt van a helye, hogy bebizonyítsuk: miszerint a régi és szoros értelemben vett dualismus tökéletlen rendszer, mit okoz legfőképen a logikai alaptörvények hiánossága; itt van helye, hogy megjavítván, kipótolván a logikai alaptörvényeket, kimutassuk, miszerint a philosophiának szükségesképen három, de szerves egységben álló alapelvének kell lenni, s három dolognak kell alaplételt (realitást) tulajdonítani.

A. *A szorosan vett dualismus tökéletlen rendszer, mit okoz főleg a gondolkozás alaptörvényeinek fogyatkozása.*

a) Elébb is lássuk az eddig divatozó alaptörvényeit a gondolkozásnak.

Ezek köztudomás szerint:

1) *Az azonsági elv* (principium identitatis absolutae).

2) *Az ellenmondási elv* (princ. contradictionis).

3) *A középkirekesztési elv* (principium exclusi tertii seu medii).

4) *Az elegendő okadási elv* (princ. rationis sufficientis).

b) Ezen elvek egymásból folynak.

---

*) Mint fölebb láttuk, ezen elveknek megfelelő alakjai is vannak, t. i. az egység (Einheit), ellentét (Gegenheit) és egyezmény (Vereinheit). Ezeket Lindemann nevezi a mindenség fő kategoriáinak.

1. Első ez: minden dolog maga magával tökéletesen hasonló, tökéletesen megegyezik, azaz A=A. Ebből ezen általános állítmány vagy igazság jön ki: hogy *csak azokat lehet egynek tartani, vagyis összekötni, a melyek eggmással megegyeznek, egymáshoz hasonlók.*

2. Ezen állításból tehát önként következik: *hogy a melyek egymással ellenkeznek, egymásnak ellent mondanak, azokat nem lehet egy dologba összekötni.*

3. Ebből ismét következik: *hogy, ha két egymásnak ellent mondó, vagy egymással ellenkező dolog vagy jegy közől egyiket összekötöm valamely dologgal* (azaz annak tulajdonítom), *akkor a másikat, t. i: amannak ellentétjét el kell távoztatnom, azon dologgal nem szabad összekötnöm* *).

4. *Ügyde okának is kell lenni, a miért ezt és nem azt kötöm össze valamely dologgal, ezt és nem azt tulajdonítom valamely tárgynak;* azaz látom az alany és mondomány közti hasonlatosságot vagyis összefüggést, s azért mondom e vagy ama mondományt valamely alanyról.

Ezen törvényt némelyek méltán nem számítják a gondolkozás törvényei közé.

Az eddigelé létező logikai alaptörvények tehát valódilag véve e kettőben határozódnak:

1. Azonsági elv, melynek rövid értelme vagy kifejezete ez: *az egységben egység van,* azaz csak a megegyezőket, hasonlókat lehet egy fogalomba összekötni.

2. Ellenmondási, vagy jobban mondva, ellentéti elv, ennek rövid értelme, rövid kifejezete ez: *az ellentétben vagy különbségben ellentét vagy különbség van*, azaz a melyek egy mással ellentétben vannak, egymástól különböznek, azokat egy fogalomba összekötni nem lehet, hanem ha azok közöl egyiket valamely dolognak tulajdonítom, akkor a másikat, t. i. amannak ellentétjét el kell onnan zárni, távolítani.

c) Ime most már azt állítom, hogy ezen logikai alaptörvények értelmében a dualismus képtelenség, és tömérdek absurdumot, megfoghatlanságot szül a tudományokban.

Lássunk ezek közöl némelyeket.

---

*) Ezen harmadik alaptörvény nem egyéb, mint a másiknak kiegészítője, vagy magyarázata; azért a kettő egy törvényt tesz.

I. *A mértanban ily absurdumok:*

α) A képzetes mennyiségekben a plus és minus együtt levése; holott pedig ez úgy van, mit ábrával is meg lehet mutatni.

β) A végetlen kicsiny és végetlen nagy egysége; holott pedig tudjuk hogy $0 \times \infty = 1$: következéskép az egy = végtelen nagy is, végtelen kicsiny is, a mit úgy is meg lehet mutatni, ha az egy tétetik osztandóul, ily formán $0\,(1) = \infty$, minthogy az osztandó kijön, ha a szorzó a hányadossal szoroztatik: úgyde nincs több szám a világon mint az 1, melyet itt az osztó és hányados helyébe tehetünk, mert csak egy szorozva egygyel adhatja ki az osztandót, t. i. az egyet. Ez pedig ellenkezik az ellenmondás elvével.

γ) A szertelen mennyiségeknek az egységhezi határozatlan viszonya, azaz a szertelen számokhoz mindig közelebb lehet menni és még sem lehet soha elérni. Ez világos ellenmondás; holott pedig a képzetes mennyiségekhez mindkettőnek határozott szere van. Már pedig quae conveniunt uni tertio, conveniunt etiam inter se. Ezen határozott viszony fölfedezésére történetesen jutottam, midőn egy ifjúnak ábrával akartam fölfoghatóbbá tenni Hegel dialektikájának törvényét. Ezen ábrában ki lehet mutatni az említett viszonyt. Akkor egyszersmind azon meggyőződésre jöttem, hogy a mennyiségek három fajták, u. m.: szeresek, szertelenek és képzetes mennyiségek, s mindeniknek más alakja és alapja van; t. i. a szereseké $= \infty$, a szerteleneké $= 0$, a képzeteseké $= 1$. — Itt nincs helye ezeket tovább fejtegetni; csak annyit jegyzek meg, hogy az ezek közti viszony bővebb kifejtése később bebizonyítandja Drobischnak azon állítását: hogy a mi számlálási rendszerünk még hiányos, mert csak vonalirányban tudunk számlálni, még terület- és tömegirányban nem vagyunk képesek; mint ő mondá: *alkalmasint a képzetes mennyiségek fognak erre később kulcsot mutatni.*

δ) Van kisebb végetlen, nagyobb végetlen, p. o. $\frac{1}{0} = \infty$, $\frac{10}{0} = \infty$, $\frac{800}{0} = \infty$, söt vannak többféle végetlennek, p. o. isten, tér, idő.

ε) Minden mennyiség zero hatványnyal $= 1$.

ζ) A kör végetlen sok szögletből áll.

II. *Természettan*ban.

a) A karikának minden része mozog, mégis azért a középpont nyugszik.

b) A mágnesnek ugyanazon egy sarka vonz is taszít is.

c) A mozgó test — mint Zeno állította — áll is mozog is szüntelen. Ez különösen az égi testekre nézve okozta a kétségeket. Innen vannak a Ptolemaeus és Kopernikus egyoldalú rendszerei. Sok együgyű ember azt sem foghatja fel, hogy a föld forog.

III. *Vallástan*ban:

a) Az indus meg nem foghatja, hogy ugyanazon egy (okból) istentől hogyan származzék a világban lévő jó és gonosz; azért két istent hisz.

Ez az első logikai törvény fogyatkozását mutatja, a menynyiben ezen törvény magában véve azt tartja, hogy az egységben nem lehet ellentét, különbség.

b) Az Istenben az igazságot az irgalmassággal nem lehet a második logikai törvény szerint egyesíteni.

c) A szabad akarat az isten mindentudoságával össze nem férithető.

d) Az isteni gondviselés a természet változhatlan törvényeivel ki nem békíthető.

e) Ellenségeinknek nem szabad megengedni stb.

*IV. Philosophiá*ban:

a) Lélektanra nézve: nem lehet összekötni egy lélekben a 2-dik log. törvény szerint a szemléleti és gyakorlati — mint ellentétes — tehetségeket; mint szintén a szeretetet, gyülölséget, stb. sőt már magát a lelket sem lehet a testtel összekapcsolni egy emberben. Volt is elég harc e miatt a philosophok közt. - A lélek egység, és mégis több tehetségei vannak; ez ellenkezik az első törvénynyel, mert az egységben ellentét, különbség nem lehet.

b) Logikára nézve: már magában a két logikai fő törvényben is fogyatkozás van; egyikben sincs különkülön véve általános igazság. Ugyanis midőn az első törvényben azt állítom, hogy valamely dolog maga magával egyezik meg legtökéletesebben: abból következik, hogy minden más dolgoktól kisebb nagyobb mértékben különbözik, és így midőn azt

gondolnám, hogy megegyezőket kötöttem egységbe (p. o. megegyező jegyeket egy fogalomba), akkor kétségkivűl különbségeket is kötöttem belé. Hasonlókép midőn a második törvényben azt állítom, hogy a melyek egymással tökéletesen ellenkeznek, azok össze nem köthetők, nem mondottam általános igazságot, mert a melyek egymással tökéletesen ellenkeznek, azok abban is ellenkeznek, hogy egymással ellenkeznének. Egyébiránt csudálkozni lehet, mikép vergődhetett általános törvénynyé azon állítás, hogy az ellentétek semmikép össze nem köthetők, holott az ellentétek oly annyira egy fészekből nőttek ki, miszerint még csak gondolni sem lehet egyiket a másik nélkül; ha egyiket gondolom, a másik akaratlanúl is eszembe jut.

Még megemlítendőnek vélem, miszerint Herbart és Baumeister megmutatják, hogy a causalitas fogalma is absurdum, akár magában az okozatban legyen az ok, akár azon kivül. Herbart nevezetesen azt mondja, hogy a dolgoknak oka magokon kivül ellenmondást foglal magában; mert ha minden dolognak magán kivűl van az oka, úgy a végetlen regressiv láncolatban minden dolog ok is okozat is, vagyis cselekvő is szenvedő is egyszersmind: ez pedig ellenmondás. — De belső sem lehet az ok, mivel az is ellenmondást foglal magába, ha azt állítjuk, hogy minden dolognak magában van az oka; mert Baumeister philosophiája szerint ezen esetben azon dolog léteznék is nem is; ugyanis léteznék, mert különben nem adhatna magának lételt, nem is léteznék, mert most akar magának lételt adni.

Épen így van a dolog az alanynyal és mondománynyal. Ugyanis:

Ha az alanyban magában vannak a mondományok, akkor a legvilágosabb ellenmondásba jövök, azt állítván, hogy egy az alany a mondománynyal; ha pedig azt mondom, hogy minden alanynak mondományai magán kivül vannak, mint tanította Kant, úgy egyetlen egy alanyt vagyis egyetlen egy dolgot sem ösmerhetek a világon, már csak azért sem, mert minden mondományt lehet egyszersmind alanynak is nevezni, következésképen midőn valamely alanyhoz megtalálom is a mondományt, nem tudhatom, mi legyen az, minthogy annak

ismét magán kivül esik a mondománya: következéskép sohasem érnék véget a mondománykeresésben.

c) Metaphysikára nézve: a tudat ellentéte a létnek, ezeket tehát nem lehet összekötni, vagyis egyiket a másiknak tulajdonítani; akkor pedig a gondolatok nem léteznek, s a létező nem gondolkozhatik, az *én*nek nincs munkássága.

Egyébiránt itt elég legyen Kant ösmeretes antinomiáit fölhozni a kosmologiában. Ő ott kimutatja, hogy a tiszta ész meg tudja bizonyítani:

1. Hogy a világ *mennyiségére* nézve mind a térben, mind az időben véges is végtelen is;

2. Hogy a világ *milyenségére* nézve egyszerű véges részekből áll, és összetett végetlen részekből áll.

3. Hogy a világban *viszonyra* nézve mind föltétlen szabad okok vannak, és mind föltételes nem szabad okok vannak;

4. Hogy a világban *modalitásra* nézve minden létel absolute szükségeskép való, és minden létel történetes.

Ezekből következik, hogy az ész maga magával ellentétben áll.

Minden ezen absurdumokat, antinomiákat már rég érezték a bölcsészek, ugyan azért az igazság közöl, vagy jobban mondva, a logika két törvénye közöl, hol egyiket, hol a másikat hozták kétségbe. Ösmeretesek a régiek habozó véleményei a világ kezdetéről, állományáról stb. Voltak, kik a szabad akaratot tagadták, voltak, kik az isteni gondviselést hozták kétségbe. Hegel a 2-dik logikai törvényt törölte el, a dualismus pedig az első törvényt értette félre.

Megjegyzendő még az is, hogy a logikai törvények eddigi alakja átaljában a tökéletesedést gátolja, mert ha az egységbe nincs befoglalva különbség, úgy a gondolkozásban a lehozó módszer tökéletlen, sikertelen, sőt lehetetlen. Hasonlókép ha az ellentéteket nem lehet összekötni, úgy az elemző módszer nem ér semmit; már pedig ha a gondolkozási módszerek hiánosak, úgy a rendszereknek is hiánosoknak kell lenni. Valóban hiánosok is, és azt egyedül az említett logikai törvények hiánossága idézte elő. Annak lehet köszönni léteiőket az egyoldalu philosophiai rendszereknek, mint a milyen az idealismus, materialismus, stb.

7. §. B. A logikai alaptörvények kijavítása, kipótlása.

Mint láttuk, az eddigi két alapgondolkozási törvény szerint tömérdek absurdumok vannak a különféle tudományokban.

Szükség tehát egy harmadik alaptörvénynyel szaporítani, és csak akkor fognak az említett absurdumok s több azokhoz hasonló képtelenségek elenyészni, és ekkor képezend a gondolkozás három alaptörvénye összefüggő szerves egészet.

Mint már fölebb láttuk, az eddig divatozó gondolkozási alaptörvények e kettőben határozódnak:

1. *Azonsági elv*, melynek rövid értelme vagy kifejezése ez: *az egységben egység van*, azaz csak a megegyezőket, hasonlókat lehet egy fogalomban összekötni.

2. *Ellenmondási vagy ellentéti elv*, ennek rövid értelme, rövid kifejezete ez: *az ellentétben vagy különbségben ellentét vagy különbség van*, azaz a melyek egymással ellentétben vannak, egymástól különböznek, azokat egy fogalomba összekötni nem lehet, hanem ha azok közöl egyiket valamely dolognak tulajdonítom, akkor a másikat, t. i. amannak ellentétjét el kell onnan zárni, távolítani.

Ime ezen két alaptörvény divatozott eddig; és valóban e két törvény elvitázhatlanul helyes, igaz és mulhatlanul szükséges; csakhogy e két törvényből önként következik még egy szükséges harmadik törvény, mely ama kettővel elégséges a helyes gondolkozásra.

Ugyanis az első törvény szerint csak azokat lehet öszszekötni egységbe, melyek *külön* voltak, mert ha külön nem voltak, úgy nincs szükség az összekötésre; és a második törvény szerint csak azokat lehet külön választani, a melyek *együtt* voltak, mert ha együtt nem voltak, úgy nincs szükség a különválasztásra: ebből szükségesképen következik a harmadik logikai alaptörvénynek ezen alakja: *az egységet szét is bonthatod, és a különbözőket, ellentéteket össze is kötheted* (t. i. bizonyos viszonyok közt).

A 3-dik gondolkozási alaptörvény tehát ez: *az egységben* (roszúl nevezett ugyanazonságban) *különbség*, *ellentét, és*

a különbségben vagy ellentétben egység, megegyezés van vagy rejlik (principium syntheseos seu harmoniae, Vermittelungsprincip).

Ezen harmadik törvény igazságát az is bizonyítja, hogy mind a szellemi mind az anyagi világban minden dolognak van a másikhoz hasonlatossága is, különbözése is — máskép meghatározás (definitio) nem is történhetnék: és így minden dologban benne rejlik az ugyanazonság vagyis egység, és különbözés. Átalán mondva tehát: az egységben különbség, és a különbségben egység van.

Ha a teremtő nem így alkotta volna a mindenséget, hanem az egység elszigetelten állana a különbség vagy ellentét mellett, akkor a világ csupa rendetlenségből állana, és semmi fejlődés, tökéletesedés, semmi élet nem volna lehetséges. De a teremtő nem feledkezett el a harmadik logikai törvényről, mint a mely nem csak a szellemi, de az anyagi világ rendszerének is legfőbb östörvénye.

Az emberek ezen harmadik törvényt a gyakorlatban sokszor használták, de elméletben nem ösmerték vagy nem hitték, p. o. az istent igaznak is irgalmasnak is tanítják, de ezt megfoghatatlannak állítják. A különféle tervek készítésekor pedig mindig egységből fejtik ki a különbségeket stb.

Három logikai főtörvénynek kell tehát lenni, mert csak az említett három törvénynek segitségével lehet a tudományokban sok anomaliát, képtelenséget kiegyenlíteni.

Ezen fő törvények — mint fölebb láttuk — valamint minden ösmeretnek, úgy a philosophiai ösmereteknek is alapelvei, még pedig alaki elvei. Minthogy pedig — mint már mondva volt — az alak elválhatlan az anyagtól: innen bizonyos, hogy a philosophiai ösmereteknek anyagi elvei is kétségen kivül hárman vannak, melyeket fölebb így fejeztünk ki: *vagyok én, vannak kivülöttem nem-ének vagy tárgyak, s nekem a nem-énekről ösmeretem van.*

8. §. Még itt szükség szólanunk

a dolgok lényegéről vagy föanyagjáról, ezeknek mennyiségéről, egymáshozi s alakjaikhozi viszonyáról, különben is George szerint a philosophiának ezen két kérdésre kell meg-

felelni: mik a dolgok? s mi viszony van közöttük? vagyis *a philosophia tanít a dolgok lényegéről s fő alakjáról.*

A régi értelembeni dualismus két elvből hozván le a philosophiát, két dolognak tulajdonított valódi létet, nevezetesen a szellemnek (ideál) és az — állítólag — ezzel ellentétben álló anyagnak (reál).

Az egyezményes philosophia pedig szerintem három elvből indulván ki, három dolognak tulajdonít külön álló, de azért szerves egységet képző valódi létet, nevezetesen: az eszményinek, valónak és való-eszményinek.

De megvallom, ezen elnevezések nem adnak egészen világos fogalmat a dolgok lényegéről. Fejtsük ki hát egy kissé értelmesebben.

Legelőször is megjegyezzük, hogy az elv és lényeg közt az a különbség van: hogy az elvből a dolgokról való ösmereteknek igazsága foly, a lényegből pedig magok a dolgok származnak.

Az elv és ennek származéka között az a viszony van, mi az alap (ratio) és következmény (consequentia) között; a lényeg és származéka között pedig az a viszony van, mi az ok (causa) és okozat (effectus) között.

9. §. *Lássuk hát közelebbről ama fenn említett három lényeget.*

A dolgok lényegéről háromféle nézet lehet lehetséges. Legtöbbnyire a bölcsészek az *okság* fogalmából meritik a dolgok lényegének fogalmát, oly formán, hogy az okozatnak lényegéül tekintendő az ok; de minthogy az okságot (causalitas) különbözőleg fogalmazzák, azért a dolgok lényegéröli fogalom is különböző.

a) Némely bölcsészek, nevezetesen a dualisták azt állítván, hogy az *ok* az *okozattal* ellentétben áll, azt is kell állitaniok, hogy minden dolognak oka magán kivül keresendő. Ebből következik, hogy a lényeg az alakkal ép oly ellentétben áll mint a központ a körvonallal, a mozdulatlan a mozgóval; következéskép a dolgok lényegét semmikép nem lehet ösmerni.

b) Mások, nevezetesen az azonsági rendszert követő bölcsészek azt állitván, hogy az ok egy az okozattal, azt is

kell állítaniok, hogy minden dolognak oka magában a dologban keresendő (Szeremlei szerint: minden dolognak magában van megmutatása, vagyis oka). Ebből következik, hogy a lényeg az alakkal ugyanaz. Innen következetesen állitják — mint a hegelisták — hogy a dolgok lényegét tökéletesen ösmerhetjük. George azzal a különbséggel állitja, hogy akkor ösmerhetnők tökéletesen, ha az alakot tökéletesen ösmernők, de az — ugymond — lehetetlen.

c) Én pedig az egyezményes philosophia érdekében a 3-ik logikai törvény szerint azt állítom, hogy az ok az okozattal bizonyos tekintetben egy, és bizonyos tekintetben vele ellentétben áll. A logikai 3-ik törvény szerint — az ellentétben egység lévén — az oknak az okozattal mint ellentétjével ki kell békülni a felsőbb fogalomban, és valóban ki is békül; mert pl. ha azt kérdik: miért létezik rövid? Felelet: azért, mert létezik hosszú. A rövidnek tehát létbeli oka a hosszúban van, ezen viszonyban annálfogva ellenkezik az okozattal; mihelyt pedig ezen okot és okozatot vagyis a rövidet és hosszút egy felsőbb fogalomba, nevezetesen pedig folytonosság fogalmába emelem, azonnal azonos vagyis egy lesz az ok az okozattal, a mennyiben a folytonosság magában tekintve sem nem rövid, sem nem hosszú külön, hanem mind a kettő együtt véve.

Innen következik, hogy az okság fogalma ugyanaz a viszony vagy függés fogalmával. A viszony fogalma ismét ugyanaz a mondomány fogalmával — nem lévén ez egyéb, mint az alanynak egy másik dologhozi viszonya: ugyanazért minden dolognak oka magában és magán kivül van.

Az is igaz továbbá, hogy a dolgok miségét mindig a mondományok fejezik ki; mert mi légyen valamely alany, azt csak a mondományokból tudhatjuk.

Innen önként következik:

1. Először az, hogy *a dolgok lényege a dolgok alakjával vagy viszonyával bizonyos tekintetben egy, bizonyos tekintetben attól különbözik, azzal ellentétben áll*, p. o. a folytonosságban a rövidség mindaddig lényeg, mig a hosszusággal viszonyban áll, és folytonosság létezik; az aranyon a sárgaság mindaddig lényeg, mig világosság és arany létezik. Tehát a lényegség közt fokozat uralkodik.

E szerint tehát az alak is lényeg bizonyos tekintetben, mint szintén a lényeg is alak bizonyos viszonyban, p. o. ha a sárgát viszonyban gondolom a szinnel, akkor a sárga alak, a szin pedig lényeg; de ha a szint a térrel (spacium) mint a szin felsőbb fogalmával gondolom viszonyban, akkor a szín alak, a tér pedig lényeg. Azaz az alsóbb fogalom a felsőbbre nézve mindig alak, a felsőbb az alsóbbra nézve mindig lényeg; s ez így van nem csak a szellemi, de az anyagi világban is.

2. Másodszor következik az, hogy *a dolgok lényegérőli kérdés összeesik a dolgok alakjáróli kérdéssel.*

Ezekből ismét következik, hogy a dolgok lényegét bizonyos tekintetben ösmerem, bizonyos tekintetben nem ösmerem, azaz míg a viszonyokat, alakokat ösmerhetem, addig a lényeget is ösmerem; a hol pedig már a viszonyt nem ösmerhetem, ott a lényeget sem ösmerem.

Tehát ha elemző úton fölfelé menve eljutottam a három főviszonyra vagy főalakra, akkor eljutottam a 3 fő-lényegre, mely három főlényeg a három főaláknak okául, alapjául tartandó.

Ezen három főlényeg :

Az egymásbaniságba törekedő potentia. Ennek alakja az egység.

Az egymásonkivüliségbe törekedő potentia. Ennek alakja az ellentét.

Az egymásbaniságba s egyszersmind egymásonkivülliségbe törekedő potentia. Ennek alakja az egyezmény.

A mondottakból következik :

Hogy a substantia nem mozdulatlan valami – mint a régibb bölcsészek hitték — hanem az is fejlődésnek van kitéve, — az anyag elválhatlan az alaktól.

Hogy a tapasztalati és szellemvilágok minden tüneménye bír realitással, ha szinte viszonylagossal is.

Ezen három főlényeget sem nem azoníthatom, sem egymástól külön nem szakaszthatom, hárman együtt egy szerves egészet képeznek.

Ezen három lényeg az anyagi és szellemi világnak minden tüneményében jelen van, különféle alakokban, így neve-

zetesen az emberben mint szellem, test, lélek; továbbá a lélekben mint ösmerő, akaró és érzelmi tehetség; — a természetben pedig mint idő, tér, mozgás; nem különben mint irányosság, villanyosság, vegytanosság stb.

Ugyancsak a mondottakból következik: hogy a dolgok lényege sem nem csupán az *ideál*, mint az ideálisták vagy spiritualisták állitják; sem nem csupán a *reál* (materia), mint a materialisták vagy sensualisták hiszik; sem nem csupán az *ideál s egyszersmind a reál*, mint a dualisták gondolják; sem nem csupán az *absolutum*, mint az azonsági rendszert követők mondják: hanem a dolgoknak három lényege van, mint most kifejtettem, melyek transcendentaliter egymásban és egymásonkivül vannak. Ehhez hasonlít Krug értelme is, mit ő transcendentalis synthetismusnak nevez.

Ugyancsak innen látható az is, hogy Hartmannak azon állitása: miszerint a dolgok lényege = munkásság (Thätigkeit) — visszavezethető a dolgok alakjára; mert a dolgok alakja valóban nem egyéb, mint a dolgok munkássága, mit — természetesen — a dolgok lényegétől nem lehet elválasztani.

A mi a dolgok célját illeti: az is a dolgok alakjáróli fogalomban benfoglaltatik. Úgy látszik tehát, hogy széles értelemben a philosophia tanít a dolgok főalakjáról, lényegéről, származásáról, céljáról.

10. §. A. *Mi alapviszonyban vagy egymás közt a három lényeg, vagyis mik az alakjai a három lényegnek?*

Az egymásbaniságba törekedő potentiának — mint láttuk — legegyszerűbb s elválhatlan alakja az *egység* (unitas essentiae).

Az egymásonkivüliségbe törekedő potentiának alakja az *ellentét.*

Az egymásonkivüliségbe s egyszersmind egymásbaniságba törekedő potentiának alakja az *egyezmény.* *)

E szerint a három lényeg közt ezen három alapviszony van:

*) Az első az ideálnak, a második a reálnak, a harmadik az ideálreálnak typusa.

a) A hármat egymástól lehetetlen külön gondolni, különszakasztani tökéletesen=egység.

b) A három lényeget egymással lehetlen azonosítani= ellentét.

c) A három lényeg közt kölcsönös viszony vagy függés van, vagyis a három lényeg közt örökös ellentét és örökös szövetség uralkodik. Röviden mondva : a három lényeg egymásban és egyszersmind egymáson kivül van=egyezmény.

B. *Mi alapviszony van a három főalak között?*

1. Az *egység* felsőbb fogalom, az *ellentét* vagy *különbség* pedig alsóbb fogalom, vagyis alárendelt fogalma az egységnek. Igaz is, mert a számtanban is az egynek meg kellett előzni a kettőt, vagyis a többséget. A rövid és hosszu egymással ellentétben áll : ezek hát alárendelt fogalmai a folytonosságnak, ez amazoknak egysége.

2. Az ellentét az egységben béküil ki egymással, vagyis egyesül : az egység pedig az ellentétben hasonlik meg önmagával. És így az ellentétes vagy különböző fogalmak a felsőbb fogalomban egyesülnek; a felsőbb fogalmakat az alsóbb fogalmakban lehet kibontani. Igaz is, mert p. o. a fajok a nemben egyesülnek, a *nemet* a fajokban lehet különbségben látni.

3. Az egység az ellentétben *realiter*, az ellentét az egységben *idealiter* van jelen. És így a felsőbb fogalom az alsóbb fogalmakban mint valódi, mint lényeg, az alsóbb fogalmak a felső fogalomban mint eszmény, mint alak van jelen. Igaz is, mert p. o. az Isten mindenütt a világban *valódilag*, a a világ pedig az Istenben *eszményileg* van jelen, az Isten mindentudó. A fajokban is a nem a lényeg, és a nemben a fajok csak eszményileg vannak befoglalva.

C. *Mi viszony van a lényeg és alak között?*

Mint már fölebb láttuk :

1. Az azonsági philosophok azt állitják, hogy a lényeg egy az alakkal.

2. A dualisták azt hiszik, hogy a lényeg az alaktól lényegesen különbözik, egymással tökéletes ellentétben állanak.

3. Az egyezményes philosophia pedig — szerintem — azt mondja, hogy a lényeg és alak között csak viszonylagos, relativ különbség van, azaz bizonyos viszonyban, bizonyos tekintetben a lényeg is alak, és az alak is lényeg. Az alsóbb fogalmak a nekik megfelelő felső fogalmaknak alakjai, a felső fogalom pedig az alárendelt fogalmaknak lényegéül tekintendő.

A mi az egyezményes philosophia célját, gyakorlati oldalát illeti, mindenben megegyezem Szontagh úrral: azért e tekintetben semmi fölvilágosítani valóm nincsen.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

Öszves ülés január 26. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen: Kubínyi Ágoston tt.; Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Frivaldszky, Horváth C., Kiss K., Szalay, Szontagh rr. tt. — Ballagi, Bertha, Csengery, Csorba, Hunfalvy, Kubínyi F., Pauler, Pólya, Török János, Wenzel lt. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— A titoknok az Elnök gróf nevében jelentette, hogy m. *gr. Pálffy János* úr előtte úgy nyilatkozott, miszerint 4000 pfttal járul a m. akademia pénzalapjához, melyeknek kamatait 1858. év elejétől fogva az akademiai pénztárba rendesen be fogja szolgáltatni.

— Ugyan az olvasta *Tomori Anasztáz* úrnak Pesten, dec. 30. 1856. költ következő levelét:

Tisztelt Titkár Úr! Majd mindenki ajándékkal járul újév napján kedves övéihez; miért ne követném e szokást én is a magyar tudományos irodalom irányában, melynek emelésére nem kevésbbé szükséges nálunk az anyagi mint szellemi erő. Míg a szépirodalmi művek s folyóiratok pártoló s olvasó közönségének naponként növekedő száma fölött minden hazafi méltán örülhet; nem tagadhatja más részt aggodalmát azon állapot fölött, melyben a tudományos irodalmat látja a részvétlenség miatt. Ily nagy baj enyhítéséhez én is csekély erőmmel járulni ohajtván, bátor vagyok e sorokban

a tisztelt Akademiának 400 pengő ftot felajánlani oly kérelemmel, hogy ezen összeget tudományos munka kiadására, vagy legalább kiadási költségeinek pótlására — például a török-magyar történeti Kútfők egyik kötete kinyomtatására fordítani méltóztatnék. Fogadja Titkár Úr stb.

A széplelkű ajánlat köszönettel fogadtatván, a Történelmi Bizottmány a Török-Magyar Történeti Kútfők kiadásának megindítására utasíttatni határoztatott.

— *Kiss Károly* rt. indítványára az igazgatóságnak ajánltatni fog, miszerint a régibb akademiai nyomtatványokból, amennyire azt a meglevő példányszám engedi, vallásküllönbség nélkül minden magyarországi és erdélyi akademiák, collegiumok és gymnásiumok könyvtárainak egy-egy példány utalványoztassék, s a nm. főkormányszék kéressék meg ezen ajándékkönyvek hivatalos uton szétküldésére.

— *Balogh Pál* rt. megkezdte *előadását a múlt őszszel Franciaországba, Angliа és Belgiumba tett tudományos utjáról*; melyből kitűnt, miszerint Párizsban és Londonban a főbb tudományos akademiák és társaságoknál a magyar akademiával szövendő vagy megujítandó összeköttetések ügyében nagy részt szerencsés lépéseket tett. Mai jelentésében különösen a franczia Institut, a londoni kir. Társaság, a nagybritt kir. Intézet, a kir. Ázsiai Társaság, a Linné-Társulat, a Régész és Csillagász Társaságokkal folytatott értekeződései folyamatát és sikerét terjesztette elő; s némelyektől azok legujabb hivatalos nyomtatványait, úgy a lond. kir. Társaság másod elnöke *Bell Tamás* úrtol hat db értekezést nyújtott be.

A történettud. osztály ülése február 9. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Csengery és Wenzel ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubínyi Ágoston tt.; Balogh, Bugát, Czuczor, Frivaldszky, Gebhardt, Horváth C., Kiss K., Szontagh rr. tt. — Ballagi, Bertha, Brassai, Csorba, Kubínyi F., Pauler, Pólya ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Wenzel Gusztáv* lt. folytatta a *kazarok történetei* előadását.

— Olvastatott *Pfeifer Ferdinánd* pesti könyvárusnak febr. 9. költ levele, mely így hangzik:

Tekintetes Akademia! Emich Gusztáv könyvkereskedését megvevén, közelebbi viszonyba jöttem az irodalommal. Azt hiszem, illőbben nem kezdhetem meg könyvárusi és kiadói pályámat, mint ha már eleve is némi áldozattal járulok azon ügy előmozdításához, melynek virágzása, mint e hon fiának, eddig is szivemen feküdt s most enérdekemmel is szoros kapcsolatban áll. Ez okból egyelőre 40 aranyat van sze-

rencsém kitűzni pályadijul a legjobb rövid történeti korrajzra, vagy hős, államférfiu avagy jelesebb iró életirására vagy jellemrajzára, mely a jelen év folytán irodalmunkban akár nyomtatva megjelen, akár kéziratban küldetik a Tekintetes Akademiához.

Midőn e jutalomdíj elfogadására, kihirdetésére és elitélésére a Tekintetes Akademiát fölkérem: azon ohajtásomat vagyok bátor kijelenteni, hogy a pályamü a magyar történetből legyen merítve, magyar hős, államférfiu avagy iró életiratát és jellemrajzát foglalja magában; s hogy oly műnek ne adassék ki a jutalom, mely általános becscsel is nem bír, vagy más pályadíjazásban részesült; végre hogy a jutalmazandó mű ne száraz adatok egybeállitása legyen csupán, hanem müvészi feldolgozás.

Önként értetődik, hogy a jutalmazandó mű a pályázó tulajdona marad.

Egyébiránt hazafiui tisztelettel vagyok stb.

Az osztály szívesen elvállalván e jó célu jutalom kezelését, ennek az alapító értelmében kihirdetése elhatároztatott.

A mathem. és természettud. osztályok ülése február 16. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr., Csorba, Nendtwich, Pólya ll. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Horváth C., Szalay rr. tt. — Ballagi, Bertha, Csengery, Hunfalvy, Pauler, Reguly, Tóth, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Olvastatott a természettudományi osztály bizottmányi jelentése a *Nagy Károly rendes tag által rendelkezésére adott 300 ftnak 1857. mire fordítása tárgyában*, melynek nyomán a kettős osztály a következőkben állapodott meg: Fordíttassék ez öszveg ez évben a legjobb magyar értekezés megjutalmazására, mely Magyar- vagy Erdélyország valamely vidékének földtani megismertetését, saját vizsgálatokon épülve adja, s az akademiához vagy nyomtatva, vagy kéziratban, 1858-diki január végeig beküldetik; nem levén innen kizárva a talán valamely tudományos-társulati ülésben felolvasott művek. A birálatot a természettudományi osztály bizottmányilag eszközli, megvizsgálván elébb azokat, s így titkos szavazással döntvén el a kérdést. Ez értelemben e jutalmazás kihirdetendő.

— *Hunfalvy János* úr, mint vendég, közlötte *Magyar László*

Délafrikában utazó hazánkfia előleges *jelentését kongói kirándulásáról*; mely ugyanannak egyik, már megjelent, tudósitásaival együtt, a közlő bevezetésével együtt, az Értesítő mellékleteül, kiadatni határoztatott.

A nyelvtudományi osztály ülése február 23. 1857.

Mélt. b. Eötvös Józsefm. Elnök úr elnöklete alatt az osztályból: Balogh, Czuczor rr. tt., Ballagi, Hunfalvy ll. tt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Frivaldszky, Horváth C., Kiss K. rr. tt., Brassay, Csengery, Kubínyi F., Pauler, Pólya, Tóth L., Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Bugát Pál* rt. a kettős betűk egyszerüsítése legcélszerübb módjáról adta elő nézeteit, hozzá tevén hogy ezen irásbeli javítás jelenleg korszerünek nem látszik, s azért az összetett *es*-nek különben helyes egyszerüsítése is el nem fogadandó. Ezekre az követeltetvén némely más osztálybeli tagoktól, hogy e helyesirási kérdés az öszves akademia által döntessék el, a m. elnök annak vég tárgyalását, miután a mára kitüzött öszves ülés, az idő elhaladta miatt meg nem tartathatott, jövő hétfőre tette által.

— Beadatott *Mayerffy István* úrtól : „A földirati nevek helyes kimondásáról az azték-spanyol Amerikában" című értekezése, mely a Nyelvtudományi Bizottmányhoz tétetett által megvizsgálás végett.

— A *titoknok* végül azon égető napi szükségre tevén figyelmessé az osztályt, mely a mesterségek, ipar és kereskedés műnyelvére nézve tapasztalható, indítványba hozta, igyekeznék az akademia egy *egyetemes mestermüszótárt* készíttetni, mely a részint általa gyüjtött, részint az újabb és bővebb szótárakban már elszórt s különösen az élet által is kifejlett anyagot feldolgozva, s a mennyiben a külön készítmények, ezek anyagai, készitési és kezelési módjaira szókat nem birunk, ilyeket alkotva, az e részbeni szükségnek, ha egészen még nem, legalább a lehetőségig megfeleljen. Az indítvány az osztály által fontosnak itéltetvén, a Nyelvtud. Bizottmányhoz utasíttatott ez eszközlés legcélszerübb módja iránti véleményadás végett.

Öszves ülés martius 2. 1857.

Kubínyi Ágoston ig. és tiszt. tag helyettes elnöklete alatt jelen: Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Fogarasy, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Horváth C., Kiss K., Szalay, Szontagh rr. tt. — Ballagi, Bertha, Brassai, Csengery, Csorba, Hunfalvy, Karvasy, Mátray, Szőnyi, Tóth, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Olvastatott Ő cs. kir. Fensége Albert főhg. főkormányzó úr nevében mart. 1. költ levele Haller gróf altábornagy úr ő exjának, melyben jelenti, miszerint a magyar akademia kérésére a cs.

kir. külügyi ministerium a lizbonai cs. k. követség utján *Ötömösi Magyar László* délafrikai utazóról oly értesitést nyert, miszerint, a portugal kir. tengerész-minister úr nyilatkozata szerint, Magyar László dolgozásai nincsenek érdem nélkül; s közöltetik egyszersmind Magyarnak egy 1856. aug. 19. a benguellai kormányzóhoz intézett levele (portugal nyelven, olasz forditással), melyben többi közt e hely is előfordul: „Megszakasztás nélkül folytatom munkámat, melyet két kötetben kivánok átadni a tudományos világnak, bár csak lassan haladhatok annak szerkesztésében, miután idegenszerű gondok, mik jelen helyzetemmel, mint némi iparvállalatok ügyviselőjeével járnak, időm nagy részét igénybe veszik, s emlékezetemet szórakoztatják, mely e fáradságos munka mellett annyira szükséges."

— A február 23-dikai ülés végzésénél fogva a *cs* helyett használtatni határoztatott egyszerű *c* kérdése e mai öszves ülés elibe levén utasítva eldöntés végett, e tárgy vítatás alá vétetett, a többség nyomán határoztatott: E kérdés vég eldöntésül a legközelebbi nagygyülés elibe terjesztetik; addig az új „Helyesirás" kinyomatása felfüggesztetik: szinte addig az akademia kiadásaiban a nyelvtudományi osztály juliusi üléseiben módosítva elfogadott helyesirási munkálat zsinórmértékül marad.

— *Balogh Pál* rt. a január 26. megkezdett *utazási jelentését* folytatva, ez uttal a londoni állattani, földrajzi, népismetani és nyelvészeti társaságoknál s a földtani muzeumnál tett lépéseiről tudósította az akademiát.

A történelmi osztály ülése mart. 9. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályból: Bajza, Érdy, Csengery rr. és ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ág. tt. Bugát, Czuczor, Fogarasy, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. — Ballagi, Bertha, Brassai, Csorba, Pauler, Peregriny ll. tt. A titoknok helyett Hunfalvy Pál.

— Olvastatott *Podhradczky József* lt. értekezése a vármegyék eredetéről.

— Olvastatott *Pados János* úr tudósitása a Fejér megyei Csurgó helység határában levő, s általa megvizsgált némely kúnhalmokról.

A mathem. és természettud. osztályok ülése martius 16. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt., Brassai, Kubinyi F. ll. tt. — Egyéb osztályokból: b. Kemény Zsig-

mond tt. Balogh, Czuczor, Érdy, Horváth C., Szalay, Szontagh rr. tt. — Ballagi, Csengery, Gaal, Hunfalvy, Pauler ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Brassai Sámuel* lt. némely algebrai fogalmakról értekezett, és azoknak geometriai alkalmazásáról.

— Olvastatott *Tormay Károly* Pest városi igazg. főorvostól a népesség Budapesteni mozgalmának kimutatása 1854/5-ben, hivatalos kútforrásokból merítve.

— Ezek után

Zárt ülés

következvén, felolvastatott:

1. A Teleki-jutalomért pályázott *szomorújátékok bíráló választmányának*, mely mélt. b. Eötvös József úr elnöklete alatt Csengery Antal és Czuczor Gergely akad. és Egressy Gábor meg Tóth József nemz. szinházi tagokból állott, *jelentése*, mely szerint a kilenc versenymű közől ugyan egy sem felel meg a szomorújáték kellékeinek valódi tragikai alapra fektetett felfogás és ügyes kivitel által úgy, hogy kitüntető méltánylatot érdemelne; de egymáshoz hasonlítva viszonylati becs szerint a szótöbbség a VIII. sz. alatti „Béldi Pál“ címűt tüntette ki a többiek felett, melynek e szerint a száz arany jutalom kiadandó leszen. E mellett az V. számu „Dózsa György“ című emeltetik ki, melyben több sikerült jelenet s a helyes népjellemzés figyelemre méltónak találtatott, s melynek Egressy Gábor választmányi tagnak szinte felolvasott külön véleménye az elébbi felett elsőséget tulajdonít.

2. Olv. *a vígjátéki bíráló választmánynak*, mely b. Kemény Zsigmond tt. elnöklete alatt Gaal József és Tóth Lőrinc akad. és Feleki Miklós meg Szigeti József nemz. szinházi tagokból állott, *jelentése*, mely szerint a versenyzett hét vígjáték közől egy, u. m. a VII. számu „Nevelés mindenek felett“ című, mint komoly dráma nem is versenyezhetett, a többiek közt pedig egy sem találtatott általános becsmérték szerint jutalomra méltónak; mégis a szótöbbség „A mama“ címűt társai közt elsö rangúnak vallván, a száz arany jutalmat ennek kivánta adatni; dicsérettel megemlítvén mellette az V. sz. alatti „Károly úr bogara“ címűt, és a III. számu „Legújabb és legszegényebb nemes“ címűt, melyek több nagyobbféle hibák dacára, eredetiségre és komikai erőre nézve figyelmet érdemelnek.

Az akademia ezek szerint határozta a kettős verseny eredményét a martius 19. mint néhai gr. Teleki József Elnök neve ünnepén tartandó nyilt ülésben kihirdettetni.

Rendkivüli öszves ülés martius 19. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak: Császár Fer. tt. — Balogh, Bugát, Érdy Györy, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. — Bertha, Csengery, Gaal, Karvasy, Kubinyi F., Mátray, Pauler, Tóth, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Kihirdettetvén a szinmű-bíráló két választmány jelentései, s az akademiának mart. 16-kai ebbeli határozatai, a pénztárnok beadta az általa őrzött jeligés leveleket, melyek az elnök által felbontatván, kitűnt, mikép mind a „B é l d i P á l“ czímű szomorújáték, mind „A m a m a“ cimű vígjáték szerzője S z i g l i g e t i E d v á r d ltag, kinek ehez képest a száz-száz arany jutalom azonnal kirendeltetett; a többi jelígés levél pedig felbontatlanúl bizottmányilag azonnal megégettetett.

— Olvastatott *a kassai jogakademiának* január 29. költ levele, melyben az ott köz használatra megnyitott jogakademiai könyvtár számára a m. akademia nyomtatványaiból egy-egy példány ajándékozása kéretik, mit az ülés az igazgatóságnak javalva ajánlott is.

— *Balogh Pál* rt. befejezte jelentését külföldi utjáról, mely szakaszban különösen a londoni földtani társulat, a britt muzeum, a brüsszeli kir. akademia és van der Maelen úr földrajzi intézetéről adott érdekes tudósításokat, s ezek kiséretében hét db nyomtatványt is nyújtott be. Az akademia köszönetet szavazott tisztelt tagjának az intézet érdekében tett szerencsés lépéseiért.

— A *titoknok* a következő tudományos testületektől nyujtott be küldeményeket: 1. *A tudd. cs. akademiájától*: a) Denk-schriften d. k. Akad. der Wissenschaften, Mathem - und Naturwiss. Classe. XII. Bd. W. 1856. b) Sitzungsberichte derselben. XXI. II. XXII. I. u. Register zu den zweiten X Bänden. W. 1856. c) Sitzungsberichte d. philos.-hist. Classe. XXI. II. sammt Register 1856. d) Archiv XVII. I. u. Notitzenblatt. 1856. Nro 22—24; 1857. Nro 1—4. e) Fontes Rerum Austriacarum, Scriptores II. B. u. Diplomataria XIII. f) Almanach d. k. Ak. W. 1857. — 2. A *cseh kir. tud. társaságtól*: Abhandl. d. k. böhm. Gesellschaft der Wissensch. Fünfter Folge IX. B. Prag, 1857. 3) A *morva országos levéltár választmányától*: Die Landtafel des Markgrafthumes Maehren. Brünn, 1856. fol. — 4. A *cherbourgi cs. természettud. társaságtól*: Mémoires de la Société Imperiale de Sciences Naturelles de Cherbourg. Paris, 1855. — 5. *Az edinburghi kir. társaságtól*: Transactions of the roy. soc. of Edinburgh. Vol. XXI. Part. III. Ed. 1856. — Proceedings of the roy. soc. of Ed. Sess. 1855—6, Nro. 46. — 6. *Az amerikai phil. társaságtól*: Proceedings of the American Philosophical Society. Nro 53—5 4. Philadelphia 1856. — 7. A *philadelphiai természettud. akademiától*: Proceedings of the Academy of natural Sciences of Philadelphia. 1856. Nro 1, 2. — A notice of the origin, progress, and present condition of the Academy of natural Sciences of Philadelphia. Phil. 1852. — 8. A *Smithsonnian Institution* utján: Twenty-third annual report of the Managers of the Pennsylvania Institution for the Instruction of the Blind. Phil. 1856.

Felelős szerkesztő **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1857. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVII. Év. 1857. III. Sz.

A MAGYAR BÖTŰK, ILLETŐLEG HANGOK FEJTEGETÉSE.

CZUCZOR GERGELYTŐL.

Olvastatott az akademiában nov. 10. 1856.

A nyelvtudományi osztály a „Magyar Nyelv Rendszerének“ ujra dolgozásával meg levén bizva, mint annak tagja alkalmat veszek e tárgyra nézve némely talán új nézeteimet a tisztelt osztály elé terjeszteni.

1. §. A bötűk száma.

Mindenek előtt tisztába kell jönnünk azon ízelt hangokkal, melyekből a magyar szók alkotvák.

A magyar nyelvben eddigelé *negyven* önálló hangot különböztetünk meg, s azokat következő bötükkel jegyezzük: a, á, b, c, cs, d, ds, e, ė, é, f, g, gy, h, i, í, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű. v, z, zs.

Jegyzetek. 1) A *ds* habár kevés, idegen alakúnak látszó, s hihetőleg kölcsönzött szókban fordúl elő: mindazáltal mert egy önálló hangot fejez ki, s ejtését a magyar hangszerve általán megszokta, s mert bizonyos idegen, p. török szók kiirására alkalmas; ennélfogva bötüink számába fölvet-

tük. Ilyenek: *dsamál* (kotyvaszt), *dsida, dsindsa, bandsa, findsa, lándsa.* Hangszervileg legközelebb áll hozzá a *cs*, honnan a *láncsa* és *csida* szókban föl is cseréltetik.

2) A *gsz* és *ksz* kiejtve épen úgy hangzanak, mint a *γς* vagy *κς*-nek megfelelő hellen-latin *X*, p. ezekben: *rágsz, faragsz, haragszik, nyugszik, raksz, fekszik, cselekszik.* De mí ezeket, nem levén rájok különös bötüjegyünk, öszve nem olvasztjuk, s két külön hang gyanánt veszszük.

Ilyenek a *gs, ks* keményebb hangok is, p. *gugsol, kuksol, töksi, buksi, Taksony.*

3) A *bsz* és *psz* a hellennek felel meg, p. *dobsz dobszó, rabszíj, csapszék, napszám, csapsz, harapsz, kapsz, tepszi, ülepszik, telepszik,* és a keményebb *bs, ps,* p. *habsol, lebsel, tapsol, silapsi.*

2. §. A bötük felosztása.

A bötük önhangzók, vagy mássalhangzók.

A hangzók időmértékre nézve

a) *rövidek*: a, e, ė, i, o, ö, u. ü.

b) *hosszúk*: á, é, í, ó, ő, ú, ű.

Jegyzetek: 1) A rövid *a* szabatosan véve kétféle kiejtésü, a) *nyilt*, mely közönséges nyelvszokás szerint *o*-ra nem változik, s megfelel neki a nyilt *e*, mint a finn és német *a*-nak az *ä*, p. *kavar kever, csala csele, galagonya, gelegénye, rakottya rekėttye, kalantyú kelentyű, nyakgat nyekget*; továbbá a kétágu ragokban és képzőkben: *nak nek, ba be, ban ben, val vel, ra re, ad ed, aszt eszt, at et, ag eg,* p. hal*nak* méz*nek*, hal*ba* méz*be*, hal*ban* méz*ben*, hal*val* méz-*vel*, hal*ra* méz*re*, ap*ad* ep*ed*, ap*aszt* ep*eszt*, jár*at* men*et*, inga*tag*, lenge*teg*; b) *zárt*, mely *o*-ra szeret változni, mint b*a*glya b*o*glya, f*a*lu f*o*lu, f*a*lka f*o*lka, k*a*p*a*r, k*o*p*o*r, k*a*nya k*o*nya, t*a*l t*o*l, t*a*liga t*o*liga, t*a*szít t*o*szít, h*a*mu h*o*mu, *a*dv *o*dv, *az*, a régi halotti beszédben *oz*, *a*d ugyanott *o*d, stb. A nyilt *a* bizonyos érteményi módosításokban *i*-re változik, mint: f*a*lat f*i*l*i*t, d*a*rab d*i*r*i*b, g*a*z g*i*z, t*a*pog t*i*peg; t. i. ezekben és hasonlókban az *a* a maga nemében nagyobb, az *i* kisebb valamit jelent; ellenben a zárt *a* többször *o*-ról *u*-ra megy által, mint, b*a*glya, b*o*glya, b*u*glya; *a*du, *o*du, *u*du; ka-

par, kopor, kupor; taszigál, toszigál, tuszkol; kammog, kummog. Ezek szerint a zárt *a* mintegy fél vagy középhang a nyilt *a* és *o* között, s mint olyan a többi zártak (o, u) felé hajlik. Ezen hangot a tisztább beszédű magyar öblösebb szájjal szokta kiejteni.

2) A nyilt *e* és zárt *ė* hangokon kivül hallatszik még nyelvünkön egy szintén rövid, de élesebb kiejtésü *e*, mely a rövid *i*-hez áll legközelebb, minthogy ezzel részint a régi nyelvhagyományok, részint az élő szokás szerint változkodni szokott, p. o. *is es*, *ismeg esmeg*, *ide ede*, *itt ett*, *ihol ehol*, *mind mend*, *giliszta geleszta*, *villa vella*, *sziget szeget*, *diák deák*, *világ velág*, *virad verad*, *hiány heány*, *kies kees*, *siet seet* stb. Minthogy pedig az *i* mindenféle hangzóval megfér egy szóban: innen okszerüleg gyanítható, hogy azon *e*, mely némely vastaghangu szókban előfordúl, eredetileg nem egyéb, mint az *i*-nek változata s ennek némileg tompább hangoztatása, mi a *geleszta*, *vella*, *verad* szókban világos. Ezen *e* különbözik a nyilt *e*-től, először kiejtésben, másodszor azért, mert nem szok, mint ez, *a*-ra változni, hanem inkább *o*-ra vagy *i*-re, mint, *berena borona*, *beretva borotva*, *gelva gilva*. Kivétetnek: *erány*, *irány arány*; *herkály harkály*, s némely mások. Különbözik a zárt *ė*-től is, mert ennek *ö* a rendes változata, p. *sėr sör*, *pėr pör*, *pėnėg pönög*, ellenben az éles *e* csak ritka kivételképen változik *ö*-re, mint *kenyér könyér*, *esmér ösmér*.

Az éles *e* tehát mintegy félhangja az *i*-nek, melynél valamivel tompább, ellenben az *ė*-nél élesebb. Egyébiránt a hangzók tiszta kiejtését elhanyagoló söt csak nem elfeledő nyelvszokás zárt *ė* vagy nyilt *e* gyanánt hangoztatja.

3) Nyelvünk gyökszavaiban háromféle *i* hang rejlik, melyeket a különböző ragozások után vonunk el, *α*) *vastag i*, melyhez vastaghangu ragok és képzők járulnak, p. az *igtat*, *inas*, *bizony*, *iszony*, *izom* szók *ig*, *in*, *biz*, *isz*, *iz* gyökeiben. Ezen *i* néha *o*-val vagy *u*-val változkodik, p. *irt ort*, *pirít porít* (régies), *csip csop*, *szirtos szurtos* (mocskos.) Ez azon *i*, mely némely vastaghangu szókban *e*-re változik. l. 2. §. *β*) *vékony i*, mely vékony hangzóju képzőket és ragokat vesz föl, s kiterjedt tájszokás szerint, söt az irói nyelvben is *ü*-vel

változkodik, mint: *i*gy *ü*gy, *i*gyekszik *ü*gyekszik, *i*dő *ü*dő, *i*meg *ü*mög, *i*reg *ü*rög, f*i*rgenc f*ü*rgenc, k*i* k*ü* (ex), k*i*l k*ü*l, m*i* m*ü* (nos), t*i* t*ü* (vos), *i*velt *ü*völt, f*i*llent f*ü*llent, f*i*tyeg f*ü*työg, f*i*tykes f*ü*tykös, r*i*h r*ü*h, sz*i*v sz*ü*v, ny*i*zseg ny*ü*zsög, ny*i*v ny*ü*v, s*i*ket s*ü*ket, s*i*heder s*ü*heder, s*i*ker s*ü*ker stb. *γ*) *közép i*, mely szintén vékonyhangu képzőket és ragokat veszen föl, de *ü*-re nem szok változni, hanem néha éles *e*-re; ilyenek: *i*ceg b*i*ceg, *i*deg, *i*degen, *i*tél, *i*lleg, b*i*lleg, p*i*lle, *i*s, m*i*nd, *i*ly, *i*tt, *i*de, p*i*zseg, s*i*et, k*i*es stb. Kivétetnek némelyek, mint: *nyír* (ige), *ív*, *íj* (arcus), *ír* (unguentum), sz*i*rt (scopulus), melyeket a szokás hol vastagan hol vékonyan ragoz: nyír*é*k, v. nyír*o*k, v. nyür*ö*k, iv*e*t v. ij*a*t, szirt*é**k*, v. szirt*o*k.

E szabatos megkülönböztetés az illető gyökök meghatározására, s elemzésére nagy világosságot derít.

4) A rövid *o*, mint fölebb mondva volt, valamint egy részről a zárt *a*-hoz közeledik, úgy másfelől *u*-ra megyen által, kivált bizonyos tájejtések szerint, p. *o*csu *u*csu, b*o*csu b*u*csu, b*o*csát b*u*csít, *o*du *u*du, *o*noka *u*noka, m*o*st*o*ha m*u*stoha, *o*nszol *u*nszol, *o*zsonna *u*zsonna, *o*stor *u*stor, b*o*rít b*u*rít, cs*o*rog cs*u*rog, b*o*ga b*u*ga, b*o*czkó b*u*czkó, b*o*gár b*u*gár, cs*o*port cs*u*port, cs*o*da cs*u*da, h*o*n h*u*n, h*o*gyan h*u*gyan, j*o*h j*u*h, k*o*lláncs k*u*llancs, k*o*nya k*u*nya, l*o*cs l*u*cs, l*o*m*h*a l*u*mha, p*o*rhanyó p*u*rhanyó stb.

5) Az *ö* nagy terjedelmü tájszokás szerin zárt *é*-vel váltakozik, de néha *ü*-vel is mint: *ö*sztöke *ü*sztöke, *ö*veg *ü*veg, s*ö*veg s*ü*veg, h*ö*velyk h*ü*velyk, g*ö*mő g*ü*mő, l*ö*ktet l*ü*ktet stb.

Az *o* és *ö* kerekdebbek, és szebb hangzatuak levén mint az *u ü*, a müveltebb nyelvben előnynyel bírnak.

3. §. A rövid önhangzók viszonyai egymáshoz.

A fentebbi hangelemzés szerint a rövid önhangzók:

a) *vastagok*: a, ă, o, u,

b) *vékonyak*: e, ė, ö, ü,

c) *élesek*: é, i.

A két első felekezetüek a magyar hangrend szerint ugyanegy szóban nem keverednek öszve, kivévén a szoros értelemben vett öszvetetteket, mint: *karperecz*, *dobüreg*, *fölhadnagy*,

vagy is a vastaghangzóju gyökhöz, és törzshöz nem járul vékonyhangú rag vagy képző, és viszont. Tudnivaló, hogy ezt a kisimult nyelvről kell érteni, mert ez hajdan nem úgy volt, mint a régi nyelvhagyományok bizonyítják s még ma is némely tájszokás használja, p. sip-*vel* dob-*vel*, herczeg-*nál*, püspök-*nál*, halál-*nek*, pokol-*nek*.

Az éles *é* és *í* mindkét rendezetű szókban vegyesen divatoznak, azon különbséggel, hogy az *é* csak a gyökökben, az *í* pedig a ragok s képzőkben is használtatik.

E hangrend szerint a vastagok és vékonyak ily párhuzamban állanak:

a e *nyiltak*
ă ė *zártak*
o ö *gömbölyűek*,
u ü *hegyesek*,
é í *élesek* és *közösek*.

I.

a e.

a viszonyitó ragokban:

ba be, ház-*ba*, kert-*be*,
ban ben, ház-*ban*, kert-*ben*,
nak nek, ház-*nak*, kert-*nek*,
val vel, ház-*val*, kert-*vel*,
ra re, ház-*ra*, kertre,
abb ebb, okos-*abb*, bölcs-*ebb*,

különösen az igéknél:

hal-*nak*, tol-*nak*, dul-*nak*, kel-*nek*, öl-*nek*, ül-*nek*,
halt-*am*, tolt-*am*, dult-*am*, kel-*tem*, ölt-*em*, ült-*em*,
halt-*ak*, tolt-*ak*, dult-*ak*, kelt-*ek*, ölt-*ek*, ült-*ek*,
hal-*na*, tol-*na*, dul-*na*, kel-*ne*, öl-*ne*, ül-ne,
hal-*va*, tol-*va*, dul-*va*, kel--*ve*, öl-*ve*, ül-*ve*,
halni-*a*, tolni-*a*, dulni-*a*, kelni-*e*, ölni-*e*, ülnie.

Ezeket kétágu ragoknak nevezhetnők, mennyiben a vastag hanguaknál csak *a*, a vékony hanguaknál csak *e*-vel hangzanak;

képzőkben:

a e, csal-*a* csel-*e*, hurc-*a* herc-*e*, rakotty-*a* rekëtty-*e*, dar*a* dere,

aj ej, kacz*aj*, mor*aj*, zsib*aj*, dör*ej*, zör*ej*, csör*ej*,
alom elèm, hat-*alom*, ur-*alom*, kegy-*elèm*, figye-*elèm*,
at et, lát-*at*, gondol-*at*, él-*et*, szöv-*et*;
kivétetnek: ńyug-*o*t, állap-*o*t.
asz esz, tap-*asz*, kop-*asz*, rek-*esz*, csip-*esz*,
ka ke, ma-dár-*ka*, kosár-*ka*, bőr-*ke*, gyür-*ke*,
atag eteg, lank-*atag*, herv-*atag*, leng-*eteg*, förg-*eteg*,
talan telen, v. *atlan etlen:* saj-*talan*, bor-*talan*, nép-*telen*, ör-*telen*, vár-*atlan*, gond-*atlan*, kegy-*etlen*, szün-*etlen*.
ad ed, dág-*ad*, sorv-*ad*, ep-*ed*, görny-*ed*,
aszt eszt, dag-*aszt*, sorv-*aszt*, ep-*eszt*, görny-*eszt*,
an en, patt-*an*, lobb-*an*, csöpp-*en*, röpp-*en*
ant ent, patt-*ant*, lobb-*ant*, csöpp-*ent*, röpp-*ent*,
ap ep, har-*ap*, csill-*ap*, tel-*ep*, ül-*ep*,
hat het, áll-*hat*, un-*hat*, kel-*het*, ül-*het*,
and end, csikl-*and*, föcsk-*end*, örv-*end*, lát-*and*, hal-*and*, néz-*end*, él-*end*.
dal del, jár-*dal*, szur-*dal*, lép-*del*, nyög-*del*.
gat get, ado-*gat*, hordo-*gat*, néze*get*, ütö*get*,
an en (módhatárzó): lass-*an*, okos-*an*, csendes-*en*, örökös-*en*, gyürüs-*en*.
an en (számnévhatárzó), hat-*an*, nyolc-*an*, husz-*an*, száz-*an*, kett-*en*, négy-*en*, öt-*en*, het-*en*, kilenc-*en*, tiz-*en*, ezer-*en*.

E párhuzamosan váltakozó, s a rokon osztálybeli hangzókat kizáró ragok és képzők a simább nyelv hangrende szerint meg vannak alapítva, dacára némely tájejtésnek, habár ez a szóelemzéshez hivebb, p. a harmadik személy ragozása Dunán túl több helyen így szól: nép-*ö*, v. nép-*è*, kedv-*ö* v. kedv-*è*, ül-*nö* v. ül-*nè*, mely a harmadik személynévmást tisztábban kifejezi, mint a közösebb divatu nyilt *e*, nép-*e*, kedv-*e*, ül-*ne*; minthogy továbbá az *ö*-nek közvetlen párhuzamban az *o* felel meg, innen ugyanazon tájakon így szólnak láb-*o*, ház-*o*, lát-*no*; mindazáltal a szokás a másik kiejtést szentesítette meg.

II.

å ė

Valamint a zárt ă középhangot képez a nyilt *a* és *o* között, úgy a zárt *ė* a nyilt *e* és *ö* között.

a ă o

e ė ö.

A zárt ă létezését a gyökszókban fentebb érintettük. A viszonyragokban és képzőkben ezt nehezebb meghatározni; mindazáltal a magyar hangrend párhuzamos tulajdonságánál fogva némileg gyaníthatjuk, hol és mikor van helye. Ugyanis köztudomásu dolog, hogy vannak úgy nevezhető *háromágu* képzők, és viszonyragok, melyek a vastaghanguakhoz *o*-val, a vékonyakhoz *ė*-vel vagy *ö*-vel járulnak, mint:

part	*kert*	*kürt*
part-*on*	kert-*ė*n	kürt-*ön*
part-*hoz*	kert-*hėz*	kürt-*höz*
part-*om*	kert-*ėm*	kürt-*öm*
part-*ok*	kert-*ėk*	kürt-*ök*
part-*ot*	kert-*ėt*	kürt-*öt*
part-*os*	kert-*ės*	kürt-*ös*
part-*oz*	kert-*ėz*	kürt-*öz*
fal-*ok*	lel-*ėk*	ül-*ök*
fal-*tok*	lel-*tėk*	ül-*tök*
for-*og*	per-*ėg*	dör-*ög*
ipar-*kodik*,	kér-*kė*dik,	őr-*kö*dik stb.

Továbbá az is világos, hogy bizonyos viszonyokban a vastaghanguak nyilt *a*, a vékonyak nyilt *e* hangzókkal ragoztatnak, és képeztetnek, mint:

nyar-*at*	tel-*et*
fal-at	fel-*et*
fonal-*at*	kötel-*et*
nyar-*ak*	tel-*ek*
fal-*ak*	fel-*ek*
fonal-*ak*	kötel-*ek*
nyar-*am*	tel-*em*
fal-*am*	fel-*em*

fonal-*am*	kötel-*em*
fal-*az*	fel-*ez*
fonal-*az*	kötel-*ez* stb.

E kétféle ragozás összeállításából eredtek azon *ötágu* ragozási csoportok, melyeket bizonyos ragok és képzők alkotnak, u. m.

vastag:	nyar-*at*		bot-*ot*
	nyar-*ak*		bot-*ok*
	nyar-*am*		bot-*om*
	nyar-*al*		bot-*ol*
vékony:	szel-*et*	kert-*ét*	kürt-*öt*
	szel-*ek*	kert-*ék*	kürt-*ök*
	szel-*em*	kert-*ém*	kürt-*öm*
	szel-*el*	kert-*él*	kürt-*öl*.

E példákból kitünik, hogy hangrendi párhuzamban a nyilt vastag *a*-nak a nyilt vékony *e*, a gomolyú vastag *o*-nak a gömölyü vékony *ö* felel meg szabatosan. Ennélfogva kell rejlenie nyelvünkben még egy vastag hangnak, mely a nyilt *a* és *o* közötti hézagot betöltse, mint a nyilt *e* és *ö* közötti hézagot betölti a zárt *ė*. Ez pedig nem más, mint azon zárt ǎ, melynek létezését a gyökszókban már fentebb érintettük. És valóban, ha a tisztább magyaros kiejtésre figyelünk, azt bizonyos ragokban és képzőkben észre kell vennünk, milyen a hoszu *á* után következő ǎ, p.

ház-ǎ*k*,	ház-ǎ*t*,	ház-ǎ*m*,
ház-ǎ*s*,	ház-ǎ*l*,	vár-ǎ*s*,
tág-ǎ*s*,	nyál-ǎ*z*,	ágy-ǎ*z*,

vál-ǎ*sz*, melyeket a tajszokás *o*-ra szeret változtatni: ház-*ok*, ház-*ot*, ház-*om*, ház-*os*, ház-*ol*; ellenben a nyilt *a*-t megtartja eredeti miségében, p. fal-*ak* fal-*at*, fal-*as* fal-*az*, nem: fal-*ok* fal-*ot*, fal-*os* fal-*oz*.

Tehát a mondottak után a szóban forgó vastag és vékonyhangu ragok és képzők párhuzamban így állanak:

nyilt	*zárt*	*gömbölyü*
a	ǎ	o
e	ė	ö

p. o.

	hal-*ak*	tál-*ăk*	sor-*ok*
vastag:	hal-*as*	tál-*ăs*	sor-*os*
	hal-*am*	tál-*ăm*	sor-*om*
	fej-*ek*	vér-*ėk*	tőr-*ök*
vékony:	fej-*es*	vér-*ės*	tőr-*ös*
	fej-*em*	vér-*ėm*	tőr-*öm*.

A zárt *ė* hangrendünk egyik lényeges alkatrésze, miért rajta kell lennünk, hogy nem csak irásban, hanem kiejtésben is szabatosan használjuk. Egyébiránt e zárt ė hangot két oldalról kell tekintetbe vennünk. Midőn a gyökszókban áll, ekkor, mint a terjedtebb szokás vagy széphangzat igényli, ö-t használhatunk helyette, ámbár a simább kiejtés inkább az *ė*-hez látszik hajlani, s az *ö*-zést tájszokás gyanánt mellőzi. Másképp áll a dolog a viszonyragok és képzőkre nézve, melyekben az *ė* az *ö*-vel mintegy fél ellentéti, az *o*-val pedig egész ellentéti viszonyban áll, t. i. az eddigi, közösebb szokás szerint a nyilt *e*, a zárt *ė*, az éles *é* és vékony *i* után a háromágu ragozásban *ė* járul, ellenben a közvetlen *ö* és *ü* után *ö*, p.

dolg-*oz*-ik,	fele-*kėz*-ik,	ölt-*öz*-ik,
mara-*kod*-ik,	vere-*kėd*-ik,	ör-*köd*-ik,
fanyal-*og*	enyel-*ėg*	hömpöly-*ög*
rop-*og*	csep-*ėg*	dör-*ög*
idom-*os*	idv-*ės*	üdv-*ös*
lát-o*k*	vet-*ėk*	üt-*ök*
bokr-*on*	kert-ė*n*,	ökr-*ön*
fodr-*om*	vedr-ė*m*	gödr-*öm*
kotr-*om*	pedr-*ėm*	gyötr-*öm* stb.

Ezen és hasonló viszonylatokban ė helyett *ö*-t irni annyi volna, mint nyelvünket egy alkatrészében megcsonkítani, egy oly ízétől megfosztani, mely a többi izekkel szorosan öszvefügg, szóval, a századok ólta meggyökerezett hangegyezményi szervezetet megzavarni; ezt tennők pedig, ha így irnánk, verekődik, enyelög, csepög, pezsög, idvös, vetök, vettők, vetitök, kertön, vedröm, emböröк, selyöm, szerelöm, kertös, hegyöz, szentöl stb. Ha a hibás nyelvszokás elhanyagolta e hangnak tiszta kiejtését, a jobb

szokás feladata azt eredeti miségébe visszahelyezni. A hibát, vagy egyes tájszokást nem kell köz szabályul szentesíteni. Az *ly*-et is mily kevés vidéken ejtik helyesen, midőn majd *j*-t majd *l*-t hangoztatnak helyette, de azért ezeket hozzuk-e divatba? Sőt, a fent kimutatott hangrend szerint legalább a tiszta kiejtésnek arra kellene törekednie, hogy a nyilt *a* és zárt ă között is különbséget tegyen. Tanuljuk meg saját hangjainkat tisztán ejteni, épen úgy, mint a ki gyermekkorában bizonyos tájejtéshez szokott, sajátjává teszi a tiszta simább kitejtést, ha a nyilványosság terén mint szónok, szavaló, szinész a hallgatók füleit különczködésével sérteni nem akarja.

III.

o ŏ.

E két hangzónak párhuzamos ellentéte nyelvünk hangrendében világos, s mind a gyökökre, mind a viszonyragokra és képzőkre kiterjed, p.

bodon	bödön
csombolék	csömbölék,
csomoszol	csömöszöl
gomb	gömb,
gomboc	gömböc,
gombolyag	gömbölyeg,
gondor	göndör
porzsol	pörzsöl.

Tudnivaló, hogy mint fentebb érintők, e két ellentétes önhangzó között egy középnemű, vagy is félhangzó ė létezik, melynek kiválólag a háromágu ragozásban van helye, mint:

ház-*on*	kert-ė*n*	kürt-*ön*
lát-*om*	ver-*ėm*	üt-*öm*
lát-*tok*	ver-*tėk*	üt-*tök*, stb.

Valahányszor a vastaghangu szót vékonyhanguvá alakítjuk, az *o* és *u* után közvetlenül következő *o* átmegyen *ö*-re

p. o. csomoszol csömöszöl

sundorog söndörög; az *a* vagy vastag *i* után következő *o* pedig ė-re változik, mint: kavarog

keverėg, nyir*o*gat nyirėget, csim*o*ta, csemėte, nyik*o*gtat nyekėgtet.

IV.

u ü.

A két változatu lejtőre mint egymás ellentétei fordulnak elő, p.

dombor*u*	gömböly*ü*
szigor*u*	keser*ü*
láb*u*	kez*ü*
szap*u*	köp*ü*
bor*u*nk	viz*ü*nk
lát*u*nk	néz*ü*nk
lått*u*k	nézt*ü*k
látandj*u*k	nézendj*ü*k
látn*u*nk	nézn*ü*nk.

Néha *o*, *ė* helyett állanak, p. ezen igékben: alk*u*dik vaj*u*dik, szélh*ü*dik, petyh*ü*dik.

A szép hangra nem ügyelő tájszokás sok szóban a szebb hangzatu *o* és *ö* helyett a rútabb *u* és *ü*-t használja, p. *tol tul*, tolom t*u*lom, boglya b*u*glya, csoport cs*u*port, öröl ör*ü*l, pörö*l* pör*ü*l, keröl (circuit, vitat) ker*ü*l stb.

Az eddig előadottak után a rövid önhangzókat különféle viszonyaiknál fogva így állíthatjuk öszve: mennyiben a bevett hangrend szerint azonegy nem öszvetett szóban kizárják egymást, s mintegy ellentétet képeznek, *lejtő* sorozatban véve

vastagok: a, ă, o, u,
vékonyak: e, ė, ǫ, ü,
élesek; é, i és közösek.

V.

i.

Az *i* közös hangzó, melyet mind a vastag mind a vékony lejtöjü szók fölvesznek: de ennek bizonyos okszerüsége van, t. i. mint fentebb részleteztük, az *i* mint gyökhang háromféle, habár magán kiejtve egynek tetszik, nevezetesen a) mely vastaghangu ragokat és képzőket vesz fel, mint az

in, *ij* főnevekben; b) mely *é*-re szok változni, s vékonyhangu ragokat és képzőket vonz, mint ezekben: *ily*, *mind*, *siet*, *kies*. c) mely *ü*-re megyen által, és szintén vékony ragozásu p. o. *idő*, *imeg*, *siket*, *siker*. E szerint az első pont alatti *i* a vastaghanguak legtőjéhez tartozik, s mint legmagasabb annak fő fokán áll, s utána azon *é* következik, mely szintén vastaghangulag ragoztatik, mint a *gelyva*, *derék*, *verad* szókban. A második és harmadik pontbeli *i* pedig a vékonyak lejtőjén jár, s ezek között szintén legmagasabb fokon áll.

A hanglejtés fokai tehát fölülről lefelé ily sorozatban állanak:

vastag i è (= i vagy *o*) a, ă, o, u;
vékony i (= ü), i (= *è*), e, ė, ö, ü.

vastag *i*		vékony *i* = *ü*
ig-az	ig-et	üg-et
id-om	id-ő	üd-ő
ir-galom	ir-ėg	ür-ög
fir-ka	fir-ėg	für-ög
ir-am	ir-ėm	ür-öm
iz-gat	iz-ėn	üz-en
sir-at	sir-ėg	sür-őg
nyir-ok (ige)	nyir-ėk	nyür-ök
sik-os	sik-ėr	sük-er
hi-v (alkodik)	hiv (fidelis)	hüv-hü
	hiv-ės	hüv-ös

vastag *è* = *i* v. *o*		vékony *i* = *è*	
heány	hiány	*i*ly	*e*ly
leány	liány (lyány)	*i*de	*e*de
lejó	liú	*i*nnen	*e*nnen
gelva (gomba)	gilva	*i*s	*e*s
gelyva	golyva	*i*smeg	*e*smeg
pelyva	polyva	*i*milyen	*e*milyen
gyertya	gyortya	sz*i*get	sz*e*get
berena	borona	s*i*et	s*e*et
beretva	borotva	k*i*es	k*e*es
seha	soha	m*i*nd	m*e*nd
sehonna	sohonna	*i*gyenes	*e*gyenes,

nyílt *a*	nyilt *e*
cs*a*l cs*a*l*a*,	cs*e*l cs*e*l*e*,
cs*a*l*á*d	cs*e*l*é*d
k*a*v*a*r	k*e*v*e*r
r*a*kotty*a*	r*e*kétty*e*
g*a*l*a*gony*a*	g*e*l*e*gény*e*
k*a*l*a*ntyu	k*e*l*e*ntyü
cs*a*t*a*	cs*e*t*e*
cs*a*tt*a*n	cs*e*tt*e*n
h*a*t (ige)	h*e*t
*a*n*a*	*e*n*e*
b*a*	b*e* stb.
zárt ä	zárt *é*
tár-äk	vér-ék
tár-äs	vér-és
tár-äm	vér-ém
tár-ad	vér-éd
ágy-äz	fény-éz
áll-äz	él-éz
gomolyu *o*	gömölyü *ö*
bodon	bödön
gombolyag	gömbölyeg
gondor	göndör stb.
u	*ü*
csucs	csücs
gyur	gyür
sundor	sündör stb.

Jegyzet. E két lejtőzetü hangzók viszonyain alapszanak nyelvünkben 1) a hangzók fölcserélesei, 2) a ragok, és képzők változatai, 3) a rokon alapeszméjü gyökök *belidomulásai.*

A hangzók fölcserélésének fő szabálya: a hangok rendesen ugyanazon legtöbbeliekkel váltakoznak, p.

vastag lejtőzetűek:			*vékony lejtőzetűek:*		
firtat,	fartat,	fortat	ismér,	ésmér,	ösmér
gilva	gelva	—	fidel,	fedel,	födel
világ	velág	—	fil	fél	föl
virad	verad	—	vidér	védér	vödör
szuszi muszi,	szusza musza,		-pihe	pehely	pöhöly
csuhi	csuhu		kinyér	kényér	könyér
kapar	kopor	kupor	csirég	cséreg	csörög

Ezekben az alapeszme változatlanul megmaradt; de több esetben a hangváltozás az alapérteményt módosítja, p. az *i* a többihez képest majd kicsinyítő, mint: *filit* falat, *dirib* darab, *Pisti* Pista, majd ellentétet képez, mint: *itt* ott, *ide* oda, *ilyen* olyan, *ivik* avik; hasonlóan ellentétesek: *ez* az, *erre* arra stb.

E hangváltozási játék, ha helyén bánunk vele, bő forrásul szolgálhat új szók alkotására, kivált midőn rokon, vagy ellentétes eszméket akarunk kifejezni, mit a nyelvszokás ösztönszerűleg föl is használ; így a hajdan egy értelemben vett *család* és *cseléd*, *irány* és *arány* ma már különkülön eszméknek felelnek meg; ilyenek a *nyal* és *nyel* mint a nyelv működései, a latinban is hasonlók, *lingit*, *lambit*. E hasonlatra lehetne a *nap* kizárólag = *sol*, és a *näp* = dies, mint az *innep* szóban.

Midőn valamely szónak gyökhangzója más lejtőre lép által, a képzők és viszonyragok hangzói is mind utána mennek, p.

gomb,	gomboly,	gombolyag,	gombolyodik,
gömb,	gömböly,	gömbölyeg,	gömbölyödik,
csim	csimota		
csem	csemete		
csal	csala	csalavanda	
csel	csele	cselevende	
kav	kavar	kavarodik	kavargat
kev	kever	keveredik	keverget
kar	karima		
kör	körime stb.		

E lejtőzködési rendszer a hosszú önhangzók tárgyalása után még inkább ki fog tűnni.

Midőn a gyökszók alapeszmére rokonok, s ugyanazon mássalhangzókból állanak, érteményeik a szerint módosulnak, a mint másmás önhangzókat vesznek fel, p.

kar	*kor*	*ker*	*kör*
karima	korlát	kert	környék
karaj	korcz	kerül	körül
karingós	korong	keringet	környez
karika	korszovát	kerdűl	körösleg
gyap	*gyop*	*gyép* v.	*gyöp*
gyapju	gyopár	gyépü v.	gyöpü
gyapott			
—	*csép*	—	*csöp*
csépzik	cséprente	cséplesz	csöpü
kany	*kony*	*köny*	*kuny*
kanyít	konyít	könyök	kunkorodik
kanyar	konyulat	köntöl	
kanyarodik		(*γονυ* genu knie)	
gom	*gum*	*göm*	*güm*
gomb	gumó	gömő	gümő
szi v. *ci*	*sze*	*szu* v. *cu*	
szigony	szeg (clavus)	szuca	
cigony		cuca	
szike	(sica, sudes, subula)		
par	*por*	*pér* v.	*pör*
parázs	porzs	pérs	pörzs
	porzsol	pérzsél	pörzsöl
		pérg	pörköl
		pérgél	pörcz
		pérnye	
		pérgyó	

4. §. *A hosszu önhangzók, és viszonyaik egymáshoz.*

A hosszu önhangzók rendszere sokkal bonyolultabb a rövidekénél, miért szükséges, hogy részletesebben elemezzük.

Ezek általán két osztályba rendezhetők, a) melyek egyszerü megnyujtás által képződtek, s időmértékileg két röviddel érnek föl, mint *ág*=aag, *év*=eev, *ív*=iiv, *sór*=soor, *ön* (hal)=öön; ezek — legalább tudtunkra — nem két külön szórész önhangzóinak öszveolvadásából keletkeztek, s leginkább az egyszerü gyökökben fordulnak elő, s ezek közől némelyek csak tájszokásilag és csak a tőszóban hosszúk, mint *ád, hágy, vész* (perit), *lél, vét* (jacit); mások eredetileg szintén rövidek voltak, s kisebb nagyobb tájszokás szerint ma is jobbára azok, mint : *árpa* arpa, *ángolna* angolna, *láng* lang, *ápol* apol, *uriás* urias, *kaczkiás* kaczkias, *fuvát* fuvat, *igazán* igazan, *magyarán* magyaran; másokban a megnyujtás a szónak értem ényét hasonló rövidétől megkülönbözteti, p. al *ál*, var *vár*, haj *háj*, el (al) *él* (vivit, et acies), sér *sér*, szel *szél*, örül *őrül*; b) melyek viszonyragozás és képzés által két vagy három önhangzónak egybeolvadásából képződtek mint, *láta-am* látám, *vete-em* vetém; c) melyeket a szokás a szók végén a mássalhangzóval kezdődő viszonyragok előtt megnyújt mint: *fá*-hoz, *fá*-tól, *fá*-ra.

á

1) á=a+a : dara-as *darás*, dara-am, *darám*, dara-ad, *daráđ*, buta-an, *bután*, kora-an, *korán*, szapora-an *szaporán*, vára-a *várá*, várta-ak *várták*, várja-ak *várják*.

2) á=á+a (=a+a+a) : lát-a (videbat) láta-a, *látá* (videbat illud) látá-am látám; látna *látna-a*, *látná*; látná-ad *látnád*.

Ezen hosszú *á*-t több vidéken a palóczok ma is elemeire osztva szokták ejteni.

3) á=o+a : ho-any *hány*? azon *ho* gyöktől, mely alapúl szolgál a *hová, hol, hogyan, honnan, holyan* kérdőknek.

4) á = o-v-a : hova *há*, kovács *kács*, rovács *rács*, tova *tá*, honnan a gyermek nyelvben *tátá*=tovatova, *tátába* menni=tova messze menni.

Az úgy nevezett *ékvesztőkben* eredetileg rövid lehetett, mint tájszokásilag ma is ejtik : *fonál fonal*, *madár madar*, *bogár bogar*. Ezekben két nyilt *a* látszik rejleni, mint ragozásaik gyaníttatják : *fonalat*, *madarat*, *bogarat*. Ilyek a gya-

korlatos igékben előforduló *ál* (él), p. *járdogál, irdogál, álldogál, aluddogál*, melyet a régiek röviden használtak.

A mássalhangzóval kezdődő névviszonyragok előtt csupán megnyujtásból eredett; *fá-val, fá-ba, fá-ban, fá-hoz, fától*. Hogy az ily ragozások hajdan szinte rövidek voltak, onnan vélhetni, mert tájszokásilag, nevezetesen a palóczoknál, némely viszonyragok, u. m. *ért, ig*, továbbá a *kor, ság, beli, i* képzők előtt általán rövidnek marad: *fa-ért, fa-ig, ma-ig; utazta-kor, buta-ság, gulya-beli, haza-i*.

A hosszu *á*, akármily elemekből állott öszve, a tisztább kiejtésü magyarok ajkain egyöntetű hang gyanánt, egyforma nyiltan hangzik; de a palóczos vidékeken *aa aá, oa oá, ua uá* változatokban hallatszik, és így a két első oly viszonyban áll a többi négyhez, mint a nyilt *a* a zárt ă-hoz.

é

Hosszú *é* bötünk csak egy van, holott párhuzam szerint háromnak kellene lennie, hogy egyik a nyilt *e*, másik a zárt *ė*, a harmadik az éles *è*, hangnak feleljen meg. Azonban több vidék kiejtése szerint kétféle hosszú hangzatu *é*-t különböztetünk meg, egy tompábbat, és egy élesebbet, milyenek: ég (coelum) ég (ardet), ér (vena) ér (valet, pertingit), *szél* ventus, *szél* margo, *fél* dimidium, *fél* metuit. Tompábban hangzanak: *dél, tél, dér, tėj, födėl, szekėr, tenyér, tehén, egér, cserép*, élesebben: *szegély, csekély, vezér, szép, kép, kék, lép, édes, émett*, melyeket tájszokás szerint így is ejtenek: szíp, kíp, kík, *ímett*. Amazokban t. i. az *é* nem egyéb, mint a nyulósan kiejtett nyilt *e*, emezekben pedig jobbára két öszveolvadt hangzónak felel meg, mi szerint:

1) *é*=*e*+*e*, p. *kefe-es kefés, epe-em epém, kepe-ez kepéz, csere-el cserél.*

2) é=a+e: láta-ek láték: lát-naek, látnék.

3) *é*=*ė*+*ė*: *vė-ėn* vén, *tė-ėn tén, lė-ėn lén.*

4) *é*=*e*+*ė*: vere-ek verék, üte-ek üték, eke-ėn ekén, keze-ėn kezén.

5) é=ė+e: lė-et lét, tė-et tét, vė-et vét, ė-et ét, ė-eh éh.

6) é=é+é (=e+ +e+é) ver-e-e veré, veré-ém verém, veré-éd veréd, verné-ém verném.

Néha *ó* vagy *ő* helyett áll, mint: *ámó ámé, bámó bámé, tetöz tetéz, bő bé, fö fé, csö csé, hö hé, nö né;* ide tartoznak: *kópé, csóré, málé, csatépaté, bóné, góré, purdé, csáté;* továbbá melyekben az *é=ev, ej, aj,* u. m. *hé, hej, haj, lé lev, taré tarej, taraj, paré parej paraj, karé karej karaj.*

Ama rövid *e*-nek, mely a vastagok lejtöjéhez tartozik, azon hosszú *é* felel meg, mely szinte vastaghangu szók gyökeiben fordul elő, mint: *béka, béna, béok, réok, békló, léha, mézga, néma, dévaj, déványos, héja, dézsa, séta, léjó, czéda, rékas, vékony, vézna, véka, széna, hékás, méla, méltat, kénál, kéván, Déda, Déva, Léta.*

A hosszú *é* különböző tájejtéssel *ee, ie, ei, í,* p. *keerem, kierem, keirem, kírem, szeepen, sziepen, szeipen, szípen.* Ez ily kiejtések gyakran az illető szók eredeti elemeit tüntetik elő, p. *eedés*=é-ed-és, v. é-et-és, azon *é* gyöktől, melyből *é-hetik, é-tet, e-endik* származtak; *feek=fék* az elavult *fe* gyöktől.

Nagy terjedelmü tájszokás szerint az egyes számu harmadik személyragos *é*-t *i* gyanánt ragozzák: *kedvit, kedvire, kedvibe, kezit, kezire, kezibe,* a szinten tájdivatos *kedvi, kezi* stb. alanyeset után.

Í

1) Megnyujtott egyszerü *í* kivált a gyökökben, mely több viszonyragok és képzők előtt rendesen röviddé leszen, mint: *íge igéz,* bír birodalom, csíp csipdes, *íz* izetlen, *ír írás,* hízik hizodalmas stb.

2) Öszvehuzás által eredt, s elemezve vastaghangu nevekben:

		í	*dí*	*hí*	*szí*
=	i+i :	i-i	di-i	hi-i	szi-i
vagy	i+u :	i-u	di-u	hi-u	szi-u
v.	i+v :	i-v	di-v	hi-v	szi-v
v.	i+j :	i-j	di-j	hi-j	szi-j
v.	i+l :	—	—	—	szi-l (ács)
v.	i+r :	—	—	—	szi-r (om)

vékonyhangu nevekben :

hí (fidelis)	*hí* (frigidus)	*szí*	*nyí*	*mí*
hi+i	hi-i	szi-i	nyi-i	mi-i
hi+ő	hi-ő	szi-ő	nyi-ő	mi-ő
hi+ü	hi-ü	szi-ü	nyi-ü	mi-ü
hi+v	hi-v	szi-v	nyi-v	mi-v

Mindezekben a gyökbeli *i* másképp *ü*, honnan *hü hüv, szü szüv, nyü nyüv, mü müv*.

3) =i+o : csígat csiogat, nyígat nyiogat, ríkat riogat, síkat siogat.

vastaghangu igékben :

	hí	*nyi*	*rí*	*sí*	*szí*	*ví*
= i+i	hi-i	nyi-i	ri-i	si-i	szi-i	vi-i
v. i+v	hi-v	nyi-v	ri-v	si-v	szi-v	vi-v
v. i+j	hi-j	—	ri-j	—	szi-j	vi-j
v. i+l	hi-l	—	ri-l	si-l	szi-l	—
v. i+r	—	—	—	si-r	szi-r (icsel)	—
v. i+p	—	—	—	si-p(it)	szi-p	—

Ó

1) Megnyujtva egyszerü *o*, p. *ó*lálkodik *o*rálkodik, *ó*vás *o*vás, *ó*ld old, *ó*lom olom, *ó*rj orj, *ó*riás orias. 2) Mint igenévképző az *ő* harmadik személynévmásnak vastaghangu változata. 3) Az *l* kihagyása által támadt, p. t*ó*d told, f*ó*t folt, *ó*ta olta, *ó*doz oldoz, t*ó*dul toldul, t*ó*dít toldít, b*ó*dul boldul, b*ó*dog boldog, b*ó*dé boldé, cs*ó*nak csolnak, f*ó*ka folka v. falka, b*ó*ta balta, hat*ó*mas (palóc) hata*l*mas, cs*ó*tam csa*l*tam, *ó*ma *a*lma, sz*ó*ma sz*a*lma, gy*ó*cs gyolcs, h*ó*d hold, h*ó*t holt, m*ó*na molna, *ó*csó olcsó, v*ó*na volna stb. 4) Két önhangzónak öszveolvadása, és pedig

1) *ó*=o+o : n*o*-*o*gat n*ó*gat, n*o*-*o*d-ít n*ó*dít, h*o*-*o*d-ít h*ó*dít, l*o*-*o*d-ít l*ó*dít, l*o*-*o*b-ál l*ó*bál, l*o*-*o*gat l*ó*gat, stb.

2) *ó*=ó+o : kam*ó*-*o*s kam*ó*s, hajt*ó*-*o*s hajt*ó*s, vonz*ó*-*o*dik vonz*ó*dik.

3) *ó*=á+u : lát*á*-*u*k, lát*ó*k, látn*á*-*u*k látn*ó*k.

Jegyzet. Hogy ezen igealakban csakugyan *uk* rejlik, mutatja az analogia, t. i. a jelenidő határozott alakja : látj-

*u*k, láti-uk, a multé : látt-*u*k, a jövőjé : látandj-*u*k, a parancsolójé : láss-*uk*. Megfelel neki a vékonyhangu ragozásban az *ük*, p. vetj*ük*, vetett*ük*, vetendj*ük*, vess*ük*.

4) *ó*=a+e : r*a*-el r*ó*l (mint: re-elről), *ta*-el *tól* (mint te-el től).

5) *ó*=a+ó vagy a+v vagy a+j : a-ó a-v ó; sa-ó sa-v, saj, só; ha-ó ha-v hó; ta-ó ta-v tó.

6) *ó*=o+ó v. o+v : o-ó, ó (ige) ov, ro-ó ró rov, lo-ó ló, lov.

A ki nem simult palóczos kiejtés szerint, *ao aó*, *uo uó*, *ou* mint : r*ao*lam, r*aó*lam r*uo*lam, r*uó*lam, r*ou*lam=rólam.

ő

1) A gyökszókban megnyujtott *ö*, milyenek *ő* (ille), *őr*, *ő*röl, *ő*rül, *ő*s, *ő*sz, *ő*z, b*ő*sz, cs*ő*sz, p*ő*re, sz*ő*r, t*ő*r. 2) Tájszokás szerint öszvehuzás által eredt: öveg *ő*g, söveg s*ő*g, üvölt üv*őt*. 3) A kihagyott *l* helyett megnyujtott *ö* : fö*l*d föd, zö*l*d zöd, kö*l*dök k*ő*dök, bö*l*cső b*ő*cső, lövö*l*döz lövődöz, kö*l*tözik k*ő*tözik, ölt *ő*t. 4) Öszveolvadás által=*ö*+*ö* : csö-ödül cs*ő*dül, csö-öd-ít cs*ő*dít, bö-ög b*ő*g, bö-ödít b*ő*dít; *ő*+*ö*: lejtő-ös lejt*ő*s, lejtő-özik lejt*ő*zik; =*é*+*ü* : veré-ük ver*ő*k, verné-ük vern*ő*k. =*ö*+*ő*, vagy *öv* : csö-ő, cső, csöv; tö-ő, tő, töv; kö-ő, kő, köv; jö-ő, jő, jöv; fö-ő, fő, föv (ige), lö-ő, lő, löv; nö-ő, nő, növ; szö-ő, sző, szöv; = *ej* : nő nej, vő vej; fő fej. Némely szókban *é*-vel cseréltetik föl: gög gége, csők csék, bő bé, hő hé, nő né.

Palócos kiejtéssel : *eö*, *eő*, *öö*, *öő*, *üő*, *öü*, *ü ű*: teöke, teőke, tööke, töőke, tüöke, tüőke, töüke, tüke, ü(ille), bü (bő) kü (kő), lü (lő).

ú

1) Ragatlan állapotú gyökszókban az egyszerü rövid *u*-nak megnyujtása : *új*, *újj*, *ún*, *úr*, *úsz*, *út*, *búb*, *csúcs*, *gúg*, *kút*, *húr*, *húg*, *hús*, *rúd*, zúr (zavar); 2) Tájdivatos rút kiejtéssel *ó* v. *ol* helyett áll : *lú ló*, kúdus ko*l*dus, dúgozik do*l*gozik. 3) Mint melléknévképző eredetileg *ó*, vál*ú* vál*ó*, savany*ú* savany*ó*, dombor*ú* dombor*ó*, csikolt*ú* csikolt*ó*, s általán a *tyú* végzetü szókban : cságaty*ú*=cságat*ó*, pattanty*ú*=pattant*ó*,

tárogatyú=tárogató, ilyenek : sarkantyú, sikkantyú, brúgatyú, szivatyú stb. 4) Öszvehuzás által :

a) *ú*=u+o : b*u*-og búg, s*u*-og súg, z*u*-og zúg, szap*u*-ol szapúl, gyal*u*-ol gyal*úl*.

b) *ú*=o+ú : t*o*-*ú*l t*ú*l, f*o*-*ú*l f*ú*l.

c) *ú*=a+ú : tiszt*a*-*ú*l tisztúl, csuny*a*-*ú*l csuny*ú*l, sárg*a*-*ú*l sárg*ú*l.

d) *ú*=u+ú, vagy u+v : bu-ú, bú-v, bú; fu-ú, fu-v, fú; du-ul dúl, fu-úl fúl, gyu-úl gyúl.

e) *ú*=u+j : bú buj, fú fuj.

Palócosan ejtve : *oó ou*, *uó* : szomoro*ó*, szomoro*ú*, szomor*uó*.

A rövid *u* és hosszu *ú* változatairól bővebben szólani a hangmértan föladata.

ü

1) Ragozatlan gyökszókban megnyujtott egyszerü *ü* : b*ű*, b*ű*z, b*ű*n, cs*ű*d, cs*ű*g, cs*ű*r, f*ű*z (név), f*ű*r, gy*ű*r, sz*ű*k, ny*ű*g, ny*ű*r, t*ű*z, t*ű*r, z*ű*r. 2) Tájdivatos kiejtéssel a szebb hangzatu *ő* helyett használtatik : *ű* (ille), b*ű*l (ből), r*ű*l (ről), t*ű*l (től), d*ű*l dől, b*ű* bő, k*ű* kő stb. 3) Mint melléknévképző eredetileg *ő* mint : keser*ű* keserő, sepr*ű* seprő, gyepl*ű* gyeplő, hever*ű* heverő, förgety*ű* förgető; csengety*ű* csergety*ű*, berrenty*ű*, leffenty*ű*, ergety*ű* (eregető) stb. 4) Öszvehuzás által :

a) ű=ü+ö : s*ü*-öl s*ű*l, h*ü*-öl h*ű*l, fü-öl fűl.

b) ű=ü+i : h*ü*-*i*t h*ű*t, f*ü*-*i*t f*ű*t, a s*ü*t (sü-it) igében rövid marad.

c) *ű* = e + ü : feket*e*-*ű*l feket*ű*l, gyöng*e*-*ű*l gyöng*ű*l, serd*e*-*ű*l serd*ű*l, ferd*e*-*ű*l ferd*ű*l.

d) *ű* = ö + ü: honnan a képzö *ű*l = öül, p. népem-ül=népemöül, megfelel neki a vastaghangu *oúl* azaz olyanúl, olyan gyanánt mint a gyökszó, p. társúl, uramúl, azaz társ vagy uram gyanánt. Egy gyökü a hasonlatot jelentő *oly* szóval.

e) *ű* = ü + ü : hü-ü hű, szü-ü szű, sü-ü sű, nyü-ü nyű, mü-ü mű, fü-ü fű.

f) *ű* = ü + v : hü-ű hüv, szü-ü szüv, sü-ü süv, nyü-ü nyüv, mü-ű müv, fü-ű füv, tü-ü tüv (tüvis).

Némely szókban régies vagy tájdivatos szokás szerint

i-vel váltakozik : füz fiz, büz biz, bün bin, nyür nyir, nyü nyi, mü mi.

5. §. A rövid és hosszu önhangzók részletes párhuzamban

I.

vastag rövid *i*	hosszu *í*
p. *i*zom	b*í*zik
*i*gaz	v*í*g
*i*par	cs*í*pa
*i*ga	cs*í*gat
v*i*lág	ny*í*lik

vékony rövid *i*	(= ü)	hosszu *í*	(= *ű*)
p. *i*dö	*ü*dö	ny*í*	ny*ű*
*i*dv	*ü*dv	b*í*z	b*ű*z
*i*reg	*ü*rög	f*í*z	f*ű*z
*i*zen	*ü*zen	*í*z	*ű*z
s*i*ket	s*ü*ket	h*í*	h*ű*

II.

vastag rövid *è* = o	hosszu *é*
p. g*e*lyva	b*é*na
gy*e*rtya	b*é*ka
h*e*rnyó	m*é*ltó
p*e*lyva	v*é*kony
p*e*rgyó	v*é*zna

vékony rövid *i* = *è*	hosszu *í* = *é*
*i*s *e*s	*í*mett *é*mett
*i*ly *e*ly	*í*mely *é*mely
*i*hol *e*hol	*í*peredik *é*peredik
*i*mitt *e*mitt	d*í*ványos d*é*ványos
sz*i*get sz*e*get	

III.

nyilt rövid *a*	hosszu *á* = *aa*
cs*a*l*a*	ny*á*r ny*a*r*a*t
kav*a*r	s*á*r s*a*r*a*t

	nyakgat		fonál fonalat
	dara		kanál kanalat
nyilt rövid	*e*	hosszu	*é* = *ee*
	csele		ér erek
	kever		szél szelek
	nyekget		kötél kötelek
	dercze		egér egerek

IV.

zárt rövid	ȧ	hosszu	*á* = *a*+a
	táram		kapám=kapa-am
	ágyaz		tisztás=tiszta-az
	házal		darál=dara-al
zárt rövid	*ė*	hosszu	*é* = *ė* + *ė*
	pereg		tén = tė-ėn tőn
	sėrės		vén = vė-ėn vőn
	vėdėr		lén = lė-ėn lőn
	pėrėl		vagy = *ė* + *e*
	pėrzsėl		tét = tė-et
			vét = vė-et
			lét = lė-et

V.

rövid	*o*	hosszu	*ó*
	kor por		kór pór
	korom koros		kóróm kórós
rövid	*ö*	hosszu	*ő*
	tör tök		tőr tőke
	dörög örül		dőre őrül

VI.

rövid	*u*	hosszu	*ú*
	udu *ugar* kap*u*		*úr* *húr* bú
rövid	*ü*	hosszu	*ű*
	*ü*dv *ü*l köp*ü*		*ű*z b*ű*z m*ű*

tehát

vastag rövidek : i, ė, a, ȧ, o, u,
— hosszúk : í, é, á, á, ó, ú,

vékony rövidek : i (ü) i (è) e ė ö ü
— hosszük : í (ü) í (é) ė é ő ü

Jegyzet. Kiejtésben csak kétféle *i* hangot különböztetünk meg, egy rövidet, és egy hosszút; de a gyökszókban, a mint majd vastag majd vékonyhangu ragokat vesz föl, két külön elemü, vagy is vastag és vékony lejtöjü *i* rejlik, továbbá e második majd = *ü* majd = éles *è*, s minthogy mindegyik fajból van rövid és hosszu, an..álfogva végelemzésileg véve számuk hatra megyen.

A nyilt *e* hangot bizonyos gyökökben, viszonyragokban és képzökben csaknem országszerte egyenlöen ejtik p. *kelet, eredet, feled, felel, felez, nyelves, gebe, kepe, teve, kerekek, telek, telel* stb.

A zárt *ė* több vidéken *ö*-ül hangzik, mint : *csėrėg csörög, pėrėl pöröl, sėrėz söröz* stb. néhutt nyilt *e* gyanánt, ismét másutt cigányosan vagy tótosan éles *è*-hez hasonlóan. Azon közép *è*, mely a vastaghanguakban jobbára *o*-val, a vékonyakban *i*-vel szok váltakozni, rendesen éles hangzatú, p. o. *gelyva, pelyva, beretva, gerenda, hervad, esm t, szeget* szókban.

A tiszta kiejtésnek feladata volna e különböző magyar tájakon valóban divatozó háromféle *e* hangot közösen elfogadni, s kellő helyeken alkalmazni, mi a beszédnek némi hangváltozatosságot kölcsönözne. Mi a nyilt *e* és éles *è* kiejtését illeti, ezekhez majd minden vidékbeli magyar ajka hozzájok van szokva; de a zárt *ė*-re nézve némi határozatlanság és zavar uralkodik. Ehhez kellene ajkainkat szoktatnunk, s körülbelül úgy ejtenünk, mintha *f l ö* volna.

A nyilt *a* és zárt *ȧ* közti különbséget legtöbb vidéki magyarok kiejtésén észrevehetni. Egyébiránt a tótokkal határos megyékben a nyilt *a*-t élesebb vonással tótosan hangoztatják, ellenben túl a Dunán, kivált a hienck közelében a nyilt *a* öblösebben hangzik, a zárt *ȧ* pedig szinte *o*-ba megyen által.

Példák a két lejtözet szerint ragozott szók párhuzamos változataira.

amoda	amottan,	amonnan,	amolyan
emide,	emitten,	eminnen,	emilyen

hó ha hó!	hucs hu!
hő he hő!	hücs hü!
kahácsol	kehécsél
gáncs-os-kod-ás-a	áll-hat-at-lan-ság-od
zsémb-és-kéd-és-e	él-het-et-len-ség-éd
csősz-ös-köd-és-e	tür-het-et-len-ség-éd
ur-od-alm-á-hoz	ing-at-ag-ság-á-ban
fej-éd-elm-é-héz	leng-et-eg-ség-é-ben
tür-öd-elm-é-héz	pöf-et-eg-ség-é-ben
lát-hat-atlan-úl	ing-ad-oz-ó-lag
fér-het-etlen-ül	leng-ed-éz-ő-leg
tür-het-etlen-ül	csörg-ed-éz-ő-leg
sany-ar-ú-an	bán-kod-ó-lag
kes-er-ü-en	kér-kéd-ő-leg
gyöny-ör-ü-en	őr-köd-ö-leg

juh-ász-kod-ás-om-at
kert-ész-kéd-és-ém-et
ökr-ész-kéd-és-ém-et

ESZMECSERE AZ EGYEZMÉNYES BÖLCSÉSZET KÖRÜL SZALAI ISTVÁN ÚRRAL.

Olvasta az akademiában december 22-kén 1856

SZONTAGH GUSZTÁV.

I. Szalai István úr értekezése: „Egy kő az egyezményes magyar philosophia templomához“ e teremben felolvastatván, a tisztelt társaktól érdekkel halgattatott végig, s valóban magam is örvendetes jelenségnek tartom. Először ugyan is üdvözlöm azt mint új tanujelét szépen fejlődő philosophiai irodalmunknak. Philosophia nélkül és pedig nem idegen mankón járó, hanem ön lábán álló philosophia nélkül szigorú értelemben véve, nem létezik bevégzett nemzeti irodalom. Az orosz nemzetnek vannak jeles költői, vannak kitünő histori-

cusai, de önálló philosophiája nem lévén, az orosz nemzetnek nincs még szigorú értelemben vett nemzeti irodalma, mert nélkülözi az emberi elme legmagasb kifejlődésének eredményét, azon tudományt, mely minden egyéni s nemzeti müveltségnek tetőpontja, s ennélfogva minden nemzeti irodalomnak zárköve. Béfejezett philosophiával ugyan mí magyarok sem birunk, mert irodalmunk e részben még kezdő, de örvendetes fejlődésben mutatkozik, mint irodalmunk általában, s kivált az megnyugtató, hogy ágai meglehetős arányban fejlődnek egymás közt, mert ha valaki költőink számát sokallaná talán, fontolóra kell vennie, mikép ifju irodalom épen a költők korszaka.

Másodszor üdvözlöm Szalai úr értekezését mint a szabadabb magyar bölcselkedő szellem tanujelét. Valóban jól esik a sok szolgai főhajtás után egy bátor, habár túlmerész, szót hallani; mert szerintem értekezőnk e tekintetben csakugyan túlságosan iramlik neki először a logikának, annak Aristoteles, tehát harmadfél-ezer év óta, rendületlenül fenálló törvényeit felforgatni törekedvén, s utóbb a metaphysikában is tétovázás nélkül a dolgok lényegét meghatározván. Abälardi merészség hangzik ki soraiból, mintha hallanók: „Si omnes patres sic, at ego sic."

Végre üdvözlöm ez értekezést mint *külön rendszert tárgyazó vitatkozást*, mi már magában örvendetes jelenet, bár nem épen reám nézve, mert jóllehet értekezőnk is egyezményes bölcselkedőnek vallja magát, előadásából mind a mellett kivilágiik, mikép az ugyan, de mint nekem látszik, pusztán eszményi értelemben, úgy hogy fájdalom épitőszereink oly különböző természetüek, miszerint a Magyar Parthenon épitéséhez egymással kezet fogva nem járulhatunk. De, mint mondám, már az is örvendetes körülmény, hogy rendszerről vitatkozunk. Német szomszédinknál erről már egy idő óta szó sincs többé; ha egynek vagy másnak rendszere megtámadtatik, az már nem is felel, s ki a legujabban az ifj. Fichte, Ulrici és Wirth által kiadott philosophiai folyóirat előszavát végig tekinti, látni fogja, mily jeremiási hangokra fakadnak a kiadók, kijelentvén, hogy már nem e vagy ama rendszerről, hanem csupán *magának a philosophiának fenállásáról*

lehet szó, annyira elidegenítette az elméket a philosophiának ezen vélt kirekesztő hazájában a szemlélődő philosophia s másfelül a legújabb materialismus. Az egész előszó egy végveszélybeni senatus consultumhoz hasonlít: Ut videant consules, ne quid respublica detrimenti capiat.

Ennyi örvendetes jelenségek mellett nyugodt kedélylyel tehetem viszonzásomat. Eszmecsere az, nem polemia, megragadom ez alkalmat is nézeteim bővebb felvilágosítására.

II. Értekező nézetei mindjárt *az emberi ismeret kútfejei* s a *philosophiai módszerek* meghatározásában eltérnek az enyéimtől. Én röpiratomban azt mondám: Minden ismeretünk tapasztalás és gondolkodásból ered, tehát *való-eszményi* elemekből keletkezik. Értekezőnk azt hiszi, helyesben mondottam volna: *alany-tárgyasakból.* A különbség ugyan itt nem egymástól fenékig eltérő, mindamellett elég nagy, hogy igazolásomat indokolja.

Ambár mindenben a haladás embere, nem szeretem a szükségtelen ujításokat, mert folytonos, meg nem szünő változtatások lehetetlenné teszik a megállapodást, tehát épen azt, a miért a változások történtek. Megállapodott tétel a philosophiában, hogy ismereteink latin kifejezéssel, a priori vagy a posteriori keletkeznek. Ezen kifejezéseket, mik ismereteink kútfejeit igen helyesen tüntetik ki, annál is inkább véltem megtartandóknak, mivel a módszerek meghatározásában gyökeresen eligazítanak, ezáltal egyszersmind biztos sinórmértéket nyújtván a rendszerek megbirálására. Neveztem azért ismeretünk két elemét *eszményieknek* (idealis-) és *valóknak*, (reálisoknak), kitüntetvén, mikép ezen elemek égymást feltételezik, t. i. a mint tárgy-észrevevés nélkül tárgyas ismeretünk nem lehet, úgy viszont gondolkodás nélkül általában ismeretünk nem lehet, mert az ismeret, mint ismeret tekintve, egyedül gondolkodó tehetségünk által képeztetik. Minekutána az igazságot *képzeleteink egyezésébe helyezzük a tárgyakkal*, az eszményinek viszonya a valóhoz, maga az igazság kérdése, s igy a régi philosophiai hagyomány szerint általam követett osztályozás, meggyőződésem szerint nem csak a tárgynak teljesen megfelelő, hanem a bölcselkedőt egyszersmind a legma-

gasabb álláspontra helyezi, melyről magát a philosophiai mód- és rendszerek tömkelegében leghelyesebben tájékozhatja. Lehet ugyan mondani, és pedig teljes igazsággal, hogy minden ismereteink alanytárgyas eredetüek; de *a philosophia maga alanyi természetü* levén, mint minden ismeretünk általában, mivel az ismeret és philosophia végalapjára nézve öntudatunkra támaszkodnak, melyen kivül, vagy inkább mely nélkül, nincs sem ismeret, sem philosophia: a bölcselkedő ezen osztályozás mellett könnyen azon tévútra juthat, melyen jeles Hetényinket szemléljük, ki a szemlélődő philosophiát azon oknál fogva tartja hamisnak, mivel alanyi, midőn hibája inkább kizáró eszményisége (tiszta a prioriság) s ki végre túlzott gyakorlati irányában minden alanyiságnak ellensége lett, s vele együtt magának az öntudat philosophiájának; ámbár a philosophia más alapból mint az öntudatból ki sem fejthető, mit maga elég keservesen tapasztalt, igért s hirdetett egyezményes rendszerét nem birván tizenhat év lefolyta alatt tárgyasan megállapitani.

Mélyebb, sőt fenékig menő különbség mutatkozik ellenben értekező úr és én köztem, a philosophiai *módszerekre* nézve. Én e tekintetben elfogadom az angol-francia, ismeretünk két eredeti kútfejére alapuló, osztályozást, s *észlelési* és *feltevési* (hypothetikai) módszerekről szólok; értekezőnk ellenben *elemzésről* (analysis) és *összekötésről* (synthesis), úgy vélekedvén, hogy ezen kifejezések a módszerek meghatározásánál helyesebben alkalmazhatók. Szintezt állította már előtte röpiratom egy másik birálója is. A félreértés itt teljes, s e helyen tünik ki legelébb, hogy értekezőnk szemlélődő (speculativ) bölcselkedő. Az elemzés és összekötés pusztán *gondolkodásunk logikai alakjai*, mik által előrejáró tárgy-észrevétel nélkül, szerintem gondolkodásunknak *tartalmat*, azaz *tárgyas igazságot*, nem szerezhetünk. A Berzsenyi-Hetényi-féle magyar egyezményes philosophia tudniillik e tekintetben az angol-francia philosophiára és Kant kritikáira támaszkodva, azt vitatja, hogy az ismeret anyagát a szemlélet által nyerjük, gondolkodás által pedig pusztán annak alakját. A ki tehát az észlelési módszer mellőztével, a philosophiai igazságot tisztán gondolkodva, elemzés és összekötés útjan akarja elő-

állítani, az ismeretünk anyagát is tisztán a priori, a fogalom dialektikai mozgásának teremtő erejével akarja alkotni, s az ilyen, ha egyezményes philosophnak nevezi is magát, pusztán szemlélődő philosoph, egyezményes lehet, de nem észlelő, hanem egyezményes tisztán a priori.

Ily felfogás mellett azután értekezőnk helyeselheti a módszerek német osztályozását: dogmatismus, scepticismus, criticismus, melyet én elvetettem, mivel pusztán történet-irodalmi úton keletkezett, s ismeretünk elemeire nem támaszkodik, mint az angol-francia osztályozás; sőt ily felfogás szerint még azt is állíthatja: hogy helyes dogmatismus lehet, sőt van. Én a német osztályozásnak más értelmet nem tudok tulajdonítani ennél: a dogmatismus elegendő okok nélkül állít, a scepticismus elegendő okok nélkül tagad; a criticismus elegendő okokkal állít és tagad. Melyek ezen okok? kérdezzük itt, mikre ez állítások és tagadások állapítvák? De ez ezen osztályozásból ki nem világlik. Ha meg akarjuk tudni, ismeretünk első eredeti elemeit kell tekintetbe vennünk, s ha ezt teszszük, azonnal előttünk áll az angol-francia osztályozás mint a kérdést fenekében eldöntő, s kénytelenítve érezzük magunkat elfogadására.

III. Ily alapnézetekben eltérvén egymástól, nem csodálhatni, ha véleményeink a philosophia *fő elvére* nézve is eltérők, bár mindketten egyezményes philosophoknak tartjuk magunkat, sőt az egyezményt az igazság próbakövének.

Ezen látszólagos anomalia érthetővé válik az által, ha meggondoljuk, mikép a philosophok e szó: *elv* alatt, nem mindig ugyanazt értik.

Egy lelkes társunk múltkori felolvasásom után úgy nyilatkozott előttem, mikép ő az egyezmény alany-tárgyas igazságát nem tagadja, sőt mind azon következményeket elfogadni kész, miket ez elvből származtattam; de tagadja, hogy az egyezmény elv, hogy elve lehessen a philosophiának. Elv szerinte oly alaptétel, mely egész világszemléletünk tartalmát meghatározza, tárgyasan szint úgy, mint alanyilag. Ily elvvel bír p. o. a materialismus állítván: minden anyag; ily elvvel bír Spinoza pantheismusa, tanítván: csak a végtelen állomány létezik. Ily elvvel bír minden monistikai rendszer.

Ily elvvel, az igaz, a magyar egyezményes philosophia nem bír, s nem bírhat, mert ily elvet lehetetlennek tart. Ezen philosophia, a mint ismeretünk eredeti elemeire nézve Kant tanára alapúl, úgy azon az elv meghatározásában is. Kant szerint tudniillik a philosophiának *alkotó* (constitutiv) elve nem lehet, hanem csak *szabályozó* (regulativ), azaz nem lehet oly elve, melyből az ismeret *anyagát lehozhatná* (deducálhatná), mert ezt ismeretünk csak szemlélet által nyerheti, és pedig egyenként, be nem végezhető sorban, úgy, hogy minden egyes tapasztalati ismeretünk egyenként az érzékek tanúságán alapzik; ellenben a tárgyak magyarázata, az ismeret, igen is bírhat elvvel, de csak oly nemüvel, mely annak nem anyagát, de helyes alakját határozza, mely ennélfogva szabályúl szolgálhat ismeretünk helyessége igazolására, és csakis erről lehet szó, mert ismeretünk anyagi tartalma helyességét biztosítja a szemlélet, a helyes észlelés; de *alakja helyességét*, a tárgyak *magyarázata igazságát*, kétségen kivül kell helyeznünk önmagunk s mások előtt; arra tehát általános szabályra vagy elvre van szükségünk.

Ily szabályozó elve a magyar egyezményes rendszernek az *egyezmény*. Igazságát itt nem akarom kitüntetni, de érintenem kell *megállapítási módját*, hogy bebizonyítsam, mikép․ az egyezmény nem csak elve lehet a philosophiának, hanem elve minden igaz ismeretnek is, mert legfelsőbb szabályozó elve a mindenség törvényszerüségének, melyet gondolkodva magyarázni szándékunk, s mely magyarázat helyességének próbaköve ismét csak az egyezmény lehet.

Minden testület, hogy magát mások előtt kitüntesse, hajlandó némi előjogok bitorlására. A bölcselkedők közt a monisták — kérem, ne vádoljanak státustitkok profanatiójával, mert hiszen a philosophiai osztály ülésében, tehát zárt körben, szólok — a monisták, mondom, bizonyos kizáró ismeretmódot vesznek igénybe, melylyel más emberek nem bírnak, és szerintök nem is bírhatnak. A szemlélődők p. o. észlelés nélkül, tisztán a priori, képezik a concret, a tárgyas ismeretet; mások, a sensualisták, materialisták, a dolgok lényegét hiszik ismerhetni, s azt tétova nélkül meghatározzák. A magyar egyezményes bölcsekedők ezekkel szemközt kény-

telenek megvallani, hogy sem szemlélet nélkül tárgyas ismeretet alkotni nem képesek, sem a dolgok lényegét nem tudják meghatározni, s e mellett kénytelenek még azon, a monisták szemében lealacsonyító vallomást nyílvánítani, mikép más ismeretmóddal nem is bírnak mint minden kifejlett öntudatú ember, mi mellett azonban azon sejdítésöket sem képesek *eltitkolni*, mikép azzal mások sem bírnak, úgy hogy emberek közt csak *egy ismeretmód* létezik, mely velejében abból áll, hogy a létezőnek tárgyait észleljük, s azoknak nem lényegét, hanem tüneményeit magyarázzuk, mi akkor történik sikeresen, ha a tárgyak törvényeit és céljait kinyomozzuk. Ebből áll körülbelül az egyezményes bölcselkedőknek, mint látni, igen szerény bölcsesége.

A mi már most elvök megállapítási módját illeti, minekutána csak szemléletből indúlhatunk ki, meg kell vizsgálniok: van-e az egyezménynek nyoma az emberi öntudatban, mint minden ismeretnek, tehát a philosophiainak is kútfejében, és másodszor: van-e nyoma a tárgyas ember és természet-világában, melyet a philosophia vég okai és céljaira nézve meg akar magyarázni? Az egyezményes bölcselkedő, belső életét észlelve, azt találja: belső életünk törvényes fejlődésének bélyege, szabálya, öntudatunk szerint, az egyezmény, egyezménye minden munkásságunknak, legyen az gondolkozásbeli, érzési, vagy akarati; és pedig szintúgy öntörvényeivel mint egymásközt, ezt utóbb bővebben meg fogom magyarázni; a külvilágot pedig észlelve meggyőződik, mikép az egyezmény hasonlókép főtörvénye a mindenség élete fejlődésének, az élet a külvilágban is akkor hatván törvényszerűen, midőn minden egyes erő önmaga törvényeivel egyezőleg hat, s egyszersmind az öszves törvények egymásközt. A mint tehát az egyezményes philosoph ismeretmódja, kiinduláspontjára nézve nem különbözik a természetbuvárétól, úgy az elvek meghatározásában sem, mert mindkettő adott és észrevett tényekből igyekszik a *törvényt* meghatározni, csakhogy a bölcselkedő ott kezdi működését, hol a természetbuvár a magáét bevégezte. Ez soha el nem hagyja a szemlélhető világot, s a természet tüneményeit *legközelebbi okaikból* magyarázza, az egyes törvényeket meghatározva, s az egyetemes

legfőbb elvet ki nem mondva, mert hiszen az egész mindenséget nem láthatja, s e szerint szemlélete köréből ki nem lépve azt nem is határozhatja meg, legalább nem mint természetbuvár; a philosoph ellenben *egészletre* (totalitásra) reflectál, és szemlélődve *az összes létezőnek* végokait, céljait s főtörvényét határozza meg, túl a szemlélhetőségen az értelmiség eszményi világába nyomúlva. Ha a természetbuvár az emberi ismeret határait túl nem akarja hágni, csupán az anyagi világ törvényeit és céljait kell magyaráznia, kinyomozván az anyagi tünemények okait, de nem fog annak meghatározására vetemedni: mi az anyag magában, mi a dolgok lényege, még kevésbbé határozhatja meg azt, a mi egészen vizsgálata körén kivül és túl van: mi a szellem magában? mert az anyag ismerete a külső érzékek tanuságán alapszik, a szellem ismerete ellenben a belső érzék, öntudatunk tanuságán; minélfogva a sensualistáknak még soha sem sikerült annak bebizonyitása, hogyan támadhatnak az emberben, pusztán érzéki fogékonysága által, a szemléleten s érzékiségen felülemelkedő *eszmék*, mint nem a materialistáknak: hogyan eredhetnek az anyag-, tér- és időbeli mozgalmak által gondolatok. De viszont a philosoph, ki öntudata által szellemünk belső tüneményeit észleli, maga részéről is e tüneményeket csak magyarázhatja, meghatározván szellemünk gondolkodási, érzési és akarati törvényeit; de öntudatunk az iránt nem tudosítván, mi a szellem önmagában? Ha ovakodó, nem is határozhatja meg lényegét, még kevesbbé terjesztheti ki vizsgalódásai eredményeit a külvilágra, állítván: minden szellem, az anyag csak annak megtestesülése. Hogy anyag és szellem létezik, az iránt külső és belső érzékeink által kétségtelenné tétetünk; töneményeik okait kinyomozván meghatározhatjuk törvényeiket is, de nem a szeleméit az anyagból, nem az anyagéit a szellemből, állítva: minden anyag, vagy: minden szellem; s annál kevesbbé, mivel azt sem tudjuk: mi az anyag, mi a szellem önmagában, tehát nem is mondhatjuk, hogy a szellem szintaz mi az anyag, vagy az anyag szintaz, mi a szellem. Ily állítások észhaladók (transcendensek) s mivel észhaladók, az egyezményes philosoph nem is törekszik erőnek erejével az anyagi és szellemi élet

nagy titkát kinyomozni, tudva hogy úgy járhat mint híres hazánkfia Nimbsch (Lenau) Miklós, ki sógora tollából eredt életirása szerint, ez erőködésben tébolyodott meg.

Az egyezményes bölcselkedő tehát monista nem lehet; nem magyarázza a szellemet anyagból, sem az anyagot szellemből, hanem az anyagot és szellemet önmagokból, s nem lényegökre, hanem tüneményeik törvényeire nézve. E tekintetben tehát *dualista.* De azért két egymásnak ellent mondó állományt a mindenség egészében nem állít, sőt a mindenség egységét, egységét az anyagnak és szellemnek, eszményinek és valónak: ez rendszerének veleje, mint ezt következő fejezetemben kitüntetem; itt csak azt akartam felvilágosítani, hogy az egyezményes rendszernek, mint kivántatik, *alkotó* elve nem lehet, s mellette azt is, mi úton állapítja meg *szabályozó* elvét.

IV. Ezen, ha úgy tetszik, kitérés után, melyre azonban a nyilvánított ellenvetések s az által kényszeríttettem, hogy világosan kitüntethessem a philosophia főelve iránti különböző nézetemet Szalai István úrétól, elmondván a szükséglett mondandókat, értekezőnkhöz térek vissza.

Szalai úr a philosophia elveire nézve Kruggal *materiális* és *formális* elveket állít, amarra a philosophiai ismeret anyagát, erre annak alakját állapítván. Materiális elve Krugéhoz hasonlít és szavai szerint így hangzik: „Vagyok én, vannak kivülem nem-ének, s nekem e nem-énekről ismeretem van.“ E tételek kétséget nem szenvednek, mert öntudatunk tényein alapúlnak; de használhatók-e a tárgyas ismeret igazolására? ez itt a kérdés, és ezt már Köteles Sámuel tagadta. Az ismeret anyagát tudniillik, mint már többször mondám, szemlélet által nyerjük, a szemlélet időben létesül, s esetékes, minden egyes tény, melyet általa nyerünk, egyenként az érzékek tanuságán alapúl; az ismeret anyagát tehát csak *gyüjteni* lehet, de nem elvből tudományosan lehozni (deducálni). A philosophia ennél fogva, szempontom szerint itélve, materiális elvvel nem bírhat, hanem csak formálissal, tudniillik oly általános szabálylyal, mely közvetlenül nem a tárgyakra, hanem a tárgyakróli ismeretünkre vonatkozik, s ennek helyességének igazolására szolgál. Ezen formális elvet értekezőnk gondolkodásunk ezen három alakjában találja: *tétel*, *ellentétel*,

egyezmény. E trias felette nagy szerepet játszik philosophiájában, mertnem csak *gondolkodásunk törvényeit* foglalja magában, hanem a *dolgok lényegét* is, minélfogva rendszere e bűvös trias dialektikai mozgása által szerkesztetik, körülbelül mint a szemlélődő philosophiáé, s egyezményes philosophnak csak azon oknál fogva mondja magát, mert bölcselkedésének lényege az ellentételek kiegyenlítésében, tehát egyezményben áll.

Szempontom szerint itélve, a tétel, ellentétel és egyeztető következmény, *itéletünk alakjai*, mint azokat a logika kimerítöleg adja elö. Ez már a szemlélődő philosophiának is számtalanszor megmondatott. Elvűl ezen alakok a philosophiának azon okból nem szolgálhatnak, mert pusztán logikai természetűek, s hogy képezhetné a logikának terminus majora, minora és consequentiája a dolgok lényegét? ezt nehéz elgondolni.

Mindemellett értekezőnk itéletünk ezen alakjaiba oly szerelmes, hogy miattok az egész logikát fel akarja forgatni, mivel ez, eddigi szerkezetében, az általa felállított elvnek meg nem felel, s mert meg nem felel, a gondolkodót képtelenségekre vezeti, antinomiákra, miket részletesen kimutatni igyekszik. A logika fogalmaink s itéleteink egymásközti viszonyait határozza meg; viszonyokat az emberi ész, mint értekezőnk is megjegyzi, teljesen belát, azért a logika három ezer év óta alapjaiban nem rendült meg, bár többek által ostromoltatott, s hogy értekezőnk felforgathassa, Tamás vagyok hinni. Elöadott antinomiái némileg Kant antinomiáihoz hasonlítanak. Ezekre nézve immár tisztába jöttünk, miszerint az elötüntetett képtelenségek az által erednek, hogy Kant a fejtegetett fogalmakat az egyik esetben tárgyas értelemben veszi, a tárgyakat mint tér és idöben létezöket, a második esetben pedig tisztán a priori, viszonyítás nélkül térre és idöre. Így szerencsésen kihozza az ellenmondást, mely eredetileg az észben nem létezhetik, máskép ez az igazság kútfeje sem lehetne. Értekezőnk antinomiáit illetöleg, a logika megkülönbözteti az *ellentételes fogalmakat* (conceptus contrarii) az *ellenmondó fogalmaktól* (conc. contradictorii), mit Szalai úr is érint; mindamellett nekem úgy tetszik, felhozott antinomiái onnan erednek, hogy a szóba vett tárgyakat, majd az egyik majd a másik fogalom szempontjából fejtegeti, mit azonban ez alkalom-

mal tárgyalni nem szándékom, erősen meg lévén győződve, hogy gondolkodásunk törvényei jól alkalmazva, képtelenségre nem vezethetnek.

V. Az ellentételes fogalmak fontosságáról azonban magam is mélyen meg vagyok győződve, s minekutána Szalai úr ezekbe helyezi az egyezményes philosophia lényegét, nem lesz felesleges azoknak természetét közelebbről meghatározni.

Köteles, Berzsenyi s Hetényi szerint az öntudat, a lélek, az ész magokban egyezmény. Mindent, mit külső vagy belső érzékeink által észre veszünk, *öntudatunk egységébe* az által kötünk össze, hogy ezen észrevételeket mindig az én gondolatával kisérjük, hogy eszméljük, mikép mí magunk vagyunk azok, kik ezt észre veszszük, és pedig állandóan, minden időben. Öntudatunk egysége pedig minden észrevételek *szükségesképi összeköttetését* tételezi fel, minélfogva azt, mit öntudatunk egységébe össze nem foglalhatunk, *ellenmondónak*, tehát igaznak nem tarthatjuk, sem azt, *mi össze nem függ*, mi összeköttetésben nincs az egészszel, vagy belőle nem következik. Öntudatunk tehát ezen alkotásánál fogva oly egyezmény, mely igaznak ismeri el azt, mi annak egységébe befogható, ellenben hamisnak azt, mi annak vagy magának *ellenmond*, s következésképen azt is, mi szükséges *összeköttetésben hiányzó*, minek *alapja nincs*, mi *következetlen*.

Öntudatunk ezen alkotásából a logika négy sarkalatos törvénye: az azonság, ellenmondás, kizárt közép és okság törvényei önként következnek. Az azonság és ellenmondás törvényei azt mondják: igaz az, mi öntudatunk egységébe foglalható, mi magában egyező; hamis az, mi öntudatunk egységébe nem foglalható, mi magának ellenmond. A kizárt közép törvénye csak az azonság és ellenmondás törvényeinek összefoglalása, ebben megegyeznek a logikusok; az okság törvényének foglalatja végre ez: öntudatunkban minden, mi a szükséges összeköttetést nélkülözi, tehát *alap nélküli* és *következetlen*, hamis; az pedig, mi öntudatunk egységével szükséges összeköttetésben van, mi *alapos* és *következetes*, igaz. Ime a logikának három ezer év óta hirdetett sarkalatos törvényei öntudatunk egyezményét bizonyítják! mert tartalmuk velejökben csak ez: igaz az, mi egyezik, mi egyezményes,

hamis az, mi nem egyezik (magával, vagy a következtetés alapjával), mi tehát nem egyezményes.

És már most magyarázzuk meg magunknak az ellentételes fogalmak eredetét öntudatunkban. Belső és külső érzékeink az *egyest*, a *különfélét* veszik észre, és pedig *esetékesen* t. i. időben, és soha be nem fejezhető sorban. Pusztán ezekből önmunkás szellemünk nem képes bevégzett *szükségképeni ismeretet* képezni, mivel esetékes természetöknél fogva soha *egészletet* (totalitást) nem képezhetnek. E téren behozásunk (inductio) soha sem lehet teljes, mert a legközelebbi tapasztalás megdöntheti észrevételeink egész eredményét. Azonban ezen tapasztalásból eredő, szellemünk *felizgatható érzéki fogékonyságán* alapuló ismereteken kivül, birunk még, öntudatunk eredeti alkotása szerint, másokkal is, melyek egyenesen szellemünk *önmunkásságából* erednek. Midőn tudniillik az észrevevés esetékes ismeretét öntudatunk *egységébe* foglaljuk, ezen esetékes ismereteket *egészletbe* (totalitásba) kötjük össze, *szükségképeni összeköttetésbe* hozzuk, másként azokat öntudatunk egységébe belé nem foglalhatnók. És ime ezen egymástól eltérő processus képezi az ellentételes *való* (reális) és *eszményi* (ideális) *világszemléletünket*, melynek egyik eredménye a természettan, a másik a philosophia. Való ismeretünk mindig az egyest, a különfélét veszi tekintetbe, s azt a tapasztalás fonalán a legközelebbi okokból magyarázza; eszményi, philosophiai ismeretünk ellenben mindig az ismeret *egészletére* vonatkozik, s a tüneményeknek *vég okait* igyekszik meghatározni. Öntudatunk alkotása szerint tehát *minden ismeretünk ellentételes*, *dualistikai* természetü, a philosophiai szintúgy mint a természettudományi; mert kérem: mit veszünk a külvilágról is észre? Szintúgy csak az egyest, a különfélét: az egészet, a mindenséget bizonyosan nem. De a különfélét csak ott különböztethetjük meg, a hol már egység létezik, mint egységet csak ott, hol különféleség van; az elemezés mindig föltételezi az összekötést, mint az összekötés elemezhető részeket. A különféle, egységből származván, s az egység különféléből állván össze, minden különfélében benne van egyszersmind az egység, mint az egységben a különféleség. Minden egyes tárgy a természetben önmagáért és

másért van, öncél és eszköz, ok és okozat, s ezen ellentételes dualismus keresztülvonúl gondolkodásunkon szintúgy, mint a természet életén; innen erednek az ellentételes fogalmak, itéletünk alakjai: tétel, ellentétel, egyezmény; innen a sarkulat (polarisatio) törvénye a mindenségben. De hát elvégre mi az értelme a gondolkodásunkban s a valóság életében mutatkozó ezen ellentételeknek, mik egyezményre lépvén, a különfélét egységbe egyesítik? kérdezheti valaki. Gondolkodásunk törvényei-e ezek, vagy a dolgok lényege, mint Szalai úr állítja? Nem, ezek a *gondolat s élet fejlődésének alakjai.* Ha gondolkodva az egyesnek és különfélének képzeleteit egészletben fogjuk fel, a lehető ismeret teljes körét csak az ellentételes fogalmak összefoglalásával s egyeztetésével fejezhetjük be; és szerezhetünk magunknak lehető teljes és világos ismeretet. Mi igaz, szép és jó p. o., csak az által válik teljesen világos ismeretté, ha egyszersmind a hamisat, rútat és rosszat gondoljuk hozzá. Így van ez minden fogalmainkkal: a hideget a meleg, a meleget a hideg által, a sötétséget a világosság, a világosságot a sötétség által ismerjük meg teljesen. Rosenkranz kiadá a rútnak aesthetikáját, s felvilágosítá általa a szépet — a contrario. — Hogy minden itéletünk tételből, ellentételből, és egyeztető következményből áll, szükségtelen mondanom, mint szinte tudva van, mikép a sarkulat törvénye a természetben egyetemes. Bátran állíthatom tehát: a mint gondolkodásunk ellentételek által fejlődik, úgy az élet is a természetben. Egy sark (polus) felkölti s hozza munkásságba a másikat, s ellentételeik kiegyenlítése, az egyezmény, határozza gondolkodásunk törvényszerüségét, az igazságot, s az életben a természet törvényszerüségét.

De hogy magyarázható ezen fenálló analogia gondolkodásunk és az élet közt, ezen egyezménye az eszményinek a valóval? ez most itt a kérdés. Erre már múltkori előadásomban, a „Magyar Parthenon Alapjairól“ értekezvén, feleltem. Gondolkodásunk nem csupán eszményi müködés, hanem *való is*, *életmüködés*, mert hiszen belső életerőnknek nyilatkozata, tehát, mint látni, *már magában egyezménye az eszményinek a valóval.* Az eszményi és való is ellentételes fogal-

mak, mik egymást föltételezik, az eszményi lehetetlen a való nélkül, mert a tárgy észrevétele nélkül nincs tárgyképzeletünk, mint gondolkodás nélkül viszont nincs ismeret általában. A mindenség *kosmos*, azaz szerves egység, melynek öntudatlan (physikai és kosmikai), s öntudatos, azaz szellemi erői szintazon *alaptörvényeknek* vannak alávetve, s a fejlődés sarkulati (poláris) szabálya szerint egymással teljes egyezményben hatnak. Ez határozza meg a fejlődés törvényszerüségét, s az állandó rendet Egyezmény nélkül, mond Cousin, a mindenség fen nem állhatna, nem két percig. E mindenségnek tagja, része az ember is, az ő élete, az ő erői, egyszersmind a mindenség élete és erői is, mert az egyesben és különfélében mindig egyszersmind benne van az egészlet és egység, mint az egység a különfélének egyesülete. Ember és természet lényegökre nézve tehát, szintazon törvényeknek hódolván, s gondolkodásunk törvényei egyszersmind az életnek törvényei lévén, törvényszerü gondolkodásunk szükségkép hü visszatükrözése a tárgyas élet törvényszerüségének, gondolkodásunk ellentételeinek helyes egyezménye, tárgyas érvényességgel biró magyarázója a sarki (polaris) ellentételekben fejlödő való élet egyezményének; de, ne feledjük el, csak akkor, ha elébb gondolkodásunknak észlelés által tárgyat, tartalmat szereztünk.

VI. Szalai úr a módszert a philosophia tartalmáranézve eldöntőnek tartja mint én, s mégis úgy látszik az eszlélesi módszert nem követi, hanem inkább a priori böleselkedik. Én ettől óvakodom, mert szerintem nincsenek *tiszta* a priori fogalmak, mint nincsenek tiszta a posterioriak. Az a priori mindig feltételezi az a posteriorit, mint ez az a priorit. A rendes félreértés e tekintetben ez : a prioriaknak tartjuk gondolkodásunk, érzésünk s akaratunk törvényeit, s azok is. De *tisztán* azok-e? Koránt sem, ismeretök, öntudatuk feltételezi az a posteriorit. Hogy jutunk, kérdem, e törvények öntudatához? Öntudatunk eredetileg közvetetlenül e törvényeket nem eszméli, hanem csak belsőnk épen benforgó gondolkodási, érzési és akarati állapotait. Ha azonban ez állapotokra reflectálunk, s elemzés, elvonás s összekötés által a mindnyájunkkal közös emberi természet gondolkodási, érzési és akarati

törvényeit kinyomozzuk: ezen processus által e törvények közvetett öntudati bizonyosságot nyernek, azaz a teljesen kifejlett öntudatban eszméltetnek. De el ne feledjük, hogy ez eszmélés nem közvetlen, hanem, mint kimutattam, *csak közvetett* természetű s ebbeli ismeretünk amint észrevevésből eredett, úgy észrevevésen is alapúl, tudniillik *belső érzékünk tanuságán;* e nélkül soha sem ismernők meg e törvényeket.

Bölcselkedési nyilatkozataim első és végső szava tehát mindig ez marad: Embereknek csak egy ismeretmódja van, s ez velejében szintúgy a természetbuvár mint a bölcselkedő ismeretmódja. Ha embert és világot ismerni akarunk, észlelnünk kell azokat, máskép rólok tárgyas ismeretet nem nyerhetünk. Az észlelési módszer e köztapasztalású, mindenki által elismert tényeken alapúl: vakon születettek nem képzelhetik a színeket, s következéskép a festészetről fogalmok sincs; süketen születettek nem képzelhetik a hangokat, tehát a zenéről ismeretök nem lehet. E tények egyszerűk, világosak. A ki tisztán a priori bölcselkedik, ki e módot mélynek, tudományosnak tartja, annak elébb e tényeket meg kell cáfolnia Ha ellenfeleink ezt teendik, mi észlelési bölcselkedők nem fogjuk őket többé azon szemrehányással bosszantani: hogy bölcselkedésök tartalomnélküli üres fogalomjáték; hanem félretevén minden vitatkozási makacsságot, azonnal seregestül általmegyünk táborukba, s a hosszu s fáradságos tapasztalás helyett, kényelmesebb s rövidebb szemlélődés módjokat követendjük, igen örülve, hogy a mellett mi is elvégre a mélység és tudományosság előjogaiban részesülhetünk.

CSURGÓI KÚNHALMOK.

PADOS JÁNOSTÓL.

Olvastatott az akademiában martius 9. 1857.

Fejér vármegyei Csurgó helység történelmi tekintetben is érdekes hely. A vaskapu ugyan, mely halhatatlan emlékezetű királyunknak, a nagy Hunyadinak halastavát elzárta, s a fölötte emelkedő hegy, melyen némi sáncolatok nyomai látha-

tók, már az iszkaszentgyörgyi területen levén, nem tartozik Csurgóhoz; de annak tőszomszédságában esik, s azon időkre emlékeztet, midőn a törökök Fejérvárt ostromlották. Azonban ne időzzünk soká ezen sáncolatoknál, melyek a pompás kilátáson kivül egyéb tudnivalót nem nyújtanak; hanem menjünk ki a szilvakúti major felé, a Bodajkkal határos ereszvényi erdőbe; ott találandjuk ama sírokat, melyeket én, bizonyosabb adatok hiányában, kúnhalmoknak nevezek. Sokszor jártam itt, majd gombát keresve, majd madártojást, a fiatal fák árnyas hűsében; s valahányszor ama nagy halmoknál megpihentem, melyek az erdők mélyében, fákkal benőve, bizonyos irányban, Csurgótól éjszaknyugat felé vonúlnak, mindig vágytam tudni, vajon mit rejthetnek ezek magokban? mert azon, hogy emberi kezek művei, alakjoknál fogva nem kételkedhettem; s a hetes szám szent a magyaroknál, s a velök rokon népeknél, bennem nagy érdeket ébresztett. De hiába kérdezősködtem felölök; fölvilágositást sehonnan nem nyerhettem. Némelyek régi határdomboknak tartották; mások, kik a történetekben jártasabbak, vándornépek emlékjeleinek; én kúnhalmoknak. Hogy tehát bizonyosságot szerezzünk magunknak, többen, a gróf Károlyi úrfiakkal egyetemben elhatároztuk, miszerint az említett halmokat fölásatjuk. Ezen ásatás a jelenévi szünnapok eredménye volt, melyet a tudomány érdekében ezennel közrebocsátok.

Azon halom, melyet az ásatásra kiválasztottunk, ugymint a többi között legszabályosabb, átmérőjében hét ölnyi volt. Az ásást Kosztics Antal urodalmi mérnök vezérlete alatt, ki a munkát teljes szorgalommal, figyelemmel és érdekkel kisérte, megkezdvén, fölülről lefelé, mintegy másfél ölnyi mélységben, egy terméskövekből összerakott rétegre találtunk. A szerencsés kezdet ösztönözte szorgalmunkat, s alig tettünk még két ásónyomot, midőn a legelső oszlop szemünkbe tünt; utána a második, harmadik, negyedik, s ezen oszlopok egy négyszöget képeztek. Fölöttük gerendák állottak; de a fa a régiség miatt egészen elkorhadva. Az oszlopok által képezett négyszöget kerítés gyanánt roppant kőhalmazok vevék körül. Két és fél ölnyi mélységben cserepekre akad-

tunk, néhány a rozsda által egészen megemésztett vasdarabra, s amidőn a földet egészen kitakarítottuk, az éjszakfelőli sarokban egy hamvvederre, mely azonban egészen össze volt zúzva, s egy maroknyi hamunál egyebet nem tartalmazott. E szerint meggyőződvén, hogy ezek csakugyan sírhalmok, föladatunk nem egyéb volt, mint megtudni: mely korból s minő népektől valók. De haszontalan lön minden igyekezet: oly jelvényre, miből valami bizonyosat következtethettünk volna, nem akadtunk. Annyit mégis kipuhatoltunk, hogy itt valamely vitéz porai nyugszanak, mert az urnához közel egy vaslándzsát és más két szúróeszközt találtunk; azután alább a másik oszlopnál, két réz gombot, négy gyürűnyi nagyságú rézkarikát, számos apróbb kerekecskét és csatféléket, mik vagy lószerszámon, vagy kardszíjon lehettek; mert bennök az elrothadt bőrnek némi maradványi láthatók. Végre, mi legkülönösebb, egy hosszu réztűt; olyat, minőt az asszonyok hajokban szoktak viselni; egy cserépedényhez való fogantyút, és még két más cserépkarikát. Tovább keresgélvén, még egy pár oszlopot és gerendát fedeztünk fel, s az oszlopok mellett mindenütt hamvvedreket, a rájok nehezedett súly alatt úgy összezúzottakat, hogy egyet sem lehetett épen kivenni, vagy darabjaiból egészen összeállítani. A cserepek tiszta hamut és égett csontokat takartak. A szén elválasztva külön edényekben állott; miből látjuk, hogy a régiek arra ügyeltek, nehogy az emberi test maradványihoz idegen részek vegyüljenek. Az egyik cserép közelében nagy csodálkozásomra égett csontok voltak összehalmozva; azonban a sértésnek állkapcája és két agyara csakhamar megmutatta, hogy itt hallotti tort is tartottak: amint ez a magyaroknál szokásban volt, és némely vidékeken szokásban van még mai nap; s a lakomából fönmaradt csontokat a halottal egy gödörbe temették. Mert azon véleménynek, hogy valamely ragadozó állat magát beásta, és az hozta volna ide a csontokat, elejét veszi ama körülmény, miszerint a nagy kőhalmazon át ragadozó állat be nem juthatott, s a mondott csontokon a marásnak semmi nyomai sem találtatnak. Leltünk egy más urnában apróbb csontokat is, u. m. kaponyákat, lábszárakat, lapockákat, oldalbordákat stb, minők a menyétekéi és egerekéi.

Ezek hihetőleg addig, míg a halom be nem volt fedve, a test szagára lopóztak be, és magok is a hamvvedrekben lelték sírjokat. Ennyiből állanak fölfedezéseink.

Az egész halom tehát szabályos köralakú, hét ölnyi átmérőű, melynek közepén, oszlopokkal és gerendákkal elzárt, termésköből összerakott halmazokkal körülvett, két öl hosszú, másfél széles, és közel három ölnyi mély négyszögtér találtatott, építve délről éjszaknak. A nyilás két oldalról párhuzamos gerendákkal volt bélelve, torkolatánál két oszloppal, s a gerendák között nagymennyiségü kövekkel elzárva. Maga a temetkezés helye igen jól volt választva. Ha a sírhalomra fölállunk, és délről éjszaknak nézünk, balról találjuk a Gaja-völgyet és hasonnevű patakot, jobbról a vértesi hegyeket, mik a szemnek gyönyörteljes élvezetet nyújtanak. Így képzelem magamnak a régiek szentelt berkeit.

Azt kellene most meghatároznunk, hogy mely korból, s kiktől valók ezen halmok. De az eddigi fölfedezések után hamarább lehetne megmondani, hogy kiktől nem valók. Véleményem szerint tehát celta népektől nem valók; mert azoknak rézfegyvereik voltak. A rómaiaktól sem valók; mert akkor becsesebb dolgokat kellett volna találnunk, különösen valami pénznemet, a vámot, melyet Karonnak a túlvilági révésznek fizettek Styx folyamán. Továbbá a rómaiaknak edényei téglaszinüek szoktak lenni, az itt találtak pedig fényesmázosak és feketék; szemtanúk állítása szerint hasonlók azokhoz, melyeket a Kúnságban találtak. Egyébiránt a rómaiak nem is hánytak halmokat az ö halottjaik fölé; ez a kúnok s a velök rokon népek szokása volt; valamint ezt Ipolyi Arnold nagybecsü munkájában (Magy. Mythologia), őseink temetkezési szertartásairól értekezvén, körülményesen leírja, és már Horvát István, halhatatlan emlékezetü tanítóm, a scythákról följegyezte, hivatkozván Herodotra, ki a scythákról azt mondja: „Humum certatim aggerunt, magnumque studium adhibent, *ut tumulum erigant quam maximum*"; és Rubruquisra: „Comani faciunt *magnum tumulum* super defunctum stb." „Ibamus ergo versus orientem, nihil videntes, nisi coelum et terram, et aliquando mare ad dextram, quod dicitur Mare Tanais, et etiam *sepulturas Cumanorum*,

quae apparebant nobis a duobus leucis, secundum quod solebant Parentelae eorum sepeliri simul.“ (Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetiből. 41, 42. l.) Megegyezik vele Jean de Joinville sz. Lajos francia királynak udvarnoka, ki egy előkelő kún nemes elbeszélése után írja: „Dicebat in regione Regis Comanorum defunctum fuisse magnatem agri ditissimum et principem, cui defuncto ingens in terra excavatus est scrobs latitudinis summae stb. Demum — ad memoriam ac recordationem eorum, quos sepulturae dederant, super scrobem *e lapidibus atque humo magnum excitabant tumulum*.“ Úgy hogy a fölhozott és más hiteles történeti kútfők nyomán, nemzeti muzeumunk régiségeinek őre a nagy tudományu Érdy János, nem kételkedik állítani, miszerint *„a tumuli név alatt ismeretes sírhalmok, bárhol fordúljanak is azok elő a világon, mind a magyarországi s magyar nyelvű kúnok ősei által emeltettek.“* Nicephorus Gregoras tanítja: „Hi vero Hunni et Comani vocabantur: erant etiam, qui eos Scythas nominarent.“ (Magy. Acad. Értesítő 1853. V. sz. 286. l.) Azért tehát addig, míg valaki a fenemlített sírokról ellenkezőt nem bizonyít, én azokat hún- vagy kúnhalmoknak tartom, annál is inkább, mert tudjuk, hogy Csurgó közelében nagy csatákat vittak.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

Lásd II. füz. 120. l.

— A martius 19-kei összves ülésben még a következő ajándékok nyújtattak be *a könyvtár* számára, még pedig külföldi tudósok részéről, ú. m. 1. Dr. *Guggenbühl*től: a) Die Cretinen-Hellanstalt auf dem Abend-Berg in der Schweitz. Bern, 1853. b) Dr. R. *Froriep*: Die Rettung der Cretinen. Bern, 1856. c) *Gaussen*: The Wonders of the Abendberg. Bern, 1857. c) *Scoutetten*: Une visit à l'Abendberg. Bern, 1857. 2. *Itanus J. J.*-től: Über die alterthümliche Sitte der Angebinde bei Deutschen, Slaven u. Litauern. Prag, 1855. 3. *Hart János*tól: The Relations of the English language to the Teutonic and classic branches of the Indo-european family of languages. Phil. 1854., és 37. ik Annual Report of „The Controllers of the public Schools of the first School district of Pennsylvania.“ Phil. 1856. 4) *Meyer Ernő*től: Ueber die angebliche Abstammung des Normanni-

schen Königsgeschlechts Sisiliens von den Herzögen der Normandie. Minden, 1850. — F. Schiern's Übersicht der Auswanderungen d. Normannen aus der Normandie nach Italien und der ersten Eroberungen derselben in Neapel und Sisilien. Minden, 1851. — Onomastikon Chronographikon Hierarchiae Germanicae. Minden, 1854. — 5. *Radlinsky Jakab*tól: a) *L'America prima di Cristoforo Colombo. b) *Il Fedone. c) Alessandro Magno, influenza delle sue conquiste sull'Asia e sull'Europa. Mantova, 1857. — 6. *Trask János*-tól: Report on the Geology of northern and southern California. Sacramento, 1856. — 7. *Treadwell Dániel*től: On the Practicability of constructing cannon of great caliber, capable of enduring long-continued use under full charges. Cambridge, 1856. — *Hazai tudósoktól*: 1. *Csorba József lltag*tól: Imadsagos Keonyvechke magiar nielven. Praga, 1615. — 2. *Lugossy József* lttól: *Szócsalád-rendszer. Nyelvészeti egymásután. Pest, 1856. — 3. *Nagy József* és *Láng Adolf*tól: Magyarhoni Természetbarát. 2. füz. Nyitra 1857. és ugyanaz németül.—3. *Sujánszky Antal*tól: Sz. Lant. Pest, 1857. — 4. *Roboz István*tól: *A Balaton szerelme. Pest, 1856. — 5. *Rónyi Sándor*tól: *Népszerű Levelek Tudományreformot illetőleg. Pest, 1857. — 6. *Toldy Ferenc*től: Grammatica Philippi Melanchtonis recognita et locupletata. Bartphae, Typis Jacobi Klöszl, 1641. — 7. Továbbá az illetőktől a kalocsai érsekmegye, a sz. Benedeki és Piarista szerzetek névkönyvei 1857-ről. — 8. A kézirattár számára *Vitkovics Miklós* és *Gábor urak* Horváth Ádám: Holmi című folio kézirat kötet 1789/90-ből. Végre 9. *kötelmi példányokban* beadatott a budai egyetemi nyomdából 2db, a kecskemétiből 3, a pápaiból 2 db.

A nyelvtudományi osztály ülése martius 26. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztály részéről: Ballagi, Húnfalvy ll. tt. — Más osztályokból: Bugát, Érdy, Győry, Horváth Cyrill, Szalay rr. tt. — Brassai, Pauler, Tóth L. ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Húnfalvy Pál* lt. a tárgyas igékről értekezett a magyar és mordvin nyelvekben, tekintettel egyéb rokon nyelvekben is.

— *Bugát Pál* rt. „Szócsintan" című kézirati munkáját ismertette, s abból mutatványt közlött. Mire *Toldy Ferenc*, mint osztálybeli rendes tag úgy nyilatkozott, miszerint kötelességének tartja ez előadásra megjegyezni, hogy az abban ajánlott szóalkotási források a magyar nyelv törvényeivel merőben ellenkezvén, el nem fogadhatók.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1857. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVII. Év. 1857. IV. Sz.

NÉMELY ALGEBRAI FOGALMAKRÓL,

S EZEKNEK GEOMETRIAI ALKALMAZÁSÁRÓL.

BRASSAI SÁMUELTŐL.

Olvast. az akademiában martius 16. 1857.

Tisztelt akademia! Midőn most elsőben van szerencsém szót emelni, s felolvasást tartani azon osztályban, melybe engem sorozni méltóztattak, jól érzem elégtelenségemet, miszerint nem vagyok képes oly tárgygyal foglalkodtatni becses figyelmöket, a mely méltó volna ily tudós társaság állásához, ha minden úgy lenne, a mint lennie kellene, s remélhető Isten s magunk törekvése után, hogy lesz is. Világosban fejezem ki véleményemet.

A létező akademiák működésének szemléléséből inductio utján következik azon állítás, hogy egy tudós társaság fogalmától elválaszthatlan vonás a tudomány haladtatása, korlátai tágítása. Igaz ugyan, hogy ez minden szaktudósnak szintúgy kötelessége, de az akademiák e tekintben jeles előnynyel birnak az egyének felett. A tudomány haladása véleményekben, tények előadásában s állítmányokban nyilatkozik. Midőn magán tudós magán munkájában, vagy tanszékén ilyekkel áll elő, úgy szólva, csak maga szakálára teszi. Az érdeklett illető közönség előtt nem létezik más garantia, hanem vagy elhiszi ama tudós szavára és tekintélyére, vagy ab ovo meg kell vizs-

gálnia annak egész alkotmányát anyagi és alaki részleteiben. Mind ezek fenn maradhatnak ugyan az akademia keblében hirdetett véleményekre sat. nézve is ; de itt hozzájárúl ám az, hogy ott van a szak-,meglehet, vetélytársak ellenőrködő szeme és füle, s ha a vélemény netán nem elég alapos, a tény nem eléggé valósúlt, az állítás nem eléggé bizonyított, mindig készen áll a hiány vagy hiba kimutatására. És ez az, mi az eredményeket élvezni akaró közönségnek minden esetre kényelmet nyujt, a tudomány haladó lépteit képviselő új tételeknek némi garantiát ád, s az akademiának minden bizonynyal tekintélyt szerez. De jegyezzük meg, nem úgy jön el ama tekintély, az akademia legdicsőbb koszorúja, mint Istennek ingyen áldása, mely összedugott kézzel is meglep bennünket ; hanem megemlékezve a francia közmondásról : „segíts magadon, s Isten is segít rajtad,“ követve a fennérintett eljárást magunknak kell munkálkodni benne. Teszszük-e mí ezt? az szintén nem tartozik jelen vizsgálatom körébe, mint átalán fogva az a másik kérdés sem, vajon akademiánk tapasztalati fogalmában megvan-e a feljebb követelt vonás? De igen is oda tartozik, mivel tárgyam csekélységének mentsége épül rajta, puhatolódzni, vajon azon osztály, melyhez felszólalásomat van szerencsém intézni, van-e körülményeinél fogva azon állapotban, hogy az emlegetett követelésnek megfelelhessen?

Osztályunk azon — merjük mondani, nehéz — állásban van, hogy egymástól módszerökre nézve merőben, söt polariter különböző tudományokat tárgyal. A mathematika lényegesen és kirekesztőleg speculativ, syntheticus, construáló tan. [1]) Nem csak maga magában az, hanem midőn a töb-

---

[1]) Halljuk ugyan gyakran e kifejezést „analysis, analytica geometria, analytica mechanica, analysis infinitorum“ sat, melyek felülegesen tekintve kétségbe hozhatnák a szövegbeli megkülönböztetés helyességét, vagy legalább átalánosságát. De ennek oka az, hogy az „analysis“ több értelmű szó, épen úgy, mint a „nap“ mely dies-t és sol-t jelent. Még pedig oly sok értelmű, hogy megvitatásuk egy külön értekezést igényelne. Itt igazolásúl csak kettőre terjeszkedem. Analysis a szövegben nálam azt a logikai eljárást teszi, melylyel a tényekből s ábrázolatokból fogalmakat vonunk el. Keppler a csilla-

biektől veszen át keze alá tárgyat, azzal is ugyan ezen módszer szellemében bánik el. A többi, ezen osztályba tartozó tanok ellenben szintoly lényegesen inductiv és analysáló, nyomozó természetüek. Szóljunk elébb az utóbbiakról. Hogy ezekben dolgozni, bennök haladó lépéseket tenni lehessen, tények teméntelen halmazára, terjedelmes és költséges készülményekre, műhelyekre, természetiek gyüjteményére, szokszor utazásokra van szüksége az embernek. És már most, csak ez egy tekintetből döntőleg kérdem: hányadikunk van abban az állapotban, hogy ilyes eszközök felett rendelkezhessék? És ha valahogy — posito sed non concesso — találna lenni, akkor nem az akademián, hanem rajta lesz a felelősség, hogy Évkönyveink és Értesítőink oly keveset mutathatnak fel, a mi előhaladó lépést tanúsítna a tudományok ezen osztályzatában. Szabadjon egy kissé irígy szemet vetni a többi osztályok szerencsésebb tagjaira, kik korán sem függenek anyagi feltételektől, s a kiknek legfeljebb egy könyvtár tág mezőt és termékeny földet szolgáltat gazdag aratásokra. Igaz, hogy a

---

gászati három törvényt analytice hozta ki; Newton synthetice építette fel „Principia“-ja alkotmányát. A mathematikában pedig két különböző használata van. Egyik szerint azt teszi, hogy: „kibontás, Entwickelung, développement, evolutio,“ melynek mivoltát legkönynyebben példákból láthatni:

$$(a+b)(c+d) = ac + ad + bc + bd$$

$$(a+b)^n = a^n + na^{n-1}b + \frac{n.\,n-1}{2}a^{n-2}b^2 + \ldots\ldots$$

$$a^x = 1 + \frac{x}{m} + \frac{1}{2}\left(\frac{x}{m}\right)^2 + \frac{1}{2.3}\left(\frac{x}{m}\right)^3 + \ldots\ldots$$

$$\log.(1+x) = x - \frac{x^2}{2} + \frac{x^2}{3} - \frac{x^4}{4} + \frac{x^5}{5} - \ldots$$

$$\sin.\ x - \frac{x^3}{2.3} + \frac{x^5}{2.3.4.5} - \frac{x^7}{2.\ldots.7} + \ldots\ldots$$

$$\cos.\ x = 1 - \frac{x^2}{2} + \frac{x^4}{2.3.4} - \frac{x^6}{2\ldots.6} + \ldots.$$

S mivel az úgynevezett alsóbb és felsőbb analysis legtöbbnyire ilyes kibontásokkal, fejlesztésekkel foglalkodik, innen szokásba jött magokat a tanokat is úgy nevezni. Itt legalább, ha más értelmű is, nem téveszt az elnevezés. De az „analytica geometriában,“ hol nincs semmi ilyes bontás, és merőben a synthetica methodus szerint folynak az állítmányok lehozatalai, épen helytelen az a szó, és csak arra használ, hogy a construáló — rajzoló — geometriától legyen megkülönböztetve.

tiszta mathematicus teljesen osztozik ezen szerencsében, sőt állása még kedvezőbb. Neki még könyvtár sem kell, s a ki egyetlen egy könyvből, mely magába foglalja a tudomány rendszerét, annak legszélső határáig nem bír jutni, abból soha sem lesz Euler vagy Lagrange. Történelmileg áll, hogy a legfényesebb fölfedezéseket fiatal erők tették. Gauss huszonnégy éves korában írta a „Disquisitiones arithmeticaé"jét, 32-tőben a „Theoria motus corporum coelestium"ot, s hosszúra terjedt éltében semmit sem tett, a mi ama ragyogó jelenségekre homályt vetett volna; az öreg Euler pedig három fertály százas pályáját — egy elemi Algebrával végezte be. De itt a tovább lépés nehézsége pótolja a kutatások terjedelmességét. A ki a roppant épülethez csak egy új szobácskát akar ragasztani, annak a régi épület minden zugát kell ismernie nem csak, hanem nagyából utána is építnie, legalább azon osztályát, hova szobácskáját akarja illeszteni. Tegyük hozzá, hogy a puszta mathematikai foglalkozás, ez pedig szükséges, ha nagyot vagy újat kivánunk teremteni, — annyira igénybe veszi a lélek minden tehetségét, a benne lényeges módszer annyira sajátságos, feszes mintába erőlteti az illető egyén gondolkozása módját, hogy egy angol író tüzetes értekezést írt annak bebizonyítására, hogy a mathematikusok, köztök a legnagyobbak, rend szerint más tekintetben ügyefogyott emberek voltak. Én ugyan ezen az áron sem átallanám megvenni, ha lehetne, egy Newton, egy Laplace dicsőségét; de mit tehetek róla, ha „vires deficiunt animique." Aztán, fajdalom! kenyérkeresési gondok, szükségek, s őszintén, ha szégyelve is, megvallom, olykor többfelé-kapás is, meggátolt az ide megkivántató kitartásban.

Tehát midőn jól tudom, hogy egy akademiai székben ezen testület méltóságához egészen illő tárgy, csak egy eddig nem integrálhatott forma integrálására szükséges fogások kitalálása lehetne, ki kell mondanom, hogy még a mások kisérleteinek szemmel, s észszel kisérése is elég bajt ád és néha áthághatlan gátot vet elömbe. Ennél fogva nem marad más teendőm, mint az épület régi falait s alapjait kongatnom, s a hol netalán gyenge helyet vennék észre benne, erősítésére keresnem módot. Szóval, előadásom egészen elemi természetű

lesz, s a tudomány némi alapfogalmait fogja rostába vetni. Ha vagy egy ép szemet találok megtakarítni, fogadja szívesen igyekezetem zsengéjét a tisztelt társaság. Erre annál inkább számot tartok, mivel a tudománynak nem csak intensiv gyarapítása, hanem külterjedésének eszközlése is szolgálatot teszen. Az újabb iskolai reformok következtében eddig nálunk szokatlan alkalom nyilt a mathematika tanulására, s ha elemi vizsgálódásaim néhol tán annak rögös útját egyengetnék, vagy tanítónak és tanulónak némely homályos vagy homályosított tárgyakban tisztább fogalmakat nyujtanának és így szilárdabb épületet, vagy ennek alkotásában gyorsabb haladást biztosítnának, abban is lenne egy kis nyereség.

Előadásom tárgyai némely algebrai fogalmak levén, szükségesnek látom a fogalmakról átalában, s a mathematikaiakról különösen egy pár szót szólani.

A fogalmak közt ahhoz képest, a mily módszerű tudományhoz tartoznak, igen lényeges különbség van. A speculativ tudományok saját fogalmai határozottak, változhatlanok, örökösek; az inductiv fogalmak közelítők, változhatók (azaz tágúlhatók vagy szűkülhetők), ideiglenesek. Oka egyszerű és világos; amazok „a priori,“ ezek „a posteriori“ eszmék. Amazok szemlélet- s gondolat-formáinkban rejlenek, melyek nem különben örökösek és változhatlanok; emezek bizonyos számú, eddig tapasztalt tényekből vonvák el; bármely újabb tény új vonásokat ragaszthat hozzájok, vagy eddigelé lényegeseknek tartottakat érvényteleníthet. Hozzak fel példákat? Az electricitas és magnetismus ma is azok, mik Muschenbroek idejében voltak; de mennyire különböző volt a leydai híres tanár fogalma rólok attól, a mi ma p. o. a Becquerel-é! Lavoisier savanya, sava, más volt fogalomban, mint a hogyan ma értelmezik mind a savanyt, mind a sót. Az „arany“ fogalmának egyik fővonása még ma az, hogy kémiai elem; de ez csak ideiglenesen tartozik hozzá, mert bizony azért nem merülünk alchymistai ábrándokba, ha lehetségét képzeljük, hogy az arany valaha még felbontható lesz. Vegyünk egy átalános példát a természetrajzból. Linné bizonyos növényfajok közt kitűnő hasonlatot lát s egy nemet állít fel, melynek jellemei legyenek *a b c d e f*. Megint hasonló módon egy másikat,

m n p q r s jellemekkel. A két nem fogalma hát meg van állapitva — ideiglenesen, t. i. a Linné-ismerte fajoknál fogva. Igen de későbbre új fajokat fedeznek föl, melyeknek közös jellemei *d e f m n p*. Ezeket az elébbi nemek egyike alá sem vihetni; előáll hát egy Necker, s új nemet alkot belőlök. De nem csak, hanem az elébbiek fogalmában illetőleg a *d e f* és *m n p* már nem lényeges jellemek többé, hanem csak annyiban, a mennyiben a *d e f* az *a b c*-vel, s nem az *m n p*-vel, az *m n p* a *q r s*-sel és nem a *d e f*-fel vannak kapcsolatban. A fogalom hát már megváltozott, bár neve s alaptárgya megmaradt. Tele ilyenekkel a természetrajz történelme. Ellenben soha semmi tény fel nem forgatja, semmit hozzájok nem tehet, semmit belőlök el nem vehet, midőn ily fogalmakról van szó: hogy a quotiens — legyen „részes" vagy „hányados" — az egyik tényezője egy adott szorzatnak, s adott másik tényezőjének; hogy a kör egy ponttól a lapon egyenlő távolságra fekvő pontok geometriai helye sat. De még az a különbség is van tudományra vonatkozólag a két nembeli fogalmak közt, hogy a speculatio egyszerűbb, felsőbb, átalánosb fogalmai alapkövek, melyekre épül synthetice a tan épülete függetlenül a kivül adott tényektől, holott az inductio-félék zárkövek, melyeket a tények széles alapjára fektetett alsóbb és részletesb fogalmak falaira, s boltjaira utoljára tesznek fel. Innen van hogy, ha ma a mathesis elveszne, egy remete-barlangban, vagy Amerika őserdeiben is lehetne reconstruálni; de ha pl. a kémia veszne el, csak a mostani iparmíveltség állapotának tartós föltételével lenne remélhető helyreállítása. Emlékeztetem t. hallgatóimat Liebig azon nyilatkozatára, miszerint a mostani kémiát az „üveg" és „kaucsuk" tették lehetségessé. Innen van, hogy a mathematika, mint absolut törvényadó, fennyen követeli végzései okvetlen, korlátlan elfogadtatását, holott az inductiv igazság csak mint valószínű vélemény, mint szerény tanácsadó lép fel. Ezen autokratai hatalmát még ott is fentartja a mathematikai speculatio, hol inductiv igazságok gyámolának vagy alapjának kinálkozik. Frauenhofer kisérletkép foglalkodott a spectrummal, s az általa lelt s róla nevezett spectrum-vonalokkal, s a tan egy átalános törvényt sem köszönhet neki; holott másfelül Fresnel, ki 1814-ben, vidéki

elvonúltságában még nem tudta, mi a fénypolarisatio, párizsi ismerőseitől értesülve nyolc hó múlva a fényhullám elméletével álla elő, mely nem a kisérletektől kér igazolást, hanem tőlök követeli, hogy az általa szabott rámába illeszkedjenek; maga diktál még meg nem tett kisérleteket, melyeknek az általa parancsolt eredményekkel társúlva kellett megjelenniök. — Avvagy azt vélik-e, uraim, hogy Leverrier izgatott feszültséggel várta Encke vagy Galle válaszát, midőn megirá nekik, hogy Neptunt keressék fel az égboltozat ezen s ezen helyén? Nem biz ő! Legfeljebb azon aggódhatott: nem követett-e el számításában valamely egyéni, vétségi hibát, melylyel majd a tudomány tekintélyét veszélyezte volna.

Bármily szoros kapcsolatban áll is a mathematika fogalmainak e jellemzése azon igazságokkal, melyekre a t. t. t. figyelmét még mindig fentartani kérem, mégis ily hosszadalmasan nem ereszkedtem volna ki reá, ha egy második materialista kor, mely fajdalom épen a miénk látszik lenni, gyarló inductiv fogalmaiban bizakodva, több szenttel együtt a mathematika ezen fényes előnyét is nem fenyegetné sárba-rántással. Ime egy korábbi anyagosító időszak (a XVIII. századbelit értem) meghunnyászkodva vonta hátra ostromkosait a mathematika rendűletlen épülete előtt. Lám az encyclopaedisták egyik kortársa a mathematikai bizonyosság alapját abban kereste, hogy a „mathematikus maga alkotja értelmezéseit." — (Csak egy lépéssel odább, csak azon kérdés eldöntésével: honnan veszi erre meghatalmazását a mathematikus? már a teljes igazságot ölelte volna Buffon, midőn így csak kézcsókolásáig juthatott.) És ezek után, e tényekkel szemben felcsattan egy edinburgi tudós és egy tudós társaság keblében meri vitatni 1856-ban, hogy a „geometria tapasztalati, inductiv tudomány," és hogy Euklides soha sem jutott volna a legelső propositiójáig, ha nem látta volna, hogy egyik szarufa a másikat feltámasztja, vagy pedig két ló két cövekhez, nem elegendő távolságra pányvázva, olykor összeütközött. Méltó állítmány azon classicus földhez, mely a „common-sense" philosophiát vagy inkább nem philosophiát termette s nevelte! Ime, miután Hume skepticismusa, mely még az ok és következés kategoriája érvényességét sem ismerte el, süveget emelt a mathematika bizonyossága s követ-

kezetessége előtt, — egy mathematikus a XIX. században nem meri a positiv és negativ mennyiségek fogalmait elméletileg megállítani, hanem kártyától és kockától, „Handelsbilanz"tól s mit tudom én mitől koldul esetleges adatokat, hogy a tanulónak némi zavart eszmét adjon ama kristály tisztaságú s rendíthetlen dolgokról.

Én t. t., ámbár mindkettőre ok és alkalom volna, ezekre sem a „risum teneatis"t ki nem mondom, sem pedig boszankodásomat ki nem fejezem, hanem igyekezem kipótolni azt, mit az érintett tudós, véleményem szerint, helytelenül elmulasztott, s a positiv és főleg negativ mennyiségek fogalmait fogom construálni s kifogástalan értelmezésöket adni.

I.

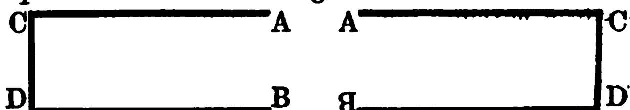
1. §. A mathesis fő alapelve az, hogy az *egész egyenlő a részeivel, ezeket mind együtt gondolva.*

Legelsőben is megjegyezzük, hogy ezen elv képzelésére s igazságának átlátására semmi tapasztalati tárgy nem szükséges. Az ürnek, az emberi képzelődéstől elválhatlan belső szemlélete tökélyesen elég erre. A végetlen terjedelmü ürnek egy darabját kéjünk szerinti korlátolt alakban gondolva, ezt egésznek nevezzük, s ebben ujra darabokat azaz részeket gondolni, ismét oly feladat, melyet csak mondani kell, hogy lelkünk müködése azt legott megfejtse.

2. §. Könnyebb felvétel végett azonban legyen a mi egészünk egy határozott egyenes vonal, ACDB

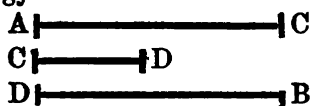
és ennek részei AC, CD, DB. Világos, hogy AC, CD, DB együtt az AB-t teszik. De, t. t. t., ez csak egyéni példa, s minden ilyennek az a természete, hogy több jellem van benne, mint azon fogalomban, a melyet szemlélhetni akarunk vele. Az alkalmazás ugyan tökélyes lehet benne, de nincs meg ám az *átalánosság.* Im e példában oly jellemet loptunk belé, mely amaz alapelvben nincs, t. i. hogy AC, CD, DB, *egyenes vonalat képezzenek.* Ez nem szükség, mivel

AC, CD, DB részek az itt rajzolt és még számtalan más esetekben is mind együtt az ACDB egészet teszik; valamint az sem szükséges, hogy azon renddel következzenek egymásután (lehetnének pl. így is

MN, NP, PQ, csak hogy legyen MN=AC, NP =DB és PQ =CD); egyszerűen azért, mivel a rend meghatározásáról s a részek összeállítása alakjáról amaz általános elvben nincs említés. Még több az, hogy az sem szükséges az elv képzeltetésére, hogy AC, CD, DB egymás végtiben legyenek vagy egymást érjék; így külön is

együtt az egészszel ACDB-vel egyenlők, mert itt az „együtt" csak azt teszi, hogy ezen részek egymáshoz tartoznak, és *mind* össze kell gondolni őket az egészben, azaz egyiköknek sem szabad elmaradni. — Másfelül megint AC, CD, DB részek mind együtt, bármi renddel és alakban gondolva, egyenlő egészeket adnak.

3. §. Ily átalánosságban fogván fel a kitett alapelvet, nem kisebb átalánosságban és bizonyossággal következik belőle, két más nem kevésbbé fontos alapelv:

a) hogy az egész a részénél vagy részei öszvegénél, ha ebből csak egy hiányzik is, *nagyobb,* és

b) hogy egy rész, vagy nem minden részek öszvege, az egésznél *kisebb.*

4. §. Itt már megjegyzem, hogy e két elv nem egyéb, mint két megfordított értelmezés, melyek igazi alakukban így hangzanának:

a) Minden részt együtt annál vagy annyinál, a miből hiányzik valami, nagyobbnak nevezek, még pedig épen az ebből hiányzó részszel nagyobbnak; és

b) Egy vagy több részt együtt annál vagy annyinál, a mihez még járult valami, kisebbnek nevezek, még pedig az ehhez járult részszel kisebbnek.

Úgy de maga az az alapelv is, a minek ezek következ-

ményei, nem egyéb megfordított értelmezésnél, t. i. ennél: *Valamit, a mi tőle különböző és mégis vele azonos valamikből áll, egésznek, azon valamiket, a melyekből az egész áll, részeknek nevezem.*

És így eleget tettem Buffon állításának, de tovább mentem, mint ő, mert kimutattam, függetlenül az érzéki tapasztalástól, hogy olyas valami valóban létezik, azaz: Kant igen helyes kivánata szerint kimutattam értelmezésem *lehetségét*.

5. §. Mielőtt tovább mennék, alakítsuk az eddig mondottakat könnyen felfogható és kezelhető algebrai jelképpé:

$$a + b + c + d = s$$

melynek az eddigiekre alkalmazásával nem bántom meg t. hallgatóim értelmességét; de igen is szükséges megmondanom, hogy az algebra ezen fogalmakat saját műszavaival jelöli, s az egészet *öszvegnek*, a részeket *öszvezendőknek* nevezi.

Ezzel felállítottuk a *positiv* mennyiség fogalmát, mint a mely akármely *hozzájáruló* részt jelent.

6. §. Most már képzeljük még egyszer az egészet mintegy egyéni esetben és szemlélhető alakban, t. i.

AB egyenes vonalban, mely AC és CB részekből áll.

Közbe mondva szántszándékosan nem fejezém úgy ki, hogy két részből áll; mert a *kettő* már szám, melynek az algebrában csak a szorzat fejezete alatt szabad legelőször megjelenni. Átalában nem vagyok azok véleményén, kik e tant az egész számok arithmetikájára építik, nem látván által, hogy positiv egész számok viszonyairól vont igazságokat, mi joggal alkalmazhatni későbbre tört- és szertelen (incommensurabilis) számokra. Az algebra igazságai átalánosak, s átalános elveken és szemléleteken kell hogy alapúljanak. Az inductiónak megvan a maga helye, birtoka, joga; legyen meg a speculatiónak is.

E képletből világosan láthatni, hogy AB-t teméntelen különböző módon képzelhetni AC és BC részekből állónak, ahhoz képest, a hol C határpont áll A és B végpontok közt. A kérdés itt az, minő viszonyban vannak azon különbféle

felosztások egymással? Ezt hogy kipuhatolhassuk, közeledjünk lassan lassan C határponttal B végpont felé.

7. §. C-t B felé közelítni annyit tesz, mint mostani helye és B közé valahova, és ismét ezen új helye s B közé valahová, s így tovább tenni. Ezt fokozatosan cselekedve, szigorú következéskép tünik fel, hogy minden közelítési mozzanattal az AC rész nagyobb lesz, mert mindig járúl valami hozzá, a mi azelőtt nem volt benne; a CB rész pedig mindig kisebb, mert untalan valaminek hiányával látja magát, a mi azelőtt hozzá tartozott. Az innen menten húzható következést, hogy az egyik rész növekedése csak a másik rész apadásával — igazán „rövidségével" eshetik meg, csupán corollarium [1]) gyanánt említem meg, mert jelenben nincs szükségem reá.

8. §. Kitünik másodszor az adott képletből, hogy AB mindig BC-vel nagyobb AC-nél (4. §.), minél fogva az elébbi §-beli igazságot rövidebben, és így mondhatjuk ki: „Minél nagyobb a felvett rész, annál kisebb a különbség közte és az egész közt."

9. §. Most már új phasisába (jelenségébe) lépünk a dolognak. A közelítést folytatva, végre C határponttal épen B végpontba jutunk, és itt az a kérdés áll elő: mikép fejezzük ki ezen új viszonyt?

Világos, hogy e pillanatban, vagy is helyesben, ezen phasisban az AC tökélyesen egyenlő, söt azonos az AB-vel és így annak része többé nem lehet; mert különben a dönthetlennek s evidensnek elfogadott feljebbi igazság, miszerint a „rész kisebb az egésznél," megszűnnék igazság lenni.

10. §. Ámde a mathematikus nem nyughatik meg sem azon, hogy egy igazság megszünjék igazság lenni; sem pedig azon, hogy oly csekély körülmény, mint a „megérkezés" az AC-t addig jogosan bírt nevétől, mi több: sajátságától, hogy ő „*rész*", egyszerre megfoszsza.

---

[1]) A fogalmakkal s neveikkel való hanyag bánás, a „corollarium" nevezetet is zavarba hozta. A régi geometriában a corollarium nem minden közelebbi következményt tesz, mint ma Wolf óta; hanem csak egy oly mellesleg vont következményt, melyet mintegy curiositásból megemlítnek ugyan, de az okoskodás felvett fogalmában sem major, sem minor propositiónak többé nem szolgál, és szigorúan véve mellőzhető is vala az előadásban.

Mit tesz hát a mathematikus, e bajon segítendő.?

Meghagyja AC-nek a „rész“ nevet és valóságot, s következetesen folytatva azt mondja: az AC most is része az egésznek, AB-nek és kisebb ennél de semmivel *kisebb* és megfordítva AB egész, AC résznél nagyobb, de semmivel *nagyobb*.

Több az, hogy ő emellett a másik igazságot sem tagadja, és azt vallja minden emberrel, hogy az AC most már egyenlő az AB-vel, söt vele ezen esetben azonos és így maga is egész.

Az AC hát egész is rész is; más szóval az AC egész is nem egész is; rész is, nem rész is.

És itt ismét corollarium gyanánt jegyzem meg, hogy Hegelnek, midőn a logika híres három elvének másodikát, a „principium contradictionis“-t, nem akarta átalános érvényességűnek ismerni el, tény lebegett a szeme előtt, és hogy azok, kik ama három logikai elvre még metaphysikát is akarnak építeni, nem igen fontolák meg Jézus példabeszédét, mely meg van írva Mát. Év. VII. r. 24—28. v.

Különben az egész viszonyt ezen egyszerű algebrai képlet ábrázolja $a + o = a$.

11. §. Nem venném rosz neven, ha sokan tiszt. hallgatóim közül engem azon izlámhitű lélek helyzetében látnának, melynek a pokól mélysége felett nyujtott szőrszál- vagy beretvaél-pallón kell átmennie, hogy bejuthasson Mahomed paradicsomába. Ez által ugyanis azt bizonyítanák be, hogy figyelemmel kisérték előadásomat.

Igen is beretvaélen állunk itt s feladatom bebizonyítani, hogy az elég széles arra, hogy nem egy ember megférjen, de két ellenséges tábor megütközhessék rajta. Szóljunk kép nélkül.

Előbb azt mondám, hogy a „megérkezés“ csekélyebb ok, mintsem érette egy mathematikai igazságot megszüntessünk, s mindjárt utána oly fontosnak állítám, hogy Aristotelestől Hegelig (kirekesztőleg) elismert logikai elvet megrendíthetni vele. A látszó paradoxon legott elenyészendik, mihelyt a megérkezésről világos fogalmat szerzünk magunknak.

12. §. Hogy a megérkezést képzelhessük [1]), szükséges egy legközelebbi állomását képzelni a C-nek, honnan aztán közvetlen átlépte legyen a B-be. Úgy de ily állomást *képzelni lehetlen*.

Bebizonyításúl azt hozhatnám fel röviden, hogy a kivánt utolsó állomásról, — legyen az D — azt mondók, hogy *közvetlen* kell utána következnie a B-nek. Másfelül mégis, minthogy az mégsem maga a B; tehát mégis egy lépés (bármily parányi lépés) van töle a B-ig; tehát *közvetett*; egyszersmind közvetett és közvetlen nem lehet; tehát ily állomás képzelhetlen. Ámde ez által a principium contradictionisra hivatkoznám, melyet — legalább is — kikerülni van érdekemben, söt — a tudomány érdekében. Más útra kellvén hát térnem, méltóztassanak t. hallgatóim egy pár illustratióra engedelmet adni.

13. §. Ismeretes mindenki elött a hajdankor két híres sophismája; a „kopasz fej“ és „Achilles és a csiga.“ Csak emlékezet frisitéseül beszélem el, hogy Pál kérdi Pétertöl, hogy a teljes hajzatu Jánosnak ha egy szál haját kihúzzák, megkopaszodik-e vele? A felelet természetesen az, hogy „nem.“ Ezentúl mind egyenkint tépeti ki Pál Péterrel János hajszálait, mindig ismételve az elébbi kérdést, míg Péter megúnja vagy azt gondolja, hogy már elég volt, s miután pl. a 999-dikre „nem“et mondott, az 1000-dikre már „igen“-nel felel, s ekkor Pál diadallal kiáltja, hogy egy hajszál kihúzásával megkopaszodik az ember, s Péter maga magát meghazudtolta. A rejtvény megfejtése az, hogy a *kopaszság* és *nem-kopaszság* közt nem *egy* hajszál, hanem egy *rakás* vagy *csomó* hajszál a különbség, melynek egy része szintúgy tartozik a kopaszhoz, mint a nem-kopaszhoz; s a fogás csakabban áll, hogy Pál Pétert egyenkint kérdezte és kényszerítette felelni. — Szóval, az igen és nem közt egy „neutral terrain“ van. Menjünk más példára.

Achilles száz lépésnyivel van hátrább egy csigánál, s a sophista azt állítja, hogy ezt lehetetlen neki utólérnie. „Mert,

---

[1]) Nem szükséges ezen képzeletre semmi külső tárgy, csak az űr (spatium) mindnyájunkban létező közvetlen belérzetére, vagy helyesben beläbrázolatára hivatkozunk.

úgymond, míg Achilles a száz lépést megteszi, a csiga egy lépést halad; míg a „gyorsléptű“ hős ezt a lépést teszi meg, a csiga megint egy század lépést halad stb. a következő számsor nyomán:

$$100,\ 1,\ \frac{1}{100},\ \frac{1}{100^2},\ \frac{1}{100^3},\ \frac{1}{100^4},\ \text{sat.}$$

a távolság tehát soha sem enyészhetvén el köztök, Achilles nem érheti utól a csigát.“ — A sophisma ereje abban áll, hogy elaprózza az Achilles lépteit s az időelemet elmellőzi. Úgy de a harmadik fokon Achilles nem $\frac{1}{100}$, hanem egy egész lépést tesz és a csigának $\frac{1}{10000}$-ét túlszárnyalta azon idő alatt s a közben el is érte. Ott ellenben, hol az elaprózás megengedhető, s az idő nem jön tekintetbe, a sophisma tökélyes igazsággá válik, s a legszigorúabban állíthatjuk, hogy:

„A rész soha sem érheti utól az egészet.“ Mutassuk ki mathematikai képletekben.

14. §. Egy háromszeg bizonyos tért foglal el a lapon, s oldalai bizonyos hosszaságokat, vagy, ha tetszik, távolságokat jelölnek. Ha e háromszeg talpának közeppontjába a csúcsából egy vonalat vonunk, a háromszeg egy jobb és egy bal részre oszlik, melyek, mint a geometria kimutatja, egyenlők s az egésznek felei. A bal felet nem bántván, a jobbat megint hasonlókép osztjuk fel, mit megtehetünk, mert a térnek fele megint tér, s ennek oldalai megint csak hosszak. A második osztással keletkezett egyik féllel hasonlókép téve, s a működést mindig így folytatva, mindig kisebb kisebb részekre jutunk s mindig belebb szorúlunk vele a háromszeg valamelyik zugába. És már most: van-e oly hatalom, mely ama működés folyamában azt kiáltsa nekünk: „Eddig jöjj és tovább ne menj!“ kérdem? Van-e a felezés processusában oly valami, a mi azt tehesse, hogy a térnek fele, vagy valamely része ne legyen tér, s a hossznak fele, vagy valamely része ne legyen hossz? És következőleg egyiket mint a másikat ne lehessen tovább felezni? Kétségkivül nincs, és így elértünk, épen azért mivel sohasem érhetünk el, a *végtelenség* fogalmához; de bizony nem *képzeletéhez.*

15. §. Midőn a hajdankor nagy mathematikusa Archimedes a róla nevezett kerekes gépet feltalálta, méltó büszke-

ségében így kiálta fel: „$\Delta\tilde{\omega}\varsigma$ $\pi o\upsilon$ $\sigma\tau\tilde{\omega}$", adjatok hova állanom s a földet kimozdítom helyiből. Vizsgáljuk meg, mire vállalkozott a jó Archimedes.

A föld súlyarányát — („fajsuly" szemétre való) — a legujabb kisérletek szerint 5, 6-ra vetve, a földgömb egész súlya bécsi fontokban tesz 1 quadrillió 155031 trillió fontot (a billiókat sat. elhagyva), vagy is 11550 trillió mázsát. E terhet, hogy egy mázsányi erővel egy hüvelyknyire lehessen mozdítani vagy emelni, az erőnek vagy is a forgató kéznek az emeltyü törvénye szerint, melyen alapszik a szóban forgó gép hatása, 11550 trillió hüvelyknyi, azaz kerekszámban 80000 billió mérföldnyi utat kell tenni az utolsó kerék kerületén. De erre, ha egy secunda alatt 3 lábnyi gyorsaságot veszünk, 3713 billió, 449000 millió nap, vagyis 10 billió, 167086 millió év kivántatnék. Már tisztesség, becsület Archimedesnek, de ennyit nem hogy maga, de neve sem fog élni azon gömböcskén, melyet ő ily könnyü szerrel odább lódítni fogadkozék. Azonban nem ez az oldala a dolognak, melyre irányoztatni kivánom a t. t. t. figyelmét, hanem arra, hogy mind az erő sok billiónyi útja, mind a föld egy hüvelyknyi emelkedése folytonosak levén, amannak minden kis részecskéjének meg kell hogy feleljen emennek egy képzelhetlen parányi részecskéje; s gondoljuk már hogy, midőn az erő utjából még csak egy hüvelyk hiányzik, mi lehet akkor hátra a teher utjából? Semmi? Vagy talán csak annyi, hogy azt a C pont utolsó állomásának vehetnők. O nem! Onnan a hüvelyk végpontjáig még egy kis világ van! Lássuk csak.

16. §. Semmi sem akadályoz elméletileg, hogy a felvett keréksor erőkerekén túl még egyszer annyi kereket ne gondoljunk s az erőt az utolsó kerékre ne vigyük át. Itt hát a forgató erőnek megint 11550 trillió hüvelyknyi útat kell tenni, hogy az elébb volt erőkerék az utolsó hüvelykét bevégezze és ennek következtében a C pont a B-be érkezzék. És ime, midőn az erő útjából még csak egy hüvelyknyi út van hátra, az elébbi parányi világban megint egy új állomáson van a teherpont, azaz a hüvelyk végpontjától azon távulságban, mely a hüvelyk 11550 trillió részének 11550 trilliód része.

Nem szedegettetem egyenkint a hajszálakat, mint a so-

phista, hanem átalánosságban mondom meg, hogy minden további keréksor, söt minden további kerék hozzátételével egy falka állomást jelölhetni ki a C utolsó állomása és a B közt. És minthogy az ujabb kerekek hozzátételét végetlenül lehet folytatni; tehát a C és B közt is véghetlen sok állomást jelölhetni ki úgy, hogy mindig maradjon valami köz a C és B közt; vagy más szóval a C végtelenül közeledhetik a B végponthoz, mint Achilles a csigához. És megint más szóval, akármelyik utolsó közöt jelelö törtszámnál mondhatni egy még kisebb értékü, azaz nagyobb nevezöü törtszámot.

17. §. Ezen utóbbi felfogáshoz képest az egész müfolyamot a következö számsorok jeleníthetik:

$$\frac{1}{2}+\frac{1}{4}+\frac{1}{8}+\frac{1}{16}+\frac{1}{32}+\frac{1}{64}+\frac{1}{128}\ldots\ldots<1$$

vagy tizedes törtekben:

$$0,99999999999999\ldots\ldots<1$$

Látnivaló, hogy ha akárhol ezen sorokban megállunk, a hiányzó másik részt, mely a kitett első részt az 1-re kiegészítse, könnyü ellöállítni. Az első sornál t. i. $\frac{1}{128}$ az, a másodiknál pedig 0,00000000000001. De látnivaló az is, hogy minél késöbbre állunk meg, annál kisebb a pótlék, míg utoljára képzeletünk is megáll, s igazán csak a gondolat kisérheti a valót a végetlen kicsinyig. Igen de a *végtelenül* egymásután rakott tizedes *kilencek* együtt épen az 1-et kell hogy tegyék és közölök valamelyiket gondolatunkban utolsónak vehetjük, s akkor az azt pótló 0,..........0001=0. Másfelöl ismét állíthatni, hogy egyik sem lehet utolsó, mert úgy nem lenne végtelen a sor, s ennél fogva az 0,........0001<0 azaz csak végtelen kicsiny, de nem semmi. Ennélfogva nem egy, de egy rakás közelítö állomása van a C-nek, melyekröl sem azt nem lehet mondani, hogy

$$AC>CB;\ \text{azaz}\ AB=AC+CB,$$

sem azt, hogy

$$AC\doteq CB,\ \text{azaz}\ AB=AC+0$$

vagy is inkább mindkettöt egyenlö joggal mondhatni, és így hát, ha tetszik, AC része AB-nek, ha tetszik, vele egyenlö; ha tetszik, AB nagyobb AC-nél végtelen kicsinynyel, mely nem egy, hanem több lehet, és a véghatárra való véghetlen kis lé-

pést jelölvén, végre ha tetszik, azt mondhatjuk, hogy AB nagyobb AC-nél *semmi*vel.

18. §. Így hát én a beretvaélt meglehetősen kiszélesítettem, azaz, megmutattam: hogy az a „megérkezés" nem csak olyan *átpattanás*féle, hogy nem *egy* mozzanat, hanem számtalan mozzanatok öszvege; továbbá hogy az *„igen"*-ről a *„nem"*-re megint nem rögtöni az átmenet vagy inkább átugrás, hanem egy „neutral terrain" egy „expositus hely" van köztök, melyhez mind két fél méltányos igényt tart; és megjegyzem mellesleg, hogy ily terrain van minden két fogalom közt a világon s éles határ sehol sincs. *)

19. §. De nem csak annyira lapítottam én ki a beretvaélt, hogy magam s mathematikus társaim le ne bukjunk róla, hanem mint feljebb (11. §.) állítám, akkora tért is nyitottam, melyen két ellenséges hadtest kényelmesen csatázhat.

Tudni kell ugyan is, hogy azon utolsó, s még sem utolsó törtszámot, melyet tetszésünk szerint vehetünk semminek, vagy nem semminek, a mathematikusok *differentiale*nak nevezik, hogy megkülönböztessék azon bármily parányi, de csakugyan számban kifejezhető részecskétől, melylyel AB kétségtelenül nagyobb AC-nél, és a melynek mint más akarmily nagy de AB-nél minden esetre és aequivocatio nélkül kisebb résznek *differentia* a neve.

E fogalmat, elnevezője s a reá épült tudomány feltalálója *Leibnitz* épen úgy értette, mint azt én a feljebbiekben dedukálám. Szintoly kevéssé akadtak fel rajta a bernoulliak s mások, kik az új épület feljebb vitelében s kiszélesítésében tevékeny és sikeres részt vettek. De már ily korán a belga

---

[1]) Lehet-e élesben szembeálló eszme, mint az egyenes és görbe vonal? És lehet-e lényegesben görbe vonalat gondolni mint a kört? És ime ottan-ottan alkalom van a mathematikusnak úgy értelmezni az egyenes vonalat, mint egy véghetlen nagyságu sugárral írt körivet; és az analysta kénytelen a kör végetlen parányi részét egyenes vonalnak venni. A hyperbola is görbe vonal s utoljára mégis csak a gondolat különbözteti meg az asymptotájától. Hát még az inductiv tudományokban mennyi és mily teméntelen az úgynevezett átmeneti eset! Ki értelmezhetné a kémiában a savanyt a véghatárig? A természetrajzban épen ezek a rendszereknek nem csak botrány-, de buktató kövei is.

Nieuwentytnek, kire tán szülőföldje vastag párái hatottak, sehogy sem fért a fejébe, hogy a végtelen nagyot még végtelenszer nagynak gondolja, vagy a végtelen kicsinynek még végtelen kicsiny részét engedje meg. A tan műnyelvén mondva, ő az első differentialet elismerte, de már a másodikról semmit sem akara tudni. Lehetne ugyan mondani reá, visszatérve Archimedes gépjére, hogy, miután a végtelen messzi kereken működő erő egy hüvelyknyi utjára a teher egy hüvelyknek egy *differentiale*jára emelkedik, az ettől megint más irányban gondolt végetlen sorkerék utolsója ezalatt csak a differentiale differentialejára, tehát a 2-dik differentialera emelkedik. De szembetűnőbben követné Nieuwentyt okoskodását az, ki elismerné ugyan hogy létezik oly vékony vonal, melyet egy 2000szer nagyitó mikroskopium is csak oly vékonynak mutatna mintegy pókháló-szál, vagy Wollaston platindrótja, mely csak finom fehér papiron, vagy a galvanicus polusok közt tüzesülve látható; de hogy annál már vékonyabb vonal lehessen, nem akarná hinni.

20. §. Eljött az encyclopaedisták kora, s képzelhető, hogy a „véghetlen kicsiny" eszméje sokkal tisztábban gondolkodási, mondhatni, szellemibb valami volt, mintsem az az ő vastagabb vagy finomabb materialismusukkal összefért volna Nem csak a philosophia, hanem a gúny fegyvereivel is megtámadák hát ők a védetlen szegény végtelent, s nem sejtették — azok az eszes urak — hogy, midőn az előttök vélt harlequinen nevetnek, nekik magoknak fityeg hátukon a rókafark s ők is nevetség tárgyai. Mert vajon nem képtelen következetlenség-e két dolog arányát elismerni s magoknak a dolgoknak létét tagadni? Ezt tették pedig ők, midőn a $\frac{dy}{dx}$-et számításaikban csalhatlan alapnak használták, s a *dy*-t vagy *dx*-t magában véve a képtelenség országába utasították. És vajon segített-e az ügyön az, hogy a $\frac{dy}{dx}$-nek „születő" vagy „enyésző" arányok nevével akartak létet adni? nem fontolva meg, hogy a születésnek és enyészésnek csak a differentialenál fogva lehet értelme.

21. §. Nem én vettem ezt legelébb észre, mint gondolhatni t. t. t.! Jól látta már ezt a XVIII. száz második felének legnagyobb két mathematikusa. Az egyik, Euler, hogy a vég-

telennek odiosum-má vált nevét kikerülje, a differentialet egyenesen „semmi"nek nevezé. Természetesen csak a feljebb boncoltam értelemben, mit az ellene polemizálók nem sejtvén, igen nyomos erősségnek vélték megcáfolására, hogy hát — szerinte — egyik „semmi" nagyobb vagy kisebb lenne a másik „semmi"nél és $\frac{dy}{dx}$ a semminek semmihez való arányát jelölné. Perse hogy az öreg Euler csak mosolygott erre a gyermekes nyilazásra, mint Gulliver a Lilliputiakéra.

Azonban még ezen színes ellenvetéstől is menekülni akarván a másik nagy ész, Lagrange, a $\frac{dy}{dx}$-et is merőben mellőzé, s azt „derivált függvény"nek nevezvén, egy elméletet gondola ki lehozatalára, melynek csak egy baja van, t. i. logikai alapja hibás. Különben ha ezt elengedjük neki, akkor aztán minden jól megy: azaz, nem jobban és nem rosszabbúl mint Leibnitznál, hanem sokszor jóval kényelmetlenebbűl.

Ily csaták folytak a beretva élén; s a mathematikus világ szép énekszóval visszatért a differentialera és a végtelen kicsinyre. Mí pedig visszatérünk a C-re, s tovább útaztatjuk a B határon is túl.

22. §. Itt már megint új phasishoz léptünk. AC pont megszünt határpont lenni a határozott AB vonal egyik és másik része közt, valamint maga az AC megszünt AB része, s következéskép AB-nél kisebb lenni. Söt épen megfordítva az AC lesz új egész és AB ennek egyik, BC pedig, ú. m. azaz út, a mivel túlment a C a B ponton, a másik része. Minden viszonyok az elébbiekkel merőben ellenkezők, s mindnyájokat röviden összefoglalja azon észrevétel, hogy C pont a haladásával már *nem* közeledik a B-hez, hanem távozik töle.

Mint feljebb a közeledést, úgy itt a távulodást mathematikailag úgy értelmezhetjük, hogy C-nek új állomása *nem* a B és C közé, mint amott, hanem a C-n (átmenve) túlesik. Felvéve tehát a C-nek egy bizonyos állomását, ha ez az A és B közé esik, akkor BC a közeledés útja, ha pedig B végponton túl, akkor BC a távozás útja.

23. §. Volna hát öszvesen három phasisunk, ú. m. ugyanazon vonalon mutatva ki:

A-ból képzelve t. i. a kiindulást a C a B-n innen, vagy épen a B-ben, vagy a B-n túl leli helyét s az általa jelelt viszonyokat AB és AC közt, a következő táblácska mutatja:

Első phasisban.	Második phasisban.	Harmad. phasisban.
AC rész, AB egész AC < AB AB > AC C közeledik B-hez	AC $\left\{\begin{matrix}<\\>\\=\end{matrix}\right\}$ AB C B-ben van	AB rész, AC egész AC > AB AB < AC C távozik B-től.
Ha C a CB utat megteszi, akkor lesz AB út bevégezve.	C-nek semmi BC útat nem kell tennie, és nem is tett, hanem épen az AB útat tette.	Ha C a CB útat *nem* tette volna, úgy végezte volna be az AB utat.

24. §. A mathematikusok a legutolsó kifejezésben lelék a legegyszerűbb különböztető jellemet, még pedig e szócskában: *nem*, s ennél fogva a harmadikbeli phasisbeli BC-et *negatív*nek nevezék, s e jelet adák neki: —. Algebrailag fejezve ki tehát, midőn (5. §.) az első phasisban AC + BC = AB és a BC *positiv;* harmadik phasisban AC—BC = AB, és a BC negativ.

És valóban, hahogy az első phasisbeli viszonyokat egy „nem"mel ruházzuk fel, a harmadik phasis viszonyai jönek ki, ú. m.

Nem (AC rész, és AB egész);	hanem AB a rész, és AC az egész	
Nem (AC < AB-nél);	„	AC > AB
Nem (AB > AC-nél);	„	AB < AC
C nem közeledik B-hez;	„	C távozik B-től.

Az utolsó pontot nem ismételjük, mert arról itt sem mondhatnánk egyebet. A *negativ* tehát teljes joggal viseli a nevét.

25. §. Valaki, a ki a logikát jobban értené, mint a mathematikát, azt vethetné ellenünk, hogy a „nem" csak *contradictiót* szül, holott a harmadik rovat tételei az elsőbelieknek valódi *contrariumai*; tehát a „nem"et igényein túl használjuk. Valamint ezzel kapcsolatban azt is kérdezhetné hogy: hát a második phasis hova lesz? Feleletül hivatkozom előbb a feljebbi 10—17. §-ekre, és figyeltetem az ellenvetőt, hogy a második phasis az ott kifejtett „tertium" és határponti eset az első és harmadik phasis között. Ezt elmellőzve, hát csak

két lehetséges eset maradván fel, az ezekbe foglalt két contrarium a contradictorium természetét ölti fel, és a legszigorúabban következtethetni az egyiknek létéből a másiknak nem létére és megfordítva. Ha csak kék és veres szín léteznék, a *nem kék* minden bizonynyal *veres*, és a *nem veres* tagadhatlanúl kék volna. A feljebbi állításokkal pedig úgy van a dolog, mert ott csak részekről, egészekről és a határpont haladásáról levén szó, a nem rész = egész; a nem egész = rész, és a nem közeledés = távozás.

26. §. De nem különben sietne az, a ki az épen most mondottból kiindúlva azt vetné szememre, hogy „lám én is a logikára épitek, holott az elébbiekben annak alapelveit próbáltam gyenge kézzel megrendíteni.“ Épitek biz én; különben nem is igyekeztem volna állításaimat a legtökélyesebb logikai szigorral dedukálni. Én csak terraint mutattam ki, hol azok az elvek megszűnnek alkalmazhatók lenni. S ez a terrain (ha tetszik, legyen „vidék“) a második phasisban is megvan. Itt is a C-nek, mielőtt világosan és megmondhatólag távoznék, a differentialén kell átmennie, s ennek vidékében szintúgy, mint a 17. §-ben, egyenlő joggal mondhatni, hogy

$AB < AC$-nél, azaz $AB = AC - BC$

és $AB = AC$-vel, azaz $AB = AC - 0$

feltéve, hogy $BC = x$.

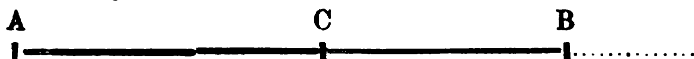
27. §. Így minden kételyt elhárítva, kimondhatjuk, a *negativ* fogalma értelmezését, miszerint az *egész* egyik részének oly tagadó módosítása, melynél fogva a másik részt és egészet egymás közt szükségkép föl kell cserélni. Ezen módosítás jele a minus (—). A tagadó módosítás kétkép lehetséges; vagy úgy, hogy a C pont megtettnek gondolt utját meg nem tettnek, vagy visszatettnek gondoljuk, vagy pedig a közeledve gondolt útat távozva tettnek nézzük.

Az egész és rész fölcserélése pedik természetesen csak úgy történhetik, hogy a volt részt egésznek, s a volt egészet résznek teszszük.

28. §. Ezen változtatással minden esetre mind ezen elemek viszonyait egyik phasisból a harmadikba viszszük át, midőn természetesen a másodikat csak az átmeneti pontnak tekintjük.

Ez megint kétkép történhetik: vagy a C pontot viszem át az A és B pontok közti vidékből a B-n túli vidékbe; vagy fölcserélem a határpontot a végponttal, a B-t a C-vel.

29. §. Lássuk alkalmazva:

C-t A és B közé helyezve, a legelső főelv szerint

$$AC + BC = AB.$$

Ha már BC-t negativvá teszszük, lesz

$$AC - BC = AB:$$

mi világosan nem igaz, mert BC mentiben a C nem távozhatott B-től; de máskép sem lehet — BC; mert csak oly útat gondolhatok *nem mentnek*, a melyet elébb *mentnek* gondoltam. Tehát, vagy C-t túl teszem a B-n, BC távulságra:

s ekkor AC-ből rész helyett egész, AB-ből egész helyett rész lesz; vagy meghagyom a C-t az A és B közt, és ekkor ismét két módon cserélhetem föl a részt az egészszel, ú. m. vagy

α) B-t cserélem fel C-vel

s akkor hasonlókép az AC-böl egész, a BC-ből rész lesz; és minden esetre igaz, hogy

$$AC - BC = AB;$$

vagy pedig β) a B és C viszonyos helyzeteit meghagyván, az AB-t teszem egyenletemben az AC helyett és viszont, és lesz

$$AB - BC = AC$$

így is igaz; vagy végre a határpontot cserélem föl a végponttal, és ismét:

$$AB - BC = AC.$$

30. §. Itt kérdést tehetne valaki: mi jogunk vagy leg alább mi szükségünk van ilyes változtatásokra? s íme kész a felelet:

a) A jogot kimutatja maga a dolog lehozatala, a következmény igazsága, s a következtetés helyessége.

b) Szükségét az, hogy a mathematikai feladatok mindig egy vagy több ismeretlen kikeresésében állván, s ezen kikeresés eszközét csak az egyenletek nyujtván, ezen egyenlet:

$$AC + x = AB$$

csupán csak a részek és egész közti viszonyt képezi; de azt, hogy az adottak, s az ismeretlen közől melyik az egész, melyek a részek, azt egészen homályban hagyja. A jelen esetben például látók, hogy az x positiv vagy negativ voltához képest vagy AB az egész, AC és x pedig részek, vagy AC az egész, AB és x részek.

31. §. Erre azonban megint az az aggodalom keletkezhetnék, hogy „e szerint hát a mathematika — ezen oly nagy bizonyossággal kecsegtető és büszkélkedő tan — egyenletei, eszközei, sőt jelen esetben legfőbb elve kifejezése határzatlanok!“ Itt sem késünk a felelettel:

a) a mathematikai kifejezések nem lehetnek határzottabbak, mint a dolog valósága, mint azon örök igazságok, melyeknek symbolumai;

b) ez a határzatlanság csak névvel ijesztő, mivel valóban csak *két* lehető esetet foglal magába;

c) de ha az is a mi kevésben az elengedését bőven megjutalmazza a tan az által, hogy a kérdésnek nem egy, hanem *minden* lehető megfejtésére képesít. [1])

Így elhárítva az ellenvetéseket, térjünk vissza a 29. §.-beli változtatás által nyert egyenletekre

32. §. Ezt

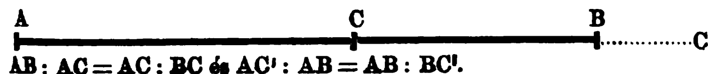
$$AB - BC = AC$$

többféleképp olvashatni:

1) Feltéve, hogy az A, C és B mint kezdő, határ- és végpontok helyzete meg van állapítva, azt mondjuk, hogy AB egész BC részénél nagyobb AC részszel; mi is a második fő elv egyenes és határozott kifejezése

---

[1]) Példa erre az úgynevezett „aurea sectio“ vagy egy vonalnak szélső, s középső arányra vágása. Ezt a geometria midőn megfejti, két felelettel ajándékoz meg, mely két felelet construalása egészen hasonló. Igen is, mert az eszközül vett egyenlet csak ezen átalánosságában teszi fel a kérdést: egy folytonos proportiót (egy arányt) alkotni, melynek három tagját egy egész és ennek két része képezzék. A felfejtéskor sül ki, hogy az adott vonal egész is, rész is lehet.

AB : AC = AC : BC és AC' : AB = AB : BC'.

2) Ugyanazon feltétellel olvashatjuk úgy is, hogy BC kisebb AB-nél AC-vel; mi megint a hasonlókép bővített harmadik főelv.

3) Ha az AB egészben BC részt nem levőnek gondoljuk, csak az AC rész marad létezőnek, vagy egy kissé módosítva:

4) Ha AB egészből a BC részt elvettnek gondoljuk, vagy valóban el is veszszük, AC rész marad meg.

33. §. Az utolsó olvasás módjával, mint látnivaló, már egészen a számvetési kivonás terén vagyunk, s egyszersmind azt is következtethetjük, hogy a kivonás jegye nem csak külsőleg az, a mi a negativitasé (sit venia verbo); hanem lényegesen azonegy vele és az a különbség, a mit köztök sok, valódi mély belátású mathematikusok kerestek, még árnyalatban sem létezik.

De van igen is különbség a kivonandó (subtrahendus) és a negativ szám között. Egy oly különbség, melyet kivétel nélkül minden mathematikus, mondhatni, ösztönszerűleg érzett, de a mennyire irodalmi ismeretem terjed, egy is a következő egyszerűséggel ki nem mondott, t. i. a *subtrahendus* maga a (—) jegygyel felruházott mennyiség, de jegyétől megválva, vagyis elvontan gondolva; a *negativ* pedig ugyan olyan mennyiség jegyével együtt gondolva. P. o. ebben (10—3) a 3 subtrahendus, melyet, mint az előtte való jegyből látom, ki kell vonnom; a —3 pedig együtt mondva negativ szám, melyet az algebraista a 10-hez hozzá ád, és így írja: 10 + (—3). Azért mégis mindkét kifejezés = 7.

34. §. Úgy de ezt igazolnunk kell, azaz kimutatnunk, mi jogosítja az algebraistát ezen úgy látszó összezavarására a kifejezéseknek?

Mondhatnám röviden, hogy nem zavar semmit, mert nem a subtrahendust, hanem a negativ számot nevezi addendusnak, és világos, hogy az egészet a belőle elveendő részével együtt gondoljuk, s ez az együttiség úgy is megmarad, ha a részt az egészből elvéve, nem pedig a másik részhez hozzátoldva gondoljuk; aminthogy a szemléltető képlet tökélyesen azon egy:

Csak ha kimutatom kézzel, hogy AC + BC = AB egyfelül, és AB — BC = AC másfelül, az utóbbi más renddel megy végbe, mint az elébbi.

De egyezőbben cselekszem a tan szellemével, ha az elébbi 30. §-re útalok, s a mint ott (AC + x)-nek neveztem, míg nem tudtam positiv és negativ-e az x értéke és következőleg résznek vagy egésznek tekintsem-e az AC-t, s ezen kettős feltétel mellett tett míveleteim nem tették kevésbbé bizonyossá a végeredményt; semmi sem áll ellent, hogy a már előre és kénytelen *felvett* nevezetet az x-re nézve az igazi viszony fölfedezése után is meg ne tarthassam, annál is inkább, hogy ez a kitétel „negativ számot adni hozzá“ minden félreértést eltávoztat, s a BC minden esetre kivonandó, azaz: + (— BC) = — BC.

35. §. Még nem fogytunk ki az AB — BC = AC egyenlet olvasásából.

Ha t. i. most már a vég- és határpontot nem gondoljuk bizonyos helyzetben, mint elébb, hanem a C pontot elébb az A és B között állva, de onnan aztán kiindulva és folytonosan haladva képzeljük, szóval ezen kifejezésbe teszszük:

AB — x = y

világos, hogy a feljebbi egyenlet csak addig igaz, míg a C a B pontba nem érkezett, a mikor is

AB — 0 = AB.

lesz. Ezentúl már a harmadik phasisba lép a határpont (C), s a BC a 24. §. szerint negativ lesz. Ha hát következetesek akarunk lenni, a cikk elején levő egyenletben a BC helyett ezt kell irnunk (— BC) és menten a „—BC“ helyett ezt: — (— BC).

Minél fogva a harmadik phasisban

AB — (— BC) = AC.

És minthogy az AB—BC=AC, ebből AB + BC = AC úgy lett, hogy egyik phasisból a másikba mentünk át, természetes, hogy megfordítva a másikból lépünk az elsőbe, és *csak* abba, mivel több nincs; következőleg ennek AB + BC = AC, az iménti egyenlettel egyezni kellvén

—(—BC) = + BC

s a szemlélő képletnek

A B C

megtekintéséből világos, hogy igaz is. — Különben mint feljebb a 29. §-ben, úgy itt is csupán az egész és részek, vagy csupán csak a pontok átcserélésével is megtehetni az igazítást.

36. §. A 29. §-ben a $+$BC-t $-$BC-re változtatván, csak a változtatást jelöltük meg; de hogy mi volt a BC azelőtt, t. i. positiv mennyiség, azt megbélyegezni elhanyagoltuk. Most ezt kipótolva, lesz

$$-BC = -(+BC)$$

és mivel önkint érthető, hogy

$$+BC = +(+BC)$$

tehát a többi már kifejtett eseteket ismételve

$$-BC = +(-BC) \text{ (33. §).}$$
$$-BC = -(+BC) \text{ (a jelen 36. §.)}$$
$$+BC = -(-BC) \text{ (35. §.)}$$

miáltal az úgynevezett *jegyek szabálya* tökélyesen kimerítve és megállapítva van.

37. §. Van még két eset hátra, hogy minden combinatio meglegyen a felvett három mekkoraság ú. m. az egész, és ennek egyik és másik része közt Ú. m. íme szemléletre hivatkozva

A C B

világos hogy

$$AB - AC = BC$$

azaz, ha az A-ból indúltnak vélt C pont AC útat nem tette, hanem csak C-ből indúlt volna, akkor BC útat tette volna, a határponthoz közeledve. Ha már most a BC helyett ($-$BC)t teszünk, lesz

$$AB - AC = -BC;$$

ez azt tenné, hogy nem AB nagyobb AC-nél BC-vel; tehát a képletre nézve nem igaz. Hogy igazzá tegyük állításunkat, átalános értelmezésünk nyomán az egész és másik rész közti viszonyt cseréljük meg. Ezt, mint a 29. §-ben, háromkép, tehetjük meg: a) részt és egészet felcserélünk, b) határ- és végpontot cserélünk, vagy c) egészen más phasisba megyünk át.

a) Az első szerint lesz: $AC - AB = -BC$, és azt teszi,

hogy „nem igaz, hogy AC volna nagyobb AB-nél BC vel“ és ezen tagadó tétel tökélyesen igaz, mint egy pillantás a képletre mutatja.

b) A határ- és végpontot cserélve a betük megmaradnak.

A B C

és lesz: AB — AC = — BC, mit megint az elébbi módon olvasunk, miszerint nem igaz, hogy AB volna nagyobb AC-nél BC-vel.

c) C pontot az elébbi végponton túl vévén BC távulságra

A B C

megint elég van téve a rész és egész fölcserélésének, s ezen egyenletnek:

$$AB - AC = - BC$$

melynek értelme megint az, hogy „*nem* AB nagyobb AC-né BC-vel“, hanem, mivel a mekkorasági viszony köztök csakugyan áll, s a különbséget BC teszi, tehát: AC nagyobb AB-nél BC-vel, azaz: AC — AB = BC és így

$$-(AB - AC) = -(-BC) = AC - AB = BC;$$

mit egyébiránt a jegyek szabályából is egyenesen következtethettünk volna.

39. §. Ugyan abból következtethetjük rövidség okáért ezt is, hogy, ha

$$AC + CB = - AB, \text{ akkor}$$
$$-(AC + CB) = - AC - CB = - AB,$$

t. i. részeket és egészeket átvittünk a második phasisba, s algebrailag úgy mondjuk ki, hogy a „negativ mekkoraságok öszvege maga is negativ, s ez az utolsó eset levén, a combinatiók ki vannak merítve.“ Mert ugyanis az első phasisra szorítkozva:

$$1)\ AC + BC = AB$$
$$AB - AC = BC$$
$$AC - AB = - AB$$
$$- AC - BC = - AB$$

Ez pedig, hogy: $- AC - BC = AB$

vagy pedig: $AC + BC = - AB$

lehetetlen; mert a végponton inneni részek a túllevő egésznek, vagy a végponton túli részek az azon inneni egésznek részei nem lehetnek.

40. §. Az eddigiekben fejtegetett és megállapított értelmezést a számvetésben könnyű kimutatni. Feljebb ugyanis (5. §.) a positiv mennyiségek algebrai képletét imígy adtuk:

$a + b = s$ — — — — — — — — — — — — — — I.

és ez azt teszi, hogy a és b részek, s pedig a belőlök álló egész. Mit tesz már ez:

$a - b = d$? — — — — — — — — — — — — — II.

értelmezésünk szerint azt, hogy a és s szerepei megcserélvék, mert a egész, b és d részek. Mit tesz továbbá ez:

$a - b = - d$? — — — — — — — — — — — — III.

a d mint rész elébe tett — jegy figyeltet, hogy a II. szerint a-t egésznek és b-t részének kellene ugyan tartanunk; de ez már most nem igaz; hanem igazában b az egész, és a a része. Hasonló módon teszi ez is:

$a - (- b) = d$ — — — — — — — — — — — — IV.

azt, hogy a b saját „minus" jelénél fogva az a-t ugyan egésznek s a d-t részének kellene tartanunk, de ez a $(-b)$ előtti „minus"-nál fogva nem igaz, hanem a a rész és b az egész.

És ha a (—) jegyek figyelmeztetése szerint a mondott igazításokat megteszszük, a II. III. IV. alatti egyenletek rögtön visszatérnek az I. alatti alakra. Valamint kihozhatni ezen négy egyenletből a jegy-változtatások tudvalevő algebrai szabályait is.

41. §. Ámbár értelmezésem deductiója már egyenesen geometriai alkalmazás volt is, mivel mindazáltal azt kérdhetné valaki, vajon a felvett utazó C pontnak van-e valami realitása, tehát meg kell mutatnom egy pár alkalmazott példán, hogy oly utazó pontok valóban és láthatólag vannak. Alkalmazásért azonban nem folyamodunk szarufákhoz, vagy kipányvázott lóhoz a skót tudóssal, hanem példánkkal egészen a speculatio, a benső szemlélet terén maradunk.

Tudva van, hogy egy lapon bizonyos pontból húzott és egy határozott hosszú s fekvésű AB egyenes vonal végein átmenő, két egyenes vonal egy negyedik határzott fekvésű vonalat átalán fogva két pontban vág, s az utóbbi egyenes

vonálnak ezen két pont közti részét az AB vonal *projectiójának* nevezik. Mellesleg megjegyzem, hogy ez az ujabb geometriában, s elméleti mechanikában igen szükségessé vált és gyakran előforduló fogalom, melyre ohajtanám, hogy több tekintet és figyelem legyen fordítva iskoláinkban, mint a mennyit tapasztalásom súg fülembe. De hagyjuk ezt. Világos, hogy a projectio nagysága, a többi elemek adottak levén, ama bizonyos ponttól függ, melyből a projiciáló vonalak indúlnak. Ha ezt a pontot véghetlen távolságra gondoljuk mind a *projectiós*, mind a projiciált (AB) vonaltól, és a projectiáló vonalak függők amarra, akkor *derékszegletűnek* (orthogonalis) mondják a projectiót.

Ha valamely szeglet egyik szárát határzott hosszúra vágjuk, s a határponttól a másik szárára függőt bocsátunk, ezen másik száron az első szár projectiója áll elő.

Gondoljunk már most egy 0°—180°-ig változó szegletet. Azaz: egy határzott hosszú vonal (mindig egyenesekről szólunk) egyik végével, egy más adott helyzetű vonal adott pontján maradva fektiből fordúljon egyet rajta, mint egy sarkon, a másik oldalon leendő lefektéig; mint p. ha egy magnestű éjszaki fele az éjszakponttól a déliig csavarodnék. Ha már a fordúló vonal útazó végét szemmel tartva onnan egy vonalat gondolunk, mely annak minden helyzetében függő legyen az alapvonalra, világos:

a) hogy ez a vonal a fordúló vonalat egész fordulása alatt fogja kisérni;

b) hogy az a fordúló vonalat, minden helyzetében folytonosan projiciálja az alapvonalra;

c) hogy a projectio a forduló vonal fektével a lehető leghosszabb és akkora mint maga a vonal. Ennek fordultával mindig kisebb lesz, míg a vonalnak függőleges helyzetében elenyészik. További fordulással már a másik oldalon jelen meg, s mindig növekszik, míg a vonal lefektével ismét legnagyobb — u. m. a vonal — hosszát éri.

42. §. Íme, t. t. t., itt a mi útazó C pontunk az, a hol a fordúló vonalat kisérő függő az alapvonalat vágja. Söt itt, képzetben testesülve a 2. §-ben és következőkben felvett minden képleteink. A kezdőpont A a fordúló szegletszár első

fektebeli végpontja, mi ekkor a projectio végpontja is. A végpont B a fordulás sarkpontja; azon innen a *positiv*, és túl rajta a *negativ* projectiók. De kitetszik ebből most már az, hogy a két rendbeli projectiónak nem csupa szeszélyből adtak positiv és negativ nevet, tulajdonítnak + és — jegyeket. De bizony nem is csak azért, hogy az egyik balra, s a másik jobbra van; hanem azért, hogy az egyik rendbeli projectiók az első, a másik rendbeliek a harmadik phasisban vannak. Megint azért, hogy az első esetben a szeglet növekedtével a C közeledik B-hez, a másikban távozik töle. Vagy végre, hogy részletes értelmezésünkre menjünk vissza, az első esetben az AB egész, AC és BC ennek részei levén, a három vonal viszonyát ezen képlettel kell jelölni:

$$AC + BC = AB \text{ — — — — — — — — — — I.}$$

A második esetben pedig AC levén az egész és AB és BC a részei, ezzel:

$$AC - BC = AB.$$

43. §. Ezzel feloldatát nyeri a híres Carnot-féle ellenvetés is, melylyel ő a vonalak + — elnevezését gyanusítá, a mely röviden oda megy ki, hogy a kör átmérője egyik fele + R(adius), a másik — R' levén, maga az átmérő =0 semmi lenne. Semmi biz az ellenvetés, mert ez a képlet:

$$+R - R'$$

úgy hogy az R és R' azon egy diameter két részei legyenek, soha elő nem fordulhat. Ebben az értelemben épen annyi volna ez, mint azt mondani valakinek, hogy a *Verestengerből* merje ki a *Feketetenger* vizét. R' t. i. R-nek mint egésznek nem levén része, „minus" jegygyel nem is kapcsolhatjuk hozzá, hanem a 40. §. IV. szerint így kell írnunk:

$R - (-R') = R + R' =$ diameter, a mint igaz is. A negativ projectio és ennek számbeli képviselője a tág szeglet cosinusa igaz, hogy mindig minussal jelen meg, s kivonandó is, de csak ott, a hol az az ő kisebbítendőjének (minuendusának) része, mint p. o. a, b, és c oldalakból álló és tág γ szögletű háromszeg a oldalának ismeretes egyenletében:

$$a = b \cos \alpha - c \cos \gamma.$$

Megtörténik ez jelesen akkor, midőn a cosinus elvont számokat jelent, s a nélkülözhetlen homogeneitásnál fogva elvont

számokkal is van kapcsolatban. — Ugyan ily móddal magyarázandók a positiv és negativ coordináták is, mit itt rövidség okáért nem részletezek.

44 §. És így a „*negativ*“ fogalmat, mint a haladó pontnak a végponton túl tett utját és egyszersmind a kezdetponttól a határpontig terjedő útra nézve kivonandót, teljesen megállítván, a geometriára való alkalmazás nem úgy jelen meg, mint kényszerű egyezménynél (conventiónál) fogva állított viszony, hanem a dolog lényegében fekvő szembetünő igazság.

Nem mintha kimerítettem volna, hanem mivel már is túlhágtam egy szerény értekezés illő határain; ezennel és ezúttal bevégzem előadásomat. Ha lényegben semmi újat nem mondtam, hízelkedem legalább magamnak hogy mintázatomat eddig legalább senki sem előzte meg. E mintázat pedig egy kis lépés az algebra architektonikus alakítására, melyre bizony szintoly nagy szüksége van, mint Voltaire szerint a szép, erős és gazdag francia nyelvnek az alamizsnára. Midőn a régi geometria épülete olyan mint a Louvre vagy egy Palladioféle remek, az algebra ama sok örökös birtokán átment falusi kastélyhoz hasonlít, melyben igen kényelmes lakás lehet‘ de a melyhez mindenik birtokosa saját kénye szerint s a symmetriára nem ügyelve ragasztott egy-egy szárnyat vagy melléképületet. S hogy ez így van, annak oka nem az algebra maga, hanem csak az a körülmény, hogy még nem akadt Euklidese.

A BUDAPESTI NÉPESSÉG MOZGALMA 1854—5-ben.

HIVATALOS KÚTFORRÁSOKBÓL.

DR. TORMAY KÁROLY.

PEST VÁROSA IGAZGATÓ FŐORVOSÁTÓL.

Olvastatott az akademiában mart. 16. 1857.

A cs. k. austriai birodalomban a népesség mozgalmát minden katonai évben és pedig minden tartományban egyenlően a magas kormány által előadott minták szerint a községi lelkészek jegyzik és mutatják ki.

A különféle vizsgálatok közt, melyekre a népességi viszonyok közelebbi szemlélete indít, a statistikus azon kérdésre bukkan, melyik az elsők és legfontosbak egyike: vajon a népszámnak gyarapodása vagy fogyása, vagyis a házasságkötések, születések és halálozások száma mikép viszonylik a lakosok nagyobb sürüségéhez?

Azon eredmény, melyhez az ide vonatkozó hasonlító számitások vezetnek, ama kérdés tökéletes megoldása gyanánt nem tekinthető, minthogy azon különféle sürüségen kivül, melyben egy vagy más táj vagy község lakosai egy vagy más vidéken és tartományban egymás mellett élnek, még más, részint átmenő, részint maradó, körülmények hatnak azon arányra, melyben a népesség száma növekedik, ha olykor nem kisebbedik.

Az ily hasonlító számitásoknál minél inkább elkülönözhetjük a különféle helyiségeket, és minél nagyobb a hasonlításba vont tartományok halmaza; annál közelebb jutunk a középszámok segélyével oly zsinórmérték megállapításához, mely a fenforgó kérdés megoldására szolgál, és pedig annál biztosabban, minél több év van elöttünk, melyekre a népesség számát, valamint a házasságok, születések és halálozásokét is együtt venni és a százalékokat kiszámítni lehet, melyek ezen három kategoria mindegyikére valamely város vagy ország öszves népességéhez képest esnek.

Ezen százalékoknak különféle városok és tartományok népességének különböző évi nagyobb vagy kisebb sürüségével való összehasonlítása, a mennyire az eddigi kimutatásokból kitünt, azon eredményhez vezetett, miszerint átalában a következő nézetek igazsága bizonyult be:

A népesség növekedésével — annak nagyobb sürüsége mellett — a kötött házasságok számának arányszáma kisebbedik, de még sem ugy, hogy ezen arányszám a nepesség sürüségének hasonfokú nöttével kisebbednék; mert a házasságkötés sokszor kereseti alkalom és a házi állapot megalapításának abból következő könyebbítése által inkább elősegíttetik, mint a népesség ritkasága által. Hasonló átalános szemléletek fordulnak elő a születéseknél is, a halálozási esetekre nézve azonban többnyire megfordítva áll a dolog. Ritka la-

kosságu helyeken rendesen aránylag több halálozási eset fordul elő, mint sürün lakott kerületekben.

A számok összehasonlításából a birodalomra nézve az tünik ki, miszerint a népesség sürüsödésével a házasságkötések és születések arányszáma, ámbár igen csekély mértékben, alább szállt.

Ha a halálozási esetek kitünőleg nem kevesbednek, ezen körülményre a nem ritkán kitört cholera és hagymáz, valamint a többszöri mostoha aratás nem voltak befolyás nélkül.

A népesség mozgalmának helyes megismerésére szükséges, nem csak a nép számát, hanem még a területet is, melyen a mozgalom az évenkint kötött házasságok, születések és halálozások által történt — rövid vázlatban tértartalom szerint, valamint az ezen elosztott házak és ezekben létező lakások számát is lehető pontossággal előadni.

I. Budapest területe 1855-ben.

A két város együtt véve áll 12 városrészből, melyekből 5 Pestre, 7 Budára esik.

Téri viszonyok szerint van :

	Pesten	Budán	összesen
Tértartalom . . .	1033,1802	432,428	1466,101
Szabad tér	30	32	62
Út és utcza	211	137	348
Ház	4803	3541	8344
Lakás	25,179	11,259	36,438.

A házak számát tekintve Budapest Europa legnagyobb városainak sorában áll, miután maga Bécs sem számlál többet, mint 9421 házat.

II. Népesség

1851-ben az országos népszámitás szerint :

Pesten	83,828
Budán	43,019

mind a két városban 126,847 békeblezett lakos jegyeztetett fel.

Az 1855-iki felvétel szerint az öszves népesség :

Pesten 112,000
Budán 52,631

öszvesen Budapesten 164, 631 lélekre rugott.

A katastralis számitás szerint a lakosok száma 1855. volt Pesten 127,935
Budán 58,561

öszvesen Budapesten 186,496.

Budapest tehát a népességi számnál fogva is a nagy városok közé tartozik : minthogy

Bécs	448,342	Debrecen . . .	30,906
Budapest . . .	186,496	Nagy-Várad . . .	22,528
Milano	160,101	Sopron	16,726
Velence	123,290	N.-Szeben . . .	16,268
Prága	118,405	Kassa	13,031
Triest	63,931	lakost számlál.	
Pozson	42,064		

Budapestnek lakosszáma az összes birodalom lakosságának 214-ed részét teszi.

A népesség az első számitás szerint feloszlik

	ivar	és	családokra nézve
Pesten	54,473 férfi,	57,527 nőre	24,550
Budán	25,216 „	27,415 „	11,452
	79,689 „	84,942 „	36,002
	164,631		

Vallási tekintetben volt

rom. katholikus	121,841	vagy	740
ágostai vallásu	7,191	„	44
helvét vallásu	5,603	„	34
nem egyes. görög	1,754	„	11
zsidó	27,322	„	171

átalán 1000 lakos közt.

A budapesti zsidók száma képzi 12-ed részét a magyarhoni, és 31-edét az összes birodalmi zsidóságnak.

A mi a budapesti lakosok felosztását rang és foglalkozásra nézve illeti, átalán véve 1000 lakosra esik :

120 hivatalnok és müvelt osztálybeli,
420 ipar-és kereskedéssel foglalkozó,

20 mezeigazda,
110 cseléd,
200 legény és munkasegéd,
130 házaló, kertész és napszámos.

1780-ik évben Budán 21,665, Pesten 13,550
1844-ik „ „ 30,779, „ 71,000
lakos volt, és 1857-ben az összes számot Budán 60,000, Pesten 130,000 lélekre könnyen tehetni.

III. Népességi mozgalom.

A. *Házasságkötések.*

Az embernek szaporítási ösztöne erkölcsi kielégitését a házassági viszonyban találja föl, és ennélfogva minden egyén hajlandó arra, miszerint magát egy család-körnek középpontjává tegye, ha csak ezen természeti ösztönt rendellenes körülmények el nem nyomják.

A házasság akadályainak okai különféle természetűek. A természetesek közé tartozik a vagyontalanság. nem akarás fajtalan élet miatt, vagy megkötö törvények.

Valamint egy részben a házasságok nagy száma valamely államban a népesség erkölcsiségét és jólétét bizonyítja; ugy más részben az ellenkezőnek szolgálhat jeléül, ha a család életeszközeivel aránytalanságban áll.

A házasságok száma természetesen nem állandó.

A házasultak száma Budapesten valamint a birodalomban átalán véve egy harmadát képzi az összes népességnek.

Házasságkötések szám szerint.

$18^{54}/_{55}$-ben Budapesten 1516 házasság köttetett és pedig
Pesten 1078
Budán 438, Pesten ezen szám az elöbbi évekhez képest, 4, 55 százalékkal szaporodott és az összes népességhez 0,96 százalékkal viszonylik.

Házasságkötési szám.

Ez 10,000 lélekre számitva 92,08 százalékot mutatott, és 1851-ben Sopronban 81, Nagy-Szebenben 175, Magyarhonban

átalán véve 110, Bécsben 88, a birodalomban 84-re rúgott, vagy is egy házasságkötés esett

$18^{54}/_{55}$-ben	Pesten	108,59	1851-ben	Magyarh.	81,89
1851 „	Bécsben	108,20	$18^{44}/_{45}$ „	Poroszh.	113,77
„ „	N.-Szebenb.	57,05	$18^{51}/_{53}$ „	Angolh.	114,86
„ „	Debrecenb.	75,04	1851 „	Franciah.	125,69

lakosra.

Hitvallást illetőleg egy házasságkötés esett
115,62 . . . . . . romai katholikus,
99,20 . . . . . . protestáns,
342,82 . . . . . . nem-egyesült görög, és
229,27 . . . . . . zsidóra.

Az összes birodalomban 1851-ben
10,000 élő római katholikusra esett 106
„ „ protestansra „ 115
„ „ zsidóra „ 60
házasságkötés.

Házasságkötések hónapok szerint.

Itt igen nagy ingadozások jöttek elő, a keresztyéneknél legtöbb házasságkötés esett november és februárra, a zsidóknál majus és october hónapokra.

Vegyes házasságok.

Pesten 162, Budán 46-an köttettek.

Összekeltek.

A z ö s s z e k e l t e k k o r a.

Erre nézve 6 osztály állíttatott fel, hogy a korviszonyokat helyesen meghatározni lehessen, és pedig a vőlegény korát véve, osztály szerint vannak:

I. 24. évig	IV. 40-től—50. évig
II. 24-től—30 évig	V. 50 „ „ 60 „
III. 30 „ „ 40 „	VI. 60. éven felül.

A Budapesten $18^{54}/_{55}$-ben egybekelteket ezen osztályok

szerint különözve, az 1516 végheszvitt házasságkötésből a következő százalékok tünnek ki:

	I. osztály	II.	III.	IV.	V.	VI.
Budapesten:	8,51	35,23	40,23	12,24	3,23	0,50.

Magyarhon nagyobb városaiban — Nagy-Várad kivételével — az első három osztályra nézve legkedvezőbb arány volt, és pedig

Possonyban	9,21	37,20	38,16	10,53	3,76	1,31
Sopronban	26,31	48,70	20,40	4,60	2,63	1,31
Kassán	28,00	40,00	25,05	4,08	2,72	0,67
N.-Váradon	23,02	27,33	25,54	8,27	9,35	6,17
Debrecenb.	18,00	42,00	24,07	10,43	3,87	1,20
Szebenben	35,90	19,65	28,40	8,42	4,85	0,00

Az összes birodalomra nézve ezen osztályarányok nem annyira kedvezők, mert 1851-ben a IV. osztályra 20,60% és a III-ra csak 8,30 százalék esett.

Az összekelteket élettani szempontból korra nézve tekintvén, csak három osztályt állíthatunk fel, ugyanis

1. *rendes időbeli házasságok*, azaz a melyekben 45 éven alúli férfi 30 éven alúli nővel kelt össze.

2. *elkésett házasságok*, azaz a melyekben 45 éven alúli férfi 30 éven felüli és 45 éven alúli nővel; vagy 45 éven felüli és 60 éven alúli férfi 30 éven alúli nővel lépett házasságra.

3. *kölcsönös ápolásra kötött házasságok*, a hová minden egyéb kategoriák tartoznak.

Budapesten átalán véve $18^{54}/_{55}$-ben
70,00% rendes időbeli,
22,00% elkésett,
8,00% kölcsönös gyámolítás végetti házasság köttetett; mindazonáltal míg a rom. katholikusoknál az I. osztályban 60,00 százalék tünt ki, ez a zsidóknál ked-vezőbben és pedig 90,00 százalékkal mutatkozott.

Ha már most az ivarszerinti korviszonyt veszszük tekintetbe, $18^{54}/_{55}$-ben Budapesten 100 vőlegény közt

az I. osztályban,	II.	III.	IV.	V.	VI.	
45	52	61	73	84	89	koránalúli
37	32	32	21	16	8	hasonkoru
18	16	7	6	0,03	3	koránfelüli menyasz-

szonynyal kelt össze.

A férfiak tehát minél magasabb kor-osztályban voltak a házasuláskor, annál fiatalabb menyasszonyt választottak magoknak; ritkán léptek hasonkorú, még ritkábban korosabb menyasszonynyal házasságra.

A házasulandók ezen osztályaránya hitvallásra nézve legkedvezőbb volt a rendes időbeli házasságokat illetőleg a zsidóknál, mely következő százalékokkal viszonylott.

	I. osztály,	II.	III.	IV.	V.	VI.
A rom. katholikusoknál	9	32	41	14	3	0,78
Protestansoknál	4	39	43	10	4	0,00
Zsidóknál	5	61	29	3	2	0,00

Átalán véve a házasulandók közt a férfiaknak fele 32 éven alúl volt, a nőknek pedig két harmada volt ezen életkorig.

Elsőd és másodnőszházasságok.

$18^{54}/_{55}$-ben az összekelők állapotára nézve a következő viszonyok mutatkoztak és pedig

az I. osztályban,	hol mind a két fél hajadon	72	százalékkal
„ II. „	„ özvegy volt	5	
„ III. „	hol özvegy férfi hajadon menyasszonynyal	14	
„ IV. „	hol özvegy nő nőtlen férfival kelt össze	9	

Ezen arány a zsidóknál az első osztályban 14 százalékkal nagyobb volt, és a IV-ben $7^{0}/_{0}$-el kisebb mint a keresztyéneknél.

1851-ben Magyarhon nagyobb városaiban leggyakoribb házasságkötések voltak a hajadonok közöl, és pedig *Pozsonyban* $83^{0}/_{0}$, a legkevesebbek *Nagy-Váradon* $59^{0}/_{0}$; valamint *Debrecenben* legtöbb özvegy nö volt $16^{0}/_{0}$, kik nőtlen férfival keltek öszve.

Ugyan azon évben az öszves *birodalomban* az I. osztályra $70^{0}/_{0}$, a II-ra $10^{0}/_{0}$, a III-ra $13^{0}/_{0}$, és a IV-re $7^{0}/_{0}$ esett.

$18^{54}/_{55}$-ben *Budapesten*

1000 összekelt férfi közt,	1000 összekelt nö közt volt
911 elsődnősz, 89 másodnősz,	855 elsődn., 145 másodnősz.

B. *Születések.*

A népesség mozgalma legközelebb függ azon fölösleges számtól, melylyel a szülöttek a megholtakat felülhaladják.

A születések száma semmikép sem azonos a szülöttekével, minthogy többes születések is fordulnak elő; — azonban sem a születések sem a szülöttek száma nem éri el azon fokot, mely az emberi nem természetes szaporítási tehetségének megfelelne.

Nem tekintvén a mellékkörülményeket, azon physikai lehetőségnél fogva, miszerint a nő 18. és 45. év közt minden két évben egy gyermeket szülhet, állíthatjuk: miszerint minden 12 emberre egy születés esik, mi azonban igen ritkán történik és igen sok körülmény járul öszve, melyek a népesség szaporodásának ily fontos tényezőjét kisebbítik, és pedig az éghajlat physikai befolyása, topo- és ethnographiai viszonyok, ide tartozik az életmód, foglalkozás, szegénység vagy jólét, nép-müveltség stb.

Mindenütt tapasztaltatik azon tény, miszerint a gyári kerületekben és a szegényebb néposztályban aránylag legtöbb születés fordul elő, mi a pauperismus okaira nézve nem megvetendő körülmény.

Születések és szülöttek.

A születések száma rendesen néhány százalékkal csekélyebb, mint a szülötteké; $18^{54}/_{55}$-ben is 4,45 %-al kisebb volt.

Budapesten a születések és szülöttek száma folytonosan növekedik, és az utóbbi években mindig a mult évhez képest, az összes szülöttek 5,00 százalékával szaporodott.

$18^{54}/_{55}$-ben volt

Pesten 5918 élve és 234 halva született gyermek.
Budán 2221 „ „ 51 „ „ „

	8139	285
	8424	

A születési szám.

Tekintetbe véve a népesség megközelítő számát, 10,000

léleknél 512-re rúg, a katastralis népszámitás szerint csak 457-re.

1851-ben

N.-Szebenben . . .	778	Milanóban	461
Debrecenben . . .	546	N.-Váradon	359
Bécsben	490	Innsbruckban . . .	280
Prágában	180	Magyarhonban . .	467-re

$18^{54}/_{55}$-ben tehát egy újszülött gyermek esett Pesten. 16,56, Budán 23,18, Budapesten 19,53 élőre.

1851-ben 1 újszülött esett :

N.-Szebenben . . .	12,84	Pozsonban . .	23,46
Prágában	17,32	Nagy-Váradon .	25,23
Debrecenben . . .	18,23	Sopronban . .	26,52
Bécsben	20,30	Magyarhonban .	21,40
Kassán	21,25	A birodalomban	24,90 élőre.

A külhont vévén tekintetbe, több évi közép számitás szerint a fent kitett viszony ekkép állt :

Poroszhonban . . .	25,47	Belgiumban . . .	32,07
Angolhonban . . .	29,89	Franciahonban . .	36,52

Ez utolsó országban tehát legkevesebb, és Nagy-Szebenben legtöbb gyermek születik.

A polgárosodás előhaladtával fő feladattá lesz, hogy az élet lehetőképeni hosszabbítása és a népesedés szaporítása kevés halálozás által mozdíttassék elő.

Átalában véve sürü lakosságu tájakon kisebb a szülöttek százaléka, mint ritka lakosságu helyeken. Angolhon aránylag több születést mutat föl, mint Frankhon.

Vallásfelekezet szerint Budapesten $18^{54}|_{55}$-ben született :

6874	romai katholikus
317	ágostai vallásu
215	helvét „
23	nem-egyesült görög
1025	zsidó
összv. 8424	

Vallásfelekezetre nézve 1 újszülött esik

a római katholikusoknál	Pesten	16,06,	Budán	21,80
„ evangelikusoknál . .	„	26,26	„	20,97
„zsidóknál	„	25,72	„	30,21

élőre, — ezen utolsó szám világosan mutatja, misszerint Budán a zsidók öszves száma igen csekélyre tétetett.

Születések az év szakai, hónapok szerint.

A születéseknek időszerinti ingadozása nem igen feltűnő, Pesten az csekélyebb mint Budán. $18^{54}/_{55}$-ben esett

legkevesebb	születés	Pesten	január hóra	7,87
„	„	Budán	septemb. „	7,09
legtöbb	„	Pesten	május „	8,70
„	„	Budán	február „	10,26

százalékával az öszves szülöttek számának.

Pesten	1 hónapra	512,	1 napra	17	
Budán	„ „	190,	„ „	6	
öszvesen	„ „	702,	„ „	23	szülött esett.

A szülöttek neme.

A művelt világ minden országában, mint tudva van, mindig több figyermek születik, mint leánygyermek, mi azonban a férfinemnek tulnyomó halandóságánál fogva szinte lehetővé teszi, miszerint minden időben valódilag több női egyén él, mint férfi.

A budapesti népességi viszonyok szemléleténél tehát nem lehet még most is arról a szó, hogy a tudomány legrégibb és legbecsesb tapasztalatai ujra bebizonyíttassanak, hanem egyedül a férfiszületés feleslegének nagysága, változása és tér-különbségéről. Itt azonban megjegyzendő, miszerint minden nagyobb városban az újszülöttek nemi aránya átalában sokkal kisebb, mint a vidéken, mire nézve egyébkint Pest, valamint Bécs, Grétz és Milano kivételt tesznek.

Budapesten $18^{54}/_{55}$-ben az összes élve és halva szülöttek közt volt

Pesten	3168 fi	2984	leánygyermek	= 6152
Budán	1154 „	1118	„ „	= 2272
	4322 „	4102	„ „	8424

vagyis 1000 újszülött leánygyermekre jött Pesten 1066, Budán 1033, átalán 1052 újszülött figyermek.

A birodalom nagyobb városaiban 1851-ben ezen arány legnagyobb volt

Lembergben . . .	1110	N.-Váradon . . .	1048
Sopronban	1100	Pozsonban	940
Debrecenben . . .	1061	*Magyarhonban* . .	1061
Bécsben	1051	*A birodalomban* . .	1063

Pozsonban tehát megfordított viszony volt.

A külhonra nézve a következő arány volt:

$18^{34}/_{43}$-ban Hannoveráb.	1065	1853-ban Franciahonb.	1061
„ „ Belgiumban	1063	$17^{48}/_{53}$-ban Poroszhonb.	1057

Ezeknél fogva tehát a magyarhoni arány hasonló a franciaországihoz, az osztrák birodalmi pedig a belgiumihoz.

A nemi viszonyokat illető azon eddig minden nagyobb országban tapasztaltatott tény, nevezetesen, *hogy a halvaszülöttek közt sokkal több a figyermekek száma, mint az élve szülöttek közt*, Budapesten nem igazolta magát.

A szülöttek polgári állapota.

Budapesten az $18^{54}/_{55}$-ben öszvesen 8424 szülött közt volt 6750 házasságbeli és 1674 házasságon kivüli és pedig

Pesten	4894	„ „	1259	„	„
Budán	1836	„ „	435	„	„

Átalán tehát 1000 szülött közt volt 802 házasságbeli és 198 házasságon kivüli gyermek.

Pesten 1 házasságon kivüli esik 4,96

Budán „ „ „ „ 5,22 házasságbeli gyermekre.

A házasságon kivüli születések sokszor és tán igen is sokszor valamely nép köz erkölcsiségének mértéke gyanánt tekintetnek, mi azonban nem mindig áll és sokszor igazságtalan következtetésekre nyujt alkalmat.

Ha mi Budapestet a házasságon kivül született gyermekekre nézve más városok és országokkal összehasonlítjuk, akkor a birodalom nagyobb városaiban sokkal kedvezőtlenebb arányra találunk mint itt; minthogy 1851-ben 1 házasságon kivüli gyermek átalában véve esett

Bécsben	0,98	Nagy-Váradon . . .	7,00
Lembergben . . .	0,95	Sopronban	10,23
Prágában	1,12	N.-Szebenben . . .	13,23
Milanóban	1,91	Debrecenben . . .	20,64
Kassán	4,55	*Magyarhonban* . . .	20,22
Possonban	5,13	*A birodalomban* . .	10,15

házasságbeli újszülöttre.

Ezen arány legkedvezöbb volt a katonai végvidéken, hol 1 házasságon kivüli gyermek csak 95,50 házasságbelire esett, legrosszabb volt az arány Karinthiában, hol a házasságon kivüli gyermekek úgy állták a házasságbeliekhez mint 1 : 1,80.

Franciahonban a házasságon kivüli születések aránya a házasságbeliekhez 40 év óta majdnem állandó volt, és pedig mint 1 : 13-hoz; ezen arány mutatkozott Poroszhonban 1844-től 1855-ig.

Ezen arány így állt	$18^{44}/_{45}$-ben	Angolhon és Walesben	14,78
	1852 „	Belgiumban . . .	12,64
	$18^{50}/_{51}$ „	Bajorhonban . . .	4,65

1848 óta a házasságon kivüli gyermekek száma a nagyobb városokban fájdalom! mindenütt növekedik.

Vallás-különféleséget vévén tekintetbe, csak a keresztyények és zsidók közt látunk feltünő aránytalanságot, 1000 szülöttre a r. katholikusoknál 218
az evangelikusoknál 217
a zsidóknál . . . . 54 házasságon kivüli születés esett, mely kedvező arány a zsidókra nézve már évek óta állandó.

Halvaszülöttek.

Ezek valamint másutt, úgy nálunk sem jegyeztetnek föl kellőképen. $18^{44}/_{45}$-ben Budapesten és pedig

Pesten	165 házasságbeli,	74 házasságon	kivüli	= 239
Budán	26 „	25 „	„	= 51
összvesen	191 „	99 „	„	290

volt kimutatva, és így az összves szülöttek számának 3,44 százalékát teszik, ezen százalék mutattatik ki mindenütt csekély ingadozással, mi azonban semmikép sem egyezik meg a szü-

lödék adataival, melyek szerint ezen szám sokkal nagyobb, holott a szülödékbe rendesen a szülés előtt nem sokkal jönnek a nehézkesek, hol az elvetélések és idétlen születések ritkán vétetnek figyelembe és nem is jegyeztetnek föl, noha ezen esetekben legtöbb halva szülött fordúl elö.

A halva szülöttek nemét illetöleg, ezek közt sokkal több a fi mint a leánygyermek, és aránylag több a zsidóknál, mint a keresztyéneknél.

Ikrek és hármas szülöttek.

A többes születések és szülöttek kimutatása szinte tökélyetlenek és hiányosak. $18^{54}/_{55}$-ben 116 többes születés volt, ezek közt volt 104 iker és 2 hármas születés, élö többesekkeli születés volt 102 és 4 olyan, hol a gyermekek holtan születtek.

Ezeknél fogva 75 egyszerü születésre esett egy többes születés, holott 1851-ben

Kassán	16	Debrecenben	4.)
Sopronban	27	Lembergben	43
Grétzben	32	N.-Szebenben	53
Pozsonban	40	N.-Váradon	55

egyszerü születésre.

A külhonra nézve egy többes születés 24 évi idököz alatt közép számmal esett

Poroszhonban . . .	89	Szászországban . . .	80
Belgiumban	82	Svédhonban	70

egyszerü születére.

A többes szülöttek nemi viszonyait illetöleg, azon tapasztalat-erősítette tény az ikervárosokban is igazolta magát, miszerint a vegyes ikerpárok legnagyobb számmal vannak.

Házassági szaporaság.

Ezt a két városra nézve csak megközelítöleg is alig lehet meghatározni; minthogy sem a fennálló házasságok közvetlen kitudása nem lehetséges, sem pedig a születési mintákban az elsö szülötteket följegyezve nem találjuk.

Mí csak azt tudjuk, p. o., hogy Pesten $18^{53}/_{54}$-ben öszvesen 1031, és pedig a római katholikusok közt 824, a pro-

testansok közt 100, és pedig az ágostai vallásuak közt 74, a helvét vallásuak közt 36, a nem-egyesült görögök közt 5 és a zsidók közt 92 házasság köttetett. $18^{54}/_{55}$-ben csak a helvét vallásuak és zsidók születési kimutatásából ismerjük az *első szülötteket*, mely szerint amazoknál mindjárt az első házassági évben 75, emezeknél pedig 95 házasság volt 100 kötött házasság közt termékeny.

Feltünő csekély a szaporaság a nagyobb városokban, így $18^{30}/_{47}$ évek alatt a birodalomban 100 házasságra esett:

Grétzben	249	Prágában	307
Bécsben	292	Velencében	413
Lembergben . . .	301	Milanóban	423

gyermek; míg ugyanazon időszak alatt középszámmal

Alsó-Austriában . .	374	Stajerországban . .	382
Felső-Austriában . .	379	Csehországban . . .	423

esett.

Magyarhonra nézve ezen tekintetben hiányoznak még a szükséges kimutatások.

Halandóság.

Ámbár nem áll az ember hatalmában az, hogy élete fölött feltétlenül rendelkezzék, mindazonáltal számtalan eszközök szolgálnak arra, hogy a fölött őrködjék, és ezen szép ajándékot előbb ne adja vissza, míg természeti czélját el nem érendette. Nem a haláltóli rettegés, hanem a legfelsőbb lény iránti tisztelet teszi az ember kötelességévé, hogy életét önvétke által ne rövidítse, és a mennyiben physikai jólét, erényes magaviselet és szellemi belátás az élet fő fentartóinak tekintendők, a különféle halandósági viszonyok hasonlítása bizonyos feszpontot nyujt azon fejlemények megbirálásában.

Megholtak.

A megholtak számszerinti kimutatásából Budapesten 11,054 tünik ki, mely számból

Pestre 8092

Budára 2662 esik. A megholtak száma mindakét városban rendellenes magasságu volt, mit leginkább a már megnevezett évben dühöngő cholera járvány és ennek utókó-

rai idéztek elő; mert rendes időben a megholtak száma Pesten 1804-re ment, amint ez $18^{53}/_{54}$-ben történt, úgy hogy az öszves népességnek rendesen csak 4,40% halt meg, $18^{54}/_{55}$-ben pedig 7,22%, tehát 59,37%-al több mint $18^{53}/_{54}$-ben.

Halandósági szám.

Ez a két városra nézve $18^{54}/_{55}$-ben igen nagy volt, és pedig 671 minden 10,000 lélek után.

Pestre nézve nagyobb volt és pedig 722
Budára nézve kisebb „ „ „ 558

Rendes évben ezen szám Pesten 430, Budán 350-re rugott.

A nagyobb városokban átalán véve nagyobb a halandósági szám, mint a vidéki kerületekben.

1851-ben az

Nagy-Szebenben . .	562	Pozsonban	376
Prágában	402	Kassán	370
Lembergben	401	Milanóban	322
Bécsben	400	Sopronban	253
N.-Váradon	384	Magyarhonban . . .	334
Debrecenben . . .	380	A birodalomban . .	286-

ra ment.

Ha azt akarjuk kiszámítani, hogy 1 halottra hány élő esik, $18^{54}/_{55}$-ben Pesten 13,83
Budán 17,76 halottra Budapestre

középszámmal . . . 14,89 élő.

Ezen arány 1851-ben következő volt:

Sopronban	40,00	Bécsben	25,61
Milanóban	31,62	Lembergben . . .	24,92
Kassán	30,88	Prágában	24,87
Debrecenben . . .	27,27	N.-Szebenben . . .	16,48
Pozsonban	26,50	Magyarhonban . .	30,00
N.-Váradon . . .	26,04		

Külhont illetőleg 1 halott esett:

1851-ben Londonban	38,42	$18^{15}/_{24}$ „ Hollandiáb.	31,10
$18^{44}/_{52}$-, Angolhonban	44,18	$18^{28}/_{36}$ „ Würtemberg.	31,95
$18^{41}/_{51}$ „ Franciahonb.	42,68	$18^{20}/_{30}$ „ Nápolyban .	38,00
„ „ Belgiumban	39,91	$18^{25}/_{49}$ „ Berlinben .	34,02

San Francescóban	39,00	New-Yorkban	21,95
Bostonben	36,21	Norvégiában	51,00
Philadelphiában	29,00	élőre.	

A halandósági számot 10,000 élőre számítva, $18^{54}/_{55}$-ben Budapesten a *vallási különféleség* tekintetében következő arány tünt ki.

A rom. katholikusoknál	778	vagyis 1	12,87
„ protestansoknál	542	halott	18,44
„ zsidóknál	312	esett	32,02
közép számmal	544		21,10 élőre.

Minő befolyással volt a fajkülönbség a halandósági számra nézve, azt a testvérvárosok felől nem lehet meghatározni a pontos kimutatások hiánya miatt.

Halandóság évszakok, hónapok szerint.

A halandóságbani ingadozás évszak, vagy tulajdonkép hónapok szerint — ámbár a legrendesebb években is nálunk feltünő és sulypontjával a nyári hónapokra esik, $18^{54}/_{55}$-ben sokkal nagyobb volt, mint olyan években, a midőn semmi járvány sem uralgott.

A legkisebb halandóság esett február hónapra, a megholtak öszvegének 5,56%; a legnagyobb pedig juniusra esett a fentebbi öszveg 18,05% százalékával.

A mi a vallás különféleséget illeti, az ingadozás a zsidóknál feltünőbb volt, mint a keresztyéneknél, és úgy állt ezeknél amazokhoz képest, mint 11 : 17-hez.

Közép számmal Budapesten egy hónapra 921,16, egy napra 30,30 felüli halálozás esett.

Pesten középszámmal meghalt

	egy hónapban		egy napon
$18^{54}/_{55}$ évben	674,33	— —	22,20
$18^{54}/_{55}$ „	400,33	— —	13,66
$18^{52}/_{53}$ „	373,33	— —	12,30

Rendes évben a legcsekélyebb halandósag január hónapra esik, és valamivel 6,00% felül áll, a legnagyobb pedig juliusra, az öszves halandóság 9,85% százalékával, a halandó-

ság tehát april hóban legközelebb áll a középszámu havi halandósághoz.

Ha több rendes évet együtt véve tekintünk, nálunk a nyári halandóságra 30,00, a télire 20,00, a tavaszi és őszire egyenkint 25,00% százalék esik, mely arány Magyarhon nagyobb részére és egyszersmind a fővárosok nagyobb számára is alkalmazható, míg a XI német koronaországban, Porosz-, Bajor-, Szászországban, Belgiumban és Svédhonban és más tartományokban a nyár és tél közt megfordított viszony áll, minthogy itt a legnagyobb halandóság a téli hónapokra esik. A *gyermekhalandóságot* illetőleg évszak szerint ugyanazon számarány mutatkozik, mely átalán véve a halandóságnál.

A meghaltak neme.

Dacára annak, hogy több figyermek születik, mint leánygyermek, a női népesség száma Európában mégis mindenütt túlnyomó, minthogy rendesen sokkal több figyermek hal meg, mint leánygyermek, és csak ritkán fordúl elő megfordított viszony, amint az épen $18^{54}/_{55}$-ben történt.

Ez évben meghalt

Pesten	4218 férfi,	3874 nő	= 8092
Budán	1409 „	1553 „	= 2962
öszvesen:	5627 „	5427 „	11,054

Ezeknél fogva 1000 női halottra Pesten átalán véve 1083 férfi halott esett. Feltűnő arány volt nemet illetőleg a zsidóknál, minthogy a női halottak a férfi halottakhoz úgy álltak, mint 1000: 1173-hoz.

A nagyobb városok átalában a megholtak nemi viszonyára nézve különös sajátságot mutatnak. Igy $18^{30}/_{47}$-ben középszámmal 1000 női halottra következő számu férfi halottak estek:

Bécsben	1076	Laibachban . . .	1000
Prágában	1055	Velencében . . .	991
Milanóban	1048	Grétzben	965

1851-ben ezen arány így mutatkozott a birodalom nagyobb városaiban:

Debrecenben . . .	1176	Pozsonban	1059
Lembergben . . .	1163	Bécsben	1032
Sopronban	1153	Milanóban	1014
N.-Váradon . . .	1146	Kassán	967
N.-Szebenben . . .	1060	*Magyarhonban* . .	1063
Prágában	1059		

A figyermekek nagyobb halandósága egyébkint rendesen csak az élet első évében mutatkozik, ezentúl már az ellenkező áll be a két nem között, az ötödik év lefolyása után a női népesség tulnyomó lesz a férfiaké fölött. Egyébiránt ezen természettörvény nálunk nem müködik mindig egyenlően.

Az $18^{54}/_{55}$-ben Budapesten meghaltak 11,054 öszves számából a két életkorszakban az 5 éven alúli és felülieknél nem szerint a következő arány volt:

	5 éven alúl		5 éven felül		öszvesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Pesten	1987	1946	2231	1928	4818	3874
Budán	798	746	611	807	1409	1553
öszvesen	2785	2692	2842	2735	5627	5427
	25,19	24,36	25,71	21,74	50,90	49,10
	100,00				100,00	

Ezeknél fogva az 5 éven alúli figyermekek a leánygyermekekhez úgy viszonyultak mint 14 : 11-hez ; az 5 éven felüliek, úgy mint 13 : 11-hez ; átalán véve mint 28 : 27-hez ; ezen arány $18^{53}/_{54}$-ben feltűnőbb volt és úgy állott, mint 13 : 10-hez.

Rendes évben a születéstől fogva a 10-dik évig több figyermek halt meg, mint leánygyermek, a 10-től 40-ig a szaporítási tehetség ideje alatt a nőnemből többen haltak meg megfordított arányban, míg végre mindakét nemnél azok számához képest meg nem szünik a halandóság, kik az előbbi életkorszakból fenmaradtak.

A meghaltak kora.

Az $18^{54}/_{55}$-ben a két testvérvárosban meghalt 11,054 közöl volt:

5 évig	5 éven felül
5,477 = 49,54%	5,577 = 50,46%.

Az $18^{53}/_{54}$-iki rendes évben a két életkorszak ezen aránya sokkal kedvezőtlenebb volt Pesten, és úgy viszonyult mint 54,51 : 49,49-hez, tehát megfordított arányban; hasonlókép áll rendesen az austriai birodalom legtöbb német koronaországában is. 1851-ben a birodalomra nézve úgy állt mint: 47,58 : 52,67-hez.

Gyermek-halandóság.

A legnagyobb halandóság az elsö vagy is gyermekkorban mutatkozik, úgy hogy a nagyobb többség az élet elsö havában már elhal, és az első évig az öszves megholtaknak majdnem egy harmada esik ezen rövid életkorszakra. A második évben csökken a halandóság, azonban a születéstől fogva 5 évig majdnem fele hal el azoknak, kik 5 éven alúl vannak.

1000 megholtra átalán véve $18^{54}/_{55}$-ben Budapesten esik az

		kor	számszerint	1000 közől
I.	osztályba	0— 1 hóig	1150	104
II	„	1 „ 2 „	375	34
III	„	2 „ 3 „	366	33
IV	„	3 „ 6 „	642	59
V	„	6 „ 9 „	483	43
VI	„	9 „ 12 „	468	42
VII	„	12 „ 18 „	621	56
VIII	„	18. hótul 2 évig	391	36
IX	„	2. évtől 3 „	486	44
X	„	3 „ 4 „	281	25
XI	„	4 „ 5 „	210	19
		öszvesen	5477	= 49,54%

Ezen osztályok halandóságát nem csak átalán véve a halálozások számának arányához, hanem a szülöttek számához kell pontosan mérnünk, és itt ezek *polgári állapota* is a megholtakéval öszvehasonlítva, jő tekintetbe.

Ezen XI osztályban a házasságbeli gyermekek a házasságon-kivüliekhez ekkép viszonyúltak:

osztály	kor	szám szerint házasság-beliek	szám szerint azonkí-vüliek		százalékban házasságbeli	százalékban azonkívüli
I.	0 — 1. hóig	802	346	=	18,56	29,79
II	1 hótúl 2 „	264	111	=	6,10	9,50
III	2 „ 3 „	265	101	=	6,11	8,65
IV	3 „ 6 „	476	166	=	11,02	14,21
V	6 „ 9 „	380	103	=	8,80	9,00
VI	9 „ 12 „	389	79	=	9,00	6,76
VII	12 „ 18 „	517	104	=	11,10	9,00
VIII	18 „ 2 „	316	75	=	7,31	6,42
IX	2.évtől 3 „	445	41	=	10,30	3,51
X	3 „ 4 „	251	30	=	5,81	2,57
XI	4 „ 5 „	192	18	=	4,44	1,54
	összvesen	4,319	1,158	=	78,67	21,33

Ezekből kitűnik, hogy a gyermekhalandóság az első élet-hónapokban legnagyobb, és ez ismét nagyobb a házasságonkivüli gyermekeknél, mi még kitűnőbb lenne, ha mindazon gyermekek, kik házasságon kivül Pesten születnek, itt maradnának, és nem adatnának ápolás alá a környező helységekre, a hol aztán a megholtak jegyzőkönyvébe bévezettetnek.

Ha a Budapesten az $18^{54}/_{55}$-ben összvesen élve született 8139-et összvehasonlítjuk az ugyanazon idő alatt összvesen meghalt 11,054-gyel, akkor ezen évre nézve azon rémítő tényre találunk, miszerint 2915 emberrel több halt meg, mint a mennyi élve született, és a 285 halvaszülöttet hozzá adva, ezen szám 3000-re is rúg. Azonban ezen év, melyben az egész időn keresztül a cholera járvány dühöngött, rendellenesnek tekintendő; rendes időben mindig marad egy meglehetős fölösleg a népesség gyarapodására; azután ha az $18^{54}/_{55}$-ki rendellenes évben 1000 szülött közt 672 gyermek halt meg 5-ik évig, az $18^{50}/_{51}$-ben csak 460 halt meg.

$18^{50}/_{51}$-ben 100 szülött közt a születéstől = 0 az 5-ik évig meghalt

Pozsonyban . . .	46,00	N.-Szebenben . . .	34,50
N.-Váradon . . .	45,02	Sopronban	30,26
Debrecenben . . .	38,32	*Magyarhonban* . .	
Kassán	36,20	átalán véve . .	36,76

Pozsonyban tehát a gyermekhalandóságnak ugyanazon szomorú arányát tapasztaljuk, mint Pesten, és ez Sopronban legkedvezőbb.

Vallási különféleséget vévén tekintetbe azt tapasztaljuk, miszerint nálunk és a fent kitett városokban a gyermekhalandóság a zsidóknál 10 százalékkal csekélyebb, mint a keresztyéneknél.

A magasabb korosztály halandósága 5-ktől egész 100 éven fölül.

Miután a gyermekhalandóság $18^{54}/_{55}$-ben 49,54 százalékot tett, az 5-ik évtől egész 100. éven felüli korosztályra maradt 50,46 százalék; ezek rendes évvel öszvehasonlítva következő százalékot mutattak, és pedig

Kor		$18^{54}/_{55}$-iki rendellenes év a cholera járvány alatt, Százalékok	$18^{53}/_{54}$ rendes év
5. évtől	10. évig	3,74	2,00
10 „	20 „	5,76	4,80
20 „	30 „	8,29	8,07
30 „	40 „	10,00	9,10
40 „	50 „	7,00	7,08
50 „	60 „	6,67	6,58
60 „	70 „	4,80	4,24
70 „	80 „	3,07	3,23
80 „	90 „	1,02	0,60
90 „	100 „	0,08	0,20
100-on felül	„	0,03	0,20
	öszvesen	50,4	46,00

Rendes évben tehát a gyermekhalandóság a magasb korosztályokhoz képest feltűnőbb, mint a járványos évben. A 30—40 közti évtized halandósága a többi évtizedekhez hasonlítva legnagyobb.

Nagyobb városokat és országokat öszvehasonlítva, az átalános halandóság — a megholtakat négy korszakra osztva — következőkép viszonylott.

		I. oszt. 0—5. év.	II. 5—20.	III. 20—50.	IV. 50. fel.
18⁵⁰/₅₄-év	Budapesten	54,00	6,30	24,25	15,05
1851. „	Debrecenben	55,16	8,10	10,14	26.60
„ „	Pozsonyban	51,20	6,36	19,33	23,11
„ „	N.-Szebenb.	47,65	5,20	17,15	30,00
„ „	N.-Váradon	46,47	11,73	25,00	16,80
„ „	Kassán	46,25	9,10	24,00	20,75
„ „	Sopronban	45,23	9,27	14,94	30,56
„ „	*Magyarhonb.*	51,39	10,00	18,60	20,00
„ „	XI ném. k. orsz.	47,30	7,14	15,42	30,04
18¹⁸/₂₇ „	Berlinben	40,70	10,10	22,10	27,10
18²⁰/₂₉ „	Londonban	37,90	8,00	25,30	28,80
18²²/₂₆ „	Párizsban	33,10	10,90	24,30	31,70
18¹⁰/₄₄ „	Schlesw.-Holst.	29,60	9,83	22,59	37,90

Míg tehát Budapesten 100 meghalt közt 54 gyermek volt 5 éven alúl és csak 15 haladta meg az 50-ik évet, Párizsban ezen korszakban csak 33 gyermek halt meg, kik öt évig, és 31 ötven éven felüli egyén. Schleswig-Holsteinban ezen arány még kedvezőbb volt.

Az ily nagy halandóság kivált a gyermekeknél, nálunk különösen a házasságonkivüli gyermekeknek, nagy száma által idéztetik elő; mert az első élet-hónapokban elhalt házasságbeli gyermekek a házasságon-kivüliekhez úgy állnak, mint 18 : 30. Nem különben a nyomasztó házi körülmények is vonják magok után a nagy halandóságot; ugyanis míg a jobbmóduaknál 100 szülött közöl alig hal meg 20, addig a dolgozó osztályuaknál ugyanazon időszak alatt — habár azok kedvezőbb körülmények közt élnek is — 30-on felül halnak meg, és az igen szegény osztályuaknál 60-an felül.

Vallási tekintetben nálunk a keresztyén népesség mindig mögötte áll a zsidóknak, minthogy ezeknél a gyermekhalandóság (0—5 évig) csak 45,00 a II. osztályban (5—20 évig) 10,70 százalékot mutat, noha itt kedvezőtlenebbül mint a keresztyén népességnél, de a helyett a III. osztályban — (20—50. évig) 22,20%, még kedvezőbb a IV. osztály — (50. éven felül), hol a halandóság már 22,10% mutat.

Arra, hogy a halálozási rendet rang és foglalkozásnem

szerint meghatározzuk, Budapestre nézve hiányoznak a biztos kimutatások, egyébiránt más nagyobb városokkal számarányra nézve majdnem megegyez; mert Poroszhonban 1000 ember közöl él

	5 év. f.	10 év. f.	25 év. f.	50 év. f.	75 év. f.
a nemes családokban	943	938	852	557	139
a berlini városi szegényeknél	655	598	533	338	65

Preston gyárvárosban Angolhonban 100 ember közöl az

	a) nemesek	b) kereskedők	c) dolgozók osztályában él
1 éven felül	90	79	68
2 „ „	87	73	57
5 „ „	82	61	44
10 „ „	81	56	38
20 „ „	76	51	31
40 „ „	63	37	20
60 „ „	45	20	11
80 „ „	8	4	2
90 „ „	1,3	0,8	0,2

Halál neme.

$18^{54}/_{55}$-ben a két testvérvárosban és pedig

Pesten	7990 természetes és	102 erőszakos		
Budán	2918 „ „	44 „	halállal	
öszvesen	10,908	146		
	11,054		halt meg.	

Százalékban természetes halállal: 98,67
erőszakos „ 1,33

A megholtak közt volt

természetes halállal kimult	5512 férfi	5396 nő
erőszakos „ „	115 „	31 „

tehát a nők úgy viszonyúltak a férfiakhoz mint 1 : 4-hez.

A halálozási esetek feloszlanak az őket mint legközelebbi okok gyanánt előidező betegségek szerint.

		átalán	
járványokra, ezek közt a cholera		3099	= 27,95
himlőre	— — —	125	= 1,15
nehéz szülések	anyák —	19	= 0,18
	gyermekek	50	= 0,47
közönséges betegségekre	—	7618	= 68,98

A nehéz szülések miatt bekövetkezett halálozási eseteket összehasonlítva a születések és szülöttek összes számával, 424 születésre esik 1 halálos, vagyis 1000 szülő közől meghalt 2,34, 168 szülöttre esett 1 a szülés közben meghalt gyermek, vagyis 1000 újszülött közől meghalt 5,93 a szülés alatt, és ezeknél a figyermekek úgy álltak a leány-gyermekekhez mint 2 1-hez, mely arány Európában majdnem mindenütt észleltetik.

Az erőszakos halállal kimultak mennyiben vesznek részt a halandóság számában, ezt Budapestre nézve nem lehet máskép mint megközelítőleg meghatározni; miután a kimutatott

		átalán		százalékban
öngyilkosság következtében		42	=	0,88
szerencsétlenült	„	61	=	0,56
meggyilkolás	„	5	=	0,06
agyonverés	„	1		
víziszony	„	2	=	0,002
ismeretlen okok	„	35	=	0,82

megholtakat a megholtak összes számához hasonlítva, nem találjuk mindannyit a kimutatásokba befoglalva, kik erőszakos halállal — mint öngyilkosság vagy történetes szerencsétlenség által — haltak meg, miután sok öngyilkos a Duna hullámiban keresi és találja halálát, kiknek hullája tovább hordatik, messze levő partokra a hullámok által kidobatik; vagy a folyamból kivétetik és az illető községek által aztán a „szerencsétlenültek“ rovatkájába vezettetik be.

Több rendes évet vévén tekintetbe, 1 évben közép számmal 8 öngyilkos esik 1000 megholtra, vagy 4 öngyilkos 10,000 élőre. Az öngyilkosok száma valamint a meggyilkoltaké fájdalom majdnem minden országban, különösen az elsők száma 1848 óta nagyobb városokban folytonosan növekedik.

A születésnéli közép életvárandóság.

Azon szabályszerüség meghatározhatására, melynél fogva évről évre kisebbedik a szülöttek száma halál által, míg mindnyája meg nem hal, egy járványos év, mint az $18^{54}/_{55}$-iki volt, zsinórmértékül nem tekinthető, hanem bizonyos számu rendes éveket kell még tekintetbe vennünk, hogy a közép életvárandóságot meghatározhassuk és pontosan kiszámíthassuk.

Az eddigi tapasztalatok szerint 10 évi középszámmal Pesten 21. Mindakét városban atalán véve 22,50 évre tehetni.

Az austriai birodalomban középszámmal 18 évi időköz alatt — 1830 — 1847 — legmagasb volt:

Tyrolban és Vorarlbergben . . .	33,75, legkisebb
Triest és környékén	21,93
középszámmal a birodalomban	27,74-évre szá-

míttatott.

1851-ben ezen szám a XI német kor. országban	
legnagyobb volt Salzburgban átalán . .	35,59
legkisebb „ Sléziában	25,88
közép számmal	29,55

A birodalom nagyobb városaiban 18 év alatt 1830—1847-ig következő arányszám mutatkozott:

Innsbruckban . . .	33,69	Milanóban	23,69
Velencében . . .	26,31	Bécsben	21,64
Grétzben	24,20	Lembergben . . .	19,38

Magyarhon városaira nézve hiányoznak még a szükséges kimutatások.

A külhonra nézve következő számok tüntek ki:

		átalán			átalán
1840/45-ben	Schles. Holst.	39,80	1840/45-ben	Baadenben	32,75
1840/45	„ Franciahonb.	36,45	1840/45	„ Nápolyban	31,65
1849	„ Angolhonb.	35,00	1840/45	„ Szászorsz.	29,05
1840/44	„ Bajorhonb.	34,30	1849	„ Poroszh.	28,18

A születésnéli közép életvárandóság a férfinemre nézve kisebb mint a nőire nézve és pedig ezen arányban mint 23 : 30-hoz.

A népesség szaporodása.

Ezt a két ikervárosra nézve, nem kevésbbé minden nagy város, de különösen Pestre nézve a szülötteknek a megholtakkali öszvehasonlításából legkevésbbé lehet kinyomozni; hanem még más okok is jönnek tekintetbe, melyek az idevaló népesség ily sebes növekedését feltételezik.

A népesség szaporodásáról, a mennyiben ezt a szülötteknek a megholtakén feletti száma idézte volna elő, 1854/55-ben szó sem lehet, miután ezen évben 3000-rel több ember

halt meg, mint a mennyi átalán véve született; rendes évben a szaporodás mindazonáltal 1 százalékát teszi az öszves népesség számának.

Magyarhon nagyobb városaira nézve a népesség szaporodása 1851-ben következő százalékban mutatkozott és pedig:

Debrecenben . . .	1,66	Pozsonyban	0,38
N.-Szebenben . . .	1,53	N.-Váradon	0,10
Sopronban	1,25	Magyarhonban átalán .	1,38
Kassán	1,02		

A birodalom nagyobb városaiban $18^{30}/_{47}$-ben a következő százalékkal:

Grétzben	2,18	Lincben	1,38
Lembergben	1,94	Milanóban	1,17
Velencében	1,88	Innsbruckban . . .	1,05
Brünnben	1,60	Prágában	0,80
Bécsben	1,55		

Az összes birodalomra nézve közép számmal $18^{30}/_{47}$-ben a viszonylagos közép szaporodás következő százalékok voltak, és pedig 0,768 férfi, 0,721 nő, átalán 0,744, miből kitünik, hogy a férfinem szaporodása nagyobb mint a nőnemé.

Külhonra nézve, következő volt a szaporodás:

$18^{01}/_{51}$-ben Angolhonb.	2,92%	$18^{20}/_{45}$-ben Svédhonb.	0,94
$18^{31}/_{49}$ „ Poroszh.	1,24 „	$18^{41}/_{46}$ „ Franciah..	0,70
$18^{40}/_{46}$ „ Szászorsz.	1,10 „	$18^{40}/_{46}$ „ Bajorhonb.	0,48

A népszaporodás eddigi adataiból kitünik, hogy az hely és idő szerint különféle, azonban a statistikus segéd eszközök jelen állása mellett a népesség gyarapodásának törvényét, nevezetesen hogy mily geometrikai haladással müködött, a legnagyobb pontossággal meghatározni nem lehet.

EGY DUNA-BALPARTI RÓMAI ERŐD A PESTI HATÁRBAN.

Olvasta az akademiában, junius 30. 1856.

PÁUR IVÁN.

Néhány évtizedtől fogva úgy veszszük észre, nagy a sürgés az archaeologiai irodalom terén; úgy azonban, és mintha csak összeeszzlalkozás szerint történnék, hogy valamennyi művelt nemzet, faj- és nyelvkülönbség nélkül, ujúlt munkakedvével csak a saját, a szorosan vett nemzeti régiségek felé fordúl. E közben a római régiségeket képviselő irodalmi táborban, mondhatnók, az ó-iskola táborában, számra fogynak a munkás tagok, csorbulnak a sorok. S ez talán méltán, s jól van így, térjen át, ki megüti a mértéket, tán magam is áttérek; de az útra azon tudatot vinném magammal, hogy a régészet egy szabad nagy tengerhez hasonlít, melyen bármely nemzet lobogója alatt járunk is, azért igaz marad: hogy a római partokon mindig a szilárdnál szilárdabb horgonyfenékre találhatni, hol azután egy-egy nemzetrégiségi kérdés terhével is bizton ki lehet kötni. E belterjes mozgalmaknak tehát, melyek nálunk is vidoran megindúltak, csak örvendhetünk.

A római világuralom azonban oly nagyszerű történelmi jelenség, hogy azt bámulhatjuk, dicsőíthetjük, vagy lenézhetjük söt kárhoztathatjuk; de el nem mellőzhetjük, hanem akarva nem akarva, untalan hozzá visszatérnünk kell. Visszatérnünk kivált azon tartományok történetében, hová a hódító római sasok nem csak a mindent nivellirozó kormányformákat hozták, hanem a hová utánok, őket nyomon követve, a classicai műveltség is beútat nyert.

Épen nincs pedig ok, mely visszarezzenthetne minket magyarokat e nagysággal közelebbről is szembe nézni; hiszen mikor a rómaiak legelőször fajunknak csak nevével ismerkedtek is meg, már maga e név rájok nézve rettentővé, hogy nyelvökön szóljak, formidabilis-sé lett. Krisztus után 377-ik évben, mint tudjuk, a húnok egész Pannoniát riasztották csatamezőre, a hadak Potentiana körül — a mai Érdnél vít-

tak meg egymással, hol elsőben, bár vereséget szenvedtek a kúnok, de halottjaik kegyeletes eltakarítása után a vihar szárnyain iramlottak a rómaiak után, s azokat Tuln ausztriai város közelében elérvén, a Zeisselmauer sikjain a csatát végső elszántsággal megújitják és a római hadak erejét tökéletesen megtörik, és így az érdi száz halom alá temetett elhunytaikért véres boszút állották *). És e csatározások a pannoniai kún hadjárat neve alatt ismeretesek.

Augustus Pannonia hóditója, midőn hadmíveleteinek terv- és elvszerűleg a Dunát tette ne-továbbjául és e folyampart homokjába karcolta kardhegyével a birodalmi nagy határvonalt (magnus limes imperii), e szellemdús nagy ember jóstehetségének és hadvezéri tapintatának a legfényesebb bizonyságát adta. E határvonalon túl a római hatalom sohasem szilárdulhatott meg, állandóvá sohasem válhatott, és minden meghiúsult terjeszkedési erőfeszítés végre is csak a hódítmány megtartására szorítkozott védrendeszerré alakult.

Hagyjuk el a Dunát, s nézzünk szét, mit tettek a rómaiak Pannonia földközi térein (in mediterraneo) e nagy feladásuk sikeritésére — mert a „parta tueri“ is nagy feladat. Midőn Augustus ama roppant örökséget, a római birodalmat, mondjuk inkább, a világot, osztály alá bocsátotta a senatussal, nemde? Pannoniát mint az új jáVromtól menekedni erőlködő benszülöttek által veszélyesített, és a szomszéd ellenséges más barbár népek által is minduntalan fegyverrel megrohant tartományt magának tartotta fen. E fentartásban sok fekszik: vele ki van mondva a legszigoruabb kormányrendszer alkalmazása, mely más nem volt, más nem lehetett, mint a katonai megszállva-tartás, mai fogalom szerint — az ostromállapot. Ez tehát a kiindulási pont s evvel összehangzásban voltak minden állami intézkedések Augustustól fogva minden utána következett lelkesebb imperátorok alatt, mígnem

*) L. „Magy. Akad. Értesítő,“ 1847. 285—288. l., hol dr. Érdy János a helyszinén tett ásatások által nyert archaeologiai leleményekkel támogatja a krónikák hitelét; és a „Magyar Nemzet Napjai a legrégibb időtől az arany bulláig.“ I. füz. 56. 60. l. Jászay Páltól, ki az előbbinek mindenhol nyomában jár.

maga a birodalom összeroskadt. Lételeme e kormányrendszernek egy működő, biztos, mindig csatakész hadsereg volt, és hogy e kivánalmaknak megfelelő hadsereg Pannoniában létezett, nem kell megmutatni. Az ó-budai gyárszigeten szedett igénytelen téglagyüjteményemben, de a magy. nemz. muzeumban is több példányban vannak téglák ily bélyegnyomattal: „*Exercitus Pannoniae Inferioris*“, mely feliratból azt tanúljuk, hogy Pannoniának felosztása szerint, *felsőre és alsóra* elkülönözve, egy-egy, tehát két hadserege volt, mely, ha szükség, azt féken is tartsa, védelmezze is. Védelmezze pedig különösen a Duna felől, hogy maga a tartomány átkelőül ne szolgáljon a gazdag és szelíd éghajlatu Olaszországba a prédaszomjas barbár csordáknak. E célra voltak még különösen felállítva a határőri csapatok önálló parancsnokságok alatt, és e határőri csapatok soraiban szolgálhatni katonai becsületnek tartatott, hol szakadatlan, szemközt az ellenséggel bokrosabban is virúlt a vitéz tetteket jutalmazó babér „Ad ripam Danubii relegatus (mond Lactantius de mort. persec. c. 18.) cum gentibus barbaris luctaretur, cum alii intra laxiores et quietiores terras delicate imperarent.“ Ezen őrvidéki csapatállomások praetenturae név alatt említtetnek: „Rheno Danubioque praetendunt, excubias agunt, latrocinia compescunt, coercendis barbaris romanum tuentur imperium.“ (Capitolinus in Pertinace). És hogy három szóval kimondja a Duna roppant jelentőségét az irály tömörségét annyira kedvelő római, érmet veretett e köriratttal: „Salus reipublicae Danubius.“ (Bandur. II. rész, 248. l.)

E határőrök működésével összevágólag állomásról állomásra hajórajok cirkáltak fel és alá a folyam hátán úszva, mint Tacitus (Annal. LXII.) említi, hogy Vannius a quad király, országából kiűzetve, ily hajóállomásra menekült nálunk: „Vannius — ad classem Danubio operientem perfugit.“

Ily tekintélyes fegyvererő által szárazon és vizen egyaránt támagatott politikával karöltve járt a hadélelmezési gondoskodás, mely a katonai magtárak szervezésében tetőzött; e magtárakba hordattak öszve a készletek, miről emlékezik egy Szombathelyen a piacon befalazott felirat: „Beatitudine D. N. Constantis victoris ac triumfatoris semper au-

gusti, provisa copia quae horreis deerat posteaquam condendis horrea deesse coeperunt, haec Vulcatius Rufinus vir consularis, praefectus praetorio, per se coepta, in securitatem perpetuam rei annonariae dedicavit." (Katancsich, Istri adeol. Geographia Vetus I. rész. 379. l.). De mely megtárak különösen a partvidéken még számosabban is létezhettek jelesen azért, mert Severus Alexander császár a határőröknek folyton járó gabonaadagokat biztosított, mi katonai magtárak hiányában a legtermékenyebb földön sem kivihető. Ez oka, hogy a feliratokon oly sürüen találkozunk a hadélelmezési tisztekkel (frumentarius) jelesen Budán, hogy más helyet ne említsünk, hol egy hadélelmezési tiszt ügyelt fel a határőrök számára rakott növelde (schola) körüli épitési munkákra: „Schola speculatorum legionum I. et II. adiutricum piarum fidelium Severianarum refecta per eosdem quorum nomina infrascripta sunt: — — curante Aurelio Pertinace *frumentario.*"

Ezen felül hadszertárak épültek, hol minden fegyvernemek felhamozva, saját felügyelők alatt rendelkezésre készen állottak; Muchár (Das römische Noricum 74. l) felsőpannoniai ily hadszertári felügyelőről szóló egy felíratot közöl, melyre, úgy látszik, nagy sulyt fektet már azért is, mivel noricumi ily adattal nem gazdagíthatta becses művét; én elég szerencsés voltam még 1851. september 26-kán ily felíratot Ó-Budán, tehát épen parttővi helyen felfedezhetni, miről értekeztem (Pesther Zeitung 1851. octob. 11. 237. sz.) és a másolatot Seidl Gábor János a cs. birodalmi akademia tagjával is közlöttem, ki azt a cs. akademia által kiadott „Sitzungsberichte" nevű közlönyében megjelent: „Beiträge zu einer Chronik der Archaeologischen Funde in der österreichischen Monarchie." IV. füz. 48. l. így vette fel:

Q. ERENDULL
VS. RVFVS
VICETINUS VIX
ANN. XXXXIIX
MILITAVITANN XXIII
ARMORVM CVST

„Der Name Erendullus klingt im Ausgange sehr celtisch, und erinnert an die ähnlichen Schluss-Sylben der cel-

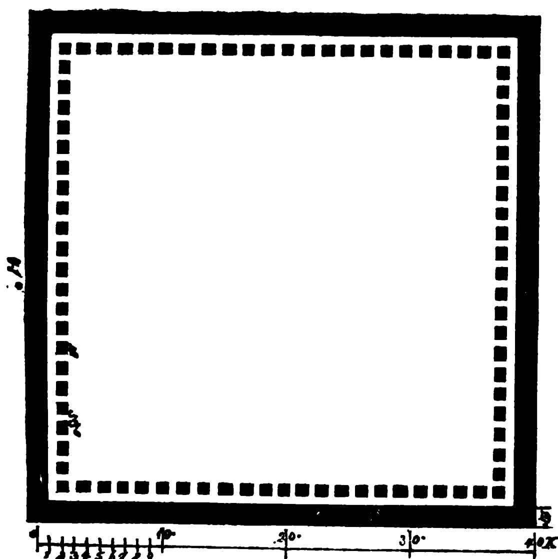
tischen Personennamen: Jantulus und Jantula auf Inschriften in Kärnten, und Monumenten zu Cilli und in der Einöde bei Neumarkt in Steiermark, — Diastulus ebendort; Saitullus im Geissthale in Steiermark; Litulla im Steinfeld zu Klagenfurt. — *Erendullus* war aus *Vicentia* in Venetien gebürtig; man schrieb auch Vicetia, — — daher die Einwohner auch Vicetini hiessen — *die vorliegende Inschrift ist ein neuer Beleg dafür.* — *Armorum custos* ist hier so viel *als Zeughaus-Aufseher*" stb.; tehát egy hadszertár felügyelője Ó-Budán. E hadszertárakat ellátták szállítmányaikkal a fennálló fegyvergyárak; voltak pedig hazánkban különösen vért-, kőhajigáló és más fegyvernemek készítésével foglalkozó gyárak. Erendullus Rufus az Ó-Budán eltakarított „Armorum Custos" közelről nyerhette különben raktára készletét; mert a Notitia Imp. Occident. említ egy Acincumban fennálló vértgyárat, így: „Sirmiensis fabrica Scutorum, ballistarum et armorum, Scutaria Acincensis (Ó-Buda), Carnuntensis (Petronell), et Laureacensis (Lorch)" mint látjuk, s mi különösen mellettünk szólhat, mind duna-partvidéki fegyvertelepek. Minden lépten nyomon látjuk tehát a határvonalt, a dunapartvidéket kiemelve, és így az őrvidéki katonaságot magát is, annyira, hogy azt a Theodosius törvénykönyvében (edit. Maravil. II. rész, 368. l.) szinte élesen megkülönböztetve találjuk a legioktól és mezei csapatoktól, *mindabban*, mi részletes hivatásukat nézi: „Nempe praetenturae fuerunt agmina militum sive peditum sive equitum, qui non pro castris, ut quidam opinantur, securitatis causa, quod faciebant, quae *praesidia et praesidere* dicebant; verum per suspecta hostibus loca ordinabantur, disponebantur, dispergebantur, *speculaturi* (láttuk felebb, hogy Ó-Budán volt schola speculatorum) ne qua hostis perrumperet, atque in id modo huc, modo illuc discurrebant. Hinc est, quod a stationibus agrariis separantur."

E nagymérvű minden intézkedések mellett is a birodalmi szélek, a hadtanilag oly magas képzettségű rómaiak szemében tökéletesen még nem lehettek biztosítva. A hideg évszakkal a veszedelem is növekedett, midőn a hajórajok veszteglésre kárhoztatva nyugodtak a téli kikötőkben, és a határőri csapattesteket az elemek ellen ernyőzni, tehát ösz-

szevonni volt szükség. A tél farkasnak hidat ver, s a ragadozó szomszédoknak a Duna jobb partja nyitva állott, hová a jégkérgen mindenhol átcsaphattak, ha másnemű gátra nem találnak. Ily lehetőségeket is számba véve, a műtani, a rendszeresített parterőditéshez nyultak a rómaiak, innen volt, hogy a folyamot Carnuntumtól (Petronell) egész Taurunumig (Belgrád) erődökkel, bástyákkal, tornyokkal és sáncolatokkal mintegy megtüzdelve leljük, úgy hogy e művek merev öv gyanánt nyultak el. E büszke építmények legsürűbben ugyan a jobb dunaparton emelkedtek, de ha visszanyomattak, belebb szoríttattak az ellenséges népfajok saját földökre; és mert, a hová egyszer lábát tehette a római, azt onnan egykönnyen vissza nem húzta, hanem elsáncolta magát, és ha nem is rögtön polgárilag, de katonailag letelepedni készült, úgy ily alkalmakról kell származtatnunk a balparti kevés, de annál érdekesebb erődöket. Mi nem egyszer említtetik a történetírók által: „Olim romani imperatores, ut positos trans Danubium barbaros trajectu prohiberent, omnem illis oram oppidis et castellis praetexuerant, passim a dextera, *alicubi etiam a sinistra exstructis* — multa certe munimenta una admodum turri constabant, unde merito Monopyrgia dicebantur; non ea quidem ratione exstructis, ut ab irruentibus expugnari nequirent, et forent inaccessa, sed ut rippa fluminis virorum custodia non vacaret, quod dum satis erat ad deterrendos barbaros ut caverent ab incursu in Romanos.“ (Procop. De aedific. Justiniani Imperat. LIV, c. V.) Így átkelvén a bal partra, egy itt felfedezett római erődre veszem igénybe néhány percre a tekintetes Akademia figyelmét.

A dunaparton a pesti oldalon felfelé, tehát éjszaknak haladva, jóval a Margit-szigeten fölül, elérjük azon dülöket, melyek „Hausenfang“ (Vizafogó) név alatt Pest városa telekkönyvében és a nép szájában ismeretesek. Elhagyva Discher és egymás után Zárzeczky téglavetőjét (I. táb.,) következik Jankowich Miklós, és az evvel szomszédos Tasner Antal úr telke, míg fölebb a Rákos patakja szakad a Dunába. Az időről időre itt talált romok, s más kisebbszerü régiségek tanúskodnak, hogy classicai földön járunk, hol a katonai szempontból oly jelentékeny Transacincum terjedett el, melynek

neve habár köiratokon nem fordúl is elö, de különben a régiek más irataiból igen ismeretes. Itt, jelesen Discher téglavetöjén találtattak az agyag ásása között, egy sir megbontásánál a csontváz körül elhelyezett ezen tárgyak, melyek Kehrer József pesti polgár birtokából még a felfedezés évében (1847) dr. Érdy János kezére kerültek. Egy igen kellemetes olajzöld szinü üveg ivópohár (csésze), mely fél tojásdad alakja szerint, tehát minden talapzat nélkül, magában, mint volt, le nem tétethetett, fel nem állíttathatott, hanem ha más segédkészülettel, mit *ἐη ηύδ ηκη* neveztek, ilyen talapzat nélkül való azon csésze is a többi között, melyet Amoretti adott ki Winckelmann Müvészet Történetében (1. 2. 20. 22. sz. ábra); a mienket Kliegl József rajza után adjuk (III. táb., 1-sö ábra). Egy fém-tükör töredéke (III. táb., 2-dik ábra); egy vas karperec két darab töredéke (III. táb., 3-dik és 4-dik ábra); szivárványzó — iridizálógy — öngy, üveg-gyurmából (pasta) (III. táb., 5-dik ábra), mely tárgyak itt mind természeti nagyságban advák és minöségek szerint: tükör, karperec, gyöngy, mint nöi pipere, következtetni is engednének, hogy a mondott sírban valamely római nö, a pohár és tükör kicsiségét nézve, serdülö hajadon nyughatott. Ezek csak elözmények voltak, de világosan szólók az itt egyszer honolt római müvészet mellett, ennél többet, a katonai településröl is bizonyítani a jövö évnek volt feltartva. 1848-ik évi november 28-án itt, jelesen Tasner Antal úr telkén (I. táb. d. e.) a munkába vett sáncolások alkalmával egy négyszegü római eröd alapfalait fedezték fel, és e romok épentartása a sáncolási munkálatokkal akkor összehangzásban nem lévén, fájdalom! elpusztúltak, vagy legalább csak igen kis részökben ismét föld alá kerültek, melyek azonban az irtókapától és ásótól mindaddig kímélve tartattak (hála a jobbérzésüeknek!), mígnem akkor nyomban mérnökileg fölvétetnének. E szerint a romok tökéletes négyszöget képeztek, ugyanannyi, azaz négy 41 öl hosszu homlokzattal, úgy hogy e homlokzatok 164 öllel körülövedzik a belsö, egészen szabadon hagyott tért, vagy udvart, melyet azonban belülröl körüifut egy oszlopon nyugvó árkád tornác, mint azt famecvényünk mutatja.

A falak vegyes anyagból, azaz termésköből és téglából építvék; ezutóbbiak között több „QVADBURG“ bélyegnyomatú felirattal ékeskedik (II. táb., 1-ső ábra). Találtattak még a sáncolás folytatása alatt más, szinte érdekes, kétségkivüli épületrészek mint: egy oszlop-töredék (II. táb., 4. ábra), és egy kétfelé hasadt ablakkö (lapis specularis) (II. táb., 5. ábra) és két fogadmányi oltár, érdekes felirattal ellátva (II. táb., 6. és 7. ábra). Mind e tárgyakat dr. Érdy János muzeumi őr a magy. nemz. muzeum számára azonnal a helyszinén kinyerte, hová át is szállíttattak, és mind ezen, a leleményre vonatkozó adatokat én magam szinte dr. Érdy János közlékenységének köszönöm, ki a művészi tökélylyel s költségesen készült rajzokat is, maga bokros hivatalos teendőkkel lévén elhalmozva, szives volt használatra átengedni *).

E romokkal már most szemközt, nem csak a tudomány bevallott embere, de mindazon laicus is, kinek még van a történelemhez intézendő kérdése, hogy lakta földén tájékozhassa magát, mindenek előtt az erőd neve után fog tudakozódni, és

*) Érdynek sok érdekes rajzolt lapot tartalmazó tárcájából még sokat várhat a tudománybarát.

felelnek e kérdésre a téglák, a némileg zavart s visszájáról olvasandó felírattal: hogy „Quadburg" nevü erőd előtt állunk. Mely név habár a „Quadokra" és „Burg"-ra emlékeztethetne s német eredetűnek tetszhetnék, mégis korántsem ily származék, hanem valóságos római elnevezés, mely az épitmény alakját (quad, quadri, quadrans: négy, négyes, negyed) és minőségét (burgus, vár, kastély, erősség) fejezi ki, mert Vegetiusnál „burgus," és „burgum" annyi mint „castellum parvum', és Πύργος = turris, burgus (Glossarium Manuale, pag. 845). E név mint erőd vagy város — sáncolt tábor — neve hazánkban nem áll elkülönözve s magára hagyva; van „Quadriburgum" egészen kiírva, és pedig Tolna megyei Kömlőd helység területén, düledékek közt találtatott téglán. (Acta Musei, p. 176. és Cimeliotheca, pag. 134). Van Baranya megyében Bán helység körül is hasonló nyom: „Vicus Bán est, quadri aedificii vestigia — exhibens" mond Katancsich (Istri adcolar. Geograph. Vetus I. 476. l.), hol „Quadribur" felírat mutatkozik a téglákon. Sárisápon Esztergam megyében szinte megrövidítve „Quadribur" merült fel téglákon (Katancsich ugyan ott 473. l. és Schönvisner, Commentar. Geograph. II. 240. l.), és végre a magy. nemz. muzeumban egy még rövidebbre vont „QVADRIB" felírattal (II. táb., 3. ábra). A külföldről csak rövidség okáért nem akarván idézni példát.

Megkisértem még ez ezer éves falgerincekből következtetni az épitmény eredeti alakjára. Láttuk, hogy tökéletes négyszög, s mint olyan a legalkalmatosabb a tájékot minden oldalról szemmel tartani, mely tehát valóságos őrszemnek (specula) megfelel. S ha kivül némileg durva burkot mutathatott is, kivált ha golyvás kövekkel (Kropfsteine) volt borítva, mi által a balistákkal sikeresebben dacolhatott; úgy mégis belül vidám, szellős és nyilt helyiség volt, melynek igen kellemes alakot kölcsönözhettek a karcsu oszlopok sorai köröskörül. Érdekes nagyon a fenmaradott ablakkő (II. táb., 5. ábra), mely hármas célnak felelhetett meg: a belső helyiségekre (casamatta) bocsátotta be négy tojásdad alakú nyilása a világosságot; belülről az őrségi katona a lyukakon át szabadon jártathatta szemét a széles láthatáron, az ellenség mozdulatait kitanúlandó (felebb: milites speculaturi ne qua

hostis perrumperet stb.) s végre fedte a benlévőket a nyilak és más projectiliák zápora, kivált a kőhajigáló gépek működése ellen; sőt valóságos rohamnál a falakat megmászni készülő ellenséget visszaútasíthatták kidugdalt lándzsákkal a benlévők. Valószinü egyébiránt, hogy minden két oszlopnak megfelelő közön volt egy ily ablak; s hogy csak egy találtatott, fel nem tünhetik, ha meggondoljuk, hogy a 88 oszlop közöl csak egyetlen egynek maradt meg töredéke, s az is, tán csak $^1/_5$ részben. Mindez az épület alakjára vonatkozik, de alig van valami, mi inkább meghálálná a kutató fáradalmait, mintha felvett tárgyának a korszakot kiszabhatja, mely azt megilleti. A 468-ban K. ut. meghalt Idatius püspöknél a consulok évkönyveiben (fasti consulares) ezek olvastatnak (Sirmondi Opera. Venetiis 1728. tom. II. col. 258. in fol.): *Constantio* et *Maximino*. „His consulibus castra facta in Sarmatia *Contra* — *Acinco* et Bononia" tehát 294-ik évben K. ut., úgy hogy e részben alig kivánhatnánk határozottabb adatot tudvágyunk kielégítésére.

Végre szeretem hinni, hogy a tisztelt osztály csak kedvesen veendi, ha megnevezem még röviden ama harcosok osztálycsapatait, kik ez erőd őrzésében rótták le a honvédelmi kötelességet. A híres „Notitiá"ban ezeket olvasom, mint állomásozó hadakat: „Auxilia vigilum contra Acinco trans in Barbarico" mégis: „Praefectus legionis Transacinco", s végre kimondhatlan örömmel, mit csak szenvedelmes régész élvezhet: „Tribunus cohortis Quadriborgio." E helyen csak sajnálkoznom lehet, hogy a Teufelsmühle mellett feküttt, s Haliczky által (Tud. Gyüjt. 1820. III. 9—26.) említett szinte transaquincumi más erődre „Vincentiá"ra át térnem az idő rövidsége nem engedi, s így a duna-balparti római erődök pestoldali rendszerét ki nem fejthetem, hol szinte találtam a Notitiában egy tribunusi állomásra „Tribunus cohortis Vincentiae" és a honnan valók a magy. nemz. muzeumban lévő téglák, melyek egyike (II. táb., 2. ábra). Azt azonban mégis kedvem volna kérdezni Seidl J. G. custos urtól: a felebb említettem „Erendullus Rufust", mert az az általam Ó-Budán felfedezett sírkövön Vicetinusnak íratik, miért kellene a velencei Vicentiából származtatni, és miért nem inkább az Ó-Budához

(hol „Armorum custos“ volt) közelebb fekvő transaquincumi Vincentiából; továbbá, ha már nem tarthatjuk nevénél fogva rómainak, hanem barbárnak, tán pannon benszülöttnek szintúgy megjárná, mint noricumi celtának.

Említve voltak Quadburg romjaiban lelt feliratos kövek, legyenek ezek kegyes engedelmökkel kis értekezésem zárkövei. A kövek külseje, valamint a betűk alakja is, régibb korra mutat (II. táb., 6. és 7. ábra), mintsem az, melyet Quadburg-nak tulajdoníthatunk; szoros összefüggésben vannak ezek a Dunának kivált balparti viszonyaival. „*Diis reducibus patriis Svetrius Sabinus legatus Augusti propraetore et consul*“ és „Silvano silvestri sacrum. Tiberius Julius Masculus princeps legionis II. adjutricis piae fidelis votum solvit lubens merito.“ De hogyan mutatjuk ki ez összefüggést? többször történhetett, hogy a rómaiak a bal parton állást vívtak ki magoknak, mit ismét elhagyni kényszerülvén, ismét elfoglalták, és a halhatatlan isteneknek tett fogadmányt, ha boldogúlnának a barbarok ellen fegyverrel, felállított fogadalmi oltárral váltották be vallásos öröm között a felett, hogy isteneik ismét letelepedhettek azon földön, melyről a barbárok elöl kiköltözni kényszerültek. „Diis reducibus patriis!“ lehet-e szebb, gyöngédebb örömfohásza a vallásos kebelnek? mintha csak magyar hős eleink a tornyok csúcsairól ismételve lesujtott félhold helyébe tüzött keresztre mondották volna a már egyszer a töröknek meghódolt városok szerencsés visszafoglalásánál: „a magyarok istenének.“

LEGÚJABB AKADEMIAI KIADÁSOK.

Magyar László Délafrikai Levelei és Naplókivonatai. Kiadta *Hunfalvy János.* Egy abroszszal. A M. Akad. költs. Pest, 1857. n8r. 92 l. fűzve 40 kr.

Hunyadi János utolsó Hadjárata Bolgár- és Szerbországban 1454-ben és Nandorfejérvár fölmentése a török táboritástól 1456. A nandorfejérvári diadal negyedik százados évnapján jul. 21. 1856. előterjesztette az akademiában *Kiss Károly.* Pest. 1857. n8r. 117 l. két abroszszal, fűzve 1 ft.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1857. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVII. Év. 1857. V. Sz.

A POSITÍV ÉS NEGATÍV PHILOSOPHIÁRÓL.

HORVÁTH CYRILLTŐL.

VI.

Olvast. az akademiában martius 30-kán 1857.

Az eddig részint egyszerűen előadott részint a hely fölmerült szükségeihez képest többé vagy kevesebbé meg is magyarázottak szerint Fichtében találtunk oly bölcsészre, kinek philosophiai rendszere legcélirányosabban képviselheté a negativismusnak harmadik fokát. És mivel e fok a közvetett ismerés körén belül legfőbb, következőleg mindazt magában foglalja, a mi az előbbi fokok tárgyálásán keresztül valódi mozzanat volt: a Fichte bölcseletének jutott sors a negativismus egészére is méltán kiterjeszthető. És csakugyan volt legyen bármi, a mit az egyik megért, előbb-utóbb megérte azt a másik is. Tanúsítja ezt a tapasztalás, melynek nyomán az lön már egyszer a negativismusról állítva, hogy őt némelyek az egekig fölmagasztalják, mások a porig legyalázzák; Fichtéről meg az lön mondva, hogy őt némelyek nem győzik eléggé magasztalni, mások nem győzik eléggé ócsárolni. Oly tüneményck valóban, melyeket alig lehet megütközés nélkül hallani. De hogyan is férnek azok így össze?

Az itéletek azonsága azonos, különbsége különb ala-

pokra látszik utalni. E gondolat jut minden más előtt a fürkésző elméjébe; de hogy ily életbe vágó tárgy körül csupán e gondolat jusson a fürkésző elméjébe, azt nehezen fogja valaki elhinni. Egy a tárgy és mégis annyira ellenkezők a róla hallható itéletek! Gondolhatni-e ellenmondás nélkül, hogy ugyanazon bölcselet annyira ellenkező itélési alapokat egyesítsen magában? Vagy igen, vagy nem. Ha igen, alig lehet igazán megmagyarázni a hallott itéletek egymáshozi állásának metszőségét. Hiszen ha e bölcselet annyira ellenkező alapokat egyesítene magában, akkor a magasztalási alap hatását az ócsárlásé, az ócsárlási alap hatását ellenben a magasztalásé hangolná le; a mi azonban meg nem történt. Állítható-e tehát ellenmondás nélkül, hogy a kérdés alatti bölcselet annyira ellenkező alapokat egyesít magában? Ha pedig nem egyesít, honnan eredtek amaz ellenkező itéletek?

Három oldal tünik föl előttünk: a megitélt bölcselet, az itélő egyének és a hozott itéletek. A bölcselet most is úgy van, a hogyan az a bölcsész által szerkesztve lön; kellő fölfogása és átértése után van tehát jogunk azt kérdezni: vajon a róla hozott, egymástól nem csak eltérő, hanem egymással ellenkező itéletek igazságosak-e vagy nem? Ha igazságosak, mi az a bölcseletben, a mi oly ellenkező itéletekre nyujtott alkalmat? Ha nem igazságosak, mi az a megitélőkben, a mi őket annyira ellenkező itélethozásra kénytette?

Kérdések, melyekre itt, a tárgy többoldalu nyomossága miatt, egyedül a bölcsészeti kritika válaszolhat igazán. Mielőtt azonban a bölcsészeti kritikát újra megszólaltatnók, szükséges: hogy előbb a kétségbe nem hozható tények állásának minősége iránt jőjünk tisztára. Szükséges pedig ez azért, mert épen a tisztára-jövés utján helyezkedhetünk be amaz ismetér közepébe, hol aztán a kritika minden akadály nélkül járhat el a maga tisztében.

Ha a Fichtének, mint negativ bölcsésznek tudománytanára vonatkozó itéleteket átvizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy azok, alapjaik tekintetéből, három osztályba sorolhatók. Némelyek ugyan is alanyi, mások tárgyi alapon nyugszanak. Hallhatók itt-ott öszszerüleg alkotott itéletek is, de, a mi jól megjegyzendő, mert jellemző, nem nálunk. Az alanyilag itélő

saját magából, a tárgyilag itélő a fölfogott bölcseletből veszi azon alapot, melyen az itélet megfordúl. Az alanyilag itélő a bölcsészetet alkalmazza önmagához, a tárgyilag itélő önmagát alkalmazza a bölcselethez. Hogy ilyszerűleg aztán sem az egyik, sem a másik nem fog egykönnyen az egyoldalúságon fölülemelkedni, a dologhoz értő azonnal átláthatja. A bölcsészet dolgábani biztosabb eligazodhatás végett is rendén látszik lenni, hogy e tárgyat egykissé fontolóra vegyük. Lássuk tehát először az alanyilag, azután a tárgyilag itélőket.

Az alanyilag itélők sorában első a már többször említett praktikus bölcs, ki a negativismus első fokát, mint rá nézve megnyugtatót, elfogadhatónak, a második fokot ellenben, mint rá nézve nyugtalanítót, el nem fogadhatónak itélte. Ha ő, az alkalmilag fölmerült nézeteknél fogva majd helyeslőleg majd ócsárlólag itél a harmadik fokról, annál kevesebbé lehet váratlan, minél természetesebb. Midőn azt hallja, hogy Fichténél az érzéki világ tárgyai a tudat határain kivül sehol sem léteznek valódilag; következőleg midőn azt hallja, hogy épen azon tárgyvilág fosztatik meg valódi létezéstől, mely az ő kedvelt életfolyásának szükségképi föltéte: nem itélhet mást ellenmondás nélkül, mint azt, hogy Fichte, negativ bölcseletével együtt, szánakozásra méltó tévedésben sínlődik. Midőn pedig más alkalommal tulajdon éveinek páraként ellebbent élvezéseire gondolván úgy találja, hogy azok egész folyománya e két szóba foglalható „volt, nincs;“ továbbá midőn a multak közöl majd ezen majd azon élvezési tünemény vonulván át elméjén, igazán megnyugtató pontra sehol sem talál, Fichtétől meg azt hallja, hogy mind az, a mit mí valódilag létezőnek tartunk, nem más, mint tudatunkbani kép és képek képe: ismét nem itélhet mást ellenmondás nélkül, mint azt, hogy, akárki mit mond, Fichtének mégis csak igaza volt.

Az alanyilag itélők közé sorozandók továbbá azok, kikben az elvont értelem túlnyomósággal bír az érzés fölött. Közös bélyegök az önálló gondolkodásbani szükölködés; sajátlagos ellenben az ingatagság és makacsság. Azok, kikben főleg az ingatagság tünik föl, ma ilyen holnap amolyan itéletűek, a mint t. i. az itt vagy amott fölkapott nézet inkább hat gondolataik menetére. Az elfogadott nézetek közötti belső ösz-

szefüggés megvizsgálása, vagy azoknak bizonyos elv szerinti rendezése sokkal mélyebb és kitartóbb elmélkedést szükséggel, hogysem azt jó módjával végre tudnák hajtani. Azok, kikben az értelmi makacsság vert gyökeret, másképen szoktak itélni. Szerintök csupán azt lehet méltán elfogadni vagy elvetni, a mi előbb a nyomozó értelemnek tűzpróbáját kiállotta. Nem szenved azonban kétséget, hogy az ily tűzpróbánál mindig valamely, már azelőtt elfogadott, és mindennél inkább érvényesített nézet határoz az elvetés vagy elfogadás percében. A mi az egyéni nézetnek megfelel, elfogadtatik; a mi meg nem felel, elvettetik. Minő legyen az elfogadandó vagy elvetendő tárgy önmagában, avval ők nem igen szoktak törődni. De minek is törődnének, miután bizonyos, hogy azt, a mibe ők a becslelési súlypontot helyezik, nem a tárgy természetében, hanem mindig saját egyéniségök ilyen vagy olyan módoltságában keresik. Így áll a dolog az alanyilag itélők részéről.

Tegyük most már e kérdést: hihető-e, hogy az ily módon itélők igazán fognak Fichte bölcseletéről itélni? Előre is gyanítható a válasz minősége; nehogy azonban előkészítetlennek lássék, váltsuk föl e kérdést egy új kérdéssel. Talán ennek nyomán biztosabban juthatunk el azon ponthoz, melynél az előbbire adandó válasz is sorszerűbbnek mutatkozandik. Mivel ugyanis egyedül az itélhet meg igazán valamit, a ki az igazsággal tettleges viszonyban áll: az iránt kell először is eligazodnunk, vajon az alanyilag itélők tettleges viszonyban állanak-e az igazsággal vagy nem? A tettleges viszonynak alakja az életbeni fejlés; az életbeni fejlésnek ellentéte az elvontságbani pangás: melyik alkalmazható tehát ezek közöl az alanyilag itélőkre: az életbeni fejlés-e vagy az elvontságbani pangás?

Úgy látszik eleinte, mintha a praktikus bölcsre és az ingatagság embereire a pangás, a makacssággal bélyegzettekre meg a fejlés nem volna alkalmazható: miből aztán az is következnék, hogy az utóbbiakon kivül a többi igazán is képes itélni. Vannak mind a mellett, kik e következtetést nagyon elhamarkodottnak tekintik. Az ő véleményök szerint az alanyilag itélők egyik osztályától sem lehet az igazságos ité-

lethozásrai képességet megtagadni; ha pedig történnék, az ok nem az itélőkben, hanem a megtagadókban keresendő. Hissen azért, ezt szokták a többi között mondani, azért, mivel a praktikus bölcs és az ingatagság emberei az igazságnak alakjait, a makacssággal bélyegzettek ellenben annak inkább tartalmát emelik ki, azért tehát, mivel egymástól fölfogási szempontra nézve különböznek: épen nem következtethető, hogy az igazsággal tettleges viszonyban nem állanak.

Mi pedig határozottan állítjuk, hogy elvontságban panganak. Panganak pedig azért, mert az igazság eszméjét igazán föl nem fogták; nem fogták pedig föl azért, mert arra megszokott álláspontjaiknál fogva képtelenek. Vizsgáljuk csak meg a dolgot egykissé behatóbban s azonnal észre veendjük: hogy az alanyilag itélők egyik osztálya sem ügyel az igazság tartalmára, hanem csak az alakokra. És minő alakokra! Legkevesebbé sem azokra, melyekben az igazság szükségképen teszi önmagát, hanem azokra, melyekben az itélőknek már így, már amúgy mozgó önkénye tetszik meg önmagának. Hol állanak tehát? Minden esetre kivül az igazság valódi határain. Úgy de mondható-e, hogy az, a mi az igazság eszméjén kivül van, valódi becsmértéke az igazságnak? Ha nem, hihető-e, hogy Fichte bölcseletéről az alanyilag itélők igazán itéljenek? Ha e bölcseletben van igazság, akkor bizonyára nem. De van-e hát e bölcseletben igazság?

Ez azon pont, mely körül a tárgyilag itélők leginkább forgolódnak. Itéleteik alapját tekintve ők is két osztályba sorolhatók. Némelyek a hozandó itélet alapját a bölcselet határvonalain kivül, mások azokon belül vélik föltalálhatónak: és így amazok a bölcseletet valami másra, ezek ellenben önmagára szeretik visszonyítani. Az előbbiek azt kivánják tudni, vajon e kérdés alatti bölcselet összehangzó-e azon igazságokkal, melyeket a kijelentés meg a józan ész, a természet, ember és isten irányában eddig napfényre hoztak, a társasági viszonyok megszentesítettek, a vég cél után törekedő egyének pedig megnyugtatók gyanánt elfogadták? S a mint azután a keresett öszhangzást vagy föltalálják vagy föl nem találják, a szerint a bölcseletet is vagy elfogadják vagy elvetik.

A másik osztálybeliek e becslelési móddal sehogy sem

tudnak megbarátkozni. Látván ugyan is, hogy az előbbiek a positivitas köreiből épen oly mozzanatokat hoznak föl egy negativ bölcselet ellen, melyektől ez, a bennök föl nem talált végső alap tekintetéből, szándékosan elvonatkozott: az igazsággal jobban megférőnek tartják, ha nyomozó figyelmöket magára a bölcseletre fordítják. És ezen oldalról nem lehet e módot nem helyeselni; ámde mivel figyelmök nem az egészre, mint tudományosan kialakított egészre, hanem annak elszigetelten tartott részeire van fordítva: más oldalról nem lehet e módot hiányosnak nem mondani. Sem az elvontan vett elv egyedül, sem az elvontan vett következmény egyedül, sem az egész derekából kikapott rész egyedül nem eszközölheti azt, hogy segedelmével az egész bölcselet igazságát öszszerüleg meg lehessen itélni.

Minthogy az igazság országában nincs ellenmondás, jól teszik az első osztálybeliek, ha Fichte bölcseletét a társaságban élők által elfogadott és több irányban megtekintélyesített igazságokkal egybevetik; azt azonban, hogy ezen egybevetés alkalmakor az esetleges viszonyokat a szükségképiekkel öszszezavarják, nem teszik jól. Jól teszik a másik osztálybeliek is, ha az önmagára viszonyított bölcseletet részeire fölbontják és a részek aránylagos becsének meghatározására törekednek; azt azonban, hogy az egésznek becsét valamely külön tartott rész becsétől függesztik föl, nem teszik jól.

Így állanak jelenleg a tények. És miért állanak épen így? Azért, adjuk válaszul, mert sem az alanyilag, sem a tárgyilag itélők nem emelkedtek föl azon álláspontig, melyről előbb magában a bölcsészeti kritikában öszszerüleg eligazodhattak volna. De, igazat szólva, nem is emelkedhettek még addig föl, mert az álláspontok egymásbóli fejlődése és e fejlődésnek iránylagos átértése sokkal mélyebb alapú, hogysem azt az egyoldalúságokhoz szoktatott elme kitartólag megbírhatná.

Fischer Kuno állította valahol, miszerint a bölcsészeti kritikának föladata legegyszerűbben ismertethetik meg a philosophiai rendszer fogalmából. Vegyük itt mindjárt egy kis hasznát ezen útmutatásnak. Ha igaz, a mit már egyszer épen Fischer után mondottunk, hogy a bölcselet valamely elvnek

fogalomszerű kifejtése: úgy mindenik rendszerben három pont vonja magára a figyelmet, az elv, a következmény és az öszszefüggés. Az elv a bölcsészeteszme valamely fokozmányának bizonyos alapgondolatbani fölfogása. A következmény azt tünteti föl fejtetten, a mi még az elvben fejtetlen volt. Az összefüggés végre ama gondolatok belszükségü folyamlásában tünik föl, melyeken keresztül az elv a következményben fokszerüleg megvalósult.

Ezek így levén mire köteles minden más előtt a bölcsészeti kritika? Arra kétség kivül, hogy a fölfogott, átértett és önmagára viszonyított bölcseletet valamennyi oldalról tárgyalja. És mivel mindenik oldalnál jöhetnek elő pontok, melyek, az egész becsének alapos meghatározhatása végett, tisztába hozandók: azon legyen, hogy mind azt, a mi az ilynemű pontokra vonakozó, különleg is viszonyítottan is megvizsgálja.

Első ezen oldalak között a bölcseletben önmagát érvényesítő elv, mely, a mint már előbb is mondva lön, vagy fő vagy alárendelt. Minek okadatolt kiemelése után kipuhatólandó: vajon igaz-e mindenkép vagy nem? Ha nem találtatnék mindenkép igaznak, világosan kimutatandó a pont, mely kiegészítést szükségel, valamint azon elem is, mely által a kiegészítés bensőleg végre hajtathatik.

Második oldal a következmény. Ha nem mondjuk is magától értetik, hogy ennek fölfogása nemcsak a kérdés alatti bölcseletre, hanem az egész philosophiára nézve is más meg más itéletnek szolgálhat alapúl.

Némelyek állítása szerint az elv hasonlít a kedvező viszonyok között fejlődésnek indított maghoz, a következmény meg azon gyümölcshöz, mely a magból kinőtt fa által több fejlésfok meghaladása után létesítve lön. A következmény szintúgy lehet sokhasznu a szellemi világban, a minő a gyümölcs az anyagiban. Erre nézve azonban fölötte sok függ az alkalmazási módoktól. Hogy a bölcseleti következménynek ilyszerü fölfogásához főleg azok ragaszkodnak, kik az úgynevezett utilismus hívei, könnyű elgondolni. Szerintök a bölcselet valóságos értékét az általa napfényre hozott következménynek szükebb vagy tágabb használhatása fogja mindig meghatározni.

Mások fölötte korán félbeszakasztottnak itélvén az összehasonlítást, egykissé tovább mennek. A ki ezek szerint azt vélné, hogy az elvetett mag és a magból nőtt fa csupán azért fejlődtek elő több fokon keresztül, hogy a sokféleképen fölhasználható gyümölcsöt létesítsék; fonákul itélne, mert ez, a természet titkainak okszerű megismerése helyett, maga árkolná el az azokhoz vezető útat. Hasznos ugyan a gyümölcs előhozása; de koránsem azért szervezkedett valami a fában, hogy segedelmével csak a gyümölcsöt hozza elő, hanem azért, hogy a gyümölcsben a magot létesítse. A gyümölcs, melyről itt szó van, eszköz, a benne érlelődő mag az igazi cél. Azon valami, mely mindezt végrehajtja, azon erő, mely kedvező viszonyok között öntevésre percenvén az őt környező elemeket meghóditotta, a meghóditottakat saját, eredeti ősalakja szerint egyesitette, az egyesitettekből a gyümölcsöt, a gyümölcsben pedig magot idézett elő, melyben az önmagáróli bizonyságtevést az által fejezte be, hogy egy, magával viszonylag azonos, erőt tett élhetési állapotba.

Ily folyomlás divik a bölcsészet országában is. A bölcselet elve a következményben ér azon alakhoz, melyben önmagának teljes érvényültségét föltünteti; csalatkoznék mind a mellett, ki az érvényültség megismerésével a bölcselet megismerését is bevégzettnek gondolván magasabbra nem törekednék. Véget ért ugyan előhozott következményében az elszigetelten tartott bölcselet, de nem a bölcsészeti kritikus, ki előtt a bölcselet nem csak rész-egész, hanem szükségképi tag a bölcsészet egészletében. Sajátképen nem is az elv, hanem az elvben önmagát fölfogó szellem az, mely az alkotott bölcselet által tulajdon tartalmának megismerését valósitotta meg. A bölcsész szelleme tehát itt azon erő, mely önmagának bizonyos elv körébeni megérvényitése által más bölcsésznek szellemét meghatja: hogy ez az előbbitől elért fokról a bölcsészet eszméjét megragadja, és annak egy új, de már belszükségűleg előkészített, elvbeni fejlesztésével a szellemi világot mindinkább emelje.

Amde valamint a kiszámithatlan akadályok miatt nem mindenik mag-erő fejlődhetik valamennyi, természetszerűleg meghaladt fokon keresztül addig, hol önmagának eredeti tar-

talmáról teljes bizonyságot tehet: úgy a bölcsész szelleme sem fejtheti ki az általa fölfogott elvet, a sok külső és belső akadály miatt, mindig oly módon, hogy az minden mozzanaton keresztül valamennyi oldalra nézve mindenképi érvényültségben állhatna előttünk. Azért tartozik a bölcsészeti kritika megvizsgálni: vajon a végső következményben összpontosítva lön-e mind az, a mi az elvben fejtetlenül már benfoglaltatott? Ha nem: kipuhatolandók a kifejtés teljes megtörténhetésének útjában álló külső és belső akadályok, valamint azon elem is, melynek szükségelt alkalmazásával a következményt ki lehessen egészíteni. Ha pedig a kifejtés teljesen végrehajtatott, megmutatandó: vajon a fokokon nyert következmények először egymással, azután meg a nekik forrásúl szolgáló elvvel mindenben öszhangzanak-e vagy nem? Ha igen, helyesség ajánlja az egészet; ha nem, hely adatott a helytelenségnek.

E pont által szükségképen vezettetünk át a bölcselet harmadik oldalához, melyet az egymásra viszonyló gondolatoknak összefüggésében találtunk föl. Ennél szemügyre fogassék, vajon szükségképi-e vagy esetleges! Ha esetleges, bölcsészetileg tekintve maga az egész lélek nélküli aggatmány; ha szükségképi, vizsgálás alá veendő a módszer, melynek segélyével foganatosítva lön.

Ezek után itélve az elv ama lélek, mely magát a körébe vont gondolatok áthatása és belszükségű összetartása által érvényesíti. A mit át nem hat, puszta függelék, melynek az egészben, mint rendszerben, valódi becse nincs, nem is lehet.

Ha már most ezek útmutatásánál fogva az alanyilag és tárgyilag itélők eljárási módjait szemügyre fogjuk: kényteleníttetünk azt állítani, hogy ők Fichte rendszerének igazságos megismerésére hivatva épen nem voltak. Innen amaz idétlen kapkodás, mely nyilatkozásaikat bélyegzi.

Ezeknek irányszerű vázolása után nézzünk szeme közé az eddigi negativismusnak és itéljük meg: vajon érdemli-e amaz egyedűli uralkodást, melyet magának a szellemi világban már is több izben követelt.

Fő elve így hangzott: a lét igazsága a gondolás. Mit akarhat ezen elvével a negativismus? Nem kevesebbet, mint teljes érvényültségének kivívását. De ha vínia kell érette, mi az, a

mi ezen érvényültség azonnali valósulhatását ellenzi? Az igazság nem, mert itt az igazság nem csak a gondolásra hanem a létre is viszonylik; a gondolás hasonlólag nem, mert épen róla mondatik, hogy a létnek igazsága; tehát a lét? Legalább az elv szavai azt látszanak mutatni; mert ha a gondolás azonos az igazsággal, úgy azon igazság, melylyel a lét bír, nem eredeti, hanem kölcsönözött igazság. De, ha kölcsönözött, mi kölcsönözte azt neki? Kétség kivül a gondolás, melynek az igazság eredeti birománya. Hogyan is kölcsönözhette volna azt a létnek, ha eredetileg nem birtokolná. Kellett pedig birtokolnia, mert az idézett fő elvnél fogva a gondoláson és léten kivül csupán az igazságról lehet még itt szó. De ha a gondolás kölcsönözte az igazságot a létnek, úgy az igazság nem egyéb, mint tulajdonság; ha pedig tulajdonság, akkor a negativismus egész ügyfolyását a gondolásnak és létnek, mint tényezőknek, egymáshozi viszonylásába kell helyeznünk. A gondolás, mert kölcsönöző, cselekszik; a lét, mert elfogadó, szenved: és így a cselekvés itt csupán a gondolásnak, a szenvedés csupán a létnek oldalára esik. De lehet-e ezt igazán gondolni? Aligha. Hiszen ha a lét csakugyan elfogadja a kölcsönözött igazságot, akkor, ha mással nem, az igazságrai fogékonysággal mégis csak kellett már birnia. Ha pedig a lét az igazságrai fogékonysággal már bírt, mielőtt neki a gondolás az igazságot kölcsönözte volna: úgy a gondolás nem igazsága mindenkép a létnek. Ha pedig a gondolás nem igazsága mindenkép a létnek: a negativismus fő elve sem lehet mindenkép igaz.

Mert ha a lét csakugyan elfogadja az igazságot, továbbá ha az elfogadás soha sincs az elfogadónak öntevése nélkül: úgy a cselekvés nem csak a gondolást, hanem a létet is megilleti. Ha pedig őt, mint öntevőt, a cselekvés megilleti: úgy az elfogadás sem más, mint bizonyságtevés azon igazságról, melylyel a lét a gondolássali érintkezés előtt is már bírt. Ha pedig vele már bírt, önállósága is volt, mielőtt a gondolással érintkezésbe jött volna. A mi ha áll, hogyan lehet akkor a gondolás a létnek igazsága?

Két eset fordúl most már itt elő, melyek közől a sarkalt negativismusnak választania kell. Vagy elfogadja a létnek,

mint tényezőnek, önállóságát és lemond saját elvéről; vagy megtartja saját elvét és megtagad a léttől minden önállóságot. Valami harmadikról itt még csak említés sem lehet. Melyiket fogja tehát választani? Az utóbbit kétség kivül, miután a negativismus az előbbit pártoló positivismusnak épen ellentéte. A positivismus előtt csupán az igaz, a mi adva van; a negativismus előtt, a mi szabadon előhozva lön: minek következtében a saját elvét érvényesítő negativismus mind addig meg sem nyugodhatik, valamíg olyasmit talál utjában, a mi az adottságnak szinét viseli. Viseli pedig minden, a mi eredetileg az énhez vagy nem-énhez tartozik. Úgy de ha minden, a mi ezekhez tartozik, eltavolítandó, mi az, a mi a negativismus előtt valódi, állandó érvénynyel bír? Egyedül a tiszta gondolás, mint általános müködés. Ott érendi tehát el tetőpontját a negativismus, hol a gondolás, mint tiszta gondolás, tesz önmagáról teljes bizonyságot; mert csupán ott tünendik föl minden mástóli teljes függetlenségében. És ez a közvetett ismerés határain belül, hol az alany és tárgy közötti viszonynak fejtegetésével foglalkodó tudat szerepel, csak a harmadik fokon történhetnék meg.

Az első fokon, hol a negativismus, a minden oldalról ténykedőleg nyilatkozó adottságok miatt, saját elvének mivoltában sem volt még eléggé eligazodva, legcsekélyebb a foganat. Tett azonban már ott is néhány lépést, melyekből világosan kitünt, hogy a positivismuséval merőben ellenkező irányt fog követni. Az a befelé fordított figyelmezés, melylyel a közvetlenül adott tudati tényeket fölkarolta; az a tulterjedő törekedés, melylyel az én a benne fakasztott változásokat önmagátóli függésben tartogatta; végre az a jog, melylyel magát az igazság ügyében ellátottnak érezte, olynemü oldalát leplezé föl az ismerésnek: melyet nélküle soha sem lehetne a maga eredeti határozottságában átértenünk. Nem volt ugyan még az érintett pontokkal bebizonyítva, hogy az igazság csak a gondolásban és a gondolás által az, a mi: sajdíttaták mind a mellett már is amaz ismereti foglalmányokat, melyeknek a bölcselkedés módját ejthetné, ha az igazság nyomozgatását a különleg érvényesített gondolás szövétnekének segélyével megkisértené.

A positivimus meghaladása után mondottakból is azonnal észre lehetett venni, hogy az imént fölemlített megkisértés az élesebben alkalmazott abstractio és az általa nyert mozzanatoknál irányszerüleg maradozó reflexio nélkül még csak meg sem indíttathatik igazán: azért kellett őket mindjárt a nyomozgatás elején határozottabban kiemelnünk. Tapasztalhatók ugyan befolyásukat már az első fokon is; de korántsem oly mértékben, minőt az adottságok közötti biztos eligazodhatás igényelt. Láttuk mind a mellett már e fokon is 1) hogy az ismerés előhozásakor az én tulnyomóságot gyakorlott a nem-én fölött; de azért ennek közre-munkálása nélkül még sem volt képes az előhozásra. Láttuk 2) hogy a tulnyomatos én az ismerést egészen áthelyezte a tudat határai közé: miből aztán 3) önkényt következett, hogy az én és nem-én, mint önmiségek, meg nem ismerhetők. Láttuk 4) hogy e fok az önmiségek meg nem ismerhetésének állításával vagy egészen kivül maradt az igazság határain; vagy, ha bír mégis igazsággal, azt, elvének hiányossága miatt, egyoldalúlag fogta föl.

Hogy minden igazság nélkül legyen, az alig állítható, miután a tudatos énnek joga az igazság birásához nem esetleges hanem szükségképi; és miután a közvetett ismerésben fölfogott igazság soha sincs gondolási elem hiával. De ha nincs igazság nélkül, mi az, a mi az első fok eljárását anynyira kétes színbe öltözteté? Kétségkivül az önmiség, mely szükségképi tényező az ismerésben és mégis kivül esett az ismerés határain. Ezt tudva igy okoskodhatunk: vagy nem eltávolíthatatlan kelléke az ismerésnek az, a mi szükségképi; vagy, ha oly kelléke, az ismerés határain belül van valami, a mi az első fok esetlegességei között is előfordult már létileg, de a nélkül, hogy eddig világosan megtudatoltatott volna. Ezen utóbbi esetet sokan a lehetetlenségek közé sorolják. Nem tarthatják lehetőnek, hogy ott, hol az ismerés mind anyagára mind alakjára nézve esetleges, hol az ismerőnek esetleges módoltsága határoz a dolgok fölött, hol a levés kategoriájában folyamlik az egész ismerés, hogy ott tényeskedhessék valami nem esetleges, hanem szükségképi.

Ez azon pont, mely a negativismus második fokát szükségképen vonta maga után. A mélyen látó Kant e fokon tüzé

[illegible] alapos megfejtés végett a következő kérdést: hogyan lehetségesek elöleg az összekötő itéletek? Ő tehát e kérdésnél nem az esetleges, hanem azon összekötő itéletekre [illegible], melyek szükségképiek és egyetemesek. Szerinte az ismerés tartalom és alakból álló egész. A tartalom azon hatástól függ, melyet a nem-én az énre gyakorol; az alak az ismerő tehetség eredeti határozottságán nyugszik. A tartalom esetleges, az alak szükségképi: miből nyilvános, hogy az, a mi az ismerésben szükségképi, a második fok szerint az ismerés határain belül keresendő. Mi legyen azonban az én és nem-én, mint önmiség, arról e fokon sem birunk ismerettel,

Ha ezek után a negativismus iménti két fokát egybevetjük: bizonyos mozzanatokra nézve különbözőknek, másokra nézve megegyezőknek fogjuk őket találni. Mindeniken tulnyomólag működik a gondolás a lét fölött; a nélkül még is, hogy ezt az ismerés előhozásakor nélkülözhetővé tette volna. Áthelyezé ugyan az én az ismerést a tudat körébe, de csak akkor, miután már őt a nem-én meghatotta: miből világosan látható, hogy e fokokon a gondolás, akár önkénylegesnek akár szükségképinek tartassék, mindig föltétes. Föltételei t. i. az én, a nem-én és ezek egymásrai hatása. Miután tehát bizonyos, hogy nem csak az én és nem-én, hanem azon eredeti határozottságok is, melyek a második fokon kiválólag szerepeltek, kétségbe nem hozható adottságok: bizonyos az is, hogy eddig még a gondolás nem bizonyította be mindenképi érvényültségét a lét fölött.

Ilyen volt a negativismus fejlettségi ügye, midőn Fichte föllépett. Hivatása levén az általános egység utáni törekedés, egyetlen egy pontnál sem állhatott meg, mely őt saját természetéveli meghasonlásra kénytethette volna. El kelle tehát mind azt törlenie, a mi őt akár tárgyilag akár alanyilag félszegségre szoríthatta volna. Saját, mélyen érzett hivatásán fölül követelé ezt tőle a negativismus mivolta is. Miután szellemében az önállóság érzése és öntudatos becsülése sokkal szilárdítottabbá lön, hogysem őt hivatásának teljesítésében bárminő akadály megrezzenthette volna, törlött is, de, némelyek állítása szerint, nem mindig kellő ügyeléssel a törlés módjaira. Olykor olyasmit távolított el mindenképen, a mit,

a mástóli függésnek bebizonyítása után, mozzanattá kellett volna tennie; máskor meg azt ruházta föl elvi becscsel, a minek, mint alárendelt tagnak, mozzanati becs et kellett volna tulajdonítania. Innen aztán ama szokatlanság a gondolatok szövesztésében, mely miatt némelyek épen nem tudnak vele egy úton haladni.

Fichte, mint negativ bölcsész, a többi között két pontot öröklött Kanttól, melyeket egység utáni törekedésekor minden más előtt meg kellett vizsgálnia. E két pont: a már többször említett önmi és a szellemi tehetségek egymástóli elkülönözöttsége.

Az önmiségekkel már az első fokon is találkoztunk, hol azonban azok a levésen, következőleg az ismerésen is kivül estek. Ugyanazt láttuk a második fokon is; ámde miután Kant az okságot a kategoriák sorába iktatta, az önmiségek állását is ingadozóvá tevé. Ha egyfelül az önmiségek okok, melyek által az ismerés előhozatott; másfelül meg az okság oly kategoria, melynek segélyével a gondoló én az adott sokaságba egységet visz be: mi kénytet minket arra, hogy az önmiséget elfogadjuk? A gondolás létezése, melyet ellenmondás nélkül senki sem tagadhat. Akármi legyen tehát az, a mi nélkül a gondolás lehetetlen, azt a gondolás irányában szükségképi föltét gyanánt kell tekintenünk. Ilyen az önmiség is. De ha minden, a mi az ismerésben szükségképi, a tudat határain belül esik: úgy az önmiség sem eshetik azokon kivül. Ha pedig nem esik azokon kivül, hanem csak látszik azokon kivül esőnek, mi az, a mi őt előhozta és miért kellett előhozatnia?

Fichtének a tehetségek elkülönözöttségével sem lehetett megelégednie. Mondja ugyan Kant, hogy az öntudat minden képzeletet, gondolatot, eszmét, szóval a szellem valamennyi működését kiséri: azért lehet őt a philosophia elvének tartani. De miért kiséri ama működéseket? azért-e, mert azok által fokonként hozatik elő, mint közös eredmény? vagy azért-e, mert épen ő, mint én, teszi magát azokban? Ha csak kiséri a működéseket, bizonytalan a közte és az azok közötti öszszefüggés; ha pedig ő, mint én, teszi magát azokban, oly alak által fog erről bizonyságot tenni, melyen belül mindenik tag

bensőleg és szükségképen egyesül a többivel. Innen ama nyomaték, melyet Fichte a tudomány fogalmába helyezett.

Fichtének főelve az én, mint öntevés, az öntevés a tiszta gondolás, a tiszta gondolás a gondolás gondolása, vagyis az általános gondolás. „Der Begriff — mondja Fichte Sämmtl. Werke. I. Bd. 522—523. l. — der Begriff oder das Denken des Ich besteht in dem auf sich Handeln des Ich selbst; und umgekehrt, ein solches Handeln auf sich selbst giebt ein Denken des Ich, und schlechthin kein anderes Denken. Beides sonach, der Begriff eines in sich zurückkehrenden Denkens, und der Begriff des Ich, erschöpfen sich gegenseitig. Das Ich ist das sich selbst Setzende, und nichts weiter: das sich selbst Setzende ist das Ich, und nichts weiter. Durch den beschriebenen Akt kommt nichts anderes heraus, als das Ich: und das Ich kommt durch keinen möglichen anderen Akt heraus, ausser durch den beschriebenen." Midőn tehát az én önmagát teszi, magát önmagában megkülöníti s különítményeinek önmagára és önmagának ama különítményekre és e különönítményeknek egymásra történt viszonyítása által előhozza mindazt, a mi van. De honnan ama sokféleség, mely az én által összetartott, egymástól mégis különböző különítmények között előfordul?

Schwegler Albert — Gesch. d. Philos. Stuttgart 1855. 111. l. — így szól: „Fichte versucht die Synthese des Idealismus und Realismus, indem er ein vermittelndes System des kritischen Idealismus aufstellt. Er sucht zu dem Ende nachzuweisen, dass der Idealgrund und der Realgrund eins und dasselbe seyen. Weder die blosse Thätigkeit des Ich ist der Grund der Realität des Nicht-Ich: noch die blosse Thätigkeit des Nicht-Ich ist der Grund des Leidens im Ich. Beides ist so zusammen zudenken: auf die Thätigkeit des Ich geschieht, nicht ohne alles Zuthun des Ich, ein entgegengesetzter *Anstoss*, welcher die Thätigkeit desselben umbiegt, und in sich reflectirt. Der Anstoss liegt darin, dass das Subjective nicht weiter ausgedehnt werden kann, dass die hinausstrebende Thätigkeit des Ich in sich selbst zurückgetrieben wird, woraus denn die Selbstbegränzung erfolgt. Dasjenige, was wir Gegenstände nennen, ist nichts Anderes, als

die verschiedenen Brechungen der Thätigkeit des Ich an einem unbegreiflichen Anstosse, und diese Bestimmungen des Ich übertragen wir alsdann auf etwas ausser uns, stellen wir uns als raumerfüllende Stoffe vor. — Der Fichtesche Anstoss durch das Nicht-Ich ist somit in der Hauptsache dasselbe, was bei Kant Ding-an-sich hiess: nur dass es bei Fichte ein Innerliches geworden ist. — Von hier aus deducirt Fichte sodann die subjectiven Thätigkeiten des Ich, die das Ich mit dem Nicht-Ich theoretisch vermitteln od er zu vermitteln suchen — Einbildungskraft, Vorstellung, Verstand, Urtheilskraft, Vernunft: und im Zusammenhang hiemit die subjectiven Projectionen der Anschauung, Raum und Zeit."

Ezek után világosabban kivehető ama viszony is, melyben a harmadik fok elve az előbbi fokok elveihez áll. Hadd nyilatkozzék e viszonyra nézve maga Fichte. Egy helyen ezeket olvashatni munkájában: „Die Wissenschaftslehre leidet keine fertige, absolute Gegebenheit, nicht, was als absolut, als Ding und Seyn uns erscheint. Sie zeigt vielmehr das *Werden* auf; zieht ins Licht des Bewusstseyns hervor, wie wir selber die Vorstellung zu Stande gebracht. Sie löset also alles Seyn auf und macht es flüssig; es verschwindet ihr alles Seyn als Ruhendes; sie schauet nur ihrem eigenen Machen (Construiren) zu und erkennt so auch alle Gegenstände als eigene Producte des Bewusstseyns und Denkens." Másutt meg — Grundl. d. Wiss. Tübing. 1802. 448. l. — ezek állanak: „Kant geht in der Kritik der reinen Vernunft von dem Reflexionspunkte aus, auf welchem Zeit, Raum und ein Mannigfaltiges der Anschauung gegeben, in dem Ich und für das Ich schon vorhanden sind. Wir haben dieselben jetzt a priori deducirt und nun sind sie im Ich vorhanden."

És igy mivel az én, mely önmagát teszi, mert van és van, mert önmagát teszi, mivel tehát ezen én az öntevés folyamlását csak levés alakjában létesítheti; továbbá mivel ezen öntevést, minden mástól független levén, csak saját tevésmódjai szerint hajthatja végre: önkényt következik, hogy a harmadik fok elve, mint az előbbiek egysége, méltán fog neveztetni összszerű elvnek. Korántsem azért azonban, mintha őt eredményképen az előbbiek hozták volna elő; hanem

azért, mivel azokban is, mint saját fejlődésének ugyanannyi mozzanataiban, egyedül ő tette magát érvényitőleg. Miből azonfölül még az is látható: hogy a gondoló én, a közvetett ismerés határain belül, csak a harmadik fokon tehetett bizonyságot önmagának teljes érvényültségéről. Mi ha úgy van, méltán lehet itt kérdeznünk: vajon ez a tiszta gondolat azonegy-e az általános gondolással?

Schildener — Leitschr. f. Philos. und philos. Kritik. Neue Folge. XXX. Bd. 1. Hft. 1857. 41. l. — a többi között ezeket írja: „Fichte, als Fortbildner der Kantischen Lehre von der reinen Apperception, hat am meisten für Entwikelung der Ansicht geleistet, das Ich, der Ausdruck des Selbstbewusstseyns des Denkenden, sey schlechthin *allgemein* und der Ausdruck des Selbstbewusstseyns demnach wesentlich *identisch* in allen Subjecten. Nur von Seiten dieser *subjectiven Allgemeinheit* und Einheit fassen Kant und Fichte das Selbstbewusstseyn und Denken; das Denken hat nur den Gegensatz gegen das Ding an sich, bei Fichte gegen den unbegreiflichen Anstoss; in sich selbst aber ist das *reine* Denken schlechthin allgemeine Thätigkeit der Subjecte als solcher.“ Csak ezek is eléggé gyaníttatják, miszerint a Fichte által minden más fölött érvényesített tiszta gondolás nem azonegy az általános gondolással. És csakugyan más a viszonylag egyetemes és más az általános gondolás. Emez az isteni, amaz az emberi gondolás. Az isteni teremt és mindenkép elötétlen; az emberi elötétes, mert nem más, mint utángondolása a teremtményekben megnyilatkozó isteni gondolásnak. Fichténél a gondolás e két neme nincs annak rende szerint megkülönböztetve: innen ama homályosság, mely a köztök létező viszonynak fölfogását akadályozza. Mí ugyan sem az emberi gondolást nem foghatjuk föl világosan az isteni nélkül, sem az istenit az emberi nélkül; azt azonban még sem lehet innen következtetni, hogy azonegyek. Viszonylag azonosak; de viszonylag különbözők is.

Továbbá Fichte olykor az értelmiséget eredetileg meghatározottnak állitja, máskor meg tiszta, vagy is oly müködésről szól, mely alamra — substratumra — nem szorúl: azért van, hogy őt némelyek, saját elvének fölfogását illető-

leg, ingadozásról is vádolják. Hogy negatív bölcseletének elve nem mindenképen, hanem csak viszonylag főelv, azt a fölhozottak kétségbe nem hozhatólag kitüntették.

Igaz mind a mellett, hogy a tudás körében semmi sem lehet valódi mozzanattá, ha azt az öntudatos én önmagában nem teszi, ha azt, mint tulterjedő működés magában önmagától, meg nem különbözteti és végre ha azt saját, eredeti törvényei szerint önmagával nem egyesíti. Az öntudatosság hozza már azt magával, hogy az én necsak azt tudja, hogy az ismetárgy van, hanem annak is tudásával bírjon, a mit az ismetárgyról tud; mert az igazság és tudat közötti viszony nem esetleges hanem szükségképi. Innen bennünk a törekedés az általános vagy is azon egység felé, melyben valamennyi ellentétnek öntudatosan végrehajtott, bensőleges kiegyenlítése után, az én olyszerü fokig fejlődött, melynél az imént említett szükségképiségről is megnyugtatólag tud önmagának számot adni. Ennyit a kérdés alatti elv ügyében.

Birtokoljuk-e tehát már Fichte bölcseletének hatályánál fogva azt a fejlődési fokot, mely megnyugtat? Koránsem, miről a bölcselet eredménye leginkább tehet bizonyságot. Miután világos, hogy Fichténél semmi sem reale, a mi nem volna ideale és semmi sem ideale, a mi nem volna reale: világos az is, hogy nála az idealis alap azonegy a realis alappal. Innen van, hogy az én és nem-én közötti kölcsönös hatás oly hatás, melyet az én önmagára gyakorol. Nem is valamely külső lét, hanem az öntevő én maga teszi magában ama határokat, mint nem-éneket, melyeket aztán az öntevésnek, levés alakjábani bevégzése után, ismét eltávolít, de a nélkül, hogy őket végképen el birná távolítani. De mik tehát sajátképen azok az ön-tette nem-ének? Szükséges föltétek az öntevés irányában, de azért még sem mások, mint mulékony működési alakok. Ugyan is, ha az én, mint tiszta gondolás, oly működés, mely, öntevésének végrehajthatása végett, semmiféle alamra — substratumra — nem szorúl: nem hozhat elő mást, mint alakokat, melyek benne folytonosan váltakoznak. Azért mondja Ulrici Herm. — Das Grundprincip der Philos. I. Th. Leipz. 1845. 428-29. l. — „Das Resultat ist mithin nothwendig ein blosses Wissen der Reflexion durch

Reflexion, ein Wissen des Wissens, das stets ein erstes, unmittelbares, urspüngliches Wissen voraussetzt, welches dann aber wiederum nur ein Sichwissen, ein in sich zurückgehendes Handeln, ein unmittelbares Identität von Subject und Object seyn soll, so dass es zu einem objectiven Wissen in Wahrheit niemals kommt. Unser Wissen um ein Andres, Objectives ausser uns, wird daher nicht erklärt, sondern in leeren Schein, in eine blosse, wenn auch nothwendige Täuschung des gemeinen Bewusstseyns aufgelöst. Die nothwendige Folge dieses Verfahrens ist der abstracteste, bodenloseste Idealismus." A 452. lapon meg ezek olvashatók: „Der abstracte Idealismus behält zuletzt das Feld. Dieser aber ist offenbarer Nihilismus, und dieser vernichtet wiederum sich selbst!" — Ilyen a közvetett ismerés határain belül mozgó negativismus eredménye!

De szükségképen folyományozta-e ezen nihilismust a bölcselet módszere? Vannak, kik a tudomány fogalmától áthatott Fichtét a Hegel által érvényesített dialektikai módszer alapítójának itélik. És igazuk van. Más azonban az alapvetés és más az alapjában megkezdettnek foganatos kivívése. A dialektikai módszer az egységben foglalt ellentétek belszükségű előfejtése- és azoknak ugyanazon egységbeni szinte belszükségű kiegyenlítésében áll. Kétséget sem szenved, hogy ez iránt Fichte tisztában volt önmagával; és mégis jól vevé Ulrici észre, miszerint nála az ellentétek közvetítése nem egyéb mint folytonos reflectálás, mely a közbe vágó bölcsész által vitetik véghez. Épen azt nélkülöztük tehát Fichte negativismusában, a mi a dialektikai módszernek sulyt kölcsönöz — a belső szükségképiséget. Innen ama lazaság a bölcselet alkotó részei között, mely már az alaptételek egymáshozi sorolásában is föltalálható.

Ha ezek után mind azt, a mi eddig helyenként előhozatott, összeveszszük, bizvást lehet állítanunk: hogy Fichte bölcselete bevégzé ugyan a közvetett ismerés határain belül folyamló negativismust; de azért a gondolásnak lét fölötti teljes érvényültségét be nem bizonyítá. De nem is teheté, miután bizonyos, hogy a tudat, melynek körében a folyamlás végbe ment, maga is előtéten nyugszik.

Ezen előtét az általány, vagy is a gondolás és lét azonsága. „So ist das Absolute, mondja az ifjabb Fichte — Grunzüge zum Syst. der Phil. I. Abth. Heidelberg 1833. 283. l. — der einzige Inhalt des Bewusstseyns, und wie es auch übrigens von Mannigfaltigem zu wissen vermeine; so weiss es ursprünglich und in der Wurzel auch darin nur vom Absoluten, als dem sich offenbarenden." És így sem a lét nem igazsága a gondolásnak sem a gondolás nem igazsága a létnek, hanem mindenik szükségképi mozzanata az általánynak, mint önmagában megkülönített egységnek. Következőleg sem a lét nem teszi a gondolást sem a gondolás nem teszi a létet hanem az általány teszi és érvényíti magát bennök. Ezen tevés és érvényítés az életfejlés, melyet mindenképi öszszerűség jellemez.

Ime a pont, melynél a közvetett ismerés béfejezve, az öszszerü ismerés ellenben megilletve lön. Ennek határai közt fogunk annak idejében Hegellel, mint negatív és Schellinggel, mint positív bölcsészszel találkozni.

SZENTIVÁNYI MÁRTON JELLEMZÉSE.

Előadta az akademiában martius 16. 1857.

PAULER TIVADAR.

A nagyszombati egyetem azon tanárai közé, kik intézetökre fényt és dicsőséget árasztván, saját nevök fenmaradását az utókorra nézve is biztosíták, méltán Szentiványi *Szentiványi Mártont* sorolom.

Régi nemzetségből Szentiványban Győr megyében 1633. october 20. születve, alsóbb tanulmányai béfejezése után, épen születése huszadik évnapján a Jézus társaságába lépett, és próbaéveit a leobeni avatonczházban töltötte el.

A bölcseleti tudományokat Bécsben, a hittaniakat Nagy-Szombatban végezte, és mind két szakból tudorkoszorút nyert.

Az alsóbb iskolákat Nagy-Szombatban, a bölcseleti és hittudományi tanokat rövidebb ideig Bécsben, hosszabbig a nagyszombati egyetemnél tanította, nevezetesen a bölcseletet, mennyiségtant, keleti nyelveket, melllyeknek bővebb ismeretét bécsi rabbitól már mint áldozár szerzette, az ágazati és vitályos hittant, nem különben a kánoni jogot két évig, mi által a jogtudományi kar tagjává lön.

Idő közben a bölcseleti, ugyszintén a hittudományi kar dékánságát két izben viselte.

Utóbb a Pázmány féle növelde igazgatója három évig, a nagyszombati egyetem cancellárja három izben, összesen tizenkét (1686—89 1695—1701. 1704.), majd annak nagyságos rectora négy évig (1690 – 93), egyéb foglalkodásai mellett huszonkét esztendeig az egyetemi nyomda gondját viselte. és annak számára 1699. csinos épületet emelt; joggal állíthatván annál fogva, miszerint élete legnagyobb reszét a nagyszombati főtanodának szentelé [1].

Leopold császár és király őt minden, Magyarországban megjelent könyvek vizsgálatával bízta meg; *József Kristóf* elwangeni fejedelmi prépost a vitályos hittan mezején szerzett érdemei fejében nagyobb éremmel, melynek köriratán Magyarorszság legkitünöbb férfiai közé sorolandónak mondatik „primis Hungariae viris adnumerandus tüntette ki.

A tudományok művelésének szentelt munkás életét a Rákóczyféle mozgalmak között 1705. mart. 29. 72. évében zárta be [2]).

Szentiványi irodalmi munkássága sokfelé irányult; kiterjedt részben a jogra is; és habár az utóbbi kitünőleg veszi igénybe figyelmünket, jellemzése kiegészitése miatt, tevékenysége többi oldalait sem tartom mellőzhetőknek.

Fő munkája „*Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea*“, mely által legnagyobb hírre vergődött [3]),

---

[1]) Dissertatio paralipom. 142. l. — [2]) *Kasy*: Hist. Univ. Tyrnav. 301—303. ll. — *Horányi*: Memoria Hung. et Prov. scriptis editis not. Tom. III. 357—360. ll. — *Fejér*, Hist. Acad. Pázm. 27. 28. 219. l. — *Ferencsy* és *Danielik*: Magyar írók 148. l. stb. — [3]) *Wallaszky*, Conspectus reip. litt. 342. l.

a legkülönfélébb ismeretek tárháza, bámulatos olvasottságának fényes bizonysága, legkisebb részében tartozik a jog köréhez.

Azon számos értekezések bővitett és kiigazított gyüjteménye, mellyeket hosszú évek során át, astronomiai naptárai mellékleteül, könyvkereskedők és kiadók felszólítására készített, az ismeretek egész körzetét foglalja magába azok számára, kik a tudományok mélyeibe nem hathatnak [1]), és három tizedre (decas), ezeknek mindegyike ismét három részre szakadván, húsz év lefolyta alatt jelent meg.

Az *első tized Fenessy* György egri püspök és jászai prépostnak ajánlva Nagyszombatban 1689. bocsáttatott közre.

Első része tiz értekezést tartalmaz; elsejében a világ rendszeréről értekezik, és annak tartamáról szólván az állítólag sz. Malakiás írhoni primásnak tulajdonított jövendöléseket is közli, melyek a pápákra vonatkozó jelmondatokat sorolván elő, a mostani pápának a „crux de cruce" mondatot jelölik ki; utána még tizen ülnének a szent széken, midőn II. Péterrel vége szakadna Romának és azzal a világnak.

A második értekezésben a csillagászat elemeit adja elő; azután a csillagjóslatról, a jövendőlések többi nemeiről arc, kézvonások, álmak, kabbalistikai jegyek után, majd az elemek természete és tulajdonairól, és az időjárat különböző tüneményeiről szól.

Attérvén a bolygó csillagok és üstökösökre, történetileg elősorolja azon nevezetesebb eseményeket, melyek az utóbbiak megjelenésével egy időbe esnek, a nélkül hogy okozatos összefüggésöket állitaná; így a kis-oroszok és magyarok véres harcát 1099., magyarországi b lháborút 1298., Zsigmond király viszályait 1400., Hunyadi győzelmeit 1407., a várnai csatát 1444., nandorfejérvári csatát 1456., mohácsi vészt 1526., Győr elfoglalását 1593., a polgári háború kiütését 1664., stb üstökösök előzték meg.

Miután a vizek és tulajdonságairól szólott volna, *vitályos* értekezés cime alatt (dissertatio polemica) a hadügyi és harcpolitika, sőt a szorosabban vett hadászati és erődítési

---

[1]) Miscellan. Dec. III. Part. II. pag. 7.

tanunak több kérdéseit tárgyalja, és végre az időtan, annak felosztása és a naptárkészités főbb elveit adja elő.

A *második* részben tiz nevezetességi naplót (ephemerides) [1]) közöl; az év minden napjára, a szentirásba foglalt nevezetesebb eseményt, a boldogságos szüz élete vagy tiszteletére vonatkozó adatot, az angyali üdvözlet első szavaiból betücsere által készitett jelmondatot (anagramma), a szentek neveit halálok helyével és főerényeikkel, szentirási alapmondatokat, az egyház nevezetesebb történeteit, a szentek főbb cselekvényeit, a napkeltét és nyugtát meghatározó csillagászati észleleteket (ephemerides astronomicae), mezőgazdászati jegyzeteket és ugynevezett paraszt szabályokat deák nyelven sorolván elő, melyek közől többen hazánkban a latinúl nevelt nemzedéknél közismeretesek és közdivatúak valának mint „Clara dies Pauli bona tempora denotat anni", „Sole micante, die purificante, nix erit maior quam fuit ante." — Ezekhez még számos szabály a fák ültetéséről, és mezei gazdálkodás módjáról járul.

A *harmadik* rész tíz időszaki rövidletből áll (synopsis chronologica), melyekben évszám szerint, az ó-szövetség nevezetes történetei, a patriarkák, héber birák, királyok, és szomszéd fejedelmek névsorozatával; az egyházi történetek a XI. századig három szakaszban, a pápák, császárok, üldözések, eretnekségek, zsinatok, kitünőbb szentek és hittani irók lajstromával; a romai-német birodalom történetei Nagy Károlytól I. Lipótig két szakaszban, a XVII. század emlékezetes eseményei; a dolgok, nevezetesen a keresztyén vallás, egyházi szertartások, országok, atyaérsekségek, érsekségek, püspökségek, szerzetes rendek, városok, egyetemek, eretnekségek, tudományok, müvészetek, országlati, katonai, gépészeti találmányok stb. kezdete; a szaracenok, és török birodalom történetei, a pápák, császárok, és az érintett két nemzettel viszonyban állott fejedelmek sorozatával, foglaltatnak.

A *második tized első* része *Kolonics* Lipót bibornok-érseknek ajánlva ismét tiz értekezést tartalmaz.

---

[1]) „Ephemeris graecis est idem, quod latinis diarium, hoc est codex, in quo per dies singulos res gestae scribuntur" Dec. I. part. II. praef.

Tárgyait képezik az egyetemes földrajz a világ négy része leirásával, országok, nevezetesebb városok, sokadalmi helyek, hegyláncolatok, tengerrészek, félszigetek, előfokok, tengeröblök, szorosok, kikötők, érsekségek, püspökségek sorozatával; szigetek, barlangok, földüregek, hegyek és azok nevezetességei; a föld különböző helyeinek termékei és ritkaságai azon jelmondattal: „Non omnis fert omnia tellus“; a magyar sz. korona területének ismertetése; e szakaszban a sz. korona története, ereje, változatos viszontagságai előadása után, az ország nevesebb férfiai, majd a sz. koronához tartozó tartományok földrajzi leirása közöltetik; az egyes helyeknél történeti adatok is fordúlnak elő, nevezetesen Szakolczánál *Rakopulszky* János híres mathematikusról emlékezik, kinek a külföld leghíresebb munkáival versenyző iratai az egyetemi könyvtárban vannak [1]; — mindennemű kövek és drágakövek, gyöngyök leirása; a kórvész természete, okai, ellenszerei; láttan elemei; különféle tárgyak fölfedezései, és kezdeményei, úgymint az új világ, állatfajok, növények, iparcikkek, nevezetesen órák, nyomdászat, iránytű, kör négyszögesítésének, melyet *Gregorius a S. Vicentio* belga jezsuitának tulajdonít [2]), dohány, vendéghajaknak, és mi feltünő, a jognak is, melyet polgári és egyházira oszt, az elsőnek *Justinian*, az utóbbinak a pápák és zsinatok szerzői, vannak még azonkivül az országok különbsége szerint, hatósági jogok, mellyek azonban a két említett jogon gyökereznek, így a magyar, melyet II. Ulászló korában *Verböcy* gyüjtött egybe; — továbbá a nevezetesb dolgok elvesztése vagy megszünése, úgymint: a parodicsom, az élet, a jó és rosz tudása fájának, óriások, bíbor, harcjátékoknak, tévkertek, örök lámpa, hajlékony üveg, isten itéletei, különféle büntetéseknek, a böjtök szigorának, Róma fényének stb, — végre több kétes vagy költött lételű dolgok elősorolása, és azok közé számítja: a phoenixet, griffeket, egyszarvu lovat, syrenek, tritonokat, bölcsek kövét, a végzet többféle nemeit, a megérintés általi gyógyíthatást, és *Kopernik*

---

[1]) Innen vette át tudósitását *Wallasky* is Conspectus reip. litt. 209. 212. l. — [2]) „Grandi ac ingeniosissimo opere nuper in lucem edito“ II. D. I. P. 251. l.

világrendszerét, melyet leginkább a sz. irásból kölcsönzött védvekkel ostromol.

A' *második* rész *Mattyasovszky* László nyitrai püspöknek szentelve, az esztendő napjai szerint, felosztva tiz szakaszban tartalmaz erkölcsi mondatokat a sz. atyákból, hires asceták, és *Kempis Tamás* munkájából, rímes jelmondatokat különféle osztályok és tárgyakra nézve; — mutatványul szolgáljanak következők a politikusokéiból: „Rex condit legem, servat lex condita regem;“ „Nobilitas morum magis ornat quam genitorum;“ a jogászokéiból: „Gratia fit pluris, quam tota scientia iuris;“ „Qui spernat munus, non est ex millibus unus;“ „Judicis est recti, nec munere nec prece flecti;“ az egészségiekből: „Parcus vescendo, parcissimus esto bibendo;“ — „A tenui coena est agilis mens atque serena;“ — továbbá hires emberek halálnapjait, az emberi mulandóságra emlékeztető mondatokat, válogatott deák példabeszédeket, a keresztyéneknek a törökökkel, a magyarok, az ausztriai háznak viselt nevezetesebb dolgait; — azt követi tiz rovatban száz száz észrevétel a növényekről, különféle tapasztalati adatokról, rendkivüli csodálatos tárgyakról, a rokonszenv, ellenszenv és delejesség csodaszerü eredményeiről, államgazdászati elvekről, hol az adó általanossága és mérsékeltsége mellett szól, a sz. irás magyarázatáról, az evangeliomok és apostoli iratok látszólagos ellentéteiről, azon eretnekségekről, melyek a sz. irás balmagyarázatából eredtek, és a sz. irások válogatott helyei magyarázatáról.

A *harmadik* rész gróf *Czobor = Tarnovszky* Sándornak ajánlva (1697.) időszaki rövidleteket foglal magába; tiz szakaszban évszám szerint elősorolván az egyház nevezetesebb eseményeit a XI. századtól 1695-ig, a pápák, császárok, egyházi és világi irók, zsinatok, szentek, eretnekségek, nevesebb országok királyai lajstromával; majd Magyarország nevezetesebb történeteit a XVII. századig bezárólag; végén említést tesz az udvarnál lévő jezsuiták ellen 1697. szórt rágalmakról, melyeknek nyilvános cáfolatát a császár közhirré tétette, mi valószinüleg nézetem szerint az 1695-b. meghalálozott *Bori* lovag naplójából merített vádakra vonatkozik, melyekről történetiróink is emlékeznek [1]).

[1]) *Fessler*, Geschichten der Ungern. IX. kötet. 184, 185. l.

A *harmadik decas* vagy tized első részének *első* értekezése Magyarországot illető nevezetes adatok egybeállítása (1702); mely három évvel előbb (1699.) a második értekezéssel (1700.) külön kiadásban gróf *Berényi György* költségén jelent meg[1].

Előszavában nyiltan bevallja munkája számos hiányait, melyeket elődeink gondatlanságából, a levéltárak hozzáférhetetlenségéből, háborúk alatti elvesztéséből a hazai írók ritkaságából, a külföldiek tökéletlenségéből, származtat, az utóbbiak még a neveket is gyakrabban eltorzítván, így már *Révay* említé, hogy *Czibak* Imrét Americum Cibacom, *Török* Bálintot Turco Vallának, *Illésházyt* Elias Hasquiusnak nevezék.

Százhuszonkilenc sorozatban jegyzékét veszszük a nevezetesebb tárgyak és férfiaknak, melyekhez a százharmincadik, mint a sorozatok lajstroma járul.

Kezdetén a magyar királyok, a sz. koronához tartozó országok, tartományok, megyék, városok, folyamok, és ásványvizek soroltatnak elő.

A megyékről szólván előadja azoknak nevezetességeit történelmi, földirati tekintetben; itt valamint mindenütt Zágráb, Varasd, Körös megyét Szlavoniába helyezi, Horvátországnak a Kulpán tuli részeket nevezvén: Esztergam, Buda, Pécs, Visegrád leirását régi fényökben *Oláh* Miklós szerint közli. — Erdélyen kivül, még Havasalföld és Oláhországnak ismertetését, a boszniai, szerb, bolgár városokat adja. — (I—VII.)

Attér azután a városok kezdetére, a b. szüz csudatévő képeire *Eszterházy* Pál után, és a magyar városok régi helyneveire (VIII—XI.), Magyarország és kapcsolt részei érsekségei és püspökségeire, az egyes megyék főpapjaira a legrégibb időktől koráig, több történeti észrevétellel, melyek főleg a dalmát püspökségekre vonatkozólag érdekes adatokat tartalmaznak, a címzetes püspökségek viszonyai felderítésére. — (XII—XXXII.)

---

[1]) Dissertatio paralipomenonica rerum memorabilium Hung. Tyrn. 1699. — Continuatio dissertationis paralipomenonicae rerum mem. Hung. Tyrn. 1700.

Elősorolja a magyarországi prépostságok, apátságokat, káptalanokat, hiteles helyeket, a Rómába fizetendő püspöki díjakat, a főpapi zászlóaljakat, a benedekiek, cisterciek, premontréiek, karthausiak, sz. János keresztes lovagjai, domonkosiak, ágostoniak, pálosok, ferencieknek kolostorait; a világi és bizonytalan szerzetű apátságokat, azoknak alapítóit, a világiak kezében levő vagy más szerzetekre szállott prépostságok és apátságokat; a magyarországi szerzetes rendek elenyésztének okait, a Jézus-társaság társodáit, házait, és növeldéit, az esztergomi érsek hatósága alá tartozó kiváltságos fárákat, a sz. János lovagrend nagy-mestereit, a pálosok főkormányzóit (generalisait), pannonhalmi főapátokat, Jézus-társaság fő- és tartományi kormányzóit, a rend megtelepülése óta hazánkban; — a nagyszombati egyetem rectorait és cancellárjait, hittudományi tudorait, az egyetemi templom ereklyéit; mikhez a magyarországi szentek jegyzékét adja, oly tágas értelemben, miszerint mind azokat elszámlálja, kik akár milyféle összeköttetésben állanak hazánkkal, így *Borgia* Alfonst mert családja állítólag honunkból szakadt Kataloniába, *Serotina* római szűzet, mert tetemei a nagyszombati egyetem templomában vannak, sz. *István* vértanút, mert Saroltának álmában jelent meg stb. (XXXIII—LXXVI.)

A katholika hit terjedése és megszorításának okai után, a szent székek illetékességéhez tartozó ügyekre tér, és itt a házassági ügyek tekintetéből a tridenti zsinatnak kötelező erejét, ha nem is kihírdetésénél fogva, ámbár azt is valószinűnek tartja, de minden esetre gyakorlat által történt elfogadása alapján hét védvvel bizonyítja; majd az apostoli szent szék jótéteményeit, a vallási surlódásokból eredt háborúkat, a szerzetes rendek kezdeteit hazánkban, és kegyes alapítványaink sorát említi fel. (LXXVII—LXXXII.)

A következő sorozatok inkább világi tárgyakat tartalmaznak, nevezetesen a magyar rendeket, Pannonia első lakosait, utóbbi uralkodóit, a magyarok vezéreit, Álmos őseit egész Nimrod és Noéig, a különböző szláv tartományok volt királyait, Magyarország nádorait és többi zászlósait, cancellárjait, kincstári elnökeit, koronaőreit, a korona-javakat, pozsonyi és temesi ispányokat, az akkor élt zászlósok és főispányok ne-

veit, a sz. szék magyarországi követjeit, a hazánkban levő vallások és néptörzsököket, a keresztyén-török csatákat, azon horvát ispányokat, kik Kálmánnak felajánlották országukat, a kir. udvari törvényszék tagjait, kir. követeket más fejedelmekhez, a harmincadhelyeket, a hütlenség eseteit, magyar várak ostromait, a Leopold alatt visszafoglalt helyeket, a póstaállomásokat Pozsonytól N.-Szebenig. (LXXXIII—CXXIX.)

A második értekezés harminchárom kiegészítő sorozatból áll; tartalmuk a magyar korona tartományaiból származott pápák, császárok, bibornokok; — a magyarokkal csatázott török császárok; a velencei dogék, a törökök ellen elesett nevezetesebb vitézek nevei, a magva-szakadt híresebb családok; a magyar főúri és honfiúsított családok; magyar irók, külföldiek, kik Magyarországról írtak; az arbei és ozerói püspökök; magyarok hős tettei, több káptalan élő kanonokjai, a bajmóci prépostok; nagyszombati egyetem tudorai, babérkoszorúsai, dékánjai, a ferencrendiek tartományi főnökei.

Végül a még pótlandó tárgyak lajstromával, és számos igazításokkal zárja be értekezését.

Ezen rész többi szakaszaiban a kertészet, vadászat, madarászat, halászat, a házi gazdászat szabályait adja, a gazdáknak ártalmas állatokról, a XIII. *Gergely* alatt történt naptárjavitásról, és végre a tudományosság teljes készületével, de egyszersmind az iskolaság merev szellemében az emberi lélek állapotjáról a jelen élet után értekezik; és többek között vitatja, miszerint a testek feltámadásánál mindegyikünk harmincnégy éves leend, hivatkozván sz. Pál levelei egyik állítására [1]), mi, valamint ilyféle kérdések fejtegetése: vajjon egy vagy több trombita fog-e harsogni az itélet napján? milyen alakú leend a boldogok számára rendelt helyiség stb? a scholaticismus legvirágzóbb korszakára emlékeztetnek.

A harmadik tized *második* része *Szentiványi* halála után, *Szász-Keresztély Ágost* bibornok érsek nevének szentelve az egyetemi nyomda által bocsáttatott közre (1709).

---

[1]) „Donec occurramus omnes in virum perfectum, in mensuram aetatis plenitudinis Christi.“ Ad Ephes. 4. v. 13.

Abban a tudományok és azok módszeréről értekezik, először általában, hol a dictatio (tollba-mondás) ellen erélyesen nyilatkozik, és a *Lullus Raymund*-féle, *Kircher* által tökéletesített négy oszlopzatban kilenc-kilenc kérdést tartalmazó iskolás módszert fölötte ajánlja; majd felállított elveit az egyes tudományokra, nevezetesen az észtan, természettan, orvostan, ismetan, erkölcs- és államtan, ágazati és erkölcsi hittan, jogtudományra, asceticára, sz. írás magyarázatára és vitályos hittanra alkalmazza, mindegyiknél bizonyos észrevételeket, sarktételeket, a hasonlatosság, taglalás és egyítés, a Kircher-Lullusféle rendszer, végre az összevetés hasznát fejtegetvén.

Az erkölcs-és államtant annyiban különbözteti meg egymástól, mennyiben az első az egyesek, az utóbbi az álladalmak javára törekszik; *Machiavell* rendszerét kárhoztatja; a kormányalkatok között a fejedelemséget pártolja, kivévén ha zsarnoksággá fajul; sarktételeinek (számra 161) mutatványául szolgáljanak a következők: „Sit princeps mitis, pietatis amans, poenae parcus;“ Misera est prudentia ex periculis facta;“ Sapientia et consilio magis, quam armis tutantur respublicae;“ Formidabilior est exercitus cervorum leone duce, quam leonum cervo duce“ stb. Toldalékul még az emberi szenvedélyekről, és a római birodalom rövid történelme után, a római-német birodalom állapotjáról elég szabadon értekezik.

A jogot a római jog útmutatása szerint természeti, nemzeti és tételesre osztja; a természetit az ész ama világának mondja, melylyel a teremtő az embert megajándékozta, hogy kötelességeit kellőleg felfoghassa; a nemzetek joga közös minden vagy helyesebben majd minden nemzeteknél; a tételes vagy Istentől, vagy az Istentől arra felhatalmazott embertől ered; az emberi jog császári és kánoni, az első közös minden országokra nézve; azonkivül vannak még országos és helyhatósági jogok is. — A császári és kánoni jog részei elősorolása után, a jog főeszméit adja; a tulajdon vagy hatóságra vagy sajátságra vonatkozik (dominium iurisdictionis et proprietatis); az előbbi alatt az országlatot érti, mely egyházi vagy világi; szól továbbá a hatóságok, vizsgálatok, tanúzás, idézés módjáról összesen 46 jegyzetben; majd a jogban előforduló műszavak magyarázatát adja; — 363 sarkté-

telt mindkét törvényből, 358 hittani és jogtudományit, és még 368-at részint a polgári részint a kánoni jogból közöl, melyek mind számuk mind tartalmukra nézve, a magyar törvénytár kiadásaiban előfordúlóktól nagyrészt különböznek. A taglaló rendszer példájaként, a justiniani tanítmányok és a pápai ügylevelek címrovatait adja; — a Lullus-Kircherféle módszer szabályait a végrendeletekre alkalmazza, és végre mintegy jóslólag a törvények összehasonlításából származható nagy előmenetelét érinti meg a jogtudományoknak [1]).

A *harmadik* és utolsó részben tiz szakaszban az emberi test különböző tulajdonairól, az emberi nemről általában, az emberi test részeiről, a lélek szenvedélyei és indulatjairól, az ó és új világ nevezetességeiről, különféle büvészeti mesterségekről, a szakál-és hajviselésről különböző népeknél értekezik, a magyar királyok rövid történetét és két rovat alatt számos különös kérdés fejtegetését adja.

A királyok története (Florus regum Hungariae) átszőve legendákkal, itt-ott éles észrevételekkel mindegyik uralkodóról néhány verset hoz, melyekből a Máriára vonatkozók világosan mutatják, hogy szerzőjök M. Terézia korát megelőzte.

A különös kérdések az iskolaság jellegét viselik, így többek közt fejtegeti: miért teremtette Isten a világot, melyre nem szorúlt? mily nyelven szólt ez alkalommal? az ég melyik részén lön teremtve a nap? hogy nyugodott Isten a teremtés után? mily napon vétkezett Ádám? teheti-e az ember magát természetes eszközökkel halhatatlanná? lehet-e embert állattá átvárazsolni? lehet-e az ördögöt szerződései teljesítésére szorítani? vannak-e bájitalok? stb.

Ezen, mint tartalmának vázlata mutatja, az emberi ismeretek legkülönbözőbb nemeire terjedő munkának néhány szakasza külön is meg jelent; — a harmadik tized első két értekezéséről azt már fenebb érintettem; külön bocsáttattak még azonkivül közre a magyarországi időszaki rövidletek, gróf *Koháry* István nevének szentelve [2]), a lélek állapotjáról szóló

---

[1]) „Quae sane combinatio nemine reclamante maximam lucem iurisprudentiae adferre potest." D. III. P. II. 430. l.

[2]) Summarium Chronologiae Hungaricae. Tyrnaviae, 1698.

értekezés [1]), és kettős kiadásban a mezei gazdászatra vonatkozó cikkei [2]).

A jogtudomány körében *Szentiványi* emlékezetét azonban nem e munka tartotta fen, hanem a magyar törvénygyüjteménynek újabb és teljesebb kiadása, melyet közel hetven évvel a bécsi kiadás után 1696. Nagyszombatban kezdeményezett.

Első kötetében a nyomda ajánló levele után *Kolonics* Lipót bíbornok főérsekhez Verbőcy István Hármas Könyve, másodikában a kir. végzemények 1583-ig, harmadikában Rudolf végzeményei 1604-ig, mint a bécsi kiadásban, majd a bécsi és zsitvatoroki békekötések mellékleteikkel, melyeket *Szentiványi* a pataki részleges kiadásból vett ki, és „Ujabb Törvények" (novellae) címe alatt a végzemények 1608—1688-ig foglaltatnak.

Azokhoz járulnak a mellékletek, melyeket a püspöki névsorozatok és a régi jogszabályok kivételével, mikre nézve „Miscellaneáira" utal, a *Mossóczy*-féle és bécsi kiadásokból híven megtartott, sőt másokkal is bővitett.

Nevezetesen hozzá adta az 1656. évben Enns alatti Ausztria számára kihirdetett büntető törvénykezést, *Kitonich* módszeres törvénykezési útmutatását és kételyeit, a végzemények ujabb tárgymutatóját, mely jobbadán az 1668. évi pottendorfi mutató nyomán készült, és a nádorok sorozatát.

Szentiványi a törvénygyüjtemény szövegére nézve nagyobb részt a bécsi kiadáshoz ragaszkodott, ugy hogy *Mossóczy*nak, korára már alig alkalmazható több jegyzeteit átkölcsönözte, söt gyakran még annak lapszámaira is hivatkozik, habár ebbeli idézései saját kiadására nézve helytelenek; *Mossóczy* híven megtartott jegyzeteit *Kovachich* szerint egyetlen egygyel toldá meg, mely az arany bulla végzáradékára vonatkozik.

A mellékleteket azonban mind a harmadik rész végére hagyá, I. *Ferdinánd* végzeményeit számsorozattal, több más

---

[1]) Dissertatio de statu vitae futurae. Tyrnaviae, 1702.

[2]) Oeconomia philosophica ex tribus tomis R. P. Mart. Szentiványi collecta et in V. LL. divisa. Tyrnaviae, 1746. 2. kiad. 1754.

végzemény cikkeit fölzetekkel látta el (1519. bécsi : 1587. 1595.), az ujabb törvénycikkeket hozzá csatolta, és az egész gyüjteménynek a romai és kánoni törvénytár példájára „Corpus iuris hungarici“ cimét adta, mely a későbbi kiadásokban is megtartatván, általánossá vált.

Szentiványi ugyan e kiadás szerkesztőjének magát sehol nem nevezi, de hivatkozásai „Miscellaneáira“, és „Dissertatio Paralipomenonicája“ előszavának néhány sorai, aziránt minden kételyt eloszlatnak [1]).

Az előbbi kiadásokról meg nem emlékezik, habár azokat szorosan követte, felemlíti azonban, hogy több főúr és jogtudós által az elavult vagy eltörlött törvénycikkek kihagyására buzdíttatott, mit mint körén kívül lévőt nem teljesítvén, felsőbb hatalmúakra (altioribus potestatibus) bizandónak tartott.

Ezen gyüjtemény hét külön címlap és lapszámitással jelenvén meg, egyes részei valószinüleg külön is bocsáttattak áruba, miből megmagyarázhatónak tartom, hogy 1734. részben új kiadásuk szükségeltetett, melyhez az 1730. évi hadszabályzat adatott.

Talán azon körülmény megfejthetővé teszi egyszersmind, hogy, mint a Szegedyféle-kiadás királyi kiváltságban megérintetik, negyven hét év lefolyta után, még sok, aligha nem csonka példánya, maradt fen ezen kiadásnak [2]).

Szentiványi irodalmi munkássága még azonkivül a hittanra, névszerint a vitálytanra, terjedt ki; több mint húsz munkában, melyek közöl néhány halála után bocsáttatott közre, védelmezte egyháza elveit, ostromolta más felekezetüeknek tanait [3]).

Különös említésre méltók azon értekezései, melyekben a keleti egyház egyesüléséről, és a magyarországi béke helyreállítása iránt a vallási egység által, fejtette ki nézeteit, ál-

[1]) „Ad liberandam fidem nostram, qua adpromiseramus in fine decretorum Regni Hungariae editorum.“ Dissert. Paralipom. Prolocutiójában. 1. l.

[2]) *Kovachich* J. N. Notitiae praeliminares ad Syllog. decret. comit. 26–33. 51–57. l. — [3]) Címeiket lásd *Fejér* : Hist. Acad. Scient. Pázm. 218, 219. l.

lítván, miszerint ez csak a katholika vallás általános elfogadása által válnék lehetségessé; nem különben is azon védirata, melyben a Jezus-társaság ellen felhozott vádakat vette vizsgálat alá.

Ezen munkái, melyeket legtöbbnyire agg korában egyéb bokros foglalkodásai mellett írt, nagy hatást gyakoroltak, számos elleniratra szolgáltattak alkalmat, és a haza határain kivül is ismeretessé tették nevét; néhánya latinból németre fordíttatott, némelyikét pedig magyar nyelven bocsátotta közre, nevezetesen egyikében „ötven okok és indúlatok" soroltatnak elő, miért kell a mostani keresztyének között lévő vallásokból, egyedül a közönséges rómait választani, másikában pedig a hit versengéseiről írt első négy könyvecskéit magyarítva bocsátja a közönség elé [1].

Kéziratban még fenmaradt és egyetemünk könyvtárában levő dolgozatai is, a hittudományok nevezetesen az ágazati hittan körébe vágnak.

Végre *Szentiványinak* tulajdonítják azon név nélkül, latin nyelven 1675—1703. időről időre részint Nagy-Szombatban, részint Bécsben megjelent röpívek szerkesztését is, melyek a nap eseményeit tartalmazván, hazánkban a később oly jelentékenynyé vált időszaki irodalom zsengéi és előhirnökeinek tekinthetők [2]).

Szentiványi sokféléjében (miscellaneáiban) önmagát mathematicus, chronologus, physicusnak mondá; bátran hozzáadhatta volna a controvertista címét is, mint másoknál tevé.

Munkái azon sokoldalúságot tüntetik elő, melyre újabb időben a tudomány belterjének öregbülésével ritkábban akadunk.

Abban találom egyik okát, hogy egyes szakokban kevésbbé alapos; így a földirat körül oly állításaira találunk, melyeket részben onnan, részben talán azon körülményből is

[1]) Quinquaginta rationes et motiva seu ötven okok és indúlatok, miért a mostani keresztyének között lévő vállasokból egyedül a közönséges római vallást kell vállasztani. Nagyszombat. 1702. — Négy rövid első könyvecskék, a hitben támadott versengésekről. Nagy-Szomb. 1702.

[2]) *Fejér*: Hist. Acad. Scient. Pázm. 220. l.

válnak megmagyarázhatóvá, hogy Magyarország nagy része csak akkor szabadíttatván fel a törökök hatalma alól, kevésbbé volt ismeretes: így Ó-Budát a veszprémi püspökmegyébe helyezi, Heves megyét Honttal zavarja össze, míg ez utóbbinak helyeit Zólyomba teszi, Modort, Bazint, Sz. Györgyöt egy szabad kir. városnak mondja (unam liberam civitatem constituunt) stb.

Történeti hibáit korának inkább mint személyének tulajdoníthatjuk; hazai nevezetességeink sorozatai miatt pedig, akármily hiányosak legyenek is, teljes elismerésünket, vas szorgalma méltó bámulatát érdemli meg, főleg ha fontolóra veszszük, mily csekély gyámolításra talált, ismételt felszólalása dacára, honosai legtöbbjeinél.

Panaszai majd nem azonosak azokkal, melyekre hason ügyben századdal később a *Kovachichok* fakadni kénytelenültek [1]).

A természettanban sok előitélet, balvéleménynek tüzes cáfolójá, azoknak a természeti földiratban még több tekintetben hódol, és *Koperniknek* rendszerét, mely már akkor is, majd nem általános elismerésben részesült, főleg hittani szempontból visszautasítja, a tritonok, syrenekről meséikkel párhuzamba teszi [2]).

Hittudományi kitünő ismereteit, jártasságát a sz. irások magyarázatában fényesen bizonyítják munkái; de az iskolásság békóiból ki nem bontakozhatván, számos kérdéseket tárgyal, tudományos készültséggel megoldani törekszik, melyeket korunk hittana figyelemre többé nem méltat.

Vitályos irányzata, melynek későbbi éveiben tevékenysége nagyobb részét szentelé, más tárgyu munkáiban is nyilvánúl, főleg midőn a protestansokról szól.

Távol legyen tőlem, hogy *Szentiványitól* a buzgó hittudóstól, a vallási vitályok ama korában, a tárgyiasságnak azon nemét követeljem, melylyel oly sokan napjainkban minden erkölcsi eszme iránti közönyösségöket palástolni, az áldozatkészség és kötelességteljesítés legmagasztosabb példáit, külső

---

[1]) Például Notitiae praelim. 146, 147. l.

[2]) Miscellan. D. II. P. I. 363. l.

eredményök anyagi hasznukra alapított kétkedő birálgatással érdemökből kivetköztetni, becsöktől megfosztani, és így az emberi nem fensőbb hivatásának legtündöklőbb bizonyítékait elhomályosítani törekszenek, — távol legyen tőlem, mondám, hogy a tárgyiasság azon nemét akár *Szentiványitól* akár mástól, kiben a férfias jellem legszebb díszét, a meggyőződés őszinteségét és szilárdságát meggyökeresítve szemlélem, követeljem; de megvannak a jogosság és méltányosságnak e tekintetben is bizonyos véghatárai, ezekhez ő nem csak igen közel jár, de némelykor túl is megy; például midőn a sz. korona fénye, területének terjesztése iránti minden buzgalma mellett, az idők viharaiból fenmaradt részek elszakasztására irányzott nyilatkozatokat, mihelyt vallási érdekekre vonatkoznak, javallólag említi [1]; mind a mellett azonban a bécsi békekötést a pataki részleges kiadásból ő vette által a törvénygyűjteménybe, hol azután állandóan meg is maradt.

Módszertani nézetei a gondolkodó főt, a tanításban gyakorlott férfit egyaránt tüntetik előnkbe, állításai kevés kivétellel napjainkban is megtartják érvényöket, igazságuk mindenki által el fog ismertetni, ki a tanítói pályát közelebbről ismeri; csak hogy a *Lullius Kircher*-féle rendszer dicsőitésében újabb bizonyítványát nyerjük azon roppant befolyásnak, melyet az iskolásság egész eszmefolyamára gyakorlott.

A jog körül, melynek tanítási pályáján csak néhány évet szentelt, a szokásos felfogásokra akadunk : a császári és kánoni jog általánosságát ő is vítatja, a magyar törvényt helyhatóságinak tekinti [2].

Roppant munkásságáról, kitürő szorgalmáról hátrahagyott dolgozatai, és kortársai tesznék tanúságot; ő maga gyakrabban állítá, miszerint a legsulyosabb börtönben szívesebben volna, mint a legfényesebb könyvtárban, ha a könyvek használatától eltiltatnék [3].

De talán nagyon is hosszas voltam oly férfi jellemzésé-

---

[1]) Dissert. paralipomenonica 171. 204. l.
[2]) Miscellan. D. II. P. I. 256. l.
[3]) *Kaszy*: Historia Univ. Tyrnav. 302. l.

ben, ki inkább más tudományok körében, mint a jogban tündöklött.

Úgy véltem azonban, hogy *Szentiványi*, ki hazánk legnagyobb pankratiastáinak egyike, a magyar tudományosság hírét külföldön is terjesztette, a nagyszombati jogtanárok sorában bővebb említésre annál inkább méltó, minthogy a hazai jogtudomány neki nem csak a törvénygyüjteménynek teljesebb kiadását, hanem azon elnevezését is köszönheti, mely nemzedékről nemzedékre átszállva, köz- és magán életünk minden viszonyaiban oly nagy jelentőségre emelkedett.

A SZELLEMTANI PHYSIOLOGIÁBÓL.

AZ IDEGRENDSZER SZELLEMI TEVELLÉSEINEK ALAPJAI.

Előadva az akademiában, nov. dec. 1856.

PÓLYA JÓZSEF által.

I.

Midőn az idegrendszer tevellését*) előadjuk, azon tevelléseket érintjük, melyek jelen fogalmaink szerint az idegrendszer alkotásában alapszanak.

Az idegrendszer tevellése nélkül az állati testben semminemü müködés sem történik ugyan, hanem, mivel a különböző szervek tevelléseiben magok e szervek föltünőleg részesek; az a bevett szokás, hogy az egyes müködés egy bizonyos szervnek, — így a látás a szemnek, — a hallás a fülnek, —

*) *Tevellés*, *tevelés* a te-szből úgy, mint lövellés a lő-ből, nevelés v. növelés a nő-ből van származtatva. Tevellés értelme: határozatlan körü tevés, s időközökben meg-megszünő; tevelés határozatlan körü tevés és folytatott; mind a *tevellés*, mind a *tevelés* a latinban *functio*; meg kell különböztetni a *müködéstől* (operatio), mely határozott körü s bizonyos céllal történő tevés. Azért jegyzem meg e szó értelmét, mert a természettudományok kivánják a szavak értelmének legnagyobb szabatosságát, metszetességét.

a lehellés a tüdőknek, — a beszéllés a nyelvnek, — az emésztés a gyomornak, beleknek, a mozgás az izmoknak, a gondolkodás a fejnek, az agynak stb. tulajdoníttassék.

Az idegrendszer tevellése e tekintetben szervedelminek *) lehetne nevezendő, s ez vitetnék a tisztán állatszerű működésekre, s ezeket foglalná magába.

A szervedelmi tevellés főkép az el- és kiválamításban és a hozhasonításban (se-excretio et assimilatio) az idegrendszer hozjárultával alapulván az anyagváltásnak (Stoffwechsel) tényezője.

A középhelyet az idegrendszer tevellései között az *érzés, érzelem* foglalja el, s valamint a szervedelmi tevellésnek, úgy a mindjárt nevezendő szelleminek is kormányzója.

Azon működések, melyek általában a szélesb értelemben vett szellemiségre vitetnek, tennék megint az idegrendszer szellemszerű tevellését.

A physiologia tiszte lenne ezen tevellést, és ennek eredményeit minden tekintetben tárgyalni; hanem már ezeket a philosophia más tudományoknak sajátította el. Igy a gondolkozás törvényeit a *logika* vette igénybe; a kedélyköri tevellésiekből az erkölcsre vonatkozókat az *ethika*; — a szenvedélyköriekből a tetteket a *jogtan*; — az érzelmiekből a szépet az *aesthetika*, az ezen tanok metaphysikáját a *psychologia* vonta körébe.

Ezen tanoknak a szellemi tevellésidomok a tárgyuk. Ezek a physiologiáé is.

Tevellésidomnak veszünk egy határozott körű tevést, tényt vagy eszmét, p. *bátorság*, ezen eszme tevellésidom, föltételezi vagy az ellenállást a veszély ellen, vagy a veszélyt hozónak üldözését is. *Mentés*, nemcsak a bátorságot foglalja magába, hanem a veszély elhárítását is.

A föntebb megnevezett tanok tehát úgy járnak el tisztökben, hogy a tevellésidomokat, s ezen idomok közti hasonlóságokat veszik tekintetbe; megkülönböztetik ezen idomok

---

*) Szerv = organon, szervi = organicus; szervedelem = organismus, complexus organorum; szervedelmi = quod est in complexu, vel fit per complexum organorum.

kezdetét a kifejlési korszaktól, azaz az idomokat csirában és virágban; meg — a csupán az egyénben mintegy benmaradt idomokat azoktól, melyeket ezen egyén más egyénekre vagy tárgyakra átvitt stb; s ezen tevellésidomokat a tan kívánata szerint elméleti és gyakorlati irányban csoportitják öszve.

Ez összecsoportitás a rendszert adja, s a tan alakját határozza meg.

A physiologia átveszi körébe ezen, az elébb már említett, tanoktól megalapított idomokat; de minthogy azoknak *alapjait az idegrendszer különböző részeiben keresi föl, a tevellésidomokat ezen idegrendszeri részekből folyólag adja elő*; azért *szellemtani physiologia* (physiologia psychologica) címet vesz föl.

Azon különbség van a föntebb említett tanok és az épen most címzett tan között, hogy a föntebbiek a szellemszerű életkülölményeket mint eredményeket, tényeket; — ez pedig a külölményeket (Aeusserungen) és ezek alapjait, mint eredeti forrásokat veszik tekintetbe, s tárgyalják. Tehát:

A szellemtani physiologia alapúl tisztán az idegrendszer bonctanát ösmeri el; ezen alapból emeli ki, osztályozza, — ezekre viszi vissza a szellemszerű tevellésidomokat; ezeknek bölcseleti szempontbóli határlásába (definitio) nem ereszkedik; hanem jellemzi röviden, vagy egyszerűleg csak megnevezi azokat. A szellemszerű tevellésidomokat csak mintegy ruháiúl tekinti a léleknek, kit (mint az embert az állattól megkülönböztető erkölcsi személyiséggel bíró lényt, mint más egélyi tan (theologia) körébe tartozót, mint a megnyugtató hitnek tárgyát, továbbra) nem is említ meg.

A szellemi és állati idegrendszerek *) (systema nervosum

*) Rendesen a physiologusok az idegrendszert *animale* és *vegetativum* névvel különböztetik meg. *Animale*-nak azt mondják, melyet mí *szelleminek* nevezünk, *vegetativumnak* azt, melyet mí *állatinak* mondunk. Mí hogy a növények physiologiájában minden zavart kikerüljünk: a *tengéleti* vagy tenyészéleti kifejezést a növényi physiologiában akarjuk használni. — Azonban, mivel minden kivétel nélkül az idegrendszer *vegetativ* fogalma mintegy szokássá vált, hogy az eszmét mí is meg-

animale et vegetativum) tevellései eredményökben különbözők, nem csak akkor, midőn ezen idegrendszerek —

1) összesen együtt (azaz az állati és szellemi idegrendszerek együtt), meg —

2) mintegy egymástól különválva (azaz az állati idegrendszer külön, a szellemi külön), vagyis, magokban láttatnak működni; hanem akkor is:

3) midőn az egyik vagy másik idegrendszernek, más meg más környéke azaz rendezete (az agy külön, az agyacs külön, a gerincagy külön stb) vétetett igénybe.

Ily idegrendszer tehát *két fő* levén t. i. a szellemi és az állati, ez pedig mindenik több tagokból állván, a helyes megkülönböztetés a rendszer és ennek tagjai között szükséges.

A szellemi idegrendszer tagjai: az agy (cerebrum), az agyacs (cerebellum), agycsomor (pons Varoli, Varolhidja, Hirnknoten), s ezek idegeikkel (nervi) véve tekintetbe, külön-külön: *rendezetnek* (ordo) mondhatók. A gerincagy tagjai: a hosszadtagy vagy nyúltagy (medulla oblongata) és a gerincvelő (medulla spinalis).

Az állati idegrendszeré pedig: a rokon-érzideg (Nervus sympathicus) és a dúcfonatok (plexus gangliosi).

A szellemi és állati idegrendszerek között a gerincagy (cerebrum spinale) közvetítő ugyan, azaz kitünőleg már az egyik, már a másik idegrendszernek eszköze, mégis csak elvétve fogjuk idegrendszernek nevezni; ámbár az élet működése az ő öszves tevellése nélkül is lehető, tehát ő magában is egy rendszert képező.

A szellemi idegrendszer az, mely az okosságnak*) (ratio) műhelye; tevellése eredményeül *okszerűség* nyilvánúl; az okszerűség tehát nekie bélyege; s ez, általában, az idegrendszeri tevellésnek legmagasb nyilvánulása.

---

tartsuk, a következőkben az *állati* mellé ( )-ben a tenyészéleti kifejezést oda teszszük, hanem az *állati idegrendszer* kifejezés alatt mindig a vegetativumot kívánjuk értetni.

*) *Ok*, *causa*, *ratio*; *okosság*, a mi *ok* miatt cselekszik, a mi *ok* miatt történik; *okni* (régi kifejezés) = tanácskozni, okokat adni elő.

Magába foglalja ez idegrendszer az eszközöket, melyeknél fogva az okszerűséget alakítja, s a milyenek ezen eszközök, olyan az okszerűség nyilvánulása is; szűkkörű az állatoknál; széles, még eddig meg nem határozható körű az embernél.

Ez eszközök pedig: az általános *érzési* (Gefühl), a különös *érzéki* (Sinn), a *mozgási* s az ezeket *rendező* ideganyagok.

Határozott alakban: a *környi* (periphericus) és *érzéki* idegek, mint *vezények* (conductores); a *gerincagyrendezet*, t. i. a gerincvelő és hosszadtagy, mint *cselekvők*; az *agyrendezet*, t. i. az agycsomor, agyacs és agy mint *visszahatók* és *összítők*.

Az *állati* (tenyészéleti) *idegrendszer* az, mely a *hatamlás*nak (nisus, Streben) műhelye. A hatamlás nyilvánulása: az *ösztönszerűség*.

Elvontan tekintve, mind az *okszerűség*, mid az *ösztönszerűség*: *alapelvek* ezen idegrendszerek működésében.

Alkalmazottan: az okszerűség: *szerzett*, az ösztönszerűség: *veleszületett* tehetségek. A hol az állati sorozatban az első alélt, ott a második annál élénkebb. Az okszerűség a növendék, az ösztönszerűség a mester, mégis egyik a másiknak ura is, szolgája is egyszersmind.

Ha a kétféle idegrendszer együtt működik, most az egyik, majd a másik az, mely a tevellési lökést (impulsus) adja, vagy a működésnek színezetet ad. A közéletben e színezetről mondjuk a működést egyik vagy a másik körébe tartozónak. Így p. a gondolkozást az agygyal teszszük; a szerelmet a rokonérzideg mejji részével érezzük; a cselekvést a gerincagygyal, ennek célját vagy irányát az agyacscsal rendezzük.

Úgy kell érteni ezen, a boncolati alapokra vitt, sorozatot, hogy ez, azon idegrendszernél fogva, melyben a tevellés öszpontúl, van öszve állítva. Általában minden meghatározott körű tevellésidomban az egész idegrendszernek része van; s mikor így működik, mindenik rész, az őt illető ingert dolgozza föl s alakítja idomba. Például:

Oly körülményben van az egyéniség, melyben a *szem*

közelgő veszélyt lát reá nézve; a *fül* hallja már a neszt; a *külbőr* borsódzva érzi a jövőt; a *gyomortáj* behúzódik, elhűl annak jeléül, hogy a bolygideg (nervus vagus) a rokonérzideg napfonata (plexus solaris) által érdekelve van; a *szív* szorúl, jeléül, hogy a bolygideg s a rokonérzideg mejji fonatai a vérkeringésre hatnak, s azt majd elhűteni, majd fölizgatni készek; a *hátgerincen* a rokonérzideggeli öszköttetésnél fogva hideg futos; a *fej* meghűl, s vagy így marad, vagy nyomban melegszik.

Ezen itt fölsorolt ellenkező idegműködések háromféle különböző eredményekben törhetnek elő:

1) ha az agy melegszik, melegszik az agyacs is, az agycsomor is, és a gerincvelő alsó vagy keresztcsonti vastagulata is; ez utolsónál fogva a tevékenység szervei közöl a lábizmok is. Ha már most a gyomortáj mint a napfonat helye elhülve marad, a szív hülten nem tágul, a gerincvelő fölső, vagy kari vastagulata tétlen, hűlt; erre beáll a félelem, s következik a menekvési ösztön = a *futás*.

2) Ha a bőr, a gyomortáj, a mejj, az egész gerincvelő mindkét vastagulatával, az agycsomor, az agyacs, az agy erősebben fölmelegszenek; az agy kimérvén, vagy nem mérvén ki a veszély nagyságát, dacra gerjed s beáll a *bátorság, vakmerőség*.

3) Egy harmadik eset: a tökéletes tétlenség, merevség áll elő. Ennél a gyomor és szívtáj a szenvedetiség (passivité) legfőbb fokára csigázvák, hülve maradnak, az agy elveszti mértehetségét, az agyacs a megállás vagy futás rendezését, tehát a gerincagy tevellése az izmokéval együtt semmi; a test márványszoborként rideg, mikre ez állapot legfőbb kinyomata, az *ájulás*, áll be.

Az idézettekből láthatni az idegrendszerek mikénti működéseit, ezek öszköttetését, vagy a cselekvés teljes fölfüggesztését.

A futási, a helytállási esetben az egész idegrendszer működik, de a tevellés kinyomata az állati (tenyészéleti) és a gerincagyi idegrendszerben öszpontúl; a ridegülési, ájulási esetben az egész működés csak az állati rokonérzidegre korlátoltatik.

Az okszerűség idegei: az *érzésiek* (sensorii, Gefühls-Nerven) és *érzékiek* (sensuales nervi, Sinnes-Nerven); tehát általok legelébb az érzelem nyilvánúl.

Az *érzelem* (sentimentum) állatsajátság. A pöttöny (monas), mely egyszerű sejtecsből áll, már bír ezzel, ennél fogva örvend pillanatnyira az életnek. Ettől az állatsorozaton fölmenve az ideganyag szaporodik; szaporodtával a pillanatnyi érzelemből tartós, a tartósból a gerincagy kifejlésével, akkor t. i. midőn az idegek égy határozott középpontban egyűlni láttatnak, *emlékezékeny*, öntudatszerű alakúl öszve, s ekkor már az érzelmek *érzékekké* többfélésedtek, sajátszerűsödtek.

Az ily kifejlett állatban vannak *általános érzések*, melyek a test egész fölületén hasonló fogalmát fejezik ki az ideg állapotának; vannak *különös érzések*, melyek a testnek csak némely részeiben, s itt is csak bizonyos, határozott pontokon hoznak elő bizonyos fogalmakat a testtel viszonyba lépett más testek állapotáról.

Ezen érzések az idegek által történnek. Tehát az érző idegeknek *kétféleknek* kell lenniök a szerint, a mint vagy általános azaz *nemszerű* (generalis), vagy különös azaz *fajszerű* (specialis) benyomások által tétetnek működésbe.

A nemszerű idegek az egész testben vannak elosztva; a *fajszerűek* csak az *érzékekre* korlátolvák; tehát ez utolsóknak a nemszerűekkel vegyesen kell létezniök azon helyeken, hol a fajszerű érzékek helyei vannak. Így p. o. az orrban a szagérzék levén, itt vannak a szaglási idegvégek, mint fajszerűek rendezve, melyek a számtalan szagokat, mint az orral érintkező testek kipárolgásait fölfogják; egyszersmind pedig ezen párák melegségét vagy hidegségét, csípősségét vagy enyheségét stb. a nemszerű idegek adják tudtunkra.

A nemszerű, azaz az egész testben elosztott idegek: a *tapintásiak* és *rokonérziek*.

A fajszerűek, azaz egy helyre korlátoltak: a *szaglásiak ízelésiek, látásiak, hallásiak*, s az *ivariak* (sexuales).

Ezen idegeknek és érzéseik-, érzékeiknek gyülpontjai, az agyakban vannak. Ezek együtt teszik az *okszerűségi idegrendszert*. Ez idegrendszer tehát a kisvilág (microcosmus) és nagyvilág (macrocosmus) közötti közvetítést eszközli.

Azon állapotot, melyben testünknek más testekkeli viszonyát, mint ingert, a most elébb emlegetett idegek által észre veszszük: *benyomásnak* (impressio) mondjuk; magát testünknek a benyomásra következett állapotát pedig, az agy által történő *fölfogásnak* (perceptio), *észrevevésnek* (animadversio); — magát a tényt: *fogalomnak*, *észrevételnek* nevezzük. A tény lehetőségét: *fogékonyságnak* (perceptibilitas) címezzük. — A fogalmak, észrevételek öszhasonlítását: *eszmélésnek*, ennek eredményét: *eszmének* mondjuk.

A fölfogásra, észrevételre, eszmélésre következő visszahatást határozatlan idomban: *küllölésnek* (exertio), *önkénytiségnek*, vagy *kényiségnek* (spontaneitas); — határozottban pedig: *szándéknak*, *akaratnak* (intentio, voluntas) tartjuk; mely, ha utána izomi mozgás következik: *cselekvéssé* (actio) alakúl; ha pedig nem következik: *tudomássá* és *ösmeretté* (cognitio) válik.

A benyomást és fölfogást, a tudomást és cselekvést, ha az idegrendszer a nélkül, hogy a külső testekkel újolag viszonyba lépne, visszatermeni tudja, akkor: *emlékezik* (memor est) és *képzel* (repraesentat), azaz a történtek képét állítja elő. Ha ezeket egymással öszhasonlítja, sajátságaikat fürkészi: *hasonlít* (comparat), tehát egyszersmind *gondolkozik* (cogitat), *okoskodik*, *okik* (ratiocinatur); ha ezeknek következéseit határozza meg, akkor: *bírál*, *itél* (iudicat).

Ha a történt különböző benyomásokból egy létezhetőt *ébren* állít öszve: *képzelődik*, *ábrándozik* (imaginatur), *alva* pedig: *álmodik* (somniat).

Az itt előadott szellemműködési meghatározott idomok, az állati egyén és a külvilág közti viszonyok egymásrai hatásában gyökeredznek, melyeket, ha az egyén megkülönböztetni tud, *öntudattal* (sui conscientia, Bewusstseyn) bír.

A legmagasb öntudat az *agyi öntudat* (conscientia cerebralis).

Az öntudat, physiologiailag véve, nem az öszves idegtevellésnek, hanem mindeniknek külön-külön sajátja; sajátja az észrevevéstől fölfelé a bíralatig mindeniknek. A mit a német tudósok Reflexbewegungnak neveznek (mint-hogy ez az érzésnek a mozgásra átvivésében áll) nem egyéb,

mint *gerincagyi öntudat*, s az ebből származó akaratlan mozgás; tehát az agyi öntudatig nem futhatott, legfölebb a hosszadtagyhoz érkezett *érzés* és ennek öntudata. E tényt azért emelem ki, mivel később az *öntudatot* az *akarattal* együtt elemezvén, némi controversiára fogok alkalmat nyújtani.

Az okszerűség nemcsak az öntudatban, hanem még a *célszerűségben* is nyilvánúl az által, hogy működésében bizonyos rend van elébe szabva, mely bizonyos célra vezet. Azért a *célszerűség* áll: *figyelemből* (attentio), melylyel a kívülünk eső tárgyakat mintegy előnkbe szögezzük; a *salygatásból* (observatio), melylyel a kívülünk eső tárgyon történt változásokat stb. megjegyezzük; *meggondolásból* (Bedenken), melylyel a fölvett tárgy fölött elmélkedünk; *fürkészés, kutatás, nyomozásból* (investigatio), melylyel a fölvett tárgyat minden más tárgyak és irántunki, — viszonyaiban megösmerni törekszünk.

Mind ezen külöléseket az *ész* (mens) viszi végbe; a tárgyakon megfigyelmezett, salygatott, elgondolt, azaz meghánytvetett, fürkészett fogalmakat a tárgyaktól elvonja az *elme* (ingenium); az elvontakat összállítja, elveket alkot, azaz *elmélkedik*, a hasonmenetűek közt a hiányzókat merészen pótolja, azaz *elmél* (theoriam condit), az elvekből, elméletből következtetéseket von az *értelem* (intellectus, Verstand); alkalmazza, gyakorlatba veszi az *okosság* (ratio, Vernunft), melynek működési körülményei *okulásnak*; — öszvege, azaz vezéreszméje pedig *szellemnek* (esprit) mondatik.

Ha az ész, értelem, okosság külölései rövid időre korlátolva sebesen s helyesen történnek, az eredményben *élcet, elméncséget* (pointe, saillie d'esprit, Witz), ha pedig hosszabb időben tartósan külölködnek: *lángészt* (ingeniositas, genie) jellemeznek, mely szellemszerű tevellésidomok meghatározása tehát öszhasonlításban alapszik.

Az *emberi szellem egynek* véve, mint az *okszerűség és célszerűség virága* az emberi tudalomban (savoir) és tudományban

(science) különli magát; mint isteni szikra, majd világít, majd gyújt; szerény fényt vet néha az emberi tökélyedés elláthatatlan útjára; eloltbatatlan lángra lobban olykor, különösen, ha sok oltó anyag halmoztatott fölébe. Gyúlanyagai az ideganyagok, oltanyagai is épen azok (argumenta pro et contra), s hogy a két ellentétben meg nem semmül: a *szép*, a *jó*, az *igaz* önmagából folyó hármas olajával szítja tüzét, tehát a *tökélyedés követelmét* (postulatum) rejti magában. Hasonlít tökélyedésének útja az üstökösökéhöz, melyek napjokhoz, mint székölyhöz (centrum) közeledni törekszenek. A szellemnek tevellésidoma is hasonlít az üstökösökhöz, az emberi szellem a magvát, az ettől fogyólag elmaradó állati a seprűjét, üstökét tevén.

Az *állati egyéni szellem* az idegrendszer tevellésében *jellem*, mely általában a tevellésnek idomot, színt ád:

vörösfonal, mely a tevellésidomok öszvegén irányzóúl végig és keresztülhúzódik.

Az *erkölcsi egyéni*, dísznéven: *emberegyéni szellem*: *hivatalnok*, ki a tettek minőségét főnökének itélő-széke — a lelkiösmeret elé terjeszti, s onnan megnyugtatással vagy kárhoztató váddal távozik;

őrangyal, ki a tevésben vezet, barátilag int; ki szenved, ha intése sikeretlen; kétségbe esik, ha bűn terhe által agyonnyomva érzi magát:

ördög, mely a szép, jó, igaz mezébe öltözve az őrangyalt hinárba vezetni törekszik; főnökének itélő-széke előtt ártatlan bárány álarcával jelenne meg, ha azt megcsalni képes volna; nekie éldelete, öröme a romlás, a rossz, a gonosz.

A *benyomástól* kezdve a *cselekvésig* a környi (periphericus) és székölyi (centralis) ideganyag együtt működnek.

A környi ideganyag, mely a nemszerű és fajszerű idegekben van lerakva, az állati egyénnel viszonyba lépő külvilágról, mint ingerről, tudósítja mintegy a székölyi ideganyagot, azaz az agyat. Ennek részei osztályozzák mintegy a velök közlötteket.

Az agy legalsó része: az agycsomor, az akaratban, mint

a cselekvés lényegében, eszméjében jellemződik. Az agycsomortól az agyacsi és agyiszárak, — vagy agykocsányoknál fogva (crura cerebri v. pedunculi c.) halad tovább a benyomás, és a szerint, a mint

1) vagy általában mindenik agyrészt, agycsomort (pons Varoli), agyacsot (cerebellum), agyféltekéket (hemisphaeria cerebri) elfoglalja: akaratot gerjeszt (agycsomor), ennek irányt ad (agyacs), s ez irányt megbírálja (agyféltekék);

2) Vagy egyik, vagy másik részt mellőzvén, kitünőleg egyben, mellesleg pedig egy másikban öszpontúl, p. a benyomás az agyban magában öszpontulva öntudatot (még pedig agyit) gerjeszt, s gondolkozásra serkent. Tehát

A *tudomástól* kezdve az *öntudatig* az agy veszi át, földolgozza s tárában mintegy lerakja a vele közlötteket.

A *figyelemtől* a *nyomozásig* az agyacsnak van főrésze a cselekvés irányának meghatározásában; ugyanis minden rend, rendszer az ő szerepe.

Az *észtől* a *lángészig* az agy és agyacs mintegy öszvevetett vállal segéllik egymást, az első a helyes dolgok szolgáltatásában, a második azoknak bizonyos célrai alkalmazásában.

Az agy, agyacs, hosszadtagy, gerincvelő és az ezekből kijövő idegek *tevékenységgel* (activité, Thätigkeit) bírnak, ha általában szólván, működni képesek.

E tevékenység az agycsomori akarat hozjárultával: *igyekezetté* válik, ha különösen valamely inger által unszoltatik; *szorgalommá, iparkodássá*, ha ezen inger állandóan hat. A szorgalom, iparkodás: a *gyakorlatot*, azaz többszöri ismétlését ugyanazon tevellésnek, szüli; ez, mint gyakori tevékenység képe, állandó benyomássá alakulva, képzi: az *ügyességet* (dexteritas), mely nem egyéb, mint annak, mit az agy tud, az agycsomor akar, az agyacs rendez, az idegek általi helyes eszközlése.

A többszöri hasonnemü tevékenységre, ha az agy viszszaeszmél, s öntudattal párosítja az agyacs és idegek tevellését, e tevellés mint tény *tapasztalatnak* (experientia) neveztetik, mely ha bizonyos célból vétetik igénybe: *tapasztalmá-*

nyozása (experimentatio) lesz; ennek eredménye a *tapasztalmány* (experimentum).

Minden tevékenység alapja a gerincagyban gyökeredzik, elválhatatlan társa ennek az agycsomor az ő akaratával; a többi agyrészek csak a rokonszenvnél fogva vonatnak együtt működésbe, melynél a rokonérzideg az *unszalmat* mint első lökést, az agyacs az irányt, a célt, az agy ezek helyeslését föltételezi.

A gerincagy jelentősége leginkább kitűnik az örültség (mania) tevékeny idomában, melyben annak működése fáradhatlan, s annyi erőt kölcsönöz a szabad mozgási izmoknak, mennyi nem áll arányban az egyén egészségi állapotának erőtehetségével.

Az őrültség ezen idomában kitűnik a *hosszadtagy jelentősége* is, mely áll a *szólástehetségből*; ez is fáradhatatlan s a legmagasb erőkülölésben tetszik magának. Ezen állapot mutatja azt is, hogy a hosszadtagy a gerincvelőnek folytonos része, s nem tartozik bonctanilag az agycsomorhoz és agyacshoz, nem levén horny (sulcus) által elkülönítve a gerincvelőtől, mint el van ő az agycsomortól.

Az eddig mondottakat a bonctani és physiologiai tapasztalmányozások már régen bebizonyították. Ezek közöl azonban a szervíratból (organographia) ide átírnom némelyeket helyén lesz azok kedveért, kik ex professo sem a bonctannal, sem a physiologiával nem foglalkoznak.

Legelébb is meg kell említnem, hogy kétféle ideganyag van, u. m. *szürke*, mely a gerincvelőben részint *kocsonyaszerű* (gelatinosa), és *fehér*. E kétféle ideganyag együtt van ugyan, de öszvezurmolva nincs, azaz szálaik mindig elkülönítvék egymástól, ámbár egy hüvelyben legyenek is. Erről később többet, — most annyit kell említnem, hogy a tenyészéleti (általam állatinak nevezett) idegek főkép szürke anyagból állanak; a szellemiek pedig főkép fehérből.

Ezen két anyag működéstehetségi különbségét akarom itt legelébb *Stilling* (Untersuchungen über die Functionen des Rückenmarks und der Nerven v. Dr. B. Stilling, 1842) szerint előadni, ki bámulatos szívóssággal annyi évek ólta az

idegrendszer bonctanán dolgozik s koronként új tényekkel lepi meg a tudós világot.

Szerinte: a gerincagy szürke anyaga a fő műköny, melytől a fehér-anyag kölcsönzi erejét. A *szürke állany* (substantia cinerea) *valósítja* mind az *érzést*, mind a *mozgást*; a *fehér állany által* az *érzés* és *mozgás* csak *idomíttatnak*, *módosíttatnak* és sajátsággal ruháztatnak föl. Az idegek csak vezények.

Az akarat az egész gerincagyra hat, ámbár egyes részeire erősebben, mint másokra. Az akarat benyomásainak külölései azonban főkép a gerincvelő elődi szürke állanya által, s nélküle soha sem történnek = *mozgás*.

Minden érzelem az egész gerincagyban elterül, egyes részeiben azonban erősebben, mint másokban. Az érzelmi külölések főkép a gerincagyi hátulsó szürke állany által, s nélküle soha sem képződnek = *érzés*.

Ezekből egyfelül következik:

1) hogy, ha a gerincagy elődi szürke állanya annyira metszetett bé, hogy kevéssé függ öszve; mégis a metszés alatti idegek az akaratnak (mozgást idézve elő) engedelmeskednek.

b) Hogy, ha a gerincagy hátulsó szürke állanyán tétetett hasonló erőszak, az érzelem a metszés fölötti részekkel, az agygyal közöltetik.

Másfelül következik hogy, ha az elődi vagy a hátulsó gerincagyi rész egészen átmetszetett: az első esetben a mozgás, a másodikban az érzelem semmíttetik meg. Az idegi vezénylet szerint pedig a metszés alatt a mozgás, — a metszés fölött pedig az érzés folytona szakíttatik meg. Tehát

A gerincagy elődi része s az ebből kijövő idegek: a mozgást eszközlők; a hátulsó része pedig idegeivel együtt az érzést tényezők, s egyik a másik működését nem veheti által.

Minthogy mind a két működés csak a szürke állany sajátja; a szürke állany pedig nincs magában, hanem a fehér állanynyal vegyesen; következik, hogy a fehér állany is, míg a szürke állanynyal öszköttetésben áll, mozgási és érzési tehetséggel bírjon; ha pedig a szürke állanytól külön választatik, tehetségét elveszítse.

Az elődi szürke állany a gerincagyban csupán mozgási,

a hátulsó csupán érzési tehetséggel bírván, következik, hogy a szürke állanynak vagy kétfélének kell lennie; vagy hacsak egyféle, akkor mind a székölyi, mind a környi részeken más és más csínyának kell lennie, hogy a környön az illetést érzéssé, a székölyben az akaratot mozgássá alakíthassa.

Bonctanilag a kétféleségnek vagy egyiségnek sem az egyik, sem a másik esetét kimutatni nem tudjuk.

Másik nevezetes tapasztalmányozó (experimentator), kinek a tudomány hálával tartozik, *Flourens*. Ő ily című munkáját: *Récherhes experimentales sur les propriétés et les fonctions du système nerveux dans les animaux vertébres*, így kezdi:

Az idegrendszer egészben forrása egyszersmind az érzelmeknek és mozgásoknak, székhelye az azon elvnek, mely akar, fölfog, emlékezik, ítél. Hanem egyféle? vagy többféle sajátságok által határozza-e meg e különböző tüneményeket? e kérdés épen oly régi, mint maga a tudomány.

Továbbá így szól: a kérdés csomóját nem lehet máskép megoldani, mint tapasztalmányozás által.

Ő tehát öszvesen és külön, igenyest és keresztezve tapasztalmányozott az idegeken, a gerincvelőn, a hosszadtagyon, a négy- vagy két-ikertesten (corpora quadri- vel bigemina), az agykarajokon (lobi cerebri) és az agyacson.

Ezen tapasztalmányozásokat eredményökben úgy adom elő, mint azokat maga *Flourens* zárulékul minden idegrendezetnél szerkeszté.

Az idegekre nézve.

1) Az ideg, folytonának valamely pontján ingerelve, azonnal fájdalmat és rángásokat mutat.

2) egy *egyszerű kötés* az ideg folytonán *két működési székölyt* hoz elő, vagy e kötés a tünemények két rendét idézi föl: *érzést fölötte, rángást alatta.* A rángás tehát lényegben különbözik az érzéstől; egyiket a másiktól külön válva lehet előhozni: azokat elkülönítve föltartani, eltörleni, előidézni lehet.

3) Az *érzés*, mely megkülönböztetett a rángástól, egyszerü tény-e? — nem! ez szövevényes tény; mert a *saját érzésből* és a *fölfogásból* áll egyszersmind.

A gerincvelőre nézve.

1) Ha a gerincvelő átvágatik; a vágásfölötti — a fej felé eső rész — ingerelve, *fájdalmat* okoz, a vágásalatti pedig *öszhúzódásokat*.

2) Ha a gerincvelőn két átvágás történik (egyike a fej, másika a far felé), az ezeken kívüli részeken hasonló tüneményeк mutatkoznak a most említettekhez; ha pedig a két vágás közti rész ingereltetik: akkor az öszhúzódási vagy rángási tünemények jelentkeznek azon esetben, ha az idegek ezen közötti darabbal öszfüggenek; ha pedig nem függenek öszve, azaz lemetéltettek: akkor sem fájdalmat, sem rángást vagy öszhúzódást nem mutatnak.

Tehát az ingerek *nemszerültítése* (generalisatio) vagy szétosztása a gerincvelő által történik; e tényt a physiologusok: rokonérzeteknek (sympathies) nevezik.

Rendesen e rokonérzetek az *agynak* (cerebrum) tulajdoníttatnak. Valódi székhelyök azonban a *gerincvelőben* van, és mint később látandjuk: a *hosszadt* vagy *nyúltagyban*. Ez az, a melyik azokat végrehajtja; az agy nem tesz egyebet a fölfogásnál.

A gerincvelő tehát a nemszerü rokonérzetek eszköze; az idegek pedig a fajszerüleké. Ezen rokonérzetek fölfogása vagy öntudata a székölyi (centralis) ideganyag-sajátja.

Az eddigiekben az ideg és gerincvelő egészben vétettek tekintetbe; most részletben fognak vizsgáltatni.

Ha a gerincvelőnek hátulsó része érintetik, ez érintés fájdalmat okoz; ha pedig az első, nem hoz elő fájdalmat, hanem mozdulatot.

A gerincvelőnek elődi és hátulsó oldalhornyaiból (sulci laterales antici et postici) vagy oldallapjaiból jönnek ki az ideggyökök, melyek együlve idegekké alakulnak.

Ha a hátulsó gyöke az idegnek, együlése előtt vágatik át: az érzés mind azon részekben, hová ezen ideg terjeszkedett, megszűnik, hanem a mozképességet megtartja. Ha pedig az elődi ideggyök csak maga vágatik át, az érzés marad meg.

Tehát a mozgást el lehet választani az érzéstől; az egyiket elveszteni, a másikat megtartani lehet; tehát mindeniknek saját székhelye van: *az érzésnek a gerincvelő hátulsó gügyüiben* (fasciculi) *és a hátsó idegyökökben; a mozgásnak az elődi gügyükben, gyökökben.*

Ezen tüneményék akkor is jelenek voltak, ha az agykarajok egyszersmind leszelettek. Mely tényből következik, hogy az érzés, túlélvén az agykarajokat, melyekben a *fölfogás* honol, az érzés, mondom, különbözik a fölfogástól.

Másfelül az érzést: *érzékenységnek* (sensibilité), a mozgást, öszhúzódást, rángást általában: *izgékonyságnak* (excitabilité) mondván, a föntebbi tények szerint: *az érzékenység és izgékonyság ideghelyökre* (székölyökre) *nézve is, de általában egymástól is különböznek, s végre különböznek a fölfogástól is.*

A négy-ikertestre nézve.

Az izgékonyságnak (excitabilité) van egy bizonyos határa, a hol az az idegrendszerben a tapasztalmányozási kezelés iránya szerint kezdődik vagy végződik.

Ha a gerincvelő legalsó végétől kezdve fölfelé menvén egész a négy-ikertestig, akármikép sértessék az, szúrással, csípéssel, metszéssel stb, az izgékonyság tüneményeit nagyobb-kisebb fokban mutatni fogja.

Vagy keresztezve e tapasztalmányozást, és így az ellenvégtől t. i. az agytól kezdve, ennek akármelyik része szúrassék, vágassák, égettessék stb, s legyen e sértés a legrejtélyesebb részeken, p. az agygyomrok falain, az izgékonyságnak semmi jele sem látszik; hanem elérve a négyikertesthez, itt már az izgékonyság vagy a mozképesség jelenkezik; még pedig a *négyikertest legfölső rétegén semmi; az alábbiakon több*; és itt legelőször is a *szem szivárványának öszhúzódásá-*

ban, az alsókon pedig és főkép az agyacsszárakon *görcsökkép, rohamokban tör elő az izgékonyság.*

Flourens ez alkalommal egy fontos boncolati tényre figyelmeztet, arra t. i. hogy *az izgékonyság addig terjed, meddig az ideganyag szürke állanya a tömeg székölyét* (centrum) *foglalja el*; s valóban az idegek is csupán ezen szerkezetig jönnek elő az idegállany tömegéből.

Az agyra nézve.

Hogy az érzés különbözik a fölfogástól vagy értelemtől (intelligence), Flourens így mutatja meg:

Ha az agykarajok kiszeletnek valamely állat koponyájából, annak értelme (intelligence), következéskép minden fölfogási képessége megszünik. Már most a szemet vizsgálván látjuk, hogy ebben physikailag semmi sem történt; mert a tárgyak lefestetnek a recénkére (retina), a szivárvány (iris) mozdúl, a látideg ingerlékeny. A recénke érzi a világot, mert a szivárvány a nagyobb világnál öszvehúzódik, a homályban pedig kitágul; a szem tehát érzékeny maradt és mégsem lát semmit, tökélyesen vak. *Az érzés következéskép különbözik a látástól* (látási érzéktől), *a látás tehát nem egyéb, mint fölfogása az érzésnek*; *a jelen esetben pedig a fölfogás szerve, t. i. az agy vétetett el; tehát a fölfogás az agyat ösmeri el szervéül.*

Ha az agynak csak egyik fele szeletik le: akkor az ideganyag kasulatánál (egyik oldalról a másikra, tehát keresztbe irányulásánál) fogva, az ellenkező oldalon a látás megsemmül; az érzékenység azonban a szemben épen marad; a többi ellenoldalon nyilvános erőtlenség tűnik föl, mely tartamára (duratio), erejére nézve valamennyi állatban különböző és nem örökös, mert az állat, feje sebe begyógyúlni kezdvén, fél szemvakságán kívül, semmi értelmi hiányt sem mutat.

Ha pedig mindakét félteke kivágatik, mind a két szem megvakul; az állat, p. a madár, nyugodt, mintegy álomba merült, hanem lábán megül, a légbe hajítva röpül; ha ingereltetik, ellenzi, lépeget, de mindig egy helyben marad; ilyenkor ha akadályba ütközik, abba mindannyiszor megüti magát,

nem képes kikerülni, nem levén képes az előbbi ütésre emlékezni.

Egy szóval: az egyik agyfélteke-veszteségnél az állat emlékezik; ha mindakettőt elveszti, nem emlékezik.

Egyik agykaraj vesztével: ért; mindkettőjével nem.

Így az emlékezet, látás, hallás, akarás, értés mindkét agyfélteke vesztével elenyésznek. Tehát az agykarajok a fölfogásoknak egyedüli szervei.

Az agyacsra nézve.

Az agyacs fölülről aláfelé szeletenként metszetvén le (a galambokban), minden szelésre reszketés, rázkódás következik. A felső szelésekre a röpülési mozdúlatok, a középtájiakra a lépegetésiek zavartatnak meg; a legalsókra pedig a test súlyegyenben tartása vétetik el.

Az állatnál az igyekezet, az akarat nem hiányzik, mert lábon súlyegyenben akarja tartani magát az által, hogy a középső leszeléseknél, midőn a lábak inognak, a szárnyakkal, és farkkal is akar segíteni magán, s mindakettőt leeresztvén, azokkal tartózkodik, hogy el ne dőljön; az alsó rész elvételével a magát lábontartási képesség szünik meg, hanem az állat lát, hall, fenyegetésre menekülni akar, vergődik; de minden igyekezete hasztalan, mert a mely helyzetbe tétetett, abból kivergődni képtelen.

Az agyacs tehát az iránynak, a rendezésnek, célnak szerve.

Emlékeztetésül ismétlem, hogy mind a fölfogás, mind a külölés, tehát a külvilág és az állat viszonyai egyiktől a másikhoz, az idegrendszeri szürkeanyag által történnek.

A fehéranyag az, mely a szürkeanyag-átadta érzéseket összvegyüjti, megtartja, földolgozza, azaz elsajátítja. Azért kell tömegének az okszerüségi idegrendezetben nagyobbnak lenni a szürkeanyag tömegénél.

A rokonérzideg tömege majd egészen azért áll szürkeanyagból, mivel általa mind a felfogásnak, mind a külölésnek élénkebbnek kell lenni, mint a szellemi idegrendszerben.

E szerkezeténél fogva képes a rokonérzidegi ösztönszerüség a szellemi idegrendszeri okszerüséget tevellésében tulszárnyalni, vagy magában, azaz a szellemi idegrendszer közreműködése nélkül, agyi öntudatlanúl, akaratlanúl, működését az állati, tenyészéleti tevellésekben végezni.

Miután már a magasabb szellemszerü tevellések szerveit megemlítettem, nem lesz fölösleges a benyomások szervét (organon impressionum) is előhoznom.

Az idegrendszer az állati test külső fölületein nem csupaszon van kitéve a külérintkezéseknek, hanem a külbőrrendszer fölhámja által van bevonva.

E bőrrendszer belsőbb vagy alsóbb rétege, az irhának (corium) úgy nevezett *szömönczteste* (corpus papillosum) az, melyben az idegszálak végei, a *Paccini* testecsekhez hasonló gömbölycsén vagy hólyagcsán, mely legújabban: *taptestnek* (Tastkörper) neveztetik, végződnek.

A szömönctestben lehet az idegszálnak visszakanyarodnia is, és több szömöncök körvonalazása után egy bizonyos szömöncben ideghólyagcsává kifejlenie is.

Az eddigi mikroskopikus vizsgálatok kevés ily ideghólyagcsákat lelvén, e tény mellett láttatnak szólani; s még nem rég is az idegszálak végeit, minden hólyagcsák nélkül, így visszakanyarodni állíták általában; ma már az ily állítás a látási csalódások közé számíttatik.

Arra, hogy mindenik idegszál a szömönctestben két rét, azaz visszakanyarodva feküdjék, s folytatólag az egész agyszékölybe fusson, az érzési fölfogásnál nincs magyarázati szükség, mivel a villanyanyag, melyről később fogunk szólani, s mely az idegtevellésnek részese, az egyetlenegy idegszálnak két oldalán tevőleges és tagadólagos kétszerüségében az agyig s innen vissza a szömönctestig képes futosni.

Midőn az állati test fölületén az idegszálvégek hólyagcsákon végződni láttatnak: azt kell föltennünk, hogy azoknak a székölyben (centrum) is, mint elfogadóban, hasonló szerkezettel, de más csínnal, kell bírniok.

Az boncolati tény, hogy az agyak gyomrai (ventriculi cerebri et cerebelli) ideghólyagcsákkal = idegsejtecseknek (Nervenzellen) nevezettekkel vannak bélelve.

Ezen idegsejtecseknek igen nevezetes változékát képzi a káprahámcsa (epitelium vibrans, Flimmerepitelium), mely nem egyéb, tisztán az idegrostok vég hólyagcsáinak sürün egymásmellé állítása. Elöjön ez a csupán légjárta nyálkahártyán (membrana mucosa) és az agyak gyomraiban, meg a gerincvelö csatornában (canalis medulae spinalis), melyek falait vonja be. Tehát a káprahámcsa nem oly része a börnek, mint a talajhámcsa; ugyanis midön ez a szaruféle szövethez tartozik, akkor a káprahámcsa mindig és kivétel nélkül ideganyag szövetü.

Minden, az idegrendszer székölyeiben ösmert üregek = agygyomrok, gerincagyi csatorna, nem egyebek, mint az idegsejtecsek gyülhelyei és ismétlései, csak hogy nagyobb mérvben.

Ha már most a kültárgyak benyomását fölfogó szömönctesti ideghólyagcsáknak a székölyben *elfogadó*, azaz a fölfogást öntudattá alakító szervet kell fölvennünk, ezt nem kereshetjük másutt, mint az idézett agygyomrokban és gerincagyi csatornában.

Minthogy ezen agygyomrok, mint ismétlései a kisebb ideghólyagcsáknak, az agyak különbözö részeiben léteznek: következik, hogy a benyomások fölfogásai is, különbözö helyeken tényüljenek fogalmakká.

Innen megint következik, hogy az ösztett müködésü szervek idegeinek, nemcsak egy, hanem több ily székölyi ideghólyagokat (agygyomrokat) kell azon útjokban érinteni, melyet a test fölületétöl a székölyben megfutnak. S valóban ezen idegek bonctanában azt látjuk, hogy az úgy nevezett töveik nem egy agygyomorban egy helyütt, hanem több agygyomorban több helyütt oszlanak föl. Így a lát-, hall-, szagidegek.

Ezen elrendeltetés megint az egy ideggé alakult, különbözö természetü, nemszerü és fajszerü, érzelmi és mozgási idegszálak különbözö tevelléseiböl következik.

Ezen tevelléseknek vannak megint általános vagy kö-

zös helyeik, mely helyekből (az agyféltekéknek elődi, közép-, és hátulsó karajai (lobi anticus, medius et posticus), az agyacs, agycsomor, hosszadtagy stb) történnek a külölések s ezek irányai.

Tehát a testfölületi idegcsoportozatoknak (Nerven-Gruppen) mint végelyeknek (poli), megvannak a koponya tartalmában saját végelyeik; s a szerint a mint a külvégely ilyen, vagy olyan benyomásból, ilyen vagy olyan fölfogásra ad alkalmat: a belvégelytől is egy vagy több helyről, a mint a tudomás vagy cselekvés követeli, erednek a külölések, p. a látideg a szemből befelé menve érinti először is párját = látidegkasúlat (chiasma nervorum opticorum), azután az agyszárakat, a láttelepeket, a négyiker-testet.

E tényt megmagyarázzák *Flourens* tapasztalmányozásai, melyeket föntebb előadtunk.

Azért mennek tehát a látideg szálai a láttelepekbe, a négyikertestbe; azért van a szem annyi saját ideggel ellátva, s ezen idegek különböző agygyomrokkal, agyrészekkel érintkezésben, mert a szem, mint látó, érző, mozgó szerv igen szövevényes csínnal bírván, az agyból különböző helyekről kapja a külölési tehetséget.

Az eddig fölemlített okszerűség-idegrendszeri tevelléseket úgy kell tekinteni, mint körvonalazott képeket árnyékok és színek nélkül. A szellemi idegrendszer nem is hozhat elő másféle képeket. Az, a mi az ily képeknek érdeket, azaz árnyazatot és színezetet ád: az az állati (tenyészéleti) idegrendszer.

De mielött a szellemi idegrendszer tevellését az állatiéval (tenyészéletiével) kiegészítenők, lássuk az állatélet ösmerendőit magokban.

Az ösztönszerűség idegei szürkeanyagiak, tehát kültekintetre az érzelemszerűek közé tartoznak. De ezen ideggel nem úgy érezünk, mint a föntebb előadott okszerűségiekkel; azon érzelem, melyet ezek bensőnkben keltenek, különbözik amazokétól. És mégis bonctanilag nem tudjuk a nyilvános különbséget közöttük kimutatni. Sajátságuk az, hogy egészséges állapotban nem jutnak öntudatra, mint az egyéb érzé-

siek, csak betegségben, a mikor amazok megint elvesztik helyes benyomékonyságukat.

Az is sajátjok, hogy az okszerüségiekkel együlve, az együlési helyen dúcalakot idéznek elő, mint: a hosszadtagy valamennyi idegeinél, az agycsomor háromikeridegénél (nervus trigeminus), mert már magokban állva, a dúcalak sajátjok, jellemök, s ezt amannak nem áldozzák föl, a mi önállási eszmét rejt magában.

E jellemzésből láthatni, hogy itt értjük a széles értelemben vett rokonérzideget, melynek tulajdonítunk:

1) érzelmi kört s ennek kifolyását, homályos öntudatot.

2) mozgatási képességet.

3) az anyagváltás fölötti őrködést. Tehát háromféle tevellésképességet azon értelemben, milyenben általában *Stilling* a föntebb előadott érzési és mozgási tüneményeket magyarázta.

Ezen idegnek, mint rendszer-egésznek, a háromféle működésben a szellemi idegrendszert *fékéül* (Hemmung) tekintjük; tehát a szellemi ideganyagok egyes rendezetei, *fékei* a hasonló mérvü (tenyészéleti) állati idegeknek.

A SOPRONI SZŐLŐK VESZEDELME A KURUCVILÁGBAN.

Olvasta az akad. junius 15. 1857.

PÁUR IVÁN.

Mint az összes földészetnek hazánkban, úgy a szőlőmívelés és borkereskedésnek is megvan a maga töntenete, hogy az még nincs megírva, tán menthető; de ha az apák mulasztását velünk felejtetni akaró és az adatgyüjtéssel napszámoskint fáradozó munkáját, melylyel egynémely annak is utját egyengeti, szánakodó mosolylyal csak vállról néznők, az, már mint saját korunk büne, tán mentségre sem jogosult, sőt szeretjük hinni, ma már a jobbérzésüek tömeges megrovásával is

találkoznék. Hogy itt is pusztítólag járt előttünk a századok vihara és vele karöltve a gondatlanság, csak egygyel több inger legyen a fenúszót megmenteni, mi minden esetre e téren is több, mint a tétlenség szeretné velünk elhitetni, mely összekulcsolt kézzel az elmerült felett sopánkodva, a hullámmal még küzdőt — küzdeni hagyja. És ha épen a klassikai irodalom nyomán görög és római forrásokból merítve nem írunk is a szőlőről önálló archaeologiai cikket, milyen Wüstemannnak igazán minta-érvényű értekezése a rózsáról [1]; úgy még sem tartunk attól, hogy egészen letarolt mezőre lépünk, mit könnyen megfoghatóvá tehetünk, ha csak egyszerűen a csaknem minden falu ládájában penészlő úgy nevezett „Hegyi cikkek"-re [2]) utalunk, melyekben az egészséges velejű magyar földész legmeglepőbb codificationalis tapintatáról kezeskedő annyi fényes példáival találkozunk. Azonban mint sok másban úgy itt is a közremunkálástól, a közlékenységtől várhatni legbiztosabb támaszt, legjobb sikert, ha megközelíthetők lennének kivált az imént említett hegyicikkek mellett még dicsőült királyaink kegylevelei és a borkereskedést bátorító szabadalmai, ültetvényi földesúri régi engedélyek, dézma- és hegyvámi lajstromok stb, melyek majd bő és tanulságos anyagot fognának szolgáltatni. Ezekből azután nem csak a jogtörténet buvárja, de maga a nyelvész is tágíthatná látkörét, a mennyiben bizonyos, hogy ez utóbbi, maga akademiánk tekintélye által is annyira fontosnak vallott helynevek összegét számos hegyorom, sziklacsúcs, vízmosásos part, domb- és lejtő nevével gyarapíthatná, melyek elnevezésében a nép pezsgő képzeletének és humorának ha nem több, tán szintannyi eredeti vonásait látjuk fentartva, mint a csárdák élczes játszi, elbérmálásában; és ha idáig értünk, úgy itt már érintkeznénk magával a nép hagyományos költészetével is, nagyobb mérvben azonban, ha a szőlőre, hegyre, borházra vonatkozó pél-

---

[1]) Unterhaltungen aus der alten Welt für Garten- und Blumenfreunde. Drei Vorträge, gehalten in den Versammlungen des Verein's zur Beförderung des Gartenbau's in Gotha von Ernst Friedrich Wüstemann. Gotha 1854. 8-ét, 35. l. „Die Rose, mit besonderer Rücksicht auf deren Kultur und Anwendung im Alterthum."

[2]) Articuli montani.

dabeszédeket és a még ismeretlen szüreti népdalokat is ide vonhatnók. De kell, hogy kiterjeszkedjünk a legdicsőbb poésisra is, a vallásos buzgalom szivet emelő maradványaira, egyes szoborszerü emlékekre és a szőlőkben az egész hazában elszórva található, néha ősrégi kápolnákra és felírataikra, ezek beszélik némelykor el a nép nyelvén, mit türtek, mit reménylettek e vagy ama tájon a nagyapák, ezek regélnek az elemi csapások elháritásáért tett szent fogadalmi szokásokról, községi ünnepekről, és sok másról, miről oly szivesen hall a nemzetiség és népélet minden igazi barátja. És ha ezt tettük, úgy tettünk, ha nem mindent, de egy némelyt a teendő sokból, mit hálával fog fogadni az utókor.

E nézetből indulva ki én is, egyedül jóakaratom szerény öntudatával, néhány eredeti adatot közölni vagyok bátor, melyekben mint genre-képekben ecsetelve: *a soproni szőlők veszedelme a kurucvilágban.*

E válságos korszakban minden szép igéretnek és incselkedésnek hátat fordítva és több évi nyomorteljes ostrommal áldozatkész elszántsággal szembe szállva látjuk a történet lapjain az általános fogalomzavarban a városok között csaknem egy magát *Sopront* kimagasulni urához törhetlen hüségben, mi részvétünkre annál méltóbb, hogy az ostromzár vonalán, tehát védő hatalmán is túlesett jóléte amaz ismert gazdag, de egyedüli forrását, szőlőhegyét a száguldó ellenségnek odaengedni és a bástyák ormairól vérző szivvel bár, de csak tétlen nézni volt kénytelen az abban elkövetett és évtizedekre kiható borzasztó dúlásokat. Három sanyarú év folyta alatt, miután a házak tetejét önkényt leszedték tüzelőnek, és hogy gyúanyagúl ne szolgáljon az ellenség lőszereinek, a legérzékenyebb faszükséggel küzdöttek. És habár gróf Eszterházy Gáspár tett a mit tehetett, a mezők áldását és a szüret betakarítását csapatokkal fedezvén, úgy mégis kevés sikernek örvendhetett a város. A gróf vezénylete alatt állott és a helyőrségből vett 200 németet tönkre tette az ellenség, a többi hadak mint egyedül a nádor Sopron felsővidéki faluiból öszszekockázott földnépéből állva, fegyelmetlenségével semmi erkölcsi sulyt nem érvényesithetett a begyakorlott hajduság és még kevesebbet gróf Forgách hamar megperdült, ide-oda

robogó könnyü lovassága ellen — egyenesre vert kasza és vasvilla lévén a parasztok fegyverzete, miután a rendes katonaság részére már előbb kiürített fraknói vár fegyvertárából mással sem láttattak el mint dobbal és zászlóval: egyedül e két fölszerelési tárgy volt az, mi némi katonai jelleget kölcsönözhetett a szervezetlen tömegnek. Ezen felül nem csak a város, de a várost földesúrként uraló faluk csordái elhajtattak vagy csak elviselhetlen sarepénz mellett legeltethettek szabadon, a mezei munka ezerféle faggatás alatt pangásban, forgalom semmi, a közlekedés zárva. E befolyások alatt készültek a kurucok táborában akár a basák irályát is megszégyenitő, mert azon is tultevő, epistolae familiares, melyekkel ők nagy keresztyén szeretettel kereték meg soproni magyar véreiket; ilyenek:

1. Cséry Mihály kuruc ezredes gúnyoló levele, melylyel Sopron városát fenyegeti a szőlők kivágatásával.

†

Isten áldja Kegyelmeteket!

Akarom kegyelmeteknek irnom, úgy látom igen megfogyatkozott Soprony szőlő metcőből és kapásbúl, igen szánakodom szegény Laboncokon ilyen szükségben vannak, én azt gondolom, jó fizetést köldene, vagyon 2000 hajdum itten megh metcetném és megh kapáltatnám, és akár tövöstül is kivágatom, úgy is hajduimnak nincsen dolgok, csak henyélnek. Igen röst gazdák kegyelmetek ugj hadgja olyan drága szőlőket; másképpen karókat is szőlőkben szaporittják a hajduim tudom a Stáérek eörőlnek, igen jó Ispányi vagjunk a Városiaknak rövid nap jobban megh fogja kegyelmeket tapasztalni, hogj kegyelmetek jó gazdái vagjunk eörőlni vigadni fogh de keservesen tudom nem olljan hangos dob fogh hallatni a cifra Toronban tcsak edgj holnap alatt is. 1)

(Tolnai Urnak is igen jó gazdai voltak Sz. Mikloson, szép világosra tötték az eö kegyelme házát). 2)

Az Isten Soproniakat veri megh azért a sok ártatlan szegénjségért, kiket levagdaltak széllel az erdőkön; bár tcsak

két hordó bort kölgjenek metcőknek és kapásoknak uggj karó hasogatoknak.

Ezeres feö Kapitány

Cséry Mihály s. k.

Kivül: Sopronj Polgár Mester és Bírónak eö kegyelmeknek irám.

Ugyan kivül, más kéz által: Missae ex Kleinandre, 3). hae nequissimae praesentatae sunt mihi 7-a martii 1704.

E levélben 1) említett „hangos dobszó"-ról, mely anynyira boszantotta Cséry Mihály kuruc ezredes füleit, igen érdekes felvilágosítást nyujt Csányi János soproni krónikája*). 1704. február 17-én, tehát egy egész hóval közlött levelünk kelte előtt, jött Károlyi Sándor kuruc csapataival Kismartonból és az ostromzárló zászlóaljakhoz csatlakozott, 18-án egy trombitással küldött kemény levelet a város tanácsához, melyben sürgette a város feladását; azonban a helyőrség parancsnoka, kivel e levél közöltetett, báró Blumberg (vezénylete alatt 400 német katona és a fölfegyverzett polgárság) csak puszta szóval azt izente Károlyinak a trombitás által: miszerint ő parancsnokol a császár nevében a városban és nem a tanács, ha tehát mi közlendője, tudassa véle magával, mert ő van felhatalmazva és kivüle senki. Ez izenetre még az nap ismét elküldötte Károlyi ugyanazon trombitást, mit így találok a krónikában előadva:

„Diesen Tag umb 2. Uhr nachmittag kame der Trompeter widerumen, vor das Wiener Thor mit einem Brieff, welcher an den Commendanten lautete, worauff Er, Hr. Commendant auch einen schrieb, und solchen Trompeter gab,

*) Címe: Verzeichnuss ettlicher Historien so von den 1670. Jahrher geschehen in den Königreich Ungern; und absonderlich bei unsser Stadt Oedenburg. Welche ich Hanss Tchánij zur sonderlichen Nachricht den Nachkömlingen hab aufgeschrieben. Használtam e kiadatlan kéziratot még 1834-ben Sopronban; birtokosa volt akkor Heckenast aranymíves és soproni polgár, utóbb ennek veje Rohmbauer, szinte aranymíves és ottani polgár, ez utóbbi adta el Litterati Nemes Sámuelnek, kitől megszerezte Jankowich Miklós, kinek gyüjteményével jött a magy. nemz. muzeum birtokába, hol fol. germ. 346. sz. alatt őriztetik.

sagte ihme aber mündlich, Er solle den Károly sagen: Wann Er was wolle haben, so soll er nur kommen, er hoffe, Er werde ihme gewachsen genug seyn, darauff ritt der Trompeter fort. Als es aber nun besser Abend wurde, da fingen die Grutzen ihm ihren Lager an zu schiessen, als wann ein feind unter ihnen wäre, umb 8. Uhr aber bey der Nacht, da hat Er, der Károly seine Trompeter und Pauker zum Gericht lassen führen (magas domb a Bécsi-Kapu elött, hol máig is a vesztöhely van, s honnan áttekinthetni közelröl az egész várost), alldort haben das Spill rühren müssen; uns vieleicht damit zu schröcken, alss solches unser Hr. Commendant hörte, mussten unsere Thürmer gleich auch auf'n Thurn trompeten und pauken ihnen zu Truz sie aber die Grutzen trieben solches nicht lange, unsere Thürmer aber mussten solches die halbe Nacht verbringen, und solches Pauken und Trompeten gewährte alle Nacht, so lange Er, Hr. Blumberg, in Oedenburg Commendant war." Minden, kivált a helybeli szokással még ismeretlen vidékire különösen hat a mai napig is minden éjjeli tizenegy órakor a vigyázó toronyban megzendülő ércdobok zöreje és a tornyos legények érchangszerekkeli zenéje; emlékezete ez a kuruc világi sirva-vigadásnak, mit egy agg szüz végrendeletileg örök időkre alapítványozott.

2) A zárjel közé tett sorok az eredeti levélben, mely Sopron város levéltárában őriztetik, olvashatók, Csányi krónikájában e levél azonban e sorok nélkül van lemásolva, nyilván azért, mert szorosan nem vonatkoznak Sopronra; különben a Tolnay-család ma már Fertö-Szent-Miklóson nem birtokos. Azonban ha a Csányi-féle másolat e részben hiányos, ugy más részt kiegészíti az eredeti levél puszta általánossággal fogalmazott címet, mert a krónikában a másolat felett „rubrum" gyanánt álló sorokból megtanuljuk, kik voltak azon évben Sopron városa kormánya élén; mivel így hangzanak: „*Copay eines Brieffes, so von einen Ragotzischen Obristen N. Cséry Mihály an den hisigen Hr. Bürgermeister Kerschenriz und Hr. Stadt Richter als Hr. Egidy Ludwig Prissoman im Monat Martio geschrieben worden.*" Brysomann városbiró családja viszonyaira vonatkozólag egy adattal birok csak, mit azonban nem e krónikának, hanem egy szerencsés véletlen-

nek, vagy inkább Fejér Ferenc Sopron megye répcemelléki kiérdemült sz.-biró, tisztelt barátom ajándékának köszönök, melylyel oklevélgyűjteményemet gazdagította. Az oklevél hártyára írott és 1627-ben kelt, jól megtartott, fa szelencébe nyomott függő pecséttel és német nyelven van kiadva, melylyel Drostowen Drostowitz Flórián szentbirodalmi palotagróf és arany sarkantyus lovag (Comes Palatinus et Eques Auratus), Brysomann (szinte) Egyed Lajos régi címerét, mely arany sarkantyú volt fekete paizsban, pálmafával és daruval bővíti azon érdemei jutalmául, miket az Traun Zsigmond Ádám cs. tanácsos és kamarás titkárja és ügynökekint a bécsi udvarnál, szerzett. A család kihalt, nőágon, úgy látszik, a Fejér- és Fodor- családba olvadt.

3) Kleinandre, magy. Hidegség, falu a Fertő partján, híres boráról. E helynévről Fábián István széplaki plébános, kinek társaságában a Fertő vidéke kétszerte kiesbnek tünt fel, midőn ott laknom engedtetett, más tárgyu barátságos levelében igen érdekesen fejtegeti véleményét, mely mint méltó elismerésben álló nyelvészé közérdekü, szerinte:

„Ipolyi Arnold (M. Myth. 96. l. a jegyzetben) említ Konth Miklós nádor által 1366-ik évben kiadott egy okiratot. mely okírat írásmódja szerint Hideg-séd, ma e vidéken Hidegség-nek mondatik. Am de a séd Kresznerics szerint (a zsebszótárban is) veszprémi tájszólás szerint am: rivulus, fluentum, patak; itt a széplaki határban is van Sid vagy Séd folyócska és dülő neve; tehát Hidegség nem a frigus, Kälte-re viszonylik, hanem eredetibb alakja szerint hideg-séd azaz: patak, hidegpatakra, a korcsmaház előtt lefutó kis séd-től vevén nevét. Mondja most valaki, hogy az okiratok nem felette becsesek nyelvészeti szempontból is.“ Ez érdekes baráti sorokhoz részemről csak azt adom még, hogy nem csak Ipolyi úr idézett 1366. évi, de szinte már egy 1281. évi levélben (Fej. Cod. dipl. tom VII. vol. 2. 89. l.) Hidegséd olvasható.

2. *Bezerédy Imre menedéklevele, melylyel a soproniak 1705. évi szüretét biztosítja.*

Én Bezerédy Imre Méltóságos Fejedelem feölseö vadászi Rákóczy Ferenc kegyelmes Urunk Eö Nagysága ed-

gyik lovas ezerének feö kapitánya; Dunán innend való Hadainak generalis uraiméknak eö kegyelmek után Commandója. Assecurálom Sopronyi uraimékat, hogy bizvást szánthassanak, vethessenek, marhájokat legeltethessék szőlejekben munkálkodhassanak, és szüreteket be vihessék marhájokat kereshessék, egy szóval miglen Méltósagos Generalis Karolyi Sándor Ur eö nagysága el nem jön, feje vesztése alatt az én Commándom alatt levő katonaságok ne vétsenek. Melyről adtam ezen levelemet saját kezem irásával és szokott pecsétemel megerősitvén. Datum Horpács die 27-a Septembris 1705.

Bezerédy Imre.

Mily szomorú véget ért Bezerédy a sárospataki várudvarban, köztudomásu*); hogy pártváltoztatásról jó korán gondolkozott és az átlépést a kormány pártjára egész ezredével létesítendőt tervezte Pálffy Jánossal lett értekezése folytán, sőt már a jánosházi ütközetnél, szinte ismert dolog; és így ha nem bizonyos is, hogy már 1705. ily véleményt táplált volna, úgy e védlevele mégis békülékeny kedélyről tanúskodik, bár polgártársait kimélő szándékát Károlyi Sándor jövetelétől volt kénytelen föltételezni, hogy magáról gyanút ne támaszszon. Régen volt, hogy e vértanú arcképét sopronmegyei Szerdahelyett láttam.

3. Csáky Mihály gróf felszólítja Sopron városa tanácsát, hogy a szőlőkért fizetendő sarc iránt egyezkedő felhatalmazottakat küldjön hozzá.

Perillustres Generosi Prudentes et Circumspecti!
mihi observandissimi!

Jól emlékezhetik Kegyelmetek reá, hogy Méltóságos Fejedelem Felseövadászi Rákóczy Ferenc, az nemes Magyar haza szabadságáért Confederált ország statusinak és rendei-

---

*) Lásd: Országgyülési Almanach. I. köt. Pest, 1843. 104. l., hol Bezerédy vég perceiről körülményesb adatok egyidejű forrásból.

nek Vezérleö fejedelmi s nekem kegyelmes Uram eö Nagysága magha Generalisi által Kegyelmeteket többször is ezen Istenes és nem csak az egész keresztyén Potentiáktól, de mégh magától az ellenkező féltül is igasságosnak tartatott s vallatott Ügynek társaságában invitaltatta és magyar édes hazája és maradéki régen ohajtott szabadságának visszanyerése munkálkodására serkengettette; mind azon által minden reménységünken kivül mind ez mai napig is veltünk ellenkező és

. . . .

. . . . . édes hazáját nem csak nem szabadíttya, sött annak szabadítására igyekező igaz hazafiait is ellenségh képpen tartya, és üldözi. Azért kintelenítetik kegyelmes Fejedelem Urunk is Kegyelmeteket, mint Ellenséginket üldözni és minden uttal moddal, ugy mint ellenséget tractálni. Tudva vagyon azonban Kegyelmeteknél, hogy az ellenségnek kinvaló jószágát minden uttal és móddal rontani és vesztegetni, házait épületeit ígetni az Nemzetek bevett teörvénye szerint szabados, és elkövettetik. Hogy azért is Kegyelmetek ellenünk teörő erejét fogyaszszam és jövedelmét kivel ellenünk abutál elvegyem megváltozhatatlanúl, másolhatatnanúl elvégeztem, az Kegyelmetek kin lévő minden épületét tüszé porrá tenni és egész szőlőhegyeit, kinek jövedelméből, tudom, ellenünk rugódoz kivágatván parlaggá tenni, és hogy Kegyelmetek szokás szerint ezen veszedelmet valamely considerabilis summa pénzzel hadainkra fordítandóval meg nem valtya, és magának securitást nem csinál.

Minek elötte penigh ehez kezdetnék tettzet Kegyelmeteknek ily szándékomat tudtára adnom, hogy ha tettszik, hozzám kiküldendő Deputatusi által velem végezzen; mely ha nem következik bizonyosan következő kárait magának tulajdonicsa; mert Ellenségnek ártani, véteni, s jövedelmét fogyasztani illik. Ki várván Kegyelmetek válaszát. Rust die 8-a februarij 1706.

Ear. Dnum Vestr.

ad serviendum paratissimus
Comes Michaël Csáky s. k.

Kivül: Perillustribus ac Generosis, Prudentibus item Circumspectis Dnis N. N. Judici primario Consuli caeteris-

que Senatoribus Toti denique Communitati L. R. Civitatis Soproniensis etc. Dominis observandissimis. Sopronii. Összehajtott ivrétű levélalakban, jól megtartott vörös viaszba nyomott pecséttel. Exhibit. Inclyto Senatui die 8-a februarii 1706.

Úgy látszik, e levél sem ingatta meg a soproniakat és a sarczra nem nyitották meg markukat, kikről nagy igazán mondja Wagner Ferenc (Historia Josephi I. Viennae 1745. 67. l.) az ezen évre eső nagy roham felemlitésénél: „Plus formidinis incussurae erant Bercsenii minae, si in animos molliores incidissent. Soproniensis ager vini feracissimus, quo nullum in Ungaria post Tokajense generosius, aut ab exteris institoribus effertur avidius. Haec alimenta et opes civium sunt. Minatur ille vitibus excidium, supremam urbi egestatem. Ne hoc quidem ariete quidquam a constantia dimotis vis admovetur. — — — Obsessi quo petebantur acrius, hoc fortius obnisi.“ Legalább nem hihető, hogy gróf Csáky képes lett volna őket jobban megriasztani mint maga gróf Bercsényi, kinek fenyegetéseire mindösszve is azt felelték, hogy a kiontott ártatlanok véreért ő fog számolni az örökkévalóság biró-széke előtt. E nyilatkozatot, mint ritka példáját a polgári erény és szilárd akaratnak, mely a kényszerrel sem lép mindjárt alkura, ide iktatjuk a város levéltárában meglévő fogalmazvány után.

4. *Sopron városa közönsége gróf Bercsényi Miklósnak oda nyilatkozik, hogy a király ő felsége iránti hüségében semmi áldozattól sem borzad vissza.*

Copia. Excellentissime ac Illustrissime Domine Comes! Domine in licitis gratiosissime!

Domus nostrae, ob servatam SS. Caes. et Reg. Maiestati, Domino Domino Nostro Clementissimo fidem, in cineres tantopere redactae sunt 4) ut residuam praeter substantiam nostram nil nisi vita sangvisque supersit, cujus vel ultimam quoque guttam Augustissimo Regi in contestandum homagiale obsequium consecrare, Juramentum 5) cum conscientia pie et constanter adurgent, quem tamen Civium sanguinem et perpessum nos passurum nefors Regii hujus peculii damnum

justissimus vivorum et mortuorum Judex, de manibus illius ejusdemque prolium, qui causa rei exstitit exactissime et rigorosissime requiret. Ceteroquin manentes.

Excellentissimae et Illustrissimae Dominationis Vestrae. Sopronii die 8-a Januarii 1706.

Senatores ad licita et competentia Servitia paratissimi, Tribunus Plebis et tota Civitas N. Magistratus Civicus, Iudex et Senatus L. R. Civitatis Soproniensis.

4) A levél kelte előtt 2 nappal januar 6-án hamvasztották el a kurucok ostromlás közt Sopron egész külvárosait, hogy e nyilatkozatot, mondhatnók, a még füstölgő romokon irta a tanács.

5) A polgárság hüségesküjéről Wagner is emlékezik, de csak általában a mondott helyen. Ezt az egész polgárság egyszerre tette le még 1704-ben à városház előtt, Rathenhoffi Dobner Sebestyén Ferdinánd, népszószóló és városi tiszti ügyész pedig a közönség nevében ő felsége a király kezébe Bécsben. Dobnert mint irót l. Horányinál (Memoria Hungarorum), hol róla elmondatik, hogy ő felsége számára a régiségek gyüjtésével Magyarországon volt megbízva; hihetőleg VI. Károly éremgyüjteménye gazdagitására közremunkált.

A bortermelést ért ezen érzékeny csapásokat a soproniak a borkereskedés lendületesb mozgásával kivánták volna ugy kipotólni, hogy számító gondoskodásuk gyümölcsét még késő unokájok is érezhesse; a borkereskedést tárgyazó szép szabadalmaikhoz még egyet ohajtottak volna csatolni, azt: hogy Ausztriába szállítandó boraik a harmincadi vám terhe alól felszabadíttassanak. Folyamodtak és a tárgy a legfelsőbb kormányszékek előtt is a komolyabb tanácskozás szőnyegén is megfordult, de a keresett kiváltság élvezetébe nem jutottak. Némi nyomát találtam e folyamodványnak az itt következő leiratban, melynek egykorú másolata a mondott levéltárban.

5. A birodalmi közönséges kincstár leirata a magyar udvari cancellariához a soproni polgárok kérelme tárgyában, hogy boraikat harmincadmentesen kivihessék Ausztriába.

Copia. Sacratissimae Caes. Reg. Mattis Inclytae Cancellariae Hungaricae Aulicae peramice intimandum. Ad intimatam L. R. Civitatis Soproniensis Instantiam, mens Caesareae Aulicae huius Camerae eadem est cum Inclyta Cancellaria Hungarica Regio-Aulica, quod dicta Civitas Regia gratia et munificentia quam optime digna, haud minus fidelitatis suae et constantiae documentis clareat oporteatque eam praemiari, ordine tamen semper servato, et ea qua par est aequitatis ratione habita: hinc et taxarum diaetalium exemptio inxta leges patriae pensitanda ipsam Inclytae Cancellariae Hungaricae Regio-Aulicae quadammodo ingredi videtur sphaeram, nec penes hujus Caesareo-Aulicae Camerae arbitrium est, Inductioni vinorum in Austriam annuere, at vero eandem ab exsolutione tricesimae immunem reddere, copia quippe vinorum inducendorum ex vago ut summitur ad civium tantum numerum redacta forte a Clementia Caesareo-Regia haud alienum erit, praemissa ut decet informatione et opinione Camerae Hungaricae Regiae, quam ab eadem Camera haecce Caesareo-Aulica petet, et tum totum negotium plene et rite instructum ad altememoratam Suam Sacratissimam Caesareo-Regiam Majestatem demisse referre haud intermittet. Cui in reliquo Camera haec Aulica ad quaevis humanitatis officia semper addicta permanet. Ex Consilio Camerae Caesareo-Aulicae.

Viennae die 6-a Junij 1704.

Joannes David Palm.

A szőlőtőkének annyira kedvező légmérséklet és a soproni szőlős gazdák megfeszitett munkássága és okszerű szőlőszeti ipara hamar eltüntette a minden táborozással elválhatlanul járó pusztitás nyomait, de a jobbágyi hűség még sokkal utóbb érdeme szerint ki lön emelve, midőn a soproni egyenruhás polgárság tiszti karának az arany kardbojt viselése különös kegylevéllel megengedtetett.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A philosophiai és társad. tudd. osztályainak ülése martius 30. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Horváth Cyrill, Szalay; Szontagh rtt.; Bertha, Pauler, Tóth ll.tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ágoston tt.; Bugát, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Győry, Kiss K., rr. tt. — Ballagi, Csengery, Hunfalvy, Kubinyi Ferenc ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Horváth Cyrill* rt. folytatta előadási cyclusát a positiv és negativ philosophiáról.

— *Pauler Tivadar* lt. Szentiványi Márton nagyszombati egyetemi jogtudós élete és munkálatai ismertetését adta.

— Ez után

Összes üléssé

alakulván a jelenlevők, a jegyzőkönyv-olvasás alkalmával *Bugát Pál* rt. felhivására *Toldy Ferenc* kijelentette, hogy múltkori (mart. 28.) nyilatkozatát a felszólaló által ájánlott szóalkotási forrásokra, a legközelebbi osztályülésben bővebben meg fogja alapítani.

A történettud. osztály ülése april 6. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Érdy, Csengery, Kiss F., Wenzel r. és ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubínyi Ág. tt. — Balogh, Czuczor, Győry, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. — Ballagi, Brassai, Hunfalvy, Kacskovics, Karvasy, Kubínyi F., Mátray, Pauler, Tóth L. ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Kubínyi Ágoston* tt. a Szegszárdon talált romai régiségeket ismertette, s előadását a kisebb lelt tárgyak s mindnyájok rajzai előmutatásával kísérte.

— *Wenzel Gusztáv* lt. a kazarok történeteit folytatta.

A mathem. és természettud. osztályok ülése april 20. 1857.

Kubínyi Ágoston tt. helyettes elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Bugát, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt., Brassai, Csorba ll. tt. — Egyéb osztályokból: Czuczor, Érdy, Fogarasy, Horváth C., Szalay, Szontagh rr. tt. — Bertha, Hunfalvy, Pauler ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Fogarasy J.* rt. a hangegyezmény alap- és számviszonyairól értekezett.

— *Ugyanaz*, mint a Győry Sándor rt. ily című munkájának: „A hanglépték kiszámításáról és zongorák hangolásáról mérséklet nélkül, tiszta viszonyok szerint“ megvizsgálására kiküldött bizottmány tudósítója, a maga és társai (Brassai, Mátray) nevökben birálatos jelentést tett e munkáról, melynek folytán az, a bizottmányi jelentéssel együtt kiadatni ajánltatott az igazgatóságnak, feltévén hogy a szerző a vele közlendő jelentésben kikötött némely módosításokat elfogadja.

A nyelvtudományi osztály ülése april 27. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Czuczor, Ballagi, Hunfalvy, Mátray, Reguly r. és ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ágoston tt., Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss K., Szalay rr. tt. -- Brassai, Kubinyi F. ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Hunfalvy Pál* lt. szófejtéseket terjesztett elő, ez úttal a következőket tárgyalva: áldozat; áldomás; áldás; átok; imádság; innep; ingyen.

— *Toldy Ferenc*, mart. 30. tett kijelentéséhez képest, a nyelvujítás határairól értekezett, tekintettel Bugát Pál „szócsintani“ előadására; melynek folytán a tárgy feletti vitatkozás eredményeűl az osztálynak azon nyilatkozata költ, miszerint *„ragozott szókból képzővel új szókat származtatni, a magyar nyelv eredeti törvényeire nézve tilos.“*

A történettudományi osztály ülése május 11. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályból: Érdy, Csengery, Kiss F., Wenzel r. és ll. tt.— Egyéb osztályokból: Kubinyi Ág. tt., Balogh, Bugát, Gebhardt, Győry, Horváth C., Kiss K., Szalay, Szontagh rr. tt. — Ballagi, Bertha, Brassai, Hunfalvy, Tóth, Török János ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Mielőtt az osztály, dolgaihoz fogna, a mélt. másod Elnök úr béjelentette, hogy f. hó 5-dikén az igazgatóságnak s az akademia képviselőinek szerencséjök volt Ő cs. kir. ap. Felsége által a kir. várban kegyelmesen elfogadtatni; 10-dikén pedig az elnöknek, Ő Felsége ajkairól az intézetnek Bécsben május 3. történt legmagasabb megerősíttetéséről értesülnie; s e felségi kegyelemért az akademia nevében is alázatos köszönetét kijelenthetnie. Mit az ülés mély hálával értvén, buzgó éljenek zengettek a pártfogó fejedelemnek.

— Ez után áttérvén a napi rendhez :

Csengery Antal lt. az altaji népek ősvallásáról értekezett.

— *Wenzel Gusztáv* lt. pedig a kazarok történeteit folytatta.

A mathem. és természettud. osztályok ülése május 18. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból : Bugát, Győry, Kiss K. rr. és Brassai l. tt. — Egyéb osztályokból : Balogh, Czuczor, Érdy, Fogarasy, Horváth C., Szalay rr. tt. — Ballagi, Bertha, Hunfalvy, Pauler ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Olvastattak : *Korponay János* lttól : Tájékozás a hadtudományban, tekintettel a hadak szervezete történetére ;

— És *Balla Károly* lttól : Új nézetek a meteorologia körül.

A nyelvtudományi osztály ülése május 25. 1857.

M. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Ballagi, Hunfalvy, Mátray ll. tt. — Egyéb osztályokból : Bugát, Érdy, Fogarasy, Gebhardt, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. — Brassai, Pauler ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Hunfalvy Pál* lt. a következő előadással nyitotta meg az ülést

Schütz Ferdinánd úr, a nancyi Szaniszló-akademia elnöke, levélben megkerese, hogy „Simplification de l'étude des langues par la philosophie du langage et des signes graphiques de la pensée“ címü munkáját, melyet általa megjelölt és részint már nyomtatás alatt lévő, részint sajtó alá adandó dolgozatok egész sora fog követni, elolvasván, ha érdemesnek tartom, akadémiánknak adjam által levelével együtt, melyet itt a könyvvel együtt be is mutatok. Miután nem lehetek bírája egy leendő csatlakozásnak, azt hiszem, legjobb lesz röviden elöadni a beküldött munka foglalatját, ezután felolvasnom az akademiához intézett levelet, s végre néhány szóval javasolnom, mit lehetne Schütz úrnak felelni.

A munka címe : „A nyelvek tanulásának egyszerüsítése a nyelvbölcselet, és a gondolat irásbeli jegyei által ;“ s ez csak bévezetése a tulajdonképi munkának, melyet szerző részenkéd dolgoz ki. Iró szerint háromféle nagy müveltség van, az *európai* vagy francia, az *arab* és a *sinai* ; van ennyiféle fő irás is. A sinaival 400 millió ember él, az arabbal 108

millió, a latinnal vagy európaival (az orosz is ide tartozik) 261 millió. „Lássuk, úgy mond, nem volna-e lehetséges, ezen három irás, mint a gondolat háromféle hasonló vagy épen azonos eszközei között oly közös kapcsot állítani föl, mely örökre egyesítené a müveltség három idomát, melyek az emberiség birodalma fölött viaskodnak egymás közt?" (111. l.)

A nyelvek történeteit az égyiptomi és sinai legrégibb emlékekről tanulmányozván, következő tényeket mutathat fel szerző: Hogy négyféle nyelv fejlett ki egyszerre, ámbár nem egyenlően: a *kiáltás nyelve*, mely a természeti érzékenység kifejezése; a *taglejtés és arcvonások nyelve*; az *utánozás nyelve*, az onomatopoeja; s a *tagolt* és *egybefoglalt hangok nyelve*. Mindenik nyelvnek egy-egy irásnem felel meg. A kiáltás és arcvonások nyelvét jelöli az *utánozó képirás* (l'hiéroglyphe mimique); az utánozás nyelvét, az onamatopoeját, jelölik „une écriture, qui se compose d'hiéroglyphes figuratifs, kyriologiques (*κυριολογικὴ*) *siang hing* ou significatifs au propre par le moyen des premiers éléments vecaux et graphiques (διὰ τῶν πρώτων στοιχείων)." Ezen képeket mindég és mindenütt értik; a történetek jelenetei, melyeket azok előadnak, soha sem okoznak nehézséget. — Úgy hiszem, itt az író az úgynevezett *idiograph* képeket érti, melyeknél fogva p. o. a halkép halat jelöl.

A tagolt hangok nyelvét jelölik a bötüirások, a demotikus irások, melyek eredetökben a képiráshoz csatlódtak, de lassanként érthetlenekké váltak. Most megint hátrafelé kell menni, s a bötüirásokban ki kell keresni az első jegyeket, melyek szükséges és általánosan érthető jegyeik a szóknak és gondolatoknak. Mert

1) a bötük által jelölt hangok okvetlenül a hangi gyökök első gyökei, mint az első nyelv, a természeti, adamitikus, vagy emberiségi nyelv alkotó részei.

2) Ezen gyökök okvetlenül ugyan azon tárgyakat jelentik a világ minden nyelveiben; a látszó különbség csak némely járulékok által keletkezett.

3) Tehát egy kifejtett és egybehasonlított bötürendszer szókönyv gyanánt szolgálhat, s elégséges valamennyi nyelv leforditására.

4) A bötürendszerek (les alphabets) megannyi tökéletes és törvényes *pasigraphiák*, egyetemes írások, mert nem származnak emberi találmányokból, hanem az isten, ember és világ hármas viszonyaiból. (111—118. l.)

E munka csak bévezetése egy nagyobb munkának. Milyennek képzeli azt az író, az előadotton kivül a következőből világosodik talán még jobban ki :

A feladatok közzé, a melyeket szerző a 7. stb. lapon emlit, tartozik természetesen :

a) az ősgyökök jegyzékének készitése (dresser la table des radicaux primitifs);

b) meghatározása annak, miért jelenti mindenik ősgyök azt, a mit;

c) kitalálása az első jegyek származása-, összeköttetése megváltozásának;

d) megalapítása annak, hogy mely szükséges viszonyok kötik egybe az irás eredeti alakjait a gondolat és szó elemeivel, *s ez általi fülmenetel a jegyek mostani alakjáról azok ősalakjaira, s ezekről a tárgyakra.*

e) Végre kitalálása egy anyagi fordító eszköznek, olyanfélének, milyen a „suan-pan", s milyenek a számvető gépek. „Avec le secours de cet *Interprète universel*, un homme qui saurait seulement lire et écrire, pourrait, sans connaitre la grammaire, la syntaxe, la loi des constructions directe au inversive, et sans feuilleter un dictionnaire, écrire facilement et correctement dans une langue étrangère."

Ezen feladatok megfejtése kiszámíthatlan következéseket vonna maga után. Az első az volna, hogy egyesitené az új müveltség nagy fejeit, a franciát, sínait és arabot; a másik két új tudományt hozna elő, úgymint :

1) L'anatomie comparée de la parole, ou *logotomie comparée*, azaz, ha jól értem : a szónak, tehát az *emberi* szónak egybehasonlító boncolgatását : comparativa logetomia.

2) L'intelligence des signes graphiques de la pensée, ou *graphosemie*, azaz : a gondolat jegyeinek megértését, vagy a jegytudományt.

Úgy tetszenék nekem, hogy szerző nem halad, hanem kering, miután az említett feladatok megfejtése már fölteszi

azt, mit ő azok következéseinek tart : de én koránt sem merek itélni ott, hol nem győzök bámulni : annyira felülmúlják e dolgok tudásunkat és képzelt tudhatásunkat.

A levél így szól :

„Nancy, le 5. Mai, 1857. Monsieur le Président ! J'ai l'honneur de faire hommage à l'illustre Académie hongroise d'un mémoire intitulé : Simplification etc. Ce mémoire sert d'introduction à des travaux nombreux qui ont pour but de faciliter aux trois grandes civilisations: européenne, arabe et chinoise, l'étude réciproque de leur idiomes et de leur génie. Pour atteindre ce but, il suffit de montrer, sous la *diversité* éternelle de formes de la parole et de l'écriture, l'*unité* cachée, mais invariable et nécessaire comme l'identité de la nature humaine. Dès lors chaque langue est un système de numération générale ayant une base et des regles, qui peuvent conduire à l'intelligence instantanée des mots et des caractères. Ainsi dans la numération arithmétique, la connaissance de neuf chiffres et d'une seule régle permet de lire immédiatement tous les nombres imaginables et de comprendre les systèmes numériques de base différente, tandis qu' il faudrait consacrer un temps indéfini à l'étude isolée de chaque groupe de chiffres. L'application de ce principe aux langues chinoises a réalisé toutes mes espérances. Je grave en ce moment les planches nécessaires à une démonstration compléte de la puissance de l'analyse des signes, je fais imprimer un traité relatif aux moyens de propager dans l'extrême Orient, les langues et les sciences européennes, et d'amener les Chinois à l'emploi d'un Syllabaire uniforme et d'un alphabet phonétique d'un extrême simplicité et servant à toutes les transcriptions de noms sémitiques et indo-germaniques. Je démontrerai que, malgré le nombre prodigieux de ses homophones, le chinois peut être écrit *phonétiquement sans aucune confusion* et devenir à la fois plus accessible aux savants par la théorie de son écriture philosophique, au vulgaire par l'introduction d'une écriture analogue à celle des autres nations. J'aurai bientôt, je l'espére, l'honneur d'offrir ces deux ouvrages à l'Académie hongroise. Par les simplifications inespérées, obtenues dans l'étude d'une langue qui passe pour la plus difficile de toutes et dont la lecture seule exige au moins trois années de travail, suivant les méthodes ordinaires, il est facile de juger des résultats que l'on peut attendre de la logotomie dans l'enseignement des langues sémitiques et dans celui des langues occidentales.

En facilitant les rélations des peuples, en établissant entre eux une sorte d'unité, l'anatomie comparée des langues sert à conserver dans leur forme originale, tous les idiomes nationaux. Par elle, chaque dialecte devient une évocation constante du génie des ancêtres, chaque mot porte l'empreinte des douleurs et des gloires passées. Là, comme dans une source vive, l'âme des peuples

ira se retremper, se disposer à mieux remplir sa part dans l'oeuvre de l'humanité. A ce dernier point de vue, mes travaux se rattachent à ceux de l'Académie hongroise. Ainsi, en établissant le rapport proportionnel des racines hongroises avec les racines primitives, communes à toutes les langues, on peut déterminer l'origine du peuple Magyar, — son degré de culture au moment de sa formation, — les phases de sa vie dans les temps antéhistoriques, — la nature de ses rapports avec les autres nations, — ce qu'il a conservé du génie de ses pères. En fin, ce qui est plus précieux, on obtient un moyen d'abréger et de vivifier l'étude par le groupement de familles verbales autour d'un infiniment petit nombre de radicaux premiers.

Celle est la route nouvelle que je puis indiquer, mais pour la parcourir entière, pour appliquer le principe général à la totalité des langues, la vie d'un homme est courte et sa force insuffisante; c'est pourquoi, avant de publier, je cherche à m'assurer l'appui des hommes de sience et des coeurs de bonne volonté. Puis je espérer que l'Académie nationale de Hongrie voudra bien accueillir mes communications écrites et verbales; me prêter parfois le précieux concours de ses renseignements scientifiques et encourager ainsi par sa haute adhésion les premiers essorts d'une science naissante, destinée à hâter l'unions des peuples et les progrès de la Charité universelle? Agréez, s' il vous plait, Monsieur le Président, l'assurance de ma considération la plus respectueuse. Votre dévué serviteur *Fd. Schütz*, Président de l'Académie de Stanislas, ancien correspondt. du Ministère de l'Inst. publ. et des cultes &."

Az osztály szivesen vevén a hozzá küldött emlékiratot úgy, mint szerzőnek a levélben kifejezett bizodalmát, a tudósító javaslatához képest az adandó válaszban ki fog jelentetni, hogy az akademia kész leszen oly, a magyar nyelvet illető, kérdéseket felvilágosítani, melyeket szerző vele közölni szükségeseknek látand.

— Egy más, a hazai zenetudományt illető ügy előkészítő tárgyalása után a gyülekezet

Összes üléssé

alakúlván, mindenek előtt a titoknok, mint az *évkönyvi bizottmány* (Balogh, Érdy, Győry) tudósitója, előterjesztette jelentését, melynek nyomán 1. a múltról fenmaradt évkönyvi tárgyakra nézve határoztatott, hogy azok, a mennyiben szerzőik által vissza nem vétettek, vagy korszerűek lenni meg nem szüntek, az akademiának 1844. — 9-ki történeteivel együtt, *nyolcadik kötetül* mielőbb sajtó alá adassanak. 2. Az 1850. év ótai tárgyakkal egy *új folyama* kezdessék meg az Évkönyveknek, mely, hogy e gyüjtelékes munkának, mint az akademia intensív tudományos működése sajátképi közlönyének nagyobb kelet és elterjedés, és így nagyobb erkölcsi eredmény biztosíttassék,

határoztatott, miszerint az Évkönyvekbe szánt, s elébb mindig a kisgyülésben, vagy egész kiterjedésök szerint, vagy ha az nem lehetne, kivonatosan felolvasott, s majd osztályilag megvizsgált és elfogadott egyes dolgozatok legott kisgyülési elfogadtatások után, amennyiben külön füzetet alkothatnak, egyenként nyomassanak és adassanak is ki, félre tétetvén azokból bizonyos példányszám. Mikor az így egyenként közzé tett kiadványok mintegy ötven-hatvan ívre gyültek, az illető évi közülési tárgyakkal, gyüjtőcím és tartalom hozzá-adásával, egy kötetül kibocsátandók, s ez alakban az akademiák és más tudós testületeknek megküldendők lévén. Az új folyamba a következő munkák vétettek fel: 1. Frivaldszky Imre Természettudományi Utazása keleten, 55 táblával; 2. Érdy Jánostól a bosznyák és szerb érmek leirása 63 rézlappal; 3. Győry Sándortól: A hanglépték kiszámitása; 4. Csengery Antaltól az altaji népek ősvallásáról. Továbbá Mátray Gábor a XVI. századbeli magyar históriás énekek dallamai megismertetésének, melylyel 1851-ben megbizatott, elkészitésére felszólitandó stb.

Ez uttal az akademiai *Névkönyvnek* 1858-ra s azon túl ismét évenkénti folytatása is elrendeltetett, s annak ezentúli rovatai meghatároztattak.

— *Hunfalvy Pál* könyvtárnok javaslatára az igazgatóság közelebb tartandó ülése kéretni határoztatott, miszerint a néh. Repicky János alkönyvtárnok és egyszersmind a török-magyar kútfők szerkesztője elhúnytával megürült helyre *Podhorszky Lajos* úr hivassék meg.

— Az Érdy János lelépése által megürült *éremtár-őri* helyre nézve oly nézet fejlett ki, hogy, miután e gyüjtemény immár kellőleg rendezve s leiró-lajstrommal ellátva van; ellenben a *Kézirattár*, mióta Jancsó, Döbrentei, Podhradczky, Rácz és Czech gyüjteményeikkel oly tekintélyesen szaporodott, s eredeti okmányok szép számával is bír már, oly szakot teszen, mely nem csak részletes lajstromozóra, hanem azt mint specialitást űző diplomatikusra szorúl, *a kézirat- és éremtár* együtt egy külön könyvtári tiszt gondjai alatt álljon; s e helyre *Páur Iván* úr ajánltatott az igazgatóságnak.

— Több rendbeli levelezések és személyes ügyek elintéztetvén, a *titoknok* a következő *tud. testületektől* adott be küldeményeket: A *tudd. cs. akademiájától*: Sitzungsberichte der mathem.-naturwiss. Classe, XX: 2, 3. Der philos.-hist. Classe: XXI: 3. XXII: 1. Archiv für Kunde öst. Geschichtsquellen, XVII: 2. Notizenblatt, V—IX. sz. Almanach d. kais. Akad. d. Wiss. 1857. — A *cs. kir. geol. intézettől*: Jahrbuch des kk. geol. Reichsanstalt, 1856. II. III. — *A tudd. porosz kir. akademiájától*: Abhandl. d. kön. Akademie d. Wiss. zu Berlin aus d. J. 1855. Berl. 1856. Monatsbericht d. Sitzungen d. k. Akad. d. W. 1856. II. füz. — *A nandorfejérvári szerb tud. társaságtól*: Statistique de Serbie par Vlad. Jakschitch. 2. livr. Belgrad 1857. — *A londoni angol-*

vészeti társaságtól: Proceedings of the Philological Society for 1842—53. 6 kötet. London 1854. Transactions of the Philol. Soc. 1854—5. 2 kötet.

— Ugyanaz magányosoktól a következőket adta be: *Lonovics József* tiszt. tagtól: *Népszerű egyházi Archaeologia. II. köt. Bécs 1857. — *Medgyes Lajostól*: *Eredeti halotti imák. Kolosv. 1856. — *Meyer E. F.*-től: *Westphaelische Provinzialblaetter. III. Bd. 1. Heft. Minden, 1843. — Nagy József és Láng Adolftól: *Magyarhoni Természetbarát. III. Nyitra 1857. és: Der Naturfreund Ungarns. III. Neutra 1857. — *Naszluhácz Lajostól*: *A becsleges földosztásról. Gréc, 1857. kőnyomat. — *Révész Imrétől*: *Vélemény a m. prot. egyházalkotmány fő pontjai felett. Debr. 1857. Végre *kötelmi példányokban* a budai egyetemi nyomdától 12, a kecskemétitől 1, a pápaitól 2, a pesti Kozma-félétől 5, a Trattner-félétől 16, a Wodiáner-félétől 1, s a váraditól 1 dbot.

— *Ugyanaz* a porosz kir. akademiától annak 1859-re szóló jutalomkérdéseit hirdette ki.

A történettud. osztály ülése jun. 15. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: *Érdy r., Csengery, Wenzel ll. tt.* — *Egyéb osztályokból*: *Balogh, Bugát, Gebhardt, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt.* — *Ballagi, Hunfalvy, Pauler ll. tt.* — *Toldy Ferenc titoknok.*

— *Érdy János*, rt. az Erdélyben talált, Kr. u. 159. évben kelt, háromlevelű fenyűfa-könyvet mutatta be, és magyarázta meg.

— *Wenzel Gusztáv* lt. folytatta a kazarok történeteit.

— *Páur Iván* úr mint vendég a soproni szőlők veszedelméről a kurucvilágban értekezett.

A mathem. és természettud. osztályok ülése junius 22. 1857.

Bugát Pál rt korelnöklete atatt jelen voltak a, illető osztályokból: *Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. és Brassai lt.* — *Egyéb osztályokból*: *Érdy, Szalay, Szontagh rr. tt.* —*Ballagi, Bertha Hunfalvy, Pauler, Wenzel ll. tt.* — *Toldy Ferenc titoknok.*

— *Győry Sándor* rt bevezetését olvasta fel „a hangléptékkiszámitásáról és zongorák hangolásáról mérséklet nélkül tiszta viszonyok szerint" című kiadás végett elfogadott munkájához, mely vég átnézés végett az illető munka megvizsgálásával megbizva volt tagokkal közöltetni rendeltetett.

— Ugyanaz az imént említett bizottmány irott jelentésében előforduló észrevételekre cáfolatot kivánván előterjeszteni, az osztály oda nyilatkozott, hogy miután a bizottmány véleményét magaévá tevén, ennek nyomán a kérdéses munka akademiailag elfogadtatott, a

lefolyt és béfejezett tárgyalásra vonatkozó ellenbirálat felolvasásának hely nem adathatik

— Ezek után a gyülekezet.

Összes üléssé

alakulván át, a *titoknok* jelentette, hogy az igazgató tanács, junius 8-dikára kihirdetett ülését megtartotta, s hogy ezen ülés határozatai közöl a kis gyülést közelebbről érdeklők a jegyzőkönyv illető pontjai szerint a következők:

A lefolyt 1848. évtől 1856-ig bezárólag, tehát kilenc éven keresztül függőben maradt *nagy és Marczibányi-féle mellékjutalmak* a közelebbi nagy gyülés alkalmával *kiadassanak*; mihez képest a kis gyülés felszólíttatott, hogy e végre a szükséges előmunkálatokat megtegye.

Új alapítvány három jelentetett be, mely a kis gyülésben kihirdetve még nem volt, u. m. *Wolffinger Ferenc* néhai egervári pléb. 160 ft végintézeti hagyománya; *Simonffy Kálmán* 100 ft alapítványa; és *néh. Csapó Ida Kiss Pálné asss.* 200 ar. végrendeleti hagyománya.

A *Sámuel-díjnak* a kis gyülés javaslatához szerinti kikerekítése elfogadtatott (l. M. Akad. Ért. 1856. VI. füz.).

A *Petényi Salamon Természettudományi Munkái* s a *Károly főhg* strategiai munkája fordításának kinyomatása elrendeltetett.

Az *Évkönyvek új folyamának* nyomtatására költség rendeltetett.

A *Régi Magyar Nyelvemlékeknek* Toldy Ferenc szerkesztése mellett, esztendőnkéntı fél kötetekben folytatása elhatároztatott.

A „*Magyar Nyelvészet*“ című folyóiratnak ötven példány átvételével pártolása annak harmadik folyamára is kiterjesztetett.

A *Történelmi Bizottmánynak* kisgyülésileg ajánlott szerkezete megerősíttetett.

A *hazai iskoláknak* adatni ajánlt akademiai kiadások hivatalos útoni kiosztatása végett Ő Cs. K. Fensége a főkormányzó Főherceg rendeltetett megkéretni.

A „*Hunyadiak kora Magyarországon*“ című munka még egy átdolgozást igénylő VI—IX. kötetei elkészitésével, az elhúnyt szerző kívánságához képest, Szabó Károly nagykörösi tanár bizatott meg.

Alkönyvtárnokká s a török-magyar történelmi *kútfők szerkesztőévé* néh. Repicky János helyébe Podhorszky Lajos úr neveztetett ki. — A kézirat- és éremtári őrtiszti hely, Páur Iván úr időközbeni visszalépése folytán, elintézetlen maradt.

— A *könyvtár* számára a *titoknok* a következő küldeményeket adta be: *A nandorfejérvári szerb tud. társaság*tól: Glasznik. VIII. köt. Belgr. 1856. — *Kubínyi Ág.* ttagtól: *Szekszárdi római régiségek. Pest 1857. — *Török János* ltagtól: *Kelet népe, IV. füz. Bécs 1857.— *Zalka János* egyetemi hittanártól: Emlékoszlop Fekete Mihály novii püsp. tiszteletére. Pest 1857. — *Kötelmi* példányokban: az egyetemi nyomdától 1, a debrecinitől 2, a pápaitól 1 dbot. Végre a *kéziraltár* számára *Tanárky Gedeon*tól: Nagy-Kőrös városa históriája.

A nyelvtudományi osztály ülése julius 6. 1857.

Bugát Pál rt. korelnöklete alatt jelen az osztályból: Balogh Pál r., Ballagi, Hunfalvy, Mátray ll. tt. — Egyéb osztályokból: Érdy, Gebhardt, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. — Bertha, Brassai, Pauler, Török János, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Ballagi Móric* lt. vonatkozva Bugát Pál „Szócsintanára" is, „Nyelvujítás és nyelvrontás" című értekezést olvasott.

— *Hunfalvy Pál* lt. Czuczor Gergely rtagnak „A magyar bötük, illetöleg hangok fejtegetése" című előadását kiegészítőleg ugyanezen tárgyról értekezett.

A philosophiai és társad. tudd. osztályai ülése julius 13. 1857.

Bugát Pál rt. korelnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Szontagh r., Bertha, Tóth ll. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Érdy, Kiss K. rt. — Ballagi, Brassai, Hunfalvy ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Szontagh Gusztáv* rt. „a philosophia gordiusi csomója" című értekezést olvasott.

A történettud. osztály ülése julius 20. 1857.

Bugát Pál rt. korelnöklete alatt jelen az osztályból: Érdy, Csengery, Kiss Ferenc, Wenzel r. és ll. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Gebhardt, Kiss, K. rr. tt. — Ballagi, Bertha, Hunfalvy, Pauler, Peregriny, Tóth ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Wenzel Gusztáv* lt. befejezte a kazar nép történeteit.

— *Kiss Ferenc* lt. két kiadatlan Severus-féle érmet mutatott be s ismertetett meg.

A mathem. és természettud. osztályok ülése julius 27. 1857.

Érdy János rt. korelnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Brassai rr. és l. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Szalay rr. — Ballagi, Hunfalvy, Pauler, Peregriny, Tóth, Wenzel ll. tt. Toldy Ferenc titoknok.

— *Brassai Sámuel* lt. némely algebrai fogalmakról, s ezeknek geometriai alkalmazásáról folytatólag értekezett.

— Ez után a gyülekezet

Öszves üléssé

alakúlván, a titoknok a cs. k. budapesti kerületi helytartóság alelnökének levelét olvasta, melyben az akademiát kéri, hogy a zágrábi

cs. k. jogakademiának juttatna példányokat az akademiai kiadványokból, mely kivánságot az akademia szíves örömmel teljesíti.

— Olvastatott *Heckenast Gusztáv* pesti kiadó könyvárusnak jul. 16. költ levele, mely szerint a magyar akademia alapja neveléséhez ezer frt. alapítványnyal járul, mi hálás örömmel fogadtatott.

— Olvastatott Mojsisovics Vilmos, Duchony Ferenc és Kugler János bécsi technikusoknak Bécsben jun. 24. költ levelök, melyben kérik az akademiát, hogy néhai Vajda Péter jeles költőnek általok és társaik által Dunajszky László pesti szobrásztól készíttetett mellszobra egy példányát szívesen fogadná, minek folytán az a titoknoki hivatalban fel is állíttatott.

— Egyéb belső ügyek után a *titoknok* a *könyvtár* számára a következő küldeményeket nyujtotta be : *Ciparis T.* kanonoktól : * Annales Gymn. Gr. Cath. Blasiensis. Balásfalva 1857. — *Kresztics Miklós* nandorfejérvári jogtudortól : * A szláv jog története Macsijeioszk Vaciszló lengyel munkája után szerbre fordítva. Belgr. 1856. — *Lonovics József* tiszt. tagtól : *Népszerű egyházi Archaeologia. III. köt. Bécs, 1857. — *Pados Jánostól* : * A romaiak nagysága és hanyatlása, Montesquieutől. Pest 1856. — *Zajzonitól* : * A magyarok kürtje. Bécs 1857. — *Horváth Dömétől* : * Katona József arcképe. — *Kötelező* példányokban az egyetemi nyomdától 1, a sárospatakitól 7 dbot. — A *kézirattár* számára : *Kocsmann Pál* Gömör vmegyei Süvete helységi ev. lelkésztől : Graeciae pars meridionalis abroszát Csokonai Mihály által rajzolva 1788-ban. — *Okolicsányi Páltól* Wesselényi Ferenc nádornak eredeti levelét. Kelt Kassán jul. 6. 1663. és *Peregriny Elek* ttól: Király Jakab predikációit, 1659-ki kézirat.

Felelős szerkesztő : **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1857. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVII. Év. 1857. VI. Sz.

KRITIKAI FEJTEGETÉSEK MÁRAMAROS MEGYE TÖRTÉNETÉHEZ.

Olvasta az akademiában febr. 5. 1855.

WENZEL GUSZTÁV.

Máramaros Magyarország legérdekesebb megyéinek egyike, nem csak geographiai, hanem ethnographiai és történeti tekintetben is. „Maga a természet, mond Vahot Imre *), egy különös önálló tartománynyá, egy nagyszerű határvidéki védvárrá alkotta ezt, midőn mindenfelöl magas hegyek kőfalaival keríté be; s azért különösen *Máramaros földének* is neveztetik.“ Galicia, Bukovina és Erdély közt képezi Magyarország éjszakkeleti végvidékét, mely sóaknái és rengeteg erdőinek roppant fabősége, orographiai és hydrographiai conjuncturái s közlekedési és közgazdászati viszonyai által egyaránt nevezetes. Ehhez járul, hogy a magyar, az oláh vagyis román és az orosz népségek egészen sajátságos combinatióját mutatja, mely a XIV. század közepe táján számos oláhoknak azon kivándorlása által, mely a moldvai vajdaság ke-

*) Magyarország és Erdély képekben. Pest, 1854. II. k. 142. l.

letkezése alaptörténetének tekintetik, még érdekesebbé vált. Reánk magyarokra nézve műveltségtörténeti szempontból is fontos. Mert Máramarosban a magyarok voltak mindig a nemesebb cultura képviselői és eszközlői; s egyik legérdekesb feladata a hazai történetnek, figyelemmel kisérni azon útat, módot, mely szerint a magyar elem a szláv és román népelemekkel itt érintkezésbe jövén, oly szellemi felsőbbséget tanusított, mely az egész vidékre jólevő befolyást gyakorolt. Miután a máramarosi városok eredetileg részben szász népessége egészen megmagyarosodott, csak legújabb időben települtek ide ismét német lakosok. A nemes birtokosok nagyobb része és a városok lakosai is, tehát az intelligentia képviselői, mióta Máramaros a haza történetében jeletékenynyé vált, magyarok voltak.

Máramaros története minden érdekessége mellett is historicusaink különös figyelmében mindeddig nem igen részesült. Nem szabad ugyan megfelejtkeznünk Simonchicz Ince, a szigeti gymnasium egykori kegyesrendi tanárának „Noctium Marmaticarum Vigiliae“ című becses kézirati munkájáról, melyben a nagy érdemű szerző Máramaros megye előkorát többoldalu alapos vizsgálatok tárgyává tette, s melyet ő 1803-ban az országos könyvtárnak ajándékozott, hol most is (a nemzeti muzeumban) találtatik *). Azonban ez csak zsenge kisérlet volt, s elvonatkozva attól, hogy nyomtatás utján soha közzé nem tétetett és történetiróink által nem is használtatott, főkép kritikai tekintetben a mai történettudomány kivánalmainak már nem igen felel meg. Mindamellett hálával ismerem el, hogy jelen fejtegetéseimben annak nagy hasznát vettem. De azóta Máramaros történetét megint csaknem egészen el látjuk hanyagolva; s ámbár Henszlmann Imre 1847. február 22-kén, és Szilágyi István 1850. october 28-kán a máramarosszigeti reformatus templom falfestéseiről jeles értekezéseket terjesztettek a magyar akademia elébe, melyek az Értesítőben meg is jelentek; ámbár továbbá Szilágyi emlí-

---

*) Simonchicznak a szigeti kegyes rendűek könyvtárában létező kéziratairól is említést tesz Szilágyi István. (Akad. Értesítő. 1850. octoberi füzet).

tóst teas arról, hogy két férfi Máramaros múltját fürkészte: mégis, legalább az irodalomban, ezen érdekes megye története homályban van még. Vahot Imre 1854-ben arról inkább csak utazási mint történeti jegyzeteket tett közzé idézett munkájában. Gáti István költeménye végre „Második József a máramarosi éhségben“ (s. l. 1792.) sok érdekest tartalmaz ugyan, főkép a jegyzetekben; de ez is nem történeti munka. Úgy hiszem tehát, hogy fejtegetéseimet a tisztelt osztály szivesen veendi.

Máramaros a magyar haza azon részeinek egyike, melyek előttem mindig nagy érdekkel bírtak. Ezen alkalommal figyelmemet leginkább annak vármegyévé alakulására fordítom; miért is vizsgálataim a XV. századon túl nem igen terjeszkednek. Adataim, mennyiben különösen ezen célra vonatkoznak, nagyobbrészt okmányokon alapúlnak, és sokban saját levéltári tanúlmányaim eredményei. A nevezetesebb okmányoknak egész szövegét közlöm; mert Máramaros — mint Szilágyi István helyesen mondta — a magyar diplomatikára nézve még terra incognita.

Könnyebb áttekintés végett közleményeimet három szakaszra osztom, melyek elseje Nagy Lajos király uralkodásáig vagyis a XIV. század közepeig terjed, második Máramarosnak Nagy Lajos alatti fejleményeit; harmadika pedig annak ezen idő utáni viszonyait tárgyalja.

I. *Máramaros földe Nagy Lajos király uralkodásaig (1342).*

Timon Sámuel Máramaros nevéről ezeket mondja: „Comitatus Maramorosiensis vulgo quondam Maramarusiensis. Mutuatus fuerit nomen a castello quondam ad Maram amnem sito, cujus memoria quibusdam accolis nondum excidit. Sunt qui conjectant, illum appellationem duxisse a vicina Russia, negantque cujusquam castelli vel vestigium, vel memoriam superesse“ *). S valóban, azon állásponton, melyet egy század előtt Máramaros legrégibb történeti viszonyaira és elnevezésére vonatkozólag Timon az említett szavakban

*) Imago novae Hungariae, caput II.

röviden megérintett, áll e tekintetben jelenleg is a történetbuvár. A vidék nevének eredetéről a legfurcsább véleményeket lehet hallani most is [1]; legrégibb történetét pedig mély sötétség borítja, s egyedűl az események általános menetének s a szomszéd vidékekről meglévő hiteles adatoknak Máramaros földe geographiai momentumaivali összehasonlítása által világosíthatjuk azt fel némileg.

Csak kevés nehezen járható hegyszorúlat vezet, mint mondám, keresztűl azon magas bérceken, melyek természeti bástya gyanánt választják el Máramarost ma is Galiciától és Bukovinától [2]; s ezek régenten még inkább zárták el ezen oldalról a vidéket. Hegygerincképen tűnnek fel e bércek, s határvonalt képeznek a Tisza s a Pruth és Szereth folyó rendszerei közt. Ezek egészen Máramaroson kivűl esnek; míg amaz számos forrásokból, patakokból és kisebb folyókból keletkezvén, a megyét minden irányban áthasítja, és végre egy egészszé, a tulajdonképeni Tiszává alakúlva, közvetíti és könnyíti annak összeköttetését a többi Magyarországgal. Csak Borsa felett, a megye délkeleti részén s annak egyik, csekély terjedelmű legzordonabb táján, az 1717-ki tatár veszedelem

---

[1] P. o. hogy a magyarok ezen földet természete mostoha minősége miatt (*„már a már ross“*) nevezték volna így. Simonchicz Ince hajlandó annak nevét a román nyelvből származtatni, melyben *„maramure“* annyit jelent, mint *„vaskapu“*; s Máramarost valóban át nem hágható hegybástya veszi körűl mindenfelől és ezen csak kevés, nehezen járható, szorúlat, azaz vaskapu vezet keresztűl (Noct. Marmat. II. köt. 15. l.). Egyébiránt Sziget felett, ott a hol a *Mara* folyó az Izába ömlik, egy hegyen most is — mint mondják — régi várnak nyomai látszanak, melynek hajdani neve *„Maros“* lehetett; valamint általában több máramarosi helyiségek elnevezéseiben a *Maros* (Martos, Mart) szó használtatik, p. o. M. Bogad, M. Hodak, M. Jára, M. Kövesd, M. Laka, M. Orosz, M. Péter, M. Ludas, Martonos, Veresmart stb.

[2] T. i. az *ökörmezői*, a *körösmezői* és az ezeknél még nehezebben járható *borsai* szorulat, mely utóbbinál történt 1717. az ismeretes tatár veszedelem (Vahot, Magyarország és Erdély képekben II. k. 150. l.). II. József 1773. julius havában látogatta meg ezen hegyszorulatokat, s ottléte egyszersmind azon időpont, melytől Máramaros utainak magasabb terv szerinti készitése kezdete.

által híressé lett hegység alatt képeznek az összefolyó Csibó és Aranyos-Beszterce patakok egy háromszöget, mely a Tisza folyórendszerétől félre esik. De emberek állandó lakhelye ebben nem találtatik. Dél felé Máramaros Erdélylyel határos, melynek Radna-völgyétől szintén magas és járatlan hegyfal által választatik el.

Máramaros földe természeti fekvésének ezen momentumait szem előtt tartva, könnyen magyarázhatjuk meg, hogy honfoglaló öseink, midőn a IX. században Etelközből és Kió részéről a Kárpátokon vonultak át hazánkba, nem a máramarosi, hanem az erdélyi és beregi havasokat hágták által. Söt hihetőnek látszik, hogy azon zordon vadonság, mely krónikáink által számtalan sasok tanyájaúl iratván le, a magyaroknak ezen iránybani haladását akadályoztatta[1]), nem másutt, mint a Szereth, Pruth, Tisza és Szamos forrásai körüli bércek közt, tehát részben a mai Bukovina és Erdély erre fekvő magaslatain, részben pedig Máramaros földén volt.

Mindezeknek nyomán bátran állíthatjuk, hogy tévedésben vannak, kik Máramarosnak Árpád korát megelőzöleg lakosokat tulajdonítanak [2]).

---

[1]) „Anno 880 ab incarnatione Jesu Christi — — Hungari denuo ingressi sunt Pannoniam; transeuntes Regna Bessenorum, Alborum Cumanorum, Susdaliam et civitatem Kyo nominatam. Deinde transcenderunt Alpes in quandam provinciam, ubi viderunt aquilas innumerabiles, et ibi propter aquilas illas manere non potuerunt; quia de arboribus tanquam muscae descendebant aquilae, et consumebant devorando pecora eorum, et equos. Exinde montes transeuntes — — deveniunt in confinium Regni Hungariae, scilicet in Erdeel stb." (Chron. Budens. ed. Podhradczky 36. l.).

[2]) Hell Miksa, kézirati jegyzeteiben Béla király névtelen jegyzőjéhez, s névszerint az ennek XIV. fejezetében említett „castrum Borsoa"-t illetőleg így vélekedik: „Hodie Borso ad fontes Tybisci in limitibus Transylvaniae;" Hell tehát ezen várat Borsa vidékébe Máramaros megyébe helyezi, miként azt ennek Anonymushoz készített földabroszán is látjuk (függesztve van ez Cornides Vindiciáihoz, Fessler magyar történetének I-ső kötetéhez és Anonymusnak Endlicher-féle kiadásához). Ugyanazon nézetben van Simonchicz Ince is (Noct. Marmat. I. köt. 20. és 144. l.), ki azon kivül a bessenyőket (bissenusokat) az oláhokkal azonosítván, ezen földet Árpád korában

Szent István idejében is aligha voltak még Máramarosnak lakosai *); s a vidéknek lakossága csak későbbi időben keletkezett. Ezen időpontot mindazáltal szorosan megjelölni szintoly nehéz, mint azon népséget meghatározni, mely először telepedett itt le. Mindaz, mit e tekintetben a XIII. század előtti időre vonatkozólag mondhatunk, nagyobb kisebb mértékben csak történelmi combinatiók eredménye.

Úgy látszik, hogy Máramaros négy oldalról vette lakosait.

Vahot Imre a köz hiedelmet követve és a hely szinén tett észleletek folytán azt tartja, hogy a magyarok bejövetele

ezek által már lakottnak, és az Anonymus LVII. fejezetében említett Thonuzobát ezen nemzetbelinek, annak (Schwantdner olvasása szerint) Viuuros (vén orosz, Vinuros) nevű nejét pedig orosznak tartja. Egyébiránt ezen nézet helytelenségét már Endlicher észre vette, a Borsoa várat „inter Thisciam et Budrug" helyezvén (Anonymi B. R. N. De gestis Hung. liber. Bécs 1827. 253. l.); és Schwandtnernek az Anonymus LVII. fejezetébeni hibás olvasását „cum uxore Viuuros est sepultus" kritikailag ekkép javítja: „cum uxore *vivus* est sepultus." (U. o. 202. l.) Nézetem szerint *Borsoa* alatt *Borsovát* Bereg megyében kell érteni a Tisza és Szernye közt. A besenyőket pedig, úgy hiszem, nem fogja egykönnyen ma már valaki az oláhokkal azonosítani (v. ö. Jerney értekezését a magyarországi besenyőkről a Magyar Tud. Társaság Évkönyvei V. kötetében 144. s k. l.; — és Keleti Utazása I. kötetében 227. s k. l.). Végre nem hagyhatom itt említés nélkül Lauriani Trebon hypothesisét (*Discursu introductivu la istoria Romanilor* a *Magazinu istoriku pentru Dacia* I. kötetében, névsz. a 29. és 35. l.; németül *Schneller Ueberblick der Romänen. Bukurest, 1846*, 21. és 27. l.), ki azon hibás véleményben lévén, mikép a régi Dácia történetének fonala sem a népvándorlás, sem a későbbi középkor alatt meg nem szakadt, szinte hibásan azt tartja, hogy a néhai Dácia Máramaros földét is magába foglalta, s hogy történeti szempontból Dáciát öt részre oszthatni, t. i. közép- (Erdély), déli (Havasalföld), keleti (Moldva), nyugati (Bánság és Bihar) és éjszaki Dáciára vagyis Máramarosra. Hogy ily mesterkélt és elhibázott praemissákból, melyek a valódi történet menetével homlokegyenest ellenkeznek, csak hibás következtetéseket vonhatni, magában világos. S ennél fogva az ő, semmi kútfői adat által nem támogatott állítását, hogy Máramarosnak oláh népessége az ugyanazon földön egykor lakott dákorománoknak ivadéka, megcáfolnunk sem szükséges

*) Erről alább lesz szó.

után leginkább székelyek foglalák el Máramaros földeinek nagy részét, kiknek ivadékai mindazáltal később nagyon megfogytak [1]). De nézetem szerint, ezektől, legalább a koronai városok magyar lakóit származtatni, nem lehet.

A máramarosi román faj különös figyelmet érdemel. Testi ereje és szellemi tehetségei, erélye és több alkalommal tanusitott vitézsége által kitűnik az a többi oláhok közől, s viseletére nézve is különbözik ezektől [2]). Alig szenved kétséget, hogy történetére sajátságos tényezők hatottak. Tévednek, kik őket Gelu oláhai utódjainak tartják, mert Anonymus XXV., XXVI. és XXVII. fejezetei egyedül Erdélyre alkalmazhatók, melynek Tuhutum vezér hadjárata által elfoglalt része nem csak messze esik Máramarostól, hanem attól járhatlan bércek által el is van választva, s Anonymus adatai egyáltalában ezen vidékre nem vonatkoznak. Azonkivül említettem már, hogy Máramaros csak a sz. István utáni időben népesíttetett. S bár hinnünk lehet, hogy a román faj letelepedésének kezdete első királyaink alatt történt; még is a tatárjárás és IV. László király előtt az nagyra nem emelkedhetett. Látni fogjuk, mikép névszerint IV. László alatt számos oláhok vonúltak a máramarosi hegyek közé.

Mi a föld magyar ajku lakosainak eredetét illeti, biztos kútfői adatok alapján csak a XIII. század közepétől vagy legfelebb a XII. századtól fogva van határozott tudósításunk ottani magyar telepekről. A honfoglaláskor őseink valamelyik nemzetségének Máramarosba szállásáról (descensus) mit sem tudunk. Egyébiránt a magyar faj ide terjedésének két jelensége szolgálhat történeti vizsgálatainkban kalauzúl: társadalmi rendezése, és egyházi állása. Alig van kétség, hogy az első nemesek, kikre Máramarosban találunk, úgy szinte a megye latin szertartású keresztyén lakosai, magya-

---

[1]) Magyarország és Erdély képekben. II. köt. 143. l.

[2]) Vahot Imre u. o. 145. l. — Fényes Elek Máramarosnak román lakosait következőleg írja le: „A máramarosi oláh jószívü, szolgálatra termett, ételben felette mértékletes, a legnagyobb veszedelmekben hidegvérű, a nyomoruságokat békével türi, ha jó szántából dolgozik, akkor igen ügyes és állhatatos“ stb. (Magyarországnak mostani állapotja. IV. köt. Pest, 1839. 184. l.).

rok voltak. Igy egy 1299-ki oklevél, mely Máramarus földe nemeseinek gyülését említi, tehát azoknak már hosszasb idő ótai ottlétéről tudósít; és Szilágyi Istvánnak a máramarosszigeti templom falfestvényeit tárgyazó fejtegetése, mely ezen templomnak már a XIII. században létestét kétségkivüllivé teszi, egyszersmind azt bizonyítják, hogy Máramarosnak a XIII. században már magyar lakói voltak. Ezek nyilván a Tisza völgyén költözködtek a megyébe, s hihető, hogy később 1241-ben a tatárpusztítás alatt is menekültek ide nagyobb számmal. Hogy társaságukban németek, névszerint szászok is voltak, kútföi adatokkal bebizonyítható.

Végre a megye orosz ajku lakói a magyar lakosoknál nem régiebbek. Történetök a szomszéd Bereg és Ugocsa megyékben lakozó oroszokéval áll összefüggésben; Máramarosba szállásuk pedig a magyar lakosokét követte. Engel őket csak Koriatovics Tivadar munkácsi herceg idejéből származtatja. (Geschichte der Ukraine stb. wie auch der Königr. Halitsch u. Wladimir. Halle, 1796. 603. l.)

Geographiai és ethnographiai fejtegetéseim alapján már most a tulajdonképi történet terére léphetek által. A meglévő, bármi csekély számu történeti adatok azok által összefüggést nyernek.

Máramarosnak a tatárjárás előtti állapotáról alig van egy-két töredékes kútfői adatunk.

Már fen mutattam meg, hogy azok, kik Árpád korában e vidéknek oláh eredetü őslakosokat tulajdonítanak, alapnélküli hypothesisnél egyebet nem hoznak fel. Szintoly kevés hitelt érdemel *Simonchicz Ince*, midőn azt szent István korában már népesültnek tartja, söt a Thomay-aga Borsa vidéki román nemes családnak nemességét ezen időből származtatja *).

---

*) *Simonchics* bőven fejti ki ezen nézetét (Noct. Marmat. I. köt. 19. s k. és 143. s k. l.). „Kemey" földet, melyről Anonymus (LVII. fej.) szól, Máramaros Borsa körüli vidékének; és Thonuzaba besenyő vezért, ki oda telepedett, egyenesen az említett Thomay-aga család

Hasonló tévedésben van *Székely István* „*Chronica ez vilagnac yeles dolgairol*" (Craccoba 1559) című munkájában 1062. évre ezeket írva: „Salomon ideiebe a Feier Kunoc beiövenec *Maramaros* felül ez orszagba, es elrablac a földet mind a Tiszaig. Kinec eleit meg alla a Salamon kiral Geicza herczegel es Laszlo herczegel Maramarosnal a hegiekbe, a honnat beiöttec vala, holot meg vereec a Kunokat megtertekbe minden ereiökel öszve." Székely ezen adatot a magyar krónikából merítette; de ennek valamennyi példányai szerint (Pozsoni Krónika, kiad. Toldy 31. l.; bécsi képes krónika; Muglen, kiad. Kovachich 59. l.; Chronicum rhythm. kiad. Engel; 50. l.; A Budai Krónika, kiad. Podhradczky 127. l.; Turóci

---

alapítójának állítván. T. i. Anonymus ezen szavait: „*in partibus Kemey*" Schwandtner nyomán így olvassa: „*in partibus Remey*." „Hanc terram Remey, mond tovább, illam partem Marmatiae fuisse dico, quae a limitibus Moldaviae ad Borsam defixis usque Szigethinum sese extendit; hic enim olim Titia sive Tissa in Izam influebat, monstrante viam ejus veterem sicco et deserto alveo inter Szigeth et Farkasrév, i. e. lupi trajectum, forte Obad prius dictum a Ruthenis veteribus et modernis hujus plagae incolis. Enimvero Opad est vox Slavica et significat casum et influxum. Hinc ubi est casus fluvii in alium, ostium hoc Opad vel Upat dicitur, e. c. ubi Samusius in Tibiscum cadit, locus hujus ostii vocatur Apath, et hinc est anonymi *Obad*, quod ille pro nomine proprio accepit. Nunc infra Szigethum Iza influit Tibiscum." — — „Porro praedictum illum militem (az anonymus szerint „Thonuzoba pater Urcund.") non alium fuisse, quam belli ducem sive vajvodam assero, qui eodem titulo in terra Valachorum sive terra Rumuj vel Remej dynasta principalis mansit, et uti decebat de ducali Bissenorum progenie militem, subjectis sibi Valachis dominabatur. Conjecturae hujus illud est robustissimum fulcrum, quod nobilis familia Valachica in Borsa residens et hucusque superstes, dicta *Thoma-aga* sese ad hunc Bissenum hospitem Thomisabam (ismét Schwandtner olvasása szerint „Thonuzoba" helyett) deducat, cujus fidedignum testimonium invenitur in protocollo Inclyti Comitatus Marmaros ad annum 1763. Si a viro nobili sed idiota impetrare potero litteras, quas ille Sancti Stephani Regis esse ait et coram ignaris praedicat, putabo me rem magni momenti in diplomatica deprehendisse." (144. és 145. l.). Sz. István ilynemű valóságos okmányának lételéről méltán kételkedünk; s így természetes, hogy Simonchicz azt nem láthatta. Máramaros megye jegyzőkönyvének említett 1763-ki helyét pedig következőleg közli (u. o. 20. l.): „Familiae Thomay-aga successores producunt anno 1763. coram legitimatorio J. Comitatus Foro nobilitatis recognitionem

II. r. 49 fej.) a kúnok a meszesi szorulatokon, és nem Máramaroson át törtek be Magyarországba. *)

Sőt Pray is hibázott, midőn a III. Honorius pápa egyik 1218. levelében említett „sales, *qui per Morisium* (azaz a Maroson Erdélyben) descendunt" (Fejér, Cod. Dipl. III. k. I. r 264. l.) *máramarosi* sónak tartja (Historia Regum Hung. I. köt. 212. l.).

Nézetem szerint Máramaros 1241. előtti történetére nézve csak három adat állja ki a kritika tűzpróbáját.

1. 1213. Dat. feria quarta post festum Sanctissimae Resurrectionis Domini (april 17-kén) a máramarosi konvent („Nos M. Paulus, magister domus fratrum de Morumorosio") bizonyságot tesz arról: „Quod Domina Anka consors Gedyn, ejusque soror domina Sara consors Ferden tertialitates terrarum suarum in Gedyn et Zuwa habitarum in refrigerium animarum suarum, progenitorumque suorum, qui primi lucem evangelii et veritatis in Christo Domino nostro amplexi sunt, in perpetuum novellae ecclesiae in Bihor restitutae condonaverint possidendas et tenendas." (Jerney: A magyarországi káptalanok és konventek mint hielmes és hiteles helyek története, a Magyar Történelmi Tár II. kötetében 104. l.)

2. 1209. Hene helység „inter Moyad Comitem et Nico-

Kenderes de Malomvize Comitis Comitatus ejusdem de anno 1445, in qua Petrus Mandra Nan (Ananias), Koszta (Constantinus), Sandrinus (Alexander), Nicolaus Pap et Nicola de Viso specificatur, quod ipsorum primis parentibus Nagrile et Radomir vocatis collatio adhuc a sancto Stephano facta sit pro fidelibus servitiis." — Úgy hiszem, nem szükséges, hogy ezen mesterkélt lehozásról és annak hitelességéről sokat mondjak. Mindazáltal azt lényeges részletei szerint közleni helyén valónak láttam, hogy mindenki itélhessen róla s azt a történeti kritika szempontjából méltányolhassa. A Kemey és Máramaros földe közti különbségre nézve l. Fejér, Cod. Dipl. VIII. k. 3. r. 543. l.

*) Máskép áll a kérdés a kúnok 1086-ki betörésénél, melyről a hazai krónikák ezt mondják: „Dux Cutesk cum magna multitudine Cumanorum invadens Hungariam devenit usque in provinciam castrorum Hung et *Borsoa*" (bécsi képes krónika, budai krón. 165. l. Turóci II. r. 56. fej.). De itt is *Borsoa* alatt Bereg megyének Borsova folyó melletti földét, és nem Máramaros Borsa vidékét kell érteni (Nagy Gábor, a Tud. Gyűjt. 1836. 4. köt. 7. l.).

laum nepotem ejus ex una parte, et Urcultus filium Dionysii cum fratribus suis" osztályoztatván, egyszersmind határjárás tartatik, és „terra Henne tali ordine metarum divisa inter praedictas partes perhibetur; prima itaque meta egreditur *de terra Bogdan*, et vadit ad Thoufő, et inde transit ultra Ueyslo, et inde versus domum Urcultus." (Regestrum de Várad, vagyis Ritus explorandae veritatis per judicium ferri candentis, mindjárt az első szakasz). Tomka-Szászky helyesen jegyzi meg: „Terrae Bogdan nomine agrum Máramarosium intelligi." (Adparatus ad historiam Hungariae. I. köt. Posson, 1735. 192. l.)

3. Boldog Kunegundáról, IV. Béla magyar király leányáról, ki 1239. Boleszló lengyel királyhoz ment férjhez, annak életirója Dlugoss János azt beszéli: „Dum in salis fodinas ad Marmaros pervenisset ac a patre suo Bela unam salis fodinam obtinuisset, in eam aureum annulum projecit stb." (Cap. V. §. 20.).

Ezen három adat felette becses, mert Máramarosnak tatárjárás előtti állapotjára nem csekély világosságot áraszt; t. i.

a) Máramaros földe akkor időben még nem képezett egy magában elzárt egészet. Azon hely, melyen a máramarosi konvent állt, akár Poroszló *), akár más volt a neve, katholikusok lakvidékén létezett; s azon körülményből, hogy itt keresztes barátok tartózkodtak (mert minden jelenségek után keresztesek konventje volt), következtethető, hogy ezen vidéknek már akkor jelentőséget tulajdonítottak. Azon föld ellenben, mely „terra Bogdan"-nak neveztetett, ezen név után itélve már akkor oláhoknak szolgált lakásul, és, mint látszik, Máramarosnak Szatmár megyével határos részén keresendő.

b) Kétséget nem szenved, hogy a máramarosi sóaknák már akkor míveltettek. Egyébiránt azoknak belső állapotja szintén azt mutatja, hogy a XIII. században már léteztek.

Söt c) talán feltehetjük azt is, hogy a sóaknák mívelése legelső oka volt annak, hogy ezen vidéken míveltebb társadalmi élet keletkezett, s hogy a földnek értéke általa emelkedvén, a tulajdonképi bányamívelőkön kivül más lakosok is letelepedtek itten.

*) De religiosis ordinibus, qui olim in Ungaria floruere. Péterffi, Concilia II. kötetében 257. l.

d) Ha ezek szerint a Tiszától nem messze fekvő sóaknák vidékét talán a későbbi Sziget, Técső és Huszt városok vagy Rónaszék közelében a máramarosi társadalmi műveltség eredeti középpontjának veszszük, a máramarosi konvent is innen messze nem lehetett, s általában feltehetjük, hogy innen terjeszkedett akkor a nemesebb műveltség Máramaros többi részeire is. Valamint hazánk más vidékein, úgy itt is a keresztyén vallás volt a műveltség első terjesztője.

e) Minden esetre figyelmet érdemel, hogy a szigeti református templom, annak épitkezési jelenségei szerint, hihetőleg már a XII. században epült (lásd Henszlmann és Szilágyi már idézett akademiai közleményeiket).

f) Egyébiránt a konvent fenebbi bizonyságleveléből egyszersmind azt is látjuk, hogy kevés idővel 1213 előtt, és hihetőleg még akkor is, a lakosságnak talán nagy része még a keresztyén vallástól idegenkedett.

g) A vidék román eredetű lakosairól ezen időre vonatkozó biztos tudomásunk nincs; úgy látszik, nem volt akkor még igen számos.

S mindezt szemügyre véve, képesek vagyunk azon Máramaros nevű helységről is itélni, hol, Simonchicz szerint, II. Endre király többször tartózkodott. „Extitisse, mond ez, hujus nominis notabilem residentiam certum est ex diplomatibus Andreae II. datis *in Maramoris*“ (Noct. Marmat. II. köt. 43. l.) és: „Prae manibus habeo diplomata ab Andrea II. Rege Hungariae data in Maramure, i. e. Marmaros, quo evincitur, extitisse locum specialem hujus nominis“ (U. o. I. köt. 16. l). Sajnálom, hogy Simonchicz ezen okmányoknak egyetlenegyét sem másolta le, sőt közelebb sem értekezik rólok. II. Endre ilyen expeditiójáról nekem máshonnan nincs tudomásom. Egyébiránt minthogy gyüjteményemben V. Istvánnak egy okmányát birom, melynek kelte „Datum in Maramorisio in die epiphaniae Domini 1272;“ II. Endre király korára nézve is adok Simonchicznak e tekintetben hitelt. A helység csak vagy a Tisza mentében fekhetett, azon környék, hol később a máramarosi városok épültek, vagy az Iza völgyének alsó részén. Lehet, hogy Simonchicznak annyiban igaza van, mennyiben azt a Szigeten alúl a Tisza mentében

később keletkezett Hrussova vagy Körtvélyes nevű görög hitű kolostor helyén keresi (Noct. Marmat. II. k. 43. l.). Minden esetre feltünő, hogy e kolostor: „claustrum beati Michaelis Archangeli *in Maromaros* [1]), (nem „in Hrussova“ vagy „in Körtvélyes“) neveztetik. A körtvélyesi kolostort csak a XV. század végén [2]), mikor már a fen említett máramarosi római katholikus konventnek semmi említését többé nem találjuk, Balica vajda és Drág mester alapították; s nem épen valószinűtlen, hogy a görög zárda a régi katholikus kolostor helyén keletkezett. Ez tehát azon középpont, melytől — mint látszik — minden irányban terjedt el Máramaros földén a müveltség; s a régi sóaknák maradványai Szlatinától a Tissa mentében lefelé Sófalváig és Baranyáig, s felfelé az Iza völgyében Dragomirfalváig, a Mara völgyében Gyulafalváig és Sugatagig, a Tarack völgyében Felső-Nyeresnicéig és a Talabor völgyében Talaborfalváig; valamint azon körülmény, hogy a XIII. század végén már számos nemesekkel is találkozunk e vidékeken, hihetővé teszik, mikép már a tatárjárás előtt is Máramaros megye ezen részei népesítve voltak, és a társadalmi müveltség némileg emelkedettebb pontján léteztek.

A tatárjárás pusztításai Máramaros vidékét is utól érték; mert a „porta Russiae, quae Montana dicitur, per quam in Hungariam patebat aditus“ (Rogerius 14—16. és 20. fej), azaz azon szoros, melyen őseinket negyed-

[1]) Az ide tartozó okmányokat először Laureani tette közzé a „Magazinu istoricu pentru Dacia“ című folyóirat III. kötetében (Bukarest 1846. 168. s k. l.), s utána b. Saguna Endre püspök, Anhang zu der Promemoria über das histor. Recht der nationalen Kirchen-Authonomie der Romanen morgenländ. Kirche (N.-Szeben 1850. 6. s k. l.), és Hintz János, Geschichte des Bisthums der griechisch-nicht-unirten Glaubensgenossen in Siebenbürgen (N.-Szeben 1850. 63. s k. l.).

[2]) Azon kimondhatlan könnyelmüségnek, melylyel a magyar journalistica számos történeti tárgyakról szól, például szolgálhat a „Pesti Napló“ 1856. 380-ki száma (aug. 23-káról), melyben a máramarosi levelező egész naivsággal meséli, hogy az ottani körtvélyesi ruthen zárda IV. Béla király által (!!!) szabadalmaztatott.

fél századdal előbb Árpád a Kárpátokon általhozta, most a tatároknak nyitott útat hazánkba, és természetes volt, hogy az ahhoz legközelebb fekvő vidékek, a hova Máramaros is tartozik, a vad csordáknak első martalékává lönnek. Egyébiránt sem ezen esemény részleteiről, sem a tartomány új felvirágoztatására célzó későbbi intézkedésekről nincs határozott tudomásunk. Csak azt tudjuk, hogy az előbbi idő fejleményei talán egészen is megsemmisültek, s hogy Máramaros történetében a tatárjárás nevezetes fordulatpontot képez. Azóta — mint látszik — a római egyháznak előbbi túlnyomó társadalmi jelentősége is a keleti egyház befolyása irányában sokat vesztett, és karöltve evvel nyerte meg az oláh elem ottani fontosságát.

Az oláh elem ezen emelkedéséről már határozott adatunk van az orosz évkönyveknek egy, reánk nézve igen nevezetes, helyén, melyet már 70 év előtt latin forditásban közlött Schlözer (Geschichte v. Littauen, Kurland und Liefland. Halle, 1785. 93. s k. l.). Az ide tartozó elbeszélés a következő.

„Regnante Vladislavo (kún László magyar király értetik) bellum Ungris a Tartaris illatum (1284. és 1285). — — Certior factus de hac Tartarorum irruptione Vladislav Ungrorum Rex, continuo Romam mittit ad Caesarem et Papam, sibi ut auxilio venirent. Mittit quoque ad veteres Romanos atque ad Romanenses (a byzanci birodalomba). Tum novi veteresque Romani junctis viribus in Ungriam, Vladislavo Regi in auxilium veniunt. Novi vero Romani litteras clam ad Vladislavum Regem mittunt in hanc fere sententiam:

„Magno Regi Vladislavo Zlaty Zatok, i. e. Ungrico (salutem). Continua nobiscum de fide veteribus Romanis certatio est, qui nolunt nobiscum in novam religionem Romanam ire, sed in Graeca fide in vetere Roma vivunt. Nunc vero ii omnes simul nobiscum ad Te auxiliaturi venerunt, solis uxoribus infantulisque in vetere Roma relictis. Nobis autem eadem tecum religio est; Tuos amicos nostros esse ad unum omnes reputamus, Tuis hostibus nos quoque ad unum omnes male volumus. Eos igitur in fronte agminis Tui contra Tartaros colloca, quo trucidentur; aut si Deus eos ab his servaverit, retine illos apud Te in terra Tua, neque eos in veterem

Romam reverti sine, Nos vero uxores liberosque eorum nobis in Romanam religionem adsciscemus."

„Non ita multo post atrox praelium Vladislav Ungrorum Rex cum Tartaris eorumque principe Neimete ad fluvium Tisa habuit. Agmen ducebant veteres Romani : sequebantur bene multi Ungri et Romani Latinae religionis cultores. Victi Tartari primum a veteribus Romanis, deinde ab Ungris et Romanensibus; pauci tantum veterum Romanorum occubuerunt. Rex Vladislav Ungricus de tanto Dei auxilio vehementer gavisus veterum Romanorum virtutem singulari amore atque benevolentia prosecutus est; iisque novorum Romanorum litteras ostendit, ut quid de iis ipsorumque uxoribus scripserunt, inde rescirent; invitavitque eos ad se in servitia sua, ne in veterem Romam redirent atque a novis Romanis male perirent. At ii fidem non habentes regiis litteris petunt a Rege, ut liberum iis faceret, delectos mittere, qui veterem Romam inviserent, ac de uxoribus liberisque suis percontarentur. Abeunt delecti, citoque reduces renunciant, eversam esse urbem eorum Veterem Romam, uxores vero liberosque a novis Romanis in Latinam suam religionem traductos. Tunc rogant Vladislavum Regem, ut in Latinam religionem eos ne traducat, sed sinat eos Christiano ritu Graeco vivere, regionemque iis ad inhabitandum concedat. Annuit rogatis benevolentissime Rex Vladislav, *terramque iis assignat in Maramarusza*, fluvios inter Moresz et Tica; Krishi loco nomen est. *Confluebant eo Romani, ibique vivebant, uxoresque sibi ducebant Ungricas, quas a Latina religione in suam Christianam fidem perduxere usque in hodiernum diem.*"

Engel az orosz évkönyvek ezen helyét alaposan fejtegette (Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer, I. köt. Hala, 1797. 430. s k. l.); s bármit tartunk ezen fejtegetés sok részleteiről *); úgy hiszem még is, hogy a máramarosi oláhságot illető adat általa elégséges felvilágosítást nyert. E tekintetben meg kell jegyeznem, hogy a felho-

*) Úgy látszik, hogy Engel az orosz évkönyvek ezen tudósítását túlbecsülte; de Fesslernek nincs igaza, midőn attól minden hitelt eltagad (Geschichte der Ungern, II. köt. 681. l.).

zott hely Pachymeres György byzanti író által is megerősíttetik. Az új-romaiak alatt t. i., kiknek levele itt szóba hozatik, a byzantiakat, névszerint Palaoologus Andronikus görög császárt (1282—1320); az ó-romaiak alatt pedig, kikre a levél vonatkozik, azon oláhokat kell érteni, kik miután Andronikus a bolgárországi viszonyokra nézve Terteres királylyal egyeskedett, a Haemus vidékét oda hagyván, nagy számmal a görög császárságban széledtek el, mindenütt nagy rémülést terjesztve és Konstantinápoly környékét is háborítva. A császár tőlök bármi módon menekülni akarván, őket nagy részben az ázsiai partra szállíttatta, de oly körülmények közt, hogy sokan közölök oda vesztek. Most a többieket is, kik neki még alkalmatlaságot szerezhettek, eltávoztatni egyekezvén, őket László magyar király segítségére küldte az említett levéllel. Ezen esemény oly fontos, hogy az azt illető kútfői adatoknak bővebb tekintetbevételét szükségessé teszi.

Az oláhoknak a görög császárságbani viszonyait Pachymeres György Andronikus császárra vonatkozva így világosítja fel: „De Blachis eadem illi occasio sollicitudo admovit. Erat id genus hominum vagum, incertis errans sedibus, sed ea tempestate late fusum per tractus a suburbiis Constantinopoleos usque ad Bizyam et ultra pertinentes; per quae loca iam multiplicati supra modum suspecti merito erant, ne mox irrupturis (quod exspectabatur) Scythis vires haud modicas adiungerent, in partes eorum vitae similitudine ac forte originis communione tracti; quippe quorum non facile numerabilis multitudo ferebatur, iuventutis ad laborum patientiam duratae incommodis educationis haud mollis, quippe in locis, ubi libenter degunt, asperis. Nec deerant opes e proventu gregum et armentorum, quae numerosa in laetis pascuis alebant. Postremo nec inexercitati habebantur militaribus functionibus, quarum non rudimenta solum ponere soliti erant quotidianis venatibus ferarum, sed experimenta etiam edere crebris nec infelicibus contra viros armatos certaminibus. Huic periculo praevertendo factu optimum putavit gentem istam ex Occidua continente in Orientalem transferre, collocareque trans fretum in ora Bysantinae adversa civitati, sed et insuper extenuare multis et extorsionibus opes illorum, ne

conscii virium propriarum sui numero et annonae copia superbirent. Utrumque strenue factum: hinc enim maximis affecti damnis sunt immanium acerba exactione tributorum, et immisericorditer coacti sedes trans Hellespontum ferre. Quod illis omni contributionis iniuria molestius contigit: nam et occasione transmigrationis fetinatae, praesertim urgentibus implacide satellitibus, plerasque comparatarum longa mora, ubi vixerant, non parvi pretii rerum, quas transportare haud erat facile, partim perdere vel sponte relinquendo vel rappinis opportunitate utentium furum, partim damnose vendere alieno tempore, vilissimo pretio, cogebantur. Accedebat quod rigore hiemis, qua est haec paracta translatio, magnam et miseram stragem edi contigit, cum hominum, infirmioris praesertim aetatis, tum tenerae pecudum sobolis; unde damnum ipsis gravissimum est factum; ac neutro genere novo coelo asuescere valente, mortibus in dies increbescentibus, consilium necessarium obtrusum pluribus eorum redimendae singillatim magna pecunia facultatis repetendi natalis soli, extra quod se suasque familias vix posse vivere ipsa eos experientia docebat.“ (Georgi Pachymeris: De Michaele et Andronico Palaeologis libri XIII. vol. II. Bonn, 1835. 106. s k. l.)

Ezek voltak azon népek, melyeket Andronikus császár Kún László magyar királynak segítségül küldött, s melyek mint fennebb láttuk, Máramaros azon részében, mely már előbb „terra Bogdan“-nak neveztetett, letelepedvén, az ottani oláhság nagyobb részének ősei.

Egyébiránt bizonyos, hogy ezeken kivül Máramarosnak a XIII. század végén más lakosai is voltak; s hogy névszerint annak alsó, a Tisza mentében fekvő vidékén számos nemesek, úgy szintén nem nemesek (populi et hospites) is találtatnak. Erre két nevezetes okmány vonatkozik.

Máramaros földén a XIII. század végén számos katholikusok laktak megint. Kétség támadt, ha vajjon ezek egyházi tekintetben az erdélyi vagy az egri püspöki megyéhez tartoznak-e? III. Endre király kezdetben az egri püspök részére nyilatkozott. Péter erdélyi püspök ez ellen óvakodott; s maga a király ennek folytán Endre egri püspököt eltiltotta: „ne licentia a nobis minus legitime obtenta, jure dioecesano

in Maramorisio uteretur, antequam coram venerabili patre domino Johanne archiepiscopo Colocensi, metropolitano videlicet domini Petri episcopi Transsilvaniae de hoc in jure experiretur, utrum *terra Maramaros vocata* intra terminos et limites dioecesis Transsilvaniensis existat nec ne." Az erre nézve a kalocsai érsektől tartott egyházi törvénynapra az egri püspök meg nem jelenvén, a király, miután „*convocatis nobilibus partis illius*, diligenti inquisitione per venerabilem patrem dominum Emericum episcopum Varadiensem, et dominum Ladislaum praepositum Tytiliensem aulae nostrae vicecancellarium praemissa" megtudta, „*terram Maramorus* praedictam *esse* et *fuisse* intra limites et terminos dioecesis Transsilvaniensis," „habita deliberatione cum baronibus et consiliaris nostris" 1299. „in castro Budensi in festo B. Laurentii" kelte alatt, az erdélyi püspököt Máramaros egyházi birtokába visszahelyeztetni rendeli. (Fejér, Cod. Dipl. VI. k. 2. r. 193. l.)

1300. kezdetén III. Endre király Mikov és Chepan mesterekkel, Marcheleüs gróf fiaival (Szilágyi szerint az Ujhelyi-család őseivel) cserét tesz, melynél fogva ezek más jószágokért Visk várát, mely akkor még Ugocsa megyében feküdt, tartozékaival együtt neki átengedték. A király erről kiadott ünnepélyes okmányában azt mondja, hogy „eadem possessio Visk simul cum castro suo et villa sub eodem existente ad praesens nobis et Regno nostro admodum et non modicum esset necessaria, maxime *in subsidium populorum et hospitum nostrorum* (in terra) *nostra Marmaros congregatorum* (Fejér u. o. 253. l.).

De kétséget nem szenved, hogy akkor oroszok vagyis ruthének is laktak már Máramarosban, kik hihetőleg a galiciai hercegnek, ki a magyar király felségének hódolt, hatalma alatt állták. Mert 1299. Gergely beregi főispán magát Leo galiciai herceg tisztének írván („Nos Georgius Comes de Beregh, officialis Leu Ducis Ruthenorum, et quatuor Judices nobilium de eadem" stb., Fejér u. o. 216. és 239. l.), alig lehet kételkednünk, hogy az ottani lakosság már akkor is nagy részben orosz volt, s hogy Máramarosnak azzal szomszédos orosz lakosságának eredetét már szintazon időben kell keresnünk.

Egyébiránt mindezeket egybe foglalva, látjuk egyszersmind, hogy Máramaros a XIII. század végén megyei szervezéssel még nem bírt, hogy vármegye még nem volt. Legfeljebb azt tehetjük fel, hogy 1299. Máramarosban már nem csak nemesek laktak, hanem gyülést is tartottak; hogy tehát III. Endre alatt már voltak készületek, melyek alapján az önálló megyévé alakúljon; s hogy talán még ő nevezte ki főispánnak azon Miklóst, kihez az erdélyi káptalan 1303. egy Ugocsa megyei statutio tárgyában ezen címezéssel írt: „Nobili viro et honesto Nicolao vayvodae Comiti de Ugocha et *Maramarusio* (Fejér, Cod. Dipl. VIII. k. 1. r. 147. l.). Ezóta a „Comes de Maramarusio" címére már többször akadunk, de a föld megyei szervezésének nyomát még nem találjuk.

Általán véve Máramarosnak Robert Károly király alatti állapotáról is csak kevés kútfői adataink vannak, t. i.

1320. „Thomas Archiepiscopus Strigoniensis ad vicarium de Beregh, de *Marmaros* et Ugatha, ut Petrum plebanum de Zeuleus adversus nobilium injurias per censuram ecclesiasticam tueatur." (Szirmay, Notitia Comitatus Ugochiensis, 95. l.)

1326. september 22-kén (X. kalend. Octobris.) Robert Károly király „quamdam terram suam Zurdok vocatam in districtu Marmorosiensi existentem et ad suam Regiam collationem pertinentem cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet sub metis et terminis, quibus usque tunc tenta fuisset et possessa, Stanislao kynezio filio Zeu, et per eum suis heredibus, heredumque suorum; pro ejusdem Stanislai fidelibus servitiis dedit, donavit et contulit jure perpetuo et irrevocabiliter possidendam, tenendam pariter et habendam, nullo jure suo in eadem reservato, sed in toto eamdem in dictum Stanislaum et suas posteritates more et lege nobilium Regni sui transferendo (Fejér, Cod. Dipl. X. k. 4. r. 708. l.).

1327. Azon oklevél alatt, mely által Robert Károly király január 8-kán (sexto idus Januarii) Kálocz helység birtokát a veszprémi egyháznak megerősíti, „Stephanus Comes de Maramarusio," a Szirmay-családból való, van aláírva. (Fejér, Cod. Dipl. VIII. k. 3. r. 212. l.)

1329. april 26-kán (sexto kalend. Maii) Robert Károly Visk, Huszt, Técső és Hosszumező máramarosi városok lakosainak (hospites nostri de Maramorusio Saxones et Hungari in villis Visk, Huszth, Tetsö et Hosszumező) azon szabadságokat engedményezi, „quibus cives et hospites de Szeuleus (Ugocsa megyében) gaudent et fruuntur"; különös indokul felhozván, „quod terra Marmarusiensis infertilis, laboriosa et gravis ad residendum fore dignoscitur." A szabadságok, melyeket más alkalommal fogunk fejtegetni, részletenként adatnak elő. (Fejér, Cod. Dipl. VIII. k. 3. r. 353. l.)

1331. Az egri püspökség esperestei közt említtetik „Georgius de Marmarus archidiaconus." (Fejér, Cod. Dipl. VIII. k. 3. r. 543. l.) 1330-ban még nem találtatik ott. (Fejér u. o. 512. l.)

II. *Máramaros Nagy Lajos király alatt (1342—1382).*

Máramaros történetében Nagy Lajos király uralkodása nevezetes fordulatpontot képez.

Vessünk mindenek előtt rövid pillantást a vidék állapotára, midőn Nagy Lajos 1342. a trónra lépett.

Eddigi fejtegetésemből meggyőződhettünk, hogy Máramaros akkor, mindamellett hogy már fél század óta több okmányokban máramarosi főispánok (Comites de Maramarusio) említtetnek, tettleg mégis rendezett megyei szervezéssel még nem bírt. De más részről szintén világos, hogy megyévé alakulására már történtek intézkedések, melyek mindazáltal a vidék különféle társadalmi tényezőit még egybe nem forraszthatták. E tekintetben meg kell jegyeznünk:

a) A főispán hatalma, mint látszik, csak a föld nyugati, Ugocsa és Szatmár megyékkel határos, részére szorítkozott. Az oláhok közé, kik délkeleti részében laktak, nem igen terjeszkedett, s ezek valószinüleg saját vajdáik alatt éltek, kik függetlenségöket a főispánoktól fen tudták tartani, s az oláh nép ősi társadalmi alkotása szerinti kenézek, vagy községi előjárók élén álltak. A „vajda" cím, melyet — mint fenebb láttuk — 1303. Miklós ugocsai és máramarosi főispán is viselt, talán a vajdai hivatalnak az ő személyében a főispáni

tiszteli egyesitésére is mutat; minek egyébiránt, mint látszik, gyakorlati következése nem volt. Máramaros orosz eredetű lakosainak állapotáról ez időben hiteles tudósitásunk nincsen.

b) Figyelemre méltó, hogy egyházi tekintetben Máramaros 1331. már nem az erdélyi, hanem az egri püspöki megyéhez tartozott; holott Ugocsa és Szatmár mint különös esperestségek a XVI. század közepéig az erdélyi püspökségnél maradtak *).

c) A községi élet Visk, Huszt, Técső és Hosszumezőnek 1329-ki szabadalmazása által Magyarország általános városi viszonyaival öszhangzásban nevezetes emelkedést nyert; s azon körülmény, miszerint — mint azonnal látni fogjuk — ezen szabadság 1352-ben az előbb már létezett Szigetre is kiterjesztetett, bizonyítani látszik, mikép ez azelőtt vagy végkép szervezve nem volt még, vagy más elv szerint volt rendezve.

d) A már létezett sóaknák míveléséről, úgy szintén Huszt várának állapotáról részletes kútfői tudósitásaink ezen időből még nincsenek. A mit tehát a máramarosi „Comitatus salinarum"-ról és oly „honor Comitatus"-ról, mely a huszti várra vanatkozott, Simonchicz Ince már a XIII. vagy XIV. századra nézve állít, melynek közelebbi összefüggését a főispánsággal mindjárt eredetileg történeti ténynek tekinti, legalább ezen időre nézve a kútfőkből nem bizonyítható. S minthogy a „Comes Maramarosiensis" a XIV. század kezdetétől fogva okmányokban folyton folyva úgy előfordul, mint más főispánok; e címet is csak valóságos máramarosi főispánról érthetjük.

e) Mindamellett Máramarosban a megyei szervezés a XIV. század közepe táján még teljesen kifejtve nem volt; s Nagy Lajos király kora leginkább azért érdekes e földre nézve, mert annak társadalmi és politikai élete minden irányban őalatta mutat oly kifejlődést, melynek folytán Máramaros is elvégre az ország többi megyéivel azonos közigazgatási és

*) Tanúságot tesz erről a Schematismus V. Cleri Dioecesis Transilvaniensis ; p. o. 1840-ről LXXIII. és LXXIV. l.

törvénykezési rendezést nyerte, s valóságos vármegyévé alakúlt.

Mielőtt ezt hiteles kútfői adatok alapján feltüntethetném, szükséges a máramarosi oláhság nagy részének a XIV. század közepe táján Moldvába történt költözködését, mely e vidékek későbbi társadalmi kifejlődésére legmélyebb befolyással volt, méltatnom.

Fontos e tekintetben Küküllői János Lajos király életirójának következő tudósítása:

„Hujus (Lajos királyt érti) tempore *Bogdan wayvoda Olachorum de Maramorosio* coadunatis sibi Olachis ejusdem districtus, in terram Moldaviae, coronae Regni Hungariae subjectam, sed a multo tempore propter vicinitatem Tartarorum habitatoribus destitutam, clandestine recessit: et quamvis per exercitum ipsius Regis saepius impugnatus extitisset; tamen crescente numerositate Olachorum inhabitantium illam terram, in Regnum est dilatata. Wayvodae vero, qui per Olachos ipsius Regni eliguntur, se esse vasallos Regis Hungariae profitentur; ad homagium praestandum obligantur cum censu persolvere consueto.“ (Turóci krónikája, III rész, 49. fej.)

Ezen, a tárgyalt eseményre nézve egykorú tudósítás teljes hitelt érdemel; s valamint általa egy részről számos máramarosi oláhoknak ez időbeni Moldvába szökéséről értesíttetünk: úgy más részről a Moldva történetére nézve fő fontosságu ezen eseményre vonatkozó többi tudósításokat is annak elbeszélése szerint kell fejtegetnünk, és az ez által nyújtott szempontból méltatnunk. Ezen utóbbi tekintetben itt csak néhány megjegyzésre szorítkozom.

Kétségen kivül van, hogy minden ország történetére nézve a belföldi és nemzeti kútfők rend szerint legbiztosabb útmutatásul szolgálnak, mihez képest Moldva történetének e fontos szakáról is leginkább moldvai kútfőkben kellene felvilágosítást keresnünk. Egyébiránt az itt szóban lévő esemény tekintetében egykorú, vagy csak közelkorú moldvai kútfői tudósításaink nincsenek; s így annál inkább Küküllői János elbeszéléséhez ragaszkodnunk kell, minthogy Moldva akkor időben Magyarország irányában nem volt külföld, hanem a

magyar korona egyik tartománya; és magok az újabb moldvai történetirók is lényegre nézve ezen elbeszélést követik *).

*) Moldva története alig egy pár évtized óta lett komoly tudományos vizsgálatok tárgyává. Kogalnicsan őrnagy azon férfi, ki magának ebben különös érdemet szerzett. Ő az első, ki a moldvai régiebb történetirók gyűjtéseiről, és közzétételéről gondoskodott, s ki az okmányok historiai fontosságára fordította figyelmét. De az eredmény, melyhez az újabb moldvai történeti vizsgálatok az ottani román népség régibb eseményeire nézve vezettek, minden azokra fordított szorgalom dacára csak annyiban mutatkozik nevezetesnek, amennyiben most már teljes határozottsággal állíthatjuk, hogy a XVI. század előtti időből azokról nemzeti krónikák tudósitásaival nem bírunk, hogy a nemzeti okmányok is csak a XIV. század végső éveivel kezdődnek; hogy, mit a moldvai nép elbeszél, többnyire csak bizonytalan mondákon alapúl; hogy tehát e tekintetben egyedül magyar, byzanti, lengyel és orosz kútfői adatoktól várhatunk felvilágosítást. Ezt bizonyítják közvetlenül magok a moldvai történetirók munkái is. A moldvai skriptorok gyűjteményében, melyet Kogalnicsán tett közzé (Letopisiczile czarii moldovii, három kötet, Jászvásárhely I. köt. 1852; II. és III. köt. 1845 és 1846), a legrégibb iró Ureki Gergely nagyvornik, ki a XVI. század végén „Domnii czarii moldovii si vieacza lor“ című krónikáját (1354—1594) régiebb latin feljegyzések lapján írta. Munkáját Kosztin Miron nagylogothet (megh. 1692) folytatta 1662-ig; s annak fia Kosztin Miklós, szintén nagylogothet, 1771-ig. (Kiadva mindhárom Kogalnicsán által, id. gyűjt.). Az újabb moldvai eseményekről már sokkal több eredeti és nemzeti s egyszersmind egykorú tudósítók vannak. Miron krónikájának kéziratí példányai az egyesült görög balásfalvai érsek és nagyváradi püspök könyvtáraiban és megvannak, melyekre Engel hivatkozik (Geschichte der Moldau und Walachei, I. köt. Hala, 1804. IV. l.), ki annak XVII. fejezetét néhai Vulkán Sámuel kanonok és Klein Sámuel urak latin fordításai szerint közli (u. o. 119. l.), Dragos és közvetlen utódjainak történetét tartalmazót. Egyébiránt kritikai szempontból meg kell jegyeznünk, hogy az Engel által közlött szöveg Kogalnicsán kiadásától lényegesen eltér.

De bármint legyen ez, látjuk még is, hogy Ureki Gergelytől kezdve egészen Moldvának legújabb történetirójáig, Sinkai Györgyig, ezen föld történetirói egytől egyig Dragos Bogdán fiától származtatják a fejedelemség vagyis vajdaság alapítását, ki embereivel Máramarosból telepedett oda által, úgy mindazonáltal, hogy Küküllői Jánosnak, az egyetlen egykorú és teljes hitelű kútfői tudósítónak elbeszélését tökéletesen ignorálják; hogy az orosz évkönyveknek általunk is használt tudósítását nevezetesen megváltoztatják (a letopisiczile I. kö-

Ennek ellenében hitelt nem érdemel Dlugoss vagyis Longinus János, XV. századi lengyel irónak Moldva XIV. századi történetére vonatkozó elbeszélése [1]), ki a Péter és István moldvai vajdák közt 1459-ben történt háborút 1359-re helyezvén, az ezek előtti eseményeket pedig ignorálván, és főkép az ottani vajdáknak csak Lengyelországhozi viszonyát tartván szemmel, nem csak vastag anachronismust követ el, hanem a fejedelemség oláh népségének kezdetét egyáltalán véve nem világosítja fel; söt a legrégibb moldvai krónikások elbeszélésére is kedvetlen befolyással volt. Mert ámbár Ureki Gergely [2]) és Kostin Miron [3]) a régi moldvai népmondát, mely szerint Moldva földe Máramarosból volt népesítve, történeti előadásuk kezdetén röviden említik, s Dragos az állítólag első vajda és annak több utódai neveiket is közlik: még is a tulajdonképi történetet csak Péter és István vajdákkal kezdik fejtegetni s ez annál inkább figyelembe veendő itt, minthogy a moldvai történet ma is gyakran még egyedül ezen szempontból tárgyaltatik.

Hogy Moldva oláh népségét Máramarosból kell származtatni, az orosz évkönyvek fen idézett tudósításának folytatása is mutatja, t. i.

„Erat inter eos (értetnek a máramarosi oláhok) vir prudens et fortis nomine Dragosh; qui cum quondam cum sociis venatum abiiset, ad radices altorum montium vestigia tauri deprehendit, quibus insistens persequitur taurum per altos montes, superatisque iis montibus Planiny dictis, ut insequerentur taurum, in loca plana eaque amoenissima incidunt,

---

tete első függeléke, 3. l.); s hogy Lajos királyunkat inkább lengyel, semmint magyar királynak szeretik feltüntetni (u. o. második függ. 6. l.). Kitetszik ezekből, hogy Moldva legrégibb történetének kritikai átvizsgálása a történettudománynak egyik fontos teendője; valamint az is, hogy Máramaros XIII. és XIV. századi történetének tisztábahozása erre nézve annál alkalmatosabb előmunkálat, minthogy kétségenkivül van, hogy Máramaros adta a moldvai földnek azon gyarmatokat, melyektől annak XIV. század ótai társadalmi szerkezetét származtatják.

[1]) Historiae Polonicae libri XII. Lipcse 1711. I. köt. 1122. l.

[2]) Kogalnicsán, Letopisicsile czarii moldovii. I. köt. 99. s k. l.

[3]) U. o. I. köt. 215. s k. l.

taurumque ad litus amnis sub salice repertum occidunt, comeduntque praedam suam. Tunc venit iis in mentem divinitus, locum sibi ad incolendum deligere; omnesque uno animo statuunt, res suas eo conferre, perpetuoque ibi esse. Domum reversi popularibus suis omnibus de regionis amoenitate, fluviis atque pratis narrant, quo eo transmigrarent. Laudant populares sententiam eorum; deliguntur, qui eo irent, ubi illi fuerant. Hi vacuum ab habitatoribus locum, Tatarorumque vagis vicinum sedibus comperiunt. Tunc ab Ungrico Rege Vladislavo abeundi veniam petunt. Dimittit eos Vladislav, haud sine magna benevolentiae significatione. Itaque omnes cum uxoribus et liberis relicta Maramarusza, praealtos montes evadunt, dum alii arbores sternunt, alii saxa evolvunt. Ita superatis adjuvante Deo montibus veniunt ad locum, ubi Dragos taurum occiderat, cujus amoenitate capti laeti ibi considunt." [1])

A történeti kritika feladata ezen elbeszélésnek Küküllői János tudósításávali összeegyeztetése által az esemény részleteit tisztába hozni. E tekintetben néhány megjegyzést tartván fen magunknak, itt eleve az orosz évkönyvek szerint csak a dolog lényegét emeljük ki, mikép t. i. Moldva földére a XIV. század közepe táján számos máramarosi oláhok telepedtek által.

S evvel öszhangzásban áll az ottani népnek ősi hagyománya is, mely eredeti hazáját mindig Máramarosba helyezte, s melyet nem csak a belföldi krónikások, hanem Kantemir Demetertől kezdve minden újabb moldvai történetirók is kétségen felül álló ténynek tekintettek. [2])

---

[1]) Schlözer, Geschichte von Littauen stb. 94. l.

[2]) Egyébiránt helyén van itt néhány hibás állításra figyelmeztetnünk, melyekre történeti munkákban is találunk; névszerint:

a) Valamint általánosan a román vagyis oláh nép, úgy névszerint Moldva és Máramaros története is a római birodalom enyészétől a XIII. századig bizonyos mythusi színben festetik, melynek a történeti kútfőkben semmi alapja nincs. E szerint a régi Dáciának ezen idő alatt teljes épségben maradása tételeztetik fel, melynek éjszaki részét Máramaros képezte volna, a hova annak keleti részéből, vagyis a későbbi Moldva vidékéből, a gótok és húnok korában, a régi római lakosok utódai, azaz az oláhok, visszavonultak. Ezek voltak volna tehát Máramarosnak egyedüli őslakosai; s ezek foglalták

Ezen eseményre nézve két fontos kérdés merül fel: 1) Mely esztendőben történt Moldvából az oláh kivándorlás? és 2) Mi adott arra alkalmat?

1) Hogy a máramarosi oláhság nevezetes részének Moldvába kivándorlása Nagy Lajos idejében történt, Küküllői János tudósítása által van bebizonyítva, s így az orosz évkönyveknek e tekintetbeni László magyar királyra vonatkozását is e szerint kell megigazítnunk. De az évszámot is szorosabban határozhatjuk meg.

Sinkai György, Moldva legújabb történetirója, Dlugosst követve, a Dragos által vezetett máramarosi kivándorlást

---

megint el a XIV. században az atyáik által kilenc századdal elébb elhagyatott vidékeket, minek folytán a moldvai fejedelemség keletkezett.

Úgy hiszem, nem szükséges, hogy ezen egészen alaptalan hypothesist megcáfoljam. Hiteles kútfői adatok annak bebizonyítására fel nem hozathatnak. S ki csak a vidékek geographiai formatióját, névszerint pedig azon magas és kopár bércek természeti falát tekinti, mely Moldvát Máramaros földétől elválasztja, s melynek történeti jelentőségét fenebb már feltüntettem, az, ezen elbeszélés képtelenségéről, söt természetelleniségéről, azonnal meggyőződik.

b) Összefüggésben áll ezen hypothesissel a Jovián (Jupiter, Jovis-től) vagyis Johannes (János) névnek, melynek a görög Theodoros s a szláv és oláh Bogdán nevek felelnek meg, esseményesítése. Kezdve Kantemirtől egészen Laureáni-ig (Diskursu introduktivu la istoria Romanilor, a Magazinu istoriku pentru Dacia I. kötetében 15—82; Schneller, Üeberblick der Geschichte der Rumänen, Bukurest 1846.) a román irók, ismét minden kútfői indokolás nélkül, azt szokták állítani, hogy ily nevü királyok folytonos sorozata uralkodott volna a románoknál, s hogy a földnek Bogdánia nevezete is ezektől kölcsönöztetett.

c) Ezen névjátéknak egy másik variatiójáról értesít Sulzer, bizonyos Jatzko nevü ruthén eredetü, már előbb ott lakott férfit említve, kivel Dragos története érintkezésben volt volna (Geschichte des transalpinischen Daciens, II. köt. 127. l.).

Egyébiránt igen helyes itt ugyan Sulzernek e megjegyzése: „Man kann hieraus ersehen, wie gerne die Walachen ihre Unwissenheit unter dem Namen Johann, zumal unter dessen Minderungswörtchen Hänschen, Jossi, Jatzko u. dgl. verstecken“ (U. o. 128. l.). Ezen elbeszélések talán nem is egyéb, mint a János pap (presbyter Johannes) ázsiai birodalmáróli híres középkori mondának egyik utóhangja.

1359-be helyezi [1]). Ugyanazon évet fogadja el Engel is [2]); Konstantin kapitány havasalföldi historikus pedig 6866, vagyis 1358-ban állapodik meg. [3])

Egyébiránt nem szabad elfelejtenünk, hogy nem Dra-

d) A legvastagabb történeti absurdumok közé tartozik Kantemir azon állítása, hogy azon „Joannes Blachus," kiről Nicetas Choniata byzanti író történetében sokat olvasunk, s ki „Kalejohannes" nevezete alatt 1197—1206. Bolgárországban uralkodott, azon Bogdánnak atyja volt, ki a XIV. század közepe táján a máramarosi oláhokat Moldvába vezette (Beschreibung der Moldau. Frankf. és Lipcse 1771. 102. l.).

Ilynemű hibáknak hosszu sorát lehetne itt még összeállítani. E helyett legyen elég a magyar olvasót általában arra figyelmeztetnem, hogy a Dunafejedelemségek régiebb történetében s különösen, midőn azoknak a magyar koronához̄i viszonya van szóban, a specificus román történeti felfogást túl ne becsüljék; mert igen sok van abban, mi nem egyéb, mint valóságos „fable convenue."

De más részről nem tagadható, hogy magyar iróknál is e tekintetben igen könnyelmű combinatiókat találunk. P. o. Balajthy József azt mondja: „Nagy Lajos király Munkácsot (?) a Bereg (?), Ugocsa (?) és Máramaros vármegyékbe letelepedett oláhok ekkori fejedelmének (?) Bogdánnak és annak fiának Drágosnak adta. — — — Azonban ezek az oláh fejedelmek, t. i. Bogdán és Drágos, nem tudni mi okon, 1359. Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyékből oláhjaikkal együtt fölkerekedvén Moldvába költöztek által, és *Munkácsot 300 falukkal* üressen hagyták. — — Lajos király tehát a pusztán hagyott földet Munkácscsal s a 300 üressen maradt falukkal — — — Koriatovits Tódornak adta." (Munkács leirása, Debrecen 1836. 19. l.) A történetbuvár, — sőt az egyszerü történetkedvelő, ki csak kevessé jártas Magyarország történetének kritikai apparatusában, csakugyan nem tudja, mit mondjon ilyen, minden kútfői alap nélküli handabandához? A 300-as szám itt szintoly boldogtalan helyen áll, mint azon moldvai historicusok (!) elbeszélésében, kik szerint Dragusnak, midőn Moldva földére lépett, kisérete 300 oláh vadászból állt (p. o. Kantemir u. o. 34. l.). A 300-as számnak még egy harmadik szereplését találjuk Mészáros Károly munkájában „A magyarországi oroszok történetéről" (Pest, 1850. 83. l.) t. i. hogy Bogdán Drágos kivándorlása után *Mármarosban* mintegy 300 helység maradott üresen, melyeket Koriathovics Tódor oroszaival népesített.

[1]) Chronika Romanilor, I. köt. (Jasszi 1858.) 324. l.

[2]) Geschichte der Moldau und Walachei, II. köt. 105. l.

[3]) Laureani és Balcsesku: Magazinu istoriku pentru Dacia, I. köt. (Bukurest 1845.) 98. l.

gos, hanem Bogdán, kit Drágos atyjának szokták tekinteni, volt ezen kivándorlásnak tulajdonképi vezetője. Ezt nem csak Küküllői János, hanem Lajos király, Máramaros viszonyaira vonatkozó 1365-ki oklevelében, határozottan tanusítja, midőn „infidelitatem et notam *Bogdan vajvodae*, *ejusque filiorum*, qui terram Regis Moldavanam occupantes" stb említi [1]. Úgy látszik tehát, hogy elvonatkozva Dlugossnak már fen említett és Engel által is kitüntetett anachronismusától, a máramarosi kivándorlás korát 1359. előtt kell keresnünk. Lajos király t. i. 1359. már a „restauratio terrae nostrae Moldavanae"-ről mint befejezett tényről szól. S követve Engelnek egy másik, ezen eseményt illető, és az 1354—1359 közti évekre általán mutató [2]) korszámítását, hajlandó vagyok, az 1350—1354-ki éveket, vagy legfelebb az 1354-ki esztendőt, tehát minden esetre a XIV. század közepe táját e tekintetben elfogadni. Azaki G., moldvai historikus, ki 1842. Jászvásárhelyt Moldva történetének igen jó chronologiai tábláját tette közzé, a kivándorlás vezérét szintén nem Dragos, hanem annak atyja Bogdán személyében találja, s az eseményt 1350-re teszi [3]).

2) Azon okot, mely Bogdánt a kivándorlásra bírta, a meglévő kútfői tudósítások combinatiójából elég tisztán határozhatjuk meg. E tekintetben Küküllői János fen idézett helyén kivül, Nagy Lajosnak 1365-ki okmánya fontos, melylyel Balk és Drág nevü máramarosi oláhokat és a híres Drágfi-család alapítóit több máramarosi jószágokkal megadományozza, és mely közvetlenül a moldvai kivándorlásra vonatkozik. Kár, hogy ezen okmánynak teljes szövegét mindeddig még nem ismerjük. Amint látszik, a dolog lényegét tartalmazó kivonat, melyet Fejér György Jankowich Miklós Analektáiból adott [4]), értesít arról :

„Quod Balk filius Saaz Moldavus, wayvoda Maramarusiensis adhuc in terra Moldavana Regi fideliter adhaeserit,

---

[1]) Fejér, Cod. Dipl. IX. köt. 3. r. 469. l.

[2]) Id. munk. 107. l.

[3]) Tablo chronologik de istoria veke si noua a moldavici. Jassi 1842.

[4]) Cod. Dipl. IX. k. 3. r. 469. l.

ibique complura vulnera, amissis servitoribus suis pro Rege sustinendo, terrasque proprias et jura ibidem relinquendo Regem in Hungariam secutus fuerit;" — miért is a király „ipsi Balgh et per eum Drag, Dragomer et Stephano, fratribus uterinis possessionem Kunya vocatam, cum appertinentiis Jood, Bacskou, Keetvisou, Moyze, Bors, Keettzerste in Comitatu Marmaros existen., quae per infidelitatem et notam Bogdan wajvodae, ejusque filiorum, qui terram Regis Moldavanam occupantes, clandestine in contumeliam Regis moliuntur conservare."

Ha ezen adatot Küküllői János tudósításával és az események általános menetével egybe vetjük, azt látjuk, hogy a XIV. század közepe táján Máramaros oláh lakosai közt nevezetes társadalmi mozgalom létezett, mely őket, a mint látszik, csak akkor általok feltalált termékenyebb és szerencsésb fekvésű moldvai földre kivándorolni annál könnyebben bírhatta, minthogy a pásztorélet, melyet, valamint őseik még a Balkán hegyeken, úgy ők akkor is követtek, ilynemű vándorlásokkal és a lakhely gyakrabbi változtatásával szokott járni.

S így Bogdán vajda vezérlete alatt, kinek ezen okmányban említett birtokai Máramaros déli bércei közt a Viso és Iza folyók mentében feküdtek, titkon és a király tudta és engedelme nélkül nagyobb számmal távoztak el; minek folytán hűtlenség büntetése alá esvén, magyarországi birtokuk a koronára szállt. Egyébiránt kivándorlásuk mind több és több máramarosi lakosokat maga után vonván, a király, hogy ennek gátat vessen, utánok sietett, s fegyveres erővel akarta őket visszajövetelre kényszeríteni, de azoknak csak egy részével érvén célt, végre abban nyugodott meg, hogy a többiek új lakhelyeit, melyek mint a régi Kúnország (Regnum Cumaniae) egyik vidéke a magyar koronának voltak földe, nekik birtokúl engedte át azon feltétel mellett, miszerint vajdáikat szabadon választhassák, kik mindazonáltal „se esse vasallos Regis Hungariae profitentur; ad homagium praestandum obligantur cum censu persolvere consueto."

S most tekintsük meg közelebb Máramarosnak Nagy Lajos király alatti történeti kifejlődését.

1) 1346. julius 12-kén (feria 3-a prox. ante festum B. Margarethae virg. et mart.) az egri káptalan bizonyságot tesz: „Quod dominus Benedictus, Rector ecclesiae de Zygeth, domini Nicolai episcopi Agriensis Vicarius in Maramarosia, districtu scilicet Dioecesis et jurisdictionis praedictae Ecclesiae Agriensis; una cum domino Georgio Rectore ecclesiae de Vysk ejusdem districtus"; ki „temeritate ductus et etiam per metum coactus Episcopum Transilvanum in eundem districtum potentialiter absque omni juris ordine intrantem et in eodem discurrentem, Pontificalia officia violenter, de facto exercentem" törvényesnek elismerte stb.; vétkét átlátván, fogadta hit alatt, hogy „a modo et deinceps ipsi domino nostro Episcopo tanquam vero et legitimo suo dioecesano debitam obedientiam, debitaeque devotionis reverentiam, totiusque fidelitatis constantiam observabit, nec Episcopo Transilvano aut alicui alteri Praelato adhaerebit palam vel occulte, directe vel etiam indirecte" stb. (Batthyány, Leges Eccl. III. k. 179. l.; Fejér, Cod. Dipl. IX. k. 1. r. 426. l.).

2) 1349. „Magister Andreas Comes Siculorum, Brassoviensis, Szathmariensis et *Marmarusiensis*" (Fejér u. o. 734. és 735. ll.), Apor László erdélyi vajdának fia, és később szintén erdélyi vajda. Havasalföld és a tatárok elleni háborúkban kitüntette magát (Benkő, Transsilvania, I. köt. Bécs, 1778. 175. l.). Máramarosra nézve érdekes, miszerint az 1349-ki címében említett vidékek Magyarország keletén folytonos határvonalt képeztek.

3) 1352. XII. Kal. Martii. Lajos király Károly atyjának Visk, Huszt, Técső és Hosszumező máramarosi városok számára 1329-ki privilegiumát megerősítvén, azt Sziget városra is kiterjeszti ezen szavakkal:

„Ceterum ad humilem et devotam supplicacionem discreti viri Benedicti plebani ecclesie Sancti Emerici confessoris de Ziget vice et nominibus vniuersorum populorum seu jobagionum nostrorum de eadem Celsitudini nostrae porrectam pro vtili commodo et statu pacifico ipsorum populorum

et jobagionum nostrorum de Ziget, pro eo maxime, quia predicta villa nostra Ziget vocata memoratis villis nostris Visk, Huszt, Tetseö et Hossumezeu nuncupatis vicina et contigna fore dignoscitur, de benignitate Regia demandamus firmiter et committimus, ut iidem suprascriptis libertatibus eo modo, sicut populi et hospites prenominatarum villarum nostrarum potiuntur et fruuntur, cum iisdem vnanimiter et conformiter sine variacione aliquali perpetuo gratulentur." (Simonchicz, Noctium Marmaticarum Vigiliae II. köt. 200. l.)

4) 1360. XIII. Calendas Aprilis. Lajos király „multimodis fidelitatibus et fidelium obsequiorum praeclaris meritis Dragus filii Gyulae fidelis Olahi nostri de Marmarussio in memoriam nostrae Celsitudinis reductis, quae servicia in plerisque nostris negotiis et expeditionibus sibi commissis et confisis, specialiter autem *in restauratione terrae nostrae Moldavanae* plures Olachos rebellantes a via debitae fidelitatis deviantes juxta suam industriosam virtutem ad constantem fidelitatem Regiae Coronae observandam vigili cura et indefessa sollicitudine reducendo nostrae exhibuisse et impendisse cognovimus Majestati," — — „quasdam *villas nostras Olachales* Zalatina, Harpatokfalva, Kopácsfalva, Deszefalva, Hernershaza et Sugatagfalva vocatas in Marmarusia existentes cum omnibus earum fructuositatibus, proventibus nostris quinquagesimalibus, collectis, debitis et aliis utilitatibus universis *novae nostrae donationis titulo* dedimus, donavimus et contulimus praefato Dragus, et per eum Gyulae et Lad. filiis suis eorumque heredibus et posteritatibus quibuslibet jure perpetuo stb.; volentes et Regia authoritate committentes, ut dictus Dragus et filii sui, ipsorumque heredes cum dictis villis ipsorum omni eo jure, nobilitatis titulo, quo ceteri veri, primi et naturales Regni nostri nobiles sub vexillo Regie exercituantes uti dinoscuntur, perpetuis temporibus gaudeant et fruantur." (Fejér, Cod. Dipl. IX. köt. 3. r. 159. l.)

5) 1360. Engel úgy tartja, hogy ezen esztendőben Koriatovics Tivadar máramarosi herceg (Herzog der Marmarosch) volt volna (Geschichte der Moldau und Walachei, II. köt. 105. l.). Egyébiránt ha nincs is szándokunk Koriatovics Tivadar története ellen általában gf. Batthyány Ignác okos-

kodásával fellépni (Leges Ecclesiasticae I. köt. 514. l. c) jegyz.); úgy látszik még is, hogy elégséges kútfői alap nélkül róla mit sem szabad állítanunk. Arról pedig, hogy hatalma Máramarosra is kiterjedt volna, hiteles kútfői tudósításunk nincs.

6) 1363. Ezen esztendőben, mint a paulinusok évkönyvei tudósítanak, Nagy Lajos király „ordini nostro (Sancti Pauli primi eremitae) monasterium de Maramaros appellatum non tantum aedificavit, sed praeter alia molendino Regio dotavit; uti id ipsum Capitulum Budense scripto publico, insertis etiam Ludovici litteris, consignavit de anno 1385, in quibus legitur praefatus Rex prohibuisse, ne ullus tam supra quam infra aliud molendinum in praejudicium nostri extrueret. Cujus vestigiis insistens filia Maria Regina speciali privilegio edito 1389. dedit in mandatis, ut omnes incolae intra finitimos loci illius terminos consistentes non alio, quam ad dictum monasterii molendinum sua frumenta deportarent; quod successive confirmavit Sigismundus Rex et Imperator in anno 1421." (Fragmen panis corvi protseremitici. Bécs 1663. 138. l.; Orosz Ferenc, Synopsis annalium Ordinis S. Pauli primi eremitae. Sopron 1747. 378. l.).

7) 1365. Dat. Budae IV. Nonas Februarii. Lajos király adománylevele, mely által Balk máramarosi vajdát Saaz (Szász?) fiát, és annak testvéreit Bogdán vajda hűtlenségének folytán a koronára szállt több jószágokkal megadományozza (lásd fenebb). A jószágok Máramaros déli bércein a Visó és Iza folyók mentében, hol egyedül oláhok laknak ma is, feküdtek. Ezen Balk a híres Drágfi-családnak volt alapítója.

8) 1365. Dat. III. Kalend. Decembris. Lajos király pecsétje a boszniai hadjárat alkalmával (in partibus Uzurae) elveszvén, a király a máramarosi városok szabadságát megerősítő 1352-ki privilegiumát Verbőcy II. 14. értelmében új pecsétje alatt ismét megerősíti.

9) 1366. Dat. XII. Kalend. Julii. Szirmay Miklós, István vajdának fia (Nicolaus filius quondam Stephani vajvodae), ki 1352. már ugocsai főispánná volt kinevezve (Szirmay, Notitia Comitatus Ugocsiensis, 32. l.), mint „Siculorum et Zath-

mariensis, *Maramarusiensis* et de Ugocha Comes." (Fejér, Cod. Dipl. IX. k. 3. r. 560. l.). Később volt erdélyi vajda. Wagner ezen Miklóst hibásan a Drágfi-család alapítójának tartja (Collectanea geneal. hist. III. dec. 24. l.). V. ö. róla Küküllői János tudósitását (Turócinál III. k. 38. fej.).

10) 1378. Különös figyelmet érdemel Lajos király eddig kiadatlan következő parancsa:

„Ludouicus etc. fidelibus suis Balk vayuode et Dragh comitibus Maramarosiensibus et Zathmariensibus salutem et graciam. Nos ex tenore litterarum Conuentus Ecclesie de Lelez super facto cuiusdam particule terre inter Ladislaum et Ladomerium filios Petri de Kriua ab vna, et vos parte ab altera litigiose inter possessionem ipsorum Petri de Criua predictam (ma Nagy- és Kis-Kirva) et possessionem vestram Tarazkus (Taracköz) appellatam adjacentis nobis rescripcionalium comperimus euidenter, vt ipsa particula terre litigiose ad ipsam possessionem Criua rite et legittime ab antiquo cum quibusuis suis vtilitatibus et pertinenciis pertinuisset, prout eadem iuxta continenciam priuilegii Capituli Ecclesie Agriensis metalis foret limitata. Ideo nobis et Regni nostri Prelatis et Baronibus visum fuit, vt ipsa terre litigiose particula predictis filiis Petri iuxta continenciam predicti metalis priuilegii dicti Capituli Agriensis statui debeat contradiccione vestra non obstante. Quocirca fidelitati vestre firmiter precipimus et districte, quatenus predictam terre litigiose particulam cum quibusuis suis vtilitatibus juxta continenciam predicti metalis priuilegii sepe dicti Capituli Agriensis dictis filiis Petri pacifice et libere remittatis. Si autem aliqua litteralia instrumenta in facto premisse particule terre litigiose habetis confecta, tunc eadem in termino per hominem nostrum et testimonium Conuentus de Lelez vobis legitime assignando in speciali nostra presencia exhibere debeatis, quibus visis facere valeamus quid juris sit in premissis. Presentes autem post lecturam reddi jubemus presentanti. Datum in Vissegrad feria tercia proxima post festum Beati Martini confessoris anno Domini M-° CCC-° septuagesimo octauo." (Eredetije létezik a leleszi konvent levéltárában. V. ö. Szirmay, Not. Com. Ugoch., 143. l.; Fejér, Cod. Dipl. IX. k. 4. r. 566. l.)

Látjuk ezen okmányból, mikép Balk és Drág testvérek, a Drágfi-család alapítóinak birtoka, ezen időben már a Tisza jobb partjára is terjeszkedett vala, hol Taracközt Hosszumező szomszédságában oly vidéken birták, melyet oláhok már nem laknak. Látjuk egyszersmind, hogy Máramarosnak akkor időben saját hiteles helye már nem volt, s hogy az ottani birtokviszonyokban a XIV. század kezdetén az egri káptalan, később pedig a leleszi konvent járt el. Egyébiránt az okmány szövege azt látszik mutatni, hogy azon vidék társadalmi élete rendezett közigazgatási és törvénykezési formák közt még akkor meg nem alakúlt.

11) 1381. Balk vajda (de Zarazbereg) máramarosi, annak öcscse Drág szatmári főispánok és azoknak testvére Oláh János a király és a leleszi konvent által tanúkat vallatnak János és László Bolchui Jakab fiai ellen, kik az ő rétöket Bécs helységnek határán elfoglalták. (Szirmay, Szatmár vármegye, I. rész 95. l.)

Az első Drág-fiaknak tehát ezen esztendőben Szatmár megyének alsó részén az ú. n. Szamosközben volt birtoka.

12) Simonchicz Ince Lajos királynak egy máramarosi oláh kenézségre vonatkozó adományát közli :

„Ludouicus etc. Celsitudo Regia solet sibi subjectos ad gradum provehere altiorem qui sibi serviverunt. Proinde recordatis servitiorum preclaris meritis Bud, Sandor, Opressa, Joannis, Dragomer et Bajla (filiorum?) Laoczoi fidelium olahorum nostrorum de terra Maramarosiensi — — — cuiusdam possessionis nostre Olah Uzon vocate in dicta terra Maramaros, quem kenezatus generis eorum dictus Jepe aliter Olahus tenuisse censetur, donamus. Datum etc. (Noctium Marmaticarum Vigiliae, kézirat, I. köt. 18. l.)

Simonchicz az okmány keltét ugyan nem jegyezte fél; de igen hihető, hogy a moldvai kivándorlástól nem esik messze, s hogy az adományozott kenézség a király iránt ezen alkalommal tanusított hűségnek volt jutalma. Uzon nevű helységét a mai Máramarosban nem találtam.

III. *Máramaros Nagy Lajos király uralkodása után.*

Máramaros politikai és társadalmi kifejlődése Nagy Lajos király alatt nyert határozott formákat és biztos rendet. A felhozott kútfői adatok egyszersmind e tekintetben minden irányban már nevezetes haladást is bizonyítanak. Hátra van tehát, hogy a későbbi időre nézve a viszonyok megerősödését mutató adatokat egybeállítsam; s névszerint a föld megyévé alakulásának teljes béfejezésére, s az ottani birtokviszonyok, nemesség, városi élet, népség és sóbányászat történetére vonatkozó néhány érdekesb okmányt közöljek.

A) Máramaros mint tökéletesen rendezett vármegye

A legrégibb kútfői adat, mely Máramarosról mint tökéletesen szervezett megyéről tudósít, Perényi Péter főispánnak egy 1408-ki ítélete, melyet ő „in congregatione nostra generali universitati nobilium Comitatus Marmarosiensis feria sexta proxima post festum Purificationis Beatae Mariae Virginis prope oppidum Szigeth celebrata" hozott.

T. i. Zsigmond király elrendelte, hogy ezen gyűlésben „cunctorum nobilium et aliorum possessionatorum hominum universa litteralia instrumenta et qualibet possessionaria munimenta" megvizsgáltassanak; minek folytán „Lachk et Dragus de Bortzanfalva praesente magistro Georgio de Bokod, notario et procuratore dicti domini nostri Regis per ipsum dominum nostrum Regem ad dictam instrumentalem revisionem specialiter deputato" Szurdok, másképp Borcánfalva nevű birtokukra nézve magokat igazolván, Perényi Péter következő ítéletet hoz: „Quia dicta possessio Zurdok alio nomine Borzanfalva nuncupata per dominum Carolum Regem condam Stanislao (Kynezio filio Zeu) et suis posteritatibus (more et lege nobilium Regni) in perpetuum data et collata; ac tandem eisdem Lachk et Dragus nemine contradictore apparente statuta fuisse ex praemissis litteris evidenter adinveniebatur; pro eo nobilium juratorumque assessorum nobiscum assedentium inducti consilio praematuro possessionem memoratam dictis Lachk et Dragus, eorumque posteritatibus universis

relinquimus et committimus in perpetuum possidere, tenere pariter et habere salvis juribus alienis." (Fejér, Cod. Dipl. X. k. 4. r. 707. l.)

Nem kevésbbé érdekes Zsigmond király korából a következő, nem csak Máramaros megyei szervezését, hanem a megye nemességének nagy részét névszerint is előttünk feltüntető okmány.

„Sigismundus stb. fidelibus nostris Comiti vel Vice-Comiti et Judicibus Nobilium Comitatus Maramarosiensis salutem et graciam. In persona Mykle de Sugathagh Nobis ac Prelatis et Baronibus nostris expositum extitit graui cum querela: Quomodo Georgius Nemes, Iwanka filius Dragmer, Michael Wlad et Dan de Gyulafalva die dominico proximo post festum Beati Michaelis Archangeli proxime preteritum, quandam possessionem prefati Mikle Herneczfalwa vocatam in dicto Comitatu Maramarosiensi existentem ipsum Mikle omnis juris titulo concernentem a manibus ejusdem Mykle minus juste et indebite occupasset et occupatam detineret eciam de presenti eundem Mykle de dominio ipsius excludendo potencia mediante in juris prejudicium et dampnum valde magnum, unde supplicatum extitit Nobis dictisque Prelatis et Baronibus nostris pro parte prefati Mykle de Swgathlak, vt sibi circa premissa de remedio prouidere dignaremur oportuno. Et quia Nos neminem regnicolarum nostrorum suis juribus indebite destitui volumus seu priuari; igitur fidelitati vestre firmiter precipiendo mandamus, quatenus habita presencium noticia vniuersis vicinis et commetaneis prefate possessionis Hernechfalwa ceterisque nobilibus comprouincialibus annotati Comitatus Maramarosiensis, quibus decet et licet ad unum certum et breuem terminum sedis vestre judiciarie in eandem sedem vestri in presenciam conuocatis; si ab eisdem ad fidem ipsorum Deo debitam fidelitatemque nostro Regio Dyadematí obseruandam tacto Dominicae Crucis signo per eos coram vobis ac Thoma Litterato vel Sandrino de Zaponcha, aut Petro Gerhes, sin Dach Feyer de Zarazou, siue Negre . . . . anch Dragh de Zlathina aliis absentibus homine nostro Regio, et testimonio Conuentus de Lelez, quod per ipsum Conuentum ad id presencium serie transmitti jubemus, partibus —

— — predictis vel earum legittimis procuratoribus ante octo dies diei seu termini execucionis hujusmodi, inquisicionis et attestacionis partes inter predictas modo infrascripto fiende per vos modo premisso eisdem partibus prefigendi per unum ex vobis, scilicet Judicem nobilium in aliqua possessionum seu porcionum pessessionariarum earundem parcium illac legittime conuocatis et accersitis et presentibus prestandam, diligenter inquirendo, premissam possessionem annotati Mykle exponentis a manibus ejusdem tempore in predicto, cujus scilicet nondum annualis preteriisset reuolucio per prelibatos Georgium, Iwanka, Michaelem et Dan minus juste et indebite occupatam, ipsumque exponentem de dominyo ejusdem potencialiter exclusum fore comperieritis, extunc alio nostro mandato superinde non expectato, exclusis prius et ejectis prenominatis Georgio, Iwanka, Michaele et Dam de eadem possessione ipsum Mykle exponentem rursus et iterum in dominium ejusdem reintroducere, et eandem eidem restatuere, reintroductumque in eadem contra quoslibet illegitimos impetitores, et signanter antelatos Georgium, Iwanka, Michaelem et Dam protegere, tueri et manutenere debeatis Nostre Majestatis in persona et auctoritate Nostra presentibus vobis in hac parte attributa et justicia mediante. Quibus habitis idem homo noster presente dicto testimonio annotati Conuentus de Lelez euocet ipsos Georgium, Iwanka, Michaelem et Dam contra prelibatum Mykle nostram personalem in presenciam ad terminum competentem racionem de premissis redditurum efficacem, litis pendencia, si qua foret inter ipsos, non obseruata. Et post hec hujusmodi rescite veritatis premissorum ac restatucionis et euocacionis seriem cum propriis ac possessionum attestancium, euocatorumque nominibus, ut fuerit expediens, ac termino assignato per vos et dictum Conuentum eidem Nostre Personali Presencie fideliter rescribi volumus et mandamus, presentibus eciam perlectis reddi edicimus presentanti. Datum Bude feria quarta proxima ante festum Beate Margarethe virginis anno Domini millesimo quadringentesimo tricesimo septimo, Regnorum nostrorum anno Hungarie quinquagesimo primo, Romanorum vigesimo quarto' Bohemie decimo septimo."

Az ennek folytán történt eljárásról a lelesi konvent a királyhoz következő jelentést tett:

„Excellentissimo domino eorum, domino Sigismundo Dei gracia Romanorum Imperatori semper Augusto, ac Hungarie, Bohemie, Dalmacie, Croacie etc Regi Nicolaus Prepositus et Conuentus Ecclesie Sancte Crucis de Leles oraciones in Domino pro Vestra vita pariter et salute. Litteras Vestre Serenitatis preceptorias Comiti vel Vice-Comiti et Judicibus Nobilium Comitatus Maramorosiensis loquentes ex deliberacione Prelatorum et Baronum confectas honore et reuerencia, quibus decuit, recepimus in hec verba:

Sigismundus stb. (következik a királynak fentebbi parancsa).

Nos itaque juxta earundem continenciam vna cum prefato Thoma Literato de Zaponcza homine Vestre Majestatis vnum de nobis, videlicet fratrem Mathiam presbyterum ad videndum et audiendum seriem premissorum nostro pro testimonio transmisissemus fidedignum; tandem iidem exinde ad nos reuersi nobis vniformiter retulerunt: Quod primo feria tercia proxima post festum Beate Marie Magdalene proxime preteritum, ante scilicet octo dies diei seu termini execucionis infrascripte, Wanch de Zlathina per nos ex Judicibus Nobilium dicti Comitatus Maramorosiensis pretitulatos Georgium Nemes, Michaelem Wlad, Iwanka filium Dragemer et Daan de Gywlafalwa in porcionibus eorum possessionariis in eadem possessione Gywlafalwa vocata habitis ad sedem judiciariam ipsius Comitatus pro audienda attestacione infradicenda venire vel mittere legittime ammonuissent et accersissent; tandem ipsi, scilicet Vestre Serenitatis et noster homines feria tercia proxima post festum Beati Jacobi Apostoli similiter proxime elapsum, termino scilicet et die dicte sedis judiciarie jam fati Comitatus ad opidum Zygeth vocatum, locum videlicet ipsius sedis judiciarie ejusdem Comitatus Maramarosiensis accessissent, vbi ipsis, nec non Gregorio de Besenyewd Vice-Comite, ac Michaele de Wgla, et prefato Wanch de Zlatina, nec non Danch de Wanchykfalwa et Bankywan de Zarwazo Judicibus Nobilium prescripti Comitatus Maramarosiensis presentibus; item pretitulato Mykle de Swgathagh

tanquam actore similiter inibi adherente, annotatis autem Georgio Nemes, Iwanka filio Dragmer, Michaele Wlad et Dan de Gywlafalwa veluti in causam attractis consimiliter presentibus et illic adherentibus, prenominati Vice-Comes et Judices Nobilium vniuersos vicinos et commetaneos prefate possessionis Hernechfalwa, ceterosque nobiles comprouinciales annotati Comitatus, quibus scilicet decens et licitum fuisset inibi conuocatos et congregatos ad pretactam fidem eorum Deo debitam fidelitamque Vestre Celsitudini et Sacro Vestro Regio Dyademati obseruandam, tacto insuper Dominice Crucis signo per eosdem prestitam de omnibus premissis coram ipsis scilicet Vestre Majestatis et nostro hominibus requisitos habuissent; qui quidem vicini et commetanei nobilesque comprouinciales infra nominati per ipsos modo premisso requisiti de factis prescriptis modo subnotato attestati extitissent. Nomina vero vicinorum et commetaneorum nobiliumque comprouincialium attestancium et possessionum eorum sunt hec: Item Lewkle de Farkasrew, Nan de Zaponcza, Stephanus Bwth de Buthfalwa, Negon de eadem Bwtfalwa, Sandor filius Bwth de Waynak, et alter Sandor de Zaponcza, Thomas de Zarwazo, et Blasius de Bachanfalwa vicini et commetanei prefate possessionis Hernechfalwa; et Lucas de Wanchykfalwa vice commetanei ejusdem possessionis similiter ex scitu; item Pohameer de Weresmarth, Bogdan de Dolcha, Stan de Zlathina, Stephanus de Karachonfalwa, Johannes de dicta Dolcha, Iwasko de Barchanfalwa, alter Iwasko de Urmezew, Michael Pap de Feyereghaz, Johannes de Kezepsew Apsa et Penthele de Karachonfalwa nobiles comprouinciales sepedicti Comitatus Maramarosiensis conformiter ex scitu fassi fuissent: Quod jam fati Georgius Nemes, Iwanka filius Dragmer, Michael Wlad et Dan de Gywlafalwa in prescripto die Dominico proximo post festum Beati Michaelis Archangeli jam preteritum prescriptam possessionem prefati Mykle Hernechfalwa vocatam, ipsum Mykle pleno jure concernentem in prescripto Comitatu Maramarosiensi existentem et habitam a manibus ejusdem Mykle minus juste et indebite occupassent et occupatam detinerent eciam de presenti; eundem Mykle de dominio ipsius excludendo potentia

mediante in juris prejudicium dicti exponentis et dampnum valde magnum. Habitaque hujusmodi vicinorum et commetaneorum nobiliumque comprouincialium attestacione cumque pretitulati Vice-Comes et Judices Nobilium dicti Comitatus Maramarosiensis premissam possessionem Hernechfalwa juxta mandatum Vestre Majestatis pretitulato Mykle restatuere ac eundem in dominium ejusdem reintroducere voluissent; tunc antenotati Georgius Nemes, Iwanka filius Dragmer, Michael filius Wlad et Dan frater dicti Georgii Nemes dyabolico furore repleti vna cum Nan Pap de Gywlafalwa, Andrea filio Emerici de Remethe, Iwan Gosthalya, et Maneyla filio ejusdem Dragos de Nyres, et Alb sponso ejusdem Dragos et Michaele Chwchwrga de Feyerfalwa in ipsos manibus armatis et potenciariis irruendo dictas reintroduccionem et restatucionem modo premisso fieri debendam ipsos facere et perficere non permisissent. Hijs itaque habitis pretitulatus homo Vestre Magnitudinis dicto nostro testimonio presente feria quarta proxima ante festum Beati Bartholomei Apostoli similiter proxime preteritum annotatos Georgium, Iwanka, Michaelem et Dan de Gywlafalwa in porcionibus eorum possessionariis in eadem possessione Gywlafalwa vocata habitis contra memoratum Mykle de Swgathagh ad octauas festi Beati Michaelis Archangeli nunc venturi Vestre Sublimitatis Personalem euocassent in Presenciam racionem de premissis reddituros efficacem, litis pendencia, si qua foret inter ipsos non obstante. Datum sexto die diei euocacionis antedicte, anno Domini millesimo quadringentesimo tricesimo septimo prenotato."

(Palóczi László ország birájának 1451-ki idéző parancsából, melynek eredetije létezik a leleszi konvent levéltárában.)

Ezek szerint Máramaros Zsigmond uralkodása korában már tökéletesen rendezett vármegye lévén, a „Comes Maramarosiensis" hivatala is ezen időtől fogva teljes jelentőségét nyerte meg.

S itt nem volna érdek nélkül ezen időtől kezdve Máramarosnak Erdélylyeli egyesüléseig, a megyei főispánok és hivatalnokok sorát egybe állítani. De erre a szükséges kút-

fői adatok hiányoznak. Csak töredékül közölhetjük itt a következőket :

1362. „Magister Benedictus, filius Pauli, filii Heim, Comes Zathmariensis et Maromarusiensis.“ (Fejér, Cod. Dipl. IX. k. 3. r. 301. l.)

1378. Balk és Dragh főispánok. (Fejér, Cod. Dipl. IX. k. 5. r. 308. l.)

1392. Balk és Dragh főispánok. (Szirmay, Not. Comit. Ugoch, 34. l.)

1398. Drág és Balk főispánok. (Fejér, Cod. Dipl. X. k. 2. r. 628. l.)

1408. Perényi Péter főispán (Fejér u. o. X. k. 4. r. 687. és 707. l.).

1413. Valk vagyis Balk vajda főispán(Simonchicz, Noct. Marmat. Vig. I. k. 43. l.).

1437. „Georgius de Besenyewd Vice-Comes ; Michael de Ugla, Wanch de Zlatina, Danch de Wanchikfalva et Bankywan de Zarwazo Judices nobilium“ (lásd a fentebbi okmányt).

1445. „Kenderes de Malomvize“ főispán (Simonchicz, I. k. 20. és 45. l.).

1470. Perényi Gábor főispán (Szirmay, Not.Com. Ugoch. 35. l.).

1472. „Joannes deHorvát“ főispán. (Simonchicz, I. k. 46. l.)

1486. Pogány Zsigmond főispán (Simonchicz, I. k. 47. l.).

1490. Horváth János, azon nevű főispánnak fia, alispán (Simonchicz, I. k. 46. l.).

1504. Buttkai Péter főispán (Simonchicz, I. k. 49. l.).

1512. Perényi Gábor főispán (Szirmay, Not. Comit. Ugoch. 35. l.).

1529. Nádasdi Tamás főispán (Kovachich, Script. Minor. I. k. 133. l.).

1531. Gritti Lajos, Zapolyai János által kinevezett főispán.

1541. Majláth István, I. Ferdinánd által kinevezett főispán.

A mi már magát a megye életét és közigazgatását illeti, szabadjon erre nézve is még néhány adatot felhoznom.

A főispáni hivatalhoz legközelebbi viszonyban állt a huszti kapitányság és a sóaknák főigazgatása (Comitatus Camerarum salis Maramarosiensium); söt némileg a máramarosi oláhság feletti vajdaság is; anélkül mindazáltal, hogy ezen viszonyt a XIV. és XV. századra nézve kútföileg meg lehetne határozni. Mit e tekintetben Simonchicz Ince mond, hypothesisnél és conjecturánál nem több. Annyi bizonyos, hogy a Drágfi-család azon tagjai, kik a XIV. században és a XV-nek kezdetén a máramarosi föispánságot és más fényes országos hivatalokat viseltek, gyakran „vajda" címmel is neveztetnek; s hogy azon Bogdán, ki a Moldvába általtelepedő oláhokat vezette, szintezen címmel említtetik; mi tehát a máramarosi oláhok közt létező ily címü főnökségre mutatni látszik. De a megyei szervezésnek teljes életbelépésével ezen cím lassanként eltünik. Perényi Gábort, kit 1512-ben föispánnak találtunk, II. Ulászló király 1515. „Comes Camerarum nostrarum Marmarosiensium"-nak címezi [1], I. Ferdinánd pedig Mailáth István erdélyi vajdának 1541. inscribálja „arcem nostram Huszth cum pertinentiis, nec non honore Comitatus et Cameras salium nostrorum Maramarusiensium, una cum universis cameris filialibus intra ambitum Regni nostri Hungariae ubilibet existentibus" stb. [2]; s így Zapolyai János is, midőn dat. „Budae in festo Beati Stephani protomartyris" Gritti Lajost máramarosi föispánnak nevezi ki, a következő szavakkal él : „Eidem domino Ludovico Gritti heredibusque et posteritatibus suis universis Comitatum Maramorusiensem cum omnibus arcibus, civitatibus, oppidis et villis earumque utilitatibus universis, una cum cameris salium, proventibusque earundem, dandum duximus et conferendum" stb.

Egyébiránt mindezeket azon általános formulával hasonlítván össze, mely mellett akkor a föispáni kinevezések történtek [3]; s tekintetbe vévén, hogy Dralepszkai Horváth János, ki csak 1472-ben találtatik máramarosi föispánnak,

---

[1]) Simonchicz, Noct. Marmat. Vigiliae. I. k. 50. l.

[2]) Schmidt F. A., Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze von Ungarn stb. I. köt. Bécs 1834. 145. l.

[3]) Lásd Kovachich, Formulae solennes styli. Pesten 1799. 532. l. 184. sz. a.

már 1442. huszti kapitány volt [1]); hogy I. Ferdinánd dat. Bécs martius 21-kén 1546. Broderich Mátyáshoz „praefecto arcis nostrae Huzth et Comiti Camerarum salium nostrarum Maromarusiensium" parancsot küld [2]); hogy végre szintén Ferdinánd 1550. aprilis 15-kén Szalay Benedeknek útasitást ád, kit egyedül „castellanus arcis Huszt"-nak nevez [3]); következtetnünk lehet, hogy mindezen hivatalok és hivatalos címek a tulajdonképi főispáni méltósággal csak külső és esetleges összefüggésben álltak.

B) Máramarosnak birtokviszonyai.

Ezekre nézve nagyobb részt eredeti okmányokból a következő adatokat hozhatjuk fel :

1) 1373. „Datum in Zyluas Warad 2-o die festi B. Laurentii martyris." Lajos király a leleszi konventhez : „Dicunt nobis magistri Balk, Drag et Johannes, filii quondam Szasz wayvodae aulae nostrae familiaris, quod ipsi in dominium quarumdam possessionum Kohnia vocatae et ad eam pertinentium, item Bochkan, Feyeregjhaz, Tarazo, Busztafalva vocatarum, in Comitatu Maramaros existentium, et per nos mediantibus aliis litteris datarum, legitime vellent introire" stb. Iktatási parancs, melynél királyi ember „magister Benedictus filius Lachk aulae nostrae juvenis." A beiktatás „3-o die B. Bartholomaei Apostoli" megtörtént, melynél a királyi ember és Miklós a konvent küldöttje Busztafalvára nézve „a parte Darmianhaza, possessionis scilicet Nicolai dicti Bothos cum fratre ejusdem Gyula" a következő határjárást tették : „Quod prius a parte orientali in uno campo sub duabus arboribus salicis erexissent duas metas terreas ; inde tendit supra eandem plagam orientalem servando, annectit rivulum Zeglenk, et transit per mediam ipsam sylvam, et ibi terminatur ; cujus silvae medietas a parte superiori praedicto Nicolao cum fratre suo deputatur ; residua medietate ejusdem dicto Balk et fratribus suis remanente." (Fejér, Cod. Dipl. IX. k. 4. r. 528. l.)

---

[1]) Simonchicz, Nóc. Marmat. Vigiliae. II. k. 94. l.
[2]) Schmidt, Chron.-syst. Bergges. Sammlung. I. k. 164. l.
[3]) Simonchicz. II. k. 91. l.

2) 1378. „Balk et Dragh Comites de Maramaros particulam terrae litigiosae Ladislai et Ladomerii filiorum Petri de Kirwa ad castrum Nyalab occupant"; — és „particulam terrae litigiosae intra possessiones Kirwa et Taraczkeuz ad castrum Nyalab occupatam Ladislao et Lodomerio filiis Petri de Kirwa mandato Regio restituere jubentur." (Szirmay, Notitia Comit. Ugocha 143. és 145. l.)

3) 1387. „Datum Budae in festo B. Catherinae virginis et martyris." Zsigmond király „attendentes puram fidelitatem et sinceram constantiam nobilis viri Iwan, filii Dragumerii, filii scilicet sororis uterinae magnificorum virorum Balk et Drag wayuodae, inter ceteros honores Comitum Siculorum" stb. quasdam duas possessiones nostras Isaa (Iza), nec non Also Vapsa (Alsó-Apsa) nuncupatas in pertinentiis castri nostri Huszt et in Comitatu Maromorosiensi existentes, eximentes easdem et sequestrantes a proprietate dicti castri nostri cum omnibus earum utilitatibus stb. de beneplacita voluntate Serenissimae Principis dominae Mariae conthoralis nostrae percarae stb. de manibus nostris Regiis novae nostrae titulo donationis damus, donamus et conferimus perpetuo et irrevocabiliter possidendas" stb. (Fejér, Cod. Dipl. X. k. 1. r. 371. l.)

4) 1390. „Datum Budae sabbato proximo ante festum Beatorum Philippi et Jacobi Apostolorum." Mária királyné a leleszi konventhez: „Cum nos possessionem nostram Wysk appellatam in Comitatu Maromorosiensi habitam ad castrum nostrum Huzth vocatum spectantem fidelibus nostris magistris Balk woyuode, nec non Drag Comiti Siculorum nostrorum et Johanni Olaho fratri ipsorum vterino tum in cambium possessionis eorum Torbag vocate, tum eciam pro eorum fidelibus serviciis contulerimus, ipsosque in dominium ejusdem legitime statui facere intendamus" stb. A beiktatás megrendeltetik, melynél „Bartholomaeus vel Stephanus de Darouch" vagy „Laurencius filius Abrae de Gyakfalua" királyi ember legyen. Ellenmondás nem történt. (Eredetije a leleszi konvent levéltárában.)

5) 1390. „Datum Budae feria 6. proxima post festum B. Georgii martiris." Zsigmond király a leleszi konventhez:

„Dicitur nobis in persona Pauli dicti Nagh de Baranya, quomodo ipse in dominium possessionis Baranya vocate in Comitatu Marmarusiensi apud manus suas . . . juris tramite pertinentis legitime vellet introire.“ Iktatási parancs, melyben királyi embernek kineveztetik „Bartholomeus de Darouch vel Stephanus frater suus de eadem, Gregorius de Egres, seu Laurencius filius Abraham de Jobfalwa.“ (Eredetije u. o.)

6) 1390. „Datum Waradini 3-o die festi B. Dorothee virginis.“ Zsigmond király a leleszi konventhez : „Cum nos quasdam possessiones Iza, Also Apsa, Rowna et Felsö Rowna appellatas in Comitatu Maromorosiensi existentes, et alia quelibet jura possessionaria, que quondam Johannis filii Dragomer, hominis vt dicitur absque heredibus sexus masculini ab hac luce decedentis prefuissent; ab hocque juxta approbatissimam Regni nostri legem deuolute seu deuoluta extitissent manibus nostris Regiis, viris magnificis Balk, Draagh et Johanni Comitibus nostris Siculorum per alias litteras nostras exinde confectas noue nostre titulo donacionis perpetuo contulerimus“ stb. Iktatási parancs, melynél királyi ember „Stephanus vel Bartholomeus aut Thomas de Darouch.“ Ellenmondás nem történt. (Eredetije u. o.)

7) 1392. „Datum in descensu nostro campestri prope . . . . proxima ante festum B. Laurencii martiris.“ Zsigmond király a leleszi konventhez: „Cum nos per alias litteras nostras villas nostras liberas Huzth et Zigeth vocatas in Comitatu Maramarusiensi situatas fidelibus nostris dilectis magnificis viris dominis Balk et Dragk vajuodis pro ipsorum seruiciis noue donacionis titulo perpetuo contulerimus, in ipsasque eosdem statui facere velimus lege et consuetudine Regni nostri requirente stb.“ Iktatási parancs, melynél királyi ember legyen „Laurencius de Bathar, vel Gregorius filius Ladislai de Egrus.“ (Eredetije u. o.)

8) 1402. „Datum in Vissegrad 4-o die festi B. Ambrosii confessoris.“ „Detricus Bubek de Pelseucz Regni Ungarie Palatinus“ a leleszi konventhez : „Dicitur nobis in personis Demetrii et Alexandri filiorum Balk vayuode, Sandrini et Georgii filiorum magistri Draag, et Ladislai filii Johannis Volachij de Maramoros; quod quedam possessiones et alpine

Sanaph, Kweslygeth, Mothyar, Kanch, Krazna, Zydo, Apsahavasa, Fekethehauasa, Kethekoso, Moyseshauasa, Stolhauasa, Petroocz, Keweshauasa, Vysohauasa, Fermoz alio nomine Zephauas; item Buthfalua, Vynces, Also Rona, Ganyafalua, Barkfalua, Feyrfalua, Vglyahauasa et Vglya vocata in Comitatu Maramorusiensi habite eosdem titulo donacionis Regie concernentes apud manus eorundem pacifice habite legitima statucione indigerent" stb. Iktatási parancs, melyben királyi embernek kijelöltetnek „Nicolaus vel Simon filii Jacobi de Zenthkiral, Georgius de Kezege, Jacobus filius Georgii de Gewdyuhaza, Bartholomeus vel Dyonisius filii Georgii dicti Fogas de Hetheni." (Eredetije u. o.)

9) 1408. „Datum quinto decimo die feriae quartae proximae post festum BB. Tiburtii et Valeriani martirum." A leleszi konvent bizonyságot tesz, „Lachk et Dragus (de Borczanfalwa) in dominium possessionis Surdok, alio nomine Barczanfalwa vocatae per Regium et Conventus homines ad Regium litteratorium mandatum transmissos praesentibus viciniis et commetaneis ejusdem in praedicta feria quarta ante festum Beatorum Tiburtii et Valeriani martyrum statutos fuisse." (Fejér, Cod. Dipl. X. k. 4. r. 709. l.)

10) 1411. „Datum Cassouie in dominica Quasi modo geniti." Zsigmond király a leleszi konventhez: „Cum nos pro fidelibus serviciis Laurencii filii Luce de Baranya; nec non Johannis, Egidii et Stephani fratrum suorum de eadem possessionem Baranya vocatam in Comitatu Maramarosiensi habitam, in cujus pacifico dominio ipsi a dudum fuisse, et ad presens fore asseruntur" stb. Iktatási parancs. (Eredetije a leleszi konvent levéltárában.)

11) 1411. „Datum Cassouie feria 4-a proxima post dominicam Quasi modo geniti." Zsigmond király a leleszi konventhez: „Cum nos pro fidelibus servitiis fidelis nostri Stanislai de Dolha, eidem et per eum Johanni, Georgio et Bogdan fratribus suis carnalibus; item Georgio et Andree filiis quondam Joannis vayuode quasdam possessiones nostras Rozaulya, Sajo, Zurduk, Bathyz, Petrova, Leuygina, Ruzka Palanya, Kohnya vocatas in Comitatu Maramarusiensi apud manus ipsorum, ut fertur, habitas simul cum vniuersis earum vtilitatibus et per-

tinenciis pro descensu ipsorum nostro duntaxat beneplacito perdurante nostre donacionis titulo contulerimus" stb. Iktatási parancs, melyben királyi embernek kijelöltetnek : „Sandrinus de Lipse ; Mikle, Petrus vagy Danlio de Bedőhaz, Paulus de Kracsonfalwa.“ (Eredetije u. o.)

12) 1412. „Mandatum introductorium et statutorium pro nobili Petro de Bylke et domina Nesta vocata consorte ejus super portione keneziatus in possessione Henyche aliter Zelemezeő vocata.“ (A leleszi konvent lajstromából.)

13) 1413. Kelt Hosszumezőn. „Nos Nicolaus custos Zagrabiensis etc. Cum per Regium mandatum reformandis quibusdam terris litigiosis in Marmarusium fuissemus destinati, universi hospites de Hosszumező et Zaponcza nobis proposuerunt, ut quaedam terra inter ipsos existeret, quae inter ipsos distingui deberet, petentes ut nos ad eandem terram accedamus. Nos itaque una cum Valk vayvoda tunc Comite ejusdem Comitatus Marmarosiensis, — — ac fratre suo Drag existente et aliis probis viris, videlicet Petro de Zeuleus, Johanne de Visk plebanis — — — — et judicibus — — — — — aliis nobilibus videlicet Johanne vayvoda Ivan filio Sad — — — — ad eandem terram litigiosam accessimus“ stb. (Simonchicz az eredeti után, Noct. Marmat. Vig. I. köt. 44. és 168. l.)

14) 1418. „Mandatum introductorium et statutorium pro familia Csathol super possessione Somyafalwa in Comitatu Maramarosiensi.“ (A leleszi konvent lajstromából.)

15) 1420. „Mandatum introductorium et statutorium pro Demetrio filio Johannis, et Petro, Gregorio et Elia filiis ejus super possessione Velethe in Comitatu Maramarosiensi.“ (U. o.)

16) 1424. „Datum Budae feria 6-a prox. post festum Beatae Margarethe virginis.“ „Comes Stephanus Kompolth de Nána Judex Curiae Regiae“ a leleszi konventhez : „Dicitur nobis in persona Petri filii Nicolai de Eurmezeu, quomodo ipse in dominium quarumdam possessionum Bathfalwa, Kolinfalwa, Feyerfalwa, Balathafalwa, Koze, Buthfalwa et Vynesfalwa vocatarum in Comitatu Maramarosiensi existencium, ipsum omnis juris titulo concernencium legitime vellet in-

troire" stb. Iktatási parancs. Királyi embernek jelöltetik ki „Lewke de Farkasrew, Andreas de eadem, Joannes de Sclatina, Stephanus de Behaza, Iváska de eadem, Sandrinus filius Buth, Oswaldus de Belethe, Andreas de Uglye." (Eredetije a leleszi kenvent levéltárában.)

17) 1425. „Datum Budae feria 2-a prox. post festum Beati Michaelis Archangeli." Zsigmond király a leleszi konventhez. „Dicitur nobis in persona Makzyn de Bedehaza; Quomodo ipse in dominium cujusdam porcionis possessionarie in eadem possessione Bedehaza in Comitatu Maramarosiensi existente habite ipsum jure hereditario concernentis legitime vellet introire" stb. Iktatási parancs; királyi embernek jelöltetik ki „Michael de Uglye, vel Tatou filius Ivasko, aut Ivan Hozgyn filius Ladislai de Kezép Apsa, Michael seu Dragus de Kapalapatak." (Eredetije u. o.)

18) 1430. „Datum in Zelew feria 3-a prox. ante festum Beate Cecilie virginis et martiris." Zsigmond király a leleszi konventhez: „Dicitur nobis in personis Sandrini filii Buth, Johannis et Niffor filiorum ejusdem Sandrini ac nobilis domine Anna vocate relicte condam Michaelis Pothroh de Vajnak, quomodo ipsi in dominium totalium possessionum Vaynak predicte ac Uybard vocatarum in Comitatu Maramarosiensi existencium habitarum ipsos omnis juris titulo concernencium legitime vellent introire" stb. Iktatási parancs. (Eredetije u. o.)

19) 1431. „Datum Bude in dominica Oculi." Zsigmond a leleszi konventhez: „Dicitur nobis in persona Vana filii Balotha de Kezepseő Apsa, quomodo ipse in dominium porcionis sue possessionarie in eadem possessione Kezepseő Apsa in Comitatu Maramarosiensi existentis et habite ipsum omnis juris titulo concernentis legitime vellet introire" stb. Iktatási parancs. (Eredetije u. o.)

20) 1434. „Mandatum introductorium et statutorium pro nobili Ivanka de Gyulafalva super totali possessione Herencsfalva in Comitatu Maramarosiensi." (A leleszi konvent lajstromából.)

21) 1447. „Datum in ciuitate Pestiensi sabbato prox. post festum BB. Viti et Modesti martirum." „Comes Ladis-

laus de Palocz Judex Curie Regie" a leleszi konventhez: „Dicitur nobis in personis Thiwadar et Iwan de Dragamerfalwa, quomodo ipsi in domynium quarumdam quatuor sessionum desertarum in eadem possessione Dragamerfalwa habitarum in Comitatu Maramarusiensi existencium ipsos omni tytulo juris concernencium legittime vellent introire stb" Iktatási parancs. Királyi embernek jelöltetik ki „Thomas de Kezepse Apsa, vel Johannes aut Petrus de Wanchfalwa, Sandor de Zarwazo, Sandrinus de Karachanfalwa." (Eredetije a leleszi konvent levéltárában.)

22) 1450. „Mandatum introductorium et statutorium pro nobili domina Margaretha Geude de Zaponcza super quarta parte totalium porcionum possessionariarum in possessionibus Zaponcza et Rona vocatis in Comitatu Maramarösiensi." (A leleszi konvent lajstromából.)

23) 1457. „Mandatum introductorium et statutorium pro magistro Simone plebano de Huszt, et per eum Paulo et Johanne filiis Ladislai de dicta Huszt fratribus suis uterinis super totali possessione Keselyumezew ac porcionibus possessionariis in possessionibus Lypche et Herynche vocatis in Comitatu Maramarosiensi." Királyi embernek vannak kijelölve „Ladislaus de Kiechfalwa, Johannes de Urmező, Oswaldus de Baranya, Johannes de Lipche." A beiktatás alkalmával ellent mondtak „Stephanus, Sandrinus et Johannes de Bilke." (A leleszi konvent levéltárából.)

24) 1458. „Datum Bude die dominico prox. post festum B. Marie Magdalene." Mátyás király a leleszi konventhez: „Dicitur nobis in personis fidelium nostrorum Michaelis de Gyulafalwa et Johannis Litterati de Dragamerfalwa, ac nobilium dominarum Musa prefati Michaelis et Magdalene dicti Johannis consorcium, quomodo ipsi in dominium cujusdam porcionis possessionarie in possessione Dragamerfalwa in Comitatu Maramarosiensi existentis habite ipsos titulo pignoris concernentis vellent introire." Iktatási parancs. (Eredetije a leleszi konvent levéltárában.)

25) 1458. „Mandatum introductorium et statutorium pro Petro Bogdano, Michaele ac Luca Bogdan de Farkas-

rew super tertia parte possessionis Karachonfalwa in Comitatu Maramarosiensi.“ (A leleszi konvent lajstromából.)

26) 1458. „Mandatum introductorium et statutorium pro Michaele de Ilholcz et Bogdan super possessionibus Karachonfalwa, Backko et Lanyka in Comitatu Maramarosiensi.“ (U. o.)

27) 1459. „Mandatum introductorium et statutorium pro Georgio Gorzó et Joanne filio Sandrini de Jod super septem sedibus jobagionalibus et duabus curiis nobilitaribus in possessione Jod in Comitatu Maramarosiensi.“ Királyi embernek jelöltetnek ki „Elias Danch de Vanchekfalva, Georgius Peterman de Sajó, Simon de Kohnya.“ (U. o.)

28) 1460. „Mandatum introductorium et statutorium pro nobilibus dominabus Anna et Victoria de Bilke, nec non Ladislao de Illosva super portionibus in possessionibus Bilke, Dobroka, Rakolcz et Lukava, ac praedio Komercz in Comitatu Bereghiensi; et in possessionibus Lipse, Hermecse, Berezna, Ekermező, Vizkez, Ripina et Kelesin in Comitatu Maramarosiensi.“ (U. o.)

29) 1467. „Datum in Helmecz feria 5-a prox. post festum Beate Anne matris Marie,“ „Comes Ladilaus de Palocz Judex Curiae Mathiae Regis“ a leleszi konventhez: „Dicitur nobis in personis Michaelis et Petri de Dragamérfalwa, quomodo ipsi in dominium cujusdam porcionis possessionarie in dicta possessione Dragamerfalwa habite in Comitatu Maramarosiensi existentis ipsos omnis juris titulo concernentis legitime vellent introire stb.“ Iktatási parancs. (Eredetije a leleszi konvent levéltárában.)

30) 1470. „Datum Trinchinii in festo B. Georgii martiris.“ Matyás király a leleszi konventhez: „Cum nos consideratis fidelitate et fidelibus seruiciis fidelis nostri egregii Bartholomei filii Nicolai Draghfi de Belthök pincernarum nostrorum magistri etc. vniuersas possessiones et porciones possessionarias Michaelis filii Sandrini de Belthewk in quibuscunque Comitatibus ipsius Regni nostri existentes et habitas, que ex eo, quod his diebus preteritis prefatus Michael vxorem suam legitimam, et quemdam nobilem famulum suum propter quamdam mulierem, quam in adulterio tenuisset, sine

omni culpa miserabili nece interemisse dicitur, ad collacionem nostram Regiam juxta antiquam et approbatam ejusdem Regni nostri consuetudinem rite et legitime deuoluta esse perhibentur, — — — memorato Bartholomeo Draghfy de Belthök suisque heredibus et posteritatibus vniuersis in perpetuum contulerimus" stb. Iktatási parancs. (Eredetije a leleszi konvent levéltárában.)

31) 1480. „Datum Bude sabbato proximo ante festum Barnabe Apostoli." „Comes Stephanus de Bathor Judex Curiae Mathie Regis" a leleszi konventhez: „Dicitur nobis in persona magnifici Bartholomei Draghfy de Belthewk quomodo ipse in dominium totalium possessionum Bedeuhaza, Belavar, Kreva, Tharaz, Felső Absa, Also Absa, Boczko, Karachonfalwa, Fejereghaz, Barzanfalwa, Bathizfalwa, Sayo, Orozfalw, Vajnahaza, Also Rona et vtriusque Viso vocatarum omnino in Comitatu Maramarosiensi existencium ipsum exponentem jure hereditario concernencium legittime vellet introire" stb. Iktatási parancs. Ellenmondás több részről történt. (Eredetije a leleszi konvent levéltárában.)

32) 1481. „Datum Bude feria 4-a prox. post festum Pentecostes." Mátyás király a leleszi konventhez: „Dicitur nobis in personis fidelium nostrorum Egregii Bartholomei et Petri Draghfy de Bewlthek, quomodo ipsi in dominium tocius juris nostri Regii, si quod in possessionibus Gyulafalwa, Karatsonfalua, Hernecsfalua, Dorozlofalua, Dezefalua, Also Nircs, Felseö Nircs vocatis, omnino in Comitatu Maramarosiensi existentibus haberemus, que nunc apud manus Michaelis et Georgii Jitze nec non Gyula et Perze Valachorum haberentur, ipsos exponentes nostre donacionis titulo concernentis legitime vellent introire stb." Iktatási parancs. (Eredetije a leleszi konvent levéltárában.)

33) 1484. „Mandatum introductorium et statutorium pro egregio Alberto de Huzth super quadam possessione Keselyumező in Comitatu Maramarosiensi." (A leleszi konvent lajstromából.)

34) 1484. „Mandatum introductorium et statutorium pro egregiis Sandrino de Berezna et Paulo Thegze super

porcione in possessione Berezna in Comitatu Maramarosiensi.“ (U. o.).

35) 1489. „Mandatum introductorium et statutorium pro nobili Michaele de Bede et domina Margareta consorte ejus super octo sessionibus colonicalibus in possessionibus Pojana et Leordena, Koza, Vllya, et Petrova in Comitatu Maramarosiensi.“ (U. o.)

36) 1496. „Datum Varanini feria 2-a prox. post dominicam Reminiscere.“ II. Ulászló király a leleszi konventhez: „Dicitur nobis in persona fidelis nostri magnifici Bartholomei Draghfy de Beltheuk Wayuode nostri Transsiluaniensis et Comitis Siculorum, quomodo ipse in dominium possessionum nobilis condam Johannis de Urmező, Kevesligeth, Herintza, Lipcze, Berezna, Eukeurmezeu, Rippyna, Kalazamezeu et Felseu Absa vocatarum omnino in Comitatu Maramarosiensi existencium ipsum donacionis nostre titulo concernencium legitime vellet introire stb.“ Iktatási parancs. (A leleszi konvent levéltárában.)

37) 1499. „Datum Bude die dominico proximo ante festum purificacionis B. Marie virg.“ II. Ulászló király a leleszi konventhez: „Cum nos pro fidelibus serviciis fidelis nostri egregii Petri de Dolhay aulici nostri stb. vniuersa bona et possessiones et quelibet jura possessionaria in Comitatu Maramarusiensi existencia et habitas, que alias nobilis quondam Demetrii de Dragamerfalwa prefuissent, sed ex eo, quod idem quondam Demetrius Dei et hominum timore postposito manifestis spoliis, rapinis et aliis malis actibus se exposuisse et pro eisdem jam pridem vt manifestus predator detentus et jure mediante palo suffixus esse dicitur, ad nos Sacramque predicti Regni nostri Hungarie Coronam et sequenter collacionem nostram Regiam juxta antiquam et approbatam Regni nostri consuetudinem et legem deuoluta esse perhibentur et redacta, — — memorato Petro Dolhay suisque heredibus et posteritatibus contulerimus stb.“ Iktatási parancs. (Eredetije a leleszi konvent levéltárában.)

38) 1516. „Mandatum introductorium et statutorium pro nobilibus Georgio de Bylke, nec non altero Georgio de eadem Bylke et altero Georgio de Lypche super porcionibus

in possessionibus Herenkhe et Lypche in Comitatu Marmarosiensi.“ (A leleszi konvent lajstromából.)

Ha ezen 38 okmányt, összehasonlítva a már fentebb a régibb időkre nézve közölt kútfői adatokkal, végig tekintjük, Máramaros megye XIV. és XV. századbeli birtokviszonyainak ha nem kimerítő, még is legalább némileg teljes képét nyerjük.

A fen közlött adatok alapján nincs kétség, hogy már a XII. és XIII. századokban Máramaros nagy részében rendezett birtokállapot létezett, s hogy, hol ez akkor még nem volt, p. o. a havasok felvidékein, annak okát a lakosság túlnyomólag pásztoréletében kell keresnünk. Ezt mindazáltal csak általánosság szerint tekinthetjük kétségkivülinek; részletenkint, ez iránti hiteles kútfők hiánya miatt, ki nem mutathatjuk.

A XIV. és XV. századokra nézve a közlött okmányok már részletes tudósítást nyújtanak; s képesek vagyunk azoknak combinatiója által az akkor fenállt birtokviszonyok minőségéről is szólni, söt azokat a maiakkal is összehasonlítani. E tekintetben szabadjon itt néhány jegyzetet tennünk.

Akkor létezett, s még ma is fenálló birtok a következő helységekben be van bizonyítva:

Apsa (*Felső-*, *Alsó-* és *Közép*; lásd a 3. 6., 8., 19., 31. és 37. sz. a. okmányokat); *Bacskó* (a Drágfiak 1365-ki adománya); *Baranya* (5., 10. és 23); *Barcanfalva* (9., 31.); *Batiza* és *Batizfalva* (11., 31.); *Bedő* és *Bedőháza* (11. 17., 31., 35.); *Berezna* (28., 34., 37.); Bocskó (1., 26., 31.); *Borsa* (a Drágfiak 1365-ki adománya); *Budfalva* (8., 16.); *Desze* és *Deszefalva* (Lajos király 1360-ki adománya, és 32.); *Dolha* (11., 37.); *Dragomírfalva* (21., 24., 29.); *Eökörmező* (25., 33.); *Farkasrév* (16., 25.); *Fejéregyház* (1., 31.); *Fejérfalva* (8., 16.); *Gánya* és *Gányafalva* (8.); *Gernyes* (a máramarosi 1437-ki közgyűlés tudositása); *Gyulafalva* (20., 21., 32.); *Herincze* (23., 36., 38.); *Hernécs* és *Hernécsfalva* (az 1437-ki megyei gyülés tudositása, és 32.); *Huszt* (7.); *Iza* (3., 6.); *Jood* (a Drágfiak 1365-ki adománya, és 27.); *Kalocsa* és *Kalocsamező* (36.); *Kabalapatak* (17.); *Karachonfalva* (11., 21., 25., 26., 31., 32.); *Kelecseny* (28.); *Keselymező* (23., 33.); *Kirva* (I. Lajos király 1378-ki parancsa, 2. és 31.); *Kolinfalva* (16.);

Konyha (1., 11., 27.); *Kövesliget* (8., 36.); *Kraszna* vagy *Krasznischora* (8.); *Leordida* (11., 35.); *Lipcse* (11., 23., 28., 36., 38.); *Mojszén* (a Drágfiak 1365-ki adománya); *Nircs* vagy *Nyéresháza* (az 1437-ki megyei gyülés tudósítása, és 32.); *Petrova* (11., 35.); *Ruszka-Polyana* (11.); *Remete* (az 1437-ki megy. gyülés tudósít.); *Ripinye*, (28, 36); *Róna, Alsó*-és *Felső*- (6., 8., 22., 31.,); *Rozavlya* (11.); *Sajó* (11., 27., 31.); *Somfalva* (14.); *Sugatag* (az 1437-ki megyei gyülés tudosítása); *Sugatagfalva* (I. Lajos király 1360-ki adománya); *Szaplonca* (az 1437-ki megyei gyülés tárgyalása, 13., és 22.); *Szarvaszó* (az 1437-ki megyei gyülés tárgyalása, és 21.); *Sziget* (7.); *Szlatina* (I. Lajos 1360-ki adománylevele, az 1437-ki megyei gyülés tárgyalása, és 13.); *Szurdok* (Robert Károly 1326-ki adománylevele, 9., 11.); *Tarac* vagy *Taracköz* (I. Lajos király 1378-ki parancsa, és 1., 2., 31.); *Uglya* (az 1437-ki megyei gyülés tárgyalása, 8., 16., 17., 35.); *Ujbárd* (18.); *Urmező* (az 1437-ki megyei gyülés tárgyalása, 16., 23.); *Váncsfalva* (1437-ki megyei gyülés, 21., 27.); *Vajnak* (1437-ki megyei gyülés; 18.); *Veresmart* (1437-ki megyei gyülés); *Visk* (4.); *Visó* (a Drágfiak 1365-ki adománya, 31.).

Ezekhez járulnak még a hegyek magaslatai és a havasok, mennyiben a fen közölt okmányokból világos, hogy azok is már a XV. században rendezett birtok tárgyai voltak. Egyébiránt a mit e tekintetben az okmányok tartalmaznak, csak például vehető; mert alig szenved kétséget, hogy a magas vidékek is a közel fekvő helységek járulékai voltak; s hogy csak azon helyiségek neveztetnek külön, melyek sajátságos jelentőségöknél fogva különös adományozásnak is tárgyai voltak. Érdekes leginkább az 8. sz. a. 1402-ki okmány, melyben a következő, nagyobb részt még ma ugyanazon név alatt ismeretes havasok a Drágfi-család birtoka gyanánt említtetnek, t. i. Apsahavasa, Feketehavasa, Keveshavasa, Moyseshavasa, Petrosza, Stolhavasa, Szép- vagy Fermozhavasa, Uglyahavasa és Visóhavasa.

De úgy látszik egyszersmind, hogy nem csak a megyei szervezés, hanem az egyes helységek rendezett községi állapota is csak a XV. század lefolyása alatt nyert béfejezett állandóságot; söt hogy még azóta, főkép kisebb helységek,

hol neveikben, hol talán más viszonyokban is nem csekély változást tapasztaltak. Visk, Huszt és Sziget, melyek Robert Károly és Nagy Lajos királyainktól városi privilegiumot nyertek, városi szabadságuk tekintetbe vétele nélkül a XIV. és XV. századok fordulatján egyszerű birtok gyanánt adományoztattak el. Az általam felhozott okmányokban pedig számos helységek név szerint említtetnek, melyeket ma már Máramarosban hiába keresnénk.

Helyén lesz ezen helységeket egyenként ide iktatni, u. m.: Barkfalva (8.); Bathfalva (16.); Beháza (16.); Belavár (31.); Buth (16.); Busztafalva (1.); Darmianháza (1.); Dorozlofalva (32.); Dragomir (az 1437-ki megyei gyülés tudósításában); Gyakfalva (4.); Harpatokfalva és Hernersháza (I. Lajos király 1360-ki adománylevele); Henyche (12.); Kanch és Kethekoso (8.); Kétzerste (a Drágfiak 1365-ki adománya); Kezege (8.); Kiechfalva (33.); Sz.-Király (8.); Koza (16., 35.); Kopácsfalva (I. Lajos király 1360-ki adomány levele); Lanyka (26.); Motyar (8.); Nyalab (2.); Oroszfalva (31.); Tanaf és Sido (8); Uzon (I. Lajos király által adományozott kenézség); Vajnaháza (31.); Velete vagy Belete (15., 16.); Vizköz (28.); Vynesfalva (16.), és Vynces (8.).

Igaz ugyan, hogy ugyanazon helységnek több neveire is is találunk, p. o. Henyche máskép Zelemezőnek (12); Szurdok másképp Barczanfalvának (9.) is neveztetett; holott Szurdok és Barczanfalva ma Máramarosnak két különböző, bár az Iza mentében közel egymáshoz fekvő helysége; igaz továbbá, hogy a megyének határai is idő folytán változtak, s p. o. nem csak Visk, mely azelőtt Ugocsához tartozott, csak 1300-ban csatoltatott Máramaroshoz (Szirmay, Notitia Comitatus Ugochiensis, 69. l.; Fejér, Codex. Diplom. VI. k. 2. r. 253. l.); hanem Velethe is, mely 1420. még Máramarosnak egyik helysége volt, most Ugocsában fekszik. De ezen tények is bizonyítják fenebbi állitásomat, hogy t. i. még a XV. századól fogva is Máramarosnak nem csak birtokállapotaiban, hanem az egyes helységek topographicus fekvésében és helyi viszonyaiban még nevezetes változások történtek.

C) Máramarosnak nemessége.

A magyar nemesség általános történetét kell itt szem előtt tartanunk, mely Árpád táborában vette kezdetét; sz. István alatt a nemzetiség érdekeinek nem kevésbbé, mint az akkor Europában fennált státusrendszernek megfelelő formát öltött; és később azon eszmében, hogy minden nemes az ország koronájának tagja (membrum sacrae Regni Coronae), határozott köz jogi nyilatkozatot nyert. S valamint ezen nemesség magában csak egy, a nemesek nemesi szabadságuk tekintetében magok közt egyenlők, és, mint Verbőczy Hármaskönyvében áll (I: 2.): „Omnes domini Praelati et ecclesiarum Rectores, ac Barones et ceteri magnates atque nobiles et proceres Regni hujus Hungariae, ratione nobilitatis et bonorum temporalium una eademque libertatis, exemptionis et immunitatis praerogativa gaudent; nec habet Dominorum aliquis magis, nec nobilis quispiam minus de libertate; hinc etiam una eademque lege et consuetudine, ac uno et eodem juridico processu in judiciis utuntur:“ úgy azon kivül más nemesség hazánkban nem létezett soha. A főurak nem képezték a nemességnek valamely magasabb osztályát; hanem érdemeik, a közügyek kezelésében tanusított különös képességök és nagyobb birtokuk által tüntek ki, és csak ezen momentumoknál fogva birtak nagyobb ranggal és több befolyással.

Ehhez képest valahányszor Máramarosra nézve nemesekről van szó, mindig csak országos nemeseket lehet érteni; s nem csekély hibát követett el Simonchicz, midőn a máramarosi oláhság vajdáit is mint olyanokat nemeseknek akarja tekinteni. Máramaros nemessége Fényes szerint 1847-ben 26,300 főt számlált*), s így e tekintetben Borsod, Szatmár, Veszprém, Pozsony és Zala után mindjárt Máramaros következett. Ezt itt a végett említjük, hogy lássuk, mennyire érdemesíté magát ezen megye lakossága a haza körül. Mert a magyar nemesség érdemek koszorúja, „*laurea virtutis*“ volt mindig.

*) Margyarország Leirása. II. rész. Pesten, 1847. 372. l.

Azon időben, melyről itt szólunk, a máramarosi nemes családok közt első helyet foglalt a *Drágfi*-család, melyről néhány szót ide iktatnunk szabadjon.

A Drágfi-család történetének alapvonalát és genealogiai viszonyait már öt évtized előtt írta meg Wagner Károly genealogiai Collectaneáinak III. decas-ában; s fejtegetésére annál inkább hivatkozom, minthogy azoknak részleteibe itt nem bocsátkozom. A család alapítóival, Balk és Drág Szász fiaival, kiknek elseje magát I. Lajos király 1350 körüli moldvai hadjárata alkalmával különösen kitüntette, már fenebb megismerkedtünk. Utolsó sarjadéka volt Drágfi György, kivel 1555. a család kihalt, úgy hogy annak országos szereplése 200 esztendőig tartott. Simonchicz Ince tudósítása szerint a család viszonyaira vonatkozó irományok, tehát nyilván a Drágfiak családi levéltára, egykor gf. Batthány József bíbornok és esztergami érsek birtokában voltak [1]. Nemzetségi sirboltja a családnak létezett Erdődön Szatmár megyében; de már Istvánfi fájdalmát nyilvánította, hogy az ottani sírok 1565. prédáló katonák által feldulva voltak [2].

A Drágfiak oláh eredetüek voltak és a máramarosi oláhság köréből nagyra emelkedtek s nevezetes hatalomra és birtokra tettek szert. Balk, a család alapítója, oláh vajda volt, s mint látszik, Bogdánnal Moldvába kivándorolt; de midőn Nagy Lajos király a kivándoroltak felett fegyveres erővel érvényesítette uralmát: „Regi fideliter adhaesit, ibique complura vulnera amissis servitoribus suis pro Rege sustinendo, terrasque proprias et jura ibidem relinquendo Regem in Hungariam secutus est.“ [3]) Ilynemü érdemekct szereztek akkor magoknak más máramarosi oláhok is. P. o. I. Lajos király 1359-ki okmánya szerint „Drágus filius Gyulae, fidelis Olahus noster de Maramarussio;“ ki „in restauratione terrae nostrae Mol-

---

[1]) „Familiam Drágfi ab hoc vayvoda (Balk) originem suam trahere illis indubium est, quibus acta Drágfiana in archivo Eminentissimi Primatis Josephi Batthyany legere licuit.“ Noctium Marmaticarum Vigiliae. I. köt. 44. l.

[2]) Regni Hungariae Historia, lib. XXII. Coloniae Agrippinae. 1724. 278. l.

[3]) Fejér, Cod. Dipl. IX. k. 3. r. 469. l.

davanae plures olachos rebellantes a via debitae fidelitatis deviantes juxta suam industriosam virtutem ad constantem fidelitatem Regiae Coronae observandam reducendo“ [1]), magát érdemesíté. S úgy szinte Zsigmond a „nobilis vir Iwan Olachus, filius Dragumerij filii scilicet sororis uterinae magnificorum virorum Balk et Drag vayvodae“ részére 1387. kiadott okmányában többek közt vonatkozik annak legközelebbi rokonaira is t. i. „etiam pro morte quondam praefati Dragomer patris et Thatamir fratris uterini ipsius Iwan, qui videlicet Dragomer sub Bodonio (Widdin Bolgárországban), et Thatamir sub Belcz in felicibus exercitibus et expeditionibus olim Serenissimi Principis Domini Ludovici Regis Hungariae, patris nostri carissimi, contra aemulos Sacrae Coronae viriliter bellando, vitam eorum temporalem subire non formidarunt.“ [2]) stb. Ily különös érdemek számos máramarosi oláhokat emeltek az országos nemesek sorába, és szép birtokban részesítették őket; de egynek sem sikerült azon polcra emelkedni, mint a Drágfi-családnak.

A Drágfi-család hatalmát bizonyítja annak 1424-ki osztálylevele már, t. i.

„Nos Nicolaus Prepositus et Conventus Ecclesie S. Crucis de Lelesz memorie commendamus: Quod cum nos reverenter receptis litteris magnifici viri Comitis Stephani Kompolth de Nanas Judicis Curie Serenissimi Principis Domini nostri Domini Sigismundi ect. adjudicatoriis modum et formam judiciarie sue deliberacionis et commissionis in se exprimentibus pro partibus Johannis et Ladislai filiorum Sandrini filii Balk Wayvode de Belthwk ab una, nec non Georgii et Sandrini filiorum Dragh Waywode de eadem Belthwk ab altera loquentibus nobisque directis juxta earundem continenciam una cum magistro Paulo de Chapaz Notario et homine Curie dicti Domini nostri Regis de Curia Regia per ipsum Comitem Stephanum ad id specialiter transmisso duos ex nobis videlicet fratres Michaelem pro partibus praefatorum Joannis et Ladislai filiorum Sandrini filii Balk, ac Paulum presby-

[1]) Fejér, u. o. 159. l.
[2]) Fejér, Cod. Dipl. X. k. 1. r. 371. l.

teros pro partibus memoratorum Georgii et Sandrini filiorum Dragh ad infrascriptas possessionarias divisionem et statucionem faciendas nostros homines nostris pro testimoniis destinassemus fidedignos; demum iidem exinde ad nos reversi nobis voce consona retulerunt, quod ipsi in die medie quadragesime proxime preterito et aliis diebus ad id aptis et sufficientibus ad facies vniuersarum possessionum et porcionum dictarum parcium ubilibet apud manus earundem et aliorum pro pignore per ipsas partes facto habitarum vicinis et commetaneis earundem inibi legitime convocatis ac Ladislao de Paly ac Mathya de Cheged procuratoribus ipsorum Joannis et Ladislai ac prefatis Georgio et Sandrino adherentibus presentibus accedendo easdem possessiones ac porciones in duas rectas atque aequales partes taliter dimisissent: Quod primo medietatem prefate possessionis *Belthwk* ab ecclesia Beate Marie Virginis in eadem constructa in platea versus aquilonem vsque locum fori et inde per eandem plateam versus occidentem declinando versus domum Jacobi Byhary dicti proficiscendo ad plagam aquillonalem prefatis filiis Sandrini; aliam vero medietatem ab eadem Ecclesia in eadem platea vsque pontem in quodam loco lutoso existentem ex parte meridiei prefatis filiis Dragh, ac a domo prefati Jacobi dicti Byhary similiter vsque pontem eum directa linea vsque prescriptum locum lutosum ex parte aquillonali adjacentem, nec non tres jobagiones ex alia linea a parte meridiei penes ipsum lócum lutosum adjacentes similiter ipsis filiis Dragh, residuitatem vero ipsius linee versus occidentem vsque finem ipsis filiis Sandrini; item unam domum penes ipsam Ecclesiam de porcione ipsorum filiorum Sandrini excisam pro domo plebani relinquendo. Item possessionem *Zakaz* Valahalem a domo Elie ipsa inclusa vsque capellam Olahorum, et abinde directe ad plagam aquillonalem proficiscendo, ad duas scindendo partes medietatem ejusdem simul cum domo plebani ipsius capelle a parte orientali memoratis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ejusdem ex parte occidentis prefatis filiis Dragh. Item medietatem pessessionis *Gywres* incipiendo a domo Joannis Fekethew ipsa inclusa vers us meridiem transeundo, ex parte orientali ipsis filiis Sandrini, ex parte vero

occidentali aliam medietatem memoratis filiis Dragh. Item possessio *Erdewd* taliter est diuisa, quod incipiendo a plaga aquillonali in fine ejusdem vsque Ecclesiam in eadem constructam et ab eadem Ecclesia in platea ejusdem versus orientem vsque finem et inde parvum revertendo per aliam plateam versus meridiem ducentem proficiscendo, medietatem ejusdem ex parte sinistra ipsis filiis Sandrini, aliam vero medietatem a parte dextra memoratis filiis Dragh; nec non medietatem predii *Kys Erdewd* a parte dicte possessionis Erdewd predictis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ejusdem dictis filiis Dragh. Preterea medietatem possessionis *Owary* a domo Benedicti Gothhard vsque ad fluuium Zamos ad duas partes scindendo, a parte aquillonali pretactis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ad plagam meridionalem adjacentem pretactis filiis Dragh. Item medietatem possessionis *Beech* ex parte occidentis simul cum vna linea a parte aquillonis dempta vna domo in fine ipsius linee habita adjacente memoratis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ejusdem simul cum dicta domo finali ex parte orientis memoratis filiis Dragh, locum autem cujusdem castelli penes ipsam possessionem situm ipsis partibus communiter; item medietatem possessionis *Chegewd* a domo Blasii Fekethew ipsa inclusa versus orientem vsque finem ad plagam meridionalem prefatis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ad plagam aquilonis adjacentes memoratis filiis Dragh, locum autem Curie dicti quondam Dragh ipsis partibus consimiliter communiter. Item in possessione *Hodos* quatuor sessiones jobagionales in quarum vna Emericus filius Jacobi, in secunda Petrus filius alterius Jacobi; in tercia Anthonius filius Petri, et in quarta Blasius Hamos simul cum vno loco deserto inter domos ipsorum Emerici et Petri existente; nec non sessiones tres populosas, in quarum una Stanislaus filius Georgii, in secunda Johannes filius Ladislai, et tercia vero Filippus residerent, ac duo loca deserta inter domos prefatorum Emerici et Anthonii existentes ipsis filiis Dragh. Item possessio *Thyztha Beregh* taliter est diuisa, quod a Capella B. Stephani prothomartiris ad domum Ladislai Pathowch scindendo medietatem ejusdem a parte meridiei prefatis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ipsa domo

inclusa ex parte aquillonali memoratis filiis Dragh; Preterea medietatem possessionis *Pethe* a domo Dominici ipsa inclusa vsque domum Ladislai coeci inclusa ipsa ex parte occidentis pretactis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ejusdem ex parte orientis annotatis filiis Dragh. Item medietatem possessionis *Hyryp* ex parte meridiei antelatis filiis Sandrini, aliam vero partem ex parte aquillonali jam fatis filiis Dragh. Item medietatem possessionis Valachalis *Reztelek* nuncupate inter terminos ipsius possessionis Hyryp adjacentis ipsis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ejusdem sepetactis filiis Dragh. Preterea medietatem possessionis *Mager byko* ex parte aquillonali antelatis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ejusdem ex parte meridionali, pretactis filiis Dragh. Item medietatem possessionis *Thaman* ex parte Zamos existentem pretactis filiis Sandrini, aliam vero medietatem eiusdem sepe dictis filiis Dragh. Postremoque possessio *Erdewzad* taliter est diuisa, quod a fluuio Zamos incipiendo versus occidentem ad domum domine relicte Petri Halaz dicti ipsa exclusa medietatem ejusdem a parte aquillonali ipsis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ejusdem ex parte meridionali simul cum dicta domo memoratis filiis Dragh. Item medietatem possessionis *Lapus* a parte orientali in fluuio Lapos incipiendo directe penes capellam ligneam ex parte aquillonis versus occidentem per plateam vsque finem ejusdem ville transiens a parte meridiei adjacentem pretactis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ejusdem a parte aquillonali existentem memoratis filiis Dragh. Preterea medietatem possessionis *Thotfalu* ex parte meridiei excepta vna domo in fine ejusdem a parte orientis habita ipsis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ex parte dicti fluuii Laposs simul cum ipsa domo finali memoratis filiis Dragh. Item possessio *Berkez* taliter est diuisa, quod incipiendo a parte orientali in fine ipsius ville et proficiscendo ad Ecclesiam Beati Michaelis Arohangeli et abhinc ad plagam occidentalem ad quamdam arborem piri magni in medio ortorum Jacobi Rufi et Martini dicti Zombath existentem, medietatem ejusdem ex parte aquillonali sepe dictis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ex parte meridiei predictis filiis Dragh. Item possessio *Dobra* taliter est diuisa, quod inci-

piendo a fine ejusdem possessionis per plateam ad plagam septemtrionalem inter domos Ladislai Cherepes et Petri Zopy transiendo, medietatem ejusdem ex parte occidentali memoratis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ejusdem ex parte orientali sepe dictis filiis Dragh. Item possessiones inpignoraticie per ipsas partes facte taliter sunt divise. Primo medietatem possessionis *Selelmed* inpignoraticie ex parte meridiei ipsis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ejusdem ex parte aquillonis memoratis filiis Dragh; insuper medietatem possessionis *Ardo* ex parte orientali memoratis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ipsius ex parte meridiei sepe fatis filiis Dragh. Item medietatem possessionis *Cheh* consimiliter inpignoraticie apud manus Johannis filii Jakch de Kusal titulo pignoris habite prelibatis filiis Sandrini, aliam vero medietatem ejusdem erga manus Ladislai filii dicti Jakch modo similiter titulo pignoris existentem prenominatis filiis Dragh. Item medietatem possessionis *Gerthen* prefatis filiis Sandrini, aliam vero medietatem dictis filiis Dragh. Item tributa et nauigia seu vada in quibuscumque possessionibus predictis et fluuiis exigi solita, et proventus molendinorum super quibuscunque fluuiis ad quascumque possessiones predictas existentibus pertinencium, ac fructus ortorum pomeriorum in quibuscumque possessionibus predictis habitorum; item jura patronatuum Ecclesiarum in predictis possessionibus constructarum ipsis partibus conferre communiter; alios vero proventus predictarum possessionum, puta vinorum, frugum ac pecorum de quibuscumque siluis ad quascunque predictas possessiones pertinentibus ipsis partibus pro se et distincte ex suis jobagionibus, ab aliis vero jobagionibus extraneis consimiliter communiter exigi, extorqueri et recipere; terras autem arabiles, prata seu fenilia, aliasque vtilitates predictarum possessionum jobagionibus ipsarum parcium secundum modum pristinum vti, frui, colere, arari et falcare; castrum etiam *Kwwar* nuncupatum ipsis partibus communiter possidere. Item *possessiones Walahales* Ohahbyko, Nagbyko, Remethemezew, Farkasazow, Alsoberekzow, Felsewberekzow, Kechkesfalua, Thotfalw, Somos, Kolbazfalua, Berenche, Kerpenies alio nomine Gethyanas, Kerthewles, Zakalasfalua, Kelcho, Bozontha, Ara-

nyas simul cum quatuor sessionibus jobagionalibus Hungaribus intra metas ejusdem possessionis *Aranyos*, penes dictum fluuii Zamos ex opposito predicte possessionis Erdewzad adjacentibus, Kelcher, Hydegkuth, Alsósentes, Felsesentes, Hwziwfalu, Feyerzegh, Magasffalva, Pribelfalwa, Danfalua, Lukachfalua, Somkuth, Buchonfalva, Balkfalua, Waray, Nyres, Lemen, Lichka, Luchobatfalua, Terebes, Redefalua, Bykaszfalua, Felsewarta, Kezepwarta, Alsówarta, Bazaffalua alio nomine Elyesfalua, Kwpalthfalua, Kardanfalua, Balathafalua, Felsehomorod, et Zakond vocatas prelibatis filiis Sandrini; item Naghomorod, Megerlehomorod, Zynfalua, Monyoros, Walahwth, Felseazwagh, Alsoazwagh, Ermenyes, Nanda, Chama, Kapolnok, Kowaghkapolnok, Rewkapolnok, Alsokapolnok, Monostoroskapolnok, Karloual, Kekes, Karula, Kelche, Kowaz, Remethe, Waraly, Puzloph, Boon, Kerthewelrew, Vilma, Nagyeder, Kyfyeder, Nyres, Kwzla, Baba alio nomine Aranmezew, Thelges, Kendermezew, Galponya, Papthelek, Babocha, Borlyk, Felsew-Zolond, Laphegh, Felsehodos, Alsohodos, Egerbegh, Pathakfalua, Odafalua, Ardanfalua, Thobath, Gerghtheleke et Somos nuncupatas prescriptis filiis Dragh cum cunctis earumdem vtilitatibus et pertinenciis quibuslibet. Ceterum quia Demetrius filius predicti Balk Wajwode frater carnalis ipsis Sandrini, necnon prefati Georgius et Sandrinus predictas possessiones Selelwed, Ardo et Gywrchen simul et ad invicem; dictamque possessionem Cheh ac predium Chompaztheleke vocatum iidem Georgius et Sandrinus per se inpignorasse, nec non quandam porcionem possessionariam in possessione Akws habitam consimiliter ipsi Georgius et Sandrinus per se in perpetuum vendidissent in predictis .... quomodo ipsi Georgius et Sandrinus .... filii similiter inpignoracionem fecissent; ideo de porcionibus ipsorum Georgii et Sandrini in predictis possessionibus Belthwk, Dobra, Hyryp et Reztheleke existentibus pro supplemento et adequacione medietatum dicte possessionis Cheh, videlicet quadraginta septem sessionum ac predii Chompaztheleke et porcionis in dicta Akus habite per ipsos Georgium et Sandrinum, ut premittitur inpignoratarum et alienatarum, scilicet quod in dicta pos-

sessione Belthwk a domo Benedicti Sutoris incipiendo in linea ex parte aquillonali habita versus occidentem vsque finem, ac prescriptas tres sessiones penes dictum locum lutosum adjacentes viginti videlicet sessiones; item in predicta Dobra ex linea porcione videlicet ipsorum Georgii et Sandrini ex parte orientali habita in fine ejusdem a parte meridiei incipiendo duodecim; nec non in predicta Hyryp a domo Ladislai filii Egidii ipsa exclusa versus plagam occidentalem vsque finem, quindecim sessiones jobagionales et populosas, loca autem deserta inter dictas quindecim sessiones edificiis carencia ipsis filiis Dragh remittendo, penes se continue adjacentes ac medietatem dicte possessionis Reztheleke ipsis filiis Dragh cessam nominando prefatis Johanni et Ladislao tamdiu, quousque ipsi Georgius et Sandrinus ipsas possessiones Cheh predium et porcionem redimere et recuperare poterunt, possidendas, tenendas et habendas reliquissent, commisissent et statuissent contradiccione ipsarum parcium sibi inuicem et aliorum quorumlibet obuiare non valente. Datum feria secunda proxima post Dominicam Ramispalmarum Anno Domini Millesimo quadragesimo vigesimo quarto."

Egyébiránt megjegyzésre méltó, hogy *Béltek* mezőváros, melytől a család praedicatumát vette, nem Máramaros, hanem Szatmár megyében fekszik. S így szinte máramarosi birtokán kivűl, melyről fenebb szó volt, voltak neki *Szatmár, Ugocsa, Bereg, Ung* és *Közép-Szolnok megyékben* is számos és nevezetes urodalmai és jószágai; t. i. XIV. és XV. századbeli okmányok útmutatása szerint *Szatmárban*: Béltek, Erdőd, Lázárhomok, Daróchomok, Nagy-Rozsal, Kis-Rozsal, Méhtelek, Athyas, Zajtha, Kis-Géjc, Uszka, Sándorfalva, Szakasz, Sirip, Csegöld, Matolc, Becs, Berek, Hódos, Porcsalma, Nagy-és Kis-Zekeres, Darna, Gyarmat, Nagy-és Kis-Ár, Mothón, Kis-Námen, Orozi, Csahólc, Csegén, Kamand, Válaj és Zenth-Marton; — *Ugocsában*: Halmi, Nyaláb, Salánk, Magyar-Komjáth, Orosz-Komjáth, Fertő Almás, Tamás, Váralja, Bábon, Thurtz és Keukényes; — *Beregben*: Munkács, Munkács Orozfalu alio nomine Orozvég, Charnavada, Ivánu, Rákoss, Kis-Orozfalu, Smethe és Atya; — *Ungban*:

Eur Bathfa, Darma és Bothfalva; — *Közép-Szolnokban*: Kővár, Berod, Maygren, Kucho, Paptheleke és Zélzegh.

Nem lévén itt feladatom a Drágfi-család kétségkivül nagy érdemeit a magyar hazáról bőven fejtegetni, a megye nemességéről általában még pár szót mondok.

Láttuk, hogy Máramarosban már 1299-ben „convocatis nobilibus partis illius" gyülés tartatott, melyben a vidék egyházi viszonyairól történt vizgálat *). Azóta az ottani nemességnek folytonos kifejlődésére találunk; főkép a XIV. század végétől fogva, melyben a vidék teljesen kiképzett megyei rendezést nyervén, a nemesi rend is határozottabb formákban és országos jelentőséggel működni kezd.

És itt oly ponthoz értem, mely általánosb historiai tekintetben egy-két megjegyzést tesz szükségessé.

A magyarországi nemesség történeti nagy jelentőségét senki kétségbe nem vonhatja. Azon időt kell t. i. tekintetbe vennünk, melyben a népség alsó osztályai mai társadalmi állásukon sehol Europában még nem léteztek, és melyben a nemesség, valamint másutt, úgy nálunk is a nemzeti és státusélet főtényezője volt. Ezen időt csak úgy érthetjük tökéletesen, ha a nemesség viszonyait részletesen és teljesen ismerjük; ha kifejlődésének minden stádiumait, alakulásának minden irányait kellőleg felfogjuk.

Már e tekintetben történeti vizsgálataink egyáltalán véve még nem vezettek kielégítő eredményhez. S hogy itt csak egyet említsek, a magyar nemesi családok viszonyai, főkép ha a köznemességről szó van, nagyobbrészt a tudomány szempontja alatt még sürü homályban vannak, s még a fonalat is feltalálni, mely a napjainkban virágzó családokat azoknak három vagy négy század előtti őseikkel köti össze, legtöbb esetben felette nehéz. Tudjuk sok családról, hogy igen régi; de a nemzeti onomastica (névisme) kellőleg kifejtve még nem lévén, azoknak régi neve iránt csak ritkán vagyunk elegendőleg felvilágosítva. Ehhez járul még, hogy a családok épen azt, mi leginkább dicsőségökre szolgálna s mi gyakran nekik nagyobb történeti jelentőséget adna, t. i. az őseik tetteiről

*) Fejér, Cod. Dipl. VI. k. 2. r. 198. l.

szóló okmányokat, vagy titokban tartják, úgy hogy a tudomány embere még ma is csak nehezen férhet azokhoz; vagy egyedül magánügynek tekintik, melyhez másnak köze nincsen, legkevésbbé az irodalomnak.

Ezen kedvezőtlen állásban vagyunk névszerint a máramarosi nemességre nézve is. Tudjuk hogy annak szép, sőt több tekintetben dicső története is van; és mégis ezen történetnek részleteit nem ismerjük, sőt csak kevés családok összefüggését a régi okmányokban, természetesen más néven említettekkel vagyunk képesek kútfőileg kimutatni.

Ily körülmények közt ezen helyen is a XIV. s XV. századok okmányaiban található nemeseket, kik Máramaros ügyeit akkor kezelték, itt egyedül csak azonkorú neveik szerint említhetem. T. i.

1326. „Stanislaus Kynizius filius Leu de Borzán"; ennek fia Rág, kinek fia Iván atyja volt Lachk et Dragus de Bárcánfalvának; kiknek ügyében Máramaros megye 1408-ki közgyűlése eljárt. (Fejér, Cod. Dipl. VIII. k. 6. r. 91. l. és 7. r. 197. l.)

1378. „Ladislaus et Ladomerius filii Petri de Kirva." (Fejér, Cod. Dipl. IX. k. 5. r. 308. l.)

1390. „Paulus dictus. Nagh de Baranya," „Bartholomaeus, et Stephanus et Thomas de Darouch" (Darócz fekszik Szatmár megyében); „Gregorius de Egres" (Egres fekszik Ugocsa megyében); „Laurentius filius Abrae de Gyakfalua." (lásd fenebb a birtokviszonyokra vonatkozó 3., 4. és 5. számokat)

1392. „Laurentius de Bathár, Gregorius filius Ladislai de Egrus." (U. o. 7.)

Az 1437-ki megyei gyülésen „Gregorius de Besenyewd Vice Comes (Bessenyőd fekszik Szabolcs megyében); Michael de Wgla, Wanch de Zlatina, Danch de Wanchykfalva, et Bankywan de Z arwazo Judices Nobilium Comitatus Maramarusiensis;" — továbbá jelenlévők: „Mikle de Sugatag, Georgius Nemes, Iwanka filius Dragmer, Michael Wlad, Dan de Gyulafalva, Thomas Litteratus et Sandrinus de Zaponcha, Petrus Gerhes, Danch Feyer de Zarwazou, Dragh de Zlathina, Lewkle de Farkasrew, Nan de Zaponcza, Stephanus

Bwth de Buthfalva, Negon de eadem Buthfalva, Sandor filius Bwth de Waynak, Sandor de Zaponcza, Thomas de Zarwaso, Blasius de Bachanfalwa; Lucas de Wanchykfalwa, Pohamer de Weresmarth, Bogdan de Dolcha, Stan de Zlathina, Stephanus de Karachonfalwa, Johannes de dicta Dolcha, Iwasko de Barchanfalwa, Iwasko de Wrmezew, Michael Pap de Feyereghaz, Johannes de Kezepsew Apsa, Penthele de Karachonfalwa, Nan Pap de Gywlafalwa, Andreas filius Emerici de Remethe, Iwan Gosthalya, Dragos de Nyrcs, Maneyla filius et Alb sponsus ejusdem Dragos, Michael Chuchwrga de Feyerfalwa." (Lásd fenebb.)

Ezeken kivül a XV. század okmányaiban még a következő nevekre találtam: Bede (birt. visz. 36.); Bedeháza (u. o. 17.); Bedőház (u. o. 11.); Beháza (u. o. 16.); Belete (u. o. 16.); Berezne (u. o. 35.); Bilke (u. o. 12, 24, 29, 39., ezen nevü helység van Beregben); Borczanfalwa (u. o. 9.); Csathol (u. o. 14.); Dragomérfalwa (u. o, 21, 25, 30, 38.); Gewdiuháza (u. o. 8.; ezen nevü helység fekszik Ugocsában); Hetheni (u. o. 8.; szintén Ugocsában); Ilholcz (u. o. 27.); Illosva (u. o. 29.); Jod (u. o. 28.); Ivasko (u. o. 17., ezen nevü helység van Szatmárban); Kapalapatak (u. o. 17); Kezege (u. o. 8.); Kiechfalwa (u. o. 34.); Lipcse (u. o. 11., 24, 39.); Sajó (u. o. 28.); Szent-Király (u. o. 8.); Vanchfalwa (u. o. 21.).

Kétséget nem szenved, hogy Máramarosnak ezen neveken említett XIV. és XV. századbeli nemesei közt a megye több mostani nemes családának őseit lehet találnunk. De én, kinek még alkalma nem volt ezen családok levéltáraiban történeti tanulmányokat tenni, e tekintetben nem igényelhetek számomra eldöntő szót. Úgy hiszem, a máramarosi nemesek saját érdekében van, sőt reájok nézve az őseik iránti pietásnak tiszte, hogy a megye régi nemeseivel családi összefüggésöknek kimutatására ők is közre munkáljanak s a buvárnak erre a szükséges eszközöket nyujtsák.

D) Máramarosnak városélete.

Máramaros városéletét is hazánk általános történetének szempontjából tekintem. Mert azon nézet, mely városviszo-

nyainkat egyedül a tulajdonképi szabad királyi városokban feltalálhatóknak véli, vagy az, mely a magyarországi városéletet kizárólag csak a nyugateurópai gyarmatosítás eredményének tartja, alapfelfogása szerint egyoldalú és hiányos, consequentiáiban pedig hazai történetünk általános menetével egyenesen összeütközik. Nem tagadható, hogy szabad királyi városaink az ország városéletének főalapúl szolgáltak; de mindamellett ezeken kivül is létezett még városi élet. Úgy szinte bizonyos, hogy a nyugateurópai bevándorlások Magyarországnak városi rendszerét nevezetesen emelték; de azoknak irányában léteztek ennek alapintézetei minden kivülről jött gyarmatosítástól függetlenül is; s a magyarországi városok alakulása és kifejlődése hazánk társadalmi viszonyaiban gyökerezett. A magyarországi városi szabadság eszméje magyar nemzeti fogalom volt, és már szent István alatt Székes-Fejérvár szabadságában nyert határozott nyilatkozatot; hogy pedig számos városok keletkeztek nálunk, melyeknek lakosai a német nyelvvel éltek, még semmikép nem szolgál bizonyságul arra, hogy városi rendszerünk idegen eredetű volt. Léteztek és léteznek nálunk magyar városok is, azaz olyanok, melyek lakosai anyanyelvül kizárólag a magyart használják.

Ezek közé tartoznak névszerint a máramarosi városok is. Kik ezen városokat alapították, részint magyarok voltak; részint olyan „hospites Saxonici," kiknek utódjai csakhamar megmagyarosodtak. Szőllős város szabadsága pedig, mely nekik az 1329-ki privilegium által megadatott, s melyről 1264-től fogva tudomásunk van *), tiszta magyar eredetű városi szabadság volt.

Máramaros városi életét az öt u. n. koronai városban, t. i. *Visk*, *Huszt*, *Técső*, *Hosszumező* és *Sziget* városokban kell keresnünk. Ezeknek történetét, minthogy kútfők hiánya miatt régibb időre vissza menni nem lehet, a következő adatok világosítják fel:

1) 1300. III. Endre király: „Quod cum dominus Rex Stephanus (V.) magistris Mikov et Chepano, filiis Comitis

---

*) Szirmay, Notitia Comitatus Ugochiensis, 93. l.

Marcheleus de — — — possessionem *Visk* nominatam cum castro suo et quadam villa sub eodem castro existente in Comitatu de Ugocha sitam, ad praedium suum de Ugocha pertinentem dedisset et contulisset; (quia tamen) eadem possessio *Visk* simul cum castro suo et villa sub eodem existente ad praesens nobis et Regno nostro admodum et non modicum esset necessaria, maxime in subsidium populorum seu hospitum nostrorum (in terra) nostra Maramarus congregatorum; idem magister Mikov et Chepanus frater ejus de bona et spontanea voluntate eorum praenominatam possessionem ipsorum *Visk* stb. nostris Regiis manibus reddiderunt et restituerunt pleno jure." etc. (Fejér, Cod. Dipl. VI. k. 2. r. 253. l.)

2) 1329. april 26-kán (VI. kalendas Maji). Robert Károly király: „Quod nos considerantes fidelitates hospitum nostrorum fidelium de Maramarusio, Saxonum et Hungarorum, videlicet de villis, Visk, Huszth, Tetseu et Hosszumezew, specialiter pro eo, quod terra Maramarusiensis infertilis, laboriosa et gravis ad residendum fore dignoscitur, omnes libertates, quibus cives seu hospites de Seuleus gaudent et fruuntur, eisdem de Regia benignitate duximus concedendas, his specialiter declaratis et expressis: Primo quod quicunque liberae conditionis homines ad villas praedictas causa commorandi venire voluerint, libere veniant et secure commorentur, et sicut libere veniunt, sic et libere alias quocunque voluerint, se conferre possint, cum rebus ipsorum et personis, venditis aedificiis propriis sumptibus comparatis, soluto justo et consveto terragio, habitaque licentia de villa abeundi clara luce. Item quod judicio nullius judicis stare teneantur, nisi judicis ipsorum per nos deputati, aut villici ipsorum, per communitatem electi. Item villicum inter se eligant, quem voluerint de communi voluntate, et sacerdotem, seu plebanum ad ecclesias eorum parochiales sponte recipiant, quem in iisdem ecclesiis non solum usque tempus, sed etiam perpetuo possint conservare; et idem plebanus eorum in suis extremis bona sua et res suas liberam habeat, quibuscunque voluerit, legandi facultatem. Item iidem hospites nostri decimam sacerdoti seu plebano debitam, in agro relinquant ex integro. Item sacerdotes eorum de quin-

quaginta fundis integris, terras arabiles habentibus, ratione decimarum solvant Episcopo suo dioecesano unam marcam denariorum tempore currentium in termino consveto. Item homicida pro homicidij judicio solvat duas marcas denariorum. Item pro mortali vulnere unam marcam, et de percussione, quae fit cum sanguinis effusione, dimidiam marcam; de simplici percussione, absque sanguine sexaginta denarios solvat reus; de vituperio autem nihil plus quaeratur per vituperatum nisi facto. Item volumus, ut omnes causas inter ipsos motas et movendas, villicus eorum cum senioribus ipsorum possit judicare exceptis homicidio, violentia, furto et incendio; quas judex noster cum villico ipsorum judicabit; quarum causarum judicatarum duas partes judex noster percipiet, tertia parte villico eorum remanente. Item super causis inter ipsos exortis, liberam habeant pacem reformandi facultatem. Statuimus etiam, ut terras eorum, quas ipsi stirpando praeocupasse dignoscuntur, labores eorum expendendo pro eisdem, nullius idiomatis vel nationis homines ipsas terras ab ipsis auferendi habeant facultatem. Praeterea ipsi hospites nostri pro terragio de singulis fundis integris singulos dimidios falcones singulis festivitatibus Beati Martini Confessoris nobis dare et solvere teneantur. Volumus etiam, quod ubicunque processerint cum suis mercimoniis, nullus eosdem praesumat impedire, sed si qui aliquid actionis habuerint contra ipsos, coram judice vel villico eorundem ordine judiciario prosequatur; et si in reddenda querulantibus justitia is contumax fuerit, tandem possint prohibere bona eorumdem. Item volumus, quod fora habita in eisdem villis, sub constitutis diebus, libere et absque tributo aliquali celebrentur. Item volumus, quod nullus Baronum nostrorum super eos descensum facere praesumat violentum. Et etiam si voluerint aliqua opera utilia et novas plantaciones, liberam habeant faciendi facultatem. Hoc non praetermisso: quod de singulis curiis sive fundis agros non habentibus, nonnisi tria pondera pro terragio nobis solvere teneantur. Item quia ipsa terra Maramurusiensis multum sterilis esse dicitur, ut est praedictum, pro persolutione akonum frugum, decimarum porcorum, et oblationibus munerum, alias praesentare

et offere consvetorum, propter carentiam annonae, ipsos prius reddidimus liberos et pariter expeditos." stb. (Fejér, Cod. Dipl. VIII. k. 3. r. 353. l.)

3) 1352. február 19-kén (XII. Kalendas Martii). I. Lajos király: „Quod Franciscus filius Nicolai hospes de Visk, et — — filius — — — villicus de Huszt in eorum et universorum hospitum seu jobagionum nostrorum Saxonum et Hungarorum in praedictis villis Huszt, Visk, Tetseu et Hossumezeu vocatis in Maramarosio existentibus commorantium" stb. Robert Károly király privilegiumának megerősítését kérték. Lajos ezt megerősítvén, azt adja még hozzá: „Ceterum ad humilem et devotam supplicationem discreti viri Benedicti plebani ecclesiae S. Emerici confessoris de Ziget, vice et nominibus universorum populorum seu jobagionum nostrorum de eadem Celsitudini nostrae porrectam pro utili, commodo et statu pacifico ipsorum populorum et jobagionum nostrorum de Ziget pro eo maxime, quia praedicta villa nostra Ziget vocata memoratis villis nostris Visk, Huszt, Tetseu et Hosszumezeu nuncupatis vicina et contigua fore dignoscatur, de benignitate Regia demandamus firmiter et committimus, ut iidem suprascriptis libertatibus eo modo, sicut populi et hospites praenominatarum villarum nostrarum potiuntur et fruuntur, cum iisdem unanimiter et conformiter sine variatione aliquali perpetuo gratulentur." (Eder Károly kézirati Analecta diplomaticáinak II. kötetéből a nemzeti muzeumban).

4) 1405. junius 3-kán (III. Nonas Junii). Zsigmond király megerősíti Robert Károly 1329-ki, és Nagy Lajos 1352-ki privilegiumait. (U. o.)

5) 1435. martius 12-kén (IV. Idus Martii). Zsigmond király megerősíti új pecséte alatt ugyanazon privilegiumokat. (U. o.)

6) 1472. augustus 2-kán.

„Nos Mathias stb. Quod nos tum accepta supplicatione fidelium nostrorum honorabilis et circumspecti magistri Pauli de Szöllős Vicarii, Joannis Horvath Comitis et Andreae Hinczy civium terrae Maramarosiensis per eos pro parte ipsorum ac universorum civium et inhabitatorum oppidorum nostrorum Huszt, Sziget, Hosszumező ac Visk et Tecsew in

Comitatu terrae Maramarosiensis existen. commorantium nobis propterea facta; tum vero percepta combustione ac devastatione et desolatione eorumdem oppidorum nostrorum, quas superioribus temporibus eadem penes fidelitatem ipsorum nobis observandam per Valachos et alios aemulos nostros susceperunt, eosdem cives et inhabitatores oppidorum eorumdem, et unumquemque eorumdem sicuti majorem, sic et minorem omnibus illis libertatum praerogativis, quibus iidem tempore praedecessorum nostrorum Regum Hungariae ac etiam quondam incliti genitoris nostri usi fuere et gavisi, etiam nostris temporibus uti, frui et gaudere volumus et annuimus, decernimusque per praesentes. Quocirca vobis fidelibus nostris egregio Joanni Horvath moderno Comiti, universisque aliis et singulis futuris Comitibus dicti Comitatus terrae nostrae Maramarosiensis harum serie firmiter committimus et mandamus" stb, hogy őket ezen szabadságukban ne háborgassák. „Datum Budae die dominico proximo post festum ad Vincula B. Petri Apostoli. Anno Domini 1472."

7) 1500. II. Ulászló király vámkiváltságot ad a városoknak. (Simonchicz, Noct. Marmat. Vig. II. köt. 222. l.)

8) 1504. május 14-kén.

„Nos Anna stb. Quod venientes Majestatis nostrae in praesentiam fideles nostri circumspecti Thomas Emerici Judex oppidi nostri Huszt, nec non Laurentius Szász Judex oppidi nostri Sziget in suis omniumque Judicum et juratorum civium communitatumque quinque oppidorum Maramarosiensium, exposuerunt nobis, quod licet ab antiquis temporibus certis libertatibus, praerogativis et privilegiis usi fuissent: Ut videlicet libere et pacifice pecora sua in silvas nostras Reginales nigras appellatas et campos adjacentes agere pascique, sed et aquis nostris et aquarum fluviis uti, fructumque exinde capere potuissent, nec ab hujusmodi eorum pecoribus propterea decimas quispiam officialis noster exigendi habuisset libertatem. Similiter et res et bona eorum ad partes exteriores extra scilicet terram Maramarosiensem ducere, et dum Comes hujusmodi res et bona, victualia scilicet pro se emere voluerit, liberam vendendi eadem, cuicunque maluerint habuissent facultatem, nullo Comite vel officiali nostro ipsos impe-

diente. Praeterea et inter cetera sua privilegia hoc unum habuisse, ut omnes causas, quae non directe ad Cameram nostram vel Comitem nostrarum Camerarum pertinerent, inter se subortas, similiter et malefactores capitali crimine reos ipsi in singulis oppidis judicare et justitiam administrare absque ullo Comitum nostrorum impedimento potuissent; cui vero parti judicium hujusmodi ipsorum non placeret, illi ad conspectum viginti quatuor juratorum, a quibus ad locum interrogationis Szöllős, quorum dehinc sententia non contenti causam eandem coram nobis in Curiam nostram provocare sivissent. Super quae etiam privilegia sua, scilicet litteras dominorum Regum et Reginarum Hungariae praedecessorum nostrorum habuisse asserebant, attamen sive per incuriam, sive per Valachorum illam terram olim igne ferroque vastantium insidias amisissent; quod eorum Comites cognoscentes, ipsos in hujusmodi privilegiis suis praescriptis nonnunquam turbarent et impedirent in derogamen privilegiorum suorum praescriptorum et praejudicium manifestum. Propterea humili cum instantia nobis supplicarunt, quatenus supra expressa privilegia pro ipsis et successoribus eorundem reformare et litteris denuo concedere perpetuis successive temporibus duratura innovare dignaremur. Nos itaque praeattactorum fidelium nostrorum supplicatione clementer exaudita, nolentes eosdem antiquis eorum libertatibus per quempiam spoliari; quin potius novis concessionibus gratiosius connumerare, concedendum eisdem et successoribus eorum duximus, imo concedimus, annuimus et decernimus per praesentes: Ut a modo deinceps perpetuis successivis temporibus ipsi et singuli eorum sylvis nostris nigris appellatis, campis et aquis, nec non aquarum piscaturis nostris Reginalibus ibidem existentibus, illis duntaxat, quae ad castrum nostrum pro sustentatione ipsius appropriatae, designatae et annexae fuerint exceptis, libere et pacifice uti frui, nec per aliquem Comitem impediri, prohiberique possint ac valeant. Item ut ratione pecorum suorum, ovium scilicet et porcorum nemo Comes, nec alius subditus noster, neque Valachi a praefatis subditis nostris, quoties illa ad sylvas, campos, pascuaque per expressa egerint, decimas quauis ratione capere possint

ac debeant. Item ut res ac bona eorum, dum ad partes exteriores eadem ducere vendereque voluerint, nisi Comes noster Maramarosiensis hujusmodi res sive victualia pro Camerae Castrique necessitate emere voluerit, liberam educendi et cui voluerint vendendi habeant libertatem, nullo Comitum ipsos prohibente. Item ut a modo deinceps omnes causas coram eis motas, non directe ad Cameram sive Comitem Maramarosiensem ipsum pertinentes, judicare et inde non contentis partibus coram juratis viginti quatuor, hinc ad locum ipsorum interrogatorium praenominatum Szőllős appellare, a quo demum coram judice provocare, postremum autem in praesentiam et Curiam nostram ab ipso judice appellandi provocandique liberam habeant potestatem; et malefactores capitis criminis reos ipsi capere judicareque et condemnare juxta antiquum eorum privilegium; hoc tantum adjecto, quod neminem hujusmodi malefactorum sine consensu judicis prius requisito emittere et libertati restituere possint ac valeant. Mandamus idcirco fidelibus nostris Comiti vel Vice-Comiti et officialibus nostris Maramarosiensibus praesentibus et futuris quibuscunque, quatenus a modo deinceps praetactos subditos nostros praescriptis libertatibus et praerogativis pacifice uti frui, nec eosdem contra hanc nostram concessionem impedire seu impediri facere turbareve debeatis, nec sitis ausi modo aliquali. Praesentibus, quas intuitu praemissorum sigillo nostro majori pendenti communiri fecimus perlectis exhibenti restitutis. Datum Budae 14-o die mensis Maji anno Domini 1504. coronationis vero nostrae felicis Regni Hungariae anno 2-o."

9) II. Lajos király megerősíti a városok privilegiumait, s kereskedési szabadsággal ruházza fel azoknak polgárait. (Simonchicz u. o. II. k. 222. l.)

10) A városok 6. és 8. alatti privilegiumait megerősitik I. Ferdinánd Bécsben 1551. junius 10-kén; Báthory Kristóf „in arce nostra Uyvár" 1578. november 28-kán; és Báthory Gábor „in arce Varadiensi" 1611. december 27-kén. (A két privilegium ezen megerősítésekkel együtt a királyi könyv XXII. kötetében, 482—487. ll.)

Ezen privilegiumokat egybefoglalva a máramarosi öt város eredeti viszonyairól, s Máramaros XIV. és XV. századbeli városéletéről sokkal részletesebb és határozottabb tudomást nyerünk, mint azon időre nézve az ottani nemességről. Mi egyébiránt, tekintve a községi életnek sajátságos természetét, melyben a genealogiai elem csak alárendelt jelentőséggel bír, s a község ugyanaz marad, habár annak minden tagjai változnak is, magában értetik. P. o. Huszt város mindamellett, hogy főkép a XVI. és XVII. században a legiszonyúbb pusztításokat szenvedte, melyek alatt annak talán minden tősgyökeres családai odavesztek és a lakosok előbbi nemzetségeinek helyébe ujak léptek, mégis ma ugyanazon község az, mint 1329., midőn Robert Károly királytól első privilegiumait nyerte.

A városok XIV—XVI. századbeli viszonyaira nézve a következőket jegyezzük meg:

1) Mindjárt a városok első privilegiumába mindazon jogok foglaltatnak, melyek a magyar közjog értelmében, a városi szabadság alapelvei voltak. Ide tartozott plébániáikra nézve az egyházi védjog (jus patronatus); biráik szabad választása; önálló törvényhatóság; személyeiknek teljes szabadsága stb. Statutumokat is szabadon alkothattak.

2) A földnek, melyen épültek, tulajdonát nem nyerték ugyan, sőt „terragium"-ot voltak kötelesek fizetni. De különös jog gyanánt volt nekik mindjárt eredetileg megengedve: „Ut si voluerint aliqua opera utilia et novas plantationes, liberam habeant faciendi facultatem;" — és Anna királynénak 1504-ki privilegiuma biztosítja nekik azon jogot: „Ut sylvis nostris nigris appellatis, campis et aquis, nec non aquarum piscaturis nostris Reginalibus (mennyiben a huszti vár fentartására nem szolgáltak) libere et pacifice uti frui; nec per aliquem Comitem impediri prohiberique possint et valeant;" — továbbá: „Ut ratione pecorum suorum nemo Comes, nec alius subditus noster, neque Valachi, quoties illa ad sylvas, campos pascuaque egerint, decimam quavis ratione capere possint ac debeant."

3) A „census S. Martini," melyet fizetni tartoztak, arány-

lag csekély volt; „de singulis fundis integris singulos dimidios *falcones*“ *).

4) Az öt város mindjárt eredetileg egy közönséget képezett s ezen provincialis szervezésök közös jogon és közös privilegiumokon alapult.

5) Mindamellett látjuk, hogy Zsigmond király jogaikat nem igen vette tekintetbe; olyannyira hogy Husszumezőt és Visket el is adományozta. De Zsigmond uralkodásának kezdetén ilynemű jogsértésekre ismételve találunk, később pedig ő is megerősítette kétszer, 1405. és 1435-ben a városok szabadságait. Mátyás király a máramarosi városokat különösen pártfogása alatt tartotta.

6) Ámbár a sóbányászat nem volt a máramarosi városok társadalmi létével oly szoros összefüggésben, mint a másutt keletkezett bányavárosok, p. o. Körmöc, Selmec, Nagy-Bánya szervezésével az ottani bányászat; még is amazoknak régi állását kellőleg nem méltányolhatjuk, hacsak a sóbányászatot is egyszersmind tekintetbe nem veszszük. Erről még alább szó lesz.

S így a városok állapotjának alapviszonyai iránt tisztában lévén, még egy felette érdekes tárgy említendő itt, t. i. Sziget városnak magyar nyelven szerkesztett statutumai, vagyis: „*Sziget várossának és az benne lakozandó községnek, biráknak, esküttelenek és mindenféle tisztbeli embereknek rögzött* (végzett) *törvénnyek, melyekkel az ő attyok és eösek is éltenek, megtartottak és az mostaniakra maradt*; *ez elött az papirosnak hitván voltáért irattatott volt meg 1548-ban; mostan ismét 1569. esztendőben ujtatott meg Szegedi Albert Diakon schola mestertul 17-a Februarii.*“

Ezen cím már mutatja, hogy Máramaros-Sziget városnak statutumai régi városi szokások és helyi szabályokból

---

*) A „*falco*“ szó sok tudományos vitatkozásokra adott alkalmat (Simonchics, Noct. Marmat. Vig. II. köt. 97—151. ll.); s így a máramarosi városok privilegiumának kiadásaiban helyette többnyire „*ferto*“-t tesznek. De nem szenved kétséget, hogy „*falco*“-t kell olvasnunk, mi egyébiránt p. o. Robert Károlynak Rupp munkája II. kötetében a 15. lapon XX. sz. a. leirt pénzével összhangzásban is áll.

keletkeztek, s hogy azoknak irásba-foglalása már 1548. történt. Világos tehát, hogy azok a máramarosi városok (mert kétséget nem szenved, hogy a többiek is, miután Szigettel ugyanazon privilegiumokkal és ugyanazon joggal éltek, és a társadalmi rend ugyanazon belső és külső elemekkel birtak, e tekintetben attól lényegesen el nem térhettek) régi társadalmi és jogéletének hü tükörképét mutatják; mi annál érdekesebb, minthogy hazánk magyar városainak története és régi viszonyai még egyáltalán véve felvilágosítva nincsenek, söt mélyebb tudományos és irodalmi vizsgálatoknak sem voltak még tárgya.

De épen ez feladatommá teszi, hogy egyik legközelebbi alkalommal a máramaros-szigeti statutumokat, menynyire lehetséges, összekapcsolva és párhuzamba téve hazánk más magyar városainak helyi viszonyaival, terjedelmesebben fejtegessem.

Elég legyen tehát itt röviden megjegyeznem, hogy azok 49 pontból állnak, melyek a városi élet legfontosabb viszonyaira vonatkoznak; s hogy függelékül még az ott olvasható felirások szerint a következő szabályokkal vannak megtoldva: (a) „Kivül való embereknek törvények és rendtartások;“ (b) „Conditio internorum;“ névszerint: (1) „Az öt városokban lévő embereknek törvények folyása;“ (2) „Conditiones intra (így!) dominos juratos cives;“ (3) „Conditio lanionum;“ (4) „Conditio sutorum;“ (5) „Conditio pellionum;“ (6) „Miképpen kell embert megfogni az esküdt biráknak?;“ (7) „Az vásárnak módja és állapotjának eredete;“ (8) „Miképen kell megfogni az bünös embert?;“ (9) „A sóvágók szabadságok és tisztek;“ (10) „Kovátsok rende és törvényeknek regtől való folyása;“ (11) „Szekeresek szekerének vassazásának módja.“

E) Máramaros népsége.

A népséget itt elvont szempontból veszszük, mennyiben t. i. a nemesség és a városok irányában a lakosságnak egy harmadik osztályát képezi. S ámbár Máramaros megyének közgazdászati viszonyai úgy hozták mindig magokkal, hogy a nemesek nagy része életmódjára nézve a köznéptől csak keveset különbözött, s hogy a városok polgárai szintén

részint mezei munkával is foglalkoztak; részint, mennyiben ipart üztek, ezt nem oly modorban tették, miszerint innen választó fal a városi és a mezei élet közt emelkedhetett volna: még is a társadalmi lét ezen három eleme Máramarosban már évszázadok előtt külön osztályok szerint teljesen ki volt fejtve. Csak hogy az átmeneti közegek ezen osztályok közt az azokban nyilatkozó társadalmi ellentéteket ott talán jobban közvetítik mint másutt.

A népségnek általán véve Máramarosban ugyanazon sorsa volt, s életviszonyai ugyanazon társadalmi befolyások hatása alatt álltak, mint a szomszéd Bereg, Ugocsa és Szatmár megyékben. E tekintetben tehát róla valami különöst mondani nem lehet. Sajátságos momentumok mindazonáltal voltak Máramarosra nézve a sóbányászat, mely ott a társadalmi létre terjedelmes befolyást gyakorolt (p. o. 1848 előtt Máramaros összes lakossága a sót ócsóbb áron vette, mint a haza bármely más részének lakosai; mi, egyebeket mellőzve, az ottani állattenyésztésre nézve igen fontos kedvezmény volt; úgy szinte a sószállítás is az ottani népségnek nevezetes keresetet adván, ez által annak életviszonyaira mélyen hatott); továbbá azon körülmény, hogy a népéletnek főbb tényezői, melyek a szomszéd megyékben egymástól különön állnak, itt egymáshoz a legközelebbi érintkezésben léteztek és működtek mindig.

A máramarosi népség régi állapotait három szempont alatt kell méltatnunk, t. i. 1) a *nemzetiség*, 2) a *közgazdászat*, és 3) a *társadalmi lét* szempontja alatt.

1) A *nemzetiség* tekintetében fontos körülmény gyanánt már fenebb kiemeltem, hogy Máramarosban magyarok voltak mindig a nemesebb cultura képviselői és eszközlői, s hogy az ottani intelligentiának szinét mindig a magyarok képezték. A nemességnek szereplése legrégibb idő óta a magyar nemzetiség legtisztább tükrét mutatta; s a városokban szintén mindig csak a magyar elem bírt nagyobb jelentőséggel. Hogy pedig a nemzeti intelligentia csakugyan szép gyümölcsöket hajtott Máramarosban, arról a multkor tekintetében az ottani társadalmi viszonyok részletes megvizsgálása minden lépten ad bizonyságot; az ujabb időre nézve pedig

számos ott lakó személyiségeknek jeles műveltségén és az életviszonyok ennek megfelelő rendezésén kivül a katholicus és református tudományos iskoláknak még pár évvel ezelőtt szép virágzása tanúskodik.

A megyei lakosság alsó osztályaiban mindazáltal különösen nagyszámu magyarokra nem találunk soha, s azok is, kik régenten voltak, csaknem egészen kifogytak. Úgy szinte azon németek, kik — mint látszik — régenten itt laktak, már egészen eltűntek; mert a mely németek most ott találtatnak, azok mind új telepítvények. S így oláhok és oroszok voltak a XIII. század óta mindig a máramarosi népség két fő alkateleme. Az ott létező örmények, zsidók és cigányok nemzetiségi szempontból figyelmet nem igényelnek.

Ezekhez képest feladatom most hogy a máramarosi népség épen említett négy, azaz *magyar*, *német*, *oláh* és *orosz* nemzeti elemének régi ottlétét bebizonyítsam.

Egyébiránt minden történetbuvár jól tudja, hogy ez olyan kérdés, melynek megfejtése épen a régibb időkre nézve felette nehéz. Mert régi kútfőink a népség alsó osztályainak többnyire egyedül akkor teszik említését, midőn a nemes birtokosokhozi viszonyuk szóba hozatik; ily alkalommal pedig a népiség kérdése csak annyiban bírt érdekkel, menynyiben társadalmi, vagy úrbéri súlya is volt. Észleleteink egyik biztos támasza a lakosok vallása. A római katholika vallásnak (később a protestansnak is) követői Máramarosban mindig túlnyomólag magyarok, és némi részben németek voltak; az oláhok és oroszok ellenben kivétel nélkül a keleti (ujabb időben egyesült) egyházat követik és követték mindig.

Világos tehát, hogy régi időben, midőn a katholika vallás jobban el volt terjedve Máramarosban, mint jelenleg; midőn, mint fenebb megmutattam, a keresztes barátoknak különös hiteles helyök volt ott, s Husztón és Poroszlón sz. Benedek rendének, Remetén Técső mellett a paulinusoknak, Huszton az apáczáknak zárdái voltak Máramarosban, és azon kivül sz. Ferenc szerzetének tagjai is ugyanott működtek: nem csak a katholika egyháznak, hanem a magyar elemnek is a mainál sokkal nagyobb virágzását, és a népség alsó osztályai közt a magyaroknak is nagyobb számát találjuk ottan.

Egyszersmind hihető, hogy németek a városokon kivül is laktak Máramarosban. Oda mutat p. o. a *Wasser* nevü patak, mely Vissónál a Vissó folyóba ömlik, s már neve által bizonyságot tesz, hogy itt, hol ma csaknem kizárólag oláhok találtatnak, hajdanában németek is laktak. Oda mutatSchwartner közleménye is, mikép ő a Máramaros vidékén létezett soltészszégekre (scultetiae) vonatkozó okmányos adatokat ismert. *)

Úgy hiszem, a népiség kérdésének felvilágositására sokat tesz, ha Máramarost a szomszéd megyékkel, hol ugyanazon nemzeti elemek léteztek, egy szempontba összefoglaljuk. S ha p. o. Bereg vagy Ugocsa megyében oly helyen, mely Máramaros helyi viszonyainak tökéletesen megfelel, a nemzeti elemek bizonyos conjuncturáját találjuk, talán nem alapnélküli azon következtetés, hogy ugyanazon nemzeti jelenségek léteztek Máramarosban is. Szabadjon e tekintetben két okmányra hivatkoznom.

1471) „Datum Budae feria 4-a prox. ante Dominicam Judica." Rozgonyi János országbiró a leleszi konventhez: „Dicitur nobis in personis egregiorum Nicolai Draghfy de Belthek et Bartholomaei filii ejusdem, quomodo ipsi in dominiúm *castri Nyaláb* vocati, ac possessionum Kiralhaza, Veretze, Zazfalu et Ardo *Hungaricalium*; nec non villarum Kryva, Chamathu, Komlos, Zephegh, Thurch et Batharts appellatarum *Valachicalium*; item Therebes, Ujfalu, Veresmarth, Tharna ac medietatum Akli et Gyula similiter *Hungaricalium*; nec non tributi in portu Thiciae Zewlewsrew nuncupato exigi soliti et pertinentiarum earundem omnino in Comitatu de Ugocha existentium habitarum ipsos certo juris titulo concernentium legitime vellent introire" stb. (Eredetije a leleszi konvent levéltárában.)

1504) „Budae feria 5-a prox. post festum Pascae Domini." II. Ulászló király a leleszi konventhez: „Dicitur nobis in persona fidelis nostri magnifici Georgii Dragfy de Beltheuk, quomodo ipse in dominium oppidi Lomperthzaza alio

*) De scultetiis per Hungariam quondam obviis. Budán, 1815. 15. l.

nomine Beregzaz et tributi in eodem exigi soliti; nec non possessionum Munkats ac Munkats-Orozfalu, alio nomine Orozvegh, Ivann, Rakoss, Kis Orozfalw, Svethe *Hungaricalium*; item Zthansanfalwa, Laalfalwa alio nomine Lipnicze, Dragobrodfalwa, Románpataka, Medenczes, Ardánfalwa et Hatelvi *Valachicalium*; praeterea Kerecsky et Kuchnicza vocatarum *Ruthenicalium* omnino in Comitatu de Beregh existentium et habitarum, ipsum exponentem titulo pignoris concernentium, legitime vellet introire" stb. (Eredetije u. o.)

Kitetszik ebből, hogy valamint Beregnek és Ugocsának, úgy Máramarosnak már a XIV. és XV. századokban oláh és orosz népsége volt. De kitetszik egyszersmind az is, mily alaptalan azoknak nézete, kik azt tartják, hogy kizárólag csak ilyenek képezték a vidék akkori lakosságát. Hogy régenten voltak itt is, mint a szomszéd megyékben „possessiones Hungaricales", kételkednünk annál kevésbbé lehet, minthogy Máramarosnak igen számos helynevei tisztán magyar eredetűek. Söt tovább is mehetünk. Tekintve t. i. hogy Moldva földének a XIV. századbani ujjáalakulása Máramarosban gyökeredzik, úgy hogy bizonyos értelemben Moldvát Máramaros leányának is lehetne nevezni; miután bizonyos, hogy nem csak oláhok, hanem magyarok is Máramarosból telepedtek által Moldvába, söt hogy épen ezek itt a legnevezetesebb új helységeket t. i. Sucsavát (nevét vette a magyar szücsöktől, kik első lakói valának), és Kimpolungot (mely nem egyéb mint Hosszumezőnek oláh fordítása) alapították [1]); miután Moldvának a székely földdel és Máramarossal határos vidékének számos magyar lakosai voltak mindig, kik közt a XIV. században oda menekült magyar husszitak a szent irás első magyar fordítását készitették [2]): nem lehet kételkednünk, hogy Máramaros régi népsége nagy részben magyar volt. Máramaros vagyonossága és müveltsége akkor magasabb polcon létezett, mint jelenleg; s igen hihető, hogy annak

---

[1]) Engel, Geschichte der Moldau und Walachei, II. köt. 107. l.; Fejér, Cod. Dipl. X. köt. 6. r. 876. l.

[2]) Lásd a bévezetést az ó testamentom ezen fordításának azon kiadásához a magyar akademia által kiadott Nyelvemlékek I. köt.

magyar népessége ugyanazon mértékben fogyott, melyben es hosszas háborúk, pusztítások stb. következtében hanyatlásnak kezdett indúlni.

2) *Közgazdaságra* nézve a máramarosi népség közt a a városokon kivül már az itt szóban lévő időben leginkább a mezeigazdaságot, a sóbányászat segédmunkáit és az állattenyésztést találjuk. Másnemü foglalkozások, p. o. a vadászat, halászat stb. közgazdasági fontossággal, mint látszik, akkor sem birtak.

a) A mezei termés alig volt valaha képes a vidéknek csak saját szükségeit is fedezni. Mindamellett vannak egyes termékeny tájak is, sőt p. o. a huszti várhegyen régi szőlőknek is nyomai találtatnak. Hihető, hogy előbbi századokban Máramarosban a mezei gazdaság virágzóbb volt, mint jelenleg.

b) A tulajdonképi sóbányászat — mint alább látni fogjuk — a városi élettel volt összeköttetésben. A bányászok különös szabadságokkal és privilegiumokkal birtak, s így a köznéptől különböző osztályt képeztek. De azon foglalkozásokat, melyek külsőleg elősegítik a bányamunkát, mint látszik, a köznép végezte. Ide tartozik leginkább a bányáknak szükséges fával ellátása, a sószállitás más vidékekre stb.

c) Az állatenyésztés különösen az oláh népnél, mely a havasokon pásztorkodott, fontos foglalkozás volt. Ennek egy figyelemre méltó, mint látszik, régi szokása tartotta magát fen a XVIII. századig és csak 1771-ben törültetett el. T. i. „Anno 1771. die 22. novembris nro. 5833. circa hiemationem pecorum dominalium resolutum est, ut hiematio pecorum dominalium in Comitatu Marmaros in vicem nonae praestari solita, velut abusiva abrogetur." (Pauly, Constitutio rei urbarialis. Bécs 1817. 312. l.)

3) A *társadalom* szempontjából a máramarosi községek rendét kell itt szóba hoznom.

Ennek ugyan, mi a régi magyar és orosz községeket illeti, különös sajátságait nem említhetem. Hogy soltészségek léteztek, már mondva volt, s ezek német eredetre mutatnak; mennyiben pedig netalán p. o. oroszok közt találtattak, németektől voltak kölcsönözve.

De annál érdekesebb az oláh nép régi társadalmi és községi szervezése.

A máramarosi oláhok régenten u. n. *vajdák* alatt álltak, kiknek még XIV. és XV. századbeli okmányokban többször történik említése. Ezek voltak a nép főnökei és vezérei. Nemeseknek soha nem voltak elismerve; de valamint p. o. a Drágfi-család alapítói, mint fenebb láttuk, eredetileg ilynemű vajdák valának; úgy más vajdák is nyerték utóbb az országos nemességet. Midőn az oláh nép rendezett községekké alakult, közte a vajdaság is megszűnt, s már a XV. század második felében azokra nem találunk többé.

Az oláh községek szervezésének egyik jellemző vonása voltak Magyarországban az u. n. kenézségek. A máramarosi *kenézségekkel* is fenebb megismerkedtünk. Ezeknek közelebbi fejtegetésébe itt nem ereszkedhetvén, e tekintetben röviden hivatkozom az ilyen kenézségek adományázosáról kiadatni szokott okmányok szövegére (p. o. Kovachich, Formulae solennes 533. l. 135. sz. a.), és gróf Kemény József jeles értekezésére a kenézségekről (Über die ehemaligen Knesen und Kenesiate der Walachen in Siebenbürgen, Kurz, Magazin für Geschichte stb. Siebenbürgens, II. köt. Brassó 1847. 286. l.).

F. Máramarosi sóbányászat.

A sóbányászat Máramaros közgazdasági rendszerében túlnyomó jelentőséggel birt mindig; s így nem csodálhatjuk, hogy annak hatása és befolyása az ottani társadalmi lét csaknem minden viszonyában mutatkozik.

Már fenebb bebizonyítottam, hogy a máramarosi sóaknák eredete igen régi időkre visszavezet; s hogy a XIII. század közepe táján (a tatárjárás vagyis 1241 előtt) már virágoztak. Mily nagy fontosságuk volt az ország más részeire nézve is, azt a paulinusok Buda melletti sz. lőrinci kolostorának példájában látjuk, mely Nagy Lajos királytól száz aranyat évenkinti jövedelemképen nyert 1353. a máramarosi sóbányákból *).

---

*) „Ludovici (Regis) providentia sancitum est (1353), ut quotannis de salinis Regalibus in Maromaros constitutis, centum aurei in subsidium monasterii (Budensis Divi Laurentii) penderentur.“ (Eggerer, Fragmen panis corvi protoeremitici. Bécs, 1663. 133. l.)

Országos szempontból tehát világos, hogy a máramarosi sóaknák régóta a magyar koronának egyik legbecsesebb kincse, a királynak egyik legbiztosabb jövedelemforrása volt. S e tekintetben szintén a király birtokában lévő Huszt várához számíttattak. Az 1514: 3. cikkben a „castrum Huszt cum quinque civitatibus et fodinis salium“ foglaltatnak egybe. Szintezen formában vonatkoznak azokra a bácsi 1518: 15-ki és az 1519: 11. cikkek; valamint II. Lajos király 1522-ki oklevele, melyben több más jószággal együtt a huszti várat és a máramarosi sóaknákat nejének Mária királynénak szintúgy inscribálja, mint anyja Anna királyné azt II. Ulászló inscriptiójából bírta volt.

Egyébiránt itt nem annyira Máramaros országos állása, mint inkább a megye belviszonyai levén fejtegetéseim tárgya, figyelmemet a sóbányák tekintetében is főleg azoknak mívelésére és társadalmi jelentőségére kellene fordítanom. De, fájdalom, épen ezen két pontra nézve csak igen kevés kútfői adatot birunk.

Ilyen II. Ulászló királynak egy 1498-ki, mindeddig kiadatlan igen érdekes rendelése, mely által 18 pontban a sóaknák mívelése és a sóbányászok viszonyai rendeztetnek. A magyarországi bányászat jogtörténeti vizsgálásában közzé fogom tenni azt.

A megye társadalmi viszonyaira s névszerint a máramarosi városoknak a sóbányászat irányábani állására nézve nem kevésbbé érdekes és történetileg tanúlságos a városoknak következő 1551-ki levele az ottani sóbányászokhoz:

„Providi ac circumspecti fratres et amici nobis charissimi! Post salutem mutuamque fraternitatis commendationem significatum est nobis per Reverendum Dominum Thomam Makay Comitem Camerae Maramarosiensis de voto animi vestri, quas scilicet obligatorias litteras sub sigillo quinque oppidorum Maramarosiensium ad vestram assecurationem pro tutiori liberiorique reditu vestro propter modernum vestrum discessum per nos vobis dari postularetis. Nos itaque rationem habentes incommodi S. R. Majestatis Domini nostri communis ac Clementissimi de absentia vestra secuturi, consilio hac de re inter nos coacto diuturnoque colloquio et

consultu praemisso juxta promissionem dicti domini Thomae Makay Comitis Camerae superinde nobis factam ac litteras obligatorias domini Benedicti Szalay Castellani castri Huszt Comitisque Comitatus Maramarosiensis praedicti nobis exhibitas, assecuramus vos atque ad fidem nostram Christianam vobis promittimus, nulla unquam punitione aut miseria vos per dictum dominum Comitem Camerae ipsiusque familiares aut nos affici, pro praesente scilicet vestro discessu; sed nec ulla unquam objectione hujus facti irritari dehonestarive; imo universos proventus vestros legitimos per suam dominationem Reverendam vobis integre reddi et restitui assumimus. Quare vos ad unum omnes fraterne amiceque rogamus, ut mox acceptis praesentibus ad fidele servitium Suae Majestatis omni pavore excusso securi redeatis, quo cisuram salium pro commodo Majestatis Regiae et totius Regni Hungariae jugiter exerceatis. Secus ne feceritis iterum rogamus. Datum in oppido Tetseu ex congregatione quinque oppidorum Maramarosiensorum die 24. Septembris anno 1551. Judices et Jurati quinque oppidorum Huszt, Visk, Tetseu, Hosszúmező et Szigeth-Maramaros.

Kivülről. Prudentibus ac circumspectis Judici ceterisque cisoribus salium S. R. Majestatis in Szigeth residentibus, nunc in civitate Rivuli Dominarum constitutis, fratribus et amicis charissimis."

A körülmények úgy hozták magokkal, hogy az 1855-ben az akademiában felolvasott értekezésem csak 1857-ben tétetik közzé az Értesitőben. Ez alkalmul szolgál, miszerint ahhoz még pár megjegyzést ragasztok.

Feladatomul nem azt tüztem volt ki magamnak, hogy Máramarosnak történetét kimerítőleg megirjam, vagy annak egyes részletes eseményeit tanulmányozzam. A jelenleg is felette érdekes vidéknek szintoly érdekes multját csak általános és mintegy alapvonásai szerint akartam közelebb szemügyre venni, s az annak történeti és társadalmi életében mutatkozó főmomentumokat kiemelni és kritikai szempont-

ból fejtegetni. Ehhez képest szükséges volt egy részről Máramáros történetének kiindulási pontját kritikailag meghatározni, és a tényezőket vizsgálni, melyek politikai és társadalmi kifejlődésének irányára eldöntő befolyást gyakoroltak; más részről pedig azon viszonyokra figyelmet fordítani, melyek hazánk általános belső történetének szempontjából különösen tanulságosak és érdekesek. Értem leginkább a máramarosi nemességnek és az ottani városéletnek viszonyait.

Mindkettőre nézve vezéreszméimet előadtam. Magyar eredetű városainknak története historiai irodalmunk szempontjából oly érdekes, hogy az arra vonatkozó vizsgálatok különös fontossággal bírnak, s hogy e tekintetben a máramarosi városoknak nevezetességére is már figyelmeztettem. Nem kevésbbé érdekesek az ottani nemesség viszonyai is.

Egyébiránt nem hagyhatom említés nélkül, hogy bármily fontos is a magyarországi nemesség története, annak a mai tudomány álláspontjának csak némileg megfelelő részletes kidolgazása mégis mindeddig hiányzik még. Nem lehet itt a t. olvasót szoros történeti szempontból is nem figyelmeztetnem azon jeles cikkre, melylyel nagy érdemű hazai tudósunk Ipolyi Arnold *Nagy Ivánnak* munkáját: *„Magyarország családai címerekkel és leszármazási táblákkal,* a közönségnek bemutatta (Pesti Napló 1857., 176—185. számaiban). Eddigi historiai irodalmunkban csak azon családok néhányának története volt terjedelmesebb és alaposabb vizsgálatok tárgya, melyek az ország sorsára közvetlen és eldöntő befolyást gyakoroltak; sőt számos főfontosságu dinasticus családnak története még most is sűrű homályban van. Az irodalom embereitől, kik figyelmöket leginkább az ország és az országos intézetek, vagy egyik másik nevezetesb hazai vidék viszonyaira fordítják, hacsak különös hajlam által nem vezéreltetnek arra, nem várható, hogy egyes családok történetének felvilágosítására ex professo fordítsák gondjokat; főkép ma, midőn a fontosb teendőknek oly nagy a száma. Ily körülmények közt, s minthogy minden családnak érdekében van, hogy őseinek tettei és érdemei, viszontagságai és szerencséje a történeti irodalomban is elismerést találjanak, úgy látszik, legtermészetszerűbb, hogy az egyes nemes csa-

ládok tagjai szóval és tettel, útmutatással és közléssel mozdítsák elő leginkább a reájok nézve oly fontos vállalatot, milyen Nagy Ivánnak idézett munkája. Nincs itt helyén, hogy e tárgyról sokat mondjak; de értekezésemnek szempontjából, miután a máramarosi nemesség felette érdekes történetének kielégítő felvilágosítására a kellő eszközök és előmunkálatok nagy hiányát tapasztaltam, különösen kivánnom kell: vajha Máramaros számos nemes családai ezt szivökre vennék.

Hazánk általános történetét tekintve, miután minden kétségen felül áll, hogy az egyes megyék múltjának minél alaposabb kritikai megfejtése az ország belső történetére nézve is felette fontos; és így nagyon kivánatos, hogy ezen irányban historiai irodalmunk minél terjedelmesebb basist nyerjen; csak azon célpontokat akarom röviden kiemelni, melyekre a történetbuvárnak leginkább figyelemmel kell lennie.

Tudjuk, hogy szent István az országot 72 megyére osztotta, s hogy ezek közigazgatási, törvénykezési és honvédelmi rendszerének alapjául szolgáltak. Tudjuk továbbá, hogy a megyék az árpádi királyok alatt hazánk statuséletében nevezetes momentumot képeztek; hogy azonban már a XIII. században azoknak eredeti szervezése annyira elfajult, miszerint a reformok abban szükségesek voltak, melyek IV. Béla és leginkább III. Endre alatt meg is történtek. Ezeknek folytán a XIV. és XV. századokban a megyék, bár az eredetitől már igen eltérő szervezéssel, mégis Magyarországnak legfontosabb státusintézetei közé tartoztak. Corvinus Mátyás király kormányzati rendszerében azok nem birtak többé azon nagy súlylyal, mint első királyaink alatt. De az ország középponti kormányzásának ereje Mátyás halála után mindinkább fogyván, a török veszedelem irányában pedig erélyes ellenintézkedések levén szükségesek, a XVI. és XVII. századokban ismét nagyobb jelentőségre jutottak, söt sajátságos közjogi jellemet is nyertek, mely a XVIII. században új irányban lön kifejtve.

Magyarország megyei életének ezen stádiumok szerinti kifejlödése, melyben az egyes megyék helyi viszonyai és egyéb coniuncturáihoz képest több tekintetben gyakran igen

különböző részt vettek, a hazai történelem szempontjából felette érdekes. Azonban kénytelenek vagyunk megvallani, hogy historiai irodalmunkban sem az általános megyei szervezésnek eredeti alakulásai és fokonkinti változásai, sem az egyes megyék keletkezési viszonyai és azok története még kellőleg felvilágosítva nincsenek. Mit eddig birunk, nagyobb részt csak elődolgozatokból áll, s a főmunka még hátra van. Szent István 72 megyéjét mind, még csak nevök szerint sem ismerjük; a megyék későbbi történetének sok lényeges részlete pedig még felvilágosításra vár. Verbőcy lajstroma a régibb időre nézve nem szolgálhat zsinórmértékül; s egyébkint is a megyei élet több történeti főkérdése még vitatás alatt van, és számos kétségek még megfejtendők. Azonkivül nem elég az egyes megyéket egyedül elvont álláspontból vizsgálgatni és azoknak mintegy csak topographiájában megállapodni. Az ország általános geographiáját és annak koronkinti változásait is mindig szemmel kell tartanunk. A státus- és népéletnek különféle irányaira, melyek az egyes megyék jelenségeiben különös és sajátszerű nyilatkozatot nyernek, a történeti vizsgálatokban is fő figyelmet kell fordítani. Csak mind ezeknek alapján érthetjük alaposan az egyes megye országos jelentőségét, s az azokra vonatkozó fontosb eseményeket.

Máramaros történetéhezi kritikai fejtegetéseimben erre adalékot akartam nyujtani. A dolog természetében fekszik, hogy azok leginkább a megyének csak belső történetét illették.

Felelős szerkesztő: Toldy Ferenc, titoknok.

Pest, 1857. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVII. Év. 1857. VII. Sz.

NYELVUJÍTÁS ÉS NYELVRONTÁS.

Olvasta az akad. julius 6. 1857.

BALLAGI MÓRIC.

A tudománynak kétség kivül nem kisebb szolgálatot tesz, ki az időről időre feltünedező tévedéseket kimutatja és megcáfolja, mint ki új igazságok napfényre-hozatalán dolgozik, valamint a gazdaságban nem csekélyebb fontosságu az, hogy a földet, melybe vetni akarunk, elébb a gaztól megtisztítsuk, mint maga a vetés; mert hasztalan vetünk jó magot, ha legtisztább vetésünket a gyom elnyomja.

Nem kételkedem kimondani, hogy soha a gyomlálgatás műtételére nagyobb szükség nem volt, mint irodalmunk jelen szakában, midőn a mind inkább éledező nemzeti tudat nagyobb mozgalmakat keltett, s a felfokozott szellemi igényekhez képest több munkásra lévén szükség, a hivatottak közé sok hivatlan is vegyült.

A széphalmi Briaraeus nem hiába küzdött : a lendület, melyet ő adott az irodalomnak, még a jelenkor mozgalmaiban is érezhető. Kazinczy nyelvünket elárvult szegény állapotban találta, s ő a bajon segitendő nem sokat theoretizált, nem sokat kérdezősködött, hanem megfogta a dolog végét és

elkezdte a csín nélkül áradozó szegény nyelvet a szabatos nyelvezetű hellen és római, francia és német klassikusok után idomítani, egyedül azon célt tartva szeme előtt, hogy nyelvünket a magasb műveltség ügyes közlönyévé tegye. Nem kényeskedett ő, nem volt válogatós az eszközökben, hanem ujított széltire, nem csak új szókat teremtve, hanem szokatlan szólásokat, azelőtt nem hallott szófüzetet is vezetvén be a nyelvbe. — De Kazinczyt a nyelv geniusa keltette és vezérlette ihletve, másfelül nyelvünk multját szorgalmasan tanulmányozta, buvárlotta, s ezért stylusa mind a mellett, hogy egyes kifejezéseket tekintve idegenszerű, egészben véve mégis magyaros, söt néhol szinte népies szinezetű.

A Kazinczy korára bekövetkezett nemzeti ébredés szakában a nyilvános élet százával, ezerével hozta az új eszméket szőnyegre s a mind inkább táguló eszmekör ifjult nyelvet igényelvén, Kazinczy nyomdokiba lépni legkényelmesebbnek találtatott, annyival inkább, mert sem idő nem volt hosszas nyelvvizsgálatokba ereszkedni, sem kedv a multtól tanácsot kérni, midőn mindent a jövendőtől vártak. Söt kimondta ezt amaz iránynak egyik leglelkesb szószólója és a Kazinczyféle neologiának akkori legszerencsésebb apostola, *Helmeczi Mihály* a Berzsenyi Dániel Verseihez írt kalauzértekezésében XLVIII. l. Magasb-gondolkodásu iróinknak, úgy tetszik, ezen utószaki literaturai próbatéteikben M. Posa után (Schiller Carlosában) ez volt ösztön-jelszavok s vezér-maximájok :

„Ich lebe
Ein Bürger derer, die noch kommen werden.“

Azonban jeleseinket felmagasult közérzelem hordozta és rövid idő alatt utolérhetlen szónokok, halhatatlan költők maradandó művekkel maradandó irói nyelvet állapítottak meg. E nyelv alkotóit nem hosszas tanulmányból elvont nyelvtörvények vezették, hanem maga az élet; és nyelvünk ujjászületésének története ismét bebizonyította, a mit a művelődés története tanít hogy, midőn valamely társaságban új életelv lesz hatályossá, az természetes, öntudatlan szükségességgel teremtő munkásságot fejt ki s épen ebben nyilatkozik ereje és hatálya.

A legközelebb lefolyt kor egy, ha nem is teljes, tökéletes, de minden esetre kikerekített nyelvet hagyományozott nekünk, s most, midőn az élet nem kerget s elég nem keresett otiumunk is van a nyelvet minden oldalról vizsgálni és alaposan tanulmányozni, elérkezettnek látom az időt, hogy nemzeti legdrágább birtokunkat nyugodt elmével rendezzük, s határozzuk meg, mi van abban, a mit hamarjában felkaptunk, megtartani — és mi kivetni való? — Ezen általános szemlébe pedig belé kell foglalnunk nyelvünknek nem csak legközelebbi, hanem legtávolabbi multja szerzeményeit is, a meddig csak megtartott nyelvemlékeink segítségével felhatolhatunk.

Két út vezet ugyanis általában valamely nyelv mind alapos ismeretére, mind sikeres bensőleges fejlesztésére: először *a nyelv története*, mihez tartoznak egyfelül a nyelv lefolyt életének változatai, viszontagságai, másfelül jelen tájszerinti külömbözései és sajátságai; másodszor *a rokon nyelvek tanulmányozása* és nyelvünk azokhoz való viszonyának fölismerése. E kettő karöltve jár, egymást elősegíti, s a ki ezek közöl egyikkel sem foglalkozott, annak, legyen bár egyébiránt még oly nagy tudós, még oly lelkes hazafi, a nyelvmüvelés dolgában szava nincsen. — A mi a nyelvtudományban történelmi alappal nem bír, mind léha, haszontalan; a történelmet képző tények ismeretét pedig, melyet a legélesb ész, a legtalálósb okoskodás sem pótolhat, csak szorgalmas tanulmány által tehetjük sajátunkká.

Ezért én különös örömmel szemlélem e teremben a férfiakat, kik nyelvünk tudományos fejlesztésére különös tanulmányokat tévén, a nyelvművelést a kijelölt úton törekednek elébbre vinni, s én csekély erőmmel szivesen csatlakozom hozzájok e nemzeti mű végrehajtásában.

Azomban míg a tudomány most kijelölt biráló vizsgálataira a kellő készületeket teszi, míg a történelmi nyelvész a codex-et a feledés pora közöl kiszedegeti, az összehasonlító nyelvtudós pedig a távoli éjszaknak rideg nyelveit tanulmányozza: addig az évtizedek óta dagadozott újítási ár hullámai be-becsapdosnak hozzánk, magokkal sodorván az áradat szemetjét és iszapját, s már is annyira vagyunk, hogy

sokan a nyelvet mint valami haszontalan ruhadivatot mindig újjal fölcserélendőnek tartják. — Alig gyökerezik meg valamely új szó használata, ismét megúnják és mást vesznek fel helyébe. Alig kapott fel nem rég a *szerv*, *szervezet*, *szerves* stb. használata, már a napokban ismét *szervényi vegytant* hirdettek. Hasonlón vagyunk az *élvezet* szóval, melyet már széltire az *elemény*, *élmény* vált fel. — A jeles Szenczi Molnár Albert által még nem ismert *kötelesség* „Pflicht" szót (Molnárnál e helyett mindig *tiszti* vagy *kötelezés* áll) pár évvel ezelőtt a kényelmesebben használható *kötelem*, *kötelmi* stb. váltotta fel, s ime ma mar *kötély*-t írnak. — A Schüler kifejezésére ott vannak nyelvünkben a helyes *tanuló* és *tanítvány* kifejezések, de újabb iróinknak új kell, tehát új divatos végzésü szót kellett gyártani és lett *tanonc*; pedig ha e szó oly helyesen volna is képezve a mint nincs, még akkor is a hasonlat szerint inkább Lehrling-et jelentene, mint *ifjonc* Jüngling, *lelenc* Findling. Az egész *onc*, *enc*-féle szósereg újabb eredetü; a régi nyelv csak az egyszerü *c* vagy *ca*, *ce*, *nca*, *nce* képzőket ismerte, a nunnatióval öregbített *c* alakot legelöször, de sikeretlenül Dugonics kisértette meg a *lovanc* és a késöbb elfogadott *kedvenc* szókkal: utána Kisfaludy Károlynál lép fel a *védenc* Schützling szóban s ennek hasonlatára készült aztán az *ifjonc*, *kegyenc*, *lelenc*, *fegyenc*, *nyargonc*, *udvaronc*, stb. — Még a közdivatú *suhanc* szót sem találom régi szótáriróinknál. Az egy régi, Molnár Albertnél is található, *onc* végzetü szó a *virgonc* melléknév.

Hallgatok arról, hogy csupa ujság utáni kapkodásból idegen szóknak betüszerinti fordítását is vegyítik a nyelvbe, néha még oly esetben is, mikor semmi szükség reá, mint pl. „az irói nyelvbe *alkutlan* (unbedingt, *föltétlen* helyett) fölvételök a tájszóknak."

Mennyire ment e minden tudományos tájékozottság és helyes nyelvérzés nélkül üzött ujítgatás, mutatja az, hogy — a mi hallatlan a nyelvek történetében —, még a nyelvformákat sem hagyták illetetlen. Egy ünnepelt regényirónk egy nagy regényt írt, melyben az *atlan*, *etlen*, vagy *talan*, *telen* ragok helyett széltire *lan*, *len*-t használ; holott az összehasonlító nyelvészet segítségével egyszerre meggyőződünk,

hogy itt *ta*, *te* a lényeges rész és *lan*, *len* csak az első képzőt erősítő toldalék, mint *maiglan*, *pediglen* szókban, sőt épen a finnben *tta*, *tah*, *tak*, az eszthben *ta*, a lappban *tagha*, a syrjänben *täg*, *tägja*, a mordvinban *do* a caritivum viszonyjellője, sőt nyelvünkben a negatiót kifejező *ta* mint fogalomgyök is él *ta-gad* negat szóban és mégis Szabó István is az egyszerű *lan*-nal él, mint: „Mentor, *vádlan* Odysseusnak jó régi barátja."

Általában sehol sem mutatkozik e tanulmány nélküli nyelvkontárkodás világosabban mint a szókurtításban. Ott volt például *incselkedés*, ezt a mi nyelvteremtőink hosszallották, tehát meg kellett rövidülnie és lett *incs*; hogy *incs* semmit sem jelent, ez sebaj, das geniert grosse Geister nicht, elég hogy a ki használja, réfogja hogy annyi mint *incselkedés*, tehát az. Még a külömben minden tekintetben jeles Guzmics is nem ügyelve arra, hogy a szó első kelléke a határozott és össze nem téveszthető értelem, *nyájasság* helyett *nyáj*-t és *nyájasságtalan* helyett *nyájtulan*-t írt és homályosítja beszédét, mert *nyáj*-nál bizonyosan mindenki *grex*-re gondol. — Hát a *cég* mit jelent? A *cégér* szót értem, mert tudom, hogy magyaros ejtéssel a német Zeiger-ből lett, de *cég* aztán igazán semmi, és hasonló joggal akármily hangok combinatiójára ráfoghatták volna, hogy firmá-t jelent. — Hogy *ima* szónak szinte semmi jelentése, ezt Hunfalvy tiszt. tagtársunk multkori gyönyörű előadásából tanulhattuk, és akkor természetesen az *imola*, *imaház*, *imakönyv* származékok is elvetendők. — Mit jelent aztán Szabó István Iliásában: „ha valaha *imoládd* énáltalam épült?" Hát még az *imár* aztán ugyancsak Szabó István Iliásában mit jelent? „De hogy *imárát* megbecsmélte király Agamemnon." — És vajjon jobban vagyunk-e az *isme* szóval? Nem tudom még világosan bebizonyítani, de több mint valószinű előttem, hogy *ismer* szóban az *r* nem képző, hanem a gyökérhez tartozó; ellenben az *i* csak euphonicus, mint *istráng*, *iskola* szókban, a honnan van az, hogy valamint a Strang-ot a magyar majd *istráng*, majd *estráng*-nak, a *schola* szót hol *iskola*, hol *oskolá*-nak mondja, az *ismer* szó is majd *ismer*, majd *esmer*, majd meg *ösmer*-nek ejtetik, jelül hogy az *i* csak széphangzási járulék. Már pedig

ha ez áll, micsoda fonákság akkor a segédhangzót megtartani, a lényeges gyökbetüt pedig elvetni? *Rohrer* kegyesrendi tanár úr a tavaly kiadott bölcsészeti előtanjában az Erkenntniss kifejezésére *megismélés* szót használt, s én egy bírálatban e semmit nem jelentő szó ellen kikeltem, pedig némiképen Rohrer úrnak igaza van; mert ha az *isme* szó jó, akkor miért ne lehetne mondani *ismélek*, a mint *csere* szóból lett *cserélek*, vagy *regé*-ből *regélek*. De épen az, hogy *ismélek* szemlátomást rosz, mutatja, hogy *isme* sem járja meg. Valamint *igér*-ből sem mondhatok *ige*-t igéret helyett, úgy nem mondhatni *ismér*ből *isme*, ismeret helyett.

Rendesen nem vététék tekintetbe, hogy némely szótő a gyökér fogalmát megszorító és módosító értelmét csak a képző által nyerte, mely elhagyatván, oly általános valami áll elő, hogy avval a beszélő nyelvben semmire sem mehetünk. Így pl. nincs semmi kétség, hogy *gond* és *gyanu* egy gyökérből lettek és a módosított értelmeket ott a *d*, itt az *u* képző adja, s még is az utóbbinak meztelen *gyan* gyökerét *praesumtio* értelmében kezdték használni (l. külön. *Elenyák*, Elvtan 46. l.); hasonló joggal lehetne gondból *gon* gyökeret kivonni és használatba venni.

Hogyan bánnak egyébkint első rendü iróink is szókincsünkkel, erre nézve legyen szabad még egy példát felhoznom. Eszter szerzője egyik regényének szójegyzetében azt az indítványt teszi, hogy az *ildom* szót használjuk a francia *convenance* szó kifejezésére: „Mert — úgy mond — kár volna legjobb szavaink egyikét, az *eszély*, Klugheit szót evvel összetéveszteni“: neki tehát az *ildom* szó valami bitang új jövévény, melyet kényünk kedvünk szerint foghatunk a mire akarunk: holott kis körülnézés régi irodalmunkban megtaníthatta volna, hogy e szót már a Müncheni Codex széltire Klugheit értelemben használja, mint: „*legyetek azért ildomosak miként kigyók*, estote ergo prudentes sicut serpentes, *mert ildomosan tötte volna* quia prudenter fecisset, továbbá: *hogy megfordeha az atyáknak szüvöket, fiakba és a hütötleneket igazaknak ildomosságára* et incredulos ad prudentiam justorum.“ A halhatatlan Széchenyi, ki e szót újból használni kezdte, csak a régit élesztette föl s természetes, hogy abban az érte-

lemben, melyben régenten használva volt. — Még csak két csudaszülöttjét a nyelvcsináló mesterségnek legyen szabad itt bemutatnom. *Ötv* és *csőr*, az első mint *ötvös*-nek gyöke Edelstein kifejezésére, a másik mint a *tölcsér*-nek egyik alkatrésze Klystier jelentésére használtatott. E szóalakoknak csak az a kis hibájok, hogy eredetöket tekintve az egyik semmit sem jelent, a másik meg mást jelent, mint a mire használtatik. *Ötvös* ugyanis *önteni*, vagy az *n* hasonításával *ötteni* igéből lett úgy, hogy *öttös* helyett mondták: *ötvös*, mi így tulajdonképen a. m. öntött míveket készitő, *ötv* tehát tehetne annyit mint *öntvény*, de semmi esetre nem Edelstein-t. A másik *tölt* igéből lett *ér* képző, s a *t*-nek *s*-sel való lágyítása által, mint *hajt*-ból lett *hajtsár*, s így *csér*, *csőr* gyök nem létezik.

Hogy a műszók készítése mikép ment, erre nézve csak egy példát akarok felhozni. Molnár Albert szótárában s utána Párizpápaiéban is az *ondok* foedus, spureus után van *ondokfolyás* helyett, sajtóbeli hibából a *k* kimaradván — *ondofolyás* gonorrhaea. Ezt *Rácz Sám*. a szótárból orvosi könyveibe átvévén, azóta nem csak ezen összetételben használtatik a közkeletre vergődött sajtóhiba, hanem a „Szóhalmaz"-ban, s utána, mint műértő után, a magam szótárában is már ondó = sperma s' *ondóedények* = vasa spermatica stb. mondatnak. Pedig *ondó*-nak soha senki más értelmét nem hallotta mint *gluma*. (l. Tud. Gyűjtemény 1830. dec. köt. 36. l.) C'est ainsi qu'on fait la langue!

Ime így bántak és bánnak a nemzeti nyelvvel, s ily előzmények után, hiszem, nem fogja különösnek találni Bugát Pál, igen tisztelt tagtársunk, ha mí, kik a hazai nyelvvel komolyan foglalkozunk, nyelvünk most vázolt állapotján aggódva egykedvűen nem vettük a veszett ügy tetemes elősegítésére történt föllépését, hanem kijelentettük, tán keményebben is mint illett volna, az általa felállitott szócsinálástan ellen rosszallásunkat. — *Szócsinálástan*, így nevezem én érthető magyar néven azt, mit Bugát Pál tagtársunk újonnan gyártott *szócsíntan* szóval akar kifejezni. Bugát úr fölfedezésére ugyan a szócsíntan elnevezés jobban ráillik; mert azon vonásokat hordja homlokán, melyek az ő tana értelmében

képzett szóknak kiváló tulajdonai, t. i. sokértelműség s a bevett nyelvszokástól eltérő képzés; de én sokkal szentebbnek tartom a nemzet leginkább féltendő kincsét, semhogy azon akármi tekintetből erőszakot mernék tenni s oly szót használni, melyet abban az értelemben, melyben a szerző vétetni akarja, t. i. mint szócsinálás tanja, soha magyar ember használni nem fog.

Bugát tagtársunk itt felolvasott szócsinálástanjáról akarok tehát szólani, szólani itt, a hol ily vitáknak illő helyök. S ime mindjárt a kérdés megvitatása küszöbén kitűnik, mily kiáltó ellentétben állanak egymással szemben a mi nyelvtudományi nézeteink. — Bugát tagtársunk szerint a nyelvanyag oly rudis indigestaque moles, melyet mindenki úgy alakíthat, a mint akarja; ő a nyelvet csak úgy faragja, mint asztalos a bútort; a ki használni akarja, vegye meg: csinál egy szót: *mástolás*, s azt mondja, ez jelentsen annyit, mint *mástól-függés*, holott szintannyi joggal jelenthetne *mástól-eredést*, *mástól-vevést*, stb.; de ő, a nemzet egyik tagja, mástólfüggésre akarja használni, tehát ennek kell lennie az egész nemzet előtt. Szerinte tehát a nyelv puszta egyéni ügy, s még is, midőn mí itt többen kijelentjük, hogy nézeteiben osztozni nem tudunk, a nép foruma elé viszi dolgát és attól vár itéletet; én meg megfordítva a nyelvet a nemzeti szellem legeredetibb nyilatkozati módjának, a nép elidegeníthetlen tulajdonának, s oly köz kincsnek tekintem, melylyel senkinek másképp bánni s élni nem szabad, mint a hogy a közakarat nyilatkozott; de azért ha itéletre kerül a dolog, a népet illetékes birónak nem ismerem el; söt Bugát tagtársunknak a nép itéletére tett hivatkozását olyba nézem, mintha egy jegecalak szabályos voltának megitélése tekintetéből valaki Mohstól a holt természethez folyamodnék. Mohs kétség kivül oly jegecet, mint a természet, előállitani nem tud, de azt megitélni ismét csak ő tudja.

Tagtársunk szócsinálástanát úgy mutatja be, mint a mely szókat tanít csinálni. — Hogy e tan vadonat-új s a világ összes ismert irodalmiban csak hasonlóra sem akadni, ez magában véve szerzőnek csak dicséretére válnék; mert találós, más által nem taposott ösvényeken járni szerető észről

tesz tanuságot. De ha közelebbről nézzük a dolgot, ha a nyelv lényegét s annak a szellemhez való viszonyát tekintjük: akkor annak, hogy soha nyelvésznek eszébe nem jutott szócsinálástant írni, oly okát találandjuk, mely tagtársunk fölfedezését a nyelv természetét félreismerő tévtanok sorába teendi.

A nyelvet szervezetnek mondták, s nem ok nélkül, a mennyiben az nem előre meghatározott célra készült csinálmány, nem is hangok szerzeménye, mint a zeneszerzemény, hanem természeti szükségességgel előállott, fejleményképen alakúlt mű. A nyelv nem csináltatik, mint a gyármű, hanem belülről fejlődve lesz, mint a szerves természeti lény. Ezért nem létezett és soha nem is fog létezhetni tudomány, mely nyelvet tanítson csinálni, a mint soha nem létezett és soha nem is fog létezni oly tudomány, mely pl. gyümölcscsinálásra adjon oktatást: szebbre, nemesebbre fejlesztheted azt, de csinálni, nem csinálhatod. Tökéletesen azonképen van a nyelvvel, csínosíthatod, nemesítheted, a benne rejlő törvényeket bővítésére, gazdagítására kibányászhatod, de csinálni nem csinálhatod.

Azért csakis a szócsinálás ellen van kifogásom és nem a nyelvbővítés ellen s én csak szabályoztatni kivánnám a nyelv fejlődését, haladását, nem megakasztani. Ha az író, gondolatai kifejezésére a nyelv meglevő anyagát elégségesnek nem találván, itt-ott egy új fordulatot, egy új szóalakot használ, ez rendén van; sőt épen ebben áll a nyelv életereje, örök ifjusága, hogy fejlődve bővül, gazdagodik, hogy az új gondolat mindig új alakban jelenkezik, de, értsük meg egymást jól, nem az egyes elszigetelt szóban fekszik az újság, hanem az új eszme, midőn teljességét a nyelvben kifejti az előadás egészében, valamint a régit ügyes fordulat által újjá, ugy szintén az újat a füzet által ismertté teendi — „dixeris egregie, notum si Callida verbum reddiderit junctura novum“ és továbbá: „Fingere cinctutis non exaudita Cethegis Continget dabiturque licentia sumpta prudenter;“ de ettől égtávolságra van az, hogyha valaki elővesz egy idegen szótárt és leül szókat készíteni nemzeti hangokból nem nemzeti fogalmakra: ez oly eljárás, mely az ember legszellemiebb kincsét materia

vilissá teszi s az ember legfelségesebb munkáját gyármüvé alacsonyitja le.

Az egyes szó sokszor más nyelvre épenséggel le sem fordítható, és csak a beszéd folyamában, a füzet szinezete által megközelíthető. — Mit is használ pl. a németnek, ha a magyar *szegény legény* kifejezésére a hasonértelmü Strauchdieb, Buschklepper, Strolch szókkal lefordítottam, mikor a magyar szegény legény oly fogalmat jelöl, melyet teljes értéke szerint csak a magyar társas élet s a magyar népjellem tökéletes felismerése nyújthat. — A mi alföldi szegény legényünk képes volna lökötő merterségéről szégyenletében örökre lemondani, ha tudná hogy őt a minden emberségből kivetközött gyáva Strauchdieb-bel egy sorba teszik. — Hasonlókép hiába fordítjuk le az angol *comfort*, *humbug* szókat, ha az azoknak alapul szolgáló társas viszonyokat nem ismerjük.

A német psychologiában egy lelki tehetséget említenek, mely az értelem és érzet közt közepett lebegve valóságos sceleratus Proteus és mint ilyen mindennek, mi az emberben megfoghatlan, kútfejévé tétetett, értem a Gemüth, Gemüthlichkeit-ot. Ezt sem az angol, sem a francia nem ismeri, és nem is jutott senkinek eszébe az ismeretlen fogalomra szót faragni. De mí mindjárt készek voltunk a *kedély* szóval, s már most azt hiszszük hogy a szóval a fogalmat is bírjuk, pedig senki sem áll távolabb a német Gemüthlichkeit-tól a magyarnál, valaminthogy bátor lelkében az Unheimlichkeit-nak sincs semmi helye.

Bugát tagtársunk fő tévedése abban áll, hogy a nyelvet oly formán hiszi tökéletesíthetőnek, mint más tudást vagy ügyességet. Mi ha állana és Bugát úr eljárása megengedhető volna, elébb utóbb tökéletlen szervezetü nyelv a világon nem létezhetnék; mert mihelyt az azon nyelven beszélő nemzet valamelyik tagja arról meggyőződnék, hogy nemzeti nyelvénél tökéletesb is létezik, erkölcsi kötelességévé válnék amaz általa ismert nyelvek tökélyeit a magáéba mind átültetni és azt a tökélynek lehető legmagasb fokára emelni.

Tökéletesedik igen is a nyelv és nemesedik is, de csak úgy, a mint nemesedik az alma, nem hogy belőle ananász váljék, hanem hogy lehető legízletesb alma legyen.

A nyelv mint a gondolat kifejezése, a nemzet gondolatkörének tágultával szükségkép bővül, gyarapszik. De hogy gyarapszik? Többnyire csak úgy a hogy létre jött; a gondolat teremti magának a benne rejlő törvények szerint a nemzetileg idomult kifejezést épen úgy, a mint az ásvány önmaga teremti magának az őt nemileg illető jegecalakot. — Föltenni, hogy a nyelvet valaha előre elgondolt szabályok és törvények szerint csinálták, ez a legnagyobb petitio principii; mert a gondolat szó nélkül épen oly kevéssé képzelhető, mint a szó gondolat nélkül.

A jegecről vett hasonlatom természetesen sántikál, valamint sántikálnia kell a külterméezetből vett és szellemi dolgokra alkalmazott minden hasonlatnak. Mert a lélek egyfelül ugyan a veleszületett szükséges törvényeknek hódol, mint minden természetes lény, de másfelül öntevőleg működik és ama vele született törvényeket öntudatosan, szabadon is használja fol, mi által más természeti lények közöl kiválik. A lélek veleszületett törvényei változhatlanok mint a külterméezetéi, ellenben a gondolkozó ész öntudatos működése egyénileg változó és azért „quot capita tot sensus." — Míg a nyelvfejlesztésben tehát ama változhatlan alapon állok, nemzetembeli felem, ki ugyan csak azon törvény befolyása alatt áll, szómat megérti; mihelyt ellenben e közös alapról letérek és a nyelvalkotó közös törvény helyett, egyéni nézet szerint idomítom a szót, közérthetőség többé nem eszközölhető.

S ha már most a tiszt. tagtársunk által ajánlott szók sorozatán végig nézünk, s azt tapasztaljuk, hogy közölök egy sincs, mely kommentár nélkül teljesen megérthető volna, — mert ki is érthetné ezeket: *napnakulat, utbollás, gyervelés, hámbuló* stb. — nem ügyes-e a mondottak után a visszafelé-következtetés, hogy azok tán a magyar nyelvalkotó szellem előtt idegen törvény szerint alakultak; s nem kell-e joggal hinnünk, hogy a mind azon alakulásoknak alapúl szolgáló elv már magában is hamis?

Ámde nézzük, nem sikerülend-e ugyanezt egyenesen is bebizonyíthatni.

Bugát úr a nyelvgazdagítás egyik nevezetes forrásának

a nyelvtanilag ragozott szóból teendő képzéseket állítja. Vizsgáljuk meg hát ez állítást közelebbről.

A gondolat kifejezésében az ész kétféle irányban működik : egyfelül különbözteti, egyénít, másfelül összeköt, viszonyít; amazt *képzők* által hajtja véghez, emezt a mi nyelvünkben úgy nevezett *ragok* által. A képző az általános értékű gyököt határozza meg, így lesz : *dör* gyökből *dörög, dörgés, dörgő, dörgős, dördít, dördül, dördület* stb.; a rag a meghatározott gyököt a mondatfüzetbe szövi belé s az egyes meghatározott fogalomnak a mondat más fogalmaihoz való viszonyát jelöli, ha pl. azt mondom : *ő mástól függ*, e mondatban *ő, más, függ* önálló, egyénített szók, melyeknek egymáshoz való viszonyát és így az alakot a *tól* rag fejezi ki, mely ragot épen azért *viszonyjelnek* vagy *alakrészecskének* is nevezhetünk. A *tól* rag tehát mint alakrészecske teljes értelmét csak a szófüzetben nyeri, a miért is mást jelent a *tól* rag pl. e mondatban : nem lát a füst-től, azaz a füst *miatt*, mást ebben : irtózik a halál-tól, er zittert vor dem Tode, mást ismét ebben : testvérem-től jövök, stb., következésképen a magában határozatlan ragnak beléolvasztása az egyénileg meghatározandó szóba minden logikai törvénynyel ellenkezném és csak annyit tenne, mint egyik kézzel lerontani, a mit a másik kézzel építettünk.

Csakugyan a nyelv két felhozott elemének egymástól való elkülönítésében, a beszéd anyagának megkülömböztetésében attól, a mi annak alakját teszi, képezi a czélszerűbben szervezett nyelveknek valamint legfőbb jellegét, úgy legnagyobb tökélyét is. — A kettőnek oly módon való egybeolvadása pedig, a mint azt Bugát tagtársunk kivánná, csak akkor lenne megengedhető, ha nyelvünket ama nyelvek sorába akarnók sülyeszteni, melyeket Hunfalvy tagtársunk *tömködő*, a külföldi tudósok pedig *polysyntheticus* nyelveknek neveztek el; de akkor nem szabad ám megállapodnunk a Bugát úr által javaslott részletes békeblezésnél, hanem következetesen bé kellene az egyes szóba az egész mondatot olvasztani és akkor nyernénk oly szóalakokat mint pl. a grönlandi *Aulisariartorasuarpok*, mely össze van olvasztva *aulisarpok* halász, *peartorpok* kimegy valamit tenni, *piunesuarpok*

siet, mi aztán egybefoglalva annyi mint: sietett kimenni, hogy halászszon; vagy szinte több egybetartozó mondatból előállott szót, mint: *Sanigiksiniariartorasuaromaryotittogog*, azt mondja, hogy te hasonlóképen sietni fogsz elmenni, hogy magadnak szép kést vennél.

De hogy a tömködő nyelvekben is a valóságos képző a szó végén van, ezt Hunfalvynak a dakota nyelvről irt munkájából tanulhatni.

A grönlandi nyelvpéldákat én nem valami élczeskedési viszketegből hozom fel, nem is azért, hogy ezen ijesztők által a közönséget tagtársunk ujításaitól elrettentsem, mint a milyen okból a boldogúlt Helmeczire ráfogták volt a „*morgadalmas dörgedezéseinek ropogadalmazásait*," hanem felhoztam egyszerűen, mint az elv következetes alkalmazásából folyó fejleményeket, melyeket fel kellett a tudomány érdekében mutatnom, hogy kitűnjék, hová vezet az, ha egy tévesztett nézetet érvényre akarunk emelni és irányadóvá tenni.

Hogy mennyire ellenkezik a tagtársunk által sürgetett alakbékeblezés nyelvünk geniusával, mutatja az, hogy a ragozott szót eltérőleg az indogermán nyelvektől még az összetételben sem szenvedi meg. — A szanszkritban ilyen összetélelek is fordúlnak elő: *szarászidzsa* vízben szülött, *dividzsa* égben szülött, harcban-edzett, a latinban pedig *aquaeductus* vízvezetés, *agricultura* földmívelés, ellenben a magyar az összetételt alkotó egyes szókat minden változtatás nélkül kapcsolja egymáshoz, vagy ha ez akármi okon nem történhetik, genitivusi viszonyban külön rakja össze, úgy pl. a fentebbi szanszkrit példák magyarúl helyesen kitéve, így hangzanak: *harc-edzett*, *víz-szülöttje*, *ég-szülöttje*. A Passióban még ilyen összetétel is olvasható: *vízkenyérböjt*, e helyett: víz- és kenyérböjt; söt midőn főnév igével kapcsoltatik össze, a különben szükséges tárgyeset is kilöketik, mint: *magvetni* (Károli Gáspár bibliafordítása, Márk 4. 3.) magot vetni helyett, *kendernyüni*, kendert nyűni helyett, *favágni*, *borinni*, *ház-tüzlátni*: fát vágni, bort inni, házat-tüzet látni helyett, *vadorozni*, vadat orozni helyett (pl. eleget *vadorzott* ezen erdőségben. B. Eötvös, Nővérek) stb.; továbbá *kincskereső* nem kincsetkereső, *favágó* nem fátvágó stb. — Nyelvünk egyik

alaptörvényeképen mondhatjuk tehát ki, hogy a képzendő törzsnek vagy összetételben az összekapcsolandó szóknak ragtól merőben tisztáknak kell lenniök, a miből aztán ez a tanulság, hogy ily összetételekben is mint: *agyafúrt* (t. k. agyaforgott, versutus), *eszeveszett*, *ügyefogyott*, a közbeszúrt *e* nem személyrag, hanem pusztán euphonicus közbevetett hang, valamint a német *Amtsmann* és *Menschenfreund* szókban az *s* és *en* nem genitivus-jelölő, hanem széphangzat kedvéért beszúrt ragok, a mint Grimm is tartja; s innen van, hogy nem mondjuk: *ügyetek fogyottak* vagytok, vagy *eszetek vesztettek* vagytok, hanem minden személyeken keresztül ügyefogyott, eszeveszett *). — Ez fejti meg, miért mondjuk: *rendkivül*, *rendkivüli*, *rendkivüliség*, és nem: rendenkivül, rendenkivüli rendenkivüliség, továbbá *házkivül* és nem házonkivül. Egyébiránt a kivül=kül ily esetben valósággal név- és nem viszonyszócska. — E szerint ily szók mint: *jóra való*, *nyakra való*, *nyakra-főre*, *semmire kellő*, *szeretetre méltó* stb. nem valóságos összetételek, valamint nem összetétel, nem is iratik össze: *öblösre köszörült*, *fényesre tisztított* stb. s ezt már csak a hangoztatás is bizonyítja. Ellenben helyes összetétel, ha Szabó István *istenközel*-t mond istenhez közel helyett: „Telemakhos sejté *istenközel* ifjú legelső.“ Hasonló jó összetétel ugyancsak Szabó Istvánnál: *csereméltó*, e helyett: cserére méltó.

Legyen szabad az összetételről most fölállított elméletemre nézve még Verbőci műszavai magyarításara, mint egyik tiszteletre méltó régiségünkre hivatkoznom, hol állandón az összetett szók rag közbenjárása nélkül iratnak, hol pedig rag nem mellőzhető, *való* által történik az összekötés, így: non-venientia, *üdő-vétség* és *törvényre való el nem jövés*; oculata, *szemlátomás*, és *szemmel való meglátogatás*, tabellarius, *levélhordozóposta*, ellenben: titulus, *felyül való irás*, ultio *bosszúállás* és *kézzel való igazvétel*. Egyébiránt általában bajos az összetett szókra nézve a régi irókra hivatkozni, minthogy nem voltak nálok e tekintetben megállapított irásmódok, és az

*) Meg kell jegyeznem, hogy a harmadik személyrag sajátságos használata nyelvünkben e fölvételt nem igen támogatja, de akkor meg külön kellene a két szót irnunk, a mint külön kell írni: *hasznavehető*, *szava kihető* ember.

összetett szókat majd össze- majd szétirják, majd kapocsjellel kötik össze, sőt néha hiányjel is tétetik közéjök.

S íme ez első positív eredmény, melyet tiszt. tagtársunk szócsinálástana taglalásából nyertünk.

Ámde lássuk sorra, mit hoz fel tiszt. tagtársunk állítása mellett támogatásúl.

Először hivatkozik arra, hogy feles számmal vannak nyelvünkben szók, melyek az általa felállított törvény szerint készültek és közhasználatban vannak. Ilyenek *reggel*-ből reggeliz, reggelez, reggély, *estvéből* estveliz, estvelez, estély, *nappal*ból nappaloz, *éjjel*ből éjjelez, *hátra* szóból hátrál, *újra* szóból újráz, *éljen* szóból éljenez, *kézbe, szembe* szókból: kézbesít, szembesít stb.

Ezekre nézve meg kell jegyeznem, hogy e szóknak egy része oly ragozott alakokból lett, melyek a nyelvben nem többé mint ragozott, hanem mint törzsökszók szerepelnek, ilyen a *reggel, estve, nappal, éljen, hátra,* a miért is mondhatni: jó reggelt, jó estvét, nappal van, éljent kiabálni, hátra tekinteni (mi egészen más, mint a *hátra* tekinteni, hol a *ra* rag még viszonyjeli hatályban van). A többieket illetőleg nem tagadhatni, hogy *kézbesít, szembesít* s több hasonló kifejezést ugyan az a kifogás illet, melyet a Bugát úr ajánlotta ragozott szókból készült szóalakok ellen általában tettünk, de épen azért nem szolgálhat egyebeknek ajánlatúl az, a mit e nélkülözhetlen kifejezéseken a megszokás türhetővé tett. Csak az a tanulság ebből, hogy a nyelvművelésben is áll a *principiis obsta,* különben siralmasan veszszük késön észre, hogy nem csak irói nyelvünk van valóságából kiforgatva és elkorcsosítva, hanem iróink nyelvérzéke is annyira megromlik, hogy többé a nyelv geniusa ellen idomított szókban, felfordúlt, kificamodott szófüzetben senki meg nem ütközik. — Ha egyszer egy hibás szóalakot megszoktunk, az analogia törvényénél fogva erre építve több hasonlót alkotunk, és észrevétlenül új szabályt csempésztünk be a nyelvbe, mi által azt sajátságából, eredetiségéből kivetköztetjük. — Közelebbi időkben a képzőket minden tekintet nélkül arra, hogy melyik mihez szokott ragasztatni, a legnagyobb önkénynyel minden válogatás nélkül alkalmaztuk, s már most oda ment a dolog, hogy ma hol-

nap némely képzőre nézve lehetetlen lesz, legalább az irói nyelvből használatja módját voltaképen megállapitani. Így pl. tudva lévő dolog, hogy a határzókat képző *lag*, *leg* képző kizárólag csak melléknevek és részesülőkből módot jelentő és nevekképen is használható határozókat képez, mint: *felesleg*, *emberileg*, *futólag*, *tagadólag* stb.; azonban újabb időben felkapták először a *végleg*, *végleges*, *véglegesen*, *véglegesség* szókat, s erre egész sereg ily korcsfajzat támadt, mint: *ütleg*[1]), *képleg*, *igenleg*, és így egyformán igéhez, főnévhez és határozóhoz ragasztatott és most már szabad lett a vásár s kaptuk a *kényleg*, *önkényleg*, *időleg*, *időleges* stb. szókat. Hasonló eset volt az *ász*, *ész* képzővel, mely eredetileg a *juhász*, *méhész*, *vadász* és hasonló szókban élt, és annyit jelenlett mint juhval, méhhel, vaddal foglalkozót, most már *gazdászt* is mondunk, tehát az analogia törvénye szerint gazdákkal foglalkozót kellene jelentenie, de új nyelvosinálóink oeconom értelemben használják. *Lelkipásztor* helyett felkapták a *lelkész* szót, mely psycholog-ot igen, de Seelsorgert sehogysem jelent, mire váltig figyelmeztettek könyvekben, folyóiratokban. Mind hiába! a fonák használatu szó teljes keletében van. Ily eljárás elferdíti a nyelvérzéket és maholnap nem lesz, ki megmondhassa, mi van helyesen magyarúl mondva, mi nem; nem lesz, legalább az irók között nem lesz, ki a magyartalan kifejezés visszás voltát felismerje és megrójja.

Inkább mint minden eddig felhozott nyelvrontó példákra, hivatkozhatik Bugát úr a *való* kikerülése végett ragokhoz járuló *i* használatára, mely által a ragozott szó, vagy szinte egész mondat melléknévvé válik. — Azonban épen ezen legkirívóbb szeplője nyelvezetünknek az, melyet sem a régiségből, sem semmiféle tájszólás által igazolni nem lehet és anynyira idegenszérű, hogy bár az irodalomban már évtizedek óta használtatik, még sem talált a nép közé bejárást, holott más újításokat csakhamar felkaptak[2]).

---

[1]) Jól tudom, hogy e szónak más formája is létezik, t. i. *ütlek*, mint pl. „Hajdan *ütlekkel* magyarázták a mi atyáink Hogy mi az alsó rend törvénye." (Fazekas Mihály); de épen az, hogy újabb időben *ütleg*-nek kezdték írni, mutatja hogy a *leg* képzőt ott helyén lenni találták.

[2]) Az egy, mit az *i*-nek említett használata mellett fel lehetne hozni, volna a *beli*, *béli*, ha csakugyan *ból*, *ből* viszonyjelölőkből volna

Ha semmi egyéb, maga ez a nyelv geniusával merőben ellenkező használata a *i*-nek mutathatná megelegendőképen, mily rosz úton jár az irói nyelv, hogy sem nyelvszokás, sem fülsértő, alig ejthető hangzat, újításaiban nem korlátozhatják. Avagy szoktak-e, a széphangzattal egyező-e így beszélni: *testvérem ajánlatárai tekintetből*, és *Jézus kinszenvedéséröli beszéd*, és nem helyesebb-e — ha egyáltalában szükséges ily szófüzetet tenni — a régiek módjára így irni: *testvérem ajánlatára való tekintetből* és *Jézus kínszenvedéséről való beszéd?* — Igaz, hogy a sok *való* és *lévő* a nyelvnek diszére nem válik; de hiszem épen abban álljon a gondolatok ügyes ejtése és a mondatok helyes fordulata, hogy ne szorúljunk ily kisegítő toldásokra. — Szenczy Imre a tömött stylusu Tacitus jeles magyarításában alig szorúlt rá egy-kétszer az egész munka folytán, és B. Eötvös legújabb két kötetű regényében (a Nővérek) egyszer sem jön elő.

De mennyire ment a visszaélés és mily szokásos e forma a kevésbbé gondos iróinknál, mutatja az, hogy nyelvünk egyik legjelesebb külföldi művelője *Schott* a tudományok Berlini Akadémiájában 1847. nov. 11-én olvasott „Über das Altaische oder Dinnisch-Tartarische Sprachgeschlecht" című értekezésében az *i*-nek fentebb említett használatát nyelvünk egyik kiváló jellemvonásaképen mutatja fel. „Viel freier und kühner — azt mondja Schott — sind die Magyaren im Gebrauche ihrer nachgesetzten Partikel *i*. Sie bildet eine Art von Adjectiven, und kann nicht bloss unmittelbar, sondern auch durch Vermittlung einer Ortspartikel, wie *in*, *zu*, *aus*, *bei* einem Selbstandswort oder blossen Deutewort angehängt werden. Beispiele: az abban*i* víz, a sok borivástól*i* borzalom rosz; az egyikről a másikra*i* átmenetel."

---

képezve, a mint közönségesen tartják; de hogy nem a ragból képződött, de még csak nem is képző, hanem *bél*-ből lett valóságos önnálló szó, mutatja nem csak az, hogy al- és felhangú szókhoz egyformán ragasztatik, mi nem történhetnék, ha *ból*, *böl*-ből származnék, hanem a *közi (rábaközi, csallóközi)* analogiája még azt is bizonyítja, hogy eredetileg *belü* lehetett, a mint *közi* helyett Béla Névtelenjénél *Cusu* van. *Erdősi*nél azonban ezt is olvassuk: „kinek büre *kösik* sárvíz folta vala meg." Azért mondhatni: *keblembeli*, *kebledbeli* stb., a mint hogy *atyafi*-ból lesz *atyámfia*, *atyádfia*, stb.

Epen ezért nem abba helyezem én tiszt. tagtársunk eljárásának nyelvünkre kiható veszedelmességét, hogy egy csomó fül-nem-hallotta szókat csinált, hanem abba, hogy a nyelvnek új törvényeket akar szabni és oly ösvényekre akarja vezetni, melyeken járni nem tanúlt. — „Grammaticus debet esse custos linguae, non architectus," mondja igen helyesen *Seneca*, és jegyezzük meg jól, hogy a nyelvtudósokat inti, nem a tudósokat és az irókat általában, alkalmasint mert maga tapasztalatából tudta, hogy az iró itt-ott kénytelen egy szót a nyelv fenálló törvényei szerint újból alkotni vagy egy elavult kifejezést a feledékenységből új életre hívni; de avval a nyelven erőszak nem tétetik, sőt inkább az élénkíti, fejleszti a nyelvet; hanem a száraz nyelvtudós önkényétől félt és ez ellen intett Seneca és bizony nem ok nélkül.

Tudtommal csak egy hazai iró merte öntudatosan a nyelvtörvények által szabott határokon túlüzni újításait, s ez a mindenben eredeti lelkes barátom, *Vajda Péter* volt, ki „a haladás szellemének" ajánlott és 1835-ben Kassán kijött „Magyar Nyelvtudományában" a határozatlan módnak egy mult időbeli alakját veszi fel: *verteni*, *vertenem*, *vertened*, *vertenie* stb. — Az „Őszinte Beszédek" címü munkájában pedig azt javasolja, hogy *jobban feszít*, *legjobban feszít* helyett mondjunk: *feszebbít*, *legfeszebbít*, vagy *feszbbít*, *legfeszbbít*, a mint mondunk *nagy*-ból *nagyobb*, *nagyobbít* és *szép*-ből, *szebb*, *szebbítet;* mert — úgy mond — az igében is részesülőjénél fogva melléknév lappang, s így ha ezt lehet fokozni, miért ne amazt is. — Vajda nem ok nélkül korának egyik legkedveltebb irója volt, s még is — ez úton senki sem követte, és saját irásain kivül ezen újításokkal sehol másutt nem találkozhatni, miért? mert a nemzet a maga valójából magát ki nem forgattathatja legszerettebb embere kedvéért sem.

A mit *másodszor* a latinból hoz fel Bugát úr, t. i. hogy a latinban ragozott szókból képeztetnének új szótörzsök, ez, azonkivül, hogy, ha állana is, semmit sem bizonyítana; mert, a mint láttuk, az indogermán nyelvek a képzésben más törvényeket követnek, mint az ural-altaji és különösen a magyar nyelv; a felhozott példák magokban véve sem bizonyítanak semmit, mert ha azokat a nyelvtudomány és nem a quae ma-

ribusféle grammatika szempontjából nézzük, casusnak azokban még csak nyomát nem találjuk egyikben sem. — A régi grammatikusok elég hibásan a nominativust törzsalaknak, a genitivust pedig alapcasusnak vették, s ebből kiindulva *egregius*, e gregeből, *erudero* e rudere-ből volna alakítva és akkor Bugát tagtársunknak annyiban igaza volna, hogy a latinban akkor lenne példa oly szóképzésekre, mint a minőket ő a magyarban is meg akarna gyökereztetni. Az igazság azonban az, hogy a nominativus szintolyan törzsökből képezett casus, mint a többi. Így pl. grex, a szanskrit *grah* összefoglalni, összegyüjteni gyökkel rokon *greg* törzsökből *s* nominativusi rag hozzájárulása által lett csak úgy grex, mint az *is* genitivusi raggal lett *gregis*, *ius* képzővel pedig *gregius*, *egregius*. Hasonló eset van pl. *lux* szónál, melynek törzse *luk* a szanszkrit *ruk*, világítani, ónémet *lioht*, újnémet *licht*-tel, rokon *luk-ból* aztán: luceo, eluceo, antelucanus.

Nem szerencsésebbek a többi ugyanazon tévedésből folyó példák. *Erudero* csak úgy lett *rud* törzsökből, mint *rudus*, *ruderis*, *ruderarius*, *ruderatio*, *rudero* a latinnak azon állandó hangtani sajátsága szerint, hogy két hangzó közt az egyszerű *s* hangot rendesen és csak kevés kivétellel nem tűri, hanem vagy megkettőzteti vagy *r*-ré változtatja, így lesz *esse*, *ero* és lesz *opus*, *operis*, *operor*.

Harmadszor felhozza tiszt. tagtársunk, hogy a nyelveknek egyéni sajátságaik vannak. Ezt már én is aláirnám; azonban a mennyiben ezen állításában is túlmegy a mértéken, midőn azt mondja: „a nyelv *egészen* egyéni különösségekből áll,“ ez ellen is óvást kell tennem. E mondatot igazság szerint így kellett volna ejtenie: a nyelvek eszményileg mind azonosak, mert mind meg annyian a gondolat kifejezésére szolgálnak, s az ész változhatatlan törvényei szerint alakulnak; azonban valósulásokban az egyes nyelvek a nemzeti különösségek szerint egyénileg módosúlnak s ez képezi az egyes nyelvek sajátságos tüneményeit.

A mit *negyedszer* Bugát tagtársunk a határozatlan ragozásáról elmond, az hamis is, nem is mutat meg semmit; mert hiszem azt senki nem állította, hogy a képzett szót ragozni nem

lehet, hanem csak azt állítottuk, hogy a ragozott szó többé képzés alá nem eshetik.

Azonban a határozatlan módról ejtett azon állítása, miszerint az a magyaron kivül minden nyelvben megsziklásult és tovább nem ragozható, hamis is, és annyira nem áll, hogy péld. a sémi nyelvekben a mellékmondatok képzése az infinitivus ragozása nélkül alig eshetik meg. Az arabban מצדר vagy infinitivus אלפעל אסם igenév vagy nomen actionis-nak is mondatik, mert épen úgy ragoztatik mint minden más név, nem szünvén meg azonban tárgyat is vonzani mint az ige; s ez a héberben is úgy van. Így az arab e mellékmondatot: *minthogy erős voltál,* ekkép ejti לכונכ קויא erős lennedre vagy erős voltodra, és szintúgy héberül בִּהְיוֹתְךָ חָזָק. Sőt pl. a a Passióban 133. lapon olvasható e mondat: „És a keresztet elvinned tennen válladra veték," a mit ujabb nyelven, a mint a tudós kiadó helyesen megjegyzé, így mondanánk: és a keresztet, hogy elvigyed, tennen válladra veték, arabúl és héberül teljesen úgy fejezhetni ki, mint az a Passióban eredetileg van, arabúl וחמל צליב עלי עאתקכ לרפעכ בה, héberül pedig וַיָּשִׂימוּ אֶת צְלִבְךָ עַל שִׁכְמְךָ לְנָשְׂאֲךָ אֹתוֹ

Hasonló eset van a rokon finn és török nyelvekben, hol is a ragozott infinitivusoknak használata oly általános, hogy különösen ez az, a mi a nevezett nyelveknek azon sajátságos szinezetet adja, mely az indogermán nyelvekben épenséggel nem utánozható. A török pl. e mondatot: *tudom hogy felkelt* így ejti: *anyn kalkdyghyny bildim*: az ő felkeltét tudom, mely mondatszerkezetet sem görögül, sem latinúl, sem németül utánozni nem lehet. — A finn nyelv e tekintetben különösen gazdag; mert *Kellgren* szerint ötféle infinitivust vagy igenévi alakot fejtett ki, ú. m. a tiszta igetörzsöt, s a *ma, ta, mise* és *maise* által képzett alakokat, melyek valamint a sémi nyelvekben egyfelül tárgyat vonzanak, s így igetermészetűek, másfelül főnevekképen ragoztatnak.

E különböző finn igenévi alakok vizsgálása világot derített előttem egy magyar igealakra, melyet eddigelé sohasem tudtam hová sorozni, s az előttem írt grammatikusok szinte ingadoznak meghatározásában. Értem az ily formákat, mint: *kérten kért* (Fogarasi szerint, er bat über das Gebetene),

folyton folyt, *menten* ment, *élten* élő („Ha Kresznerics, Molnár szótárából *élten élő* későbbi keletét föl nem hozta volna." *Horváth István*), *álltomban* elalszom, *futtában* elfogta a nyulat, idő *jártával*, hold *töltével*, *attól féltében*, *tudtommal*, *tudtán kivül* stb. — Mind ezek, a mint most világos előttem, mind megannyi múltat jelentő, állandón egyszerü *t* által képzett igenevek, épen úgy mint a finnben *linnun laulama* madárénekelte, das Gesungenhaben des Vogels, s így *járton járt*, *menten ment* épen olyan igenév által erősitett perfectum, mint a héberben· הָלֹךְ הָלְכוּ. — Hogy ezek nem mult részesülők, mint Fogarasi tartja, mutatják az ilyen formák, mint: *a toronyról estében*, *futtában*, *álltában*, *ültiben*, *röptiben*, *fektiben* lötte meg, melyek mint részesülők így hangzanának: *esettében*, *futottában*, *állottában*, *röpültében* stb.; nemis *at* végzetü nevek, mint Nádaskay hiszi (l. Helyesírás és Szóragozás 16. l. jegyz.), mert akkor mit csinálunk evvel: isten jó *voltából*, miután *volat* főnevet csak nem képzelhetünk, míg az én felfogásomat a Müncheni Codex is igazolja; pl. Márk. 6. 55. „Kezdék egybe hordani ágyakban, kik gonoszúl valának oda, hol hallják *ő voltát*, ubi audiebant *eum esse*." Erősíti állításomat még az is, hogy a hébernek más nyelvekre le nem fordítható infinitivusai magyarra jobbára ezen igenevek által fordíthatók le, mint .I Sám. 9. 15. יוֹם אֶחָד לִפְנֵי בוֹא שׁאוּל egy nappal Saul jötte előtt, אַחֲרֵי שׁוּבִי megtértem után.

A ki a héber nyelv szellemét ismeri, egyszerre átlátja, hogy pl. Horváth István e mondata: „Hová tünt el, *ezeket irtában*, a méltóságos szerző szemei elől az idővetés?" egészen a héber mellékmondatokat képző ragozott infinitivus módjára van alkotva בְּכָתְבוֹ זֹאת (L. A héber nyelv elemi Tankönyve 70. és 71. §§.).

Szvorényi nyelvünk azon sajátságai közé, melyek annak különös eredeti színt, kellemes rövidséget és változatosságot kölcsönöznek, ezt is számítja, de *a határozatlan alakú múlt egyes számi harmadik személyének tartja*, mi azonban nem gátolja kimondani, hogy e forma a héberben is otthonos, söt hivatkozik Gen. 19, 33-ra ·וְלֹא יָדַע בְּשִׁכְבָהּ וּבְקוּמָהּ Nem tudta sem fektét sem fölkeltét (roszúl Szvorényinél: nem ismerte meg fektében és keltében), pedig ez idézetben is a magyar

fektében és *keltében* szóknak megfelelő héber kifejezések lágos infinitivusok.

S íme ez a második positív eredmény, melyet tiszt. tagtársunk szócsinálástana taglalásából nyertünk.

A mi végre a Bugát úr által említett szócsinálás többi kútforrásait illeti, megvallom, misszerint azoknak némelyike már csak a név után itélve láthatlanban is nem ébreszt kedvezőbb várakozásokat bennem, mint a felmutatott és most elemezett egyik forrás. — Nem is nyelvbővítési új források nyitásáról gondoskodni a nyelvtudománynak ez időszerinti feladata, hanem az, hogy az ismert forrásokból helyesen merítsenek. — Tanulmányozzuk e végett a nyelv multját, a jelen nyelvezet különböző tájszólásait és gazdagíthatni fogjuk nyelvünket önmagából, egykoron már divatozott vagy most is divatozó kifejezésekkel. Minél többet tanulmányozzuk a nyelvet, annál ritkában kényteleníttetünk azt fúrni-faragni; kik legmesterebben kezelik a nyelvet, kik leghűbben tanulmányozzák törvényeit, azok legkevesebbet újítanak.

Hány új szót készítettünk oly dolgok elnevezésére, melyekre egy vagy más tájon divatozik a nép közt helyesnél helyesb kifejezés. Említettem már egyszer e helyen, hogy a mire az újabb természettudósok a *vízforgatag* szót készítették, azt Békés megyében a nép *esőzsáknak* híjja, és nem kell-e minden embernek, ki ismeri e tüneményt, megvallania, hogy az utóbbi népies elnevezés jelentősebb és festészibb is, mint a melyet a tudomány szerzett. Hány különbnél különb műszó divatozik pl. a székelyek közt, melyek irodalmilag csak azért nem használtattak fel, mert a közdivatú megfelelő német vagy francia műkifejezések nem tudattak? — Azért is midőn nagyobb magyar és német Szótáram készitésében ily eredeti magyar, pl. ácsműszóknak: *hajk*, *hajkolni*, *peterke*, *peterkézni*, *sas* stb. a megfelelő német kitételeket megtaláltam, úgy voltam meggyőződve, hogy nem annyira az idegennek, mint inkább saját nyelvünknek tettem szolgálatot; mert ama szavak közhasználatát biztosítottam *).

---

*) Meg kell ez alkalommal jegyeznem, hogy, ha szótáramban oly szók is találtatnak, melyeket az itt fejtegetett nézetek szerint

Hasonló eset van a nyelvemlékekkel a tudományos műnyelvre nézve. Kétséget nem szenved, hogy valamely kor uralkodó eszméi valamint a nyelvben találják leghívebb kinyomatukat, úgy annak alkotására döntő befolyást gyakorolnak. — Ilyen kormozgató eszme volt pl. a 16-ik és 17-ik századokban a vallásújítás, mely mindakét részről élénk mozgalmat idézvén elő, oly theologiai és irodalmi nyelvet hozott létre, melyhez foghatót jelen korunkban, különösen erő tekintetéből hiába keresünk. — Erdősi György, Heltai Gáspár, Melius Péter, Dávid Ferenc, Károlyi Gáspár, Szenczi Molnár Albert, Gelei Katona István, Medgyesi Pál, Csipkés Komáromi György, Páriz Pápai Ferenc, Csécsi János stb. a protestansok részéről; Telegdi Miklós, Pázmány Péter, Illyés András, Veresmarthi Mihály, Káldi György, stb. katholikusok mind megannyi első rendű csillagok a magyar theologiai irodalom egén, e mellett nyelvünknek első tudományos buvárlói, a minthogy többen a nevezettek közöl nyelvtudományi munkákat is írtak ú. m. *Erdősi*, ki a legelső magyar grammatikát írta, *Telegdi János*, *Molnár Albert*, *Gelei Katona*, kinek magyar grammatikácskája még most is figyelmet érdemlő és különösen épen „magyar szóknak formáltatása“ ügyében nyomos észrevételeket tesz, *Páriz Pápai*, *Csipkés Komáromi* stb *),

---

helyeselni nem lehet, én azért magammal ellenkezésben nem vagyok. A szótáriró épen csak custos linguae, s valamint a könyvtárban a jó és rosz könyv egyformán a könyvtárnok gondviselésének tárgya; egészen azonképen van a szótáriró, kinek használatban lévő szót mellőznie nem szabad, legyen az akár jó, akár rosz. Csakhogy a gyengébbek kedveért az épen el nem fogadható kifejezéseket meg kellett volna csillagoznom vagy más jel által kiemelnem.

*) Milyen nagy gondjok volt a nevezett iróknak a nyelvtisztaságra, mutatja az, hogy külömböző munkáik előszavaiban rendesen irásmódjokról is számolnak és olykor-olykor gyönyörű nyelvtani észrevételeket tesznek. Így pl. Medgyesi Pál 1650-ben megjelent „Dialogus politico-ecclesiasticus“ előszavában a nyelvet illetőleg a következők olvashatók : „A szóllásokat a mennyire a sietés miat lehetet magyarúl igyekeztem volna ejteni, mert tudom, hogy *az szó valamint a pénz az jó, a mely elkél.* Az talált, s gondolt szóknál, szóllásoknál, mi lehet a mi a nyelvet inkább megmocskolná? Nagy fogyatkozásnak tartom, hogy mi az mí nyelvünket az deák nyelvhez szoktuk mérni (mellyel ékes tulajdonságiból, s erejeből kivészük azt), holot ez an-

s mégis hány ember írt nálunk újabb időben theologiáról, ki a nevezetteknek irásait még csak nevökről sem ismeri, s nyertünk vizenyős nyelvű dogmatikákat, kenetnélküli erkölcstanokat, holott ha csak Pázmán *Kalauzát*, Szenczi Molnár Albert *Institutióit* tanulmányozzák, kész erőteljes theologiai műnyelvezettel foghatnak iráshoz és nem kell a lexikonok gyártmányaihoz folyamodniok.

Valóban nagy ideje volna megállapodnunk és magunkkal számot vetvén, a nyelvújitás határait szorosan megszabnunk, nagy ideje volna határt vetni a szert és mértéket meghaladó önkénynek, mikor a nyelvnek még oly mesteri kezelője is, mint Szabó István, hódolva az elhatalmazott fonákságoknak, Homér fordításában, a helyett hogy eredetije ódonszerűségét és minden görög dialektusokat egy műegészbe olvasztott nyelvezetét utánzandó, nyelvünk régisége, népies ejtése és tájszólásaiból merített volna, inkább esetlen új szókkal, mint *imár*, *csatár*, *jogor*, *háromb*, és minden nyelvszabály ellen alakított összetételekkel, mint: *rázföldi*, *megut* stb. tarkázza és szeplősíti egyébkint a nemzet hálájára érdemes nagy munkáját. Hol a nyelvbeli positívitások iránti tisztelet és kegyeletnek még csak egy szikrája él, ott egy tehetséges

---

nak nem mértékje: és régen másnemő is a mí nyelvünk, úgy mint napkeleti, a deák penig napnyugati. Ha mérni akarnók, méltábban az 'sidóhoz kellene mérnünk, mely az is napkeleti, és az szójárások is ahhoz hasonlétnak inkább. Csak ne sajnálnók a fészkét, nem a deák nyelvben, hanem magában felkeresni, vinnénk minden kifejezéseket, kimondásokat, az közönséges szokott magyari szóllásokra, megtudakozván szorgalmatosan, mint szokták az jó magyar emberek a féle dolgot kimondani: sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk. Melyhez képest, én azt itélem, hogy magyarúl legigazabban s tisztábban, a túdna szólni és írni, a ki (egyébként értelmes ember lévén), semmi nyelvet nem tudna. Ezzel penig igyekezetemet jelentem inkább, hogy nem mint én is ez szerint cselekedhettem volna; mert mivel deák nyelvből tanúlljuk mí az tudományt, nem ohattyuk, hogy akaratunk ellen is oda ne kacsontanánk; más az, hogy annyira megkezdett az egynehány esztendők alatt, az sokféle tarafararással született nyelvünk vesztegetődni, hogy alig vagyon a ki annak mételyében híre nélkül is beléj nem kapott volna; mellyen mentől inkább kapdosunk, annál messzebb esünk az szónak igaz végétől (melly az szív gondolatinak kifejezése, s mással közölhetése)," stb. stb. stb.

iró, minő Szabó, így nem írna: „Hogy kimaradt nemes atyja felöl *megkérdeni hassa*“ megkérd*hesse* helyett, v. „minemüt nem hallani *voltnak* azok közt Sem, kik az ó korban fénylettek híres akhiv nők,“ e helyett: minemüt nem hallani, *hogy volt volna* stb.

Ha ez úton még tovább haladunk és az egyéni önkény uralmának a nemzet közös sajátja felett annyira szabad tért engedünk, hogy azt semmi törvény, semmi szabály nem korlátozza, előbb-utóbb bábeli zavarba jő nyelvünk alkotmánya és meg nem értjük egymást.

A szócsinálástanban a nyelvművelésnek most fejtegetett ferde iránya tetőpontját érte, s épen azért idején és helyén volt az, hogy a titoknok úr e testület nevében amaz ötletes nézetek ellen tiltakozását komolyan kinyilatkoztatta.

Legyen azért szabad nekem is remélnem, hogy valamint én nem kételkedem a szócsinálástant eltévesztett ugyan, de a legőszintébb hazafiúi indulatból eredt kisérletnek nézni, úgy meg lesz nagyon tiszt. tagtársunk felőlem is győződve, hogy ellenészrevételeim megtételére a legtisztább tudományszeretet és honi nyelvünknek mindenek felett való kegyelése és semmi más személyes ok nem vezetett.

AZ EGYEZMÉNYES ELV ÉS ALKALMAZÁSA

A PHILOSOPHIÁNAK KÜLÖN TANAIRA.

Olvasta az akademiában julius 13. 1857.

SZONTAGH GUSZTÁV.

I.

Tekintetes Társaság! Azóta, hogy utolsó előadásomat e teremben tartani szerencsém volt, a legujabb német philosophiával foglalkoztam. A német irodalom, mely egyike a leggazdagabbaknak e világon, napjainkban már túllépte tetőpontját; oly lángeszek a philosophia és költészet körében, mint Kant, Goethe és Schiller, nem mutatkoznak többé, a

philosophiai lelkesedés különösen, mely Kant által oly magasra rugtattatott, mélyen leszállt és pedig, mint hiszem, maga a német philosophia bűne miatt, mert az azonsági rendszer szószólói nem teljesítvén azon magas reményeket, miket fölébresztettek, a philosophia tekintetének ártottak és gondolaton s nyelven erőszakoskodó, homályba burkolt előadásuk által, elidegenítették attól a német közönséget. A tisztán a priori kinduló bölcselkedésnek tehetetlensége a tárgyias igazság kiállitásában oly metszőn kitünteté az *eszményi irány egyoldalúságát*, hogy a visszahatás ki nem maradhatott, tudnivaló, tárgyias oldalról. És született az újabb német *materialismus*, nem ugyan bölcselkedők, hanem természetvizsgálók által, kik azonban e tekintetben tudományuk körét túlhágván, idegen téren bitorolják a bölcselkedők nevét.

Az, mi nem közönséges, mi hallatlan, nagy zajt üt s így a végletek is a philosophiában. Dacára tehát annak, hogy a német bölcselkedők végtelenül nagyobb része soha sem tartozott s most sem tartozik sem az azonsági rendszer, sem a materialismus követőihez: honunkban mindamellett, mihelyest német philosophiáról van szó, kiki mindjárt föleg e végletekre gondol, mintha ezek tartalmaznák a német philosophia lényeges foglalatját, mi nem úgy van, mert a német bölcselkedők nagyobb része, köztök oly tekintélyes férfiak, mint az ifjabb Reinhold és Fichte, Trendelenburg, Ulrici, Ritter Henrik, Apelt Fridrik, épen ellenkezőleg az idealismust a realismussal igyekszenek összeegyeztetni. A Fichte-Hegelféle idealismust most már, ha jól hallgattam ki a véleményeket, „túlhaladott álláspontnak“ tekintik. Erdmann tréfásan már a hegelismus utolsó mohikánjának nevezi magát, a többség pedig úgy vélekedik, hogy a tisztán idealistikai irány megkisértése, szükséges volt annak teljes kitüntetésére, miszerint ott semmi sem található. A materialistákat a német bölcselkedők ellenben philosophoknak sem akarják elismerni, azt hiszik, a régi francia konyha étkeit újra feltálalják, s a vizsgálat körét csupán a külérzékekre szorítván (az öntudat belső adatait kizárva), önmagokat bornírozzák. A többségről szólok, a nagyobb rész véleményéről, mert ezek, mint mondám, nem az egyoldalú végletek követői, s bár kevesebb zajjal

lépnek fel, de minden esetre oly erélylyel és sokoldalúsaggal, hogy az elfogulatlan szemlélőnek be kell vallania, mikép nincs irodalom, melyben jelenleg is élenkebb s kiterjedtebb philosophiai mozgalom uralkodnék, mint a németben.

A közönséges vélemény azt tartja, hogy csak *egy* philosophia létezik és létezhetik, mint csak egy természettudomány és egy mathesis. In thesi ez áll; de ezen egy philosophia eddigelé csak *eszme*, melynek létesítésében a bölcselkedők évezredek óta fáradoznak; a valóságban ellenben épen ellenkezőt tapasztalunk. A philosophiának históriája tudniillik mint tagadhatlan *tényt* állítja előnkbe, hogy ezen tudomány, a mióta öntudatosabb alakban fejlődött ki, tehát Plato és Aristoteles ólta, az idealismus és realismus egymástól eltérő irányaiban ágazott szét s ezen ellentételeket a synthetismus útján többféle módon törekszik kiegyenlíteni. Szintezen látványt nyújtja az újabb német philosophia Kant ólta, Fichtétől Hegelig a tapasztalástól elvált gondolat hatalmaskodását látjuk, az idealismust végső szélsőségben; Hegel után a tárgyból kiinduló, pusztán külső szemléletre alapuló, s az öntudat tényeit szemügyre nem vevő materialismus bitorlásait. E végletek köst tűnik ki a synthetismus különbféle alakban, Krugnál mint alanyi egyezmény, Ulricinál mint a gondolat szükségességére alapuló philosophia, Ritter Henriknél mint a tudás philosophiája. Valóban igen figyelemre méltó, mikép Németországban a természettudomány és a philosophia, legszélsőbb végleteiből egyezményre törekszik. Emlékezzünk Schelling, Oken stb. a priori kiinduló természetphilosophiájokra s a legújabb materialistikai természetbuvárokra, ezután pedig Schleidenre, ki anyagot szellem nélkül nem ismer, mint nem szellemet anyag nélkül. Ritter legujabb híres munkájában: System der Logik und Metaphysik. 1857. szintúgy az idealismust a realismussal teljesen összeolvasztja, a *logikát* mint *alaki metaphysikát*, a *metaphysikát* mint *tárgyias logikát* adván elő. E munkában *tettleg* létesítve látjuk, a mit a magyar egyezményes philosophia követel, t. i. az eszményinek (ideálnak) és valónak (reálnak) egyezményét, s meglépő, mikép e két philosophiának legujabban a synthetismus körében mozgó irányai, lényeges tartalmokban, teljesen összevág-

nak; mert ambár Ritter a *tudást* állítja fel a philosophia főelvének, a magyar philosophia pedig az *egyezményt;* ezen elvek szabályozó (regulativ) alaki természetöknél fogva a philosophia anyagi tartalmában lényeges különbséget nem okozhatnak.

Van mindamellett a legújabb német és magyar synthetismus közt egy lényeges különbség, melyet itt ki kell tüntetnem. Ismeretünk *megkülönböztetéssel* kezdődik; az öntudat első mozzanata megkülönböztetése a külvilágnak énünktől, ha teljesebben fejlődik ki, megkülönböztetése a gondolatnak tárgyától. A philosophia a tudás tudománya lévén, minekutána tudásunk a tárgyak észrevevése és gondolkodásunk által létesül, ezen tudásunkat kétféle módon képezhetjük, s adhatjuk elő: *tárgyias* és *gondolati* oldalról, azaz vagy a *tárgyat,* vagy a tárgy *gondolatát* vévén szemügyre és magyarázván. A skott, francia és magyar philosophia a tárgyat veszi tekintetbe, abból indúl ki, azt magyarázza s ez a jozan ész szempontja s magyarázatmódja is. Az újabb német philosophia Fichte óta (a lélektani módszer követőit kivéve) azonban ellenkező uton indúl, csupán a tárgy *gondolatát* veszi tekintetbe, *a gondolat köréből soha ki nem lépve.* Ebbe helyezik a németek philosophiájok *sajátságát*, melyet makacsúl fentartani igyekszenek, ha a tiszta idealismus álláspontján nem állnak is, sőt a synthetismusnak követői, mint Ulrici és Ritter. Ez az általok úgy nevezett *speculativ* (szemlélődő) *philosophia,* melylyel Hegel korában épen oly túlságosan pöffeszkedtek, mint azt a materialisták most túlságosan lenézik. Bölcselkedőnek az igazságnak egyik útját sem szabad maga előtt elzárnia, s ha az itt szóba hozott kérdést éretten fontolóra veszszük, tagadnunk nem lehet, mikép öntudatunk alkotása szerint, nem csak az észrevett tárgyakat tehetjük vizsgálatunk feladatáúl, hanem a tárgyak képzeleteit is, fogalmainkat, itéleteinket, eszméinket. A synthetismus p. o. az öntudat tényeit veszi tudása alapjáúl. Hogy *vagyok és gondolkodom*, ez úgy mond, közvetetlen bizonyos tény, mely minden tudásunknak alapjáúl szolgál. A skott philosophia az öntudat tényeire, az általa úgynevezett közérzékre (common sense) alapítván tartalmát, e tények magyarázatába szemlélődési úton belé nem

ereszkedik, mert, úgy mond, közvetetlenül bizonyosak s bebizonyításra nem szorúlnak, sőt azt meg sem szenvedik. Ezt már Tenneman a philosophia historiájában „gondolkodási lustaságnak“ nevezé, s ha a skottoknak abban kétségkivül igazuk van, hogy az öntudat tényei be nem bizonyíthatók, de bizonyításra nem is szorúlnak, mit előbbi előadásaimban, úgy hiszem, elégge világosan kimutattam: úgy viszont a német szemlélődő philosophok sem hibáznak, ha állítják, hogy öntudatunk tényleges igazságai bizonyosságának szemlélődés útjáni magyarázata is már annál fogva sem lehet fölösleges, mivel bizonyosságuk csak ez által válik *megfoghatóvá*. Közvetetlenül bizonyos, és bizonyítást nem igénylő tény p. o. hogy gondolkodom és vagyok. Igen, felel reá Ulrici; de hogyan ered ezen bizonyosság bennem? Vizsgáljuk meg származását? Az által, így felel, hogy gondolkodásomat nem tagadhatom, hogy nem állíthatom, hogy nem gondolkodom és nem vagyok; mert ezt csak élve és gondolkodva tehetném. Hogy vagyok és gondolkodom, ezt tehát mihelyest gondolkodom, egy úttal szükségeskép is kell gondolnom, ez *gondolatszükségesség*; az, a mit már elébb Schelling kissé cifra modorban „Das Nicht nicht zu Denkende“-nek nevezett. A legújabb német szemlélődési philosophia ezen sajátságos modora azonban abban éltérő a Hegel-féletől, hogy a gondolat és tárgy azonságából ki nem indúl, tehát gondolkodva a tárgyat *nem szerkeszti*, hanem előjáró észrevevés után csak ismeretünket világosítja fel, mire tagadhatlanúl jogosítva van; minélfogva a philosophiának fejlődését sajátságos és nem a legháladatosabbb úton eszközli, mit álláspontomról itélve Hegel dialektikai processusáról nem lehet mondani. Öntudatunk tudniillik világosan megkülönböztetvén a gondolatot tárgyától, eszünk a fogalom és tárgy azonságát nem gondolhatja, bár egyezményöket fel kell tennie, ha gondolkodásunkat igaznak akarjuk tartani. A Hegel-féle szemlélődés ezt mind a mellett föltevén, az által erőszakot gyakorlott mind a gondolaton mind a nyelven; tőlünk először azt kivánván, hogy a gondolatot tárgyától meg ne különböztessük, mit öntudatunkkal s következésképen a józan észszel ellenkezik; s másodszor, hogy a gondolat kifejezése alatt tárgyat értsünk, mi a nyelvszokással

nem egyezik. Ha p. o. az azonsági bölcselkedőknél a fogalom és tárgy, eszme és lényeg ugyanaz s nekünk, ha fogalmakról és eszmékről szólanak, tárgyakat s azoknak lényegét kell értenünk: ezek oly gondolat- és nyelvbeli követelések, melyeket erőszakoskodás nélkül nem teljesíthetünk, mivel a józan észszel és nyelvszokással ellenkeznek. Ez oka az azonsági philosophia iszonyodásának a józan észtől s a józan észnek az azonsági philosophiától. Ily tulságoktól természetesen a legújabb német szemlélődési bölcselkedők, kik a synthetismus utján járnak, mentek, mivel a gondolat és tárgy azonságát tagadják, bár egyezésöket az igaz ismeretben elismerik. Előadásuk ennélfogva nem is a régibb német szemlélődési philosophiáé többé, világosabb annál, bár még ez is több fáradságba kerül, mint az angol és francia bölcselkedők tárgyias oldalróli előadása, mert felfogása nagyobb elmélyedést föltételez a gondolatba. Útjok a mellett bokros és hálátlan, mert a közönséget nem édesgeti magához, s hogy még sem fáradnak ki, s az igazságot e sajátságos irányban is terjeszteni el nem mulasztják, ez hálás elismerést érdemel részünkről is, mit itt nyilvánosan kimondani annál kevésbbé mulaszthatok el, mennél elterjedtebb rólam azon vélemény, hogy csak rosszat tudok szólani a német philosophiáról.

II.

Előbbi cikkemben mint történelmi tényt említém azon igazságot, melyet a legujabb német philosophia is bizonyít, hogy egy philosophia nem létezik, hanem csak philosophiai rendszerek, mik az idealismus és realismus különböző alakjaiban fejlődnek, míg végre ellentételes irányaikban a synthetismus által összefoglaltatnak. Csak egy futó pillantás a philosophiának történelmére kétségtelenné teszi ez állítást: Plato idealismusát tetőpontjára rugtatá Plotin; a keresztyén philosophiában ezen idealismus más alakban jelent meg Descartes, Malebranche, Campanella, Jordano Bruno, Vico, Spinosa, Fichte és Hegel bölcseleteiben; Aristoteles realismusa ellenben Baco, Locke és a francia sensualisták által fejlesztetett tovább, míg a régibb francia s legújabb német materia-

listák által tetőpontjára rugtatott syntheticusok; végre az ujabb időben: a skott iskola, a francia ekklektikusok, Kant, Fries, Krug, s napjainkban, mint mondám, az ifjabb Reinhold és Fichte, Trendelenburg, Ulrici, Ritter Henrik, Apelt Fridrik stb.

A legközelébbi kérdés, mely itt támad, az: mi oka a philosophia ezen habozásának?

Feleletem ez: minden más tudomány, a philosophiát kivéve, *elveit készen* kapja s általok oly szilárd alapot, melynél fogva attól el nem térhetnek; ellenben a philosophia, mivel a tudás tudománya, mivel a tudás végelveit maga kénytelen megállapítani, ezen elveket egymástól eltérve határozhatja meg, késztettetvén erre a változó kor különböző műveltsége, tehát különböző világszemléleti módja, különböző nemzetiség s egyéniség által.

De mi oknál fogva, kérdezhetjük továbbá, térnek el a philosophiai rendszerek épen az idealismus, realismus és synthetismus alakjaiban egymástól? Hogy ennek nem véletlen, hanem szükségképeni oka van, mutatja ez irányok állandósága évezredek óta.

E tünemény magyarázatot nyer azon tényben, miszerint ismeretünknek két tényezője van: elöleges úton ered az gondolkodás, utólagoson a tapasztalás által. Ha tehát a philosophia ismeretünk vég okait vagy elveit akarja meghatározni, e vég okokat szükségkép vagy egyedül a gondolkodásba, vagy egyedül a tapasztalásba, vagy mindkettőbe kell helyeznie; az első esetben előáll az idealismus, a másikban a realismus, a harmadikban a synthetismus, természetesen, mint mondám, a kor, nemzetiség és egyeniség különbféleségéhez képest különböző alakokban.

Ez mind igen megfogható; a hol a gondolkodás nincs megkötve, a hol legszabadabb körében mozog: ott fejlődése szintazon tüneményt mutatja mint az életnek fejlődése általában, ellenkező tényezők egymásra hatását s azoknak közvetítését; mert hiszen a gondolkodás is életműködés, életerőink hatásának eredménye.

De miért nem marad a philosophia, kérdezhetjük továbbá, állandóan az egyik vagy másik, idealistikai vagy rea-

listikai irányában? miért tér végre a synthetismushoz? Mivel feladatát ezen egyoldalú irányokban nem teljesítheti. A tisztán a priori úton induló idealismus végre észre veszi, hogy a tárgyat előbb észre kell vennünk, ha azt magyarázni akarjuk, hogy tehát pusztán gondolkodás által tárgyias ismeretet képezni nem lehet. Az idealismus egyoldalúsága által felébreszti a realismust, mely tárgy-észrevevésből kiindulva, önmunkás szellem nélkül akarja az ismeretet képezni; azonban az ismeretet épen csak szellemünk önmunkássága alkothatja, nem a tárgyak, bár nem függetlenül ezektől s így a realismus sem érvén célt, a philosophia minden időben idealistikai és realistikai végleteiből végre kényteleníttetett a synthetismus útjára térni, mely a jozan ész álláspontja is, de ezt megint csak azon bölcselkedők foglalandják el, kiknek fejök rokon szervezetű, a tulzásra hajlandók pedig könnyen ismét végletekre vetemednek.

Előadásomból kitűnvén, mikép az idealismus és realismus végleteikben a philosophia feladatának meg nem felelhetnek (mit máskor még terjedelmesebben felvilágosítottam), igen közel fekszik végre előttünk azon kérdés is: mi tévesztheti a bölcselkedőt oly útra, melyen célt nem érhet, miféle lidérc az, mely szemeit kápráztatja?

Itt az elméleti philosophia egyik főfontosságú kérdésébe, belé kell ereszkednünk azon kérdésbe, melynek tárgyalása különösen a legújabb német philosophiában napi renden van, és melyet Ulrici és Ritter véleményem szerint teljesen kielegítőleg megfejtettek. Szabadjon e felvilágosítást saját nézeteim szerint adni, azokra állapodva, miket itt e teremben egyik előbbi felolvasásomban már elmondtam.

A philosophia, vizsgálódásaiban a *szemlélődést* használja; ez az egyessel s a legközelebbi okokkal nem elégszik meg, hanem a távoliabbakat, sőt az utolsókat veszi tekintetbe, az egyesből és különféléből *egészletre* (totalitásra) emelkedvén, mert a tárgyakat csak akkor ismerhetjük meg teljesen, ha nem csak a részeket hanem az egészet is ismerjük. Ezen egésznek ismeretét azonban a puszta észrevevés nem nyújthatja, mert szemlélet által csak a tárgyak tüneményeit ismerjük meg, nem e tünemények belső okait, ezek túlvan-

nak szemléletünkön (transcendentálisok, de azért nem transcendensek) s általunk csak gondolhatók. Szintúgy álláspontunkról, melyre a természet által helyeztettünk, a világ csak egy kis részecskéjét vehetjük észre, nem az egészletet, a mindenséget; ezen eszme is tehát érzékfeletti, csak gondolható. Hogy ezen egészletet érzékeink korlátoltsága dacára gondolnunk kell, hogy arra jogosítva vagyunk, ennek oka öntudatunk eredeti alkotasában rejlik, melynél fogva tudásunkat egységbe nem hozhatnók, ha a bel- és külérzékek esetleges, soha be nem fejezhető adatait egészletbe nem szerkesztenők. Öntudatunk tükre lévén a mindenségnek és eszünk a mindenségnek magyarázója, feladatuknak meg nem felelhetnének, ha az érzéki világba belébűvölve, azon tul nem emelkedhetnének. A szemlélhető világ magyarázatát azért a philosophia a természettudománynak átengedvén, szemlélődve túl a szemléleten az *eszményi világba* nyomúl, mindig a dolgok egészletét vevén tekintetbe.

Egészletben az egyes, a különféle, a rész ellentétben jelenik meg az egészszel, a totalitással, éllentétben, mely azonban nem általános hanem csak *viszonyos*, mert a két ellentét nem külön, hanem egymással együtt képezi a totalitást; az ellentételek csak szint azonegy egészlet *különböző oldalai*. Így van ez a természetben, s így kell lennie a szemlélődés körében is. A természetben tudniillik minden együtt van, különféleség és egység, rész és egész, ok és okozat, eszköz és cél. A különféle, a rész csak ott lehet, a hol egység és egész van, mint viszont egység és egész csak ott, a hol különféleség és részek találhatók. Az ellentétek tehát nemcsak *ki nem zárják és meg nem semmisítik egymást*, hanem inkább *föltételezik*, mert *egy egészletnek lényegesen egymáshoz tartozó oldalai*, az egészet kiegészítő részek. Ha ennélfogva az ellentételek a természetben a sarkulat (polaritas) törvényei szerint egymást munkásságra ébresztik fel, munkásságuk közös eredménye a levés, az életnek további fejlődése, minélfogva bizton állíthatjuk, hogy az élet az ellentételek közvetítése fonalán perdül le.

Alkalmazzuk a mondottakat a gondolkodásra. Ha ez a valóságot, a létezőnek fejlődését híven akarja magyarázni,

absolut megkülönböztetésekre, tehát *absolut ellentételekre* nem szabad vetemednie, másképp széttépi a dolgok egységét, concret fogalmak helyett valótlan elvonásokat (abstractiókat) tesz s ellenmondásba keveredik önmagával, az élettel és való világgal.

Tisztelt társaim észreveszik, hogy itt az úgynevezett *viszonyos fogalmakról* (conceptus correlati) van szó, mik a legújabb német philosophiában előkelő figyelemmel tárgyaltatnak, s miket Szalai István úr e teremben is szóba hozott. A szemlélődés sajátsága tudniillik az *elvonás*. Az elvonás a philosophiában az, mi a szám az arithmetikában, a betű az algebrában; a philosophiát azért elvont tudománynak nevezzük. De ha a bölcselkedő az elvonást nem nélkülözheti, használja azt szabályosan, mert szabály nélkül nem lehet, mint nem a számolás számokkal vagy bötűkkel.

Az elvonás *megkülönböztetésen* alapúl. Mihelyest gondolkodásunk fölébred, megkülönböztetjük, mint már érintém, önmagunkat a világtól, a tárgyat a gondolattól. Énünk és a külvilág, gondolkodásunk és a tárgy azon tényezők, miknek együttműködése által ismeretünk létesül. Gondolkodásunkat meg kell különböztetnünk a tárgyaktól, mert a gondolkodás énünk eszményi működése; a tárgyak pedig gondolkodásunkon kivül vannak s attól független való (real) élettel bírnak, azaz léteznek, akár gondoljuk azokat akár nem. Szemlélődve a gondolatot tehát *külön* kell gondolnunk tárgyától, elvontan, de nem *absolut* elvonásban, hanem *viszonyosban*, tehát *külön a tárgytól és együtt is*, mert egymást föltételezik, tárgy nélkül nem levén gondolatunk, de gondolkodás nélkül sem ismeretünk a tárgyakról, mivel az ismeret általában a gondolkodás eredménye. Szintúgy a létező a valóságban különféle és egység, egész és rész lévén, a különfélét és részt, az egységet és egészet külön és együtt is kell gondolnunk; másképp a valóságról concret fogalmakat nem nyerhetünk, sőt absolut elvonással és ellentéttel ellenmondásba keveredünk önmagunkkal és a tárgyias világgal.

És ime tisztelt társaim azon pont előtt állunk, mely, itéletem szerint, nagy világosságot vet nem csak a gondolkodás hanem az élet titkaira is. Absolut elvonás, absolut elkülöní-

tés, megkülönböztetés, mely összeköttetést nem tételez föl, hanem megszakítja az élet fonalát,s concret tárgyias igazságu fogalmak helyett valótlan elvonásokat szül.

Lesz utóbb még szerencsém ezen érdekes tárgyra visszafordúlhatni; itt még csak a mondottak alkalmazását akarom kitüntetni. Ismeretünk észrevevéssel, szemlélettel kezdődik; tárgya az egyes, a külön. Midőn valamit meg akarunk ismerni, azaz tudni: mi? megkülönböztetéssel, elemzéssel (analysis) kezdjük a dolgot. Az elemzés fölteszi az összekötést (synthesist), mert csak ott lehetnek megkülönböztethető részek, a hol előbb egységbe összekötött egész van; az elemzés fölteszi tehát az összekötést; de ez viszont az elemzést, mert az egységbe összekötött egész, épen csak részeinek öszszekötése által egész. Gondolkodásunk tehát egyoldalúlag fejlődnék, ha kizárólag csak elemeznénk, vagy összekötnénk, hanem gondolkodva mindkét alakot használnunk kell; ha elemekre szétbontottuk a tárgyakat, össze is kell azokat kötnünk, máskép elvesz az egész concret létében. Ha tehát az egyest és különfélét észlelve, a visszamenő (regressiv) módszert alkalmaztuk, s elemzés és összekötés által felsőbb fogalmakra, s végre a legegyetemesebbre fölemelkedtünk, a behozást (inductiót) használva; utóbb előmenő (progressiv) módszer szerint megint az egyetemesből kiindúlva, az egyest és különt lehozás (deductio) utján kell magyaráznunk, hogy kivilágoljék, vajjon az egyes és külön egyezik-e e magyarázattal? s a szemlélet, azaz élet és valóság, nem hazudtolja-e meg szemlelődésünk eredményeit? Ez a legfelsőbb próba, melynek ismeretünket alávethetjük; s a philosophiában az, mi a számtanban a sokszorozás osztás után, mik szintúgy egymást föltételezik.

Ezen elemző és összekötő, a viszonyos fogalmakat egymástól absolut elvonással el nem különítő, az ellentételeket nem általanosító gondolatmódot követi az igazi synthetismus, az ellenkezőt az idealismus és realismus, söt a nem közvetített dualismus is. Az idealismus absolut elvonásban különíti el a gondolatot a tárgytól, s mivel a tárgy bizonyossága ismeretünkben észrevevésen alapúl, nem gondolaton, az idealismus nem képes a tárgy létezését bebizonyítani, s azt élethi-

ven magyarázni. Vegyük p. o. Spinosa vagy Hegel pantheismusát tekintetbe. Az első az állomány (substantia) egyetemes fogalmából indúl ki és szerinte csak egy általános állomány létezik, minden más létező csak járulék (accidens); Hegel a tiszta létből, és szerinte csak az általános lét létezik, a többi létező (az ember is) csak átröppenő tünemény. Ha ezen lehozást, visszamenő úton behozás által vetjük próba alá, a szemlélődés eredményeit észlelés által: azonnal kiviláglik, mikép a szemlélet a különt s egyest tárgyazó tapasztalatai ellenmondanak az egyoldalúlag pusztán gondolatból kiinduló szemlélődés eredményeinek. Minden egyes tárgy a természetben szemléleti tapasztalás szerint nem csak egyetemes, hanem saját önálló élettel is bír, az ember különösen akarati önhatározottsággal is. Spinosa és Hegel pantheismusa ellenben megsemmisíti nemcsak a világ valóságát, hanem az emberi akarat szabadságát is, ez által társas életünkkel ellenmondásba keveredvén, mely erkölcsiségre s jogra van alapítva. Szintúgy jár a realismus absolut elvontságában, p. o. a materialismus. A létező, külérzékeinknek térben és időben jelenik meg mint *anyag*; minmagunk belső gondolati működéseit ellenben *csak időben* veszszük észre s e gondolatbeli működéseket szellemnek tulajdonítjuk. Az *anyag és a szellem létezése* érzéki, tényleges bizonyosságon nyugszik, az anyag és szellem tüneményei tehát külső és belső tapasztalások fonalán, önmagok legközelebbi okaiból magyarázhatók ugyan, de nem a szellem tüneményei anyagból, vagy az anyagéi szellemből, azaz a gondolkodó szelleméből. A mint tehát az idealismus gondolatból a tárgy létezését nem képes bebizonyítani, s nem képes a tárgyakat helyesen magyarázni: úgy a materialismus nem képes anyagból a gondolkodást, nem a szellem tüneményeit, s ha a materialismus legfelsőbb fogalma következtében azt állítja, hogy minden anyag: absolut elvontságu tana a belső és külső tapasztalással egybevetve azonnal ellenmondásba keveredik, mert szintúgy, mint a pantheismus, megsemmisíti az emberi élet önállóságát, a szabad akaratot, az erkölcsiséget és jogot. A végletek érintkeznek.

De végre a ki nem egyenlített dualismus is valótlan elvonásokra vetemedik, önmagával ellenmondásba keveredve,

mert általános elvonásokra vetemedik. A mindenség az okok és okozatok, törvények és célok egysége, egység az ember is testi lelki különbfélesége dacára. Ha tehát a dualismus az istent és világot absolut elvonásokban ellentételezi egymással, az emberben pedig a testet és lelket: széttépi emberben és világban az egységet s megfoghatatlanná válik, hogyan teremthette, tarthatja fél, s kormányozhatja az isten a világot; emberben pedig hogyan hathat a lélek a testre, s viszont a test a lélekre s általában hogyan létezhetnek ily egymást megsemmisítő állományok (substantiák) oly egészben, mely tapasztalás szerint test-szellemi egység.

III.

Eddigi előadásomból kitünik, mikép a philosophiának történelmi fejlődése azon meggyőződésre vezet, miszerint az igaz philosophiai rendszer megállapítása a dualismus ellentételei helyes kiegyenlítésében rejlik. Igaz ismeretet, mint láttuk, sem az idealismus, sem a realismus, sem a ki nem egyenlitett dualismus nem adnak. Bölcselkedésünk sem egyedül a gondolatból, sem egyedül a tárgyból ki nem indúlhat, hanem csak mindkettőből, mert az ismeret csak tárgyból létesülhet gondolkodás által. E dualismusból tehát ki nem kerülhetünk ugyan, de ki nem egyenlítve, absolut ellentételei ellenmondásba keverednek egymással. Hogyan egyenlítsük ki tehát ezeket? Hol az egyesítő pont vagy elv, melyre az igazi synthetismust állapíthassuk? Hogy itt a gondolat és tárgy, anyag és szellem kiegyenlítéséről van szó, kézzel fogható.

Krug erre azt felelé: az *egyezmény* ezen elv, mert öntudatunk a *létnek és tudásnak egyezménye*, az öntudat pedig azon alap, melyen minden tudásunk nyugszik, mert öntudat nélkül vagy inkább azonkivül, nincs isméret. Krug e feleletével, nézeteim szerint, velejében eltalálta az igazat, mert ha a philosophia a tudás tudománya, ha tudásunk a létezőnek tudása: úgy az igaz tudás csak tudásunk egyezménye lehet a léttel. Ez általában az alapkérdés minden ismeretben és philosophiában, mert alapkérdése az igazságnak általában, kiki *igaz ismeretnek* csak azt tarthatván, *mely tárgyával egyesik*. Krug által tehát az ismeret, az igazság általános elve,

tehát a philosophiáé, helyesen határoztatott meg, csakhogy egyoldalúlag, pusztán *alanyi* oldalról, mert a gondolat és tárgya egyezményét öntudatunkban tényleg bizonyosnak ugyan, de tudományosan meg nem fejthetőnek tartá. E tény nála a bölcselkedés határpontja, melyen tulhágnia nem szabad, ha transcendenssé válni nem akar, minélfogva egyezménye pusztán *alanyi érvényességü*, az emberi gondolkodásra, érzésre és akaratra szorítkozó.

Az alapítója által kijegyzett ezen határponton azonban az egyezményes philosophia nem maradhatott. Az egyezmény, mint elv, az igazságot csak akkor határozhatja, ha érvényessége szintúgy *a valóságra mint gondolatra alkalmazható*, mert a tárgyias igazságon kivül nincs más igazság, hanem csak képzelgés. A magyar egyezményes philosophia tehát az alanyi egyezményen kivül a tárgyias egyezményt is kikiáltotta mint az igaz ismeret, tehát az igazi philosophiának is, fő elvét. Ez Berzsenyi és Hetényi érdeme s én nézeteik helyességét bebizonyíthatónak tartom.

És itt, hogy magamat ne ismételjem, mindenek előtt azokra kell hivatkoznom, miket utolsó előadásomban az egyezményes elv *alaki* természetéről mondtam. Az idealismus a philosophia rendszerét elvéből úgy akarja kifejteni, mint a növény csirájából növekszik. Ezen módszert már Baco azon észrevételével gúnyolta ki, hogy az eszményi bölcselkedők a philosophia tartalmát, mint a pók hálója szálait, hasukból fonják ki. Az egyezményes philosophia tartalma anyagát belső és külső észlelés által nyeri, tényekre, tehát közvetetlenül bizonyos igazságokra állapodván. E tekintetben nincs igazoló elvre szüksége, mert a tények, mint közvetetlenül bizonyosak, önmagokat igazolják; de igazolásra szorúl e tények magyarázata, mert ez közvetett ismeret, tehát épen az, hol az emberi tévelyeghetés legtéresebb kört nyer. Az egyezmény tehát ilyen igazolásra szorúló ismereteink szabályozó elve, oly elv, mely által helyességöket meghatározhatjuk, és pedig alanyi szintúgy mint tárgyias tekintetben, mert ez az igaz ismeret követelése.

Hogy az egyezmény ismeretünknek, alanyi oldaláról tekintve, tehát gondolkodásunknak, *tényleg* fő törvénye, ezt

előbbi előadásaimban igyekeztem bebizonyítani. Tevé ezt már előttem Köteles Sámuel is, gondolkodásunk sarkalatos törvényeiből kimutatván, mikép egyre, az egyezményre, összepontosúlhatók. Megkimélem tehát tisztelt hallgatóimat e kimutatás ismétlésével, minekutána eredménye gondolkodásunk minden működéseiben úgy is elég világosan kitűnik. Vizsgáljuk meg csak: mi határozza a legegyszerűbb *tétel* igazságát vagy hamisságát? Igazságát, a mondomány egyezése az alanynyal; hamisságát, ellenmondásuk egymás közt. Mi az *itélet* igazságát vagy hamisságát? Igazságát a következmény egyezménye az előzményekkel, hamisságát ellenmondása vagy következetlensége, mi szinte egyezménytelenség. Végre mi határozza valamely tudományos rendszer igazságát vagy hamisságát? Igazságát minden tételeinek egyezménye s következetessége egymás közt; hamisságát ellenmondásuk vagy következetlenségök.

Az alanyi igazságot, vagy gondolkodásunk helyességét tehát tagadhatlanúl az egyezmény határozza, és ez szabályozó fő elve; de kérdezzük, az-e a tárgyias igazságé is? ezen elvnek hódol-e mint fő törvényének a valóságnak léte is minden hatásában?

Igen s ezt is előbbi előadásaim által bebizonyítottnak hiszem. A mindenség kosmos; részei, végtelen különféleségök dacára, egységet képeznek, az okok és okozatok, törvények és célok egységét, a mindenség a létezőnek egyezményes rendszere, mely csak ezen egyezmény által áll fen s nélküle elenyésznék.

A gondolat s ennek tárgya a valóság tehát, törvényszerű működésökben, szintazon egy törvénynek, az egyezménynek, vannak alávetve; ez szabályozója, sinórmértéke normalis munkásságuknak. Ez tagadhatlan ugyan, de a kérdés e felelettel nincs végkép eldöntve, sőt egy ujabb merül fel, ez: áll-e *a gondolkodás és tárgy közti egyezmény is?* azaz: mikép lehet az, hogy gondolkodásunk eszményi működése a lét való működésének teljesen megfelelő tükörképe lehessen? mert az kézzelfogható, mikép gondolkodásunk csak akkor magyarázhatja híven a tárgyakat, ismerettehetségünk tehát csak akkor szerezhet tárgyias igazságú ismeretet, ha a gondolkodás alakjai, egyszersmind a lét alakjai is, tehát a kategoriák, itéletünk formái, az eszmék sat.

És ez Tekintetes Társaság, oly sarkalatos kérdés, hogy azt a kérdések kérdésének nevezhetnők; ez a philosophiában azon gordiusi csomó, melynek megoldásában minden rendszerek fáradoztak, vagy inkább melynek megoldására a rendszerek képeztettek. Mi kényszerítette kérdem az idealismust és realismust végletes állításaikra? Azon kényszerűség, melyet semmiféle rendszer ki nem kerülhet, bebizonyítani: mikép egyezhetik gondolkodásunk a tárgyakkal? A Fichte, Schelling és Hegel-féle idealismus a concret igazságot tisztán a priori szerkeszti s azután állítja: hogy a tárgy fogalmával egyezik. Igen, mert hiszen ezen idealismus szerint a tárgyak a fogalmak dialektikai mozgása által alkottatnak. A materialismus szintúgy állíthatja, hogy a szellem működései az anyagéival egyezők, mert hiszen szerinte a szellem is csak anyag, tehát szintazon törvénynek kell alávetve lennie mint az anyagnak. E tekintetben az idealismus és realismus teljesen következetesek, csakhogy következtetéseikben hamis hypothesisre állapodnak. Gondolkodás és tárgy, szellem és anyag közt, öntudatunk tanúsága szerint különbség van; de viszont, ha ezen különbséget absolutnak teszszük fel, mint ezt a ki nem egyenlített dualismus teszi, egymásnak ellenmondanak: s ekkor a gondolatot a tárgygyal, az anyagot a szellemmel nem vagyunk képesek egységre hozni.

A synthetismus követői: Fries, Krug sat. e gordiusi csomót az által hitték megoldhatni, hogy állítják: mikép ismerettehetségünk tárgyias igazsága magától értetik, minekutána vélünk született hitünknél fogva esze eredeti igazságán senki sem kételkedik s tagadása ellenmondást foglal magába, mert ha állítanók, hogy eszünkben nincs igazság, inplicite tagadnók állításunk igazságát is.

És ez áll, csak hogy e felelet a szóba hozott gordiusi csomó megoldását föltételhez (postulatumhoz) köti, mely alig fog minden vizsgálót megnyugtatni, sőt találkozhatnak olyanok is, kik türelmetlenül kérdik: hát kielégítőbb felelettel nem szolgált eddig a philosophia? Én ezen kivül csak Böck József feleletét ismerem, melyet a német tudós iskolákban széltiben használt Metaphysikája Kézikönyvében a 72. lapon adott s mely eredetiben így hangzik: „Haben die Kategorien

bloss *subjectiven Werth* als nothwendige Gesichtspunkte alles Denkens, wobei es aber ungewiss bliebe, ob das Wesen der Dinge ihnen entspräche? Oder sind sie zugleich in den *Dingen objectiv* und deren innerste Natur, so dass der denkende Geist von ihnen geleitet zu einer wahren Erkenntniss der Welt gelangt?"

„Diese berühmte Frage der Philosophie, ist durch das *Princip der Ableitung* von vorn herein gelöst."

„Die *Bewegung* ist das dem Denken und Seyn *Gemeinsame*, das die beiden Welten, die geistige und die äussere Vermittelnde. Sie ist die reale, schöpferische Macht im Denken, und die ideale gestaltende Kraft in den Dingen, darum müssen auch die unmittelbaren Erzeugnisse aus ihr, die Kategorien, dem Denken und Seyn gemeinsame Bestimmung seyn."

En azt hiszem, hogy a mozgalom, mely gondolkodásunkkal és a tárgyakkal közös, csak akkor szülhet egyező eredményt, ha mindkettő *szintazon törvényeknek van alávetve*; ellenkezőleg nem. Ezen felelet sem oldja meg tehát a csomót, mást kell keresnünk, s kielégítőt, mit elve szerint, csak az egyezményes philosophia adhat.

Az egyezmény tudniillik nem is lehetne alanytárgyias érvényességü elv, ha legmélyebb értelmében a gondolkodás és tárgyának, az eszményinek és valónak egyezményét nem foglalná magába. Fries és Krug synthetismusa ezt, mint mondám, postulatumként állítja fel, Ulrici ősigazságnak, gondolatszükségességnek nevezné, Schelling das Nicht nicht zu Denkende-nek, mert valóban ezen egyezményt minden igazságnál fel kell tennünk s nem tagadhatjuk, a nélkül hogy állításunkat meg ne hazudtolnók. Szint ezen eredményre jutunk, ha ismeretünk elemeit veszszük tekintetbe. Ismeretünk, tudjuk, két tényezőből keletkezik, tárgy által gondolkodásból. A hol e két tényező egyike hiányzik, nincs ismeret; az ismeret tehát *tényleg* egyezménye a gondolatnak tárgyával.

De ezen egyezmény meg is magyarázható. Mi a gondolkodás? *Létünk, életeröink müködése*, tehát *gondolkodó lét*. Mi a tárgy? gondolatból keletkezett lét, tehát *valósult gondolat*. Meg ne hökkenjenek tisztelt hallgatóim; állításomat azonnal be fogom bizonyítani. Minden, a mit körültünk és felet-

tünk szemlélünk, a lét tüneménye. E tüneményt okoknak tulajdonítjuk s ez okok s okozataik állandó törvényeknek vannak alávetve, mik bizonyos eleve megállapított *irányban* működnek. A törvényszerü működés szükségképeni irányát *célnak* szokták nevezni, minélfogva az, a mi törvényszerü, célszerü is és megfordítva. Tulajdonképen *a cél tehát azon hatalom, mely a lctezőnek minden működései felett uralkodik s azokat eleve határozza;* cél nélkül az ember sem lehet munkás, sem gondolkodva sem tettleg. De midőn minden tárgy, az egész mindenség az emberrel együtt, célokat valosít, olyasmit létesítenek, *a mi még realiter nem létezik* csak *eszményileg*, tehát *mint gondolat*, realiter az csak az idő lefolyta alatt fog valósulni s utóbb valósúl is. Így p. o. minden növény magból keletkezvén, e magban, míg föld, nap és eső hozzájárultával ki nem csirázik s növését be nem végzi eredetileg az egész növény törzsökével, ágaival, leveleivel, virágaival és magjával, realiter még nem létezik, mint nem a tojásban az egész madár; de eszményileg igen, mint öntudatlan gondolat s e gondolat, vagy határozottabban szólva, eszme, határozza egyéni fejlődése minden utóbb következő sajátságait, állandóúl és változatlanúl. Ily öntudatlan gondolatok az állatok ösztönei is. Hogyan tudja p. o. a tojásból ki kelt vízimadár, mely azonnal tóhoz siet, hogy úszni tud? s hogy a kis csirke, mely a tavat kerüli, hogy úszni nem tud s a tóba beléfulna? A kakuk három rovarevö madár fészkébe rakja tojását, hogy a kikelt kakukfiak természetöknek megfelelő táplálékot nyerhessenek. Ki mondta meg az öreg kakuknak, melyik a rovarevő madár fészke, hogy azt soha sem téveszti el? A vándormadár, közeledvén a tél, melegebb tartományokba költözik. Ki mutatta meg e madárnak helyezetét, útját e melegebb tartománynak? Legszembetünőbbek e tekintetben az állatok müösztönei; de úgy hiszem, nem szükség, hogy e tárgyat tovább fejtegessem. A materialismus, pusztán anyagból, nem csak a szellem tüneményeit nem képes magyarázni, de még az anyagéit sem. In principio erat verbum et verbum erat Deus. A szó, tudnivaló, csak a gondolat hangi megérzékítése; eredetben tehát isten volt s teremtő gondolata, mely mindennek törvényt és célt szabot. Szellem

van az anyagban is, mondják az újabb természetvizsgálók: Cuvier, Oerstedt, Schleiden, a természet is gondolkodik, de öntudatlanúl, gondolkodása létének fejlődése.

A tárgy tehát, értem, a létező, *az isten gondolata által valósúlt, tárgyasított eszme, gondolt lét,* minden tárgy, maga az ember is. A gondolat ellenben, mint láttuk, *gondolkodó lét.* És már most kérdezem, ha az ember, ezen, mint mondám, gondolatból eredt létező, ezen gondolt lét, öntudatosan gondolkodik, azaz ha benne léte gondolati alakban müködik, nem áll-e gondolkodása *szükségkép* a lét szintazon törvényei alatt, mint a tárgyias valóságé, mely tárgyásitott gondolt lét, természetesen azon különbséggel, hogy a gondolkodás müködései s alakjai *eszményi* müködések és alakok, a létezőéi pedig *valók* (realisok), életmüködési alakok. Ha gondolkodunk, *a lét gondolattá változik át bennünk*; alanyilag önéletünk müködése válik gondolati müködéssé, s tárgyiasan létünk ezen eszményi müködése a létezőnek való létét gondolativá, gondolt létté változtatja át, mi minden létező már eredetileg, s ezen átváltozást szellemünk minden kétségen kivül annál inkább képes eszközölni, minekutána megfordítva a gondolatot is létté változtathatja át. Minden celekvésünk, söt minden szavunk ilyen létté átváltozott gondolat; mert a cselekedet gondolatból ered s akaratunk által változik tetté, mint gondolatunk szóban hang által testesül meg, s lép az anyagi életbe.

Gondolat és tárgy tehát, bár különbözők, eredeti egyezményben állnak egymással, szintazon alaptörvénynek hódolnak s *törvényszerü müködésökben szükségkép összehangzanak*, azaz szemléletünk és gondolkodásunk alakjai: tér és idő, a kategoriák, itéletünk alakjai, s az eszmék, eredeti alkotásuknál fogva, s *törvényszerü alkalmazásban*, szükségkép tárgyilagos érvényességgel birnak, mert magának a lét müködésének alakjai, eszményi kinyomatai, tükörképei a lét való alakjainak, mi már onnan is kétségtelen, mivel ellenkező esetben a létezőt nem is ismerhetnők meg, minek pedig épen ellenkezőjét tapasztaljuk, mert ismeretünk a természetről épen az, mely napról napra leginkább gyarapúl.

De hát mily viszonyban állanak *szellem és anyag* ezen szempontból tekintve egymás közt? Ezek is eredeti egyez-

ményben állnak-e? Kétség kivül. Ezek is öntudatunk tanusága szerint különböznek ugyan egymástól, de alapban szintúgy egységet képeznek, mint minden különféle a valóságban. Nincs anyag szellem nélkül, mint nincs szellem anyag nélkül, bár az úgynevezett anyagban a szellem még öntudatlan, az emberben pedig a szellem öntudatos. A lét külsöleg tekintve térben és időben jelenik meg, tehát mint anyag; ellenben működése belsőnkben gondolati, érzési és akarati működésben csupán időben, mint szellem. Anyag és szellem tehát, mint látni, külső és belső érzékeink álláspontjából keletkező különböző szemléleti alakok, mik változó álláspont mellett természetesen ellenkezőre is változhatók. Így p. o. én magamnak belsőleg mint szellem jelenek meg; de kérdem, mint szellemet látnak-e tisztelt társaim is? Ezt hinni Tamás vagyok, söt gyanítom, mikép anyagi személyt látnak bennem, s így viszont magam is tisztelt társaimat anyagi alakukban veszem észre, midőn önmagoknak belsöleg tekintve alkalmasint mint szellemek tűnnek elő. Anyag és szellem is tehát eredetileg egyezményben van, és csak ezen egyezmény által áll fen ember és világ, mert, ha ellenmondásban állanának, egymást megsemmisítenék. A prius pedig itt is a szellem, s a végtelen szellem, az isten, az absolutum prius; ez Berzsenyi és Hetényi szerint az egyezmény alkotója, az egyezményező egyezmény, a világ és ember pedig (a véges szellem és anyag) egyezményezett egyezmények.

És íme a magyar egyezményes philosophia kimondta feleletét a szóba hozott kérdésre. Megoldotta-e általa a gordiusi csomót? ezt a magyar bölcsészek, a gondolkodó közönség s vég folyamatban, a magyar philosophiának historiája fogják eldönteni. Az egyezményes rendszer egyébiránt egész világosságban csak akkor tünhetik ki, midőn elvének alkalmazása a philosophiának külön *tanaira* ki lesz mutatva, logikára, metaphysikára, aesthetikára, erkölcs,- jog- és vallástanra, s ezt, ha a Tekintetes Társaság kegyesen megengedendi, megkisértem jövő előadásomkor.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1857. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVII. Év. 1857. VIII. Sz.

A MAGYAR BÖTŰK.

(CZUCZOR TANÁNAK KIEGÉSZÍTÉSÉRE.)

Olvasta az akademiában julius 6. 1857.

HUNFALVY PÁL.

A magyar nyelvtudomány az egyetlen, a melyben csak magunk erejére tamaszkodhatunk, magunk éles felfogása és helyes okoskodása útján boldogulhatunk. Ennélfogva míg vizsgálódunk és nyomozgatunk, a nézetek különbsége, a mely a vizsgálódó utak különbségivel jár, nem lehet ártalmas, söt inkább a valóság teljesebb felfogására vezethet. Ne vegye hát senki rosz néven, ha Czuczor úrnak az idei Értesítő III. számában megjelent dolgozatához kiegészítő észrevételeket közlök, s azokkal együtt néha ujításokat is terjesztök a nyelvtudományi osztály figyelme alá.

Az ujítások a müyelvre vonatkoznak. Minden tudomány, a mint inkább inkább fejlik, úgy szükül ruhája is, a melyet az egyszeri münyelv reája szabott. Az a német, francia, angol tudományt nem aggasztja, mert ő egyenlö könnyüséggel használhatja a saját és a latin meg görög müszókat. Ha tehát szükké lesz a szokott latin vagy görög tudós ruha,

saját új műszókkal toldja, s az új gondolat, vagy a régi gondolat új felfogása könnyen foglal helyet a tudományos előadásban; ha pedig a saját ruha szűkül meg, a latin vagy görög kész tárba nyúl, s abbul szedi válogatva ki, a mi kell. — Mínekünk több bajunk van. A latin és görög műnyelvet csak kivételkép használhatjuk, azért kell hazai műnyelvet teremtenünk, — igen helyösen, jóllehet azzal nehezítjük is dolgunkat, de másfelül inkább is sajátunkká teszszük; a mi pedig ennél százszorta több, a magyar tudomány hozzá férhetőbbé lesz a nemzet nagy testülete előtt, — s ez már megérdemli, hogy tudománykodásunkban megizzadjunk. Nyelvünkre lévén szorítva, s a tudományos ruha a vizsgálatok fejlődésével alkalmasint megszűkülvén: alig kerülhetjük el a szokott műnyelv megváltoztatását, s új szókkal megbővítését, ha azt nem akarjuk, hogy a szók sokféle jelentései zavarttá és ügyetlenné tegyék műnyelvünket.

Nekünk a *bötű* igen helyesen jelenti a *jegyet*, melylyel a *hangot* jegyezzük. De a *hang* szót a legkülömbözőbbekre alkalmazzuk. Mondjuk *önhangzónak*, vagy *magában hangzónak* a vocalist, *mássalhangzónak* a consonanst, nyilván a német *selbstlauter*, *mitlauter* után; továbbá ugyanezen szóval külömböztetjük meg az önhangzók külömbféle *hangjait*, és a *hangsúlyt*. Azután a mássalhangzórul kell mondanunk, hogy vagy *néma*, vagy *félhangzó* stb. Végre a szók részeit is *előhangra*, *belhangra*, *utóhangra* kell osztanunk. Így történhetik ilyen előadás is: *a szó belhangjában pattanó hangu mássalhangzó van* stb. Ha pedig kerüljük az ilyen előadást, a szabatosságot vagyunk kénytelenek feláldozni, — mi a tudományos beszédben kipótolhatlan kárt teszen; — vagy körülírásokkal kell élnünk, mi nem hozza mindig helyre a szabatosságot, s áradozóvá teszi az előadást.

A mult évszáz végivel és a folyónak elein a műnyelv készítőji leggyakrabban azzal vétötték el a dolgot, hogy nem gondolván irodalmunk multjával, tehát nem hazai lábon állván, csak lefordították a német műszókat. Azólta a német tudomány rég úgy segít magán, mint mondtam. Például a *selbstlauter*, *mitlauter* helyett a latin *vocalist*, *consonanst* használja, a hangsúlyt *accent*nek nevezi; így aztán bizvást használ-

hatja a *laut*-ot más müszókra. Mí a latin-görög szókat nem vehetvén föl, újakat vagyunk kénytelenek keresni; s ha igen régit élesztünk is föl, akkor is újat hozunk elő. Az úgynevezött „Orthographia Ungaricá"ban 1549-rül olvassuk: „Mind az betűket két részre szokták *) osztani, egyik része vocalis, másik consonans. Az vocalist magyarúl *szóló-nak* mondhatnók, azaz oly betűnek, kinek önmagától vagyon szava, ha más betűt hozzá nem tesznek es." — A diphtongust és consonanst nem fordítja. — *Erdősy János*, a grammatika *hungaro-latinájában* (1539) *szótivő*nek nevezi a vocalist; ő is a *szó* körül tapogatódzik, mely minden esetre az ízelt szót jobban jellemzi a hangnál.

Nem volna-e *szóló* jó név a vocalisra, s *mássalszóló* a consonansra? Nem helyes-e azután a mássalszólókat *némák*ra, *félszólók*ra stb. osztani? S mily alkalmasan esnék azután a *szólók* széles, tompa, éles *hangjairul* beszélleni? A szó részeit is bizvástabban nevezhetnők *elő-*, *bel-*, *utóhangok*nak, mert a hang nem a bötűt vagy érvényét, hanem mind a bötűk mind a szórészek zengését jelentené. Ujítás ellen nem lehetne panasz; különben is az ilyenekben a helyesség és szükség határoz, s gondolom, egyik is másik is ajánlja a több mint három száz éves ujítást.

Az iskolában zavart okozunk! vetik föl talán. A tudomány első kötelessége a helyességet és valóságot keresni, nem gondolva vele, okoz-e zavart vagy nem. Ha megvan a tudomány, az iskola nemcsak nem fél a zavartul, sőt örömest elfogadja az ujítást, ha helyességgel jár. A tanítványra nézve úgy sincs ujítás, előtte mind új: a tanítók pedig kötelösek bevenni az ujat, ha jobb a réginél, s nem szabad a magok zavarát a tanítványokkal éreztetni. — Ez általában áll, s nem akarja senkire az én újításimat rátolni, jóllehet azok megítélésire nagyon kérem az illetőket.

*) Ezen szót Czuczor úr is így kezdi használni: „Másodszor azért, mert nem *szok* mint ez, *a*-ra változni." Helyes-e? — Ha az *ikes* tan, melyre Révaiék a magyar irodalom üdvösségét rakták Verseghi ellenében, nem szó-fija, — s meg fogom mutatni, hogy nem az — *szokik*-ot kell mondani; a szófüzet: ‚*szokott mondani*' pedig magyar idiotismus, melyet nem szabad német szófüzetért odadni.

1. §.

Czuczor úr a bötük számát az ízelt hangok után határozza meg, *a melyekbül a magyar szók alkotvák*. Ezen utóbbi nem eléggé szabatos. Szükségképen különbséget kell tennünk a szók *elő-*, *bel-* és *utóhangjai* [1]) közt. Mert midőn valamely nyelv külön külön hangjait meg akarjuk olvasni, csak úgy boldogúlhatunk, ha az előhangokat elválasztjuk a bel- és utóhangoktul. P. o. *ember* szóban *e* előhang, *mbe* belhang vagy belhangok, *r* utóhang; *küllömb* szónak előhangja *k*, belhangjai *üllöm*, utóhangja *b*. Ezen megkülömböztetés után vizsgálat alá vetvén a nyelv szavait, oda érünk, hogy az *egyes* [2]) hangokat a *sokas hangok*tul vagy *hangbokrok*tul elválaszthassuk. Magyar nyelvünkben minden hang, mely előhangban állhat, *egyes hang*, s ezeket megolvasván, kitaláljuk a magyar nyelv *egyes hangjai* számát. Ezen egyes hangokkal nem szabad összekeverni a hangbokrokat, melyek *sokas hangok*, s melyeket a bötük előszámlálásában tekintetbe sem veszünk. Az írásnak már vagy van mindenik egyes hangra külön jegye, vagy nincsen. A magyar irásnak nincsenek külön-külön jegyei az egyes hangokra, kénytelen tehát egyes hangok kifejezésére is kettős jegyeket használni, mint: *cs*, *ds*, *gy*, *ly*, *ny*, *sz*, *zs*, *ty* stb.

---

[1]) Az *utóhangot* sokan *kihangzás*nak nevezik. A hang nem *hangzás*; a *ki*hangzás pedig helytelen fordítása a német *auslaut*-nak, mi *utóhang* akar lenni.

[2]) Az *egyest* gyakran *egyszerű*nek nevezzük hibásan. Meg kell különböztetnünk az *egyest*, *egyfélét* az *egyszerű* és *egyszerestül*. *Egyes* számbeli jelentéssel jár; *egyes hang* az, melyben csak egy megkülönböztethető hang van; *kettős*, *sokas*, *összetett* folytatják ezen számbeli jelentést. — *Egyféle* a számbeli jelentéssel minőségit vagy fajbelit köt össze, p. o. Pál *egyfélét* eszik egész nyáron. — *Egyszerű*nek nincsen számbeli jelentése, s hol azzal bírni látszik, ott inkább a *félszerűt* pótolja, p. o. *egyszemű*, *egylábu*, melyek helyett jobbak is a *félszemű*, *féllábú* stb. Van belső minőségi jelentése is, mint: *egyszerű* moribus simplex, *együgyű*, *egyvéleményű* ugyanazon ügyben, véleményben osztozó, s azután átvitt értelemben az *együgyű* moraliter simplex-et jelent. — *Egyszeres* inkább egyes rétű, egyes szálu, vagy ismétlődött. — A *synonymok* és *homonymok* különbözéseit be kell vonni a magyar nyelvtanokba.

Ha az előhang világosan megmondja, melyek az egyszeres hangok nyelvünkben: a bel- és utóhangok többnyire hangbokrokat mutatnak elő, melyeket, ha volnának is egyes jegyeink rájok, nem irhatnánk egyes bötük gyanánt. Tehát a *gsz*, *ksz*, *bsz*, *psz*, hangbokrokrul nem szabad Czuczor úr után állítani, hogy „nem lévén rájok különös bötüjegyünk, össze nem olvasztjuk, s két külön hang gyanánt veszszük." Mert, ismétlöm, ha volnának is jegyeink, még sem volna szabad ezek jelölésére használnunk, mint soha nem lenne szabad a *látsz* szót így: *lác*-nak vagy *lácz*-nak írnunk, *mivel hogy van ilyen hangot jelentő jegyünk*. Azért emelöm ki pedig az egyes hang és hangbokor közti különbséget, hogy el ne mosódjék az, s hiányossá ne váljék szemlélködésünk, látván, hogy legott maga Czuczor úr is túlmegyen saját véleményinél, mondván: „*bsz* és *psz* a hellénnek felel meg, p. o. dobsz" (δοψ, s idáig terjedhetne csak voltakép állítása), s mindjárt ezeket vetvén utána: „*dobszó*, *rabszij*, *csapszék*, *napszám*," a melyekben a *bsz*, *psz* nem is hangbokrok, annál kevésbbé hasonlíthatók a ξ és ψ-hez. Hisz *dobszó*, *rabszij* stb. két-két szó, a melyekön a magyar nyelv hangzása szerint két külön szóhangsuly van. Hogyan lehet két külön szónak érintkező utó- és előhangjairul úgy beszélleni, mint görög egyes hangokrul, melyek p. o. ξύλον, ψυχή szókban fordúlnak elő! Így eltompítanók, nem élösítenők az észrevevést.

2. §.

Átmenvén Cz. úr a bötük fölosztására, a *szólókra* (önhangzókra) veti figyelmét. A szólókrul azt szokták mondani, hogy némelyek *nyiltak*, mások *zártak*; így Cz. úr is beszéll *nyílt* és *zárt* *a*-rul, *nyílt* és *zárt* *e*-rül. Azt tartom, e két műszót el kell innen tennünk, s másokat vetnünk helyökbe. A szóló különbség nélkül *nyílt*, azaz nyílt szájjal ejthető, s a mássalszóló zárt, de különbözőleg zárt. Vannak ugyan is *egészen zárt* mássalszólók, mint a *keményék* (tenuis): *k*, *t*, *c*, *p*, a *lágyak* (media): *g*, *d*, *dz*, *b*; vannak *félig zárt* mássalszólók, mint: *f*, *v*, *h*, *z*, *s*; vannak *félszólók*, mint: *l*, *m*, *n*, *r*, stb. A kemény és lágy mássalszólók a többiekhöz képest *némák* is

stb. Ezen különböztetésekre szükségünk van, mert a tárgy természete hozza elő.

Ez így lévén a nyelvtanban, a *nyílt* műszó mindig a *szólót*, s a *zárt* műszó a mássalszólót illeti. Úgy mondjuk tehát, hogy *nyílt szótag* az, melynek útóhangja szóló, és *zárt szótag* az, melynek utóhangja mássalszóló. P. o. *bé-ke* szó két nyílt szótag *bé-* és *ke*-bül áll, ellemben *kérdez* szó két zárt szótag: *kér* és *dez*-bül áll. A *zárt* és *nyílt* műszókat ezekre kellvén fordítani, arra, mit Cz. úr és mások nyílt vagy zárt szólónak neveznek, a *széles* és *tompa* műszókat ajánlom, minthogy a száj különböző nyilásait jobban is jelölik amazoknál, s minthogy jobban illenek az *éles*műszóhoz is, melyet Cz. úr és mások már használnak. Lesz tehát *nyílt, zárt, éles* helyett *széles, tompa, éles*.

A szólókat *rövidekre* és *hosszúkra* szoktuk elosztani, mi maradjon, meddig a hosszúakat nem fejtögethetjük jobban. Mert ezek alkalmasint nyelvtani változások által eredöttek gyanánt fognak előtünni: a mikor is a szólókat *eredetiekre* (rövidek) és *származottakra* fogjuk elosztani.

A *rövid szólók* három rendűek:

alhanguak: *a, o, u*

felhanguak: *e*(ä), *ö, ü*

közlőhanguak: *é, i*. Cz úr ez osztályokat *vastag, vékony, éles* nevezetekkel illeti. Van több ok, miért az *al-, fel-, közlő* műszókat jobbaknak találom a *vastag, vékony, éles* szóknál a szólók megjelölésére. Mert hogy *a* minélfogva vastagabb *ö*-nél, azt sem fülem sem nyelvem nem érezheti ki; de azt érzem, hogy az *a, o, u* ejtésinél az ejtő levegő alantabban jár, mint az *e, ö, ü* ejtésinél. Azután az *éles* szó, nem jelölvén szóló-rendet, jelölheti azon egy renden lévők valami különbségit. Hozzajárúl, hogy a sziszegő *s, cs, zs* hangokat régtül fogva s helyösen *vastagoknak* nevezik, ellemben az *sz, c, z* hangokat *vékonyaknak*. — Végre a közlőhangu szólók is rövidek, nem kell tehát hosszúknak írni, mint Czuczor úrnál áll a 3. §-ban, ha nem szedési hiba ez.

A szólók jellemzése a legnehezebb valami a nyelvben; lévén azokra annyi lehetsége az emberi ejtésnek, mennyit a jegyek és leirások soha sem bírnak kifejezni. A tudomány tehát állandóbb alapokat keres. Azt kénytelen nézni: 1) mi

tanbeli, azaz nyelvtani különbséget tevő; 2) mi csak *ejtésbeli*, azaz részint a változó szokásbul, részint a hangok találkozásábúl eredő. Mert hogy a szólók ejtése nagyon változik, azt a nyelvek történetei bizonyítják; a mi nyelvünk történetei, fájdalom, nincsenek ugyan nagy bőviben utasító adatoknak, mégis a szólók régiesb leirása sok világosságot derít ezen homályos részre, s én itt különb tanúságot is fogok felhozni. Hogy pedig a hangok találkozása is hat a szólók hangjára, természetös; ámbár mí ezen határa, s az e szerinti bötűfelosztásra, úgy szólván, semmi tekintettel sem voltunk még. Ha p. o. Czuczor úr a *házam* és *nyaram* szók ütóbbi tagjában levő *a* szólók között különbséget érez: az nyilván csak *ejtésbeli*, nem *tanbeli*, azaz csak a hangok találkozásábul eredő, mennyiben *ház* tag után *am* tag némileg más hangunak látszik, mint *nyár* tag utáni *am* tag.

A magyar szólók *tanbeli* különbségei alapúlnak:

a) az emberi beszéllő létegek alkotásán, minélfogva *a* és *u* között *o* van, *a* és *i* között *e* van, s *e* és *ü* között *ö* van. Ebben megegyeznek a nyelvek, habár egyik vagy másik némely *vegyszólót* (p. o. *ö*-t) nem hozott volna is elő. Tehát: *a*, *o*, *u*, *e*, *ö*, *ü*, *i* általános alapszólók. — A magyar szólók tanbeli különbségei alapulnak.

b) az altaji nyelvek fajbeli törvényén, minélfogva van
alhangu : *a*, *o*, *u*
felhangu : *(ä) e*, *ö*, *ü*
közlőhangu : *e*, *i*.

A többi külömbségeket csak *ejtésbelieknek* találom, tehát ha van is külömbség a széles és tompa *a*, a széles és tompa *e* között, mint Czuczor állítja, s én nem tagadom: az nem nyelvtani. De azt már kénytelen vagyok tagadni, hogy „az *o* és *ö* kerekdebbek és szebb hangzatúak levén mint az *u* és *ü*, a műveltebb nyelvben előnynyel birnak“ (a 2. §. végin). Miben áll az *o*, *ö*-nek nagyobb kerekdedsége az *u* és *ü* felett? Én az *u* ejtésénél legjobban kerekítöm össze ajkaimat, s nem veszem észre, hogy mások külömben ejtik nálamnál az *u*-t és *o*-t. Épen oly kevéssé érözhetöm ki az *u*-nak szebb hangzatát akár az *o* akár az *a* felett. Magokban a szólók közt nem lehet külömbség a széphangzatra nézve, s ha

lehető volna ilyen, az nem a rend társai, hanem a külömböző rendek közt állhatna elő. — Csekélységet illet ez észrevétel, de a hamis theoriák csekélységekbe vetik gyökereiket. — Hogy igazán csak *a, o, u, e, ö, ü, é, i* között van tanbeli külömbség: bizonyitják a rövid szólókbul lett hosszúk, melyek csak *á, ó, ú*; *é, ő, ű*; *é, í*. Ha *a* és *o*, vagy *o* és *u* között tanbeli külömbséget kifejező közszóló volna, ez bizonyosan hosszúra is változnék, s lenne *á* és *ó*, *ó* és *ú* között még egy-egy hosszu szóló. De ilyet nem ösmér a nyelv. A tájbeli külömböző ejtés sem bizonyít egyebet. — A képzők és ragok ugyan azont tanítják. Az *a*, *e* szólósak, p. o. *ság*, *be*, *ben*, *vel*, *nek*, *ra* stb. csak *a* és *e* vel fordulnak elő, p. o. boldog*ság*, béke*ség*, ház*ba*, kert*be*, ház*ban*, kert*ben*, ló*val*, tehén*nel*, ar*ra*, er*re*; az *u*, *ü* szólósak is, p. o. *ul*, csak két ellenkező szólóval mutatkoznak, mint: kutyá*ul*, ember*ül*. Ha áll e két rendű képzők és ragokrul, a mit mondtam, alkalmasint az *o* szólós képzők is csak *ö*-re változhatnak, p. o. k*o*d, mint csapk*o*d, kérk*ö*d. Hogy ezt tájankéd igy ejtik: kérk*é*d, nagyon áll, de azért ez nem tanbeli, hanem csak ejtésbeli. A tanbeliség inkább *ö*-t követelne, ha igaz, hogy az alhangu *o*-nak a fölhangu *ö* felel meg. De minthogy a közlő *é* közepett áll a fölhangu *e* és *ö* közt, az az ejtésben gyakran a képzők és ragok *ö*-je helyébe jut. Ezeknél fogva nem látszik nekem a nyelvbül folyónak, mit Czuczor úr állít az ilyenekrül: dolg*o*zik, felek*é*zik, ölt*ö*zik, lát*o*k, vet*é*k, üt*ö*k stb., hogy: „Ezen és hasonló viszonylatokban *é* helyett *ö*-t irni annyi volna, mint nyelvünket egy alkatrészében megcsonkítani, egy oly íz*é*től megfosztani, mely a többi ízekkel szorosan összefügg, szóval a századok ólta meggyökerezett hangegyezményi szervezetet megzavarni; ezt tennők pedig, ha így irnánk: verek*ö*dik, enyel*ö*g, csep*ö*g, pez*ö*g, idv*ö*s, vet*ö*k, vett*ö*k, vetit*ö*k, kert*ö*n, vert*ö*m, emb*ö*r*ö*k, sely*ö*m, szeret*ö*m, kert*ö*s, hegy*ö*z, szent*ö*l stb. Ha a hibás nyelvszokás elhanyagolta e hangnak tiszta kiejtését, a jobb szokás feladata azt eredeti miségébe visszahelyezni. A hibát, vagy egyes tájszokást nem kell köz szabályul szentesíteni."

A dolog — merő tudományi, ahhóz tehát semmi más érdek nem férhet. Azért, reménylem, senki sem fog itt egye-

bet tudományos érdeknél keresni. — Legáltalánosb nyelvtény az, hogy az összes magyar szók két rendre oszlanak, alhangu és fölhangu rendre. Az alhangúak között vannak olyanok is, melyekben közlő szóló *é* vagy *i* fordúl elő. A képzők és ragok, mennyiban igazán ilyenek, a törzsök rendéhöz alkalmazkodnak, és szabály szerint az *a* szólós képző és rag a fölhangú törzshöz *e* szólóval, az *o* szólós ehhöz *ö*-vel, az *u* szólós *ü*-vel járúl. Ez a nyelv legáltalánosabb tényeibül folyó szabály, melyet az *a* és *u* szólós képzők és ragok soha sem szegnek meg. Az *o*-s képzők és ragok eltérnek attul, de nem országosan. Ha hibás nyelvszokás van, az inkább az eltérést illeti. Tudjuk: Dunántúl és a Duna-Tisza közön a szabály uralkodik, Erdélyben, honnan csak egyes embereket ismerök, ez *è* sem jár, ott hát kérkädäk-et mondanak, ha jól vagyok értősítve; Borsodban, s a Tiszántúl (nem tudom, mindenütt-e?) a képzők és ragok *o*-jának megfelelő *ö*-t világosan *é*-nek ejtik. Már melyik tájszokás hibás? az- e, mely a szabálylyal megegyez, tehát az *ö*-sező? vagy az, a mely ellenközik azzal? Erdélyben talán az oláh nyelv befolyása nyomta el az *ö*-t; onnan pedig a tiszavidékre s úgy az irodalomba jutott az *ö*-t kitoló *é*. Most, úgy hiszem, az *é*, mely tulajdonkép csak közlő rendű volna, az *ö*-nek szegény kopott maradványa, nem hasonfele ott, hol az alhangu *o*-nak megfelelő helyin áll. Ha tehát jobb szokásrul lehet szó, az bizony az *ö*-sező vidékeket illeti; s ha valamit kell „eredeti miségébe visszahelyezni," az *é*-t kell visszaigazítani *ö*-re.

Mondhatná valaki: Hajdan ház*a* helyett ház*o*, nép*e* helyett nép*ö* stb. volt: még is ki akarná most az elhatalmazott szokást visszaigazítani? Ezen ellenvetés állításom mellett szól. Mert az alhangú szók *o*-ja megváltozván, a felhangu szók *ö*-je sem maradt meg, így: ház*a* nép*e*. Azért hol ellenkező esetben, mint a kérdésös *o* szólós képzők és ragokban, az *o* nem változott el *a*-ra, ott az *ö* is megmarad törvény és szabály szerint, p. o. ha ‚a haszontalank*o*dik'-ot nem mondjuk haszontalankadik-nak, bizony a békétlenk*ö*dik sem lehet rosz, hanem inkább az a békétlenk*e*dik.

Mellesleg álljon itt, hogy Czuczor szerint sem lehetne *az* szóban tompa *a* (lásd a 2. §. 1. jegyzet). Ugyan is azt mond-

ja ott: *nyílt a* (inkább: *széles a*)-nak megfelel *e*, s nem változik *o*-ra, mint kav*a*r, kev*e*r stb; továbbá a *zárt a* (inkább *tompa a*) *o*-ra szeret változni, mint b*a*glya, b*o*glya stb. *az* a régi halotti beszédben *oz*. Mondom, *az*-ban Czuczor szerint sem volna tompa *a*, hisz neki *ez* felel meg, mi ismértetője a széles *a*-nak. — S hogy valóban csak ejtési, nem nyelvtani tüneményrül van itt szó, még az is bizonyítja, hogy a szók törzseiben *a i*-re is viszonylik, *i* pedig *é*-re és *ö*-re változhatik, p. o. *dar*a*b*, *dir*i*b*, azután k*i*nyér, k*e*nyér, k*ö*nyér. — A képzőkben és ragokban *a*-nak mindig *e*, *o*-nak szabály szerint *ö*, *u*-nak mindig *ü*-felel meg.

3. §.

Czuczor úr nem tekinti a szólók azon fölosztását, mely a magyar hangsúly nyelvtani müködésibül származik, s melyet, úgy gondolnám, lehetetlen észre nem venni, vagy mellőzni, ha észrevettük. Avagy kétségbe vonható-e, hogy a képzők és ragok önálló szókbul egyedül az által lettek válóságos képzőkké és ragokká, hogy elvesztvén önállóságukat, nem ejtjük a természetös hangsulylyal; s elvesztvén hangsulyukat, mindinkább gyengültek? A hangsuly nyelvtani müködése a legszellemibbje a magyar nyelvnek, s röviden ezen szabály alá foglalható: *Minden magyar szó, bár hány szótag legyen is benne, okvetlen hang-egységet teszen, minél fogva egy fő hangsuly uralkodjék az egész szón. Ezen hangegység valósításra a nyelv lehető sulyosbbá teszi a szó-törzsöt, s lehető könnyebbé a képzőt és ragot.* A bötük, mint a szók egyes hangjainak jegyei, ezek után, suly szerint is külömböznek egymástul, minél fogva a mássalszólók kettőse sulyosabb az egyesnél; tehát *bb* sulyosabb *b*-nél, *zz* sulyosabb *z*-nél stb. s minél fogva a szólók között azon különbség van, hogy a hosszúk: *á*, *ó*, *ú*, *é*, *ő*, *ű*, *í*, sulyosak a rövidekhöz képest; továbbá hogy a rövidek közzül *a*, *o*, *e*, *ö*, *e*, nehezek; *u*, *ü*, *i*, könnyüek; végre hogy *á* sulyosabb a többi sulyosaknál, *a* nehezebb a többi nehezeknél.

Ez száraz elvont egybefoglalása annak, mit az élő nyelvnek Dunán innen Dunán túl Tiszán innen Tiszán túl, s egész

Erdélyben divatozó gyakorlata tanít, s mi a nyelvbölcselettel is tökéletösen megegyez. Csudálatos volna minden esetre, hogy a magyar nyelvtudomány mellőzte, mellőzhette, ha iziben nem emlékŏznénk arra, hogy nemcsak nálunk, de mindenütt, a theoria sokáig néz néz, míg nézni megtanul, vagy ki meri mondani a mit lát. Mert sehol Európában nem fejlött a nyelvtudomány a hazai nyelv által, hanem a latin nyelvtudomány akarta felfogni és építeni a hazai nyelvtudományt is. Ebben pedig nálunk, a nyelvek különbséginél fogva, sokkal nagyobb vétség esött, mint bárhol is Európában. Pillantsunk be például az annyi tekintetbül derék, úgynevezött *Debreczeni Grammatikába*, melynek lapjain a szerzők, mondhatnám, tavaszi szellője leng, s meggyőződünk, mily nehéz szabadon látni. Hogyan küzdenek az esetek meghatározásán a 29—30. §§-ban! s mennyi aggodalommal és tudománynyal tévedöznek! Az ejtést: ap*áé*, patris (mi csak tetőzött *nevező*, mert apáé olyan nominativus, mint ap*ám*, ap*ád*, ap*ja*, s mint ap*jáé* is) csak hosszasb okoskodás által különböztetik meg az ap*ává* ragos idomtul, stb. stb. Túlvagyunk mí ezen vajudáson, túlsegíte minket Révai. De van még tenni valónk; theoriánk még nem teljes, még nem is helyes mindig. Nékem az én utamon sikerült már egyet mást észrevenni, a mit azután elő-elő szoktam adni, hogy figyelmébe ajánljam a nyelvosztálynak. Taval, vagy már harmadéve szerencsém vala itt a magyar hangsuly nyelvtani hatását nemcsak megemlíteni, hanem némi bőséggel elő is adni. Sajnálom, hogy Czuczor úr nem tartotta érdemösnek kiigazítani vagy megcáfolni akár a nyelv számtalan tényeit, akár az én észrevételeimet. Pedig mondhatom, mind az, mit azólta tanultam, inkább megerősíti, nem cáfolja előadásomat.

Meg vagyok győződve, hogy abban nemcsak kulcsát nyujtottam ilyenek megfejtésére: miért rövidíti az egész élő szokás, tájkülönbség nélkül, a ragokat, a melyek rövidíthetők; miért lehet n*é*kem, n*é*ked, n*é*kie-t mondani n*e*kem, n*e*ked, n*e*ki helyett; miért kell hozz*á*m, közz*é*m stb. mondani; miért nem hosszítják meg a *ság, ség* képző, a *kor*, *ért*, *kéntragok* és *i* képző a törzs szólós utóhangját stb. stb? — hanem hogy a szófejtés szálait is megmutattam. A szeszélyös-

nek látszó szabályossá lett, s már eszmélettel járhatunk el annak alkalmazásában. Ez pedig és a szófejtés szálainak kiszedése bizony megérdemli a cáfolatot vagy igazítást. Azomban, a min sajnálkoznom lehet, arrul nincs jogom panaszkodni: de jogom van észrevételeim világával tekinteni Czuczor úr előadását. S így menjünk által a hosszú szólókra.

4. §.

„Ezek, úgymond Cz. úr, általán két osztályba rendezhetők: a) melyek egyszerű megnyujtás által képződtek, s időmértékileg két röviddel érnek föl, mint *ág* = *aag*, *év* = *eev*, *ív* = *iiv*, *sór* = *soor*, *ön* = *öön*; ezek legalább tudtunkra nem két külön szórész önhangzóinak összeolvadásából keletkeztek, s leginkább az egyszerű gyökökben fordulnak elő; s ezek közől némelyek csak tájszokásilag és csak a tőszóban hosszúk, mint: *ád*, *hágy*, *vész* (perit), *lél*, *vét* (jacit); mások eredetileg szintén rövidek voltak, s kisebb nagyobb tájszokás szerint ma is jobbára azok, mint *árpa arpa*, *ángolna angolna*, *láng lang*, *ápol apol*, *uriás urias*, *kackiás kackias*, *fuvát fuvat*, *igazán igazan*, *magyarán magyaran*; másokban a megnyujtás a szónak értemény ét hasonló rövidétől megkülönbözteti, p. o. *al ál*, *var vár*, *haj háj*, *el* (al) *él* (vivit, et acies), *sér sér*, *szel szél*, *örül örül*; b) melyek viszonyragozás és képzés által két vagy három önhangzónak egybeolvadásából képződtek, mint *láta-am látám*, *vete-em vetém*; c) melyeket a szokás a szók végin a mássalhangzóval kezdődő viszonyragok előtt megnyujt, mint: *fá-hoz*, *fá-tól*, *fá-ra*."

A hosszu szólókat helyesen külömbözteti meg Czuczor úr a szótörzsök és a ragok szerint. A szótörzsök hosszu szólójiban, úgy rémlik előttem, az illető szók változásai eredményeit látjuk csak, a melyeket a változások fölismerésével fogunk voltaképp megérteni. Úgyde erre a nyelvek, azaz nyelvünk és a rokon nyelvek, történetei segíthetnek, melyeket azomban akarva sem hozhatunk mindég tisztába. Az „Orthographia Ungaricá"-ban azt olvassuk a szólókrul, hogy a hosszu *é*-t meg kellene külömböztetni a diphthongusos *é*-tul. Idézem a mit az *a* és a kétféle *é*-rul mond: „*Á*, ezt miért, hogy két

módra szoktuk mondani, megjegyezzük az egyiket hogy megesmerjük a másiktul, mikor hárántokon vagyon vonítás felette, akkor jól feltátott szával kell kimondani, mint ez igében : bārāny. Mikor kedig semmi nincs felette, akkor nem mondjuk olyan feltátott szával mint *arany*. — *E*, ennek mikor megvonítva vagyon az alsó felé, akkor jól meg kell vonni, mintha kettős volna, mint itt : *éles kés*. (A régi nyomtatásokat ismerő tudja, hogy az *e* alsó felén horgocska van.) Egyébkor nem kell megvonni, mint itt : *eleven ember*.“ — A diphthongusokrul mondja : „ē, effelett az kis vonítás *i* helyett vagyon, így kell mondani : szēp lēpes mēz (= sz*ié*p, *ié*des, m*ié*z). A hosszu *o*-t is ezekben : *ó*n, oll*ó*, ont*ó* megkülömbözteti a diphthongusos *o*-tul ezekben : h*o*n az l*ó*, urt*ó*l, papt*ó*l (= h*ou*n az l*ou*, urt*ou*l, papt*ou*l).“ Ezen tanuságot, ha tekintetbe veszszük a palóc és göcseji tájbeszédet is, lehetetlen alaposnak nem vennünk, s azt hoznunk ki, hogy az orthographia írója idejében, ki sem palóc sem göcseji, hanem tiszavidékinek látszik, a hosszu *a*-t iker-hanguság nélkül ejték, legalább az író környékin, ellemben a hosszu e-t és *o*-t megkülömböztették az ikerhangu *ie*, *uo* (vagy *ei*, *ou*)-tul. Hogy ezen ikerhanguság az *á*-ra nézve is fenáll tájbeszédenkéd, mindnyájan tudjuk. Vegyjük ezen honi tanusághoz a rokon szómi nyelv tanuságát, mely általában régiesb állapotu a mi nyelvünknél. Abban a hosszu *a* mindég *aa*, a hosszu *e* ellemsoha nem *ee*, hanem *ie*, s a hosszu *o* mindég *uo*. Ezekön kívül vannak ott valóságos ikerhangnak, p. o. *ai*, *ei*, *ou*, *oi*, melyek rövidebbek amazoknál, mint nálunk is az *aj*, *ej*, *oj*, *uj* rövidebbek, kevesbbé sulyosak az *á*, *é*, *ó*, *ú*-nál. Ezt előre bocsátván, rendezzük a hosszu szókat a szerint, hogy a törzsökben fordulnak elő, vagy a képzők meg ragok hatásábul lesznek.

A) *A törzsökben előforduló hosszu szólók.*

A mely hosszu szólók a törzsökben fordulnak elő, azokat eddigi tudásom szerint vagy a *hangpótlás*, vagy a *hangsuly* eredözteti.

I. A *hangpótlást* a Magyar Nyelvészet I. 154. és 155. lapján így írtam le : „A hangpótlás valamely elejtett utóhan-

got, vagy elenyészett belhangot pótol. A felmutatott példák közzül *nyár*, *hét* az utóhang elejtése által lettek nyujtott hangu szókká, mert ezek gyöke *nyara*, *hetü*, mely utóbbirul hitelös bizonyságunk is van nyelvemlékeinkben, a híres „hetu mogerek" kifejezésben; és ezekhöz tartozik minden szó, melynek tárgyesete vagy harmadszemélyü birtok raga rövid hangzóval (szólóval) jár, lévén az a nevezőben hosszú, p. o. mad*a*rat mad*á*r, szek*e*ret szek*é*r, m*e*szet m*é*sz, s*a*rat s*á*r, stb. ajt*aja* aj*tó*, erd*eje* erd*ő* stb. — Elenyészett belhang pótlását látjuk a *két* és *fázik* szóban. Amaz *kekt*-bül lett, mint a rokon nyelvek példája bizonyítja; a *k* belhang elenyészvén, a nyelv azt az *e* megnyujtásával pótolta. Ez *fagyz*-bul lett, melyben a *gy* belhang elenyészése (vagy megolvadása) támasztotta az *á*-t. Ezekhöz tartozik minden szó, melyben a hajdani *ajt*, *ojt*, *ujt*, *ejt* képző most *ít* képzővé lett, néhány kevés kivétellel, p. o. tan*ojt*ani, vagy tan*éjt*ani, utóbb tan*é*tani, most tanítani." E szerint a hangpótlás történik

a) az *utóhangon*

α) eredeti szókban, mint: *ló*, *só*, *tó*, *hó*, *nő*, *fő*, *kő*, *tő*, *lé*, *nyű*, *sű*, *szű*, *bú*, *fű*, *fú* stb, melyek törzse *lov*, *sav*, *tav*, *hav*, *nej*, *fej*, *kör*, *tör*, *lev*, *nyüv*, *süv*, *szüv* v. *sziv*, *buv*, *fűr*, *fuv* stb. Ezekben a *v* megolvadván, hosszuvá teszi a szólót. Voltak, kik ezekben a *v*, *j* bötüt nem tartották gyökinek, hanem csak széphangzatbul beléjutottnak: de a rokon nyelvek tanusága az itt előadott felfogást helyesli. Azokban vagy ikerszóló van (ekkor az egyik szóló a magyarban *v* vagy *j*-vé sürüdött meg), vagy a *v* és rokon bötü ki van téve, p. o. *kuu* = *hav*, *hó*, *pää* = *fee*, *fej*, *fő*; *nais* = *nej*, *nő*; *kivi* = *kiv*, *küv*, *kű*, *kő*; azután *kivis* = *köves*; *tyvi* = *tüv*, *tű*, *tő*, azután *tyvis* = *tövis* (ke), és *tövis*; *liemi* = *lev*, *lé*; *puhu* = *fuv*, *fú* stb.

β) igésnevekben *), mint: evő, élő, fuvó, ivó, tudó, menő, halló, haló stb. Ezek nálunk dolog- és tulajdonság-

*) Szükség megkülömböztetnünk az *igés-névszókat* az *ige-névszóktul*. Amazok az infinitivus, participium stb. *igések* azért, mert megtartják az ige vonzását. *Ige-névszók* csak igéktül származnak, a nem tartják meg az igevonzást. Tehát *videns* igésnév, *visio* igenév.

nevek; a megfelelő finn szók a dolog-neveket *aja*, *äjä*, a tulajdonság-neveket *ava*, *ävä* képzővel alkotják. A magyar hosszu szóló *av ev*, *aj*, *ej*-bül lett tehát ezekben, mint: *evő* der esser syöjä, meg essender syövä; *élő* eläjä és elävä (ebbül nálunk is az *eleven)*; *fuvó* puhuja és puhuva; *ivó* juoja és juova; tudó tiedäjä és tiedävä; *menő* menäjä és menävä; *halló* kuuluja és kuuluva; *haló* kuoleja és kuoleva stb.

b) az *elő- és belhangon*

α) olyan szókban, melyek hangpótlása a magyar nyelvbül is érthető, mint madár, nyár, tél stb. Mert mivel ezekben madarat madaram, telet telem van, jele, hogy az utóhang *a e* elvesztével nyult meg a belhang; mely megnyúlás mindanynyiszor enyészik, valahányszor az utóhang előkerül. Ezen utóhangot elejtő szók ellenösei az ilyenek: ököl, dolog, ökör, akol, teher, hatalom stb. melyek törzse ökl, dolg, ökr, akl, tehr, hatalm; mert ezek segédszólót vesznek föl, holott azok a saját utóhangot elejtik. — A magyar nyelvbül érthető hangpótlást mutatnak az *ojt, ajt*, *ejt* képzős igeidomok is, mint tanít stb. Ezek száma igen nagy. Azután más bötűk elolvadásábul eredő hosszu szólósak, mint: *két* = kekt, finnül kaht, a melyben a megnyulás enyészik, hat két taguvá lesz a szó, *kettő*; továbbá *fázik* = fagyzik, bóldog, hajdan bovdog, *ótalmaz óv*, *óltamaz*, tódít, toldít stb.

β) olyan szókban, melyek hangpótlása a rokon nyelvekbül érthető. P. o. a Czuczor úr által felhozott *ág*, finnül oksa, *év*, finnül vuosi, *ív*, finnül jousi, *fél*, finnül puoli (ezekben a finn hosszu *ó* magyarban *é*, mire magábul a magyar nyelvbül is felhoz példákat Czuczor úr, minők: *ámó*, *ámé*, *bámó*, *bámé*); továbbá *nyíl* finnül nuoli, *híd* finnül silta, szél finnül tuuli, *tűz* finnül tuli, kéz finnül käsi, víz finnül vesi stb. Vannak szók, melyekben a finn közlő *e* nálunk hosszu *é*-vé lett, például méz finnül mesi, fél, timet, finnül peljä stb. Söt a finn *ie* is hosszu *ú* nálunk, p. o. *út* finnül tie, *túd* (így ejtik azt sokan, és helyesen) finnül tiäd stb, melyek a finn *uo* és magyar *e*-nek (puoli fél, vuosi év) visszáji.

Általában, ha nyelvhasonlítólag vizsgálódhatunk, úgy veszszük észre, hogy a magyar hosszu szólók legnagyobb részint hangpótlásbul lettek s néha valóban tetemös változá-

sok eredményei. Még a kivételek is, mint *mesi* = *méz*, *elä* = *él*, nagyon tanulságosak, azt mutatván nekünk, hogy a közlő *é* szeret nyult é-vé válni, mibül olyan tények mint: *leány* vagy *léány* (*liány*), *reá* vagy *réá*, felfoghatokká lesznek. S ha így nézzük e dolgot (pedig, úgy hiszem, ez a tárgyilagos szemlélet), lehetetlen az *ág*, *év*, *ív* stb. szókat úgy adni elő, mintha *aag*, *eev*, *iiv*-bül alakultak volna; vagy azzal érni be, hogy néha „a megnyujtás a szónak érteményét hasonló rövidétől megkülömbözteti, p. o. *al*, *ál*, *örül* *őrül*." Mert ez azt jelentené, hogy a nyelv maga, eredeti alakjában, tette azt. Ámde többnyire máskép esett a lefolyás, tehát a tény tanusága nem ott található, hol így keresnők.

II. A hosszu szólót eredözteti a hangsuly is. Tudván s elösmérvén a hangsuly azon hatását, mely a szótörzs s az ahhoz járuló képzők meg ragok közt úgy eszközli a hangegységet, tehát támogatja külsőleg is a hangsulyt, hogy lehetőleg erősíti a törzsöt s viszontag lehetőleg gyöngíti a képzőket és ragokat: a tudomány kénytelen folytatni a tények egybeállatását, s azok ez elvbül lehető magyarázását. Ha pedig tagadná a hangsulyt, s annak ebbeli hatását: akkor meg kénytelen a tényeket megcáfolni. A Magyar Nyelvészet tavali folyamában csak a magyar nyelvre nézve mutattam ki a hangsulynak ezen arányosító működését: mert (annyira igaz, hogy eleinte fáktul nem látjuk az erdőt) nem eszméltem arra, hogy a szómiban a hangarányosítás, mely ott az egész nyelvön keresztülvonul, épen azon oknak okozatja, a mely a magyarban is a szók hangegységit eszközli. Az pedig oly szellemi és gyönyörü szabály, hogy érvényre jutott nyelvtudományunk ezzel fog egyször büszkélködni az indogermán nyelvészet irányában.

Hadd írjam le legrövidebben a szómi hangarányi jelenséget. A szómi törzs utóhangja vagy épen utó tagja, bizonyos meghatározott törvények szerint, hol gyöngül hol erősödik a viszony- és személyi ragok előtt. Vegyjük például a *tek* és *kut* törzsöket, a melyeknek magyarúl a *tev* és *köt* törzsök felelnek meg. *Tek* mint ige, *teko* igenevet származtat; *kut* pedig *kudet* névszót ereszt. *Teko* (tett, tevés) így mint áll, hangarányban van, a hangsuly az első tagon, mint a magyar-

ban. Ha ragozzuk a szót, *n*, *lla*, *lle*, *lta* stb. ragokat adván hozzá, nem lehet *tekon*, *tekolla*-t stb. mondani, mert a hangarány meg volna zavarva. Ugyan is *te-ko* azért arányos, mivel *te* olyan sulyú mint *ko*: de tegyünk hozzá ragot, p. o. *n*-t, lenne *te-kon*; az utótagban már több hang volna, mint az előben, *te*-ben. A nyelv gyöngíti tehát a *k*-t, s mond: *te-on*, *te-olla*, *té-olta*-t stb. Viszonylag *hon* ragot teven hozzá, s *h* itt gyönge szellet lévén, lenne az elöbbiek szerint *té-ohon*, vagy *te-oon*. Ujra meg van zavarva a hangarány, mert *oon* nehezebb mint *te*; a nyelv tehát visszateszi a törzs *k*-ját, s mondja: *te-koon*. A *kudet*, bélfonál, szónál ellenkező eset van. E szó: *kudet*, tulajdonkép *kuteke*, de szokás szerint a nevezőben *kude* vagy *kudet*-re rövidűlvén, a hangarány a *t*-nek gyöngűlésit követeli. Ha már ezt ragozzuk, *n*, *lla*, *lle*, *lta*, *hon* (*hen*) ragokat tevén hozzá, az eredeti idom előfordul, igy: kud-*ehen* kud-*ehella*, kud-*ehelle*, kud-*ehelta* vagy kud-*een*, kud-*eella*, kud-*eelle*, kud-*eelta*. Ugy de ekkor az utótag több hanggal bír az elötagnál, következéskép megerősiti ezt a nyelv az által, hogy a *d* helyébe *t*-t rak, így: *kuteen*, *kuteella*, *kuteelle*, *kuteelta*. Hasonló történik az igénél, mit magyarázat nélkül hozok föl az ellöbbivel együtt.

tek=tev,	*teko*=tett;	*kut*=köt,	*kudet*=bélfonál
te'en teszek	te'on	kudon	kuteen
te'et tész	te'olla	kudot	kuteella
tekee teszen	te'olle	kutoo	kuteelle
te'emme teszünk	te'olta	kudomme	kuteelta
te'ette „	tekoon	kudotte	kuteehen
tekevät „	tekoja	kutovat	kuteeja.

A gondolkodva olvasó megsejtheti az elöadottbul a szómi nyelvben uralkodó hangarányi törvényt. Ehhöz hasonlít a magyar hangarány is, mely, mint mondtuk, a hol lehet, megerősíti a szótörzsöt, s gyöngíti a képzőt és ragot. (A szabályokat nem akarom itt ismétölni, mert ki kellene írnom, a mit már egyszer előadtam, s a mi a Magyar Nyelvészet tavali folyamában olvasható). Az elöadódó esetek vagy a törzs előhangján, vagy annak utóhangján a képzők és ragok előtt tűnnek elő.

1) A törzs előhangja megnyúlik, hogy több hang legyen az gyöktagban mint a másikban. Így lesz: *aludni* bül *álom*, *enni*-bül *ét*, *étel*, *venni*-bül *vét*, *vétel*; *lenni*, *tenni*-bül *légy*, *légyen*, *tégy tégyen* vagy *legyjen*, *tegyjen*, *ád*, *hágy* stb.; *nek*, *vel*-bül *nékem*, *vélem*, valamint *hoz*, *köz*-bül (hasonlóan a finn *kudet*-hoz) lesz *hozzám*, *közzém*; így lesznek a Czuczor úr által is felhozott *á*ngolna *a*ngolna h., *á*rpa *a*rpa h., l*á*ng l*a*ng h., *á*pol *a*pol h. stb. A magyar*á*n és igaz*á*n nem ide tartoznak, mert nem azonosak a magyar*a*n és igaz*a*n-nal, mivel amazokban a harmadszemélyű rag van: magyar*a*, igaz*a*.

Tehát: magyar*a*, igaz*a* és magy*a*r, igaz,
magyar*á*nak, igaz*á*nak „ magyarn*a*k, igazn*a*k stb.
magyar*á*n, igaz*á*n „ magyar*a*n, igaz*a*n.

A göcseji kacki*á*s, úri*á*s, fu*á*t (kacki*a*s, uri*a*s, fuv*a*t helyett) eltévedt hasontekintetbül származnak; mert igen gyakran előfordúl, hogy a tájszokás nem illő helyen alkalmaz valamit, p. o. a miskolciak és mások rendösen mondják: j*ü*jj*é*k kend és egyjen.

2) A képző és rag lehetőleg gyengül. Ide tartozik az, mit a szólók sulyosságárul, nehézségérül és könnyüségérül érintöttem a 3. §-ban. A képzők és ragok pedig vagy önálló szók még, mint: *kor*, *ért*, *belé*; vagy nem gyengülhetők, mint a súlyos szólósak, p. o. *ság*, *nál*; vagy hangsulyokat veszthetők, mint: *nek*, *vel*, *hoz*, *be*, *ben*, *bül*, *rul*, *tül*, *ra*, *n*; *t*, *b* stb., vagy egészen átszellemült, mint *i*. Ezekrül és másokrul a többször idézett dolgozatban bővebben szóltam taval, s kénytelen vagyok a következőben is emlegetni.

B) *A képzők és ragok hatásábul eredt hosszú szólók.*

A képzők és ragok, elvesztvén hangsulyukat, melylyel önálló szók korában bírtak, a törzs utóhangját megvonják. Ezen szabály alól van kivétel, midőn a szók még nem tökéletes ragok, s midőn a képző talán soha nem bírt önálló hangsulylyal. Lássuk először a képzőket, s azután a ragokat.

I. A képzők egész seregit nem hozhatván fel, csak némelyikön mutatjuk meg a szabályt, és a kivételt:

1) *é* képző, mint atya aty*áé*, öcscse öcscs*éé*. Hogy ezen

é valóságos képző gyanánt áll, bizonyítják a hozzá járuló ragok, p. o. aty*áé*nak, aty*áé*t, aty*áé*k stb.

2) *ny* képző igen gyakori az igésneveknél, p. o. a tu*doma-*, tudo*va*-félék, melyek nálunk ezen törzs-alakban szokatlanok, de a rokon finn, eszt, mordvin, török nyelvekben nagy keletűek (lásd a Magy. Nyelv. II. 343. és 390. l.), ezen képzővel divatoznak, mint tudo*má-ny*, tanít*vá-ny*, véle*mé-ny*, szökev*é-ny*, növev*é-ny* stb. Fordúl elő névszói törzsökön is, p. o. *há-ny*: de akkor más eredetűnek u. m. az *az-nyi* annyi, *men-nyi*- féléhöz tartozónak látszik. Czuczor úr a *hány* szőt *ho-any*-ra taglalja (a 136. lapon). Nem lehet, mert az *i*-t kivéve, nincsen szólóval kezdő képzőnk, tudtomra; mert *ho-any*-bul nem is lenne *hány*, azaz *o-a* nem eredöztetné a legsulyosabb *á* szólót, mikor *tuda-ok*-bul is csak *tudék* lesz. A *hány* szó *ha* névmás és *ny* képzőbül áll.

3) *s* képző. Tudoma-féle igésneveknél, és tulajdonságneveknél, p. o. aldom*á-s*, hallom*á-s* stb. sárg*á-s*, bék*é-s* stb. Czuczor úr a dar*ás*-féle szókat hibásan taglalja így: dar*a-as*.

Jegyzet. A *ság ség* képző annyi önállással bír még, hogy a törzs utóhangját meg nem hosszítja, p. o. kuty*a*-ság, bék*e*-ség. — Viszontag az *i* képző annyira szelleminek tűnik már föl, hogy oka sincs a törzs utóhangjának meghosszítására, p. o. aty*ai*.

II. A ragok viszonyiak és személyiek.

a) A viszonyi ragok három rovatba esnek, vagy lehető kopottak már, mint *t*, *k*, *n* stb., vagy még önálló szók gyanánt is élnek, de tökéletös ragok is; vagy inkább önálló szók, mintsem ragok, s azért esnek a kivétel alá.

1) *t*, *k* mint atyá-*t*, atyá-*k*, öcscsé-*t*, öcscsé-*k*. Ezeket is Czuczor úr így taglalja: aty*a-at*, aty*a-ak*, de ez nem áll. Már a magyar nyelv maga világosan tanítja, hogy a ragok csak *t* és *k*, melyek szólótlan utóhangos nevekhöz segédszólóval járulnak, mely mindig tompa *o*, *ö*, *é*, soha nem *a*. Mert mikor valósággal *a* van is, az vagy elenyészett utóhang, mely a raggal elötűnik, p. o. mad*a*rat, ny*a*rat stb, vagy a szokás által *o*-bul lett, p. o. mindazon szókban, melyekben tájszerint *a* és *o*, *e* (ä) és *é* váltakoznak. Ha pedig bármi kétséget fölhagyna a magyar, azt a szómi és más rokon nyelvek oszlatják el.

N rag épen úgy tekinthető, mint *t* és *k*, tehát sárg*á*-*n*, nem mint Czuczor írja: sárg*a*-*an*, bék*e*-*en* stb.

2) Azon ragok, melyek tökéletös rag-létökre még önálló szók gyanánt is élnek, a *nál*—nálam, nálad, nála-; a *nek*—nekem, neked, neki vagy nékie; a *be*—belém stb.; —*rul*—rólam stb.; *hoz*, *tül*, *vel*; — *vá*, *ul*, *ig* nem állhatnak többé önállóan. Ezek, az *ul* és *ig* kivételóvel, mind megnyujtják a névszó utóhangját; söt azon kettő is megnyujthatja. P. o. f*á*nak, f*á*val, f*á*nál stb. mélység*e*, mélység*é*nek, mélység*é*vel stb. Hogy ezekben az *é* *i*-re gyengülhet, így: melység*i*vel, másunnan tudjuk.

3) Azon ragok, melyek inkább önálló szók mintsem ragok, *kor*, *ként*, *kép*, *ért*. P. o. élete*kor*, élete*ként*, élete*kép*, élete*ért*, inkább összetételek hogysem ragozott szók; az *ért* mégis rag természetűnek látszik, mert mondhatjuk: élet*éért*, vagy élet*iért*.

b) A személyi ragokat külön kell az igéknél s külön a névszóknál tekinteni.

1) Az igéknél a személyi ragok vagy *egyszerösek*, vagy *kétszerösek*.

Az egyszerös személyi ragok a puszta mondományi ragok: *k*, *sz*, vagy *l*; *nk*, *tok tök*, *nak nek*. Ezeknek hatása, melyrül itt szó van, csak szólós utóhangu törzsnél tünhetik ki, tehát csak a történeti multnál, mint tuda, kére. A segédszóló *o* és *ö* *(é)*.

túda-(o)k=tudék	kére-(ö)k=kérék
túda-l=tudál	kére-l=kérél
túd*a*	kér*e*
túda-nk=tudánk	kére-nk=kérénk
túda-tok=tudátok	kére-tök=kérétök
túda-nak=tudának	kére-nek=kérének.

Ezen törzshöz járúl *nd* képző, s lesz

túdánd, *kéránd* stb.

A kétszerös ragok tárgyi és mondományi ragbul erednek, mint azt szintén unalomig elöadtam már (lásd a Magyar Nyelvészet I, 189—193. lap. s II, 345—351. l., meg 363—370. lap). Ezekben a tárgyi *ja* (va), *i*, rag vagy összeolvad az alanyi (mondományi) raggal, vagy egész külön voltában áll ez utóbbi előtt, mint a második tárgyi személyt jelentő *l*. Hol az össze-

olvad az alanyi raggal, ott csak a szólós utóhangu törzsön gyakorolhatja hatását, p. o. tuda-ja= *tudá-m, tudá-d,* ellenben tud-ja (tud-ja-k vagy tud-va-k) tudom tud-ja-sz vagy tud-va-sz, tudod tud-ja-nk vagy tud-va-nk, tudjuk; megint tud-ja-tok, tud-ja-nak=tudjátok, tudják. Hogy ezekben: tudám kérém, tudád kéréd, nem tuda-am, kére-em, tuda-ad, kére-ed, mint Czuczor úr állítja, nyelvünk és a mordvin nyelv legsarkolatosabb tényei bizonyítják, a melyeket az idézött helyekön, úgy hiszem, eldöntő alaposssággal fejtögettem.

2) A névszók szólós utóhangjára épen azon hatást gyakorolják a személyi névmások, a melyet az igéknél láttunk. Hazám hazád, kefém keféd stb. nem lettek tehát haza-am, haza-ad, kefe-em, kefe-ed-bül, hanem haza-m, kefe-m, haza-d, kefe-d-bül. Minthogy itt is a másutt előadottra hivatkozom, nem fejtem ki újra a tant, de figyeltetni akarom az osztályt a *hasontekintet* nagy erejére. A kétszerös személyi ragok az igéknél összeoldvadnak az első és második személyben, miszerint v(a)-k, v(a)-sz-bül *m* és *d* lesz. Az igéknél tehát, hol *m* és *d* fordúlnak elö, a harmadik személyben ragot találunk: *ja, i, ik;* ellenben, hol az elsö személy ragja *k*, a másik *sz* (l): ott a harmadik igeszemély rag nélkül áll, mint: tud kér, tuda kére. Ezen szabály jókor fejlődhetött ki a magyar nyelvben, mert íme a névszóknál is, oknélkül, követte azután a nyelv; tehát a névszókat hasontekintetből úgy ragozza, mint a tárgyragos igéket. S miért? Mert a harmadik egyes számu személy okvetlen ragos. Mint mondjuk: tudja scit hoc vagy scientia ejus, így mondjuk: bot*ja* is. S ez elég volt a nyelvnek, hogy továbbá is kövesse a hasontekintetet, s mondja: botom botod, mint mondja: tudom, tudod; s botjaim botjaid, botjai botjaink, mint mondja: tudjuk, tudjátok, tudják. Úgy-e: a *bot* többes számu elsö és második személyeiben a *ja*, mely a harmadik személy ragja, ok nélkül áll; de a nyelv az igének, melyben a *ja*, *va* stb. harmadik tárgyias személy előfordúl, hasontekintetihöz ragaszkodott.

A SZELLEMTANI PHYSIOLOGIÁBÓL.

AZ IDEGRENDSZER SZELLEMI TEVELLÉSEINEK ALAPJAI.

Előadva az akademiában, nov. dec. 1856.

PÓLYA JÓZSEF által.

II.

A két idegrendszer arányai öszhasonlítva.

Az ember- és állatkülönbséget a természetvizsgálók általában azon tényben keresték, hogy a test tömegét az okszerűségi idegrendszer tömegéhez hasonlítva : az emberben állíták ezen idegrendszer legnagyobbságát.

Mások az okszerűségi idegrendezetekben vélék föltaláltnak a különbséget, újjalván azon tényre, hogy az agyféltekék az agyacsot egészen befödik az embernél; már a majomnál nem, s így alább mindig kevésbbé.

Ha a különbséget általában a szellemi és állati idegrendszerek egymás iránti arányában, különösen pedig a fehér állanynak mint idegnek és agynak nagyobb mennyiségében rejleni véljük : akkor az emberben a szürke állany aránylag csekélyebb mennyiségü, mint az állatokban; az ember agya a többi agyrészekhez és ezek idegeihez mérve aránylag nagyobb, mint a többi állatokban. Az okszerűség szervei tehát benne minden tekintetben föntebb állanak, mint az ösztönszerűségéi.

És így az okszerűségi idegtömeg, nagyban *féknek* (Hemmung) véve, az egész tenyészéleti idegtömegnek hatalmas korlátja minden, a szellemiségre vihető moccanatiban*).

*) Egyik idegrendszernek a másik általi fékezése a tevellésekben, mint tan, még nincs kidolgozva; egyik idegnek a másik általi fékezése most kezd föltünni a physiologiában. L. Dr. Eduard Pflügler : Über das Hemmungs-Nervensystem für die peristaltischen Bewegungen der Gedärme. Berlin. 1857.

Az ösztönszerüség kifejlésidomai.

Az egyén viszonya a külvilághoz egy *únszalomban* (impulsus) nyilvánul, mely az egyént készti a külvilággal közlekedésbe lépni. Ez *únszalmat* általános névvel : *vágy*nak (desiderium, Begierde) mondhatjuk.

Ez, mint ilyen határozatlan idomú, de határozottá válik, ha egy külvilági tárgy felé irányul, s ekkor : *kivánalomnak*, *kivánságnak* (cupiditas, appetentia, concupiscentia, Verlangen) neveztetik.

Az *únszalom* és *vágy* minden öntudati, akarati — s öntudatlan s akaratlan cselekvés idomítója az által, hogy a test minden szerveinek öszmüködését a világtörvények szerint kormányozván, ha ezen szervekben a müködés az egészségesnek felel meg, a testben *kéjt*, *kedvet*, azaz *jólérzést*, s az ebből következő tevésképességet, azaz *erőérzetet* gerjeszt; ellenben lehangoltságot okoz.

A kéj, kedv, mint középállapot, *kéjelemnek*, kedélynek (animus, Gemüth) neveztetik.

Elsőbbnek akkor, ha kedves közérzettel van öszkötve; másodiknak akkor, ha a közérzetből származó két, ellentétes, határozott nevü kész hajlam közt középett áll, p. jó és rosz kedély közt, *kedély* áll.

A *kedély* tehát részint magára az egyénre vitt —, részint töle kiható állapot, mely mind a két esetben hasonlatilag : *hangúlatnak*, *hangolatnak* (Stimmung) neveztetik.

A kedély, ha erkölcsileg személyíttetik : *kedélyességgé* alakul, mely szenvedőleges és egyszersmind izgékony —, a szépnek, jónak tártkarú állapot. Az ebben levő személy : *kedélyes*.

A kedély a közérzetből (sensus communis) származó hajlamoknál fogva két ellentétes irányban külölheti magát, mint *víg* és *bús kedély*, *jó* és *rosz kedély*, *jámbor* és *gonosz kedély*.

A kedélyből foly a *nyájasság*, mely derült arccal jóakaratot párosít; a *komolyság*, mely nyugodt archoz szigort köt; a *komorság*, mely szomorú archoz önmagába vonultságot csatol. A középállapoti komolysághoz az *andalgás* vezet.

A kedély legmagasb kifejlésében előállítja az *örömöt*,

gyönyört, mint benső megelégedési közérzetet; *vígságot*, *vigadalmat*, mint a benső megelégedési közérzetnek az egész testre kiterjedt jeleit; s ezek ellentéteit: a *szomort*, *bút*, *bánatot*, *bánkódást*.

Az örömöt követi: a *mosoly*, *nevetés*, *röhögés*, *kacagás*, mint a látási és szólási szervekre áttett érzelem; az ellentékét: a *pityergés*, *sírás*, *siralom*, *jajgatás*.

Az imént megnevezett állapotok az állati (tenyészéleti) idegrendszer székölyeitől, a fonatoktól (plexus) veszik eredetöket, s azoktól csak kis részben hatnak ki a szellemi idegrendszer részeire.

De azonban, mivel az állati (tenyészéleti) idegrendszer szoros és folytonos öszköttetésben áll a szellemi idegrendszerrel, és minden nemszerű és fajszerű, érzési és érzéki idegekkel együtt terül el a test minden részein, következik, hogy ezen idegek csoportozatait is működése közben maga körébe vonja.

Tevellésében pedig a *vágy*, *kivánság* külölése levén főjellem, ennél fogva erejét öszpontítva gyakorolhatja a másik, — többféle működésekkel igénybe vett idegrendszer ellenében; s ezt teszi is minden egyénnél, minden népnél, kiknél az ő anyagi tömege a másik idegrendszer rovására fejlett ki.

Uralg az első életkorban egyedül, söt a kifejlett korban is a müveletlen népeknél. A nevelés, a müveltség korlát, fék reá nézve; a nevelés a hatalomnak, a szoktatás által, — a másik idegrendszerre ruházásában alapszik.

Őellene állott öszve a társaság; őellene írvák minden törvények; őellene harcol a vallás; biztatja a jövő éldeletével a jelen nélkülözéseinek, hátrányainak kárpótlása fejében.

Azon emberi egyéneknél, kiknél magát a másik idegrendszernek alárendeli: az *erkölcs* (Moral) honol; náluk a legmagasztosabb eszme: az *erény* (virtus) szülemlik.

Az *erkölcs*, az *erény* tehát a két idegrendszer egyensúlyozásának, egybeolvadásának ikerszülöttei. Közneveik: szép és jó, miket az üdvezítő collectiv néven: szeretetnek bélyegzett.

Az eddigiekben a két idegrendszer tevellésidomait fő alapvonásaikban elvontan külön-külön tárgyaltuk; most, minthogy az idegrendszerek magokban nem szoktak működni, azon tevellésidomokat adjuk elő, melyek az öszves idegrendszer tevelléséből erednek.

A szellemi és állati (tenyészéleti) idegrendszerek együtti működésének idomai.

A milyen az öszves idegrendszer, olyan az állat; tehát az idegrendszer maga az állat (the nervous system is the animal).

Az idegrendszerből (mint tételből) a tevellés (mint következés) önkényt ered.

A mi a tevelléshez lökést ad, az jobbadán a külviszonyokban keresendő. Ezen külviszonyok már az egyik, már a másik idegrendszerre hatnak előzőleg, s az egyiket vagy másikat mellesleg érintik. A visszahatás is inkább már az egyik, már a másik idegrendszert fogja igénybe.

Ha ezen hatás, mint *hatamlás* (nisus) az állatban bensőleg támad, oly irányt tart, mely ezen idegrendszer körének felel meg, melyben a hatamlás megvillant.

A hatamlásokban, visszahatásokban egyik idegrendszer a másikat segélli, támogatja vagy igazítja; vagy egyik a másiknak ellenéül lép föl.

Legfőbb tényező e tekintetben a szokás (consvetudo). A szokás, az idegrendszerrel fejelvén ki, másodtermészetté válik; becsét a növekedési (nevelési) körülményektől kapja, és mint mindég relatív jelenség, lehet jó, lehet rosz szokás belőle.

A szokáshoz mértéket a valamennyi idegrendszer öszveműködése szolgáltat. Ez öszveműködés föltételezi azon körülményt, hogy az egyik idegrendszer a másiknak alárendeltje.

Mí tehát most az idegrendszereket és ezek részeit (rendezeteit) az ily egymásnak alárendelt állapotban fogjuk tárgyalni.

Az okszerüségi idegek tevslléskörr.

A z agy mint fő-, a többi agyak és rokonérzideg mint alsóbb tevelléstényezők.

Az embernek, mint társasági lénynek, ember és más kívüle eső tárgyak iránti kihatásait az egyik idegrendszernek a másik alá rendelése idomítja *cselekedetté*.

A cselekedethez mértéket szolgáltat az *ildom* (józanész, józanság, ratio summa, ratio sana), mely az emberben, mint társasági lényben, az egész idegrendszerek működéseit, célt szabván eléjök kormányozza.

Szolgái : az ész, értelem, okosság, melyektől helyes tevellést követel, mind a fölfogott benyomások valódiságára, mind ezek okaira, következéseire nézve. Tehát az okszerüségi tevelléseket az ösztönszerüségiekkel öszvehasonlítja, különböző irányukat öszveegyezteti.

Ez ildom az öszves idegrenszerek tevellésének virága. Mint ilyen a múltat, a jelent, s a jövendőt szögzi elébe; a történteket, történőket átmustrálja, meghányja veti, s a történendők fölött határoz; az alkalmazottakból elvon (abstrahit), általánít, szabályokat, törvényeket alkot.

Az *ildom kétféle : egyénszerü* (individualis) és nemszerü (generalis). Az elsőbb tevellése ez *egyéni hasznot*, — a második az *emberi jót* üzi.

Az *ildom* az agyban székel; az agyacs, agycsomor, gerincagy, rokonérzideg s ezek idegei szolgálják.

Az *egyéni haszonnál* az agyéhoz a rokonérzideg működése mérlegezőleg csatlakozik.

Az *emberi jónál* a rokonérzideg csak eszmében van jelen, valódilag pedig háttérbe szorúlt.

A z agyacs a fő, a többi agyak és rokonérzideg alsóbb tevelléstényezők.

Az agyacs tevellését föntebb, hol a figyelmet, salygatást stb. fölhoztuk, már érintettük; mondók, hogy ez azon idegszerv, melyből a cselekvés iránya kel ki.

Ezen iránynak, ha az agy (a józanésznél fogva) lesz kísérője, szülemlik a rend, rendezés, öszrendezet (ordo, coordinatio), mely, mint *anima rerum*, méltán érdemel becsületet.

Nála nélkül, kivált a természettudományokban, a természetrajz tanulása annyira meg volna nehezítve, hogy mindenkinek ott kellene keresni az ösmeretek gyüjtését, hol azok bölcsöjökben voltak. — A csatákat akármennyi physikai erő mellett is, csak a véletlenre kellene bízni, ha renddel járó észszámítás nem tudná a lehető legkevesebb emberélet föláldozása mellett a legföltünőbb, leghatályosabb eredményeket kivívni.

Minthogy legnagyobb rendet a katonai körülmények követelnek; minthogy a vitézmesterséghez erős alkotású hátgerinc-idegzet, mint a folytonos zaklatásoknak eleget tehető idegrész kivántatik, következik, és következnie kell, a két tényből (cselekvés és rendből), hogy mind az agyacsnak, mind a gerincagynak egyenlő arányban kell a vitézeknél kifejlődve lenniök.

Mivel pedig az agyacs és gerincagy között az agycsomor fekszik, s ez az utóbbikból fejlik ki, midőn ez őmaga megint az agyacsot fejti ki, következik, hogy a cselekvést vagy erőkülölést bíró gerincagy, a rendet kívánó (agyacs) idegrészek közét elfoglaló idegrész (agycsomor) is hasonlólag erős akaratú legyen, következik, hogy ezek mellett lehet csak *vitéz* valaki; ellenben csupán anyámasszony katonája.

Igy állítván e példában a következetességet, egyszersmind tényekből bizonyitám be az akarat székhelyét, melyről, mielőtt szólani fognék, még egy tényt említek meg, t. i. az állati (tenyészéleti) idegrendszer befolyását.

Ha az agyi józanész helyét az állati (tenyészidegi) *birvágy* foglalja el, akkor a *rend* nem a belőle sugárzó *célért*, hanem valamely birtok vagy vagyon rendezéséért, azaz *a rend a rendért* magáért mutatkozik. E tény alá tartoznak a magán gyüjtemények, melyekből senki sem okul, még maga a birtokos sem. Hagyján! ha ezen gyüjtemények, becses tu-

dományi vagy természeti tárgyakra vonatkoznak; de mikor csupa egyenruha vagy liberia-gombokra, csupa szilvamagvakra szorítkoznak, már akkor az agy józan esze csupa szolgai foglalkozássá aljasul. *)

A rendből kifejlik egyfelül: a *szabály*, *törvény*, mely több hason esetekből elvont rend; másfelül a *csín*, mely az *érzéki illényt* (harmonia) veszi föl társul.

Az agycsomor a fő, a többi agytagok és tenyészideg alsóbb tevelléstényezők.

Flourens, a lángészteli tapasztalmányozó, az akaratot és fogalmat az agykarajokba (lobi cerebri) helyezi.

Mert midőn a galamb agyának mind két féltekéjét (hemisphaeria) leszelte, az, a mellett, hogy lábain jól állott; ment — ha taszíttatott; szemeinek szivárványai (tökélyes vakság mellett) mozdúltak (öszhúzódtak, kitágultak); nem hallott; önként soha sem mozdúlt helyéből; mindig mély álomba merültnek látszott, s ha ingereltetett, úgy viselte magát mint ébredő állat; akármily ferde helyhezetbe tétetett, nem nyugodott, míg tökélyes egyensulyba nem helyezte magát; hátára fektetve lábra fordult; vizet eresztve csőrébe azt elnyelte; csőrét kinyitni akarva, ellenezte; bántva, kapállódzott; kiürüléseit végezte; a legkisebb ingerlés fölizgatta s alkalmatlan volt nekie.

Ha a galamb magára volt hagyva, nyugodt és mintegy elmerült volt; semmi esetben sem mutatta jelét akaratának. Szóval, képzeljen valaki magának egy örök álomra bárhoztatott állatot, még az álmodástól is megfosztottat;

---

*) J. B. F. Descuret: La médicine des passions etc. című munkájában említ egy esetet, melyben egy lepkegyüjtőnek gyüjteményéből hijányzott egy pillangó, melynek birhatásáért, elhagyva nejét — gyermekeit, Amerikába vitorlázott, hogy Brazilia kietleninek veszélyei között az egy hiányzó példányt magáévá tehesse.

Láthatjuk innen, hogy az agyacs és tenyészideg nem támogatva müködéseikben az agy által, mily silány szereplüek az életben.

ilyenné vált az agyféltekéktől megfosztott galamb. (l. Recherhes etc 32. lapon.)

Az öntudati akaratot az agyi öntudat által föltételezett idegtevellésnek nézvén, minden agyi öntudatlan állapotban az öntudati akaratot hiányzónak tartjuk.

Azért az agyi öntudatot akadályozó minden körülmények, p. az agyra tett nyomás, az öntudati akaratot is nagyrészt megsemmítik.

A benyomásnak és fölfogásnak az öntudatot meg kellvén előznie, a benyomásra és fölfogásra következő visszahatást, öntudat nélkül, *automaticus* azaz öntudatlan mozdulatnak veszszük, következéskép öntudatilag akaratlannak is.

Hanem épen ezen automaticus mozdulatba van egy másik, t. i. az agycsomori akarat alapja letéve = az akarat kezdetben, mely újszülött korban nem is egyéb ily külölésnél; a szokás, a gyakorlat adja az agyi határozottságot.

Mely szokásnak viszhangjait mily híven írja le *Flourens* a föntebb leírt esetben, láttuk az állat egyensúlyba helyezkedése, lábraállása, csőrkinyitás ellenzése, bántva kapállódzása körülményeiben.

Tehát az öntudati akarat különbözik az öntudatlan akarattól; ezen öntudatlan akarat = automaticus mozgás, az agycsomorban fészkel.

Ha tehát az agycsomori akaratot az agyi öntudattól meg akarjuk különböztetni; akkor az agycsomori akaratot csak automaticus külölésnek kell vennünk, vagy az agyi öntudatot és agycsomori akaratot egy hárányba (niveau), egy értékbe helyeznünk egymással. Ekkor az agyféltekékbe az agyilag öntudati akaratot csak annyiban lehet helyeznünk, mennyiben az érzékek végei vagyis székölyei is oda mennek, ott vannak.

Hanem, minthogy minden érzéknek külön-külön saját, — a másiktól nem függő székölye van, s e székölyök a közepső vagy harmadik és a negyedik agygyomrok falaiban vannak, s ez utolsó az agycsomor, — meg a hosszadtagy egyik falát is teszi, következik, hogy az akaratnak az agycsomor részese. Másfelül következik, hogy minden érzéknek:

a köznek, az izelésinek, a szaglásinak, a látásinak, hallásinak saját öntudatot, saját akaratot kell tulajdonítanunk.

És ez a valódi tény, mely az alsóbb rendű állatokban, hol agy nincs, nyilvánul. Nyilvánul pedig az önföntartási külölésekben. Mi volna egyéb akaratnyilvánulásnál azon működés, melylyel a bogár magát, érintve, döglöttnek teteti, mikor a bántalom elől fut, vagy védelemre kel; melylyel a hernyó, veszély selytésekor selymet ereszt hirtelen, s evő helyéből leereszkedik, máskor karikakép lepöndörödik; — a csiga héjába vonul?!

Az agycsomor akaratát az emberben s egyéb magasb állatokban a háromikerideg (nervus trigeminus) fejezi ki; azért ezen ideg (melyről később is fogunk szólani) az arc minden nevesb részeihez osztja szét ágait, dúcait, melyeknél fogva az arcnak oly kifejezést kölcsönöz, melyből a *szándokot*, az akarat és cselekvés előtt, már ki lehet olvasni.

Az agycsomorból a háromikerideggen kivül az érzékek legfőbbike a hallideg; — a másik főérzéknek a szemnek valamennyi izommozgató idegei; a közérzésben egy nagyszerepü ideg: az *arcideg* erednek, melyek valamennyien a szándok és akarat hü tolmácsai. Mind ezek székölyöktül az agycsomort ösmerik.

Mind az imént, mind a föntebb mondottakban igenyetlenül (indirecte) kimutattuk, hogy az akarat az agycsomorban fészkel. Igenyesen kimutatni e tényt a tapasztalmányozó physiologusoknak hagyván, most az *akaratot párosulva a renddel*, mint *tervet* nagyszerüségében és kisszerüségében akarjuk fölmutatni.

Legnagyszerübb akaratnyilvánulásnak tarthatni: *a népeknek hagyományozott politikai végrendeleteket* (testamentum), mert ezek nemcsak a közvetlen nemzetre, hanem másokra is századokon túl kihatnak, s még az általános emberi művelődést is segítik vagy hátráltatják. Mert haljanak is el az ily akarat első kezelői, az akarat élve marad, szándokát előbb-utóbb létre hozza.

Minthogy az ily akaratnyilvánulás nem egyéb: *öntudatnál a nemzetiségben*; minthogy egyének is csak *öntudattal*

a teendőkben vívhatnak ki magoknak állást a társaságban; ellenben, minthogy ideoda kapkodással, majd ehhez majd ahhoz kezdéssel csak romlást várhat magára ez egyéniség, a család; — minthogy az akaratnyilvánulás tervet tételez föl, a terv pedig az akadályok legyőzését, a körülményekhez símulást, az alkalomravárást, ennek kedvező időben használatát zárja magába; tehát:

A mely nemzetnek még nincs ily vezérakarata, érleljen egyet; s legyenek bárkik sorsának intézői, tartsák meg s tényítsék azt; különben enyészet vár magokra is, a nemzettel együtt pedig maradékaikra is.

Kisszerűségében az imént leírt akarat mellett, de szívósságában amannak példányul szolgálható: *egy gyümölcskertész akarata.* Ugy-e, a gyümölcsfa, mint minden fa, csak ott képes ágat hajtani, hol a természet eleve bimbót hozott elő? igen de a kertész szemet, ágat tevén a puszta helyre, meghagyja a fának, hogy az ő akarata szerint hajtson a puszta helyen ágat; máskor egyik ág így, vagy amúgy iramlik; máskor a többiek fölött több erővel bir; a hibás iramlásút tehát leköti; az erősebb hajtásútól elfogja a napot s növését korlátolja.

Ily kisszerűség is egy nemzet életében nagyszerű következményekkel lehet egybekötve. Hogy a föntebb idézett példánál maradjunk: a francia nemzet kitünöleg bírván az akaratot a renddel párosultan, irányadójává lett a müvelt világnak katonai és kertészeti intézményeiben.

Az angol akaratának általában gazdászata, különösen baromtenyésztése körül bámulattal hódol minden más nemzet.

Az akaratnak változéka a *tettetés*, *színlelés*, mely csak akkor tökéletes, ha épen a háromikerideg ellátta részeken nem látszik semmi kifejezés nyoma a valódi akaratnak. Ha ezt az egyéniség elrejteni nem tudja, elrejti önmagát egészen, azaz lesbe áll = *lesés, leselkedés.*

Az akaratban tartamára (duratio) nézve: *habozást*, állha-

tatlanságot (inconstantia), állandóságot, szivósságot (constantia, tenacitas) különböztetünk meg, melyek már vegyes működések szüleményei.

Az akarathiánynak (absentia voluntatis), az akaratképtelenségnek akkor van helye, midőn az állati és szellemi idegrendszer között az illény (harmonia) meg van rontva. Ide sorozandó az *elfogúltság*, mely egy bizonyos eszmét tart szem előtt, ez eszmétől szabadúlni nem tud, ámbár a józanész ezen eszmét, mint helytelent, kimutatta is.

Az akaratot az erkölcstan már csírájában, a jogtan a tettekben bírálja.

A gerincagy mint fő, a többi agyak és rokonérzideg alsóbb tevelléstényezők.

Föntebb a gerincagynak tevékenységi tevellést tulajdonítottunk, s e tekintetben viszonyát a többi agyakhoz és rokonérzideghez előadtuk.

E tevékenységet kifejelve látjuk az oly egyéneknél, kikről azt szoktuk mondani, hogy nem bírnak magokkal; mely állapot az életteljből kifejlő érzetben alapszik = erőérzet.

Az *erőérzet* készti az egyént oly cselekvésre is, melynél az agyi ildom háttérbe szorul, s a rokonérzidegi ünszalom és vágy a tevékenységhez szegődve előtérbe lépnek; az akarat velök kezet fog, s következnek oly cselekedetek, melyeknél az ész, értelem, okosság, ildom tevellései szövétnekül nem sugárzanak előre.

Nemcsak egyéneknél, hanem egész nemzeteknél is van egy jellem, mely az erőérzetből fejlik ki. Ezeknél még férfikorban is bizonyos elevenség-bőséget tapasztalunk, mely külsőleg a hátgerinc igenyes, feszes és még is könnyed hordásában tükrödzik vissza. — Nemzeti jellem ez, mely más, tunya gerinctartású nemzeteknél a nevelés eszközlöttje; aristokratiai máz, mely első látásra más hason gerinctartású, ámbár köznépi egyéneken hasonló mázt vél. Így az orosz minden cserkeszben egy főnököt, fejedelmet sejt, szomszédjaink minden közhuszárban egy-egy nemest látnak.

A gerincvelőnek különböző nemzeti kifejlésénél fogva, t. i. a szerint, a mint a keresztcsonti s a válli vastagulatok többé vagy kévésbbé vannak egymás irányában kifejelve, látjuk az öltözékeket is változni; ezen öltözékek hordása módját t. i. vagy vállra függesztve mint terhet, vagy övvel a csipő fölé szorítva, mint ékességet = *külcsint* különbözni.

A táncban a köznépi magyar, kezdődő indulata kifejezéseül kezeivel ágyékát nyomja karcsubbá, nagy hevében pedig tarkóját érinti kezével s közbe kurjant. A köznépi tót, fejével vállaihoz kapkod; a köznépi német pedig keresztjére csattant. *(Török János)*

A táncnál mind ezen mozdulatok physiologiai alapja a gerincvelő tájainak különös érdekeltségében keresendő.

Az erőérzet nemcsak egyéneknél, hanem családoknál, söt nemzeteknél is jellem. Két irányban müködik a gerincagy két része u. m. a gerincvelő és a hosszadtagy szerint.

A gerincvelő tevellésének tulnyomósága a nemzeteknél, a szomszédokkal folytonos támadási vagy védelmi harcban nyilvánul, két ily szomszéd nemzet rendesen tönkre teszi egymást, mint tette nem rég a török s magyar; teszik maiglan az amerikai őslakók egymás között.

A gerincagy erősb kifejlésében alapuló tevékenység minden körülmények között külöli magát nemcsak egyéneknél, hanem nemzeteknél is.

Éljenek az ily nemzetek békében, tehát legyen a gerincvelő igénybe veendő tevékenysége pihenőben, akkor, ha politikai állásuk tért enged, a tevékenységet a hosszadtagy külöli; ez pedig a szólás idegszerkezete levén, a politikai téren a szónoklás által elégitik ki életteljöket.

Ha e térről is leszorúlnak : vagy a dorbézolásnak, melynek szerve ugyanaz a szóláséval; vagy az ivarösztön (stimulus sexualis) túlságos kielégitésének (a gerincvelő alsó vastagultára téve át a müködést) adják magokat s ezzel elaljasodnak; vagy végre a testi és szellemi erökülöléssel (mint

polgári pályákkal foglalkozók) vezetik el a gerincagyról az életteljet. *)

A gerincagynak a föntebbiekben kijelölt adatok nyomán három mellékszékölye (centrum secundarium) t. i. a *keresztcsonti* mint alsó-, a *vállközi* mint közepső-, a *hosszadtagyi* mint fölső van; ezeket föntebb vastagulatoknak neveztük. Az épen elébb idézett tények e három mellékszékölyökben gyökeredznek. A *szónoklás a hosszadtagyban*, a *dorbézolás* (mit lehetlen gyomorkívánságnak tulajdonítani, midőn azt a torok áhítja csak, a gyomor a legtöbb esetekben megundorodik tőle) *megint a hosszadtagyban* lelik alapjokat. Az *ivarösztön* (stimulus sexualis) az alsó gerincagyi mellékszékölý által, a rokonérzideg fonatainak unszalma után, elégíttetik ki.

Miután az idegrendszer-tevellésben egy tény van, minélfogva a tevellés egyik székölyből a másikba tétethetik át: következik, hogy azon különböző irányú és jellemű tevellések, melyek a nemzetek esetében egymást pótolják, az ily *tevellés áttételeknek* (transpositio, translatio functionum) legyenek eredményei.

A gerincagy tevékenysége nemcsak általában a nemzeteknél, hanem különösen minden egyénnél is ez első életkorban szembeszökő. E korban a tevékenységen semmi komolyabb színezet sem látható, mivel az az erőnek folytonos próbálgatásából áll = *változatosság*. Az erőérzet leggyakrabban a hozférhető tárgyak elrontásában leli kedvét.

A tevékenység továbbá az erőmérkőzési küllekedésben, birkozásban, az utánzási, mímelési hajlamban, azaz a gerincidegektől közvetlen függő izmok gyakorlatában is mutatkozik. De a tevékenység csak a tárgyak sokféleségére vonatkozván, egy tárgyra fordítva hamar lankad; ugyanis az idegrendszer kitartóssága mellett, az izomrendszer nincs még annyira kifejelve, hogy az izomcsoportok közöl némelyek kiválólag vétethetnének igénybe a nélkül, hogy erejök ki nem merülne.

---

*) Az ily népek kormányzata csak akkor helyes, ha mint általjában minden kormányzás, ily physiologicus tényeken alapszik.

A ki tehát a gyermektől komoly megállapodottságot kiván, az lehetetlent követel. Az első nevelésnek tehát inkább az erők fejlesztésében, mint ezeknek veszteg-ülés általi elnyomásában kell alapulnia. A nevelés a tevékenységet, megosztva a szellemi és testi között, inkább ápolja; szoktatás által, célt tüzve elébe, a társasági kivánalmakhoz idomítsa; s midőn a tevékenységet szükséggé alakítja, kinövéseit okadatosan korlátolja.

A gyermekkorban a hosszadtagy müködése párhuzamot tart a gerincvelővel; a járás és szólás: első külölései egész lényének, mely mindenikében ha erősödött: a hangos beszédben, kiabálásban, sípolás-,trombitálásban, dörömbölésben, dobolásban, ostorcsattogatásban stb. épen úgy tetszik magának, mint a folytonos izommozgékonyságban. E tényt némelyek a hallás tompaságában vélik rejleni, pedig a hangos beszéllést, dallást az erőérzet követeli.

Az életteli erőérzet a test más rendszereiben is kielégíttetni kíván. Így a szemek az élénk, kirívó színeket, a nagy világosságot, tüzet, égést követelik. A gyújtogatás csupán szenvedélyből az első életkornak őrjöngései (pyromania) közé tartozik.

Az ily, a gyermekkorban kedvelt benyomásokon alapszanak a későbbi életkorra átvitt mulatságok, szinházi előadások, tüzjátékok, üdvözlő lövések stb.

Az ifjú korban is a gerincvelő a tevékenységet követeli, a miben ha mértéket halad: *szeles*, *szeleburdi*, lesz. Ámbár már a nevelés, szoktatás természeti irányát korlátolák, mégis gyakran meztelen a *negédben* mutatja magát. Oly állapot ez, melyben az ifjú nem tudja, hogy életteljében mit tegyen magával, feszeng, torzalakokat ád tagjainak, pókálkodik, szavát változtatja, pípeg stb.

Ez életkor gyönyörködik a fegyverekben, melyekkel erőérzetét hatályossabbá tehetni tudja; melyeknek ha birtokába jutott, azokhoz különös szívóssággal ragaszkodik.

Az átmenetet a férfikorba jellemzi a *hebehurgyaság*,

melyben a gerincagyi tevékenységnek nem ád irányt az agyi ildom. Társa ennek az agyi ildomnak ellentétes *meggondolatlanság*, melynek tényezője legtöbb esetekben a rokonérzideg. Mind a kétféle tevékenységi idom a tevellés helyének köznépiesen jóltalált ösmeretén alapszik.

A *hányavetiség* az erőérzeti önelégültségből s túlbecsülésből származik. Jellemzi: az ildomnak szám- és mérleghiánya. Rokona a *kérkedésnek*, mely tágasabb önzési fogalom s mindent benfoglal, a mi az egyénnek való vagy költött javára vele viszonyban van. Jellemzi a rokonérzideg túlnyomó tevellése. Ha a hosszadtagy idegeinek helytelen működése főkép a szólásszervekben öszpontúl, akkor ez: *handabanda* alakot ölt.

Ott, a hol az erőérzetnek a meggondolás nemes irányt ád, előtünik *a délcegség, deliség, daliság* [1]) (daliásság).

A *daliság* (Ritterlichheit) férfinemesség, tehát a jó, szép, igaz kedvellőjének példánya.

A *deliség* női jellem, mely inkább a test jelességére, mint a szellem érvényére vonatkozik.

A hol az ildom számít, mérlegez s öszhasonlít, s tevellése erős gerincagyi tevékenységgel s agycsomori akarattal párosul, ered az *állhatatosság*. Mikor ez eszme (legyen ez akármilyen) az egész valót annyira elfoglalja, hogy minden más eszmét kizár, föltámad a *fejesség, kemény-nyakúság* v. *nyakasság, konokság, megátalkodottság* [2]).

Ha az ily eszme a szép, jó, igaz köréből való, s az élettel azonítja magát, termi a vértanúságot.

---

[1]) *Dali tánc* kifejezés egy székely dalban jön elő s vitetik egy madárra. E madár a császár-madár (Auerhahn), ez szokott az erdőkben párzáskor táncolni. A táncot a külföldi természetvizsgálok a leirásra érdemesítették. Hogy székely atyánkfiai salygatták a táncot, maga a dall szövege mutatja; de hogy leírták volna, nem tudom; pedig egy költői tollra is érdemes, nem csupán egyszerű leírásra.

[2]) Valamint a gyermek, úgy a köznép is igen jó salygató (observator) levén, jól helyezi e tevelléseket a neveiknél fogva megnevezett testrészekbe.

Az imént mondott cselekvési fokozatok, ha az egyénben önkényt támadnak, karöltve járnak a bátorsággal, merészséggel, meriséggel, vakmerőséggel, a daccal és hősiességgel.

Az erőérzeti cselekvések ezen idomai minden népeknél, minden korban föltűntek, lettek azokkal öszkötvék bármi irányok. A *férfiasság eszményképei* voltak azok. Az eszme (p. az igaz eszméje), mely lényünkben ürt tölt be, mely bensőnkben terjeszkedik, s fokonként újabb meg újabb szellemi élvezetet nyújt, annyira lényünkké alakul, hogy azt ettől elválasztani akarni annyi, mint lényünket támadni meg; melynek védelmére ugyan az állati (tenyészéleti) idegrendszer unszol, kivitelben a gerincagy adja az eszközöket, melyekben rejlik az erő.

A hol a gerincagy helyes arányban áll az agyhoz és rokonérzideghez, ott az *állhatatosság, bátorság, dac, hősiesség* ha kell: *nyugodtan, szótalan*, vagy *szószülken*; — ha kell: *legyőző szóárban*; — ha kell: *kitartó és nöttönnövő izomkülölésekben* engedi, kockázza, löki életét a nyilt veszélynek.

A hol az agy és gerincagy a rokonérzideget kifejlésben túlszárnyalták, ott a *fejesség, nyakasság, konokság, megátalkodottság*, a *merészséggel, meriséggel, vakmerőséggel* párosúlva az életveszélyt föl sem veszik, sőt benne tetszenek magoknak.

Ezen szenvedőleges cselekvési idomoknak tevőlegesek felelnek meg az *ellenkezés* eszméjében; függők részint a gerincvelőtől, részint a hosszadtagytól s átvittek az ezek által mozgatott izmokra.

A gerincvelő-mozgatta izmok ellenkezési működésének cselekvésidomai: a *törzsönködés, civakodás, veszekedés, birkozás, küzdés, vivás.*

A hosszadtagy-idegek által ellátott izmokban az ellenkezés: *zsennyegéssé, duzzogássá, duzmadtsággá, szóváltássá, feleseléssé, hurogatássá válik.*

Ellenesei tehát szenvedőleges tevellései: a *türés, türelem, magamegadás, alávetés*, mint a gerincagyi tevékenység megsemmülései.

Az ösztönszerűség idegeinek tevelléskőre.

A rokonérzideg a fő, — a többi ideganyagok alsóbb tevellési tényezők.

Föntebb mondók, hogy minden cselekvésnek az állati (tenyészéleti) idegrendszer adja a színezetet; mondtuk, hogy kifejezése a *vágyban*, *kivánságban* áll. Irány ez, melyet az öntudva, vagy öntudatlan követ.

A *vágy*, *kivánság* irányával keresztben fekszik a *tudomás* és *józanitélet*, mint : *lelkismeret*, mely ez irány *igenyét* (directio) megtöri, megtöri pedig a folytonosan helyesre figyelmeztetés s az ebből eredő szokás által.

Hogy ez történhessék, magában az idegrendszerben kell előre az alapnak meglennie.

Meg is van az azon rendezetnél fogva, mely szerint az állati (tenyészéleti) idegrendszer a szellemivel keresztben esik. Midőn az agy és gerincagyrendezetek a test hosszirányával irányban egyezők; akkor a rokonérzidegek ezen rendezetek irányára függőlegesen esnek. Ott is, hol a két idegrendszer öszvevegyültnek látszik, mint az agyakban (kivált a gerincagyban), az öszvevegyülés csak látszólagos és valóban egyik oldalról a másikra kasul, és az agyak eresztékeit követvén, a másik idegrendszert még inkább keresztbe szövi.

Mondók, hogy az ösztönszerűségi idegrendszerben a *hatamlás* (nisus), az *unszalom* (impulsus) s a *vágy*, *kivánság* az első moccanatok.

A vágy, kivánság legközelébb az egyéni, legtávolabb a nemi föntartásban nyilatkozik.

Az egyéni és nemi föntartás a határok, melyeken túl működése nem hat. Hanem e határon belül, ha a vágyat középpontnak vagy székölynek veszszük, számos nyilatkozásaival találkozunk, melyek két ellenes irányban indulnak ki a székölyből.

Az egyik irány : *vonzódás a kellemes* felé, s a hajlamok, szenvedélyek egész seregét vonja maga után; a másik irány: *iszony a kellemetlentől*, menekvés mindentől, mi az egyéni

jólérzést fenyegeti = *undor*. Mind a két irány, midőn az *önzésben* (egoismus) folyik össze, eszmében egy, tüneményeiben azonban ezer irányú.

Az *önzés* legelébb az *egyéni föntartásban* nyilatkozik. A legmagasb állatokban az egyéni föntartás legelső külölése a *szopásban* nyilvánul. Mi az, a mi az ujdonszülöttet a szopásra késztí?

Az anya méhében teste növekvési szükségei az anya véréből pótoltattak; ettől külön válva egy más anyag van számára a természettől utalva, mert a benne beállott lélekzés által a meglevő vértömegnek testté, a testnek: a nagy világnak visszaadandó kiválasztási anyagokká kell képződniök; az így támadt veszteséget, a vért pótló anyagnak: a *tejnek* kell helyre *állítania*.

A tevellési folyamot, mint okozatot, ezennel leírám. De hogy mi hát az, a mi e tevellési folyamot megindítja? midőn annak szervi eszközéül a *bolygideget* (nervus vagus) ösmerem el, azon ideget, melynek hosszadtagyi gyökében tartom *Flourens* nyomán az *élet göcsét* (nodus vitalis), midőn, mondom, e tényezőt ösmerem, az okot nem lehetend megmondanom igenyest, ámbár lehetett *únszalomnak* neveznem.

Minthogy lényegben e tényt, mint elvontan eszmét: *a nemföntartási eszmétől csak idomban veszem különbözőnek*, oda is utalok ugyan, hol e tárgyban a *vonzalomról* szólok, de itt is a homályba, mely tárgyunkat födi, világot gyújtani megkisértem.

Az *egyéni föntartás* eszmévé kerekítve: egyéniséget ábrázol. Az egyéniség (individualitas), a nagy természetben eszme (idea), egy nagy egésznek eszméje, mely számtalan változatalakokban, mint részletekben testül meg. S mind ezen alakok az eredeti egyéniségi eszmétől áthatva, *külön egyéniségre* törekszenek annyira, hogy már ott, hol a természet legáltalánosabb törvényeivel: a *hozvonás* és *eltaszítással* (attractio és repulsio) találkozunk, találkozunk egyszersmind a legszélesb értelemben vett egyéniséggel is.

Az egyéniség eszméje ily *eleveszme* (Uridee) levén,

nem csudálkozhatunk, ha azt a részletekben mind inkább és inkább kifejtve látjuk. *A részletekben az egyéniség eszméje megtestül* s *ennek folytán válik el a részlet az egésztől;* s ezen elválás föntartása, s minél tökélyesebbé tétele adja az *élet eszméjét*, mely megint az elválást: elkülönitéssé igyekszik tenni, s ekkép alakítja a *személyiséget.*

Például: az egyetemség (universum) az egész eszméje; a *napok* az egyetemségben a részletek eszméi; a *körlöncök* (planéták) kisebb részletek (= részletek részei); a körlöncöknek (planétáknak) szervetlen és szerves részei: *egyéniségek*; az ember: *személyiség.*

Az egyéniség az egésztől csak saját jellemekben elvált részlet, melyen az egésznek, az egyetemségnek jellemnyomagai megmaradnak; miknélfogva az egyéniség mindig az egésznek kiegészitőjéül tünik föl.

Az egyéniség saját jellemeit, mint létele eszméit, megőrzeni törekszik, ez életének föladata.

A mi tehát egyéniséggel bír, vágyik birni élettel is, mert az élet csak az egyéniség jellemeinek külölése.

Az élet vágy bírni személyiséggel is; de e polcra nem minden egyéniségben, csak az emberben vergődött föl.

Az egyéniség tehát csira, levél, a személyiség pedig virág az életben.

Az egyéniség és személyiség két iker eszme, melyek mindenike folytonosan törekszik egymást áthatni. Az egyéniség áthatni vágyik a személyiségbe, a személyiség visszahatni vágyik az egyéniségbe.

Ez eszmének megtestültében, azaz a tényben fontos következményei vannak; mert az ember, mihelyt a természetteli viszonyaiban annyira biztosnak érzette magát, hogy egyéniségét és személyiségét védettnek tudta; azonnal ezen egyéniség és személyiség megörökítésével foglalkozott, mely tény első hajnalsugára lett a müvelődésnek (cultura).

Anyagi alapja e ténynek a mindenségben levén, nem lehet csudálkozni azon, söt, ha lett volna, az ellentényen lehetne csudálkozni, azon csudálkozni, mondom, nem lehet, hogy az emberfaj magában egy jobb részt, sejtve *személyít*, melyet az egyéniség és személyiség örökös létére tartván

kijelöltnek, annak maradóságát hiszi. Azon sem lehet csudálkozni, hogy az ember minden intézményeiben az egyéniség eszméjét létesíti; tehát nem csak magát vonja körül egyéniséggel, személyiséggel, hanem körülményeit is egyéníti, sőt személyíti.

E tényből keletkeztek ki a különböző társadalmi állapotok, melyek a vallásban egyházakat, a tudományban karokat (facultates), a művészetben iskolákat, az iparban céheket, a társadalomban: családokat, néposztályokat, falvakat, városokat, megyéket, tartományokat, államokat stb. alakították.

E tényekből a családok egyéniségeinek biztosítékai az államban, mely egyéniségek alapjai: a majoratusok, senioratusok, fidei commissumok stb.

E tényekből folynak a halál utánrai intézkedések, öröklések; a személyiség örökítései: pyramisok, mauzoleumok, emlékek stb.

Az önzés, mint elvont eszme, az egyéniséget célozván, nemesb életkülölés. Mint erkölcsi eszme pedig rossz hírben áll.

Most elhagyva az önzés bölcseleti elemzését, reá mint erkölcsi eszmére térünk át.

Az új szülötti kor nem mutat más tevellést, mint az egymást fölváltó szopást és alvást, tehát az embernél tisztán állati (tengéleti) működést.

Megkülönböztetési, tehát benyomási jelenségek csak idő mulva jelentkeznek s vitetnek a szoptató emlő szagára és a tej ízére. Tehát két legalsóbb rendű érzék: ízelés és szaglás adják a legelső öntudatlan fogalmat az *értékről*, mely az anyagi szükség eszméje.

Ez *érték*, jelenlétével, csak érték marad; *becs* járul hozzá, mihelyt szükség esetében hiányzik.

Az *érték* és *becs* tehát legelébb a *kültárgyakra* vitetik, később hasonlatilag önmagára a *személyre*.

Az érték és becs együtt a kültárgyakban a folytonos jelenlétet követelik; ha ez történik, *birtokká* válnak. A bir-

tok : *sajáttá*, *tulajdonná*, *vagyonná* lesz, ha személyhez köttetik.

A birtok, a saját stb. a személy öntudatán, tehát benne a szellemi idegrendszer kifejlettségén alapszik. Minthogy a társaságnak a birtokra nézve külön fogalmai vannak, nem elégli az öntudatot, hanem hozzá a birtokra nézve *ildomot* is követel, s ebből *jogot* alakít, alkalmaz, s a birtok szabad élvezését bizonyos életkorra határozza = *rendelkezési jog*.

Az *élvezés*, mint ildomi eszme, mindig magába foglalja a birtokot, legyen az képzelt, vagy való; ámbár eszmejáratilag az élvezés az eszmények körébe is tartozzék, mint a természet élvezése, művészet élvezése.

A birtokban rejlő érték és becs anyagi és szellemi —, mértékes és mértéktelen *birtokvágyat* gerjeszt; ennek célja *gazdagság*, *dússág*. Az élvezés mértékkel : *megelégedést*, a mértéktelen pedig : *kielégülést* vagy *betelést* szül.

A birtok-eszméből tehát három felé külödznek az állatéleti (tenyészi) külölések, az imént mondott fő eszmék szerint :

1. A birtokvágy = önzés. Az önző anyagi tekintetben, ha magát tartja szem előtt, mértékkel : *takarékos*, *gazdálkodó* ; mérték nélkül : *hiú*, *fényüző* egyfelül, ha vagyonát csak magára költi ; *fösvény*, *zsugori*, *fukar* *) másfelül, ha vagyonát magától is sajnálja, elvonja. Általában, ha vagyonán oktalanul túlad : pazar, tékozló.

A birtokvágy : *keresés*, *kereskedés*, ha vagyont a társasági eszmékhez simulólag szerez.

2. A birtokvágy = *kapzsiság*, mely ugyan magáért tesz mindent, de idegen vagyon rovására. A kapzsi, ha önmaga körülményeiből nem elégítheti ki vágyait : *ravasz*, *fortélyos*, *csaló*, *tolvaj* — ; *rabló*, *zsivány* lesz a szerint, a mennyi adag félénkséggel vagy bátorsággal bir.

3. A birtokvágy mint : *birtokszomj* nagy mérvekben anyagilag s erkölcsileg tekintve : *hódítás*, ha fegyvererővel,

*) Fukar és fortély szavaink aligha nem egyidejüek ; az első a Fugger bankárcsaládtól, a második a Vortheiltól vették eredetöket.

tehát az erősb jogával történik; tartományokra s népekre terjed ki. *Bitorlás*, ha a hatalomhoz s más jogához szép szerivel jutott. *Zsarnoklás*, ha a hatalommal együtt minden egyéni jogot s vagyont, önmagára ruház.

Az érték és becs személyi öntudatra víve : *önértékké*, *önbecscsé* válnak; melyek, ha kiválólag a testre irányulnak : *nyalkaságot* szülnek; ha pedig általában a tettekre vonatkoznak, különösen pedig mások által vonatnak : *érdemmé* alakúlnak.

Az érdem magával eltelve : *önhittséggé* fajul; ez pedig mások irányában : *kérkedéssé* egyfelül, másfelül *lenézéssé* (despectus) leszen, mihelyt magához hasonlót nem vél találni. A lenézéshez kis adagban *utálat*, mint más tevellési idom (szeretet) köréből való érzelem is vegyül.

Az érdemet föltételezi a *helyeslet* (approbatio), mint a mások becsmértékét megütö tett eredménye, becsmérlése. A helyesletnek ellenese a *csekélylés* (vilipensio).

Az érdemérzet, minthogy a test tartásában nyilvánul, s ezen magatartás különböző izomcsoport tevékenységén alapszik, szüli a *hegykeséget*, mely némi comicus testtartással jár; a *büszkeséget*, mely komoly testtartást vesz föl; a *kevélységet*, *dölyföt*, *gögöt*, *fölfuvalkodást*, melyek visszataszitó álméltóságos tartásban tetszenek magoknak.

Erkölcsileg a hegykeség, kevélység, dölyf, fölfuvalkodás : a *helytelenek* közé tartozók, mintegy az öntudaton kivül esők; az egy büszkeség az öntudati, s néha kérkedő helyeslet bélyegét viseli.

Mind ezen testtartási tényezőkön alapúló szellemtani jeleneteknek az arcvonások kifejezése adja a világlatot és árnyéklatot; mivel legyen a testtartás még oly merev, ha az arc *nyájas* (affabilis), könnyed és derült, azonnal : *méltóságot* sugároz maga körül, mely sugarak igéző varázsa a gyúlékony kebelben : *lelkesedést* idéz föl maga iránt. E tényekben pedig a kedélyességet, mint a méltóság hív társát találjuk föl.

Az érdem árnyéka az *irigység*, mely másoknál sem anyagi, sem szellemi előnyt nem tűr.

Valódi oldozatos (absolutus) érték és becs a személyre nézve csak az életfőntartási táplálékokban van.

A személyre visszavittes (relativus), annak fogalma által föltételezett érték és becs lehet más mindenben, úgy tárgyban, mint személyben, ennek tetteiben, s a személyiséghez tartozó körülményekben.

Különös, de valódi alap társasági viszonyainknak minden moccanataiban a táplalékokban rejlő érték és becs, ezekből alakszik a *birtok*. Azért az oly birtok, mely tápláléki képességgel bír = *földbirtok* a *birnokra* s ennek személyiségére minden korban több érdemet ruházott, mint a birtok átvitt értéke = a *pénz*.

A földbirnokok közöl kerültek ki a testi erőnek, tehát az erénynek, sokszor a tudománynak eszményei (Ideale), azért minden korban hathatósan is folytak be a nemzetek kifejlődési, országalapítói történetébe. A pénzbirtokosoknak, hasonlítva amazokhoz, még eddig ritkán jutott magasztos szerep.

Az állati (tenyészéleti) idegrendszer középfonatai, azok t. i. melyek a napfonat körébe valók, az életföntartási ösztön egyik tényezői. Másik tényezők a bolygidegek, mint olyak, melyek töveiben rejlik az életgöcs. Már pedig a bolygidegek a lélekzésnek idegei levén, lélekzés nélkül nincs állati élet. Nemcsak a lélekzés idegei a bolygidegek, hanem az emésztéséi is egyszersmind, de nem egyedül, mert épen a gyomron érintkeznek s vegyülnek el a rokonérzideg napfonatával és a májfonattal stb.

Az értéket, becset tehát a bolygidegek, a napfonat az agygyal közösen, de ez utóbbik (az agy) az elsőbbeknek (a bolygidegeknek s a napfonatnak) alárendelten határozzák meg, s ezen érték és becs állandósítására, mint birtokra a gerincagy tevékenységét költik föl.

A gerincagyi tevékenység csak gőzgépies működés az

önzéstől a birtokszomjig; a gépfűtő az állati (tenyészéleti) idegrendszer; a gépvezény az agy, mely mint ilyen soha sem ura, hanem csak bérese, szolgája gépfűtőjének.

Ha ezen allegoriai képet valósítom, talán nem tartok haszontalan előadást. Tehát :

Az öszves idegrendszer egyes részei, bonctanilag tekintve nemcsak egyéneknél, hanem népeknél is sajátlag vannak egymásiránti arányukban kifejelve. A hol az idegrendszerből a rokonérzideg s a gerincagy az agyat aránylagi kifejlésben túlszárnyalják : ott az alsóbb szenyvedélyek a vezetők, s egészen más morálra késztenek, mint a hol az agy ellensúlyozásul, szinte kifejlett.

Az agynak a többi idegrendszer ellenébeni kifejlése : alapja a nemzetiségnek s ennek irányának; mely nem egyéb tehát, mint bizonyos arány az állati idegrendszer, mint a birtokvágy alapja —, a gerincagyrendezet, mint a birtokszerzés és megtartás alapja, s az agyrendezet, mint a birtok okos élvezítője, s az emberi valódi művelődés tényezője között.

Évezredcs nemzeti európai történetünkben az imént fölhozott idegrendszerek arányának hirtelen fejlése szembeszökő. Mikor alattvalóinkat földünkről kiüztük azért, hogy a szomszéd nemzet földjén telepedjenek meg, s hogy aztán azokat a földdel együtt, melyen megtelepedtek, magúnkénak követelhessük [1]; Mikor fehér lóért árul földet, vizet, füvet kérénk azért, hogy azon földet füvével, vizével eladottnak állíthassuk [2], s a pört nyers erőnk birálata által végezhessük be : akkor állati (tenyészéleti) idegrendszerünk volt a fő szereplő, a többi szellemi idegrendszeri rendezetek csak hatalmas segédekül csatlakoztak hozzá.

E kor ólta agyunk rendezete mennyire előnybe jutott a többi idegrendszerek fölött, mutatja nyílt becsületességünk, mely már annyira excedál bennünk, hogy azt a tisztán jogi viszonyokra vívén vissza, öntudatosan korlátolnunk ideje lenne.

---

[1] L. Amadé Thierry : Histoire d'Attila et de ses successeurs etc.

[2] L. Anonymi Belae Regis Notarii : De Gestis Hungarorum etc.

A hol mí évezred előtt voltunk idegrendszerünkre nézve, ott vannak mások mai napiglan; mert, hogy a magunkat érdeklőktől távol tartsam eszméim menetét, vajjon a már a történetnek átadott, tehát említhető legújabb politikai argumentatio, mely így volt formulázva: Ennek a hitnek én vagyok a feje, a ki tehát ezen hiten van, énhozzám tartozik járulékaival együtt! vajjon mondom különbözik-e ez a mi nemzeti, föntebb idézett ezer év előtti argumentatiónktól egyébben, mint időben?

De visszatérek a hasznos alkalmazottaktól a tudományos elvontakra.

Mihelyt az érték és becs öntudatilag személyíttettek, az agy a való vagy képzelt érdem által mintegy emeltetve érzi magát; azért ez követeli a gerincvelőtől, hogy ez az ő székhelyét: a kaponyát tolja magasabbra, hadd lásson ő a környező emberiség fejei fölött a távolba = önhittség = fölfuvalkodás..

Kedves, hízelgő érzelmet kell a rokonérzidegnek fölfognia, mikor az agyat ilyesmire készti, mikor az áttétel törvényei szerint ő az agyba teszi át magát; különben megelégednék ikertestvérének a gerincagynak gyámolitásával. A mit, ha tesz, és az agyat ön józanságában hagyja, ez amazok feszeskedéseit *méltósággal* egyenlíti ki, melylyel *tekintélyt* és *tiszteletet* biztosít magának.

A tekintély (auctoritas) az érték apotheosisa, mások fölötti kitünéssel járó érdem, alapuljon ez kézügyességben, iparban, művészetben, szellemügyességben, tudományban. Bíráló mérték ez, melyhez mások alkalmazkodni készek.

A tisztelet (reverentia) a becs apotheosisa; fönségi érzetből folyó megösmerése az alantiságnak, mit ezen fönség előtti önkénytes meghajlás, *bók* (compliment) jellemez.

A tekintély a tisztelet szemlélete kéjelmes vagy hízelgő érzelmű vágyat ébreszt az emberben ezekben részülnie.

E vágy mint sováralom vagy áhom (ambitio), a szenvedélyek egész sorát költi föl a szerint, a mint az egyéni kö-

rülmények értéket, becset- e vagy ama kitünőségnek tulajdonítanak.

Legalsóbb ezen kitünőségek közt a *vagyonáhom*, legalsóbb pedig az ezt elérési eszközökre nézve; mivel a látszólagosan kedvezett szerencse álarca alatt, leggyakrabban furfangos galád tettek rejlenek, melyek az előny (Vortheil) mázával bevonva, a lelkismeret köréből kizáratnak. A vagyonáhomból a *gazdagság, dússág* kerekedik ki.

A *hivatal-áhom, tisztség-* és *rangáhom* lényegben ugyanazon idomok, melyek után járás a vagyonáhomot legtöbbször kizárja, vagy legalább álarcozza. A vagyon itt célérési eszköz, melynek olykor pazarul veszni kell, mi ha célérés előtt történik, magával rántja bünhödésül a célt is.

A *dicsáhomnak* (ambition de la gloire) férfihoz illő vitéz tettekre víve, mint szenvedélynek legnagyobb hatalma van, mert épen azt, a mi ezt értékíti, az életet kockáztatja, áldozza föl.

Ha két egyén sováralma vagy áhoma egymással találkozik: *vetélkedést* szül, ha t. i. a célhoz közelítő eszközök fölhasználása majdnem egyenlő testi és szellemi tehetségekkel történik; e tehetségek hibítása az egyik egyénnél vagy *irígységet*, vagy *rágalmat*, vagy *helytadást* támaszt.

A vetélkedés a nemes, az *irígység, rágalom* az alávalónak jegyzett szenvedélyek közé szoktak számíttatni, s tehetetlenségül fölrovatni.

Minden akadály, minden sérelem, minden veszély, essék az a vágyak vagy a sováralmak útjában, kedvetlen érzelmet gerjeszt, mely csirájában *gerjedelemnek*, *indulatnak* (megindulás, fölindulás) neveztetik.

A gerjedelem, indulat egyik irányban kifejelve: bosszankodássá, bosszusággá, méreggé, haraggá lesz, ha csak a fölgerjedt, fölindult személyre marad korlátolva; bosszúvá, gyülöletté, útálattá, vérbosszúvá, dühvé, ádázsággá fajul, ha az akadály okaira elhárítólag vitetik ki, s ezeket ártalmatlanokká tenni, vagy megsemmisíteni fenyegetődzik, törekszik, vagy meg is semmíti.

A gerjedelem, indulat másik irányban kifejelve: *gondosságot*, *vigyázatot*, *őrizkedést* támaszt, melyekkel az akadály kikerültetik; *ijedést*, *félelmet*, *irtózást*, *kétségbe-esést* szül a szerint a mint sérelmet, veszélyt selyt, tud, miket elhárítani nem képes.

Annyiszor jelöltem ki az idegrendszerekben, ezek mindenike tevellését, hogy talán fölösleges is azokra újjalnom; azonban rend okáért a gerjedelemnek, indulatnak fészkét: a bosszankodással, bosszúsággal, haraggal, mint benmaradó érzelmekkel általában az állati (tenyészéleti) idegrendszerbe helyezem, különösen a májfonatba (plexus hepaticus).

Az imént említett egyik irányhoz, mihelyt az cselekvésben nyilvánul, a bosszúnál, vérbosszúnál az agy gondolja ki a mikénti módot; az agyacs és gerincvelő pedig ennek kivitelét eszközli. Az agycsomor akaratát a vérboszus népeknél az agy néha éveken át gátolja, tudván, hogy ellenfelét a vigyázat, őrködés, félelem által is folytonos izgatottsággal kínozza, s e kínban a szívfonatok örömüket lelik.

A *gyülöletben*, *útálatban* a (tenyészéleti) állati idegrendszeren kivül az agynak kevés, a többieknek semmi részök sincs. A *dühöt*, *ádászodást* az állati (tenyészéleti) idegrendszer s a gerincagy közösen — vakon végzik.

A gerjedelem, indulat másik irányának *gondossága*, *vigyázata*, *őrizkedése* az állati (tenyészéleti) és szellemi idegrendszerekkel közös tevellés.

Az ijedés-, félelem-, irtózásnál az állati idegrendszer a gerincvelőt akaratlan s öntudatlan mozdulatokban részíti.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1857. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

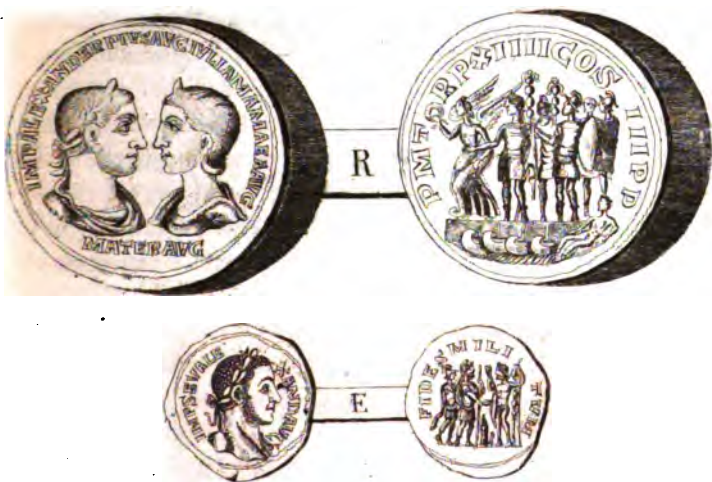
XVII. Év. 1857. IX. Sz.

RÉGÉSZETI ADALÉKOK.

KISS FERENCTŐL.

Olvastatott az akademiában julius 20. 1857.

III.

Az őskor emlékei annál becsesebbek, minél nagyobb történeti és korszámítási adatokat igazolnak, müvészeti tekintetben pedig kitünőbbek. Ilyen a jelenleg bemutatott, egy

hanzsabégi gazda szőlőjében nem rég talált s második kézből birtokomba került Severus Alexander és anyja, Julia Mamaea emlékérme, melyet minden szakértő azonnal eredetinek és valódinak ismerend.

Mielőtt ennek történeti taglalásába ereszkedném, szükségesnek találom a római emlékérmekről általában, a kétféle ércből vertekről pedig különösen szólani. Az előbbiek használata csak Traján császár ideje óta keletkezett, midőn a római tanács, melynek kizáró joga volt érc éremveretésre, e leghatalmasabb császár dicső tetteinek emlékezetére ércérmek veretését ajánlotta neki, mit a szerény uralkodó nem fogadott el; utódjai pedig Julianus Apostata kora után, úgy látszik, nagyon is használtak, mert rendesen hiányzik azokon a szokott S. C. (Senatus Consulto).

Ezen emlékérmek nemcsak nagyobbak és sulyosabbak a folyó pénzeknél, de művészi készítésökre nézve ritkaságuk mellett még oly kitünőek, hogy többnyire 100—400 francra becsültetnek.

A kétféle ércü példányok csupán Caracalla korától fogva Posthumusig oly ritkán fordúlnak elő, hogy Mionnet munkája szerint csak kilenc példány találtatik azokból az összes europai gyüjteményekben. Készitésök különössége abban áll, hogy a puhább veres réz tömege egy negyed újjnyi keményebb sárga érckarimával foglaltatik be azért, hogy a rávert ékes bötük el ne kopjanak, mely cél e jelen példánynál úgy látszik nagyon is éreretett; mert ámbár a kiálló szobrok jó formán elkoptak, a körirat csinos, és apró bötüi a sárga rezen mégis tisztán olvashatók.

E példány képverete előlapján: Severus Alexander, és anyja Julia Mamaea egymással szem közt álló mellszobrait mutatja e körirattal:

IMP. ALEXANDER PIVS AVG. IVLIA
MAMAEA AVG. mind sárga rezen, alúl pedig:
MATER AUG. nagyobb bötükkel jobbára veres rezen van kiverve. Hátlapi körirata:

PMTRPXIIII COS III PP

azaz: Pontifex Maximus Tribunitia Potestate Decimum Quartum Consul Tertium Pater Patriae: jobbára sárga rezen. Rajza:

alúl a Rajnafolyó hullámait tünteti elő, melyeken négy gömbölyded orru hajón támaszokra épített hajóhíd nyugszik. E hidat az alúl balra fekvő folyó istene tartja. Bal felül a hídon legelül a győzeldem szárnyas istensége fölemelt jobbjában koszorút tartva, baljával a hadi öltönybe öltözött (sagum) császárt vezeti, ki után két zászló (signum militare) van felállítva. Négy sisakos paizsos vezér vagy harcos követi őt. Súlya tizenöt arany, vagy három lat.

Ezen emlékérem történeti jelentősége nem kisebb a művészetinél, mert tudjuk hogy ezen jó, igazságos de szigorú császár Iulia Mamaea anyjának, ki alattomban keresztyén vala, tanácsait mindenben elfogadta annyira, hogy házi kápolnájában (in larario) a többi pogány istenségek közt Ábrahám és Krisztus szobrait is őrizte. Artaterxes őalatta dönté össze 231-ben a háromszáz éves parthus-arsacidai birodalmat, és midőn pusztításait a római határos Mesopotamiában terjeszté, Severus Alexander által teljesen legyőzeték 232-ben. E győzelem után csak két évig élhetett népei boldogítására nyugalomban, mert a Rajnán áttört germánok vad csoportjainak fékezésére, melyek a római Galliát pusztíták, már 234-ben elindult 150,000nyi hadsereggel és, mint ezen jeles emlékérem mutatja, a Rajnán át hajóhídat, pedig nem hajókon laposan fekvőt, hanem támaszokon emeltebben állót késztíttetett 235-ben életének utolsó évében.

Ezen egykorú emlék által most már bebizonyodott tény korszámítási tekintetben nagyon fontos, mert Lampridius IX. fejezete szerint Severus Alexander tizenhárom év és kilenc napig uralkodott, s e szerint 235. évi martius havában ölettetett volna meg. Herodianus tizennégy évre teszi uralkodását; a régi irók közt pedig Glycas és Cedrenus egyhangúlag állítják, hogy tizenhárom év és nyolc hónapig uralkodott. E meghasonlás miatt az újabb irók is haboztak uralkodása idejének meghatározásában; némelyek, minthogy még 235. évi augustus hava 13-dik napján törvény adatott Alexander és Quintianus consulatussa alatt, ez utóbbiak, mások Lampridius állítását fogadván el.

Azonban ha meggondoljuk, hogy egy 150,000 harcosból álló hadsereg vezetése Romából ellenséges népek földén

keresztül a Rajnáig több hónapot, a Rajnán való hidverés több hetet, annak hírevitele Rómába, és e szorgalmasan készült ércemlék készitése szinte annyi időt igényelhetett: a 235. évi martius havát nem vehetjük Alexander végidejeül, s ezen egykorú emlék nyomán bizton hihetjük, hogy ő csak martiuson túl több hónap múlva szünt meg élni.

E dicsöen uralkodott császárt katonák gyilkolták meg, kik, valamint többi hadtársaik, az itt bemutatott, szinte kiadatlan, csinos folyó esüst érem szerint mindnyájan hüséget esküvének Sándornak.

E folyó ezüst tizes (denarius) szinte figyelemre méltó, mert csinos, és ily formában a hit letétele kiadatlan Severus Alexander ezüst pénzei közt. Körirata a római pénzeken számtalanszor előforduló: FIDES MILITVM. Képverete: jobbról áll meztelen Jupiter, villámot tartva jobbjában, baljával lándzsára támaszkodva oltár előtt, mely fölött egy sisakos harcos hadi öltönyben áldozatot nyújt be, a másik utána álló esküre emeli kezét, mellettök zászló. Előlapján: a császár jobbra fordított babérkoszorús feje e körirattal: IMP. SEV. ALEXAND. AVG.

Antoninus Severus Alexander és Maximinus állítólag Serviában talált több ezer pénze közt f. évi martiusi vásár alkalmával volt szerencsém sok jelessel találni ezt.

A hadseregnek Heliogabalus elődje alatt teljesen hanyatlásnak indult fegyelmét Sándor visszaállította, minél fogva „szigorú" jelző nevét nyerte, mihez hozzájárulván az óriási Maximinus Thrax vezérének cselszövései, néhány katona által éjjel sátorában meggyilkoltatott anyjával együtt a Rajnán túl Silica nevü falu mellett; e miatt a nép és tanács legmélyebb gyászba merült; isteni tisztelet rendeltetett számára.

Ha kérdezné valaki: hogyan jött a Rajnán való átmenetelt ábrázoló ezen jeles emlékérem a hanzsabégi szőlőbe? azt felelnők: hogy egy díszes elbocsátással (honesta missio) hazatért, ki egykor Severus Alexander és Maximinus hadjárataiban részt vett, bihetőleg ott temettetett el, s ezen nyert díszjele más világon való utra s ajánló levélkép adatott melléje.

TÁJÉKOZÁS A HADTUDOMÁNYBAN,

TEKINTETTEL A HADAK SZERVEZETE TÖRTÉNETÉRE.

KORPONAY JÁNOSTÓL.

Olv. az akademiában május 18. 1857.

I. §.

A hadszervezet története a hadak, a hadi segédforrások, a hadi tudományok keletkezése és időszakonkénti kifejlődésével foglalkozik; szóval: a hadi elemnek tudományos lényegét tünteti előnkbe.

A hadi elem anyagi és szellemi részre oszlik.

Anyagi részét képezi: *az emberrel született védelmi szükség* t. i. a bántalmak elleni óvatosság, az azzal járó testi védszer, mint: a fegyver, vértezet, a hatalmasabb ellenség elleni tömegbe gyülekezet, és az ebből keletkező ökölviadal.

Szellemi részéhez tartozik: a szabálytalan tömegeknek rendes hadakrai beosztása, célszerü fölfegyverzése, és a hadviselésre kellő fölszerelése; a nyers anyagoknak a hadi célokra észszerü feldolgozása, és hadkellékekre fordítása; — a kiszámított alapokra fektetett csatarendnek legcélszerübb mozoghatása és felhasználása, valamint az anyagok, hadiszerek stb. elméleti és tapasztalási szabályokra fektetett tudományokba foglalása.

Elismert elv, miszerint a mívelt embernek mindenről tiszta felfogásának kell lennie; hazánkban a hadiművészetet (tactikát) még maiglan is, nagyrészt csak kézmívnek tekintik, melyben csak előre kellene menni, és már mindent tud az ember.

A hadszervezet története leirásának koránt sem feladata: az egyes haditudományok tökéletes előadásában, vagy a hadi intézkedések alapos boncolásaiba bocsátkozni stb., de igen is: a hadiszerkezetnek fővonásait, a tudományos fejlő-

dés fő pillanatait, történeti adatok nyomán, szemünk elé tüntetni; elméletének célja pedig nem egyéb, mint azon hadi kitételek és fogalmak képmását adni, a melyekről magában a történetben említés tétetik.

A hadszervezet története önálló tudomány, az egyes álladalmak, söt a világ történetével karon fogva jár, mint olyast pedig sem a katona sem a polgár nem nélkülözheti, minthogy az magába, a társadalom életerébe vág.

Emlékezetem szerint még eddig hadszerkezet-történeti munka nem jelent meg; van ugyan harc-, és harcmütörténet külön önálló szabályokba foglalva: de valamely állam összes hadintézkedései, a mennyire a történeti buvárlat engedi, a nemzetek kezdetétől fogvást, tudományos szempontból leirva nincsenek, az imént említett munkák pedig a világ harc- vagy harcmü-történetének csak rövid vázlatát foglalják magokba.

II. §.

A hadszervezet mindent magába foglal, mi a hadjáratokhoz tartozik, ú. m. a hadjáratok viselése módját, a hadseregek felállítási szervezetét és mozdulatainak mü alkatát. Fő alkatrésze ennélfogva: a harc-és harcmü-történet.

III. §.

A harctörténet, a történt harcok és a bennök előfordúlt események, mint: az ütközetek, csaták, táborítások stb., valamint az azokban végbevitt mozdulatok, és vállalatok leirását foglalja magába, következőleg a harctörténet a hadszerkezetnek koronkénti tökéletesedését tünteti elő, s ekkép a nagyobb kisebb hadcsapatok vezéreinek számos példát ad, melyekből előforduló hason eseményeknél oly szabályokat állíthatnak össze, a melyek a hadmunkálati feladatoknál sinórmértékül szolgálhatnak.

Ha a jelen harcviselést tekintjük: úgy be kell vallanunk, hogy Magyarország történetében főleg az osztriai uralkodó ház alatti régiebb harcok olyanok, melyek legalább a fegyverzet tekintetében a maiakhoz sokban hasonlítanak, és ha-

bár különben a hadszerkezet, nagyobb és csekélyebb viszonyai közt sokban változott is, mind a mellett az ujabbkori harcokhoz elég közel állnak, s azokból az ember tehát tanulságot is szerezhet.

Mennél inkább hátrább megyünk a harctörténetben, annál szegényebbé lesz az, a legszegényebb pedig a hajdani népek harctörténelme, de annak hasznavehetlensége csak azon tárgyakra terjed ki, melyek a mostani hadviselésben egészen megváltoztak.

Bár mily kevéssé vagyunk is azon harcok történetébe beavatva, a melyeket őseink első felléptéseikben Lebediában, Etelközben, Pannoniában és más külföldi országokban víttanak, elég tanulságos az: Bölcs Leo császár harcműtana folytán, melyet birodalma vezérei számára írt, az Árpád idejebeli magyar hadviselés világosan van ecsetelve.

Leo harcműtanának árpádkori őseink hadviselésére fényt derítő részét: Szabó Károly az Új Magyar Muzeum $185^1/_2$ V. vagy februárisi füzet. 299—309. l. remekül fordította; nem különben Fessler, I. B. Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen. Leipzig, 1815. 328—331. lapon; Leonis Tactica; Kollár, Amoenitates Juris et P. I. és Schlözer, Geschichte der Deutsch. in Siebenbürgen p. 169. kútfők nyomán a magyarok hadviselési modorát a fejedelmi vezérek korában tanulságosan írták vala le.

Az elsorolt létező adatok nyomán teljes biztossággal állíthatni, miszerint a magyar hadviselés a fejedelmi vezérek korában Europa akkori viszonyaihoz mérten, nem csak hogy a szomszéd barbar nemzeteket felülhaladta, mint azt az akkorában élő Bölcs Leo császár is Harcműtanának 45. 47. 51. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. és 74. §. bővebben igazolja, miszerint a hadviselésbe avatottabb ember álmélattal tekinti, az akkori magyar hadszerkezetnek magasan álló műveltségi fokát. A magyarok hadi vitézségét, mozgalmait, beosztását, ügyességét, nyilsebességét az akkori világ remegve ismerte el, hadszerkezete és alkotmánya ezer éven át tündöklött nem csak a hazai, hanem számos nemzetek történeti lapjain is.

Az országos hadszerkezetnek koronkénti fejlődése, emel-

kedése, majd sülyedése, sz. István alatti hadias beosztása, a tatárjárásban megtörettetése, késöbben újra születése, I. Lajos hodító hadjáratai, Zsigmond regestruma, Hunyadi János világhirü harcai, I. Mátyás hadszerkezete és Osztria ellen viselt hadjárata, a Jagellók alatti felbomlás, a Habsburgok alatti harcias viszonyok, a török hadjáratok, az erdélyi fejedelemség harcias hatása, a III. Károly és a Mária Therezia alatti emelkedésnek fénye stb. mind meg annyi tárgyai a hazai harctörténeti fogalmaknak.

IV. §.

A harcmütörténet minden cselekvő és szenvedő esszközöknek harci célrai hasznos fordításával foglalkozik. — Tágasb értelemben a háborút érdeklő minden tényező erő is hozzá tartozik, mint p. o. a haderőnek előteremtése, fölfegyverzése, fölszerelése és gyakorlata. A harcmütörténet a mondottaknál fogvást 1. sajátlag a hadviseléssel; 2. a segéd tudományok fejlődése vagy keletkezésével foglalkozik. Az első harcmüvészetre (tactik) vagy a haderőknek az ütközetben felhasználási tanára; a második a hadtudományra kiterjedtebb értelemben (strategie), vagy a hadi tervezetek által az ütközetet előkészitő tudományra oszlik, mely abból áll: Hogy a hadsereg képessé tétessék az ellenséggel a csatát a legkedvezőbb körülmények közt elfogadhatni, és annak eredményeit a legcélirányosabban fel is használni; szóval ezen tudomány a harcias egybevetések, vagy a földszinnek a harcias munkálatokhozi viszonyaira vonatkozó elveket alapítja meg.

Segéd tudományai foglalkoznak: 1. A hadi kellékek előállításával, u. m. ujoncozás, élelmezés, ruházat, és a felszereléssel. 2. A kiállított kellékek feldolgozásával, és kiképezésével, a fegyver-készítéssel, a raktárak elhelyezésével, és azok felhasználásával; a várak és mezei erődítések rendszeresítésével; az útcsinálás- és hidászattal; a harc szinhelyének meghatározásával, és a hadsereg oktatása és kiképezésével.

Az elsoroltakon kivül sok van még a harcviseletben, a

mi a haderő fentartásával szoros viszonyban áll, és a harcmütörténetre befolyást gyakorol, ide soroltatnak: a marsok, táborok, hadszállásolások, takarmányozások, fegyver- és a hadi készletek hiányainak potlása.

A harcolás az embert már jó korán különös találmányokra vezette, hogy azok által annak fortélyait magának biztosíthassa is.

Az első találmányok fegyverek és az egyes harcosok felszerelésével foglalkoztak, azokat legelőbb is elő kelle teremteni és begyakorlani, mielőtt a háborúhoz foghattak.

A lőfegyver általános kezelése előtt a hadviselés leginkább bátorságot és testi erőt követelt, mi végett a hadszerkezet főleg a felső néposztályt érdeklette, és annak saját tulajdonává vált, melyet csak akkor veszített el, midőn a lőfegyver feltalálásával, minden egyes ember, csak a nagy tömegbeni közreműködésben egyetlen egynek szelleme által vezettetve működhetik. Ezen idővel veszi kezdetét a valóságos harcmű, minthogy pedig azzal a nagyobb hadgyakorlatok is összefüggésben álltak, ennélfogvást az minden állandó seregek alapját is megvetette.

A fegyverek elkészitése és kezelése, a vár- és mezei erődítés fejlődése, a hadseregek szerkezete és mozdúlatainak alkatmüve, lettek a fensoroltak következetes szüleményei, s mindezek a 'hadjáratban haszonvehető haderőnek kiképezésére vezettek.

A táborítási müvészetben mutatkozott legelőször valami szellemi mozgékony erő, a melynek az idézett anyagok alá lettek rendelve, és reá a hadmüi fogalmak nagy befolyást gyakorlottak.

Nemzeti történetünket tekintőleg, a hadszerkezet történelemre nézve, a hún és avar fellépésekből is, tanulságos példákat meríthetünk.

Az oly nemzet, mely a romai világbirodalom ellenében, világbirodalmat birt alapitani, és kifejteni mint a hún, mely az Aleltől, vagy mint többen állítják, Kína falaitól egész Chalons sur Marnig mindenütt győzedelmesen csatázott, mely Byzant és Roma alá vezette győzedelmes seregét; — oly nemzet, mely az akkori legmüveltebb Roma fegyvereit és le-

gióit számtalanszor tönkre verve megsemmisítette, olyatán hadnak észszerüleg harcmü ellenében harcművet, a harcműi mozgalmak ellenében harcműi mozgalmakat és összevetéseket kelle kifejlesztenie. Előadott ebbeli véleményemet nem csak Jornandes történetére építem, kinek leirásából világos, hogy a húnok hadviselése ugyan az volt a magyarokéval, már pedig Bölcs Leo császár a magyar hadviselést mint láttuk a műveltség nagy fokán adja elő, de a jelen világ katonai szempontjából is támogatom, mert példa elegendő erre a magyar-török háborúk történelme, melyben a Hunyadi János által harcműi alapokon vezérlett csekélyebb magyar hadsereg a gyakran roppant török hadakat sokszor tönkre verte; mennyivel inkább állhat emez állításom Roma mellett, mely Etele roppant seregei ellenében szintannyi, sőt számosabb seregeket is bírhatott kiállítani.

Bámulattal szemlélhetjük az avarok ország-beosztási, védelmi rendszerének leirását is, minthogy az nem csekély harcműi fogalom tudalmát gyaníttat. Az avarok a húnokhoz hasonlólag Byzant falai alá vezeték hatalmas fegyvereiket. Az erődített táborok épitésében pedig, ha nem is feltalálók, de okvetlen új rendszer-alkotók és nagyszerű alkalmazóknak, e tekintetben tehát elismert tudalmú nemzetnek tekintendők.

Árpád alatt őseink, mint láttuk, a harc-viselésben haladást tett népkint léptenek fel, ekkép látjuk eleinte Álmos alatt Munkácsot Ung várával a jövendő országszerzési nemzeti harcnak fő alapzataul elfoglalni. Később a Bodrog és Tisza (Sátoralya-Újhely táján), majd a Sajó és Tisza összefolyásánál harcmunkálati alapul választani, és a Sajó és Tisza forrásai között létező földet minden várával elfoglalni, a már létező várak kijavítása és hadnéppel megrakása mellett (legalább azt bizonyítja azon körülmény, hogy az elfoglalt Borsova vár örségét, Árpád saját Ungvárába küldötte), az elfoglalt vidék biztosítására, új várakat épittetni, azután a Zagyvának Tiszába ömléséhez előnyomulni, és a Zagyva közti vidéket biztosítani, majd az alpári pusztán Kecskemét táján Zalán összes hadereje ellenében, az eldöntő csatát elfogadni, a mely tájék, rengeteg lovas hadainak mozdulatait

támogatva, a háta mögött biztosított vidék viszonyaihoz mérten, csak győzedelmi babért nyujthatott.

Az Árpád által személyesen vézérlett derékhad most ecsetelt fő hadmunkálatát ezek közben, Gelu, Menomorut és Glad tartományai ellenében: Tuhutum, Tosu, Szabolcs, Bojta, Zuárd, és Kadusa hadnépeinek oldalműködései eszközlék.

Ezen időben 896-ban Sviatopolk meghalt morva fejedelem fiai: Mojmár és Sviatopolk, egymás ellen küzdöttek az uralkodásért, Árpád mint Etele örököse Hunniában a két fivérharcát fenhasználva, a Garan és Morva folyó közötti vidéket elfoglalta.

Zalán bolgár birodalma eltörülése után 900-ban Árpád Sviatopolk ellenében Csepel szigetet választá támadó hadjárata alapzatáúl, derék hadával Sicambrián, Sabarián, a Rába és Repce folyón keresztűl, egyenest a Fertő tavának tartott, a míg oldalait födözve, egy részt Ete és Bojta hadnépei, Baranya vár bevétele után, a Duna, Dráva és Száva közti vidéknek; — más részt pedig Usub és Eörs hadereje, Pákozd és Palotán keresztűl, a Bakonyság széltében, Veszprém alá tárult, és elfoglalása után, Szombathely, Tihany és a Balaton vidéke biztosításával, Magyarország elfoglalását dicsőségesen bevégezte.

Ilyetén biztos alapokra fektetett, és vezérileg kiszámoltnak látszó hadmunkálat után, nem lehet csodálkozni, hogy Árpád az ország-szerzést nagyszerüleg bevégezhette, söt hogy az anyagi, természeti, politikai, földirási és harcmüi erők felhasználása és biztosítása mellett, számtalan ellensége közepett, magyarjai által hősiesen védve, utódainak örökségül is hagyhatta.

Robert Károly, I. Lajos, Zsigmond, Hunyadi János, de főleg I. Mátyás voltak azon kitünő egyéniségek, kik magoknak az ujabb magyar harcmü-történelem fejleményére érdemeket szereztek, ezek közt pedig leginkább Zsigmond regestruma és I. Mátyás állandó serege, valamint Osztria elleni háborújában, a magyar táborítási müvészetnek fejlődése, érdemel legnagyobb elismerést, minthogy amazokban a rendes haderő, ebben pedig már a magyar tüzérség is, hervadhatlan babért aratott; Mátyás *fekete-serege* pedig ezen felül Europa első állandó serege is volt.

II. Ulászló idejében, a magyar állandó sereg végkép szétbomlott, gyengesége miatt a haderőnek korszerűebb fejleménye is megakadt, söt később másfél századdal, a közbe jött török események miatt, tespedésbe és a legnagyobb rendetlenségbe esett.

Midőn az osztriai ház uralkodása alatt később, a magyar rendes hadsereg ismét felállittatott, az osztriai hadseregbei olvadásával, annak fejleményi fokozataiban is szinte osztozott.

II. Frigyes porosz király által a harcművészet nagy fejlődésnek indult, és a hét éves háború óta, a porosz harcművészet minden europai hadsereg tanulmányává lön.

Nevezetes példánya fekszik a porosz harcművészetről irt munkáknak kéziratban, a magyar akademia levéltárában, bizonyos Szekér nevű tábori pap által szerkesztve, mely a hazai hadi irodalomnak, ha egykor napvilágot látand, nevezetes gyöngyéül lesz tekintendő.

Mióta a magyarok Mária Therezia korában megmutaták, mily legyőzhetlen erő fekszik a nép szeretetében; — mióta Bonaparte Napoleon hadjárataiban, az előbbi egész hadtudományi elméletet romba döntötte, mert első rangú álladalmakat egy csata által megsemmisitett; mióta a spanyolok a franciák elleni szakadatlan harcaik által bebizonyították, mennyit tehet nagyban nemzeti felfegyverzés és a népfölkelés rendszere; mióta az orosz állam franciák elleni, 1812. évi hadjárata által bebizonyitá, hogy a roppant kiterjedésű államokat nem oly könnyen lehet megdönteni és hogy a szerencsés siker, nem mindig a csatákbani győzedelmektől vagy fővárosok elfoglalása által feltételeztetik, söt hogy saját hazájában gyakran a hadsereg legerősebb akkor, midőn az ellenség támadó erejének csökkenésével, a haderő rögtön a legnagyobb erő-megfeszitéssel a védelmi rendszerből a támadóra lép által; mióta Porosz ország 1813-ban bebizonyitá, hogy erőmegfeszítés által, rögtön a honvédseregből a rendes haderőt, hatszor akkorára is fölemelhetni, és hogy a honvédsereget szintúgy lehet kül hadviselésre is használni mint a rendes haderőt; — mióta az egyesült angol-francia haderő Oroszország elleni legujabb hadjáratában bebizonyitá, hogy

a vitéz és nagy haderővel védelmezett, minden hadkellékekkel bőven ellátott, bévehetlennek hitt első rangú várat a hadművészet szabályai mellett be lehet venni, azóta fel sem lehet tenni, hogy mind azon anyagok a jövendő hadjáratokban fel ne használtassanak, főleg ha azt valamely államnak saját létezési kérdése, vagy becsülete igénybe veszi.

Károly főherceg hadművészeti tana a cs. kir. osztriai hadsereg főtisztjei és tábornokai számára irva egyik legszebb gyöngye a hadtudományi irodalomnak, melynek magyarra forditása Kiss Károly volt cs. kir. százados akademiai tag által kéziratban szintén a magyar akademia levéltárában várja sajtó alá kerülését.

Minő fejleményeken ment vala keresztül az egyes népek fegyverzete, annak bővebb leirása a sajátlag fegyvertan körébe tartozik; nem tartom érdektelennek értekezésemben kiemelni, mikép az első korbeli magyar kézi fegyverzet a kard és gerely volt, csak később a királyok szakában keletkezett a lándsa, a buzogány, csákány és a fokos.

Első ismeretes magyar lőfegyver vala a kéz ív.

Etele már Aquileja táborlatánál használta volt a görögök és romaiak faltörőit, mozdítható ostromtornyait, a kő-, nyil- és tüzvezető gépeit, tehát az ariest, zelepolist, balistát, és katapultot, minél fogva Etel a görög és római hadviselésben jártasnak tekintendő. A catalauni ütközetre előnyomulása alkalmával a Duna és a Rajna partján fekvő minden erődített várost elfoglalt és feldulatott, mint: Castra Herculis, Asciburgium, Novesium, Köln, Antenacum, Bingium, Moguntiacum, Noviomagus, Bruccomagus, Argentoratum, Argentaria, Augusta Rauracorum, Vindondissát; Orleans városát pedig, mint tudjuk, keményen táborlotta.

Az avarok csak Apperia sziklavár alatt 583—585-ki kelet-római hadjáratokban tanulták vala meg egyik római fogolytól a táborítási gépeknek kezelését és épitését is.

Az első és második avar-frank háború leirásából kiderül, mikép az avarok győrjeikben koránt sem küzdöttek volt elzárkozva, minthogy azokat szerencsétlen ütközet esetében egyedül menekvő helyeikül tekintették, a hová az ellenség behatolván, élet-halál harcot kelle víniok.

Hogy őseink első fellépéseik alkalmával már a vármegtámadás mesterségében korszerűen jártasak valának, azon legkevésbbé sem lehet kételkednünk, főleg miután tudjuk, mikép az országszerzési harcban is számos várakat foglaltak el.

A királyok szakában, a Salamon király alatti Nandorfehérvár, a Kálmán alatti Zara táborítása, az I. Lajos alatti nápolyi erődék bevétele, de főleg I. Mátyásnak Bécs-Ujhelynek fényes meghódítása, és Bécsnek táborítása elég bizonyságúl szolgálhatnak.

Az első magyar vért-eszközök közöl megemlítendők: a sisak vagy fejvért, a paizs, és a pikkelyes páncél. Bölcs Leo császár a magyarokat akkép irja le, mikép melleiket és lovaik eleit alúl bőrből vagy vasból készült páncél födözi; de az is világos, hogy a későbbi korszakokban mihozzánk is átszivárgott a lap-páncél, valamint a vértezetnek többi más neme is.

Az első korbeli magyar hadi hangszerek közől a kürtöt és tárogatót említhetni, mig idővel a trombita és dob is szerepelt, valamint a hadizene is divatossá lön.

A várépítés tudománya karonfogva járt a vár-megtámadás mesterségével. Etele korában épült Ó-Buda; Árpád több várat építtetett, valamint későbbi korszakokban mindenütt nyomát találjuk az erődített helyek épitésének. Városaink kőfalakkal keríttettek be, a megyevárak, királyi várlakok valamint a számos nemes családok várházai, mind meg annyi kútforrásai a tudományos buvárlatnak.

A mezei erődítésben különösen az avarok tűnnek ki, ismert győrjeik építése által; a magyarok történetében e tekintetben leginkább a török háborúk szerepeltenek, melyeknek emléke: Dunaföldvár, Tiszaföldvár, és a számos Palánkok nevében stb. maiglan fenmaradt.

A harcműtörténetet, valamint a harcművészetet sem lehet határozott tudományos szabályok közé szorítani, hogy azok a működőnek biztos támaszpontot nyujthassanak. Szabályokon kivül a szellemnek és lángésznek is működnie kell, és nem ritkán az elmélet a gyakorlattal ellentétben fog mutatkozni. Az elméletnek gyakorlattali egybehasonlítása útba

igazitásul szogáljon a keletkező hadvezérnek saját kiképeztetésében.

V. §.

A harcművészetnek első fő tényezője a sereg, a mely jelenleg a hadászatra, határozottan begyakorlott és kiképszett hadakból áll, s mint olyanok, mind béke mind a háborús időben, a bel-és külbéke fentartása végett, fizetést huznak, és kellőleg mindennel elláttatnak.

Hadseregnek neveztetik, valamely államnak összes hadereje, annak neveztetik egyszersmind annak egyik vagy másik része is.

Nagyobb államok több hadsereget is állíthatnak fel; kisebbek csak egyet, és ez gyakran egész haderejök, néha csak egy hadtestet, hadosztályt, vagy még annál is kevesbet, mint például a német kisebb államok.

Háború kitörése alkalmával hajdanában az egész magyar nép fegyverre kelt, sekélyebb ecseteknél csak egyik része; a királyok alatt kiváltságos tulajdonává vált ez a vagyonosb néposztálynak: nemességnek, polgárságnak, mely részletes vagy tömeges fölkelés (insurrectio) nevezete alatt a legujabb eseményekig volt ismeretes; eme fölkeléseknek azon hiányos oldala volt, mikép a háború bevégeztével egészen vagy részletesen szétbocsáttatott; ide sorolvák az ugynevezett banderiumok is, melyek alkatművei Zsigmond regestrumában örökitvék meg. Kivételt a középkorban egyedül Mátyás fekete-serege érdemel.

A most leirtakhoz hason szerkezet létezett minden hűbéres szerkezetü államokban is.

Legsilányabb részét képezi a magyar harctörténetnek az első korbeli barangolás, mely a Bölcs Leo császár által XVIII. Fej. 47. §-ban leirt turk jellemnek tökéletesen megfelel, mi végett a külföldi történetirók eget földet kiáltanak ellene, és nemzeties felléptét nem a legválogatottabb kifejezésekkel becsmérlik. Pillantsunk csak kissé a történelembe vissza, és látni fogjuk, miszerint Nagy Sándor világhadjárata, Róma telhetetlensége, a szittyák, húnok, avarok, bulgárok, besenyők, kazarok, magyarok föllépte, a németek elő-

nyomulása a római birodalom ellen, a népvándorlás alkalmával, a szlávok és a törökök megjelenése stb. igen hasonlítanak egymáshoz; szóval egyik tizenkilencz a másik egy hián húsz volt.

A hajdan keletkezett nemzetek, úgy látszik, mindnyájan ugyan egy harcműi elvet vallottak, t. i. mikép valamely ujan alapított országnak magát a külföld ellenében rémületesnek kell tennie, hogy belsejében nyugalma lehessen. Ezen elvnek gyakorlatából keletkezett a hódítási vágy, a barangolás, sarcolás, és a zsákmányolás.

Mikép a későbbi korszakokban a hadi jellem a keresztyén vallás fölvételével, szilajvadhős nemzetünkbe is bécsepegtette a szelídebb hadjárati felfogásokat és harcias szokásokat, az legföbb diadala istentől eredő vallásunknak, melyben a többi keresztyén népek is osztakozának.

Azon-időben, midőn a nemzeti védelem bérlett seregre bizatott, ezt, minthogy mindenféle nemzetbeliekből volt összealkotva, a hadjáratokban semmi más érdek nem vezérlette, mint a kötelesség teljesítése, hogy az által vagy a kemény büntetést kikerülhesse, vagy pedig jutalmat érdemeljen. Akkoriban minden hadsereg a kiképeztetésnek egyenlő fokán állott, azaz a hadtudománynak majd semmi, a harcművészetnek is igen csekély nyoma mutatkozott, később a szigorú fegyelem és lőfegyvernek általános használatba vétele által, az eddig szerzett harctapasztalásokból következtetett tanulmányok kiképezve, magasabb fokra emelve, hadtudománynyá alakultak át, a mely szülő anyja lőn továbbá a harcműtannak és az erődítési tudománynak is. A magyar hadi irodalomban Sztrokay Elek *mezei erődítési* tudománya, mint igen talpra esett munka említést érdemel.

A hadseregnek fő alkatrészei: a gyalogság, lovasság és tüzérség. Segéd fegyvernemei az utász-,hidász-,gátnász- s aknásztestek.

A gyalogság minden hadseregben legszámosabb, mindenféle földszinen hadakozhat, lőfegyverének tüzével és rohanással is vívhat, minélfogva lőfegyvere, a puska, szuronynyal van ellátva.

A hajdani magyar gyalogság leginkább az úgynevezett

kopjával valának ellátva, de voltak köztök ijászok is, ide tartozott késöbben a 16 szepességi város lándsás serege, valamint sokkal előbb a kún balistások az ugynevezett philisteusok is, ez utóbbiak roppant nagyságu nyilakat löttek, melyek pápai bullák által több izben kárhoztattak.

A lovasságnál a roham és sebesség a fő tényező; fegyverzete jelenben: kard, pallos, dsida; a csatározás végett karabély és pisztolylyal van néha ellátva.

Őseink rengeteg lovassága kézívvel, és gerelylyel vala ellátva. A Zoltán alatti első bajor háborúban, a dévényi vagy az Anesburg és sz. Florián zárda közötti csatában, a magyarok jégeső gyanánt szórták az ellenségre gerelyeiket, miből világos hogy a gerely az úgy nevezett Wurf-Lanze (Bölcs Leo lándsának nevezi); csak idővel jött használatba a buzogány, lándsa, csákány és a fokos.

A tüzérség a távolból ví: az ütközeteket bévezeti, az ellenséges támadó hadakat és müveit szétdulja; a visszavonulást fedezi és az ellenség hátrálását megnehezíti, vagy végkép megakadályozza.

A tüzérség helyét a lőpor feltalálása előtt az aries, helepolis, balista, és katapult pótolta. Mátyás ezen ostrom-szereket Bécs-Ujhely ostrománál többre becsülte, mint a már akkor használatban levő ágyukat.

Az utászok és hidászok az utakat javítják, gátonyokat, hidakat készítenek stb.

A húnok a folyó vizeken keresztül seregeik átszállítására dereglyéket, és talpakat használtak, mely utóbbiakat a mai hadihidak módja szerint szekereken hordták magokkal (Priskos görög szónok Eteléhezi követsége leirása nyomán).

Baján avar khán Tiberius romai császártól ácsokat kért, kikkel a Dunán és Száván keresztül, az ürügyös fürdőház helyébe hidat készíttetett, melyen át seregét Singudunum alá vezette, mely alkalommal a hidak védelmére Apsich nevü vezérét elégséges haderővel hátrahagyta, mely harcmüi fogékonyságának nem csekély becsületére válik. Fessler, I. k. 56—57. l.

Álmos alatt vándor eldődink a Volgához érvén, rajta a

baskirok és más ott legelő nomád népek akkori szokásai szerint, marhabőrből készült tömlőkön usztattak keresztül. Cornides, Vindiciae Anonymi Belae Regis Notarii p. 303.

A legujabb időben Birago cs. kir. tábornok hidászrendszere', Europa legműveltebb népei által elismerten tündöklik.

A gátnászok (árkászok) készitik a táborlatoknál a viárkokat.

I. Mátyás Bécs-Ujhely táborlatánál épen a viárokban fogadá a legnagyobb tüzelés közepett a remegő török követséget.

Az aknászok küzdik végre a földalatti harcot.

Számosak hazai történetünkben a gátnász- és földalatti harcnak nyomai, melyre nézve Szigetvár ostroma, Buda bevétele, Eger vár védelme mind megannyi kútforrások stb, minélfogva Zrinyi Miklós, Lotharingi Károly, Dobó és töb más dicsőített nevek magasztos emlékbe vágnak.

A gyalogság és lovasság nehéz- és könnyüre, a tüzérség gyalog- és lovas ütegekre oszlik.

A nehéz gyalogsághoz tartoznak a gránátosok és sorgyalogság. A könnyühöz a gyalogság többi neme, mint a vadászok, határvédek stb.

Nehéz lovasok a vértesek, dragonyosok, s az oroszoknál a huszárok is.

Könnyü lovas: a huszár, dsidás, kozák, des cheveaux légers, chasseur.

A hajdani magyar királyok alatti gyalog hadakozó népet, valamint a későbbi rendes felkelt nemes gyalog hadakat is, a nehéz gyologsághoz sorolhatni, melyhez még a philisteusok is tartoztanak, könnyü gyalogság volt az ijászság és a hajdani határőrség.

Nehéz lovasok voltak a király mellett küzdő vértes leventeség; a főpapságnak 12,000-re menő lovas banderiuma. Könnyü lovas volt a többi magyar fölkelési lovashad, Hunyadi János huszársága, valamint Mátyás halálhuszárai is, és a magyar nemes volt testőrhad.

A mérnöki kar oly tisztekből áll, kiknek kötelessége,

a várak és hadi épületek tervezése és épitési vezetése; a várvédelem, táborlat-vezetés, mezei erődítés stb.

A tábornoki-kar merő tisztekből áll; ezek tervezik: a csatákat, a védelmet, megtámadást, hadmozgalmakat stb. Az ország-fölméréssel, hadi földabroszok késźitésével, gyakran a vár- és mezei erődítéssel, várvédelemmel és megtámadással stb. foglalkoznak.

A rend és hadmozgalom könnyebb kezelhetése végett, a hadsereg apróbb hadrészletekre osztatik, mint:

Hadtestekre, mintegy 30,000 emberrel, egy hadszernagy vagy altábornagy vezénylete alatt.

A hadtestek hadosztályokra, osztályonként 10—15 ezer emberre, egy altábornagy vezérlete alatt.

A hadosztályok dandárokra, egy tábornok vagy ugynevezett dandárnok alatt, négy vagy hat ezer embert számítva egyegy dandárra.

Árpád korában a magyarság a mai hadtestekhez hasonlag több néptörzsre volt beosztva, egy-egy fejedelem vagy fővezér vezérlete alatt; a néptörzsvezérek mindenkor a fejedelemtől vették harcműködésök irányát, a nélkül hogy annak végrehajtásában töle függtek, vagy korlátoztattak volna, mint Magyarország meghódítása alkalmával, midőn Tuhutum Árpád parancsára Erdélyt elfoglalja és feladatát függetlenül végre is hajtja. Egyegy néptörzs a hazai krónikák folytán 30,857 fegyveres emberből állott.

Hogy a csatarendben a magyar sereg ezredenkint volt felállítva, azt Leo császár Harcműtana 55-ik §-ából tudjuk; de az is bizonyos, hogy ezer embert főleg lovast, egy embernek vajmi nehéz lehete összetartani, minélfogva igen is okszerüen lehet gondolni, miszerint az ezred ismét több apró részre volt felosztva.

Béla király névtelen Jegyzője, Árpád Magyarországot meghódító harca leirásában a többi közt megemlíti, miszerint a hét magyar törzs mindegyike, saját vezére által ismét több hadcsoportra osztatott, melyeknek külön vezérei valának.

Hogy a korábbi magyar insurrectionalis hadak korszerüen beosztva, mindenkor egy fővezér rendelkezése alatt állot-

tak, azt úgy hiszem senki kétségbe nem vonhatja. Mátyás fekete serege pedig mintául szolgált minden később felállított hadseregeknek.

Mint határvédi telepítvényeket ki kell emelnem még ezen alkalommal, a korábbi határőr-telepítvényeket, melyek emlékezete a számos Eör helységekben maradt fel; ide tartoztak: a Bocskay által a magyar határszélekre letelepített hajduk is.

A felséges osztriai ház uralkodása alatti nemzeti hadak, mindenkor a többi europai seregekhez hasonlag valának beosztva.

Szabály szerint a hadosztályok és dandárok mindenféle fegyvernemből alkotvák.

A lovas dandár rendesen 6—12 századból, a gyalog dandár 4—8 zászlóaljból áll.

Egy-egy gyalog zászlóaljnak legalább 700 emberből kell állnia, minthogy különben a rohamra gyenge lenne, de más részt 800 embernél se legyen erősebb, különben igen nehezen mozdítható. A mai háborúkban a zászlóaljak rendesen 1200 emberből állanak.

A zászlóalj négy, hat századra oszlik, melyek mindegyike 170—200 emberből áll. Két század van egy osztályban.

A különféle fegyvernemeknek aránylagos viszonyát, a hadjárás kitüzött célja, a harcok színhelye, az ellenfélnek egyik vagy másik fegyvernemben tulnyomósága föltételezi. Általában véve azonban arányul vétetik, 1000 embernek miszerint $^3/_4$-e gyalog, $^1/_4$-e lovas, és szinte ezer emberre 2—3 ágyut is számítanak.

Egy-egy ágyuhoz 22—23 tüzér, 20—23 málhás számíttatik, ide tudva a szerkovácsokat, a tüzszer- és más társzekerek személyzetét is.

Minden száz emberre számítanak egy hidászt vagy utászt.

A gyalogságnak $^1/_4$—$^1/_3$-a; a lovasságnak $^1/_2$—$^2/_3$-a könnyü had.

A tüzérségnél $^1/_5$—$^1/_3$-a lovas, $^1/_4$-e nehéz, a többi könnyü üteg.

Az összes lövegek számának mintegy $^1/_4$ része vet-ágyu.

Az egyes államoknak fegyveres ereje: népmennyisége, jövedelme, fekvése által stb. fötételeztetik.

A legtöbb állam, a míg egyedül rendes álló hadat tart, a népmennyiségnek $^1/_{80}-^1/_{60}$ részét a katonasághoz sorozza.

A honvéd-seregek felállitása által az ujabb időben, a rendes hadseregek száma nagyon csökkent.

VI. §.

A harctörténet szoros értelemben csak a háborúi eseményeket írja le.

A háború erőszakos cselekmény az ellenséget saját akaratunk teljesítésére kényszeríteni; hogy ezen cél elérethessék, az ellenséget le kell fegyverezni.

Miután jó uton módon a kiegyenlítés meg nem történhetett, a müvelt hatalmasságok közti ellenséges fellépést mindig a háborúüzenet előzi meg.

Legelső indoka ugy látszik a háborúnak, a birvágy vala. Melynek meggátlására az emberiség társadalomba lépett össze, innen keletkeztek az országok. Eleinte minden fegyverfogható férfi, söt a nő is védte tüzhelyét, későbben a népnek csak azon része, mely elégségesnek mutatkozott az ellenséggel szembe szállhatnia, így fejlett ki lassanként a haderő, és a háborúnak mai képe.

Vannak oly háborúk is, melyekben semmi elöleges hadüzenés nem történik, mint péld. a forradalmi háborúk, vagy a müveletlen nemzetek általi megtámadtatás.

A háborúban mindenféle kényszerítő eszközt, a mely által egy harmadik joga meg nem sértetik, szokás felhasználni. A népjog nevezet alatt mindenféle háborúban azon tények záratnak ki, a melyek a müvelt nemzetek méltóságán alúl állanak, avagy az egymás ellen harcoló hatalmasságok közt, elöleges megegyezés által vétettek ki, vagy végre a melyek a vallás szentséges fogalmát szennyesítnék be, s tehát egyenest az isteni parancsolatok ellen követtetnének el. Önvédelemben (rencontre) minden embernek és tehát a tár

sadalomnak is joga van ellenének leterítésére; de ha ezen cél eléretett, akkor mindenkinek a keresztyén vallás legbölcsebb paranesolataihoz kell simulnia.

A hadviselési jog az uralkodót vagy azt illeti, a ki ezen joggal fel van ruházva, minélfogvást az politikai alapokon nyugszik.

A politikai cél a háborúnak igen lényeges része, a mely annak kiterjedését és nagyságát határozza meg.

Mennél csekélyebb azon áldozat, a melyet ellenségünktől követelünk, annál csekélyebben lehet feltenni a megerőtetést is; s mennél csekélyebb a politikai cél, annál hamarább fogjuk azt feladni.

Lehetséges: miszerint két államban vagy két nemzet között, a csekély politikai indok mellett, egymás irányában nagy feszültség és ellenséges indulat létezik, mely természete feletti következményeket szülhet.

A háború vagy támadó vagy védelmi. De nem mindig a megtámadónak látszó hatalom viseli a valóságos támadó harcot, mert nem ritkán az elejénte magát védelmileg viselte hatalom a támadó fél, mert például vagy a szomszéd állam jogainak megsértése által ő idézte elö a háborút, vagy erkölcsileg meggyőződött a felől, hogy saját jogaiban sértetik meg, hacsak annak az ellenségeskedés kezdeményezése által elejét nem veszi.

A háború nem egyszerre keletkezik, elterjedése sem a pillanat müve; elhatározása pedig, több egymás után következő tényekből áll, mert a harcra megkivántató eszközöket nem lehet azonnal összegyüjteni, és müködésbe hozni, ezpedig azon erők természetében rejlik, a melyek a harcviseléskor alkalmazásba hozatnak, ezen erők lényege pedig, a sajátlagos hadseregben, az ország földszinében, népmennyiségben, és a szövetségesekben rejlik.

A haderő mindjárt müködhetnék ugyan; de az erődék folyók, hegységek, stb. müködését az idő feltételézi.

Rendesen mindkét hadakozó fél a kitört háborúnak azt a színt adja, mintha ő volna kényszerülve védelmi harcot vinia, hogy egy részt a nyilvános részvevő érzületet maga ré-

szére megnyerhesse, más részt pedig hogy szövetségeseket szerezhessen, mint jogában megsértett fél.

A támadó harc szint oly jogos vagy jogtalan lehet mint a védelmi.

A jog fentartására, a népműveltség előmozditására, vagy a törvényes állapot helyreállitására vívandó háború nem csak szabad, de kötelesség is.

A nemzetek közti általános jogos állapot és vele az örök béke fentartása, elméletileg bár lehetséges, képzelhető is, de aligha eszközölhető.

Vannak oly népek is, kik az emberi müveltség legalsóbb fokán állván, magokat a civilisatio magasztos fogalma elől minden úton módon el akarják zárni, mellőzve az istenparancsolta emberi haladási útakat, anarchialis és barbár társulatban tengődnek; az ily népeket a müveltségnek jó uton módon megnyerni, a nélkül hogy egy másik hatalom egyedül a birtokvágyból indulna ki, de ha máskép nem lehetne, erőszakosan is kényszeríteni, szent kötelesség.

A háború nemei: nyilt, táborítási, és tengeri.

A nyilt hadászatnak első feltétele, a különbféle hadaknak egymásközti viszonyaik szerinti egyesítése, mi által a nagyobb siker és a tökéletesebb kölcsönös segélyezés eszközöltethetik ki.

A föld területének sajátsága kedvezőleg hat az egy vagy másik fegyvernem müködésére, vagy ellenkezőleg, azért a hadvezérnek határozottan kell tudnia, hol és mikor kell és lehet e vagy ama fegyvert müködésbe hozni.

Az alapállás, a mennyiben az ütközetre ki van számítva, csatarendnek neveztetik.

A csatarend egy, kettő, néha három hadágból (harcadból) áll. Legalkalmatosabb a két hadág, mert az ellenség áttörését egyetlen egy harcad meg nem gátolhatná, ezenfelül pedig még az első hadágnak segédadási lehetősége is fenmarad. Gyakran több harcad sem elegendő az ellenségnek legyőzésére.

Különös célokra, mint az erőnek az eldöntő pilianatra megkimélésére; eldöntő helyre vezethetésének lehetőségére; váratlan megjelenésre, megkerülésekre, szárnytámadásokra,

az ellenségnek elámítására, hibáinak felhasználására, nem várt eseményekkeli találkozásra stb. még néhány hadosztálynak készen kell lennie, mely általános tartaléknak neveztetik. Leginkább az ujabb háborúkban láthattuk, mily elkerülhetlen szükséges a jó tartalékhad.

Leo Hadmütana 55. §-a folytán az Árpád alatti magyarok csak egy hadágba állíták fel a hadsereget, mely számos, ezer-ezer főt számláló csapatokból vala alkotva, melyek egymás mellé akkép álltak fel hogy közöttök csak igen csekély nyílt köz maradt; mi végett az egész egy kötött harcadot látszatott képezni, az egyes csapatok rendei azon mélységben állíttattak fel, a minőt az erőkifejtésre mindenkor szükségesnek láttanak; az 56. §. azonban világosan említést tesz egy tartalékseregről, mely a bekerítésre, a visszanyomott hadak segélyére, vagy az eldöntő pillanatban az ellenség haderejének megtörésére szolgált.

A rómaiak három hadágban harcoltak; minthogy pedig Mátyás fekete-serege római mintára vala begyakorolva, ennélfogva a fekete-sereg hadviselését innen kell meríteni. (L. Gróf Teleki, Hunyadiak Kora)

Napoleon mindig visszatartotta a tartalékot, és csak azon pillanatokban, midőn az ellenfél már minden hadait a a tűzvonalba vezette, tartalékhadának kellő felhasználatával, nyerte meg az ütközetet.

Károly főherceg is Harcmütanában azt mondja: „Hogy a győzedelem leginkább a tartalékhadnak észszerü és a kellő pillanatbani fölhasználása által feltételeztetik."

A táborításoknál, a támadási valamint a védeszközök, azon arányban fejlődtek ki, a mint a harcművészet tökéletesebbé vált.

Hajdanta, mint említők, a városok falakkal valának kerítve; Ó-Buda építésével Etele korában veszi a nemzeti várépítés kezdetét. 625-ben Krist. sz. u. a fehér magyarok a persáktól elfoglalt, és nevökre keresztelt Madsar várost árkokkal és bástyákkal kerítették be. 649-ben az avarok országukat kilenc megyerre vagy kerületre oszták, a melyeket saját nyelvökön várnak neveztek; a legnagyobb várnak 7 mérföldnyi átmérője volt, egyik vár pedig a másikától 20 mérföldnyi távol-

ságra esett; a várak békeritésére 20′ magasságú cölöpöket vertek egymás mellé tökéletesen összeillesztve és megerősitve a földbe, melyek nyilásai vagy hézagai kővel és sárral egészittettek ki; e mű harántékjait földel töltötték fel, gyeppel borították, és cserjékkel ültették be; a feltöltés szélessége 20′ volt, keskeny szoros út és mély árka a kerítésén kivül nehezité a hozzávaló közelitést; a kilenc nagyobb váron kivül, még két kisebb vár födözé a Dunát a német betörések ellenében.

A míg a kazar népek a hatalmas húnok vazal népei levének, azalatt a bolgárok, kik a byzanti történetirók által gyakran hunnobundo-bulgároknak, húnoknak, kuturgur-, és uturguroknak is stb. neveztetnek, az Ural, Káma és Atel között Nagy-Bolgárországot alapíták, a Káma Atelbei ömléséhez 9 verstnyire Bolgár nevű városukat építve bástyákkal és árkokkal vonták körül (Pallas, Reise durch Russland. Thl. I. S. 120).

Ezen most felindézett példák elegendők értekezésem fonalát tovább vezetni. Az első korban tehát a védelmezőket a város vagy várfalairól igyekeztek lehajtani: gépeiket összedúlni, födve az erődhöz közeledni, hogy az által az erő megkiméltessék, és a nyitott résen a roham végre hajtathassék.

Habár jelenben nem élünk is oly nagy gépekkel mint a hajdaniak, de azért az eszközök korántsem gyengültek.

A megtámadó és védelmező közti viszony ugyanaz maradt a mi hajdan, csak a védelmezési modor változott.

A védelmezés hajdan sokkal makacsabbul kezeltetett mint jelenleg, minthogy abban egészen más szellem uralkodott. Minden lakos természetes kötelességének tartotta városát védelmezni, ha nem akarta életét, szabadságát veszteni, vagy városát a vég pusztulásnak kitenni.

A hajdani és jelen táborítások közti különbség abban áll, hogy akkor a vár elvesztése ököl-viadalba került, jelenben pedig jobbadán alku következtében.

Minden időben a táborító bir tulsúlylyal; egy erőd sem felel meg céljának, vagy építési, fentartási és felkészületi költségének, ha meggondoljuk, hogy gyakran néhány hét után,

az ellenség kezére jut, s hogy az ellenség egy hadjárat alatt, a táborítás által annyi várat és ágyut elfoglal, annyi embert elfog, a mennyit egyik nyilt csatai győzedelemben sem nyerhet.

Sokan azt állitották, hogy más erődítési modor által, az elvesztett egyensúlyt a várvédelemben, helyre lehetne állítani. — A hadi mérnökök, különösen a hires francia várépítő Vauban, e tikentetben meg is kisérlettek mindent; de mindamellett is elvül tekinthető, hogy minden erődnek kivétel nélkül, utoljára el kell esnie.

A magyar vár-védelemben különösen Magyar-Óvár védelme Kálmán király által, Nandorfehérváré Hunyadi János és Kapisztrán János által, Szigetváré Zrinyi Miklós által, Temesváré Tomory által, Egeré Dobó által, Kőszegé Juranics altal mind meg annyi dicsőitett emlékek.

Az erődítési intézkedések, a védelmet hosszabb időre nyujthatják ugyan, de a vár bevételét meg nem akadályozhatják soha; mi végett a táborítás túlsulyát nem az erődítési és megtámadási modorban kell keresnünk.

Hajdan a háborúkban a várak sokkal nagyobb szerepet viseltek mint jelenleg; rendesen pedig egy hadjáratnak célja sem volt igen egyéb valamely erőd bevételénél, példa elegendő erre: Nándorfehérvár, Szigetvár, Buda stb.

A hadseregek kicsinyek voltak, és táborító hadtestül csak akkép használtattak, hogy azalatt a többi harcmunkálat megszünt.

Különös viszonyok jelenben is adhatnak ugyan egyik másik várnak nagyobb jelentőséget, s annak megvívása egy egész hadsereg munkálatának feladatává jelenben is válhatik, mint Szebasztopol az utolsó időben.

Kirohanó merényleteire a helyőrségnek és más ellenséges megtámadások visszatorlására, a táborhelyek és ágyutanyák biztosítása tekintetéből régibb időben a körző gátony és ellengátony-vonalak szolgáltak oltalmúl; ilyennel volt körülvéve a táborító had, a melyek célszerütlenségök mellett még roppant munkába és költségbe is kerültek; és gyakran megtörtént hogy a táborító had kénytelen lett hátra s előre védelmi arcadot fordítani, s a szó teljes értelmében, midőn

ő táborított, ugyan akkor táboríttatott is. Mint igen jeles példáját a magyar vár-megtámadásnak emelem ki Zára táborítását Kálmán király által

Mai időben csak a táborító müvek oldalain szokás zárt vármüveket késziteni.

Ha valamely térnek táborítása elhatároztatott: akkor ehhez a kellő előkészületeket szokás legelőbb is megtenni, úgymint:

a) A táborlati kellékeket előállitani,

b) Az eleséget megszerezni,

c) A szállitmányokat elrendezni,

d) Magát a táborítást biztositani.

Megérkezvén a hely szinére, első feladat az erődnek megszállása (Berennen), mi által a tér minden közlekedése a környékkel megszakíttatik; azután szemrevétele; a támadási helynek kifürkészése és a tárak elintézése.

Az elsoroltak után veszik csak kezdetöket a táborító munkálatok, u. m. a térhez lépésről lépésre igyekezik közeliteni a viárkok oltalma alatt a táborító had, ezen erőszakolt közelítés alatt a táborított erődnek minden födénye és gátonymüvei feldulattatnak, védelmi tevékenysége megzsibbasztatik, mig végre sikerült a táborítónak, a térnek egy vagy több ordonyán romrést nyitni, ezeken át történik befejezésül az erődnek rohammali bevétele.

A fenidézettek végbehajtására több táborító vonalak, ezekből kiágazó viárkok nyittatnak meg; elsejét elsőnek, a következőt másodiknak, az utolsót pedig harmadiknak nevezik, a melyek az ütegek és táborlati seregek oltalmára szolgálnak.

A magyarok soha tengeri háborút nem viseltek, ambár Árpád korában a Berengár király elleni győzedelmök által vakmerőkké tétetve, marhabőrből készült csónakaikon még néhány velencei tengerparti pontokat is megtámadtak. I. Lajos királynak tengeri hadvezére is volt; de a magyar hajóhad mind a mellett is csak a dalmát tengerpart és magyar kereskedés biztosítására szolgált; Nápoly megtámadására bérlett hajókon vitte egy párszor a tengeren seregét a harc szinhelyére, de tengeren ütközete nem volt.

VII. §.

Hogy az ember fogalmat szerezhessen magának a háborúról, elkerülhetlenül szükséges, annak részleteivel legalább fővonásokban megismerkednie. A hajdani háborúk egészen más alakban tüntek elö mint a mostaniak; az ujabb időben a hazai irók sokat foglalkoztanak a kétségbe nem vonható szittya fajrokonság és a szittya történelem kipuhatolásával, minélfogva nem tartom érdektelennek, némely, a hadügyre vonatkozó adatokkal értekezésemet felvilágosítani:

Herodot a szittya hadügynek előadásába bocsátkozván, elejénte leginkább a harcokbani kegyetlenkedéseikről beszél, de végre azt következőleg írja le: „Én semmit nem tudok mást a szittya népen csodálni mint azt, hogy egyetlen elenségök sem bír elölök a viadalban megmenekülni. Oly egyének, kiknek városaik, erődeik, és helységeik nincsenek, mindig sátorokban laknak, mindnyájan lovas vadászok, egyedül marhából élnek, semmi veteményt nem esznek: hogy ne volnának legyőzhetlenek és elérhetlenek?"

Ephorus szerint Sztrabónál a szittyák legyőzhetlensége abban rejlett hogy semmijök sem volt, mi az ellenségnek birvágyát ingerelhette volna. Egyik későbbi byzanti író szerint ismét, Scythiának legyőzhetlensége a hideg éghajlatban rejlett.

Suidas szerint a szittyáknak hadjárataikban már kigyóalakú zászlóik is voltak. Plinius szerint pedig nyilaikat kigyóméregbe és embervérbe mártották.

Ijászati készségöket a hajdani irók és költők sokféleképp dicsőitették. Ovid. de Ponto I. Ep. 2. felőle imigyen emlékezik:

Mikép a halálos sebbe kettős halált önthessen,
Minden nyilára erős kígyó-mérget dörzsöl be;
Azzal kémlődik rettegő várak körül a lovas,
Farkashoz hasonlag, mely a juhnyáj körül lappang.

Dárius hadjáratát Herodot 513-ban Kr. sz. előtt következőleg irja le: „Miután Dárius a thrák Bosporuson vert hidon keresztül (Mandrokles samosi épitő-mestere építette) 700,000-nyi, Ktesias szerint 800,000-nyi hadával keresztül-

tárult, 600 hadi hajónak pedig rendeletet adott, a Bosporuson át egyenest az Ister folyamba evezésre, és azon keresztül egy hídnak építésére, száraz földi haderejével legelébb a vitéz géta népet hódította meg, és az Isteren átkelt, mely hidnak őrzését Kösre Evander fiára a mytelaenek hadvezérére (Lesbos szigetbeliek) bízta, ki a jónokkal egyetemben őrködött a híd védelme felett; a szittyák ezek közben a gelonok, budinok és sarmátokkal szövetkezve a harcmunkálat tervét határozták meg, mely abban állott: hogy miután az oly hatalmas ellenséggel szembe szállni képtelenek, minden nyílt csatát kerülve, az ellenségnek kifárasztásaig mind egyre vissza fognak huzódni, magok előtt a kutakat, forrásokat betöltendik, a gyepet és növényeket pedig a föld szinéről kiirtandják, a mondott tervezés után csendesen Dáriusnak eleibe indultak, mely alkalommal legjobb lovasságuk képezé az előhadat. A szittya előhad Dáriust három napi járásnyi földre találta az Istertől, s mind egyre egy-egy napi járásnyira táborozott tőle, a földet maga előtt folytonosan feldúlta, a persák pedig lépésről lépésre hagyák magokat utánok csalogatni, a Tanaison keresztül a sarmaták földén át egész a budinok földére. A budinok földén a persák az ott létező favárat leégették, ezután tovább hatolva hét napi járásnyi terjedelmű pusztaságba érkeztek; az Oarus folyón Dárius nyolc erős erődöt építtetett, mintegy 60 stadiumnyira egymástól. A most leírt események alatt a szittya had ismét Scythiába kanyarodott vissza, Dárius pedig eltünésök után ismét Scythiába tért, a hol az egymástól külön müködő két hadseregbe osztott szittya hadakra bukkant, melyek hadvezérei Skopasis és Idanthyrsus szittya királyok voltanak; e két hadsereg ismét Dárius előtt mindig egy napi járásnyira vonult vissza azon népek országaiba, kik tőlök a hadsegedelmet megtagadták, t. i. a melanchlaenok és az androphagokéba. Az androphagok megrohantatván, a harcot a neurok földére játszották; innen pedig a szittyák az agathyrsokhoz, a honnan a persákat ismét visszacsalogatták Scythiába. Az idézettek után a sarmátokkal egyesült szittya hadcsapat az Ister hidján álló jóniai őrcsapattali összebeszéllésre küldetett ki, a hátra maradt szittya had pedig, a hányszor a persák tápszert keres-

tek, mind annyiszor megtámadta. A szittya lovasság a persa lovasság ellen mindenütt győztes volt, de a gyalogság elől mindig visszahuzódott. Ejjelenként is tettenek a szittyák Dárius táborára rajtaütéseket; de a mi a persákat leginkább segítette a szittya megrohanás ellen, az a szamarak és öszvérek ordítása vala, minthogy ezek Scythiában nem léteztek, a szittya lovak ezen ordításokat hallva, a rohanás közepett visszafordultak és füleiket szegték meg; nehogy azonban a nagy szükség végett Dárius valahogyan visszahuzódjék, a szittyák mindenkor hagytak kevés barmot hátra, melyet a persák elfogva az éhségtől egy időre ismét megmenekedtek; végre azonban, mint ki volt számítva, a persa sereg nagy szükségbe jött, melyet midőn a szittya királyok észrevettenek, Dáriusnak egy madarat, egeret, békát, és öt nyilat küldöttek, mely küldeményt Gobryas Dáriusnak akkép fejtett meg: Hogyha ti persák madarakká nem lesztek és a légbe nem röpülhettek, vagy egerekké és a föld alá nem bujhattok, avagy békákká hogy a tengerbe ugrálhassatok: akkor hazátokba többé nem fogtok visszatérhetni. Az elsoroltak alatt a szittyák a jónokat az Ister hídjánál arra igyekeztek birni, hogy a hidat törjék le. Alig látván Dárius a szittyákat csatarendben maga előtt kifejlesztve, valamint azt is hogy mikép vadásztanak egy, a persa hadsereg előtt felszökkent nyúlra, azon ürügy alatt hogy a szittyák őtet bolonddá akarják tartani, Gobryásnak pedig igaza lenne, miután a betegeket és a nem hadakozókat a szamarakkal egyetemben, a lobogó tüzekkel ellátott táborában visszahagyta, mintha derék hadával a szittyákat akarná megtámadni, gyorsan elindult, s egész az Isterre visszaszaladt. Alig vették észre a szittyák a persák eltünését, mind két hadseregökkel üzőbe vették. A szittya lovasság ismerve a rövidebb utakat, a nagy részt gyalogságból álló persa haderő előtt érkezett az Ister hidjához. A jóniai hidőrség ámbár Athenéi Miltiades, a szittyák felhivására a hídat csakugyan fel akarta szedetni, de eme kivitelnek leginkább a miléti helytartó Hystiaeus szegült ellen; csak szinleg szedtek ki azután néhány hajót a jóniabeliek a szittya részen nyil távolságnyira; a szittyáknak pedig azt tanácsolták, mikép a híd egészen kiszedéseig mennének a persák ellen. Eme taná-

csot követve a szittyák, csak ugyan el is indultanak, de a persa hadsereget eltévesztették, mely nem azon az uton jött, a melyen még szüleség és kútak voltak, s ahol azt épen a végett a szittya had várta vala, hanem észrevétlenül azon oldalról érkezett, a melyen a szittyák a kútakat betömték és a legelőt feldulták. A hídhoz érkezve a persák nagy félelembe estek, de egyik égyiptomi, Dárius melletti ember, kinél senki hangosabban kiáltani nem tudott, az Ister partjáról miléti Hystiaeusnak hírt adott, ki a hidat ismét felállíttatta, mi által a persák megmenekültek.“ (Eme hadjárat bővebb magyarázatai és leirásai: Ktesias, Strabo, Justin, Stritter, Polyb, Reichard, Plinius, Mannert, Klapproth, Eichwald, dr. Hansen, Georgii stb. munkáiban feltalálhatók.)

Jerney, Keleti Utazásában, I. köt. 101. l. Titus Aelius Hadrianus Antonius császár alatt a második század első felében 117—138-ban a Daciában lakó jászokról tesz említést, kik némi kőemléken parthus dákok (Dacor. Parthii) néven fordulnak elő. Minthogy azonban Dio Cassius LXXI. 7. Jul. Capit. in Marco c. 24; Orosius VII. 15. a Duna jegén történt jász-római csatáról tesz említést, mely 172-ben Kr. sz. után vívatott volna, nem tartom érdektelennek már annálfogva is értekezésemben idézni, minthogy ezen csata igen egyforma a későbbi hún, avar, és magyar ütközetek leirásával. A megfutamlás, isméti visszafordulás, a túlszárnyalási mozgalom azonos Bölcs Leo magyar hadakozási modorának leirásával, mely adat Jerney úrnak abbeli állítására hogy a jászok valóságos magyar törzs volnának, nem csekély támogatásául szolgálhat.

„Azon időben, midőn Marcus Aurelius római császár a markomanok ellen harcolt, a jászok Daciát foglalták el, az ellentálló rómaiakat megverték, és magoknak a befagyott Isteren (Duna) keresztül az útat megnyitották. A most idézett események hirére Marcus Aurelius, Clemens és Aelius Bassus megvert hadvezéreinek segitségére vonult, és a jászokat megtámadta. Hasztalan igyekeztek a jászok az ütközetben a rómaiakat tulszárnyalni, a győzedelem sokáig kétséges volt, a midőn a jászok rögtön az ütközetet félbe szakítva, a befagyott Dunára visszahuzódtak, melynek jegén csatarendbe

állottak fel, lovaikban bizakodván, melyek szintúgy szokva voltak a jegen, mint a szárazon mozogni. A jászok után előnyomuló fáradt rómaiak, szinte a Duna jegén csatarendet képezve, az ütközetet elfogadták, csatarendjök azonban a jászok ellenállhatlan rohama által keresztültöretett; mire mindenfelé arcadot képezve, állásukat biztosítandó paizsaikra álltak, célszerüebben fölfegyverkezve, az ökölviadalban gyakorlottabbak levén, a jászokat visszaverték. Banadaspus jász fejedelem, ki haderejét ujabb hadakkal hasztalan segíté, a csata közepett a rómaiaktól békét kért, de a miatt a jászok által megöletett, kik azután a csatát nagyobb elkeseredéssel folytatták, míg végre a győzedelem a római részre hajlott, a jászok nagy része leteríttetett, fenmaradt része békét kért, a melyet Marcus Aureliustól meg is nyert."

Jornandès, De reb. Getic. 36 és k.; Idatius, Chron. ad. a 541. (ed. Rössler p. 322), Cassiodor in Chron. Gregor. Turon. II. 7.; Isidor Hispal. Chroni. Gothor. Historia Miscella. Muratori, I. p. 97.; Prosper, Chronic. Priscus (Excerpta Legation. in corp. Hist. Byzant. T. I. Paris, 1648. p. 47. s köv.); Juvencus Coelius Calanus ap. Bel in Adparatu ad Hist. Hungariae. Fol. Posonii 1735., Callimachus, De gestis Attilae. Hagenoae, 1581; Olahus, Hungaria et Attila. Edit. Kollar. Vindob. 8. 1763., Pray in Annal. Hunnorum 106—176., Fessler, Attila, König der Hunnen., Tacitus, Germania c. 46.; Anon. Ravenn. IV. c. 12. 46. Paul. Diacon. Longobard. I. 5.; Ptolomaeus és Dionysius Periegeta, Hudsonnal IV, p. 65. B. 730.; Georgius Sincellus, Constantinus Manasses, Zonaras Stritternél, Memor. Popul I. 475.; Sidonius Apollinaris. Carmen. II. T. 245—262; Theophanes Stritternél I. 534.; azonkivül Warnefried, Adam von Bremen, G. Montgomery, Friedrich Rühs, Klapproth stb. nyomán Etelének catalauni csatája következőleg van leirva:

Etelének hadereje a catalauni csata előtt saját hún seregén kivül: rugok, skyrok, gelonok, bellonotok, neurok, bastarnok, burgundok, frankok, brukterek, thüringek, markomanok, quadok, svévusok és herulokból állott. Előnyomulása alatt a Duna és Rajna partján fekvő minden erődített város elfoglaltatott és feldúlatott. Némely iró szerint Etele elő-

nyomulása Felső-Magyarországon, Csehországon és Thüringián ment végbe. Az előnyomulás közben csak egyetlen egy hún tömeg, mely Sváborszägon Basel mellett tárult a Rajnán át, talált ellentállásra t. i. a Jura hegységen és Rhône folyamon túl lakozó burgundok részéről Gundikar király alatt, de az utóbbiak megverettek. Miután Etele Metzet feldúlta és egész a Loirig előnyomult, Aurelianumot (Orleans) táborlotta, melyet Sangiban alan király árulása által vélt bévehetni; a katonák és polgároknak vitéz ellentállása dacára, a húnok a külvárasokba már benyomultak, és az ostromhoz mindent elkészítettek, a midőn a romai hadvezér Aetius a nyugati gothok királyával Theodorichhal felszabadítására közelített. A szövetségesek közelítési hirére, Etele a táborlatot félbe szakította, hogy számos lovassága számára alkalmas ütközeti helyet kereshessen, és a Chalons sur Marni mezőre visszavonult; nyomban követte Etelét Aetius, Theodorich a frankok ifjabb királyával, Sangiban az alánok királya, és számos barbár nép, mint: a riparialok, armonikok, bretagnei szászok, burgundok, litianok (aleman és gallus keverék), sarmaták és ibriónok. — Azon éjtszaka, mely a catalauni csatát megelőzte, a húnoknak gétákból álló hadcsapata a rómaiak frank haderejére bukkant, és összecsapva 15000 embert terített le. — A másodnapi fő csatában a Volgától egész az atlanti Oceánig lakozó nemzetek, példátlan dicsőséggel küzdöttek egymás ellenében, némely iró nyomán 162,000, Idatius szerint 300,000 ember maradt a csatatéren. — Etele bal szárnyán a géták és keleti gothok; derekában Etele személyes vezénylete alatt a húnok; jobb szárnyán a rugok, herulok, thüringek, frankok és más segédnépek állottak. A romai haderőnek jobb szárnyát képezték a nyugati gothok Theodorich királyuk vezérlete alatt; derekában állott az alánok királya, kinek nem igen hittek; Aetius a rómaiakkal és többi szövetségesével a jobb szárnyat képezte. — Hasztalan igyekeztek a húnok azon halomvonalat, mely a küzdőket egymástól elválasztá, hatalmokba keríteni, minthogy az Aetius és Thorismund által, Theodorich nyugati goth király fia által elfoglaltatott. A csata hevében a sküthа ijászok páratlan ügyességgel tünteték ki magokat; a két haderőnek összecsa-

pásából borzasztó ökölviadal keletkezett, melyben több nemzet, mint péld. a frank és goth, mindkét részen egymás ellen harcolt, mi által a küzdők, barát és ellenség, a fegyver- és zászló-azonosság miatt, nem voltak képesek egymást megkülömböztetni. — Az ütközet kimenetele sokáig kétséges volt, mely egész éjjelig tartott, midőn a húnok az ellenségnek azon gyenge derekát áttörték, melyet az áruló Sangiban alán király vezénylett; a szövetségeseknek ekkép mindkét szárnyát elválasztták egymástól, és rohamaikat egyenest a nyugati gothok ellen irányzották, kik a húnok és keleti gothok Vandalár hős fiai: Vladimir, Theodemir és Videmir vezényletei alatt egyesültharerejének alig valának képesek ellent állhatni; ekkor teríttetett le Theodorich a nyugati gothok királya, Andages nevű keleti gothnak gerelye által s nehéz sebet kapva saját lóvassága által összegázoltatott. A győzedelem már a húnoké volt, midőn Thorismund apja halálát megbosszulandó, a lovassággal a halomvonalról az ellenségnek legsűrűbb tömegébe rontott, s oly düh- és kétségbe-eséssel küzdött, hogy végre a húnokat és a keleti gothokat is visszaverte. A most elsoroltak után Etele szekérvárába húzodott vissza, a hol lovassága nyergeiből és a drága csótárokból máglyát emeltetett, melynek lángjai közé akart ugrani, ha szekérvára, mely mint egyetlen védeszköz vette körül táborát, ostrommal vétetnék be. Az éjt a római szövetségesek is a húnokéhoz hasonló félelemben és zavarban töltötték. Thorismund az ellenség heves üldözésében egyik szekérvárába vetődött, a hol lováról lerántatva, csak kiséretének vitézsége és bátorsága által mentetett meg. Aetius a római főhadvezér is, ki helyét a csata közepett dicsőségesen megtartotta, de a jobb szárny győzedelméről mit sem tudott, csaknem a chalonsi sikságon szertebarangoló ellenség kezébe került, és csak nagy ügygyel bajjal érte el a goth tábort, melyet viradtig hitvány paizsokból készült bástyával vétetett körül. Ámbár pedig más nap a szövetséges római hadvezérek hadi tanácsában elhatároztatott a hún szekérvárnak táborlata, mind a mellett sikerült Aetiusnak, a szenvedélyes goth királyt Thorismundot visszavonulásra birni, minthogy a húnok megsemmisíttetése után, a nyugat-római birodalomnak, a büszke és hatalmas gothok

általi legyőzettetésétől tartott. Thorismund ezután Toulousba apja után öröklött birodalma átvételére sietett, a többi hadnépek is elváltak egymástól, és nagy részt csak a frankok követték illő távolságban a Rajnán most büszkén és lassan keresztül visszavonuló hún királyt. Kiegészítő észrevételek gyanánt meg kell még említenem, miképp Etele lobogóján egyfejü sas létezett, mely ős hagyományként a fejdelmek és első magyar királyok hadilobogója is volt. A nyergeknek és csótáraknak hadi célokra használata Etele előtt semmi más nemzetnél nincs megemlítve. A szekérvárnak keletkezését a szityyáknak lehet tulajdonítani.

Continuator Reginonis, Hermannus Contractus, Marianus Scotus, Annalista Saxo, Aventin. Annal. Bojor. VII., s több más külföldi irók nyomán, a 907-ben augustus hó 8—11-kén vivatott dévényi csata következőleg van leírva:

Azon időben, midőn Árpád meghalt, és Zoltán kiskoru fia lépett a magyar fejedelmi székre, Hatto meinzi érsek a 13 éves Lajos német királynak gyámja elérkezettnek vélte lenni a kedvező alkalmat, a Németbirodalomra veszedelmessé válható magyarokat megsemmisíthetni.

907-ben julius havában Anesburg (Enns 900-ban építtetett) erődénél a német haderő összegyült, és két hadcsapatban, a Duna és Morva összefolyásánal fekvő Dévény magyar vár felé tárult.

A míg Luitpold őrgróf, és gróf Eisengrün a fő hadcsapatot a Duna bal partján a Morva folyó felé vezette, azalatt a salzburgi érsek, a freisingeni és sebeni püspökkel egy másik hadcsoportot a Duna jobb partján Haimburg ellen vezényelt, és miután gróf Sieghart és Sempta egy dunai hajóhaddal a német haderőt födözte, ennél fogvást augustus hó 8-án a Dunán minden erőmegfeszítés nélkül átkelt, és ugyanazon fő hadcsapattal egyesült, mely az nap a Morván keresztül tárult és a Neuhoftól Marchegig vonuló halmokon csatarendben álló magyarokat megtámadta. A magyarok a német vértes lovasok rohamát kikerülve sebesen visszavonúltak, de ismét azon átmetszett vidéken, a melyen a németek nem mozoghattak, arcadot fordítva előre nyomultak, s az ellenséget nyil- és gerelyzáporral támadták meg, egyes hadcsoport-

jaikkal a német, csatarendben létező résekbe vágtak, de a csata 8-án eldöntetlen maradt.

Más nap reggel a magyarok az ütközetet megujították és saját harcmodoruk szerint harcoltak; a tüzes és ügyes lovas nemzetnek szinlelt visszavonulásai után, gyakran ismételt rövid de heves rohama augustus hónak tikkasztó hevében, a nehéz vértezetű esetlen németeket kifárasztá, kik Luitpold őrgrófnak, és gróf Eisengrünnek nyil által leteríttetése után a Dunán keresztül Haimburgba vonultak; a magyorok a németeket üzve, az ellenséges tábort körülkerítették, és augustus hó 10-én véres viadal folytán be is vették.

Luitpold örgróf, a salzburgi érsek, a freisingeni és sebeni püspök, 19 gróf és apát, a bajor nemesség nagy része és számtalan közvitéz teríttetett le a csata mezejére.

A német hajóhad augustus hó 11-kén szinte a magyarok kezére került, kik ezen diadalok következtében Osztriát foglalták el.

Fennebb idézett hajdankori csataképeink eléggé bizonyítják, a hajdani harc-történeteknek hiányos leirásait; mind a mellett is elég tanúlságosak arra nézve, hogy belőlök magának a szakértő összevetéseket és észszerü következtetéseket tehessen.

A háborúnak egyik fő pillanatja a megtámadás, célja az ellenséget vagy hadállásából elüzni, vagy tökéletesen megsemmisiteni.

Háromféleképp lehet megtámadni az ellenséget: rajtaütés vagy meglepés által; erőszakosan vagy rohammal; és a lépésről lépésrei közelitéssel, mely utóbbi leginkább csak az erődített földszineken alkalmaztatik.

Miután a hadvezér az ellenségnek holléte, állása, állapota felől a kémek híradásai, ellenséges cirkálók elfogdosása, szemrevétel, és az előörsökkeli összeütközések nyomán bizonyos tudomást szerzett volna, intézi el a megtámadás terveit, melyben meg van határozva: a megtámadás időpontja, a célszerü csatarend, a szükségelt hadak száma, a fegyverkezet neme; elhatároztatik továbbá, vajjon az ütközet szerencsés eredményének esetében célszerü-e az ellenséget üzőbe venni; elhatároztatik s előkészíttetik végtére a bal-

esetek következetében, a bátorságos hátravonulhatásnak elintézése.

Nyílt csatában az ágyuk és tarackok nagy előnynyel használtathatnak, azok 40—50 lövegű csapatokban a csatarend előtt állíttatnak fel.

Az ellenség állása, a földszín, s más egyéb határozza meg, vajjon az ütközetet gyalogság vagy lovassággal kell-e megkezdeni.

Mikép harctörténelmet csak szakértő, a hadtudományok minden ágában jártas egyén írhat, hogy abból a késői nemzedék előfordulandó hason eseményeknél okulhasson, azt úgy hiszem hadszerkezeti értekezésemet figyelmetesen megfontolt egyéniség kétségbe hozni annál kevésbbé fogja, miután csak az ilyetén elvek teljes méltánylata mellett tájékozhatjuk egyedül magunkat valamely nemzetnek hadias eseményei körében; ki magának e tekintetben bővebb felvilágosításokat igyekszik megszerezni, azt különösen utasítom:

Károly főherceg fennebb idézett munkájára, melyben az osztrák-francia háború eseményei harcművészeti szempontból leirvák.

Segur francia tábornagy harctörténelmére, melyben a muszka-francia hadjárat van I. Napoleon alatt ecsetelve.

Gróf Radeczky olaszországi hadjáratára a legujabb időben, melyet a cs. kir. osztriai tábornoki kar adott vala ki.

Hogy miképen kelljen valamely csatát leírni, e tekintetben a tisztelt olvasó közönséget Kiss Károly magyar akademiai rendes tag „Hadtörténészeti Elvekben“ leirt nikapoli ütközet 1856-ban megjelent valóban remek előadására figyelmeztetem.

VIII. §.

Minden hadállásnak az ellenség közelében olyannak kell lennie, hogy benne minden egyes hadcsapatok egymást ne csak segíthessék; de hogy az egész hadállás a legnagyobb sebességgel akár merre foroghasson is.

Valamely földszín a hadállásra akkor alkalmatos, midőn arcada előtt nyilt kilátást nyujthat. Ha a közlekedés a

hadállásnak minden pontjára, de kivált a hátrálásra alkalmatos, ha a szárnyak hozzáférhetlen támaszpontok által biztosítvák.

A hegységekben és átmetszett vidékeken bár könnyebben lehet tamászpontokat a szárnyakra nézve találni, de az ilyes tájakon a bekeríthetés veszedelme végett, az apróbb hadcsapatok mozoghatása könnyebben kivihető.

A legjelentékenyebb földszini előny a csatatérnek kellő kiterjedése a hadsereg számához képest t. i. mint a megtámadásnál úgy a védelemnél sem korlátozza a hadcsoportok felhasználhatását. A hadállásnak nagy kiterjedése minden esetre káros a szabályilag gyöngébb védelmezőre nézve; de ellenben üdvös a tulnyomó megtámadónak.

A lovasság csak szabad, nyilt, kissé átmetszett vidéken mozoghat, ennélfogvást hadállásának olyannak kell lenni, hogy belőle előre rohanhasson és az ellenség közé vághasson.

Minden védelmezendő hadállásban a gyalogság képezi a valóságos arcadot, és lehetőleg zárkozott vonalban állíttatik fel a földszínhez képest.

A lövegek vagy ezen fő hadágban, vagy alkalmatos pontokon előtte s ott állíttatnak fel, a honnan az előnyomuló ellenségre leginkább működhetnek, s a legkönnyebben megtámadható pontokra tüzelhetnek.

A lovasságnál a lövegek minden mozdulatát követik, ennélfogva hozzá mindig lovas ütegek adatnak.

Minden ágyuüteg kellő őrizettel láttatik el.

A lovasság nyílt állása előtt oly földszín-tárgyaknak nem szabad létezni, melyek védelme alatt ahhoz az ellenségi csatárok közelíthetnének.

Atmetszett tájakon a lovasság apró csoportokban a gyalogság háta mögé osztatik fel, a honnan a kellő pillanatokban rohanásokat tesz. Oly hadállásokban, melyekben a lovasság apró csapatokban van felosztva, sohasem bír oly nagy előnyöket kivívni, mint tömeges állásban.

A lövegek horderején túl a lovasság csapatokban áll, melyekben erejét az ellenség előtt elrejtheti, és a melyekből minden sebes mozdulatokra képes.

A tartalékhad, ha lehet, néhéz gyalogság és lovasságból van összealkatva, s vagy a hadállás dereka mögött, vagy pedig olyas pontokon van felállítva, a melyek az ellenség által legkönnyebben megtámadhatók.

IX. §.

Valamely hadállás védelmezésénél az arcad könnyű hadakból képezett előhadak láncolata által van födözve, mely nyílt vidéken egyedül lovasságból, minden más tájon pedig kevert fegyvernemekből áll. Ezen előhadaknak a fősereggel oly szoros összeköttetésben kell állniok, hogy attól mindenkor segítséget nyerhessenek.

A előhadak az ellenség közeledtére visszahuzódnak a hadállásra, és pedig a lovasság az arcadon keresztül a tartalékhoz, miután az ellenséges előhadakat, a lehetség szerint fentartani igyekezett. A gyalogság magát a legközelebbi kerítésekbe és árkokba veti, a hol pedig ilyesek nincsenek, ott a földszínnek minden tárgyai felhasználásával, csatározása által igyekszik az ellenséget feltartóztatni, hogy annak hatályos felléptét megrendítse.

A mint az ellenség közelebb érkezett, akkor csapatjai és arcada ellen a lövegek tüzelése öszpontosíttatik; a lovasság megrohanja hiányos réseit, melynek legalkalmatosabb pillanatai azok, midőn t. i. az ellenség szárnyait elhanyagolja; midőn gyönge csoportokban védseregek nélkül nyomúl előre, vagy midőn épen a hadmozdulatokkal foglalkozik.

Elérvén az ellenség az apró fegyvernek hordtávközét, akkor tüzének a hadállásból a legénlénkebben kell történnie előnyomuló csapatai ellen; s ha még közelebb érkezik, akkor azon hadcsoportok, melyek ellen nyomúl, bátran, sebesen, és zárkozva, szuronyszegezve támadják meg, mely alkalommal a tartaléksereg gyalogsága, az arcadban történt hézagba nyomulva helyöket foglalja el.

Azon kedvező esetben, midőn az ellenség visszaveretett, apró lovas és gyalog hadcsoportok veszik üldözőbe, természetesen — a földszín sájátsága szerint; azon had ellenben, mely előbb ökölviadalban volt szorgosan összegyüjtve,

elébbi hadállására visszavezettetik, minthogy a hadállásnak megvédése volt a kitüzött cél.

A tartalékhadat csak akkor szabad az ütközetbe vezetni, midőn annak fellépése eldöntő, vagy pedig ha meg vagyunk győződve a felől, hogy odáig fogja magát birni tartani, míg az előtte álló aroad háta mögött ismét helyét elfoglalhatta. Minden más esetben a tartalékhad a hátravonulás födözésére tartatik készen, hogy azon esetben a haderőnek megsemmisítését gátolhassa. Ezen cél a legnyomosabb, mert könnyebben lehet valamely hadállás elvesztését, mint egy hadsereg-megsemmisítését helyre pótolni. Csak különös esetekben kötelessége valamely kisebb hadcsoportnak, midőn az egésznek üdve úgy kivánja, utolsó emberig kiállni a sarat.

X. §.

A hadállás megtámadásánál fő elvül szolgál az, hogy a hátráló vonal biztosítva legyen, s inkább meg kell valamely hatalmasb pontot támadni, mint könnyebb roham végett a közlekedéseket feláldozni, mi által szerencsétlenség esetében a visszahuzódhatás az eseményeknek lenne kitétetve.

A hadállás megtámadható pontjai vagy azok, a melyeken annak saját ereje fekszik, és tulajdonkép a hadállás kulcsának hivatik; vagy olyanok, a melyek mellett az ember el nem mehet, hogy az által magának előnyt ne vívjon ki; vagy végre azok, melyeknek legtöbb hiányai vannak. Az első legtöbb eltökélést igényel, és a hadsereg erényi értékének tökéletes ismeretét föltételezi, az ütközetet sebesen és tökéletesen határozza el, mi végett a legveszedelmesebb is, és csak akkor választatik, midőn a fővezér minden áron, emberveszteség tekintetbe-vétele nélkül, a hadállást a legrövidebb idő alatt el akarja foglalni. A másodikhoz oly hadtanyák tartoznak, a melyekből valamely hadállás arcada oldaloztatik; vagy olyanok, melyek a hátravonulásra veszélyesek. — Az utolsóhoz tartoznak végre: a támasz nélküli, vagy hiányos felállítás által nem eléggé biztosított szárnyak; különálló, a hadállástól elválasztott hadtanyák; kiálló, a hadállásnak tüzétől nem biztosított pontok; vagy végre a melyekhez észrevétlen közeledhetni stb.

Nagyobb hadtestek több csapatokban vezettetnek az ütközetbe, marsát a sereg számához arányban levő lovasság és gyalogságból összealkotott előhad födözi, mely az ellenséges előörsöket visszaűzi, az utban levő gátakat kiegyengeti, és azon pontokat igyekszik elfoglalni, melyek a hadtest kifejlesztésére, és lehetséges visszavonulására okvetlen szükségesek; azután az ellenség hadállásának egész kiterjedésében csatárláncot képez, és szinlelt megtámadások által tévbe vezeti.

Az imént említett csatárláncnak födözete alatt a hadtestparancsnok szemügyre veszi az ellenség állását, megitéli erejét és gyöngéjét, kifürkészi a megtámadási pontot, és kiadja az ezek közben előnyomuló hadtestének tervezete szerinti intézkedéseinek rendeleteit, miután színlelt támadások közepett a valóságos megtámadást is eszközli.

Lehető legközelebb a nélkül, hogy magát a sereg az ágyutűz hevének kitenné, fejleszkednek ki a csapatok, és pedig ha a földszín öszpontosított megtámadásra alkalmas, egyik részével az első hadágban, az erősbikkel a másodikban s végre a tartalékhadban; terjedelmesebb támadó vonalnál pedig egy hadág és a tartalékhadban.

Ha a földszín ahhoz alkalmas, még az ilyes előnyomulásoknál sem lehet a szárnyak támpontjait elhanyagolni, legkevésbbé pedig, ha azok az ellenséges hadállás felé terjeszkednek ki, mint például a folyók, mocsárok, partok stb, minthogy ezek födözete alatt az előnyomuló had, folytonosan szárnytámaszkodva az ellenséges hadállást érheti el.

A hol ilyetén támpontok nincsenek, ott vagy az erősebb második hadágnak kell az elsőt túlszárnyalni, vagy pedig a kitett szárny háta mögé; más hadcsoportok lépcsőzetekben helyeztetnek el, melyhez valamely hadállás megtámadásához a nélkül is szüségtelen lovasság szokott felhasználtatni.

A hol kevés földszíni gát nehezíti a hadállásnak megtámadhatását, ottan a kifejleszkedés után nem kell időt vesztegetni, hanem azonnal a megtámadást elintézni; ha azonban a számos lövegek hatását még a földszín nehézségei is számosítják, oly esetekben a lövegek a legcélszerübben fekvő

pontokról készítik elő a megtámadás lehetőségét; csak akkor, midőn az ellenség megrendíttetett s a kitüzött pontokon ereje meg lön gyengítve, kezdetik a megtámadás, a lehető legnagyobb elszántság-, sebesség és renddel. Nyilt vidéken az arcad zárkozottan nyomúl előre, és néhány hatályosan adott seregtüze után a lötávból, szuronyszegezve rohanja meg az ellenséget; hegyes völgyes vagy máskép átmetszett tájakon ellenben csatárlánc veszi körül az előnyomuló hadat, mely az ellenséges csatárokat a hadállás előtt létező kerítések, árkok, cserjékből stb. kihajtván, azokba veti magát, s az ellenséges vonalra tüzel mindaddig, a míg a zárkozottan előnyomuló hadcsoportok oly közel érkeztek, hogy azok tűzfegyvereik és rohamok hatalma által az ellent megtámadhatják.

A tartalékhad az előnyomulónak vagy dereka vagy azon szárnya mögött marsol, a mely az eldöntő megtámadásra van kijelölve; és csak akkor vesz részt az ütközetben, midőn föllépése eldöntő, mely, mint az eddigiekből kivehető, a tartalékhadnak célszerű felhasználásától függ, máskülönben fő feladata marad mindenkor a tartalékhadnak a hátravonulás fedezete és biztosítása.

Győzedelem esetében a diadalmas gyalogságot azonnal össze kell gyűjteni, minthogy máskép képtelen lenne a csatakész ellenséges tartalékhadnak felléptét visszautasítani, és csak azután veheti vigyázva üzőbe a megvert ellenséges hadakat, a melyeket odáig a lovasság foglalt vala el.

Meggyőződvén a parancsnok többszörös erőködései és vesztesége által arról, hogy ezek alatt az ellenség hadsegedelmet kapott, avagy oly földszíni gátak léteznek, melyeket elfoglalni nem képes, — hogy további erőmegfeszítései őt diadalra nem vezethetik: akkor fő kötelessége a rendezetes hátravonulás, minthogy máskülönben a megsemmisítésnek tenné ki magát.

A hátravonulásnál legelőbb a tartalékhad foglal hadállást, a visszavonulási utakon, a földszínnek minden előnyeit akkép használja fel, hogy legalább odáig tarthassa magát, míg háta mögött a visszavert hadak összegyülhettek, és célszerüen felállhattak. A tartalékhadnak minden áron tartania kell magát, a míg a visszavert hadak felállhattak; mi-

dőn az megtörtént, akkor rajta keresztül oly ujabb pontra huzódik, a melyen az ellentállás lehetséges; a most idézett módon megy a fősereg a tartalékhadon át vissza, s ekkép folytattatik a visszavonulás, míg vagy az éj beáll, vagy pedig valamely erős hadállás elérése véget vet az ellenséges üldözésnek.

Átmetszett vidéken, a visszavonulás több zárkozott csapatokban történik, csatárlánc födözete alatt. Nyilt tájakon ellenben a gyalog tömegeket lovasság födözi. Ezen szabály áll mindenféle visszavonulásnál.

XI. §.

A megtámadásnál előfordulható hadállások következők:

1. A hadágakkali megtámadás. A harcadok egymástól 150—300 lépésnyi távolságra vannak felállítva. Mind a két harcad sorállásban áll, és vonalban nyomul előre.

Ha az első harcad sokat szenvedett: akkor a csapatokba képezett második hadág térközén át a tüzből visszavonul, s úgy történik a felváltás.

A lovasság osztályai közt 10—20 lépésnyi térköz van, s ilyetén vonalban rohanja meg az ellenséget.

A hadágakkali megtámadásnak azon előnye van, hogy ez a vékony állás végett, a lövegek tüzének sokkal kevésbbé van kitéve, mint a mély állásbani megtámadások; a szárnyaknak is nagyobb biztosítást nyujt, s az ellenségnek terepélyes vonalát kényszeríti az ütközetre.

2. A kockaszerű megtámadás ugy történik, hogy először a páratlan zászlóaljak nyomulnak előre, ezeket követik lötávban a párosak.

Ezen megtámadásnak azon előnye van, hogy a páratlan zászlóaljak előbb az ellenség tüzét kicsalogatják, s hogy az utánok következő hadcsoportok, az ellenség vonalában az első vonal által okozott rendetlenségeket annak tökéletes megveretésére felhasználhatják.

3. A lépcsőzetes megtámadás némely esetben igen célszerű.

A gyalogság akkor alkalmazza azt, midőn vonalának csak egyik részét akarja az ökölviadalra vezetni.

Egy-egy lépcsőzetnek nem szabad két-három zászlóaljnál gyengébbnek lennie, hátmöge a lépcsőzetnek lövegek és lovasság által védhető.

4. A rézsutos megtámadás, zárkozott vonalban, vagy az ellenségnek túlszárnyalása, könnyebben sikerül a lépcsőzetes megtámadásnál, csakhogy azt észrevétlen harasztok, buckák stb. mögött szükség előkészíteni.

A második hadágnak az ellenséggel mindig párhuzamban kell előnyomulnia, nehogy a támadó szárny, az ellenség másod vonala által túlszárnyaltassék.

5. A zárt csapatokbani megtámadás, gyakran nagy előnynyel bir a gyalogság ellen, támadása közben történik kifejlődése; a lovasság előtt azonban zárt csapatokban marad.

A csapatokkal, a lövegekkel támadják meg az ellenséget a hegyeken, és az erődmüveket is.

Csapatokkal és tömegekkel támad a gyalogság főleg éjjel a hegyes völgyes vagy máskép átmetszett vidéken, a vagy a zord időben. Különösen pedig a csapatokkali megtámadást ott használja a gyalogság, a hol bizonyos ponton rohanni vagy keresztül akar törni, de ennek mindenkor az ellenséges heves ágyutüznek kikerülésével, s a szárnyak biztosításával kell megtörténnie. Síkságokon a gyalogság a lovasság ellen négy-szögekben vagy tömegekben védelmezi magát, a csatárok ellenben csoportokban.

6. Csapatokban a lovasság, különösen a nehéz, bizonyos pontokon áttörésre használtatik fel, melynél minden egyes osztály 100—200 lépésnyire követi a másikat, s a mint az első visszaverettetett, teszi a második, aztán a harmadik stb. a rohanást. A csatárlánc gyakran előnynyel vág be szanaszét az ellenségbe, miáltal a következő osztályok rohama segíttetik elő; midőn lovasság támadja meg a gyalogságot, akkor mindig igyekeznie kell annak tüzét csatárjai altal, melyek körülötte száguldoznak, kicsalogatnia. Ha ezen szanaszét történő száguldozóknak sikerült némi rendetlenséget okozni a gyalogságban, akkor a lovas főtömeg támadja azt

meg, s ha lehet, összeaprítja; mely alkalommal lovas csatárok a gyalogság szárnyait, és hátmögét támadják meg, belévágnak és lövöldöznek, s mindenkép igyekeznek zarvarát és felbomlását elöidézni.

Midőn a gyalogság szárnyai terjedelmes földszín-gátak, vagy erődítések által biztosítvák, akkor a lovasság csak arcadát támadhatja meg; igyekszik csatárjai által tüzét kicsalogatni; a kitűzött pontokon csapatokban rohanja meg, mely alatt több kisebb rohamot intéz többi pontjaira is, hogy a gyalogság tüzét megosztván, azt a fő csapatnak oldalaitól elvonhassa.

A négyszögek és tömegek lovasság általi megtámadása akép készíttetik elő, hogy több egymásután előnyomuló csatárlánc igyekszik tüzelését kicsalni, melyek beléje szanaszét vagdalnak be. Midőn a csatárláncok rohamai visszaverettek, akkor a csapatok nyomulnak elöre s a négyszögek szögleteit rohanják meg, melyek ha ágyukkal vannak megrakva, akkor a csatárok rajrohammal igyekeznek az ágyuőrséget öszszeaprítani, s mindenkép a lövegek hatályos tüzelését megcsekélyíteni. A négyszög tüzelése kicsalogatásának is leginkább szögleteiben kell történni.

A lovasság rohamát a négyszögek és tömegek ellen mindig ágyutüzzel szokás elökészíteni, minthogy máskép valamely vitéz gyalog tömegnek szétveretése majdnem a lehetetlenség körébe tartozik.

Midőn a gyalogság gyalogságot támad meg, akkor igyekeznie kell, a nélkül hogy nagy távközökre tüzeljen, az ellenség tüzét mindenkor megelőzni, azután azt, szuronyszegezve támadja meg; szinte ekkép váratik az ellenséges megtámadás is.

Legjobban védelmezheti magát gyalogság lovasság ellen, ha azt 50—60 lépésnyire maga eleibe engedi nyargalni, azután rája seregtüzet ád, s aztán nyugodtan megállva szuronyszegezve várja be. Midőn a gyalogság vonalainak szárnyai nincsenek fedezve földszín által, akkor annak biztosítására a szárnyakon négyszögeket képeznek.

7. A lovasságnak lovasság elleni viadalában fő elvmarad mindig az ellenséget, a rohamban megelőzni. Tömegbeni

rohamokban a nehéz lovasságnak előnye van a könnyü felett; ellenben apróbb hadakbani felosztásnál a könnyü lovasság bir ama felett túlsúlylyal, mi végett a nehéz lovasság magát soha a könnyü által szétszakadozásra ne engedje vezetni, a nehéz lovasság csatárai se vegyék üzőbe a könnyü lovas csatárokat, de maradjanak illő távolságban arcadjok előtt.

A könnyü lovasság csak lelkesedéssel s a legnagyobb vitézséggel győzheti le a nehezet.

Igyekezzék a könnyü lovasság a nehéznek mindenkor szárnyait, különösen a balt elnyerni, valamint arcadának szakadozására birni; különösen többszörös rajrohamai által azt rendetlenségbe hozni, melyet hátmögötti zárkozott csapatjai azonnali belévágásra felhasználhatnak.

Valamely jól begyakorlott könnyü lovasság azon csellel is élhet, hogy az őt megrohanó nehéz lovasságot terv szerint arcadán keresztül bocsátja, hogy azután szárnyai és hátába rohanhasson.

Fő elvül tekintendő hogy a lovasság sohase intézzen támadást tartalék- és segédhadak nélkül, hogy azok ne csak a még kétséges előnyeit a rohamló hadnak biztosíthassák, de főleg a netalán visszavert hadaknak fölvevésére, és megvédésére szolgálhassanak.

A roham utáni pillanat, siker vagy szerencsétlenség esetében, a lovasságra nézve mindig legveszélyesebb, minthogy az akkor a legnagyobb rendetlenségben és zavarban van; azon ellenség, mely ezen pillanatot nyugodtan fel tudja használni, a lovasságot nem csak elfoghatja, de meg is semmisítheti. A lovasság legnagyobb kiképezése, főleg a könnyüé, oda legyen irányozva, hogy diadal vagy vereség esetében gyorsan össze tudjon gyülni.

8. Midőn a lovasság a lövegeket akarja megtámadni, akkor több zárkozott had, mely némi távolságra egymástól csapatokban pontosítólag nyomul előre, s több apró csoportokat küld a lövegek felé, teszi a támadást; ezen hadak lassan nyomúlnak és a lővonalakra ügyelnek; a csatárok beszáguldoznak az ütegekbe, tüzelnek a tüzérség ellen, őket leteríteni igyekeznek s a lövegeket a mennyire lehet hallgatásra bírják; a csatárokkal egyetemben az apró hadcsoportok az üteg véd-

seregére rohannak s azt rendetlenségbe hozzák más csatárok segítsége által, melyek az ágyu-védseregnek hátába vagdalnak be. Azután a nagyobb hadcsapatok is előre nyomulnak, az ellenség szárnyai és hátába vágnak. Szükség esetében ezen megtámadás mindjárt csapatokban vitetik végbe, csakhogy annak mindig többféle irányból kell történnie, hogy az ellenség tüze megosztassék. A rohamnál a lovas ágyuőrségnek mindig szárnyába és hátába kell bevágni. Midőn ágyutűz által már elébb az ellenséges üteg hallgatásra bíratott, akkor annak elfoglalása igen meg lön könnyítve.

XII. §.

A 8, 9, 10, s 11. §.-ban leírt elmélet szerint a mai ütközetek nagyszerű vázlatát fővonásaiban igyekeztem a tisztelt olvasó közönséggel megismertetni, a benne előforduló hadászati elvek Károly főherceg Harcmű-tudományából vannak kivonva; sok van még ezeken kivül, mi sajátlag a hadviselés mai képéhez tartozik, mint: a folyókoni átmenetek erőszakolása, megvédése, a folyók megszállása, az apró harcnak leirása, a hadmarsolások elvei, a békerítések fő vonásai, a színlelt támadások, a szorosok harcműi fontosságai, a hadszállítmányoknál előfordulható hadi intézkedések stb.

Segéd tudományai a harcművészetnek a hadi *földleirás* és a hadi *földszíntan*.

A hadi földleirás a harcszín vázlatát tervezi, melynek tárgyai a földírati harcműi fő- és alrendü tárgyak; hozzája tartozik a táj- és országleirás, melynek ismét külön tárgyai léteznek, a melyek a harcműi egybevetéseknél legnagyobb fontosságuak. Mi sajátlag a hadi földirás feladata, arra nézve tisztelt olvasóimat az 1845. és 48-ban megjelent *Hadi Földirás* cimü két kötetü munkámra utasítom.

Karon fogva jár a hadi földirással, s annak mintegy kiegészítő részét képezi a hadi földszintan, melynek elmélete mindenféle földszín-nemekre kiterjed; miképen szokás azokat saját jegyekkel a földrajzokba beirni, s hogyan neveztetnek; kiterjeszkedik továbbá arra nézve is, hogy minő összefüggésben állanak egymás között a különféle földszíni tár-

gyak; minő természeti törvényeken képződött a földszínnek alakulása; azonkivül még arra is, hogy mikép kell a földszínnek járhatóságait megitélni; hogyan tájékozhatjuk magunkat, a különféle esetekben éjjel nappal; mi a szemmérték; valamint a hadi földrajzoknak értelméről is tiszta felfogásokat nyujt.

XIII. §.

Minden erőszakos érintkezése valamely haderőnek az ellenséggel *ütközet*nek neveztethetik; mind a mellett is a harctörténetben eme nevezet alatt csak az apró harcban kerekedő események t. i. a nagyobb verekedések értetnek; ütközetnek szokás továbbá azon verekedéseit a nagyobb hadseregeknek is nevezni, melyek a csaták előkészítése végett vívatnak. A legnagyobb hadsergek által vívott eldöntő verekedéseket *csaták*nak hívják.

Vannak még ezeken kivül a verekedéseknek többféle nemei is, melyek a harctörténetben: összekoccanás, verekedés, csete-paté, csatározás, harcolás, viaskodás stb nevezetek alatt fordulnak elő.

Az ütközeteknek semmiféle nemét nem szabad víni hasztalanúl; a csatának azonban, mely az államok sorsdöntő kérdésére is vezet, — csak a legnagyobb eredmények végett szabad vívatnia; a győzedelem az ellenségben nagy vereséget okozzon számos hadának megsemmisítése, elfogatása vagy szétveretése által; a diadal csak akkor szülhet nagy eredményeket, ha az ellenség folytonos üzetése által, annak ismétleges összegyülhetése meggátoltatik.

XIV. §.

Értekezésem fonalán többször tettem említést a rómaiak hadakozási modoráról és hadállásáról. Livius szerint egy római legio következő alkatrészekből állott:

1. Sorhadakból. Ennek számmennyisége mintegy 6000 emberre ment, mely 10 cohorsra vala beosztva, ezeknek mindegyike 3 manipulumra; minden manipulum 2 centuriumra, s tehát az egész legio 30 manipulum és 60 centuriumból állott.

2. Könnyü hadból, mely a sorhadaknak mintegy ötödét tevé, s mintegy 1500 embert számlált.

3. Lovasságból, ez a sorhadaknak 1oo-ed részét tevé, s mintegy 600 embert számlált.

Fö elvök volt a rómaiaknak, mikép valamely hadsereg ereje a jól begyakorlott gyalogságban rejlik.

Közönséges hadállása a legiónak, az úgynevezett acies vulgata, 3 hadágban történt:

Az első harcadban álltanak az úgy nevezett hastások; a másodikban a principesek; a harmadikban végre a régi katonák vagy a triariusok, a mely hadág az előbbiektől kétszeres távközben állott.

Az arcadban 10 manipulum állott, melynek mind egyike 5 embernyi magasságú volt; minden manipulum és centurium között 10 lépésnyi távköz létezett, mely arra volt kiszámítva, hogy az ellenséges lovasság a nélkül, hogy a gyalogság lándsái által el ne érettessék, rajta keresztül ne törhessen.

A lovasság keskeny vonalban többnyire a szárnyakon állott, de néha a hát mögött is fel volt állítva, a honnan a manipulumok közötti távközökön keresztül nyargalva az ellenségre rohanhatott.

A legio parancsnoka: a sasokkal és csekély számu kiszemelt legénységgel, a principesek és triariusok között állott, a honnan parancsait nem csak legkönnyebben szétküldhette, de leghamarább is érkezhetett a veszélyeztetett pontra.

A sorhadak elött a megtámadás közben a könnyü gyalogság rajongott, alantos tisztek által vezényeltetve, kik a századosoknak vagy manipulum parancsnokainak valának alá rendelve.

A viadalt mindig a könnyü hadak kezdették meg, s ha az ellenség által visszatolattak, akkor a manipulumok közötti távközökbe huzódtak, a hol vagy a hadvonalat egészítették vala ki, vagy hátok mögött gyültenek össze, hogy ismét a szükség szerint előtörhessenek.

Azon esetben, ha az ellenség által a hastások is visszaverettek, akkor ezek a második hadág vagy principesek távközeibe vonultak, a hol velök egyetemben kötött ütközeti rendet képeztek.

Ha ezen hadág is megdöntetett, akkor a triariusok távközeibe vonult vissza, s az egész legio hadereje küzdött az ellenség ellen.

Caesar de bello. civ. Lib. III. 84. Midőn Caesar Pompeius ellen csatázott a világbirodalomért, a dyrrachiumi csata alkalmával észrevette hogy Pompeius hadereje sokkal számosabb lovassággal bír; ezen hiányon segítendő, a legügyesebb embereket gyalogságából kiszedette és a lovasság közé keverte; ezen rendszabálynak oly üdvös eredménye volt, hogy ezer embere ilyetén kevert hadának Pompeiusnak 7000-nyi lovasságával felért.

Az ujabb időben I. Napoleon Caesar fenebbi rendszabályát utánzandó, szinte kiszemelt gyalogságot kevert a lovasság közé, az ugynevezett ugrászokat (voltigeurs); ezeknek a viadalban a lovak hátára kelle ugraniok, s ha a lovasság rohanását szerencsésen bevégezte, ismét leugorva az ellenség megsemmisítését eszközölniök.

A római hadaknak ruházatában kitünő volt, a galea vagy bőrsisak, és az ugynevezett lorica segmentata, mely kettős bőrből készült mellvértezet volt.

A római fegyverzet kézív, lándsa és a Hannibal-féle kardból állott.

XV. §.

A Római-birodalom hanyatlásával a hajdaniak harcművészete is elenyészett.

Miután kimutattuk a húnok és magyar népek hadviselésbeni jártasságát, megemlítettük azon dicsőített egyéniségek neveit is, kik magoknak a magyar hadszerkezet történetére nézve érdemeket szereztek, kötelességünknek ismerjük, most már a többi Europa azon nevezetes népeit és egyéniségeit is megnevezni, kik e tekintetben szinte irányadókul tekintendők.

A harcművészet hanyatlásával a hadmozgalmak összevetett tudománya is elveszett; a táborok rendes volta eltűnt, sőt a katonaság célszerű fölfegyverkezése és ruházata is feledékenységbe jött.

A hadászatok a barbár népek szokásai szerint viseltet-

tek, kik éjszakról özönlöttek délszak felé; századokig hadakoztak a népek egymás ellen párhuzamos vonalban minden egybevetés vagy rendszer nélkül; a hübéres rendszerre alkotott lovasság felálltával feledékenységbe jött a rómaiak azon fő elve is, mikép e hadseregek fő ereje a jól szerkesztett s gyakorlott gyalogságban rejlik.

A hübéres lovasságnak németországbani első alkotója a merzeburgi csata előtt a magyarok ellen Henrik német király volt.

Ezen hübéres lovassági rendszer néhány századig fentartotta magát, a míg a svajciak e tekintetben korszakot képeztek; ők t. i. szegények levén, számos és nehéz fegyverzetü lovasságot ki nem állíthatván, gyalog dárdákkal és csillag buzogányokkal fegyverzett phalanxokat rendeztek, melyekkel a félelmetes burgundi lovasságot tönkre verték.

Anjoui Károly bérlett svajci serege, melylyel Olaszországban működött, Europának a bérlett sereg hasznavehetőségéről ujabb példát adott.

A spanyolok később csak az imint említett eszmét nagyban alkalmazva megjavították, minthogy a svajci módon rendezett phalanxok közibe lőfegyverrel ellátott vadászokat kevertek, miáltal másfél századig a spanyol gyalogság Europa legfélelmetesebb seregévé vált.

Nagyszerü előhaladást és javitásokat tett a hadszerkezetben az orániai herceg Vilmos és a svéd király Gusztáv Adolf. A most említett két egyéniség a hajdaniak hadszerkezete mintájából okulva, korszerüen s az ujabb fegyvernemekhez módositá azokat; a hadakat, a mennyiben azokat könnyebben fegyverezték és zárkozottan állították fel, képessekké tevék a sebes hadmozgalmakra, megmutatták hogy mikép kell az ellenség előtt mozgalmakat végbe vinni, s függőlegesen az egyik szárnyra kifejleni, a míg a másikon az ellenség el van foglalva. Eme hadmozgalmi tehetségök által multák felül ellenségeiket, s mémileg az ujabb hadtudomány előmozdítására befolyást gyakoroltak.

A most leírt hadviselési haladásokat Luxenburg, Turenne, a szász tábornagy és II-ik Frígyes porosz király nagyobb tökélyre emelte, a mennyiben a régiek hadtudomá-

nyában buvárkodtanak, s a Follard, Puysegur, Mesrog, Menildurand, Quibert és Lloyd által a régiek nyomán korszerüen tett tudományos haladásokat is felhasználták.

Megmutattuk fennebb, mikép a francia forradalmi háború, de kivált I. Napoleon lángesze fejlesztette vala ki a mai hadviselésnek modorát; eme korszakban legelébb is a rómaiak ujonc- összeirási rendszere, s a hadi utak keletkezése szerepel, mig végre a hadmozgalmak azon kifejlődés fokára emelkedtenek, melyeket Hannibalnak olaszhoni 14 hadjáratában hasztalan keresünk.

A legujabb időben, midőn a gőzhajózás, vaspályák, távirdák a földnek minden népét összeolvasztották, midőn a távolságok megszüntek, roppant hadseregeket mintegy varázserő által lehet egyik világrészből a másikba legrövidebb idő alatt átszállítani, hogy a hadviselés modora, a hadtudományok kifejlődése, a fegyvernemek javitása a tökély nagy fokára emelkedhetnek, kétséget sem szenved.

XVI. §.

Előadván a rómaiak hadviselési modorát és az azt követő hadszerkezeti fejlődéseket, illő mikép a magyar hadszerkezeti maradványokat, a mennyiben azok a hadtudomány körébe vágnak, a fensorolt hadszerkezeti pillanatokkal és korszakonkénti fejlődésekkel párhuzamba hozzuk.

a) Bölcs Leo császár Hadmütana 55-ik §-a nyomán világos, mikép az első korbeli magyar csatarend, valamint a rómaiaknál úgy a jelenben is divatozó sorállodási (Linienstellung) alapra volt fektetve, miből a csatarendi fejlődéseket, a létező bár kevés de bő tartalmú adatok nyomán észszerüleg lehet következtetni.

b) 63-ik §-a szerint a hadsereg merő lovasságból állván, azok rendei oly mélységben állíttattak fel, mint azt, az erőkifejtésre mindenkor szükségesnek látták.

Jelenben a lovasságot csak két rendben szokás felállítani; de vannak esetek, a hol a lovastömegek képezésénél tömöttebb tagok is formáltatnak, csakhogy az egyes hadcsoportok között szakasz-hézag létezik.

A rendtagok mélységét illetőleg, azt habár az ellenség ereje arányához mérten (a görög vagy római phalanxhoz hasonlag) tömött rendezetben képezték is; annyi azonban hitelességgel állítható, hogy minden sora legalább, avagy rendje is magában véve, egy-egy hadászható, kötött, mozogható testet képezett, mert csak akkor lehete képes, mindenféle földszini gátakon, szükség esetén egyenként is keresztülmehetni, a kellő rendezetet mindenkor fentartani, és feladatának mindenféle alkalmakban megfelelni.

c) Az 58-ik §-nál fogvást leginkább szereték a távolról csatázást és a szétszórt csatározást.

A csatározás az ujabb hadviselésben a franciák találmánya a forradalmi háború kezdetével, minélfogva hiteles kútfőből vagyunk értesülve, hogy a magyar ijászok azt már csaknem ezer évvel hamarább tudták; hogy pedig annak bizonyos rendben kellett történnie, azt már onnan is gyaníthatjuk, hogy csaknem lehetetlen, mikép mindenki öntetszése szerint parlott volna el egymástól; de tegyük fel az utóbbi esetet, akkor a szanaszét-menésnek mégis a vezértől nyert utasítás szerint kelle mozognia, még pedig a vezérek által adott kürtjelekre, mást nem is lehet következtetni, mert különben a csatárlánc akadályaúl szolgált volna az utána nyomuló fő seregnek; de minden esetre megvolt a csatárlánc és födte a sereget.

d) Nyelvünkben ugyan idő folyamával az irástudatlanság s az ebből következő történeti hiányok miatt, az őseink első fellépésével divatozó vezérszavaknak minden nyoma elenyészett; de, miután az akkori mozdulatok csak igen egyszerűek lehettek, ennélfogva a nép életébe átszivárogván, nyelvében némi nyomaira akadhatunk. Az „indulj, rajta, kardra, kanyarodj!" stb. szavak nagyon a hajdani vezényszavaknak nyomát látszanak viselni.

Mikép a csatarendnek mindennemű mozdulata igen sebes volt, azt a történetből is tudjuk, a külföldi irók őseinket elérhetlen lovasoknak jellemzik.

e) Jerney Kel. Út. cimű munkájában az Árpád korabeli magyarokat kürtalakban táboroztatja; ezt a lépcsőzetes (echellon) táborozásnál egyébnek nem tarthatjuk, erre a kürt

nyaka, gyomra, keze, sőt az elül, közepett és szélről igen reá illik, az egész alakzat pedig valóban kürtalakú; ezen állításomban pedig a kürtnek melle tarja, könyöke, karja mitsem változtat, mert a lépcsőzetes táborozás, a hét törzsökben is történhetett. Tudjuk ugyan is Leo XVIII-ik Fej. 53-ik §-ból, miszerint eldődeink a csata napjáig nemzetségek és törzsök szerint külön tanyáztak, és lovaikat béklyóba téve turk sátraik közelében őrzék a hadrendezkedésig, melyet éjjel szoktak megkezdeni.

A lépcsőzetes, tehát kürtalakbani táborozás igen célirányos is volt, mert abban leginkább voltak födve az ellenség meglepetéseitől; az ellenség ugyan is valamennyi táborát egyszerre ezen állásban sohasem volt képes meglepni, minthogy kénytelen volt elébb egyik, másik táborba ütődni, a többinek pedig azalatt ideje is jutott a felkészülhetésre, csatarendbe-állhatásra vagy a meglepetettnek segedelmezésére.

A merő lovasságból álló magyar haderőnek táborozására nagy legelő szükségeltetett, miből világos, hogy arra néhány □ mérföldnyi térség szükségeltetett, s koránt sem lehete azt oly könnyen meglepni.

f) Jornandes nyomán a húnok szolgáiktól a fegyvert oly kevéssé féltették, mikép felszabadulásoknak hadi tettek általi kivívására örömest alkalmat nyujtottak.

A magyarok Regino világos szavai szerint szolgáikat, mind lovaglás mint nyilazásra gondosan tanították; mert hadaik nagy részt szolgákból is állottak.

Mind az önkénti hódolást, mind a meggyőzetést a húnoknál az követte, hogy a hadjáratban ily seregek mentek előre a csatarendben is, ők tették az előcsapatot.

Így volt a várkúnoknál is.

Ezt a szokást ős régi törvényképen gyakorolták mind a kasarokra, mind a besenyőkre, mind az erdélyi szekélyekre, szászokra s a kúnokra nézve a magyarok is.

Freisingeni Ottónál: a csatarendben közepett áll a magyar had.

Liszti Jánosnál és gróf Forgách Ferencnél, a bánok és

vajdák tevék sergeikkel még a XV. században is az elő-csapatot.

g) Hogy a húnok és magyarok hadviselési módja szinte azon egy volt, az elősoroltakól is már mind inkább kiderűl.

Jornandes szerint a catalauni csatában Etele önmaga népe erejével közepett, az egyéb sokféle nemzetek pedig, kiket meghódított, szarv avagy kürt hasonlatosságára voltak helyezve.

Ujabb világos bebizonyítása Jornandesnek imént elsorolt közleménye azon fennebbi állításomnak, misszerint a kürt-alakzat semmi egyéb nem lehet a lépcsőzetes állásnál, csak-hogy az egyszersmind a támadó és védelmi modort is előnkbe deríti, t. i. az nem is lehet egyéb a római és görög embolon Λ és coembolonnál V; valamint a hajdani német hadviselésben ismeretes „disznóorrnál“ (Schwein-Rüssel) sem.

A hajdani görög vagy római embolon semmi egyéb a mai

—

— —

— —

— —

lépcsőzetes előnyomulásnál középről előre; a coembolon pedig lépcsőzetes előnyomulásnál a két szárnyról előre.

— —

— —

— —

—

Hasonlítsuk eme két hadállást a Jornandes szarvféle alakzatához, s alig fogunk kételkedni állításom valóságában. A kürtöt szarvból készítik; törjük le az embolon vagy coembolon egyik szarvát s megvan a kürtalakzat.

Meg kell még jegyeznem hogy a görög és római hadmütan szerint a coembolon akkor használtatott, midőn az ellenség embolonnal nyomult előre a támadáshoz.

Ki magának e tekintetben bővebb felvilágosítást kiván szerezni, azt, a még 1846-ban a Társalkodóban megjelent harcmütörténeti töredékeimre utasítom.

h) Ammianus Marcellinus szerint, a húnok egyik fő di-

csérete abban áll, mit később Bölcs Leo császár a magyarokról mond: hogy az ellenséget megszalasztva folyvást üzik, a nélkül hogy magokat a zsákmányvágy által akadályozni engednék.

Etelének tovább hadi fegyelme a vétkesek irányában szinte oly szigorú és keserves volt, mint a minőt Bölcs Leo császár említ a magyarokról.

A húnoknak szintoly nagy gondjok volt a véghelyi őrökre mint a magyaroknak.

Eurs, Urs, Örs vezérről Árpád korában történetkönyveink emlékeznek, ilyféle család- és helynév pedig még maiglan is számos létezik hazánkban.

i) Jornandes és Vegetius nyomán a húnok táboraikat erősségképen szekerekkel szokták körülrakni, kardjok, gerelyök s nyilaikkal veszedelmesek voltak az ellenségnek, ha azzal szemközt álltak; még veszedelmesbek, midőn futni látszottak.

A húnok szekérvára használtatott az Árpádok alatt is; Hunyadi János hadjárataiban szinte szerepelt, mint a rigómezei viadalban; Bonfin szemmel látott tanú bizonyítása szerint az Hunyadi Mátyás hadmüvészetében is megvolt; a mohácsi csatában előfordúl, sőt a későbbi török háborúban is használtatott.

j) Bartal György néhány jegyzetében Szalay László Magyarország Történetére az Új Magyar Muzeum 185½ VII-ik vagy aprilisi füzetében felemlíti, mikép a húnok kővárakat nem építettek, az ugynevezett hunivár semmi egyéb nem volt, mint vizzel körülfolyt, vagy vizzel környezett hely, azaz vizköz.

Szinte akkép választá Árpád a Csepel szigetét (Anonym. Belae Regis Notar. 44. f.): „Visa fertilitate et ubertate illius loci ac munitione aquarum Danubii." Ugyan ezen indokból választhatta azon tájékot is, hol azután Székesfehérvár épült. (Kézai 2. k. 1. f.)

k) A mit iróink a magyar várszerkezetről mondanak, az Szalay szerint (MO. T. 100. l.) ugyanazon alakban, mint ős elemeinknél (tehát a népnek hadi és földmívelői osztályzatinál is? és talán a várkún magyar Geuru: Győr, egykori

német Ring, s a régi ős időben országszerte fenállott sok Győrök és Zolga Geurök, Bana Győrrel is) egész Europában, már azoknak kora előtt megvolt; utánzás tehát és semmi egyéb, s akármit tartson is Rotteck a felől, hogy I. Henrik császárnak, a magyarokénál későbbi várszerkezete, sem a frankoknál, sem a németeknél nem volt ismeretes, ő a régi magyar vár fogalmában semmi dicsőséget nem lát.

1) Amm. Marcellin. XXXI. 2. et 3. Balambér alatt 375. Kr. sz. után a húnokat akkép irja le: Miszerint lóhússal és tejjel éltek, szüntelen lovon ültek, sem sátoraik sem kunyhóik nem voltak, fa kérgekkel födött taligák voltak nejeik és gyermekeik lakhelyei és legelő nyájaik gyülhelyei; hadvezéreiket vitézségök szerint választották; a csatatéren elesteket dicsőülteknek tartották, gyalázat érte a tunyákat, a kik tettek nélkül aggságban haltak vala el.

Bölcs Leo Hadmütana XVIII-ik Fej. 52—53. §. nyomán: a turkok magokkal nagy csapat jószágot, lovakat és teherhordó barmokat hajtanak, részint hogy élelmet s italukra tejet szolgáltassanak stb. azt télen nyáron legeltetve.

A húnok és magyarok a fennebb mondottak szerint csaknem egyforma táplálékkal éltek, ezek is mint amazok szüntelen lovon ültek, úgy kell legalább Leo császár Hadmütana 63-ik. §-ban azon kitételt érteni: „Mint kik lóháton növekedtek fel.“

Ily csekély tápláléki kellék mellett igen természetes, hogy számukhoz képest csak igen kevés poggyászok volt, legnagyobb poggyászok pedig sátoraik valának, a melyeket mindenütt magokkal hordoztak, s melyeknek szétszedése csak egy pillanat müve lehetett.

Nejeik, özvegyeik, a gyermekek, öregek és szolgák a fölösleg lovakon utaztak, s a poggyász-őrség felügyelete alatt állottak.

Máskülönben a magyar nemzet Leo császár Hadmütana 46-ik. §. folytán: a bajt és fáradságot nemesen türé, hideget meleget kiállt, s a szükségletekbeni fogyatkozást fel sem vette.

Álmos fejedelemmé-emeltetése óta, önalkotta alkotmányos szabadsága sérthetlen fentartása mellett, a fejedelem

iránti határtalan tiszteletet vezérei parancsainak mindenkor kész engedelmességgel párosítá.

Leo császár és Regino prüni apát, Europába jöttök alkalmával a magyar nemzetet következőleg jellemzi: „Komoly, elzárkozott, megfontoló, ünnepélyes, de mind a mellett eleven és bátor, a háborúban bár kegyetlen, de házikörében vallásos, jó hírre névre tartó, a házas életben becsületes, tiszta és jó emberek.“

m) Ruházat tekintetében, lehet gondolni, hogy általán az egyes néptörzsök szokásai szerint, bár szabásra és szinezetre nézve változó de nemzeties volt. A magyar népet maiglan jellemző tisztaság és pompáhózi hajlandósága következtében pedig tisztességesnek, nyalkának és cifrának is fel lehet venni.

Hogy a nép előkelői, a nemesebb fajta lovakon kivül még drágább ruházat és ékszerek által is kitünhettek, gyanítható. Arany, ezüst zsinórzat, boglárok, láncok, fényesebb föveg, aranyba, ezüstbe, drága kövekbe foglalt tollak, és pompás kacagányok lehettek a rangkülönböztetési fokozatok ismertető jelei. Árpád fejedelmet a nép még maiglan is „párducos“ Árpádnak nevezi.

A királyok korszaka alatt a királyi és megyei hadak hihető, mikép egymás között csak a szinekben különböztek. A későbbi banderialis hadak valamint Mátyás fekete-serege is egyenruhát viseltenek; ide kell sorolnunk a hajdukat, valamint a későbbi királyi hadseregeket is.

n) A hajdani magyar kútfőkből tudjuk, hogy az első magyar hún sat. ütközetekre, a vallási szertartások, jóslatok sat. nagy befolyást gyakoroltak.

Igen szépen ecseteli Ipolyi Árnold *Ős Magyar Hitregéjében* „Papok a pogány magyaroknál“ fejezetében e következőkben:

A catalauni csata előtt Etele a bölcsek és jósok tanácsát kikérte: „Universos aruspices et divinatores, quos ad instar paganorum, magna futurarum rerum dicendi pro spe secum deferebat, ad se vocari jussit, — illi quidem extis pecorum ut barbarorum erat consvetudo perspectis ect.“ Tur. Chron. I. 15.

Aquileia hosszas táborlata előtt hasonlóan : Multis phitonicis lateri ejus adherentibus, in quibus iuxta fidei suae opinionem, spem maximam ponebat. Chron. Bud. 25.

Szinte a történetből tudjuk, miszerint Etele személyesen, Aquileia bevételét a gólyától, mely kisdedeit a városból kihordotta, megjövendölte.

Álmosnak természet feletti isteni eredet és jóslálom jelenté születését és jövendő nagy rendeltetését, hogy mint a növekedő folyam nem eredete földén, de egy uj honban öntendi szét hatalmas árjait. Bővebb leirása eme jóslatnak Horváth Mihály és Heltay Gáspár magyar jeles történetirók munkáiból meríthető.

A Laborc melletti ütközet után.

Árpád fejedelemmé- választatásánál : Almus et sui castrum Hung. subintrantes, diis immortalibus magnas victimas fecerunt ect. Arpad, cujus adjutor erat dominus omnium fusis lacrymis dominum orans, suos confortans milites. (Anon. c. 39.)

Arpad vero, cum suis de aqua Danubii cornu implens, et ante omnes Hungaros super illud cornu omnipotentis dei clementiam rogavit, ut dominus eis terram in perpetuum concederet. (Tur. 2—3., Chron. Bud. 38.)

Horváth Mihály híres magyar történetirónk biztos alapokra fektetett munkájából értesülhetünk bővebben, mikép a keresztyén vallás felvétele után is a vallásos szokások az ütközetek előtt nem csekély szerepet játszottanak. „Hány egyház, zárda, jótékony intézet nem köszönheté alapítását, ha királyaink ügyét egyik másik ütközetben isten szerencséjével koronázza meg. Sz.-István a vértesi csata előtt fogadást tesz, mikép apátságot fog építtetni. A cinkotai csata előtt a három herceg térden állva imádkozik, mely alkalommal Fessler szerint László fivére feje felett, angyalokat láta koronával. A kúnok elleni temesi harcban, midőn Sz.-László imájára őzek és szarvasok jönek az éhező magyar sereg közé sat.“

o) Bartal György, Szalay László Magyarország Történetére vonatkozó jegyzeteiből értesülünk, hogy Priskos görög szónok története nyomán Etelét fő emberei egyegy bizonyos napokon felváltva fegyverrel őrzék. Ez tehát eredete a ma-

gyar testőr-seregnek. Igy váltatták fel magokat Árpád nagyjai is, ki még csepeli magányában is jobbágyai által volt környezve.

A hányszor a magyar király háborúba ment, mindanynyiszor a leventeség színe képezé testőrségét.

A magyar nemes testőrség 1760-ban lön Mária Theresia korszaka alatt felállítva.

p) Leo Hadmütana 54. §-a szerint, a turkok táboraikat távolban egymáshoz közel elöőrsökkel vették körül.

A mai hadviselésben sem egyéb az elöőrsök célja, a meglepetés elleni óvatosságnál. Lovas elöőrsöket mostan is nagyobb távolságra szokás a tábortól kiállítani, s a táborszemek jelenben is oly közel állíttatnak ki egymáshoz, hogy közöttök semmi be vagy ki ne csuszhassék.

r) Leo 55-ik §.-a szerint a magyarok ugyan egy hadágba állíták föl a hadsereget, de az 56. § világosan tesz említést a tartalékseregről.

Az egy hadágba és tartalékseregbe-felállitás még jelenben is szokásban van. A tartaléksereg pedig úgy mint akkoriban a bekeritésre, a visszanyomott hadak segitségeül és az elhatározó pillanatban az ellenséges haderőnek megdöntésére szolgál.

s) Az 58-ik §-ban említett : ellenség meglepetése, cselbe ejtése, bekerítése, a szinlelt hátrálás és visszafordulás, a lőfegyverekkeli szétszórt csatározás, még jelenben is a harcművészet fő tényezőihez tartozik.

A poggyász és hadkellékek biztosítása, a csatamezőtől eltávolítása, a nyert győzedelemnek mind addigi felhasználása, míg az ellenséget teljesen szét nem verték, szinte mai harcművészeti fő elvek.

t) A 60-ik §-ban leirt erődei megszállási modor, t. i. ha ellenségeik közöl némelyek erősségbe menekültek, szorgosan kiokoskodva, ügyekeznek őket a lovak és emberek szükségleteiben szorultságba hozni, s folytonos megszállásban vannak, hogy ezek szűke miatt ellenségeiket kézre keríthessék, vagy kényök szerinti egyességre birják; — némely viszonyok között még ma is használtatik.

u) Leo Hadmütana 56, 58 64. §-ban az első magyar

hadjáratokban nagy szerepet viselt: az ellenség cselbe-ejtése, bekerítése.

Ellenökre volt a sík pusztai vidék, természetesen; mert sík puszta vidéken szeme láttára az ellenségnek, nem igen lehete azt cselbe ejteni vagy bekeríteni.

A magyarok Árpád korában az eseményeket komolyan s jól fogták fel, akaratjokat azonban szorgosan eltitkolták; a kellő percet csak ritkán mulasztották el felhasználni. Az ütközeteket sok mesterséggel, fortélylyal és ügyesen tudták kikerülni; az ellenséges haderőt pedig: hadi cselek, meglepő támadások, s az élelmi szerek elfogatása által tették tönkre; lest vetni, az ellenséget belé csalogatni, azt bekeríteni, vagy szinleg visszahuzódni, s ha az ellenség hadállásából kimozdúlt, kötött széles csatarendben ismét megrohanni, táboraikat ellenben a meglepetések s a rögtön csapások ellen táborszemekkel körülállítani, valának őseink harcművészeti elvei, a melyek ellen a római és német haderő magát soká fel nem tarthatta.

v) A magyarok Atelközben is már mint fejdelmeik korában, a háborút vad kegyetlenséggel folytatták, melynek kisérői a sarcolás, zsákmányolás, pusztítás, öldöklés és gyujtogatás voltak; de soha sem tettek erényi gyalázatot.

Fejdelmeik által keményen kormányoztatva azok belátása szerint hadi vitézségök jutalmaúl az országos alkotmány értelmében, az elfoglalt tartományokban földbirtokkal adományoztattak meg. A földbirtokok kiosztásánál soha sem tört ki közöttök az irigység szenvedélye, a főnökök elégületlensége, avagy a fejedelem elleni lázadás, minthogy az ország azon sarkalatos törvényét, melynél fogva a fejedelem személye szent és sérthetlen, mindig megtartották. A kötött fegyverszünetet soha sem szegték meg. Fessler I. B. 1815. 328—331. ll.

z) A magyar krónikairók említést tesznek azon vadászatokról és harcias vallási ünnepekről, melyeket Árpád Magyarország meghódítása után ünnepelt, melyek több szakértő állításai szerint, a Jászberényben őrzött Lehel kürtjén megörökítvék.

A német eredetű harcjátékokat az úgynevezett tournie-

rokat, csak Robert Károly, Nagy Lajos, Zsigmond, I. Mátyás és a későbbi királyok alatt látjuk a történetben megemlítve.

y) A Kálmán király alatti przemyslei csatában, valamint a Hunyadi János alatti csaták egyikében a magyarok „Farkas!“ kiabálással megszaladva hagyták oda a csatatért, mely szó tehát vészjelentőségü csatadal lehetett.

XVII. §.

Herodot, Plinius, Mela, Strabo, Ammianus, Thukydides, Scylax, Diodor., Justin, Florus, Dio Cassius, Sextus Aurelius Victor, Georgius Syncellus, Olympiodorus, Cinnamus, Cedrenus, Zonaras, Zosimus, Theophyl. Avienus, Scymnus, Chius, Menander, Tacitus, Dionys. Perieg. s több más irók nyomán a szarmát nép, mely jaxamet, roxolán, jász, — és alán — törzsökből állott, szittya eredetü; különösen ki kell emelnem, mikép a Mithridates elleni roxolán háborúban az egyik roxolán vezért Tasnak, a másikat pedig Palócnak nevezték; mikép továbbá, hogy az Árpáddal bevándorlott roszok (roxolán, orosz), mint azt Jerney úr bővebben kimutatta, úgy a kebelünkben maig virágzó jászok is, tős gyökeres magyarok, azon vitatkoznunk sem kell. A hajdani szarmát nyelv hogy a szittya volt, arról a fennevezett irók tesznek említést.

A szarmát szokás, életmodor, jellem és hadviselési modor egészen az, mit az irók a szittyákról mondanak: A szarmaták épen oly nadrágot viseltek mint a parthok és médok, ujj nélküli palástjok, mely elül nyitva állott, mellükön kapocs által vala összefoglalva; téli időben magas kalpagot viseltek, melyből szemök is alig látszott ki.

Valamint a szittya nép, úgy a szarmát is sátorokban lakott, melyeket szekereken hordoztak magokkal; a roxolán sátorok nemezzel voltak béllelve, körülöttök legeltek a gulyák és ménesek, melyek tejéből és husából táplálkoztak; mindig lóháton ültek; valamely gyepdús vidékre érkezvén, szekereiket váralakban körben állíták fel egymás mellé; az ifjúság folytonos lovaglási gyakorlatban növekedett s a gyalogolást szégyennek tartotta. A legtöbb szarmát ló herélt

volt; a vad lovat három napig éheztették, a míg megszelídült; a lovaglásban gyakran 30 mérföldnyire is haladtak egy nap alatt.

A szarmát nép harcias, szabadságszerető, zabolátlan, zsákmányravágyó, igen ügyes, de ellenben hűtelen, alamuszi, és vad. A nők, kik a férfiakhoz hason módon öltözködtek, szinte mindig lovon nyargaltak és harcba is mentek, mi végett már születésöknél jobb emlőjöket lemetszették; mind addig egy nő sem mehetett férjhez, míg egy ellenséget le nem terített, mi oknál fogva sokan hajadonok maradtak; eme szokások Herodot szerint ős anyjaikról az amazonokról szállott reájok.

Vallási tekintetben Hadúrt imádták, kinek személyesítésére a szittyák és húnokhoz hasonlag, a földbe kardot szúrtak; ezenkivül összekötött gallyakból bizonyos idő után jóslatok is volt.

Ammian a szarmátokat ügyeseknek mondja az apró harcban és a rajtaütésekben. Fegyverzetök igen hosszú gerely és pikkelyes páncél volt, mely vászonra fűzött apró szarulapokból állott. Máskülönben a szarmát a legfájdalmasb megsebesitést is szótlanúl türte, a nélkül hogy élteért könyörgött, vagy kardját elvetette volna. Csatadaluk vagy a harcra való jeladás a „Marha, Marha!“ szó volt.

Mela a szarmát nőkről következő említést tesz: „A szarmát asszonyok férfiasan viselik magokat, sőt a harcba is elmennek, s a mig a férfiak gyalog verekednek és ijásznak, azalatt a nők lóhátról pányvát vetnek az ellenségre, mely hosszú kötélből van készitve, s azt elfogva megfojtják és magok után vonszolják, s a ki közölök még ellenséget nem terített le, az hajadon marad.“

Strabo és Tacitus az orosz hadügyet imigyen adja elö: „A roxolán nép harcias, de oly könnyen van fölfegyverezve, hogy jól rendezett hadnép ellen mit sem tehet; sisakja marhabőrből készült; fegyverzete gerely, kard és kézív. A csata közepett zsákmányvágyból avagy már azzal megterhelten szanaszét mennek, minél fogva főleg, ha az utak csúszósak, és lovaik gyorsaságát gátolják, könnyen legyőzhetők.“

Tacitus szerint a szarmát nép a gyalog viadalban igen

esetlen, de a lovascsatában alig bir valamely hadsereg neki ellent állani. Esős időben vagy a jégolvadásnál, midőn sem hosszú gerelyöket sem pedig hosszú kardjaikat, melyekkel két kézzel hadakoznak, nem használhatják, épen semmit sem érnek. Vértezetök, mely a gazdagabbaknál vasból vagy tömött bőrből áll, a vágások ellen bár célszerüek, de a levetett lovast hátráltatják a felugrásban.

Arrian, és Ammian szerint az alánok már gyermekségöktől fogvást sokféle tanítást nyertek a hadművészetben, minél fogva míg más nemzeteknek legfőbb kivánsága a béke, az alánok csak a háborúban és veszélyben lelik üdvöket, és szerencsésnek tartják azt, ki csatában veszté el életét. Nagyobb dicsőséget valamely ellenségnek leterítésénél nem ismernek, diadalmi jelök az általok megölt ellenség fejbőre, melylyel lovaikat cifrázzák fel, mint a szittyák. A míg a többi szarmaták páncélt viseltek, Arrian haromüvében az alánok lovaikkal együtt, páncélatlan fordulnak elő, egyedül hosszú gerelylyel fölfegyverkezve.

A jászok igen szerettek a háborúban foglyokat tenni; a Marc. Aureliussali békekötésök alkalmával 100,000 foglyot adtak vissza, a számos eladottakat, meghaltakat, szökevényeket ide nem is számítva. A quadokhoz hasonlag, kikkel a rómaiak ellen gyakorta szövetségben álltak, a visszaadott foglyok rokonait, szüléit, vagy gyermekeit magoknál tartották vissza, hogy amazokat az önkéntes visszajövetelre elcsábíthassák.

XVIII. §.

Hogy miképen eszközöltetik vagy eszközöltetett hajdan a vár megtámadása; miképen vitettek és vitetnek végbe az egyes hadi mozdulatok, mi a hadi törvénykezés modora, mi a hadifogoly értelme, mikép készíték a várakat, földerődítéseket, hidakat és más közlekedési eszközöket hajdan és most sat.? azok mint az egyes hadi tudományok tárgyai itt bővebben elő nem adhatók, minthogy értekezésemben csak fő vonásait adtam elő a fennebbi tárgyaknak; befejezésül a cs. kir. szolgálati szabályzat azon szép szavait emelem ki, mikép a katonának célja: a kül- és belbátorság. Erényei:

az isten és fejedelmének szeretete; erényes magaviselet, szolgálatábani ügyesség, engedelmesség; hűség, kötelessége teljesitésében éberség és állandóság, az ellenség előtt bátorság és a vitézség; szóval: a katonának becsületes embernek kell lennie.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A nyelvtudományi osztály ülése october 5. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Balogh, Czuczor rr. tt., Ballagi, Hunfalvy, Mátray, Székács ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubínyi Ágoston tt.; Érdy, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt., Bertha, Csengery, Csorba, Karvasy, Lukács, Nendtvich, Pauler ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Hunfalvy Pál* l. t. ily cimű értekezést olvasott: a *lapp nyelv*, vagy az igazolt és megigazított Sajnovics.

— *Czuczor Gergely* r. t. mutatványokat olvasott a nagy szótárból, névszerint az *u* betüből.

A philos. és társad. tudd. osztályai ülése oct. 12. 1857.

Mélt. gróf Dessewffy Emil úr elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Horváth C., Szalay, Szontagh rr. tt., Karvasy, Lukács ll. tt. — Egyéb osztályokból: B. Eötvös J. másod elnök úr, Kubínyi Ágoston t. t., Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Kiss Károly rr. tt., Ballagi, Brassai, Csengery, Hunfalvy, Pólya, Török János, Wenzel ll. tt. — Toldy Fer. titoknok.

— *Horváth Cyrill* rt. ily címü értekezést olvasott: *Mit eredményezett nálunk aesthetikailag a múlt?*

— *Wenzel Gusztáv* lt. „a magyarországi bányaviszonyok alakulása és kifejléséről jogtörténeti szempontból" címü értekezését kiegészítőleg, a *sóaknászat jogrégiségeit* adta elő.

A történelmi osztály ülése oct. 19. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Érdy, Csengery, Wenzel r. és ll. tt. —

Egyéb osztályokból: Balogh, Bugát, Czuczor, Gebhardt, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. — Ballagi, Lukács, Pauler II. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Toldy Ferenc* rt ily című értekezést olvasott: *Adalék Zsigmond kir. történetéhez.*

— *Érdy János* rt. a bosznya érmeket ismertette, előadását rajzok előmutatásával világosítva fel.

A mathem. és természettudd. osztályai ülése oct. 26. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Bugát, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt., Brassai lt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Czuczor, Érdy, Fogarasi, Horváth C., Szalay rr. tt., Ballagi, Csengery, Hunfalvy, Lukács, Tóth, Wenzel II. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Frivaldszky Imre* rt. ily című értekezést olvasott, az eredeti tárgyak bemutatása mellett: *„Országunk faunáját illető néhány adat, és a pusztapeszéri erdő.“*

— Olv. *Dr. Guggenbühl* interlakeni orvos levele a *cretinismus okairól* és kinyomozása fontosságáról mind tudományos, mind gyakorlati tekintetben; melyben a m. akademiát kéri, hogy e kérdést figyelme körébe bevonván, a magyarországi cretinismusról nyerendő statistikai és aetiologiai adatokat vele közölné. Mire a szükséges lépések elhatároztattak.

— Beadatott *Spiegler Gyula* ily című közleménye: *„Neue Methode den natürlichen Logarithmus einer gegebenen Potenz aus einem gegebenen Log. ohne Hilfe logarithm. Handbücher zu berechnen,“* melynek megvizsgáltatását kérvén az ülés, ez elrendeltetett.

— A gyülekezet

Öszves Üléssé

alakulván, *Balogh Pál* rt. jelentette, miszerint *Thierry Amade* úrtól azon kedves hírt vette, hogy az *Académie des Inscriptions* elhatározta a m. akademiával csereviszonyba lépni: melynek eszközlése a m. akademia részéről azonnal el is rendeltetett. — Ugyan e levelében Thierry úr azon ohajtását fejezi ki, bár a magyar történettudósok „Atilájára“ leendő észrevételeiket, úgy az Atilaféle még élő néphagyományokat vele közölnék.

— A titoknok a következő tudós testületektől nyújtott be újabb küldeményeket: a) *a tud. bécsi akademiájától*: 1) Denkschriften der math.-naturwiss. Class. XIII. B. Wien, 1857. 2) Sitzungsberichte der math.-nat. wiss. Classe. XXIV. B. 2. H. Wien, 1857. 3) Sitzungsberichte der phil. histor. Classe XXIII. B. 2—4. Heft. Wien, 1857. 4) Notizenblatt zum Archiv Nro XVI—XIX. — *A cs. k. geologiai intézettől*: a cs.

k. helytartóság utján: Jahrbuch d. k. k. geolog. Reichsanstalt 1856. IV. 1857. I. — b) *A bajor kir. külfő-kiadó bizottmánytól*: Quellen und Erörterungen zur bayerischen u. deutschen Geschichte I—II. B. München, 1856. — c) *A tud. svéd kir. akademiájától*: 1) Konigliga Svenska Vetenskaps-Akademiens Handlingar. För ar 1854 és: I. k. 1 füz. Stockholm, 1855. 2) Öfversigt af kongl. Vetensk.-Akademiens Förhandlingar. 1856. Stockholm, 1857. 3) Exposition des opérations faites en Lapponie, pour la détermination d'un arc du méridien en 1801,–2,–3. Stockholm, 1805. 2 példányban. — *A sz. István-Társulattól*: Sz. Erzsébet élete. fol. Pest, 1857. — Ugyanaz *magánosoktól* a köv. munkákat nyújtotta be a könyvtár számára: b Eötvös J. m. elnök úrtól: De Bononiensi scientifico et artium instituto atque academia Commentarii. T. I. II. III. 4r. Bononiae, 1731.—47.; Gasparis Barlaei rerum per octennium in Brasilia (sub praefectura Mauritii Nassoviae Comitis) gestarum Historia. Fol. Amstelodami, 1647.; Drei Beschreibungen des kön. Einzugs Mariae Theresiae. Prag, 1743. fol.; The Asiatic Journal. London, 1839. Nro 110, 112, 113, 115—120.; Necker, De l'administration des finances de la Françe. Tom. I—III. 1784. — *Greguss Ágosttól*: *„A nemzet napszámosai Toldaléka." Pest, 1857. · *Kornis Károlytól* Brasiliából: Doutrina Social extrahida de varios autores. Rio de Janeiro, 1857. — *Kalmár István* úrtól 30 db vegyes kéziratot és 36 db nyomtatványt külön lajstrom mellett. — *Kautz Gyula* tanártól: *Theorie und Geschichte der National-Oekonomik. I. Wien 1858. — *Nagy József* és *Láng Adolftól*: *Magyarhoni Természetbarát, magy. és ném. IV.-d. füz. Nyitra 1857. fol. — *Schütz Ferdinándtól*: *Propagation des sciences Européennes dans l'extrême orient. Nancy 1856—7. *Szenczy Imre* lttól: *A szentek tudománya. Szombath. 1857. *A keresztyén tudománynak rövid foglalata. Szombath. 1857. — *Valentinelli Józseftől*: *Della biblioteca del Seminario di Padova. Venezia, 1849. és: Degli studi sul Friuli. Praga, 1856. — *Zalka Jánostól*: *Máriacelli útmutatás a hétszázados ünnepre. Pest, 1857. *Emlékkönyv az esztergami főtemplom fölszentelésére, második kiadás. Pest, 1857. *Máriacelli emlékkönyv. Pest 1857. — Az illető igazgatóktól a budai főreáltanoda, a lévai, kesztlrelyi, nagykárolyi kis gymnasiumok, s a pesti és szegedi nagy gymn. programmáikat. — *Csengery Antaltól*: *Budapesti Szemle. I. Pest 1857. — Végre *kötelmi példányokban* 12 dbot az egyetemi, 6 dbot a kecskeméti, 1 a pápai, 2 pécsi és 11 dbot a pesti Trattner-nyomdából.

A nyelvtud. osztály ülése nov. 2. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályból: Czuczor, Ballagi, Hunfalvy r. és lt. tt. Egyéb osztályokból: Bugát, Érdy, Fogarasi, Frivaldszky, Gebhardt, Horváth C., Kiss K., Szalay rt. tt. — Bertha, Brassai, Csengery, Pauler, Tóth, Wenzel lt. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Hunfalvy Pál* lt. folytatta *a lapp nyelv ismertetését.*

— *Ballagi Móric* lt. *a héber nyelvnek egy eddig meg nem fejtett rejtélyéről* értekezett.

A philos. és társad. tudd. osztályai ülése nov. 9. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Horváth C., Szalay, Szontagh rr. tt., Bertha, Pauler, Peregriny, Tóth ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ágoston tt.; Balogh, Bugát, Érdy, Frivaldszky, Kiss K. rr. tt. — Ballagi, Brassai, Csengery ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Brassai Sámuel* lt. olvasta értekezését: A logika, lélektani alapon fejtegetve.

— *Peregriny Elek* lt. a szemléletes tanításról folytatólag értekezett.

A történelmi osztály ülése nov. 16. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályból: Érdy rr., Csengery, Kiss F., Wenzel ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ágoston tt., Bugát, Gebhardt, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. — Ballagi, Bertha, Hunfalvy, Lukács ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Olvastatott: *Okmányos toldalék Wesselényi Ferenc nádor életéhez, Podhradczky József* lttól.

A mathem. és természettud. osztályok ülése nov. 23. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Kubinyi Ág. tt., Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt., Brassai, Nendtvich, Pólya ll. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Érdy, Szalay rr. tt. — Ballagi, Bertha, Csengery, Hunfalvy, Lukács, Pauler, Peregriny, Tóth L., Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Pólya József* lt. *az érzékek tevellési körét fejtegette.*

— *Nendtvich Károly* lt. a *pest-szegedi vasút melletti kútvizek vegybontása eredményeit* adta elő.

Brassai Sámuel lt. a természeti tudományokban általán, s különösen a szerves vegytanban tapasztalható visszaélések ellen emelt szót.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1857. Nyomatott Emich Gusztávnál.

MAGYAR

AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVII. Év. 1857. X. Sz.

NÉMELY ALGEBRAI FOGALMAKRÓL

ÉS GEOMETRIAI ALKALMAZÁSUKRÓL.

BRASSAI SÁMUELTŐL.

II.

Olvastatott az akademiában julius 27. 1857.

45. §. Legyünk bár realisták vagy idealisták, higyük, hogy a dolgok lényege gondolkodásunk formáival megegyez vagy sem: minden esetre a tulajdonképi philosophia határain kivül akár speculativ akár inductiv tudományainknak ama gondolatformákon kell nyugodniok: vesztésökkel, avagy csak tévesztésökkel, az alap, a föld van kiragadva épületeink alól, s alkatmányunk összeroskad.

Felvett tárgyunk tudományára, a mathesisre nézve a gondolkodás alapformái az *űr*, az *idő* s a kettőt öszvekapcsoló *haladás*.

Nyelvünk forradalmi állapota — Isten bocsássa meg a bűnét azoknak, kik ezt az állapotot okozták s térítse jobb utra azokat, kik folyvást abban tartani törekednek — nyelvünk állapota, mondom, abba a kénytelenségbe helyez, hogy másnemű tudományhoz tartozó értekezéseinket is untalan nyelvészeti kitérésekkel s vesződségekkel kell zavarnunk.

Igy látom én kényszerítve magamat egy kis nyilatkozatra a „*haladás*“ szó ügyében.

Természettani iróink — legnagyobb részt fordítóink — a *motus* — (Bewegung, mouvement) — kifejezést „*mozgás*“ sal magyarították. Elég ok arra, hogy tiszta ajkú s törzsökös született nyelvérzetü magyarnak a mechanica tanulását legalább is megnehezítsék vele. „*Mozgás*“ a magyarnak ide s tova haladást *) jelent. Ha ezt mondaná valaki, pl. hogy „a gőzmozdony Pestről a Kőbánya felé *mozog*“ nemde valódi burleszk kitétel volna? — „Ne mozogjon ön, mert meg találom vágni,“ azt mondja a borbély annak, a kit beretvál s nem azt érti alatta, hogy *ne fusson el* a székéről. „Halad“ a nap az egen keletről nyugatra, de nem „mozog,“ „halad“ a szekér is az úton és „mozog“ is egyszersmind *fel* s *alá*, *jobbra*, és *balra*, a mint az út egyenetlenségei hozzák magokkal s így lehetne számtalan életbeli példákkal megmutatni, hogy *haladni* és *mozogni* két különböző eszme kifejezésére szánt szók. Még pedig úgy, hogy a haladás a felsőbb, általánosb eszme; „*mozgás*“ pedig ismételt és irányát untalan változtató haladás levén, alsóbb és korlátoltabb. Természettani műszónak tehát az elsőt kell alkalmaznunk. Avvagy lemondjunk- e saját szavunkról azért, hogy a latinnak s németnek nincs szabatosan s határozottan megfelelő két egészen külön szava a két külön eszmére.

Elég talán igazolásul, hogy az illető fogalomra kétértelmüségtől és félreérthetéstől ment, tőstörzsökös magyar szót használok.

46. §. Az „*űr*“ és „*idő*“ gondolatformáktól elválhatlan törzseszme a „*folytonosság*“ (continuitas), mely szintugy mint amazok, értelmezhetlen s értelmezés nélkül nem is szükölködik. Én is hát további készület nélkül épitek reá.

Az űr ámbár lényegesen folytonos; mégis képzeletünkben vagy gondolkodásunkban részeket különböztetünk meg. A megkülönböztetett részek közt való *határt felszinnek* (superficies) nevezi a tudomány. A kifejezés nem jellemző és csak átvitt értelemben használjuk e szót, a mennyiben az

---

*) Haladni = se mouvoir, mozogni = se remuer . .

alatta értett fogalmat *durvájában* nem csak képzelhetjük, hanem láthatjuk is, t. i. az ürben vagy ürességben — (szemünknek a léggel töltött ür is csak üresség) — helyet foglaló tárgynak a *felszine* látható. Tudományos értelme azonban még így is szélesb, mert a mathematikai *fel*szín lehet *al*szin, *oldal*szín, *kül*szín, *bel*szin stb.

De a fő elvonás, mi a tudománybeli felszint értelmezi az, hogy *határ* az, melyet nem csak valamely test és azt környező üresség közt képzelhetni, hanem az ür egyformán üres részei közt is: egy oly létező valami, mely tulajdonkép még csak képzeletünkben sem létezik. Mert ha léteznék, neki is képzelhető helyet kellene foglalni az ürben s közte s az ür általa elválasztott két része közt uj határnak vagy határoknak kellene létezni s ezekkel hasonló bajba és viszonyba jövén, a végetlenig folytathatnók az igazi határ, a felszín keresését.

A felszín hát csak *gondolatbeli* lény s azon helyet — bizonyos tekintetben ürtelen helyet — teszi, hol az ür gondolatban — nem képzetben s még kevésbbé tettben — különválasztott egyik része megszünik, a másik kezdődik. Hazánk néhai nagy mathematicusa, volt tagtársunk Bolyai Farkas, ezt pars indivellibilis — elválaszthatlan résznek — nevezé. Nem ok nélkül, épen nem is rosszúl, mint lehozatalamból kitetszik. Ugyan ezt egy angol igen jeles mathematicus és logicus fej, Simpson Robert formaszerinti mathematikai demonstratio alakjába öltözteté restaurált Euclidesében.

Röviden megmondva a felszín, mint határ, az ür általa elválasztottnak *gondolt* részei közt a folytonosságot nem bántja és nem szakasztja meg.

47. §. Az ür két részét választó határra nézve kétnemű haladást gondolhatni. Egyikét úgy, hogy a haladó valami — tegyük egy pont — az a felszínen *keresztül*, az ürnek emez által elválasztott egyik részéből áthalad a másikba; másikát úgy, hogy haladtában mindig a felszínen marad. Durva képben, mintha egy tüt kifeszített vásznan *át* — egyébiránt bármi irányban — szurnánk; vagy pedig — ismét bármi irányban — reá fektetnők. Világos, hogy az elsőbb esetben a pont utjának, mivel a határ maga képzelhető helyet nem

foglal, a két rész közt nincs is semmi része. Ezt a tudomány nyelve úgy fejezi ki, hogy a *felszínnek* nincs *vastagsága* vagy *mélysége*; de ámbár e szerint a határ az ür általa elválasztott részei közt képzelhető létét elvesztette, azért maradt neki némi terjedelme, melyben azon haladó valami számtalan irányban haladhat és utazhatik.

Ezen terjedelem tekintetéből a felszínben ismét részeket különböztethet meg képzeletünk s ily egymás mellett álló, de folytonosságukat nem vesztett részek közt megint gondolunk határt s e határ a *vonal*.

Erre nézve mind az, a mit a helyfoglalás tekintetéből a felszínről mondék, teljesen alkalmazható, de ismételnem, azt hiszem, szükségtelen.

48. §. Hanem ismétlem azt, hogy a vonalra nézve megint két nemü haladást különböztetünk meg, u. m. 1) a felszín egyik részéből a vonalon keresztül a másikba; és 2) mindig a vonalban maradva. A vonalon keresztül ismét nincs az útnak semmi része, magában a vonalban pedig csak két iránya, u. m. *elő* és *vissza*, lehet; minél fogva a vonal a felszín képzelhető létéből is elvesztett valamit, megtartván mindazáltal egy még korlátoltabb terjedelmet.

Ezen terjedelemnél t. i. az ugynevezett *hosszaságnál* fogva, a vonalban megint részeket különböztethetünk meg s két egymást érő rész közt egy újnemü gondolati határ támad, u. m. a *pont*, melyben már több haladás lehetlen s a melynek következéskép semmi nemü terjedelme nincs; mely épen képzelhetlen és semmi egyéb nem, mint azon gondolatbeli hely, hol a vonal egyik része végződik s a másik kezdődik, még pedig a folytonosság vesztesége nélkül.

Ezen három rendbeli terjedelmet t. i. a vonal, a felszín és az ür terjedelmeit, megint szélesb értelemben *ürök*nek, (ürnemeknek, üralakoknak is) nevezik s azt mondják, hogy a vonal egy dimensiou (méretü?), a felszín két dimensiou; az igazi ürt — tömörséget, mathematikai testet — pedig három dimensiou ürnek nevezik.

49. §. Ebből kitetszik, hogy a hosszaság, szélesség és vastagság (mélység, magasság) a tudomány elméletében máskép határozott fogalmak, mint gyakorlatában s a közéletben;

jóllehet bizonyos részben összetalálkoznak. De kiviláglik az is, hogy a dimensiók nem csupán a mérés vagy a pont haladása irányai és a tanitványra nézve tévesztő hanyagság az *egy-*, *két-*, *három dimensiou* ürnemeket úgy értelmezni, hogy a „vonal egy irányú vagy egy irányban terjedő, a felszín két irányú, a test (mint szokták nevezni az általános ür bizonyos részét) három irányú ürnem. Söt inkább e szerint a vonal két irányú volna, mert két vége van s a pont *elő* és *hátra* haladhat rajta; a felszín véghetlen sok irányú, t. i. a hány sugara lehet a körnek; a test meg véghetlenszer véghetlen irányú; mert egy gömb átmerőjén véghetlen lapot lehet átvittnek gondolni s ezeknek mindenikén véghetlen sok sugarat a közép pontból. Mindezen s ezekből következő megfoghatlanságoknak és ellentmondásoknak feljebbi értelmezéseim tökélyesen elejét veszik.

50. §. Miután az általános ürben gondolati határok nyomán elvonással leszállottunk a felszín, vonal és pont eszméire; most már fordítsuk meg a dolgot és származtassuk a pontból a vonalat, ebből a felszínt s ebből viszont az ürt, vagy ha tetszik a mathematicus testet. Ezt az ujabb időben geneticus eljárásnak nevezék.

Egy pont megindulván, a haladtával maga után hagyott folytonos nyomot *vonalnak* hivjuk.

Egy vonal, más mint hossza irányában megindulva, a a haladtával maga után hagyott folytonos nyom neve és lénye a *felszín*. A felszínt tehát két vonal szabályozza; az egyik a haladó vonal maga, melyet a geometriában: *származtatónak* (generatrix); a másik az, a mely haladásának irányt ad, és a melyet *directrixnek* hivnak. Az utóbbit legtermészetesben *irányadónak* vagy *irányzónak* nevezhetnők magyarúl. Irányzó lehet egy vagy kettő; a származtató megint vagy maga magával (különböző helyzeteiben) parallel marad, vagy nem. Ha a származtató és irányzó egyenes vonalok, úgy a származott felszín rendszerint *lap*; ha valamelyik vagy mind a kettő görbe: akkor a felszín is általán véve — (im Allgemeinen) görbe lesz; ambár kivételes esetben így is lehet egyenes, vagy is lap.

Végre, ha a felszín — tegyük, egyszerüség okáért, a

lap — más mint terjedelme irányában megindul, folytonos haladásával ürt vagy mathematikai testet származtat. Látni való, hogy itt a származtató mindig felszín, az irányzó pedig lehet vonal vagy megint felszín.

51. §. Most nekünk a felszín, jelesen a lap származása módját kell közelebbről fontolóra venni.

Lássuk elébb is, mi a származtató és irányzó vonalak helyzeti viszonya, azon esetre, hogy *lap* legyen a származék.

Feljebb már említém, hogy a lap származására egyik feltétel az hogy származtató és irányzó egyenes vonalak legyenek. Ez azonban sem nem nélkülözhetlen sem nem elégséges feltétel.

Egy irányzó esetében, a kiegészítő feltétel az, hogy a származtató maga magával párhuzamosan haladjon. Míg csak általánosan az a cél, hogy lap származzék, az a körülmény, hogy az irányzó minő szögletet alkot a származtatóval, egészen közönyös. Ha úgy veszszük fel, hogy a származtató egyik végével mindig az irányzót érintve halad magával párhuzamosan, lap és felszín lesz a származék, csak a szeglet köztök vagy = o, vagy = dx ne legyen. Szintoly közönös az irányzó által jelölt út hossza is, ugyanazon határokig.

De bezzeg nem lesznek azok közönösök, mihelyt a származott lapok mekkorasági viszonyai jönnek kérdés alá. Egyenlő két (a) származtatót és (b) irányzót vevén fel, ugy hogy az egyik pár α, nagyobb, a másik β, kisebb szegletet fogjon bé, a származott első lap terjedelme nagyobb lesz, mint a másodiké; ha pedig, egy harmadik esetben a közbe fogott szeglet 90^0 lenne, akkor ez a lap lesz a legnagyobb. Hármuk mekkorasági aránya pedig

$$1 : \sin\alpha : \sin\beta.$$

Ezen viszony a mily sajátságos, várni lehete, hogy valaki oka fölfedezésében fáradozott; de biz az tudtomra még eddig nem történt s azért szabadjon megkisértenem.

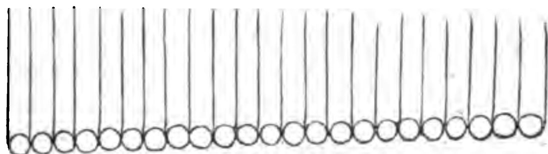
52. §. Valamint egy pont haladása az által tett útat, nem csak irányára, hanem hosszára nézve is kijelöli, s ezen hossz a pont irányától egészen független, azt lehetne gondolni, hogy a lap nem levén egyéb, mint a vonal minden pont-

jai utja, tehát adott származtatónak, adott irányzó hosszanta tett utja szintugy függetlenül emennek irányától, meghatározza a lap terjedelmét. De mivel ez nem ugy van — mit a legelemibb geometriával kimutathatni — a különbség okát már magában sem érdektelen nyomozni, későbbre alapítandó fogalmainkra nézve pedig épen lényeges; vegyük szemlére.

Képzeljük elébb a vonalat durvájában látható — és igy nem mathematikai — még pedig köralakú pontokból állónak, igy :

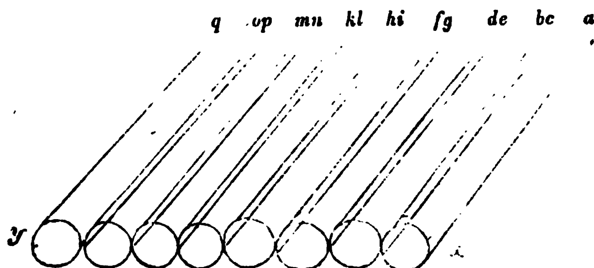

No már tudva van az elemi geometriából, hogy egymást érő két kör közös érintője, a két kör centraléjára (igy nevezik a két vagy több kör középpontjain átmenő egyenes vonalat az ujabb időben) függőleges. Ha hát azon köröcskék közt a közös érintő vonalakat egy oldalra és egyenlő hosszaságra kinyujtjuk s végül ugyan azon hosszuságú irányzót függőlegesen állitván, a származtatót megindítjuk, hogy söpörjön (ez a müszó) lapot magának, világos, hogy minden két érintőköz egyegy köröcske nyomát képzi, és világos az is, hogy ezen nyomok egymás mellett és egymás rövidsége vagy szükítése nélkül megférnek és igy a nyomok öszvege a lap mekkoraságát képezi és alkotja

Helyezzük ellenben az irányzót ferdén, minek következtében a köröcskék nyomait jelelő érintőközök is ferdén és az irányzóval párhuzamosan esnek : ekkor ismét geometriai szükségességgel, következik, hogy közös érintők többé nem létezhetnek, hogy mindenik kör érintője a szomszéd kör szelője, s az érintőközök egymás mellett már nem férnek

meg, hanem egymásba vágnak, ugy hogy a két szomszéd kör szeletei ugyan azon darab ürt söprik, ennél fogva mindenik köröcske illető szelete a szomszédja nyomát ingyen söpri s a nyert lap ezen közös hasábok öszvegével kisebb. A mellékelt ábrában, pl. ily közös hasábok az *op*, *mn*, *kl*, *hi*, *fg*, *de*, *bc*; *ax* vagy *qy* lévén az irányzó

Ki lehet mutatni, hogy 30°-nyi ferdeséggel ama közös hasábok épen felét teszik a különben nyerendett lap mekkoraságának. Ugy is kell lenni, miután sin 30° = 0,'5. És általában bebizonyíthatni geometriai uton, hogy minden α szegletű ferdeségre nézve a nyereséggel söprött hasábok szélessége ugy van a két érintő közéhez, mint sinα : 1.

53. §. Kisebbítsük már most gondolatunkban ama köröcskéket egészen a differentialeig, mi által a mathematikai vonalat, legalább annyiban a mennyiben azt számitás alá vethető tárgygyá teszszük, helyreállitottuk. Ez által ugyan magok ama hasábok és érintőközök is differentiálékká váltak, de az arány köztök nem változván, áll akkor is mind az, a mit a köröcskéink soráról s az általuk söprött térről mondék. És ennek következtében áll az az igazság is, hogy a származtató és irányzó vonalak akkor és csak akkor igazi, hiánytalan és állandó tényezői az általok származott felszinnek, midőn egymásra függők, vagy is az általok befogott szeglet = 90°.

Tényezői pedig nem csak közbeszédi átvitt értelemben, a mennyiben t. i. együtt működésök, egymásra hatásuk által származik a lap, még pedig egyenesen a téglalap (parallelogrammum rectangulum), hanem valódi számvetési értelemben is. És az, t. i. a téglalap és számszorzat teljes analogiája

annyira elismert tény, hogy itt mutogatnom felesleges volna. Legyen elég annyit említni, hogy már a legrégibb ismeretes geometriai rendszerben a szorzatoknak nincs is más nevök, hanem csak ez, hogy: *lap-* vagy *téglalap*-számok. Erre hát bizvást épithetek.

54. §. De hogy annál biztosban épithessek, szükséges másfelől is még megvizsgálni az alapot. Fő tárgyam az algebra és geometria közti viszony és kapocs levén, kitisztálására semmi alkalmat nem szabad elhanyagolni. Már pedig némileg elhanyagoltnak, azaz tüzetesen ki nem emeltnek látok a mathematicus tan- és kézikönyvekben egy lényeges vonást, mely a geometriai tárgyak algebrai képletekbe öntésekor bukkan fel. Legközelebbről az egyenes vonalak, mint algebrai képlet elemei kétkép jelennek meg: 1) ugy, hogy a geometriai képletbeli helyzetöknél, t. i. azon phasisnál fogva, melyben léteznek, őket illető előjeleiket, lényegesen megtartják; 2) ugy, hogy vonal létökből csak a hosszasági viszonyt tartják meg, s előjeleiket csupán azon számvetési viszonyok adják meg, melyeket az algebrai képlet czélja és szabályszerü átalakitásai hoznak magokkal.

Példák az elsőre, a vonalakat és felszineket jelölő algebrai képletek állandó vonalai (milyenek az ellipsis kis és nagy féltengelye sat.), a coordinaták (x, y, z), a szeglet függvényei (sinus, cosinus sat.); — a másodikra a kör sugara, a radius vectorok (lehetne söprő sugár), a parameterek, a háromszögök oldalai sat.

Meg kell jegyezni azonban, hogy mihelyt az algebrai képlet, illetőleg egyenlet, fel van téve, további átalakitásaiban a mondott különbség elenyészik ugyan, de előáll rögtön azon pillanatban, melyben az eredményt construálni, azaz szemlélhető ábrában rajzolni kellend.

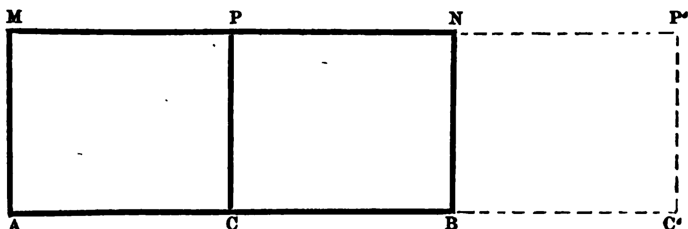
Röviden mondva ime képletben

$$a + b = c$$

az első esetben a, b és c az ábrabeli ugyanazon nevü, vagy legalább megfelelő phasisbeli vonalakat; a második esetben csak *ugyanakkora* vonalakat képviselnek. Sőt e két rendbeli elemek azonegy képletben vegyesen is igen gyakran fordul-

nak elő, mint számtalan példákat lehetne felhozni az analytica geometriából.

55. §. Ezeket előre bocsátva, ha már ime téglalapábrában

ha A M-et származtatónak, A B C-t irányzónak veszszük, A M-nél a kezdő vonal, B N-nél a végvonal, C P-nél vagy C' P'-nél a határvonal lesz, és e szerint csupán azon egy változtatással, hogy az utazó pont itt az utazó vonal lesz, minden, a mit a positiv és negativ fogalmak kifejtéséről I. értekezésemben mondtam, az ezennel származó lapra és lapokra a legtökélyesebb azonossággal alkalmazható. Ezt hát nincs miért ismételjem.

56. §. De ha mind áll is a téglalapokra nézve, a mi a vonalakról a positiv és negativ tekintetében igaz, állhat még valami más is rólok, a minek kifejtésére a vonalaknál okunk s alkalmunk nem volt. És valóban áll is.

Elsőben is a téglalapnak négy oldala levén, akármelyik lehet ezek közől irányadó, minek következtében a hozzá függőleges válván származtatóvá, négykép származhatnék a téglalap. De a négy eset a szembeálló oldalpároknál fogva csak kettővé olvad, u. m. a két különböző oldal akármelyike lehet származtató s a másik irányzó. Ez öszhangzásban van a szorzatok azon tulajdonával, miszerint szorzót és szorzandót (elvont számoknál) felcserélhetni egymással.

Másodszor a származtató helyzetét és lehető phasisát eddigelé nem vettük tekintetbe, holott ez is lehet szintugy positiv és negativ.

Legyen az iménti ábrában ACBC' vonal most a származtató s MA az irányzó. Látni való, hogy BP és BP' téglalapok igy is azon phasisban lesznek, a miben illetőleg BC és BC' vonalak s ennek következtében, mint feljebb :

$$MC + CN = BM \text{ és}$$
$$AP' - BP' = AN.$$

Miből következik az ismeretes tétel, hogy + irányzó és — származtató, szintugy negativ téglalapot ád, mint + származtató és — irányzó. Ha mindkettő positiv, arra bizonyitás sem kell, hogy positiv lesz a származék is.

57. §. De mi lesz akkor, ha mind származtató, mind irányzó negativ?

E kérdést legegyszerűbben ugy döntjük el, ha az előbbiekből corollarium gyanánt megtanuljuk, hogy : a és b egyenes vonalakat vevén fel származtatónak és irányzónak,

$$(+ a \times - b) = + - (ab) = - (ab)$$
$$(- a \times + b) = - + (ab) = - (ab)$$

miből látjuk, hogy tetszésünk szerint tulajdoníthatjuk az előjegyeket akár a téglalap oldalainak külön külön, akár a származott téglalapnak egyszerre, mihez aztán már a jegyek megállapított szabályát hozzá véve lesz :

$$(- a \times - b) = - - (ab) = + (ab).$$

A ki pedig a vert úton szeret járni, vegyen fel a, b, c és d vonalokat, ugy hogy $a > b$ és $c > d$ legyen s aztán construálja ezt az ábrát :

$$(ac) - (ad) - (bc) + (bd) = (a - b) (c - d)$$

miből világos lesz, hogy : $(- b \times - d) = + (bd)$.

58. §. A szorzás és szorzat analogiáját a lapszármaztatással és a származott lappal akkép kiegészitvén, várható, hogy a szorzás megforditásának, az osztásnak is szintúgy megleljük a hasonképét. És valóban ugy is van. „Adott szorzatból és egyik tényezőjéből a másikat kitalálni“ — ez az osztás értelmezése az algebrában s e feladatot a geometria is teljesíti, még pedig saját müszerével a constructióval, midőn t. i. adott mekkoraságu téglalapból s ennek adott egyik oldalából a másik oldalát kikeresi. Azaz : a és b egy téglalap oldalait, c és x egy másikéit tevén, e feladatot $ab = cx$ mindig feloldhatni, még pedig igy : $x = \frac{ab}{c}$ és egészen geometriai constructióval.

Ezen képletben látni való, hogy az osztandónak szükségkép téglalapnak, vagy legalább téglalappá alakitható lap-

nak kell lenni. Hanem ebből igen elhamarkodva átalánositnók, hogy hát oly viszonyban, mint osztandó az osztóhoz, csak *lap* lehet *vonalhoz* a geometria terén. Az a kérdés tehát: lehet-e lap laphoz, és vonal vonalhoz osztási viszonyban?

Ezen kérdés megfejtése nem csak azért fontos, hogy felvett tárgyunknak, az algebrai fogalmak geometriára való alkalmazásának lényeges részét teszi; hanem azért is, hogy a számok eredetére és tulajdonságaira némi világot vetend.

59. §. Vegyük elő e végre a mi egyenes vonalunkat és azon utazó pontunkat. Elsőben jelöljük ki a (*A*) kezdő pontot, a vonal további részét határozatlanul hagyván, és a C-t innen kiindítva bizonyos távulságra állitsuk meg. Az igy keletkező (AC) határozott vonalat *mértéknek*, még pedig *egymértéknek* nevezzük. Innen kiindulva még egyszer AC-vel = útat ír le a C s a második állomáskor már az A-tól kezdve két *együnk*, azaz, kettő van. Nem folytatom egyenkint, hanem egy kis táblácskába szedve állítom elő:

AC = 1 AC . . . . = Egy AC
AC + AC = 2 AC . . . . = Két AC
AC + AC + AC = 2 AC + 1 AC . . . . . = Három AC
AC + AC + AC + AC = 3 AC + 1 AC . . . = Négy AC
AC + AC + AC + AC + AC = 4 AC + 1 AC . = Öt AC
AC + AC + AC + AC + AC + AC = 5 AC + 1 AC . . . . = Hat AC
AC + AC + AC + AC + AC + AC + AC = 6 AC + 1 AC . . . . = Hét AC
AC + AC + AC + AC + AC + AC + AC + AC = 7 AC + 1 AC . . . . = Nyolc AC
AC + AC + AC + AC + AC + AC + AC + AC + AC = 8 AC + 1 AC . . . . . = Kilenc AC
AC + AC + AC + AC + AC + AC + AC + AC + AC + AC = 9 AC + 1 AC . . = Tiz AC

Elemi, nagyon elemi dolgok ezek, mondhatná egy tekintetre valaki. És méltán, de épen ezen elemiek elhányagolása hozta aztán a sok zavart és badar beszédet a tudományba és a haszonvehetlen és értelemcsavaró sok műszót nyelvünkbe. Ezt elmellőzve vonjunk következményeket:

60. §. a) Feltéve annak tudását, hogy a mértékek kü-

lönböző összegeit jelentő mellékneveket *számoknak* nevezik, azt tanuljuk meg először, hogy a számokat csupán az egyek egyenkinti hozzátétele által ismerhetni meg voltakép. Az egy nélkül a kettőről, a kettő nélkül a háromról s így tovább nem lehet fogalmunk. Gyakorlati eredményeire nézve megjegyezhetjük, hogy mióta Pestalozzi ezen igazságot elismerte és a tanmódszerbe behozta, azóta a számvetéstudók száma — keveset mondok — százszorta szaporodott mindenütt a hol bevették, s az, a mit azelőtt csak néhány kiváltságos fő illetékének tartottak, közjószággá vált.

b) Ez uton indulva szigorúan az következnék, hogy minden számnak külön külön nevének kellene lenni — vagy legalább lehetne, de mivel aztán úgy járnánk, mint Göthe ismeretes bűvölö inasa, t. i. nyakunkra nőne az ár, előáll a bűvölő mester a *rendszer*, s a dyadika, tetradika, heptadika, dekadika vagy dodecadika varázs vesszejével a számfogalmak végtelen halmazában útakat nyit, csoportokat alkot s az iménti igazság lényeges előnyei feláldozása nélkül bármily szükséges számösszeget véges elme által béfoghatóvá tesz. Itt egy igen bámulatos és még kellőleg ki nem magyarázott tünemény a *dekadika* kivívott elsősége, miszerint minden népeknél, a hol számvetési ismeretek csak fejledeztek, a számok nevei tízig s épen csak tizig mennek, még ott is, hol ezen rendszernek megfelelő jelképek, az arabokról nevezett számjegyek, nem léteztek vagy nem léteznek.

c) Következik továbbá, hogy a számlálás lényeges és benső bélyege az *ismétlés*: ugyan azon fogalomnak vagy képzetnek más más egyénben való ismétlése. És minthogy az úgy nevezett szorzás is tulajdonképen nem egyéb, tehát a számlálás maga már szorzás és minden szám szorzat.

d) Még kétségtelenebbé teszi az azonosságot, az a másik jellemvonás, hogy minden szám, *öszveg* [az *egy* $= 1 + 0$, vagy $1 + d$ (I)] — még pedig, nélkülözhetlen feltétkint oly öszveg, melynek részei egyenlők. Kitetszik ebből azon értelmezés logikátlansága, miszerint a „szorzat oly szám volna, mely egyik tényezője által úgy keletkezett a másik tényezőből, mint amaz elsőbb tenyező az egyből.“ Ugy de az az elsőbb tényező maga is *szorzás* által keletkezett az egyből; en-

nél fogva az a lényeges nagy hiba van benne, hogy az értelmezendő maga már benne van hallgatagan az értelmezésben (definitum ingreditur definitionem) s így semmit sem értelmez. Ezen pia fraus onnan támadt, hogy a törtekkel való szorzást is föl akarák venni a szorzás általános fogalmába, mi per se nem sikerült és nem sikerülhetett. Majd meglátjuk, miért.

e) Lehozatalunkból kitünik, hogy a szorzónak és szorzandónak oly közönségesen és megszoritás nélkül állitott azonossága vagy egynemüsége és felcserélhetősége épen nem áll. Mert képletünkben az AC levén a mérték, 2 AC, 3 AC, 4 AC sat. valódi szorzatok, minthogy ezt teszik 2-szer AC, 3-or AC, 4-er AC sat és bizony nem lehet ezek helyett mondani AC-szer kettő, AC-szer három, AC-szer négy sat. Sőt ezen különbség bizonyos fogalmak értelmezésére oly szükséges vonás, melyet nem nélkülözhetünk, s a melynek elhanyagolása, sőt megtagadása ama fogalmakat maig is homályban hagyta. Előre is megemlíthetem: az osztás és arány vagy más szóval a törtszám és arány (fractio, ratio) fogalmai ezek. A mi pedig a szorzó és szorzandó közti különbséget illeti: szorzandó a világon — anyagi és gondolati világban egyformán — a szó teljes értelmében, *minden* lehet; de a szorzó az ismétlés egyenkint szaporodó actusának valamelyik határpontja — melyet közönségesen *elvont számnak* (numerus abstractus) neveznek, vagy *κατ ἐξοχην* számnak.

f) Utolsó következményünk az, hogy feltett kérdésünknek: „lehet-e osztandó egyéb is mint lap?“ megfejtéséhez, már az által, hogy a lapon kivül más geometriai alakot is találtunk szorzatnak, közeledtünk; de mielőtt eljuthatnánk épen hozzája, még más oldalát is meg kell vizsgálnunk a dolognak.

61. §. Feljebb az 59. §-ben egy *elsőben*-t mondék, melynek „*másodszora*“ következik most. T. i. most már nem határzatlan, hanem határzott egyenes vonalat (A B) veszünk fel, melynek kezdő pontja A, végpontja B nevet kapjon. Ezen vonalon az A és B közé gondolhatjuk oly helyre az utazó pontot (C), hogy AC és BC egyenlők legyenek. Minél fogva $AB = AC + BC = BC + BC = 2BC$. Tovább vive a C-t, megvan a gondolati lehetség, hogy egy más C, álláspontnál

AC = 2 BC, legyen; s ekkor AB = 2 BC + BC = 3 BC. Megint tovább víve lehet AC„ = 3 BC„ tehát AB = 3 BC„ + BC„ = 4 BC„. Világos, hogy igy mindig tovább lehet menni a végtelenig s minden lehető számot előállíthatni, épen ugy mint az első esetben az AC ismétlésével.

És ha már most az életet és gyakorlatot kérdeném meg, mit csináltam? azt felelné reá, hogy: „felosztotta ön AB vonalat egyenlő részekre." Mi több, még a tudomány is él azon kifejezéssel, minden elemi geometriában ott levén ezen feladat: „AB vonalat *n* egyenlő részre *osztani*." Én pedig azt viszonzanám ama felelőnek, hogy nem *osztottam*, hanem *szorzottam*, a mennyiben oly összeget vagy egészet állitottam elő, melynek részei egyenlők. És imé, t. t. t. mindkettőnknek igaza van. A paradoxon magyarázata végett lássuk a különbséget elébb s aztán a hasonlóságot.

62. §. Az első esetben (59. §.) adva levén a szorzandó vonal, tetszésem szerint választok szorzót, mitől függ aztán a szorzat mekkorasága. A másodikban a leendő szorzat van adva, s a szorzót megint tetszésem szerint választva, ettől függ a szorzandó mekkorasága. De lehet mindkét esetben adva is a szorzó. Most a hasonlóságra menvén át, ez kettőben áll: a) abban, hogy a szorzó mindig választva vagy adva van; b) hogy egyenlő részekből álló összeget állitok elő. Az eljárás lényege hát mindenikben egyenlő részek kijelölése. A szorzót már *s*-nek, a részt *r*-nek s az egészet vagy szorzatot *e*-nek nevezve, imez algebrai képlet mindkettőt jelenti:

$$s\,r = e;$$

melyet a két esethez képest kétkép olvasunk, u. m. 1) Ha A kezdő ponton túl *s* részt (azaz *s*-szer AC-t) mérünk ki, AB határzott vonal származik.

2) AC részt *kell* venni, hogy *s*-szer mérve, AB határzott vonalat tegyen. Igen de ezen AC rész vétele, vagy kikeresése az, a mit a mathematika *osztásnak* nevez és ezen szó értelme a feljebbi közéletitől, sőt a tudományban is az idézett feladatban használttól eltér annyiban, hogy a kikeresett részek közöl aztán csak egyet akármelyiket veszi tekintetbe, s ezt a következő jelképpel képezi:

$$\frac{e}{s} = r$$

P. o. $\frac{\text{láb}}{12}$ = hüvelyk. Ha t. i. egy lábat tizenkét felé osztunk, ekkor minden bizonynyal már osztottunk; de a tudománybeli *osztás* még ezen vonással egészíti ki, hogy „a tizenkét egyenlő rész közől egyet akármelyiket hüvelyknek nevezünk." S ez a kiegészítő vonás már ebben megvan: $\frac{\text{láb}}{12}$, ha szinte utána nem teszszük is, hogy = hüvelyk.

Ez által mutathatjuk ki valóban a szorzás és osztás közti lényeges kapcsolatot, nem pedig hamis és a logika legsérthetlenebb szabályai ellen rugodozó rosz értelmezésekkel.

63. §. És most visszapillantva a positiv és negativ értelmezéseire, egy szám, mint szorzó és egy szám, mint osztó közt, amazok különféleségeihez hasonló különbséget lelünk: azt t. i. hogy a szorzó társa a szorzandó levén az eredeti egyenletben — [$s\ r = e$] —, túl az egyenlőség jelén pedig az egész, vagy is a szorzat; az osztási jel csak megfordítja a viszonyt s azt mondja, hogy az s társában már ne a szorzandót, hanem a szorzatot keressük; minek következtében a szorzandó túlköltözik az egyenlőség jelén. — Valamint hát x és y ismeretlenekről csak annyit tudva, hogy az egyik *rész*, a másik *egész*, de nem azt, hogy melyikök melyik, bizvást tehetjük.

$$x + a = y$$

mi azt jelentené elölegesen, hogy x a rész, és y az egész; de alkalmazáskor kitünvén, hogy bizony x az egész és y a rész, a + helyett — teszünk az a elébe s lesz: $x - (+a) = x + (-a) = x - a = y$ s azonnal helyre van ütve a viszony, de aztán azért még is meghagyjuk az a-nak az öszvezendő (t. i. *negativ* öszvezendő) nevet s a miveletet mindig csak öszvezésnek (t. i. algebrai öszvezésnek) hivjuk; épen ugy bánhatunk ezen egyenletben:

$$s\ x = y$$

melyben az x szorzandót, az y szorzatot tenne eredetileg; de kivilágolván, hogy x a szorzat s y a szorzandó, mással cseréljük fel a $\times$ jegyet, és igy irva: $\frac{x}{s} = y$, minden helyre van igazodva. P. o. 12 láb = hüvelyk, ez világosan nem igaz,

ámbár a benne foglalt mennyiségek minden bizonynyal viszonyban, még pedig szorzási viszonyban vannak egymással; tehát az előbbi nyomon tizenkettőt osztónak írván, lesz : $\frac{\text{láb}}{12}$ = hüvelyk; mi is tökéletesen igaz, és ugy szoktuk kimondani, hogy egy láb *tizenkettede*, hüvelyk.

Nem csak, hanem a tizenkettőnek még a szorzó nevet is meghagyjuk : nem veszszük ugyan osztó-szorzónak, hanem szorzó-törtszámnak, és igy szoktuk irni :

$$\frac{1}{12} \times \text{láb} = \text{hüvelyk},$$

mely irásmódnak igazolását is nem sokára adjuk.

64. §. A helyreigazítást azonban egyszerűen ugy is meg lehet tenni, hogy szorzandót és szorzatot egymással felcserélünk, épen ugy, mint I. 29. §-ében a részt az egészszel. P. o. egy font 32 latot tesz; de ha igy állitjuk össze:

$$32 \text{ font} = \text{lat}$$

vagy igy :

$$\frac{\text{lat}}{32} = \text{font}$$

nem lesz igaz : hanem igen is legott igazzá válik a mondott cserével, u. m.

$$32 \text{ lat} = \text{font és : } \frac{\text{font}}{32} = \text{lat}.$$

És általában az analogia a + és — viszonyaik közt egyfelől, s a szorzási és osztási jegyekéi közt másfelől oly tökélyes és átható, hogy az ugynevezett jegyek szabályai, melyek mostani algebráinkban csak a positiv és negativra vonatkoznak, a + és — helyett ezeket (×) és (:) tevén minden tekintetben állanak. Söt nem csak elméletben állanak, hanem gyakorlati hasznuk is tetemes és névszerint a kezdőknek és tanulóknak a törtszámok szorzási és osztási müveleteiben, egyetlen egy szabály teljes és kielégitő utasítást ad, egyszersmind nagy erő- és időkimélést s e mellett egészen okszerü belátást eszközölvén. Csudálatos, hogy valamennyi tankönyviró ezt észre, vagy tán csak számba nem vette. Söt egészen általánosítva, az osztási jegyet egészen a — jegy példájára úgy értelmezhetni, hogy az az 59. §-ben írt első miveletből a

másikba való átmenést jelöli, épen ugy, mint a „minus" egyik phasisból a másikba.

65. §. Az analogia teljes kiegészitésére vizsgáljuk meg, létezik-e itt is egy oly közép mivelet, mely a positiv és negativ tárgyabeli második phasisnak feleljen meg. Ezt a következő képlet jelenlíti:

$$a - + = a \text{ [vagy is } x - + dx]$$

t. i. az az eset, melyben egyik rész az egészszel egyenlő, s ez akkor áll bé, mikor a másik rész = o vagy dx. A szorzás-osztásban az egész és rész képviselői a szorzat és szorzandó, tehát szorzóról vagy osztóról kell olyanról gondoskodni, mely mellett szorzat és szorzandó egyenlők maradjanak. Nem kell ezt soká keresnünk, mert az 1 az. Ugyanis az öszvezésnél a C pontnak a kezdetből kell kiindulnia, midőn az AC = O és igy BC = AB; a szorzásnál a kezdetből nem indulhatunk, mert hogy az ismétlést megkezdhessük, az ismétlendő eredeti tárgynak, t. i. a szorzandónak már meg kell lennie, és azt az *egygyel* = 1 bélyegeztük.

$$1 \times a = a,$$

miből szorzatot és szorzandót megcserélve,

$$\frac{a}{1} = a$$

s most ez is igaz, mivel szorzat és szorzandó szigorúan egyenlők. És így a középső phasist, azaz a szorzás és osztás közti közép állapotot, valamint a o-nak a szorzás-osztásbeli analogonját, az 1-et is szerencsésen megleltük.

A dolog rende tán azt kivánná, hogy kipuhatoljuk, vajjon az *o*-nak magának van-e szerepe a szorzás-osztásban, és ha van, mi az? De hogy ezt a feladatot megfejthessük, még egy más oldalról kell megérintenem az egész tárgyat.

66. §. Az egész és részei szigorú egynemüségénél fogva ezen képlet:

$$a + b = c$$

csupán két kérdést szülhet: 1) Adva levén a két rész, mi az egész? 2) Adva levén az egész és *egyik* (akármelyik) része, mi a másik rész? Ugy de a szorzás iménti deductiója szerint kitünik, hogy a felvett példában csak a szorzandó és szorzat egynemüek, u. m. közelebbről vonalak vagy lapok,

holott a szorzó, másnemű és csak az ismétlés actusát jelölő elvont szám. Ennél fogva ezen egyenletből:

$$sr = e$$

három kérdés ered, u. m. 1) adva levén *s* és *r*, mi az *e*? 2) adva levén *s* és *e*, mi az *r*? 3) adva levén *e* és *r*, mi az *s*?

Az elsőre, melyet értelmesben így mintázhatni: *r* mértéket *s*-szer ismételve, mi lesz az eredmény? megfelel maga az eredeti egyenlet.

A másodikra vagy is erre: adott mekkoraságot mekkora rész mér *s*-szer, az osztási képlet:

$$\frac{e}{s} = r$$

felel meg. A harmadikra, mely máskép formulázva így hangzik: adott mekkoraságon, adott mérték *hányszor* van ismételve? — még nincs sem feleletünk sem képletünk.

67. §. A felelet bizonyos esetben igen könnyü; adva levén ugyinis

$$sr = e$$

látni való, mint azonos tétel (identica propositio), hogy mivel *r* mérték *s*-szer téve teszi *e* mekkoraságot, tehát *e*-ben *s*-szer van meg *r*. Képletet is szintoly könnyen lelünk, ha *s*-et és *r*-et további következtetés nélkül tényező társaknak (Bolyai szerint) *mértársak*nak nézzük, mert valamint

$$\frac{e}{s} = r$$

azt teszi, hogy adott *e* szorzathoz *s* levén az egyik tényező, *r* lesz a másik, önként következik, hogy *r* levén az egyik tényező, *s* lesz a másik, és így

$$\frac{e}{r} = s$$

a keresett képlet.

És ez által azon különös esetekre, ha $e = 1r$ vagy $2r$, $3r$, $4r$, $5r$, stb. a végtelenig, határzott értelmet tulajdonítunk oly osztási képletnek, melyben osztandó és osztó egynemű űrnemek, t. i. mindkettő vonal, mindkettő lap vagy mindkettő test. Tehát az 58. §-ben tett kérdés megfejtéséhez még egy igen nyomos lépéssel közelebb jutottunk. De teljes megoldatára még több vizsgálatot kell tennünk.

68. §. Az eddig mondottakból látszik, hogy szorzó és szorzandó mindazon különbség mellett, melylyel birnak, miszerint az egyik elvont szám, a másik vonal, vagy lap, sőt test is egyeznek annyiban, hogy osztásalakra hozva egymással felcserélhetők; ebből ugyan is:

$$sr = e;$$

mind ez lehet:

$$\frac{e}{s} = r \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad (I)$$

mind pedig ez

$$\frac{e}{r} = s \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad (II)$$

az első esetben az osztandó ürnem, az osztó elvont szám, a másodikban mindkettő ugyanazon dimensióu ürnemek. Könynyü átlátni, hogy az utóbbi viszonyt bizony *osztásnak*, s az r-et osztónak többé nem nevezhetni egész szigorral, s adnak is nekik más nevet, miről később lesz a szó, ha egy kényes ponton áthaladunk.

Az első képlet (I) ugyanis egészen általános, t. i. bármely e-nek és s-nek megfelel bizonyos r, gyakorlati kivételéről a geometria gondoskodván. De nem ugy a második, mint a melyik egészen arra van alapítva, hogy r felmérje e-t, miben ha csak jó szerencsére felkapott két ürnemről van szó, kevesebb a valószinüség, mint arra, hogy valaki 20 lábnyiról egy borsó nagyságu likon borsó szemeket hajigáljon át, mire Mátyás királyunk óta nem is volt példa, s a minek az eszélyes király, ha meg történt is, igen csekély díját szabta. Világosan kitünik a második (II) formabeli viszony lehetlensége mindazon esetekben, midőn $r > e$; de az sem biztosít, ha $r < e$-nél; mert lehet $e = sr + t$, hol $t < r$. Öt lábnyi és egy arasznyi e-ről és egy lábnyi r-ről nem mondhatom szabatosan sem azt, hogy $\frac{e}{r} = 5$, sem hogy $\frac{e}{r} = 6$. Ötnél még nincs vége az e-nek, s midőn hatodikszor teszszük reá a mértéket, már tul esik rajta. És minthogy a szorzás lényegét az ismétlésben állitottuk meg, 5 és 6 közt nincs semmi, mert itt átmenet nincs. Ebből az következnék, hogy

ezen formának, hogy $\frac{e}{r}$ azon egy eseten kivül, melyben $e = sr$, még pedig ugy, hogy s az ismétlésnek valamelyik szakát tegye, nincs értelme.

69. §. Ámde a mathematika az a tudomány, melyben nincs kivétel. Itt az elméletnek minden esetre alkalmazhatónak kell lenni, a mi csak az értelmezésnél fogva alája tartozik; és az elméletet képviselő algebrai jelképnek olyannak, hogy az alkalmazhatlanság esete maga magából kitünjék. Láttuk, hogy a positiv és negativ jelképei birják e tulajdont: lássuk, vajjon a szorzás és osztáséi birják-e?

Elsőben felveszszük azon esetet, midőn $r > e$ és igy szembeszökő, hogy r, e-nek mértéke nem lehet. Még most ez is igen általános, és határozottabban tegyük, hogy r nem csak nagyobb e-nél, hanem legyen pl. $r = 3\,e$. Ha ezt a rendes esettel $e = 3\,r$ összehasonlítjuk, legott kitünik, hogy szorzat és szorzandó egymással felcserélvék és ha ennél fogva: $r = 3\,e$, igaz hogy

$$\frac{r}{e} = 3 \quad \ldots\ldots\ldots \quad (1)$$

akkor ez hogy

$$\frac{e}{r} = 3 \quad \ldots\ldots\ldots \quad (2)$$

nem lehet igaz ugyan, de legott igaz lesz, ha a szorzatot a szorzandóval, az r-et az e-vel felcseréljük. Igen de ezt a felcserélést nem csak úgy lehet megtenni, hogy e helyett r-et irjunk, és viszont, hanem a 63. §. szerint úgyis, hogy a szorzó ($\times$) jelét az osztó (:) jelével cseréljük fel. Mivel tehát

$$\frac{e}{r} = 1 \times 3 \text{ vagy } e = 3r$$

nem igaz, a szorzó jelét felcserélve lesz

$$\frac{e}{r} = \frac{1}{3} \text{ vagy is } e = \frac{r}{3}$$

az elsőből visszatérve a szorzati képletre lesz

$$e = \frac{1}{3} \times r$$

melyet a második osztalmi képlettel összehasonlítva, kapjuk ezen egyenletet:

$$\frac{1}{3}\times r=\frac{r}{3}$$

mi által a 63. §-beli előleges felvétel igazolva van.

70. §. Ha már ezt $\frac{e}{r}=\frac{1}{3}$, ezzel $\frac{e}{r}=s$, vagy ezt: $e=\frac{1}{3}r$, ezzel: $e=sr$, öszehasonlítjuk, úgy látszik, mintha az *s*, mely a feljebbiekben mindig az elvont természetes számok sorának valamelyik tagját tevé, most már természetét egészen elváltoztatva egészen más értelmet váltott volna. S e látszatnál fogva, a mitől félni lehetett, meg is történt. A $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, s általában az $\frac{1}{5}$ a számok különös nemévé *törtszámokká*, váltak. És mikor? Azon setét évszázadban, melyben Herodotus muzsáit a száraz krónikások váltották fel, melyben a kímikusok a bölcsek kövét keresték, a természettanárokat ördöngös bűvészek gyanánt üldözték s a természetrajz nyereményei a griffmadár, a basiliskus, a kraken, és a kétfejű sárkány valának; melyben a törvényes eljárást az „ordalia" pótolta s a birtokjogot a kard döntötte el; melyben a theologia azt a kérdést tűzte ki, vajjon „idvezitőnk cserebogár képében végre hajthatta volna-e a megváltás nagy munkáját?" s végre, midőn a mathematika a számvetésnek és földmérésnek legdurvább gyakorlati szabályaiban állott. Csak is ezen időben történhetett az a nem kisebb logikai, mint mathematikai botlás, hogy egy mathematikai mivelet számokból alkotott jelképét ismét csak számnak nevezzék, s egy szerkezetet az elemeivel oly formán coordinaljanak, mintha a természetrajzban ilyen felosztást tennének, hogy: „a madarak háromfélék, u. m. vizi madarak, szárazi madarak, és tyukok." De olyan ez, hogy magából a tudományból vegyünk példát, mintha ezeket (5—7), (0—9) stb. a számok saját nemeinek nyilvánították volna. És még az a képtelen nevezet hozzá: **tört** *szám* (numerus *fractus*, gebrochene Zahl). Mintha biz a számot el lehetne törni!

Midőn mindezek mellett bevallom, t. t. t., hogy a rosz nevezet, a velejáró rosz értelmezés és zavart elmélet legkisebb befolyással sem voltak a számvetés szabályaira s mind-

azok, a miket az általok úgynevezett „törtszámokra“ nézve parancsolnak, tökélyesen helyesek, bámulhatnának oknélküli, vagy annak látszó heves kikelésemen, a törtszámok ellen. Fontosabb következményei vannak az életbe átmenő csalfa elméletnek, mint futó tekintet hagyja észrevenni. Emlékezzenek csak tisztelt hallgatóim azon nehézségekre, melyekkel a törtszámokkal való bánás tanulásában kellett küzdeniök! Mennyiszer meglepő volt az a visszásság, hogy $\frac{1}{2}$ et és $\frac{1}{3}$ ot nem lehete ugy összeadniok, hogy $\frac{2}{5}$ legyen belőle; hogy a törtszámmal való szorzás a szorzandónál kisebb szorzatot, az osztót az osztandónál nagyobb hányadost adott! Pedig ez a régiebb tanitás, inkább tanultatás, módszerében nem volt oly nagy akadály. „A tört számokkal teendő számvetés szabályai ezek s ezek,“ azt mondták „tanuld meg s alkalmazd!“ És imé a ki tisztelettel fogadta az utasitást és hüségesen gyakorolta magát benne, azt az eredmény alkalmazott helyessége meggyőzte a szabályok helyességéről, elméleti belátás nélkül is. De ma már a tanítás oktatással jár — hogy *okulás*-e mindig az eredménye, nem vizsgálom — a tanitványnak minden lépést külön külön s a tan mentét összesen meg kell értenie, és mikép lehessen csalfa elméletet *megérteni*?

Hosszu beszédnek is csak az a vége, hogy szám alatt csak is egyet és azt lehet érteni, a mit a tudomány régóta bévett általános értelmezése, ú. m. a discreta quantitas foglal magába, azaz: az ismétlés egyenkint szaporodó cselekvényét, következöleg minden szám csak és mindig az, a mit már most a követelt tört számoktól megkülönböztetésül egész számoknak neveznek. A szám lehet positiv, negativ, lehet szorzó, osztó, de soha sem *tört*, s az ugy nevezett tört szám, számtani míveletek complexusa.

71. §. Ugyan is ez, pl. $\frac{1}{5}$, elvontan véve teljes lehetlenség, és épen ugy vehették volna a képtelenség jelképinek, mint hajdan ezt: -5, vagy az újabb időben ezt: $\sqrt{-5}$. Ha az *egy* afféle egy, a milyenekből az 5 áll, akkor világos lehetlen, hogy 5, 1-nek része legyen. Ellenben jól megvizs-

gálva a dolgot, $\frac{1}{5}$-ben, mint míveleti jelképben háromféle gondolkodási processus van: 1) Gondolnom kell *valamit*, a *minek* részei legyenek; ennek ugyan ama jelképben semmi nyoma, de probálja meg valaki a tört számokat egy oly *valami* feltétele nélkül elvontan deducálni! 2) Azt a valamit (testet, lapot, vonalat, időt, erőt) 5 egyenlő részre osztani; ezt már jelöli a vonás alá tett 5. 3) Ezen részek közől *egyet* és csak egyet gondolni létezőnek, vagy számitásomba felveendőnek, mit megint jelent a vonás feletti 1. Hogy lehetne mindezeket felvenni az ismétlési actus fogalma alá, mely pedig maga a szám fogalma?

Nem akarom en, t. t. t. a „tudományt reformálni;" áll az és erősen áll, mint a Sion hegye. Különben is a reformálás már magában is csiklandós és kényes dolog, s a kéretlen, hivatlan reformátorok kontár serege még ott is, hol szükség volna reá, rosz hirbe hozta az egész dolgot. Hanem igenis szükséges egy s más eszmét azon nyügből, azon homályból, melybe némely tudósok söt tudós felekezetek egyéni tévedt nézetei burkolták, kimenteni s még annál szükségesb, midőn az illető fogalom tévesztése egy más, még általánosabb tévedés szüleménye. Itt pedig épen az az eset. A szám kancsal fogalmára a rendszer eszméjének elferdítése adott okot és alkalmat. A rendszer, helyesen értelmezve, egy bizonyos tudományba foglalt s azt alkotó eszmék egymáshoz való kapcsolata s az előadásban ezen kapcsolatnak bizonyos elv vezérlete s bizonyos czél utmutatása nyomán való kitüntetése. Ma a rendszernek ezen természetes fogalma csaknem egészen eltüntnek, söt kiküszöböltnek látszik. Ma a rendszer alatt dividálást és subdividálást, vagy az ellenkező uton classificálást és supra-classificálást értenek, s ez pedig a rendszerezés nagy országában csak egy korlátolt tartomány. Ezen alárendelt állapot el nem ismerése aztán rendszer helyett csak tabellarizálásra vezet, s valóban igen felette gyakori dolog azt látni, hogy midőn valaki a tudomány igazságait plausibilis logikával osztott címek s ezek szerint rendezett fejezetek alatt elötálalja, azzal hizelkedik magának, hogy ugyan csak *rendszeres* tan- vagy kézi könyvet irt! Innen van az is,

hogy a mostani tudós világban divatos vélemény az alkalmazott logika legjelesebb emlékét, Euclides geometriáját, *rend-* és *módszer*telen könyvnek, túlélt álláspontom nyugvónak nyilvánitni. Miért? Mivel a halhatlan szerző nem irt külön fejezetet az egyenes vonalokról, s ebben külön cikket hosszasági, különt helyzeti visszonyaikról; majd külön fejezetet a háromszegekről, mást a négyszegekről sat. Nem biz ő, mert nem lelte azt megegyeztethetőnek a bebizonyitások logikai következetességével s ennél fogva nem irt oly hysteron proteronokat, a milyek hemzsegnek a fennebbi recept szerint szerkeztett geometriákban, melyeknek szerzői, ha mutatósan kiállithatták rovataikat, büszkeséggel kiáltják a világnak:

Exegi monumentum aere perennius!

Ily rendszerező kezek közt veszett el a szám fogalma is. Lám, oly magánosan állott a világon az a szegény szám! Ott volt a „quantitas continua" és „quantitas discreta"; ott az egyenes *és* görbe vonal; a háromszegeket meg háromféleképp is fel lehetett osztani, míg a szám mindig szám maradt. Nosza hát oszszuk fel azt is, legyen „egész szám" *és* „tört szám", majd aztán legyen „*rationalis*" és „irrationalis szám"; aztán — hisz a szalonnát csak meg kell kezdeni, majd reá járnak — következett a „valódi" és „képzetes szám" megkülönböztetése. Ha még hozzáteszszük a positiv és negativ számokat, kiviláglik, hogy ha későre fogtak a felosztás munkájához, csakugyan ki is pótolták a mulasztást. A zavar tetézésére egy ujabb iró, ki a képzetes számokról különben igen ügyes munkácskát ira, egyenesen eltörlé a szám fogalmából az utolsó lényeges vonást is, miután szerinte a szám semmi sem egyéb mint — a *vonal hossza.* Erről aztán elmondhatjuk Poloniussal, hogy „bolondság, de rendszer van benne!"

72. §. Ha elmondám a nyavalyát, méltán orvoslási módot is követelhetni tőlem. Nem is kéretem magamat, hanem mondok kettőt: az első gyökeresen gyógyitó lenne, de tudom ugy járok vele, mint az égyiptomi orvosok, kiknek, mint Herodotus mondja, nem szabadott maguk saját módja és találmánya szerint gyógyitni; a másik ismeretes recept és senkinek sem lesz kifogása ellene, ha szintén egy kissé sajátszerüen fogom is keverni.

A) Javaslatom az volna, hogy fejtsük ki a (×) és (:) u. m. szorzás és osztás jegyeinek törvényeit okszerűen, mi annál könnyebb, minthogy ezek — hisz említém már feljebb is — a (+) és (—) jegyekéivel tökélyesen azonosak. Ez által valamint emezeknél fogva csupán két csoportba esnek a számok, t. i. a positiv és negativ számokéiba, ugy a szorzás és osztás által ismét kettőre válnak, u. m. a *szorzó* és *osztó* számokéira, melyek a magok neméban épen ugy ellentettek, mint a positiv és negativ. Ennek következtében a *törtszámok* képtelen és esetlen álfogalma önként megszünnék s az általok jelelt dolog valóban annak mutatkoznék a mi, t. i. számvetési miveletnek. És ha *(a — b)* képletet algebrai öszvegnek nevezték, nem tudom miért volna kevesebb jogunk ezt: $\frac{a}{b}$ *algebrai szorzatnak* nevezni? Külalakra nézve a javaslatom nyomán keletkezett képletek a szokottaktól csak annyiban különböznének, hogy az a hézagpótló 1, mely az ilyenekben: $\frac{1}{s}$, ok nélkül foglal helyet, mint foglalna az *o*, ha e helyett — *a*, mindig ezt irnók: (*o* — *a*) egészen kimaradna. P. o. ez:

$$a \times \frac{1}{s} \times \frac{1}{s_{,}} \times \frac{1}{s_{,,}} \text{ igy lenne irva:}$$

$$a : s : s' : s''$$

B) A második, bevett és használt, de nem oly általánosan segitő mód az, hogy az ily osztalmakat: $\frac{a}{b}$ aránynak (ratio, Verhältniss) nevezzük. Ezen elnevezés és a fogalom velejáró módositása következetesen hajtva végre, valóban segitne is a bajon; de ott a bökkenő, hogy értelmezésére megint csak a tört számot veszik segitségül, s igy a mit egyfelől jót tesznek, azt más oldalon lerontják. Megkisértem azért az aránynak a tört számtól független értelmezését adni.

73. §. E végre a 68. §-ben elősorolt s a 69. §-ben vitatni megkezdett eseteket mind felvéve, az előfordulhatók a következők. Ime képletben: $\frac{e}{r}$ vagy I. e > r, s ekkor megint vagy 1) $e = s\,r$, midőn aztán $\frac{e}{r} = s$ és nincs semmi

nehézség, mert az *s* tisztán *szám*; vagy 2) $e = s\,r + m$, melyben $m < r$, s ekkor $\frac{e}{r}$ nem lehet szám. Vagy II. $e < r$, s ekkor ismét vagy 3) $s\,e = r$, miből lesz mostani irásmóddal: $\frac{e}{r} = \frac{1}{s}$; vagy 4) $s\,e + n = r$, *n* kisebb levén *r*-nél. A 2) és 4) alatti eseteket összefoglalva is lehet jellemezni, ugy, hogy $e = s\,p$ és $r = s'\,p$ legyen, mit osztási képletben úgy irnak, hogy $\frac{e}{r} = \frac{s}{s'}$ mi megint a követelt törtszámok sorába tartozik.

Ha ezekhez hozzávesszük amaz igazi osztási képletet: $\frac{e}{s} = r$, kérdés támad, létezik-e oly kifejezés, mely vagy változás nélkül vagy a dolog lényegét nem bántó némi módositással mindezen képletekre illjék? Mert csak egy ily kifejezés jogositna arra, hogy annyi különböző eszmére, milyek osztás, tört szám, arány s tán még több is, csak azon egy jelképpel $\left(\frac{m}{n}\right)$ élhessünk. És ugy jön ki a dolog, hogy ily kifejezést tankönyveinkben hasztalan keresünk, mégis szerzőik dictátorilag követelik mind amaz eszmék azonosságát. A logika kivánván ezen hiány kipótlását, lássuk: nem lelnők-e meg a keresettet.

74. §. Ezt $\frac{e}{s} = r$ és ezt: $\frac{e}{r} = s$ (első eset) összehasonlítva, láttuk, hogy az előbbi képlet azt mondja: *e* mekkoraságban *s*-szer *r* mérték van; az utóbbi azt: *e* mekkoraságban *r* mérték *s*-szer van. Világos, hogy a két kifejezésbeli változtatott szórend a dolog lényegét nem érinti s tehát tulajdonkép ugyan azonegyet teszi. Ennél fogva $\frac{m}{n}$ mindkét értelemben szolgálhat.

De már a 2) és 4) alatti esetekben, melyek külsőleg ehhez hasonlítnak: $\frac{e}{r}$, nem lehetvén mondani, hogy „*r* mérték megvan *e* mekkoraságban ennyi- vagy ennyiszer," nem is volna tán szabad azzal a már egyébre használt képlettel élnünk? Tüstént kipuhatoljuk.

A nehézség abban áll, hogy $r > e$-nél vagy (a 2) $r > e - s$ r-nél. Ugy de a folytonosság következtében r mekkoraságot fel lehetvén minden lehető számok szerint osztani, ezek közt lelünk oly $\frac{r}{s'} = r'$-et, hogy aztán $e = sr'$, és $\frac{e}{r'} = s$, azaz természetes szám legyen. Rövid képletbe huzva ez: $\frac{r}{s'} = s$, t. i. szóval kimondva: „r-nek s'-edrésze mint mérték, megvan e-ben s-szer." Ez ugyan különbözik az 1) esetet magyarázó kifejezéstől, de csak ugy mint minden felsőbb fogalom különbözik az alája foglalt alsóbbtól, mert köztök épen ez a viszony áll. Első tekintetre az igaz, azt vélné valaki, hogy tán megfordítva volna a viszony, minthogy a lelt kifejezés több vonást látszik magába foglalni, mint az a mely az 1) esetre vonatkozik. De valóban csakis látszik. A mathematikának alig van egy törvénye, melynek általános kifejezése több elemet ne foglaljon magába, mint külön esetre vonatkozó módositása, azért mégis általános az és igy fogalom, még pedig felsőbb fogalom. Igy a polynomicum theorema általánosabb, mint a binomicum, mint a mely utóbbi az elsőbbnek csupán egy határozott esete, holott a polynomicum sokkal több tagból áll. Log $(1 + x)$ egy szorzóval (a modulussal) mutat fel többet, mint lognat $(1 + x)$; a kapcsolt szám képlete: $a + b\sqrt{-1}$ általánosb, mint akár a valódié: a, akár a képzetesé: $b\sqrt{-1}$, melyek amaz alá foglalt külön esetek. Az ellipsis képlete, $a^2 y^2 + b^2 x^2 = a^2 b^2$; holott az ellipsis egy fajáé, a köré: $y^2 + x^2 = a^2$; s általában a másod rendű görbék képlete sokkal bonyoltabb, mint akármelyik fajé, az ellipsisé, hyperboláé, vagy paraboláé; s igy számos más esetekben. Ha hát ezt $\frac{e}{r'}$ általában igy formulázzuk: r-nek valamennyid (s'-ed) része megvan e-ben valamennyiszer (s-szer), — azaz algebrai képletben: $\frac{s\,a}{s'a'}$ ez mind a négy esetet képviseli. U. m. az 1) alattit: igy r-nek egyed része, azaz maga az r megvan e-ben, valamennyiszer (s-szer), tehát $s' = 1$); a 2) alattit igy: r-nek valamenynyid (s'-ed) része megvan e-ben többször, mint s'-szer,

(t. i. $s > s\sqrt{}$) ; a 3) alattit így: *r*-nek valamennyid ($s\sqrt{}$-ed) része megvan *e*-ben 1-ször (azaz : $s = 1$); és a 4) alattit így: *r*-nek valamennyid ($s\sqrt{}$-ed) része megvan *e*-ben, de kevesebbszer, mint $s\sqrt{}$, (vagyis : $s' < s,$).

Világos hát, hogy ez a képlet $\frac{e}{r,}$ minden esetre egyenlően szolgál s mindig érvényes.

75. §. De világos ennél fogva az is, hogy az arány nevezet mind a négy esetet egyformán illeti. Most már egyenlet alakba téve lesz : $\frac{e}{r} = \frac{s}{s\sqrt{}}$ azaz : *e*-ben annyiszor van *a*, a mennyiszer *s*-ben *egy*, és *r*-ben annyiszor, a mennyiszer $s\sqrt{}$-ben egy; következőleg *r*-nek annyid része és annyiszor van meg *e*-ben, a mennyid része $s\sqrt{}$-nek és a mennyiszer *s*-ben. Az első esetben, mivel $s\sqrt{} = 1$, megrövidül a kifejezés és előáll az egyenlet második részében a *szám* : $\frac{e}{r} = s$; a többi esetekben már többé nem szám, hanem csak számok bizonyos és feljebbiekben jellemzett viszonya jeleli a szorzat és szorzandó közt létező ugyanazon viszonyt, mit számnak nevezni többé, logikai fogalomzavar nélkül nem lehet, s a mit az arány általános nevezete, mely mint láttuk az első esetre is kiterjed, elégségesen kipótol.

Azonban akár aránynak, akár hányadosnak (quotiens), akár, ha a szokottat nem akarjuk hagyni, tört számnak nevezzük, mindenkép bizonyos *űr* vagy *idő*-mekkoraság a végeredményök s ezért a mennyiségek és mekkoraságok sorába felvevén, positiv és negativ, szorzó és osztó szerepeket viselnek, melyeknek algebrai fogásaira a jegyek szabályai (az általam kiszélesített értelemben) mutatnak utat és adnak igazolást; geometriai alkalmazásuk pedig ismeretes és semmi kétség alatt nem levén, további vitatásukat annyiban hagyhatom.

76. §. Nem hagyhatom ellenben a szorzás eredeti miveletének, t. i. az ismétlésnek azon esetét, melyben *szorzónak* szám helyett *vonal* van felvéve. Ez kétkép történhetik, és mindig ugy, hogy feljebbi fogalmunkat nem hogy változtatni, de csak szélesitni sem kell.

1) Láttuk már értekezésem I. részében, hogy a folytonosság felfogásához és mennyiségi viszonyokra viteléhez a véghetlen kicsinyek vagy differentialék gondolati fogalma által közeledhetünk. Az idézett első részben pl. *a* vonalnak csak egy ily részére vala szükségünk s annak létezését ki is mutattuk. Mi akadályozna minket *a* vonal differentialéját ismételve gondolnunk, és *a* vonalat ugy vennünk fel, mint véghetlen nagyszámú *d (a)*-ból állót? E szerint hát lenne $d\ (a)\ \infty = a$. És *b*-vonalat *a*-val szorozni annyit tenne, mint mit *b*-t annyiszor ismételni, a hányszor *d (a)* van ismételve *a*-ban. Ezen *b*-ket egymás végtiben gondolva, egy véghetlen hosszu vonalat tenne, mely túl esvén képzetünk és az alkalmazhatás határain, továbbá tekintetbe nem jön s a tudományban merőben el is van mellőzve. Csak lehetségét és gondolhatóságát akartam ezen első esetnek kimutatni.

2) Máskép üt ki a dolog, ha egymás mellett és oldalaslag képzeljük ismételve *b* vonalat. Ez ugyan is épen annyit tenne, mintha *a* vonal minden *d (a)* részéből *b* vonalat gondolnánk töle derék szegletre huzva. Látni való, hogy ezen módon egy téglalap alakult. Lapnak mondom, mivel épen annyira közeledtünk a felszín folytonosságához vele, a menynyire a $\infty \times d\ (a)$ képviseli a vonal folytonosságát. De látjuk azt is, hogy ez a lap, alakjára és mekkoraságára nézve tökélyesen egyenlő azzal, a mely származik, ha a *b*-ét származtatónak, *a*-t irányzónak vettük volna. És ez által a téglalapnak a szorzattal, s oldalainak a tényezőkkel való egynemüsége, söt fogalmi azonossága ellenvetésen kivül meg van állapítva. Mint különös tulajdonságát meg lehet jegyezni, hogy ezen geometriai szorzat tényezői szigorúan és tökélyesen egynemüek.

77. §. A téglalapot *t*-nek, oldalvonalait *V* és *v*-nek nevezvén, miután szorzat, szorzandó és szorzó viszonyaikban állanak, ezen kérdést: „adva levén a téglalap, és egyik oldala, mi a másik?" szabad ime képletbe öltöztetnünk: $\frac{t}{V}$ és $\frac{t}{v}$. De az analogia teljessége megkivánja, hogy a feljebb ál-

látott általános kifejezés erre az esetre is alkalmazható legyen. Es az is; mivel ezt $\frac{t}{V} = v$, igy mondhatjuk ki: V annyiszor van *t*-ben, a hányszor *d (v) v*-ben. És megforditva: $\frac{t}{v} = V$, azaz: *v* annyiszor van *t*-ben, a hányszor *d* (V) V-ben, feltéve, hogy d (v) = d (V), vagy is mint a felsőbb analysis szokta használni a *dx* állandó (constans). És megjegyzendő, hogy a felsőbb analysisnak épen csak ez a módja van a lapok s általában a felszinek kifejezésére.

78. §. Azonban kivánatos volna e szerint a szorzásnak olyas értelmezése, mely minden esetre módosítás nélkül volna alkalmazható. Én azt hiszem, ilyen volna a következő: *A szorzat oly két elem szerkezete, mely akármelyik elemének növekedtével növekszik, apadtával apad és valahányszor az elem ismétlődik, a szerkezet is ugyan annyiszor ismétlődik.*

Ez világosan csak metaphysikai értelmezés: nem is arra való, hogy a szorzás szabályait kifejtsük belőle, a mi ugyan, szigorúan véve, megeshetnék; hanem csak arra, hogy azon szellemi kapcsot, mely a szorzás feljebb részletezett külön eseteit összefűzi, általános elvben adja elő. Az osztásra ily értelmezést adni felesleges, minthogy a mint láttuk, az osztás nem egyéb, mint a szorzás megforditott kérdése.

79. §. Összeszedve vizsgálataink eredményeit, azt igyekeztünk kimutatni:

1) Hogy a szorzás eredeti és lényeges jellemvonása az *ismétlés*, melyet a mely pillanatban szemeink elől tévesztünk, azonnal a vezérvilágot vesztjük el, és setétben botorkázunk.

2) Hogy az ismétlés actusa, az ismétlendő tárgytól voltakép különbözvén a szorzó és szorzandó azonosságuk csak bizonyos kikötések mellett áll.

3) Hogy az ismétlés actusát s igy szigorúan véve a szorzót csak az ugy nevezett egész számok jelölhetik.

4) Hogy az ugynevezett tiszta vagy elvont tört szám egy lehetlen fogalom, egy non ens, és a mit e cím alatt értenek, vagy szorzási és osztási míveletek szerkezete, vagy arány.

5) Hogy az arány azon osztási mívelet, melyben az osztandó és osztó egynemüek.

6) Hogy a mennyiségek szintugy oszolnak szorzókra és osztókra, mint positivekre és negativekre, és a két jegy ($\times$) és (:) tökélyesen azon viszonyban van egymással, mint a (+) és (—); tehát ugyanazon szabályok szerint is kezelhetni. Jelesen ($\times$:) vagy (: $\times$) = (:) és (: :) = ($\times$). Végre:

7) Hogy a szorzás eszméjét minden eseteit magába foglaló értelmezéssel kifejezhetni.

80. §. Még egy kérdés maradt vitatlanul, az t. i. hogy vajjon ezen képlet:

$$\frac{e}{r} = \frac{s}{s'},$$

mindig lehetséges-e, ugy hogy *s* és *s'* számokat tegyenek? De minthogy ennek vizsgálata a hatványokkal szoros kapcsolatban van, akkorra kell halasztanom, mig a hatványozásról értekezésem III. részében tüzetesen szólandok, a mikor aztán az úgynevezett képzetes és kapcsolt számok (numeri imaginarii et complexi) kérdése megoldását is megkisértendem.

NAGY-OROSZI MEZŐVÁROS HELYNEVEI.

KÖZLI

NAGY IVÁN.

Ki helyneveket tudományos sikerrel akar gyüjteni, okvetlen szükséges, hogy a határt, — melynek helyneveit közli, — teljesen ismérje, hogy eképen a neveket kellőleg commentálhassa, vagy azokat okadatolhassa. Én nem valék ily helyzetben. Mind a mellett bátor vagyok a t. Akademia ebbeli gyüjteménye részére itt Nógrád vármegye szélén Drégely vára romjaitól nem messze fekvő Nagy-Oroszi mezőváros helyneveit közleni. Hadd pótolják ki — ha még be nem küldettek — addig is a hézagot, míg valaki akad, ki ezeket több határismerettel megküldendi. Hol a név eredetét s egyéb helyiségi tulajdonságot ismernem nem adatott, oda a jegyzetet megtenni el nem mulasztám.

Nagy-Oroszi mvárosnak, — mely nevét az oda telepitett orosz faj néptől kapta — s mely hajdan szabad kiváltságos község volt,

mint levéltárában erről okmányai világosan tanusitják — határa 3 vetőre van osztva. Következnek itt a dülök nevei 3 osztályban.

I. Alsó-mező Patak felé.

(Patak neve a szomszéd falunak.)

1. *Alsóban.*
2. *Alsó-mező Pussóban.*
3. *Berinkei szőlőbe.* (Berinke szomszéd falu, s ezen földek a szőlőbe vezető út mellett vannak.)
4. *Dinnye-földek.*
5. *Hora oldalra.* (Hora nevű kis erdő van a város keleti oldalán. Hora tót szó, magyarul = hegy.)
6. *Horai szőlőknél.*
7. *Horpácsi szőlők.* (Horpács is szomszéd helység neve.)
8. *Horán.* (A Hora erdő fölött.)
9. *Horpács.* (A Horpács falu fölötti földek.)
10. *Horán-gyep.*
11. *Két út között.*
12. *Kalvária dülő.*
13. *Kövecses.*
14. *Kalucskó fölött.*
15. *Királyföld.*
16. *Kalucskói lapos.*
17. *Lesnyik.*
18. *Mély utnál.*
19. *Mocsár.*
20. *Öreg országut.*
21. *Pussó.*
22. *Pintyóba.*
23. *Petákos.*
24. *Pataki határ.*
25. *Rókalyuk.*
26. *Széles rétek.*
27. *Tamásföld.*
28. *Tamásvölgy.*

II. Nagymező Vece felé.

1. *Bögőnél.*
2. *Bögő rét.*
3. *Bögő hegy.*
4. *Benkó.* (Vezetékneve volt jobbágy-embernek.)
5. *Benkó pástya.*
6. *Cseri rétje.* (Cseri volt jobbágy vezetékneve.)

7. *Dobogó hid.*
8. *Dolinákon.*
9. *Dobogó rét.*
10. *Hárskút.*
11. *Közep dülő.*
12. *Kis erdő.*
13. *Kalmár kút.* (Volt jobbágytól vette nevét.)
14. *Köpüs kút.* (Fa köpü volt a földbe ásva viztartóul, onnan a kút neve.)
15. *Kerek erdő.*
16. *Lespá kútja.* Lomhán vagy lágyan ejtve *Lespác*, különben roszúl mondják *Lespák*-nak is ; így ferdül el idővel a név. Igaz neve *Les Pál* kutja, t. i. bizonyos Pál nevű emberé volt a rét, hol e kút van. E kút mellett szokott volt Pál gazda lesni a lovászokra, kik éjenkint rétjét lelegelteték. Innen lön az *Les Pál kutja.*
17. *Nagy-Mező.*
18. *Parajos.* (Tulajdonságától ; sok paréj fü tenyész rajta.)
19. *Pincék alatt.*
20. *Szakadás fölött.*
21. *Vecei utnál.* (Vece szomszéd hontvgyei falu.)

III. Felső-mező Palánk felé.

(Drégely-Palánk is határos helység.)

1. *Borosföld.*
2. *Boros-völgy.*
3. *Belodás.*
4. *Csanki ortás.* (Tán Csanki irtotta.)
5. *Csepegő.*
6. *Forró kő.*
7. *Gudra malma.* (Gudra régi volt jobbágycsalád neve.)
8 *Hangyás.*
9. *Kerekkötő utnál.*
10. *Keserű vad alma.*
11. *Kis-Major.*
12. *Kertek között.*
13. *Kis kút.*
14. *Kerek uton alúl.*
15. *Lissói.* (Volt jobbágy neve.)
16. *Lucsko.*
17. *Leány-árok.*
18. *Országutnál.*
19. *Ortványosok.*
20. *Pap ortványa.*
21. *Pubori gödör.* (Gazdája neve Pubori.)

22. *Szenes.*

23. *Szőlők fölött.*

24. *Táborárok.* (Tábor-hely, midőn valaha Drégely vára víva-tott.)

25. *Várbérc.* (A várbérc felé fölnyuló szántóföld, mely az erdőbe beszögellik.)

Az erdő-részek.

Ezek nagy részben azon hosszú s mély völgyületeken s magaslatokon borúlnak el, melyek a Hont vgyei börzsönyi hegyekkel szakadatlan láncolatban a jenei, szokolyai sat. erdős bérceket képezik Nógrád vármegye délnyugati szélein. Következnek pedig eképen :

1. *Prokony.* (Fenyves erdőrész.)

2. *Száraz-patak.*

3. *Szenes oldal.*

4. *Russói kert.* (Russó vezetékneve volt jobbágynak, ki tán bérlette e részt.)

5. *Malinás.* (Sok málna találtatik ott).

6. *Remete kutnál.*

7. *Várbérc.*

8. *Karajsó.*

9. *Kerekbikk.*

10. *Kecskehegy.*

11. *Kecskehegy alyja.* (Völgy.)

12. *Öreg vágás.*

13. *Halyagos.*

14. *Kő-ember.*

15. *Bakos lápánál.* (Lábas erdő.)

16. *Tótok útja.*

17. *Várbikk.*

18. *Desskás*

19. *Hora.* A város keleti oldalán egy kis erdő neve, mely külön áll.

20. *Dolina.*

21. *Budihó.* (E hegynek neve már előfordúl 1283-ban is. — Fejér, Cod Diplom. Tom. V. Vol. III. pag. 197. közöltetik az esztergami sz. István hospitalis háznak Kemence és Berzence helységek határait körüliró leveléből az idézett évből, hol ezek vannak : „Quarum prima (Meta) procedit ab oriente, et venit ad quendam montem *Budihó hegye* vocatum"... sat. A nevezett faluk szinte ezen hegyláncolat aljában, de már Hont vgyében fekszenek.

22. *Drenó hegy.*

23. *Korányos.* Még szinte e hegyláncolatban (de már nem az oroszi határban) fekvő legmagasabb bérc, mely nevét onnan kapta,

mivel a fölkelő nap sugárai ennek csucsát aranyozzák meg legelőször.)

Az erdő területén található utak, csapások, árkok, vizjárások, gödrök, kopár, terméketlen vagy tisztás, fátlan téreknek nevei :

Pussó völgy.
Térkút.
Térló. (Gödör, benne vizfolyás.)
Borju dellő.
Keresztes tó.
Rakottyás tó. (Körötte rakottya-fák állanak.)
Malinás kút.
Polánka gödre. (Ez régi elnevezet lehet)
Remete-kút.
Drégelyvár. (Nevét különféleképp származtatják. Magyarból ugy, hogy tenne : *derég ely* vagy *„derék helyt."*
Török asszony utja. (Vezet ez út a vár felé.)
Kiskút.
Szomjú-gödör.
Marhajárás. (Most szekérút.)
Pinzásás. (Völgyfolyás.)
Gyalog út. (Ez most szekérút.)
Szúnyog kút.
Sziklás tér. (A Kőember nevű hegy homlokában.)
Királykút.
Agyagos.
Cserkút.
Galambkút.
Nagy oszlopó.
Faragott kút.
Mogyorós kút.
Szépágu falápa-gödre. (Ez ugyan hosszú helynév.)
Agyagos rét.
Marha dellő.
Halyagos bérc.
Bojnyik kút. (Bojnyik vagy bujnyik = zsivány, vagy szegény legény.)
Csurgó kút.
Malomkővölgy.
Bakos lápa (= gödre.)
Völgy-folyás.
Bék kútja. A városhoz nem messze. A nép egy része már *Békuljának* nevezi ellágyitva, vagy elferdítve.

E kút is még Drégely vára török korszakából való ; — s elkészitése módja is török műre mutat.

Megjegyzendőnek vélem még N.-Oroszi városáról, hogy noha

a Kálmán király által hozott s oda telepített lakosai oroszok valának is, később ezek kivált a XVI. és XVII. században magyarok s egy részben reform. vallásuak voltak. És ámbár a múlt század elején gr. Stahremberg adományul kapván a várost, a Drégely várában egykor katonai szolgálatokat tett szabad s megnemesített családok ivadékai az urbériség terhei elől elszéledtek, s egy részben az adományos által elüzettek, s helyökbe németek hozattak, a lakosság most ismét tisztán magyar ajku. *)

MEXICO FÖLDIRATI NEVEI HELYES KIMONDÁSÁRÓL.

MAYERFFY ISTVÁNTÓL.

1517-ben Velazquez Cuba sziget parancsnoka a bátor s vitéz Francisco Hernandez de Cordoba főnöklete alatt, három kisebb hajóból s 110 főből álló hadküldetményt (expedition) szerelt föl, s ezen csapat legelőször Cozumel szigetén, Yucatantól egy mérföldnyire kiszállván Mexico partjain, a spanyol király nevében foglalásokat tett. De vállalatukat egy a benszülöttekkel tartott csata után, melyben 44-en megölettek s a többiek többnyire megsebesíttettek, félbe kellett hagyniok és csak hamar visszaindultak Cuba szigetére, hol főnökük a kapott sebek következtében meghalt.

Azonban a spanyol kiömlött vérrel drágán megvásárolt arany, melyet ezen első küldetmény viszahozott, ujra fölingerlé kincsvágyu-

---

*) Czuczor Gergely rt. jelentéséből e közleményről ide iktattatnak a következők : „Hogy e kis helynévtárban alig van oly ódon alakú s elavult szó, milyeket a helynevekben gyakran találunk, onnan magyarázható, hogy e város régi lakói szlávok levén, és csak később magyarosodván meg, az eredetileg szláv helyneveket újabbkori közdivatú magyar szókkal cserélték föl. Némelyek azonban még a szláv elnevezésekből megmaradtak, mint *hora*, *kalučkó*, tótul *kaluzska*, tavacska ; *lesnyik*, tótul erdőkerülő csősz, melynek gyöke különben a magyar *les* és csak képzője tót ; *dolina*, magyarul völgy ; *belodás*, az egész homályos előttem, de első része *belo* fehéret jelent ; *lucsko*, magy. *rétecske*, mert *luka*, rét, mező ; *prohony*, v. *prohonyi* tótul bő, gazdag ; *dreno-hegy* abajdoc szó, mert dreno tótul somfát, somot jelent, tehát *dreno-hegy* = somhegy ; *polánka*, tótul mezőcske ; *Drégely* aligha *derék hely*, mint közlő véli, hanem inkább *Drenkár* lehetett, azaz Somos, a többes számu *drenki* törzstől."

kat s april 8-án 1518-ban Grijalva 240 emberrel négy hajón ugyanazon irányt, melyen Cordoba előrenyomult, vevé, s ugyanott, hol ez megveretett, kiszállt. Nem sokáig késtek az indusok és csakhamar öszszeütköztek. Ámbár ekkor többen a spanyolok közől elestek, mégis a győzelem részükön maradt.

E csata után visszaszállitá hajóira katonáit s a partok mellett vitorlázva, több, az ujonan fölfedezett földön eddig még nem látott nagyságú városokat vettek észre. A hazájoktól már rég távol lévő katonák képzelő tehetségök tüzében honuk városaihoz hasonlíták ezeket s ezért Új-Spanyolhonnak (nueva españa) nevezék e földet. Itt ujra kiszállván, babonás tisztelettel mint fölsőbb rangú lények fogadtattak. Hat nap alatt, kés, tükör, olló s egyéb csekélységek cseréje által temérdek kincset szereztek. Többen közőlök az egész küldetmény telepitését javaslák, de a betegek nagy száma, a nagy melegség által romlásnak indult élelemszereik már most is fogyott állapotáért, veszélyesnek tartá főnökük ily körülmények között e földrész elfoglalását, miután ugyis eléggé érezték a benszülöttek fegyverök dühöngő súlyát. Kevéssel tovább a part mellett vitorlázva hat hónapi távollétök után visszatértek Cubába.

Ezen hadjárat ujra föleleveníté Velazquez arany utáni vágyát s 1519. év elején Fernando Cortez 11 kisebb hajóval 600 emberrel, kik közől csak 13, puskával ellátva, 32-en íjakkal, s a többiek dárdákkal fölszerelve; 16 lovas, 10 kisebb ágyu s négy sugárágyuval (falconete) az előbbiek utját követvén, több helyeken kiszálltak s végtére a Cempoala városához közelfekvő parton hajóit elégeté s e tartomány hóditásához fogott.

Mindnyájan a partok mellett nagyobb s kisebb városokat s helységeket találtak s belebb nyomulván, Cortez csodálkozott ezeknek nagyságán s rendes épületein.

Ezeket előre bocsátva megemlítendő, mikép az akkori helységek s városok eredeti nevöket máig is megtarták, és csekély kivétellel csak az ujonnan épültek neveztettek spanyol nevekkel. Az előbbiek a spanyol helyesirás szerint nevezve legtöbbnyire hibásan fordulnak elő földabroszainkon. A régi spanyol irásmód által szokásba vett *x* betü még jobban összezavará helyes elnevezésöket; min ujabb időkben maga a madridi tudóstársaság segitvén, ugy szólván egészen kiküszöbölé e betüt.

Mindenek előtt meg kell ismerkednünk a spanyol hangok kiejtésével s ezután összehasonlítjuk az aztékek hangjaival.

A spanyol hangok a következők.

Alaphangok : a, e, i, o, u. 5

Ezeknek módosításai :

Ajk-hangok	:	be, pe, me	3
ajk-fog „	:	ve, fe.	2
fog „	:	se, che (sze, cse)	2

nyelvfog	„ :	ce, vagy ze, de, te (sze)	3
nyelv	„ :	le, ne, ere, rre	4
nyelv-íny	„ :	llc, ye, ñe (lye, je, nye)	3
torok	„ :	gue, ca vagy que, j (ge, ka, v. ke, s a német ch p. chemie)	3
			25

s igy huszonöt hangja van a spanyol nyelvnek, melyeket a következő betűkkel jelöl :

a
b, v és b hang között
c, mint sz, a o u előtt mint k
che, mint cs
d
e
f
g e és i előtt mint a német ch, p. chemie, chirurg, a, u, valamint minden mássalhangzó előtt mint a magyar g
gu mint g
h szinte mint a francia nyelvben hehenet
i
j, mindig mint a német ch
l
ll mint ly
m
n
ñ mint ny
o
p
qu mint k
r
s mint sz
t
u
v
x magánhangzó előtt mint a német ch s mássalhangzó előtt mint sz
y mint j
z mint sz.

Azon betűk, melyeknek kiejtési módja nincs mellékelve, egészen ugy hangzanak mint a magyarban.

Igy tehát betűi közöl a k és w hibázik, ugy szintén hangjából a *cs* s a *z*, s mindkettő közől az *ö* s *ü*.

A következő minta összehasonlitásul szolgáljon a magyar, spanyol s aztėk hangok kiejtésének :

Magyar hangok	Spanyol hangok	Azték hang a spany. helyesirás szerint	Hangok, melyek az azték nyelvben hibáznak	Azték nevek a spanyol irásmód sz.	Kimondásuk a magy. irásmód szerint	Magyarázatuk
a	a	a	—	atl	atl	viz
b	b—v	—	b			
cz	—	tz	—	tzapotl	capote	egy gyümölcs (tehras zapote)
cs	ch	ch		chia	csia	egy növény magjából készült ital
d	d	—	d			
e	e	e		etl	etl	bab
f	f	—	f			
g	gu	—	gu			
gy	—	—	gy			
h	—	—	h			
i	i	i		ititl	ititl	has
j	y	y		yey	jej	három
k	qu	qu, ca		quema	kema	igen
l	l	l [1])		makuili	makuili	öt
ly	ll	ll		calli	calyi	ház
m	m	m		mete	metl	amerikai agave
n	n	n		nenepili	nenepili	nyelv
ny	ñ	—	ñ			
o	o	o		ocotl	okotl	fenyö fa neme
ö	—	oe—ue [2])		teotl	tötl	Isten
p	p	p		patli	patli	fü
r	r	—	r			
s	—	sh		shivitl	siuitl	bolygó csillag
sz	s	x és z		ixtli, ze	isztli, sze	élet, egy
t	t	t		tomatl	tomatl	paradicsomalma
ty	—	—				
u	u	u [3])		cuicatl	kuikatl	ének
ü	—	—				
v	v	hue [4])		ihuan	iuan	igen
z	—	—				

1) Ámbár l betüvel soha sem kezdödik szó, mégis szótag elején s magányosan is elöfordul.

2) eo, helyett néha eu tétetett a spanyol irásmód szerint, de mindkettö ö hanggal bir.

3) Az azték nyelvben sohasem használtatik magányosan s mindég utána tesz egy a, e, vagy i-t, u. m. huchue, öreg.

4) Tiszta v betüje nincs s azért a spanyol mindég hue-vel irja.

x, y, és z mint elöbb emlitém, mondatnak s e hangok szinte az azték nyelvben hibáznak.

Azon föld, melyre Cortez 1519-ben lépett, Anáhuac földje vala s az ekkori mexicoi császár Moctencoma majd az egész fölött uralkodott. Arolhuaca, Tlacopan és Mechoacan királyságok; Tlaxcala, Cholula és Huexotrinco kisebb köztársaságok függetlenül maradtak. Mind ezekben Cortez számos városokat s helységeket talált u. m. Cempoalla, Tlaxcala, Chalco, Texcoco, Itztapalapan, Xochimilco, Mexicaltrinco, Teotihuacan sat. A spanyolok uralkodása alatt más több városok épültek. ezeket és a kerületekre osztott földet, több hegyeiket s folyóikat spanyol nevekkel nevezék.

Összehasonlitás végett a következö rovatokban emlitem ;

A spanyolok által elnevezett kerületek	Királyságok s köztársaságok 1519-ben
Veracruz	Totonaca, Cempalla
Puebla	Mixteca, Tlaxcala
Chiapao	Teochiapa
Tabasco	Coatzacualco
Oaxaca	Huaxyacac
Mexico	Mexico
Mechoacan	Mechoacan királyság
Jalisco	(Mechoacan királyság)
Colima	Colima királyság
Cinaloa	vadotomita és chichimeca törzsök által lakott föld
Sonora	(vadotomita és chichimeca törzsök által lakott föld)
Queretaro	Marahoacan
Guanajuato	Matlarinco
Guadalaxara	(Matlarinco)
Zacatecas	Meztitlan
San Louis Potosi	Huastecapan
Nuevo Leon	(Huastecapan)
Coahuila	vadindusok által lakott föld
Durango	(vadindusok által lakott föld)
Chihuahua	(vadindusok által lakott föld)

Nevezetesebb hegycsúcsok

spanyol nevei	azték nevei	magyarázat
Volcan de orizaba	Citlaltepetl	csillaghegy
Cofre de Perote	Nauhcampetepetl	roszföld hegye
Popocatepetl	Popocatepetl	füsthegye
Iztaccihuatl	Iztaccihuatl	fehér asszony
Jorullo	Jorullo	nincsenek jelentései.
Malinche	Mattacuey	
Vulcan de Tuxtla	Tuxtla	

Folyók

Alvarado	Papaloapan
Tabasco	Huichola
Uzumazinta	Uzumazinta
Coaracualo	Coazacualco
Tampico	Pamuco
Medellin	Jumapa

Nevezetesebb spanyolok által épült s elnevezett városok	Nevezetesebb eddig fenmaradt azték városok
Veracruz	Mexico
Orizaba	Jalapa
Cordoba	Tlaxcala
Puebla	Texcoco
Perote	Mexicalcinco
Morelia v. Valladolid	Huachinanco
Monterey	Teotihuacan
Queretaro	Atlixco
Guadalaxara	Teapa
Guanajuato	Oaxaca
Matamoros	Tabasco
San Luis	Tula
Victoria	Acapulco
San Juan stb.	Tehuacan stb. stb.

Nem tartom feleslegesnek némely azték szavaknak u. m. a számnevek, melléknevek, főnevek, viszonyszoknak sat. kiejtését elősorolni. Elébb azonban az azték szavak összetevéséről néhány példákat adok; ezek t. i. több mássalhangzókat s magánhangzókat kihagynak u. m. *tlasotli* = kedves; *mauisstik* = tisztelt; *tötl* = isten; *tlakatl* = embér. Hogy ezen szavakat egybehúzhassák, kihagynak belőlök két magánhangzót s nyolc mássalhangzót s így mondják: Tlaszomauisztötlakacintli, vagyis : kedves tisztelt istenember : hozzá teszik a *cintli* szavat, hogy a nagyobb szivbeli tiszteletet kifejezzék, melylyel egy följsőbb rangu személy iránt viseltetnek. Így ez a szó: *nauatl*, mely az embernek származását, állását, nevelését egy szóval méltóságát jelenti, különféle elő- s viszonyszavak által következő fokozat szerint ejtetik ki : *te* = te megvetéssel, *teuatl* megvetés nélkül; *teuatcin* vagy *momauisziotcin* ő méltósága, *motlato kamauisziotcin* fölséges s királyi személy; *motlassomauisztlato kamauisziotcin*, nem tudom mikép kifejezni, mert egy a legfelsőbb fokon álló tisztelet bizonyitványát jelenti. Egy ige csekély változattal különféle jelentést kap, például : *csiua* = tenni vagy cselekedni : *csicsiua* valamit szorgalmatosan vagy elővigyázattal cselekedni : *csiuilia* valamit mással cselekedni; *csiualtia* cselekedni azért, hogy valamit tegyen; *csiuatiu* valamit elkezdeni; *csiuako* valamit elvégezni, *csiutiu* cselekedésben lenni.

Sokszor egy szó a cselekvő főnevet s a szenvedő és cselekvő igét magában foglalja, például : *kalpisski* azon ember, ki őrzi a házát.

A következő szavak kiejtésénél csak azt jegyzem meg : miután a magyarban hibázik a német ch, s az azték nyelvben igen sokszor előfordul, mindenütt, hol ez történik, ch-val irtam a hangot :

Azték számnevek :

1	=	sze
2	„	ome
3	„	jei
4	„	naui
5	„	makuilyi
6	„	csikuasze
7	„	csikome
8	„	csikuei
9	„	csiuknaui
10	„	matlactli
15	„	csasztolyi
20	„	szempoalyi
40	„	ompoalyi
60	„	epoalyi
80	„	naupoalyi
100	„	makuilpoalyi
120	„	csikuaszempoalyi

Ezen szavakkal különféleképp egymás között összeragasztva s ezen három szám kiejtésével u.m. *poalyi* = husz, trontli = négyszáz s *chikipilyi* nyolcezer, akár miféle öszveget számíthatnak.

200	10 szer 20	matlakpoalyi
300	15 „ 20	kasztolpoalyi
400		szentrontli
800		ontrontli
1200		etrontli
1600		nautrontli
2000		makuilcontli
2400		csikuaszencontli
4000	10 szer 400	matlakcontli
6000	15 „ 400	csasztolcontli
8000		szechikipilyi
16000		onchikipilyi sat.

Melléknevek, ragasztékok, névmások sat.

egyik = szekin, másik = okszekin
több = okacsi
mert = tleika, azért = ika inon
ugy = juki, ugyis = szanojuki
hol = kampa, ott = ompa
itt = nikan, mindenütt = nouian
minden = nocsi, mindnyájan = nocstin
a névszó: a, az, ini vagy in
kicsoda = akin, micsoda = tecs
minden dolgok = nocsi in tlamantli
hogyan = kenami, mikép = kenin
csak = szan, csak egy = szansze
val, vel = iha
mink = mo, mienk = to
vagy = noszo
igen = kema, nem = amo
ámbár = aumanel
valami = itla, semmi = atle
melyik = katle
hányan = keszki
ban, ben = itecs, nikan
mikor = ikak, most = aszka
azonban = tel
emez = non, ezek = nin
előbb = kana
félre = nonkan
miért = itecs, miért? = ipampa?
errel = ikanin, első = inikszentetl
mit = tlen, második = inikontetl
valamint = szeki { harmadik = jejtetl; negyedik = nautetl }
és = iuan, ötödik = makuiltetl
ha nem = tlakamo { hatodik = csikuaszentetl; hetedik = csikontetl }
azután = kakinon, nyolcadik = csikuetetl
mennyi = keszkintin { kilencedik = csinautetl; tizedik = matlatetl }
egyedül = iszelcin
más = oksze
ime = iszkatki
ott = ompa, itt = nikan
sok = miesz
enyim = no
jól = kali, roszul = amo kali
soha = aik
habár = manel
nagy = uei, igen nagy = ueluei
semmit = atle
mennyi = keszkintin

Főnevek, melyek bölcseleti s erkölcsi dolgokat jelentenek.

dolog = tlamantli
jóság = kualyoti
valóság = neltilictli
egység = szetilictli
kettőség = ometilictli
háromság = jeitilictli
isten = Tötl
istenség = Töjotl
figyelem = nejolnonocalictli
előrelátás = tlacstopai tlalictli
kétség = nejolcoconalictli
visszaemlékezés = tlalnamikilictli
feledés = tlalkaualictli
szerelem = tlaszotlalictli
gyülölet = tlakokolictli
félelem = tlamautilictli
remény = netemacsilictli
a ki mindeneket bir { tloké nauake

az a kiért élünk = ipalnemoani
megfoghatlan = amaszikakakoni
idő = kauitl
mindennek teremtője = szenjokojani
mindenható = önuelitini
mindenhatóság = szenueliszilisztli
személy = tlakatl, tlakajotl
anyaiság = nanjotl
emberiség = tlaltipaktlakajotl
lélek = tejolia
ész = teisztlamatia
okosság = tlamatilisztli
igazság = isztlamacsilisztli
tudomány = tlaiszi matilisztli
gondolat = tlanemilisztli
fájdalom = nekokolisztli
megbánás = nejoltekipacsolisztli
kivánság = elyeuitlisztli
erény = kualtiuani, jektiuani
gonoszság = akualyotl
erősség = tolcsikaualisztli
mérsékletesség = tlaichjejekolisztli
nagylelküség = jouelisztli
türelem = tlapakkaiijo uilisztli
adakozóság = tlanemaktilisztli
szivesség = tlatlakojotl
szerénység = neknomatilisztli
kevélység = nepoualisztli
fösvénység = töjeuakatilisztli
irigység = nechikolisztli.

Más főnevek.

levegő = eekatl
fagyapot = icskatl
föld = tlali
ruha = tlakemitl
nap = tonul
viz = jeuacin
szó = itlatolcin
lábak = ichiciciua
atya = tetacin
anya = inanci, anyánk = tonanci
férfi = tlakatl
asszony = sziuatl
kő = tetl
fa (darab) = kauitl
bün = tlatlakol
szemek = isztolo ciciua
fülek = inakaciciua
gyapju = tomitl
ember = okicintli
fiu = ipilcin
tojás = totoltetl
tüz = tletl
az ég = iluikak
test = itlakajocin, tlalnákojo
teremtő = teyokoyani
ház = kale
arc = chajak
isteni arc = itöchajakatzin
isten = tötl
istenek (több) = teteo
test = nakajo
az élet = in ijolilisz
kenyér = tlaszkal
az ördög = tlauelilo
szülők = itame.

Néhány igék s hajtogatásai.

adni = makilia
hogy adjon nekünk = tecu momakilia
hogy adjon nekik = ekuin momakilia
hogy adjon neki = kimomakilia
adni neki = tikmakaszke
épen most ad = kimoma kilitike
látni = motilia
mí láttunk = otikmotilike

ők látják = motilitikate
nem láthatjuk = aueltikmotilike
ő látja = motilitike
látjuk = timota
akarni = neki
akar = kineki
nem akar = amokineki
akarunk = tikneki
hogy ő akarjon = ki monekilitisz
akaratja = itlanekilicin
akar mondani = kitoszneki
hallani = kakisz
hallani őt = tikakiszke
ő hallja őt = kineokakicinoa
tenni = csiua
cselekedetik = mocsiua
ő teszi azt = kimocsiuaeicinoa
cselekedetet = omocsiuacino
ő tesz = kimocsiuilia
ő tette azt = okimocsiuili
tedd (azt) = tikcsiuasz
tennünk kell = tikcsiuaszke
teszsztük = tikcsiua
kelleni = uikilia
neki kell (tenni) = teuikilia
a mit nekem kell = notecspoui
" nekünk " = totecspoui
hinni = neltokasz
hinni fogom = tlaneltokasz
hogy higyed = tikmoneltokitisz
nekünk hinni (kell) = tikneltokaszke
ő hisz = kimoneltokitia.

Azték mi-atyánk :

Totetaciné iluikak timojesztika majekteneualo mo tokaczin, ma touik ualiu motla tocajocin; machiualo in tlaltikpak in motlanekilicin in juchiualo in iluikak : to tlaszkal momosztla e totecsmonekisz ma aszka machitecs momakili; machitecs motlapopoluili in to tlatlakol injuki tikintlapopoluia in tecstlatlakaluia : makamochiteco momakauili inic amo ipan tiueciske ipan tenejekjekoltilisztli. Maimocsiua.

AKADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A nyelvtudományi osztály ülése nov. 30. 1857.

Mélt. B. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból : Balogh, Czuczor rr. tt., Ballagi, Hunfalvy, Mátray, Reguly ll. tt. — Egyéb osztályokból : Bugát, Érdy, Gebhardt, Horváth C., Kiss K. rr. tt. — Bertha, Brassai, Csengery, Lukács, Pauler, Pólya, Tóth, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Hunfalvy Pál* lt. ily című értekezést olvasott : *Bábel tornya,* v. Nabukhodonoszor borzipai feliratának fejtegetése Oppert szerint.

— A *titoknok* pillantást vetvén *Fáy András* akademiai igazg. és tiszt. tag félszázados irói pályájára, azt indítványozta, hogy az akademia őt örvendező és érdemeit méltányló levéllel tisztelje meg; mi köz értelemmel elfogadtatván, a levél egy akadémiai üdvözlő küldöttség által a jubiláris irónak átadatni rendeltetett.

— Olvastatott a *Nyelvtudományi Bizottmány* Jelentése, melyben 1. *Álgyay Lipót Mestermüszótára*, bővítve a *Bodor Ferenc és Rionák György*féle, az akad. által már régebben megvásárlott, bányászati szótár cikkeivel és *Ballagi Móric* gyüjteményével, az utóbbi által újra szerkesztve; 2. *Fábián István Finn Nyelvtana* és *Hunfalvy Pál Finn Chrestomathiája*, amaz mint a tudomány színvonalán álló jeles dolgozat, s irodalmunkban lényeges hézagot pótló; ez, mert a finn költészet és irodalom sok jeles darabjait foglalva magában, eredetiben, forditással, nyelvtani, szókötési és hasonlító jegyzetekkel és szótárral, mind a finn nyelv tanulóinak nyelvanyagot, mind az irodalombarátnak a finn irodalmat ismertető kézikönyvet nyújt, nyomatni ajánltattak. E javaslatok elfogadtatván, az öszves ülés elibe rendeltettek terjesztetni.

A philos. és társad. tudd. osztályai ülése dec. 7. 1857.

Mélt. gróf Dessewffy Emil úr elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Császár F. tt.; Horváth C., Szalay rr. tt.; Bertha, Karvasy, Lukács, Pauler, Tóth L. ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ágoston tt., — Balogh, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Kiss Károly rr. tt., — Ballagi, Brassai, Csengery, Csorba, Hunfalvy, Kubinyi F., Reguly, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Pauler Tivadar* lt. *emlékbeszédet* mondott *Szlemenics Pál rt. felett.*

— Olvastatott: *Szontagh Gusztáv* rt. értekezése: *Az egyezményes elv alkalmazása a philosophia tanaira, IV.*

Öszves ülés ugyanakkor.

— *Az évkönyvi és értesítői munkálatok miképeni megvizsgáltatása* körül, a javaslat-adó küldöttség előadása nyomán a következő *rendszabály* állapíttatott meg:

1. Minden, akár az Évkönyvben, akár az Értesítőben kiadatni kivánt munka előbb valamely osztályülésben vagy egész kiterjedése szerint, vagy kivonatilag felolvasandó.

2. A kiadatni kivánt munkát a szerző átadja a titoknoknak, ki hetenként az e végre begyülteket bejelenti az elnöknek azon végre, hogy ez minden egyes dolgozatra három tagból biráló választmányt nevezzen.

3. E bizottmány két tagja, hacsak lehet, s bizonyos tekintetek egyebet nem javasolnak, az illető osztályból vétetik, a harmadik bármely osztályból, de ügyelettel mindenkor a külön eseti illetékességre.

4. E birálók, elolvasván otthon a dolgozatot, összejőnek, s mi után kiki abbeli véleményét indokolva előadta: vajon az az Értesítőbe, vagy épen az Évkönyvekbe felveendő-e, vagy mellőzendő? tanácskozás utján a munka sorsát eldöntik.

5. Ha valaki határozottan az Évkönyvekbe kivánná felvétetni dolgozatát, a bizottmány csak az Évkönyvek rendeltetése szempontjából hozza itéletét; fenmaradván a birálók azon szabadsága: ha a munkát nem tartják is elég *fontosnak* hogy az Évkönyvekbe felvétessék, ha különben az Értesítőbe felvételre minősítve van, azt az utóbbiba ajánlani.

6. A kimondott itélet rövid jegyzőkönyvbe foglaltatik, mely a bizottmány tagjai által aláiratván, a titoknok által az elnök elébe terjesztetik, ki az eredményt, ha kedvező, az illető osztály ülésében bejelenti.

7. A bizottmányok az itélet hozásában az akademiai dolgozatok rendeltetését az Értesítőre nézve is minél szigorúbban tartsák szem előtt (Utasító Határozatok 1848. 44. pont); a tárgy és eredmény szerint fontosbak az Évkönyvekbe sorozandók.

— A *titoknok* olvasta a cs. k. helytartósági osztály alelnökének Budán nov. 29. költ levelét, melyben jelenti, hogy a lisaboni cs. k. követ a cs. k. külügyministeriumhoz az e levélhez mellékelt, s neki a portugal kir. ministeriumtól kézbesített kéziratcsomót tette által, melyet az angolai tartományban földirati nyomozásokkal foglalkodó ismeretes magyar utazó, *Ölömösi Magyar László Amerigo*, a magyar akademiának kért általküldetni. Mely alkalommal a portugal-kormány azon ohajtást nyilatkoztatván ki, bár, ha a Magyar László utazási munkája kiadatnék, a kir. tengerész-ministerium, levéltára számára, egy példányt nyerhetne: a cs. k. magyarországi főkormányszék arra az akademia elnökségét fel is szólítja. Az ülés örömmel vevén a Délafrikában dicséretesen munkálkodó hazafi szorgalma e nagyobbszerű jelét, azt a Történelmi Bizottmányhoz tette által megvizsgáltatás és díjjavaslás végett.

— A *titoknok* jelentést tett a dec. 3-kán végzésileg *Fáy András jubiláris író* és akademiai igazgató s tiszt. tagnál megjelent tisztelkedő küldöttség eljárásáról; s olvasta egyszersmind a megtiszteltnek dec. 5. kelt köszönő levelét. Az ezen tárgyra vonatkozó irományok az akademia e nagy érdemű tagja iránti kegyeletének emlékeül külön füzetben kinyomatni rendeltettek.

— Olvastatott a bécsi *cs. kir. földirati társaság* levele, melyben az akademiát a vele csereviszonyba lépésre felkérvén, részéről azt „Mittheilungen"ei megküldésével nyitja meg; mihez képest az ülés az Évkönyvek, Értesítő, történelmi és földirati kiadványainak a cs. k. földirati társaság számára rendes megküldését határozta el.

— Olvastatott *Bauer Márkfi Hermán* levele Szegedről, melyben az Ő Felsége ez idei körutja alkalmával általa kiadott tisztelgő versezetből 136 példányt küld az akademia részére eladás végett.

— A *titoknok* a követk. testületektől mutatott be küldeményeket: az *amerikai philos. társaságtól*: Proceedings, jul. — dec. 1856.

No 56. Philad. — *A cs. k. geologiai intézettől* : Jahrbuch d. k. k. geol. Reichsanstalt. 1857. No. 2. Wien.— *A magy. természettud. társulattól* : Évkönyvei III. kötetét. Pest, 1857. — *Az erdélyi országismertető egylettől* : Archiv des Vereins f. siebenb. Landeskunde. Neue Folge II : 2. 3. Kronstadt 1856—7. Jahresbericht des Vereins f. 1854—6 és 1856—7. Hermanst. 1856—7. Bielz : Fauna der Wirbelthiere Siebenbürgens. Herm. 1856. — *A délisszláv történeti egylettől* : Arkiv za povjestnicu Jugoslavensku. IV. Zágr. 1857. — *A pesti iparkamarától* : Jahresbericht der pest-ofner Handelskammer f. 1854—6.

— Ugyanaz *magányosoktól* : *Orosshegyi Józsától* : *Szervényi Vegytan Dr. Strecker után. Pest, 1857. — *Palacky Ferenc* lev. tagtól : *Geschichte v. Böhmen. IV. 1. Prag, 1857. — *B. Rudics Józseftől* : *Hervatag Füzér. Pest, 1857.

A történettudományi osztály ülése dec. 14. 1857.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból : Érdy r., Csengery, Wenzel ll. tt. — Egyéb osztályokból : Bugát, Frivaldszky, Gebhardt, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. — Ballagi, Bertha, Pauler, Peregriny, Pólya, Reguly ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Érdy János* rt. *a magyar emlékérmekről* értekezett, s azok közől számos érdekesb darabokat elő is mutatott.

— *Wenzel Gusztáv* lt. *Szerémi Györgynek* mint becses magyar emlékirónak méltatását adta.

A mathem. és természettud. osztályok ülése dec. 21. 1857.

Kubínyi Ágoston ig. tag. helyetteselnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból : Bugát, Frivaldszky, Győry, Kiss K. rr. tt., Brassai, Csorba, Pólya ll. tt. — Egyéb osztályokból : Czuczor, Érdy rr. tt., Ballagi, Bertha, Hunfalvy, Karvasy, Lukács, Pauler, Peregriny, Reguly, Tóth L. ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Pólya József* lt. *az érzékek tevellési körét* fejtegette bezárólag.

— Olv. a Történelmi Bizottmány Jelentése *Magyar László Délafrikai Utazásai első kötetéről*, melynek alapján a munka, mint olyan, mely Délafrika belsejére új világot vetve a földirati tudomány lényeges gazdagitására szolgál, előleges nyomtatás végett az elnökségnek ajánltatott.

— Olvastatván a *szentpétervári cs. földirati társaság* levele, melyben azon ohajtás fejeztetik ki, bár a m.akademia vele csereviszonyba lépne, jelenti, miszerint e viszonyt öt rendbeli munkája beküldésével megkezdte ; az ülés e nevezetes társaság ajánlkozását szivesen ve-

vén, azt az Évkönyvek, Értesítő, történeti és földirati kiadványai rendes megküldésével határozta viszonoztatni.

— A titoknok a követk. *testületektől* adott be küldeményeket: A *Smithsonian-Intézettől*: a) Sm. Contributions to knowledge. Vol. IX. Wash. 1847. b) az *ohioi gazdasági államhatóságtól*: Tenth annual report of the Board of agriculture of the State of Ohio for the year 1855. Chillicothe 1856. c) Report of the Superintendent of the U. S. Coast Survey for 1855. Wash. 1856. d) 24-th annual report of the Pennsylvania Institution for the instruction of the blind. Philad. 1857. — A *philad. Academy of natural sciences* részéről. a) Proceedings 1856. sept. — dec. 1857. jan. — march. b) Act of incorporation and by-laws of the Acad. of Nat. Sc. of Philad. 1857. — A *st. louisi akademiától*: The Transactions of the Acad. of science of St. Louis. S.L. 1857. Vol. I. 1. — A *pozsonyi természettud. egylettől*: Verhandlungen des Vereins für Naturkunde zu Pressburg. I. II. 1. Presb. 1856, 7. — *Magányosoktól*: *báró Czoernig Károly* úrtól: a) Bericht des Freyh. von Czoernig an die Vorbereitungs-Commission der dritt. Versammlung des internationalen statistischen Congresses. Wien, 1857. b) Ugyanazt franciául. c) Programm für die dritte Versammlung des internation. Congresses für Statistik. W. 1857. d) Ugyanazt franciául. e) Erstes Verzeichniss der dem dritt. internat. Statistisch. Congresse in W. vorgelegten Schriften. f) Table des documents communiqués par le ministre Imp. Roy. des Finances au congres de Statistique à titre de renseignement. g) Vergleichende Übersicht der aerarialen Salzerzeugung. W. 1857. h) Vergl. Übersicht der aerarialen Salinenforste. W. 1857. i) Moriz Stubenrauch's: Darstellung des Vereinwesens in Oesterreich. W. 1857. k) Die Grundentlastung in Oesterreich. I. Th. W. 1857. l) Darstellung der Ergebnisse der Strafrechtspflege in Oesterreich im Jahre 1856. 2 Hefte. W. 1857. m) Montan-Handbuch des Oest. Kaiserthums für 1857. II. Th. W. 1857. n) Movimento di Navigazione in porti austriachi e della navigazione austriaca in porti esteri negli anni 1851—55. Trieste, 1857. n) Movimento della navigazione e commercio in Trieste nell' anno solare 1856. Trieste, 1857. o) Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. I. Jahrgang. I. Heft. W. 1856. p) Industrie-Statistik d. Oest. Monarchie f. d. Jahr 1856. I. Heft. Wien, 1857. Továbbá *Czoernig* úrtól: a) Ethnographie der öst. Monarchie. I. B. 1. Abth. és II. B. W. 1855—57. b) Ethnographische Karte d öst. Monarchie von Fr. H. v. Czoernig. W. 1855. — *Csorba József* ltól: *Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857. — *Nagy József* és *Láng Ferenctől*: *Magyarhoni Természetbarát. V. és Der Naturfreund Ungarns. V. — Gróf *Teleki Juliánától*: Tisza Domokos hátrahagyott Versei. Pest, 1857. Dr. *Tormay Károlytól*: Das oesterr. Tabak-Monopol. Von Plenker W. 1857; Statistik der Stadt Wien. 1857. — Ugyanaz *kötelmi példányokban* beadott 15 dbot Bucsánszky pesti, 2 dbot Burger szegedi, és 1 dbot Szilády kecskeméti nyomdáikból.

— Zádor György rt. levele mellett beadatott *Józsa Péter* legf. tszéki udv. tanácsostól a régiséggyüjtemény számára egy vérveres carniol *intaglio*, mely egy táncoló ifju faunust ábrázol, s 1855. évi augustusban Biharban a nagyszántói határban egy erekkel körülvett térségen, az úgy nevezett gönci szigetben találtatott, mely korábban a közlegelőhöz tartozván, tagosítás alkalmával a tiszt. úr birtokába jutott, s ezelőtt három négy évvel töretett fel. Köszönettel vétetvén, rajza imitt közöltetik :

— Az 1858. évi *üléssor* következőleg szerkesztetett :

Jan. 4. *Összes akademiai ülés.*
— 11. Nyelv- és széptudd. oszt.
— 18. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 25. Történettud. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*
Febr. 1. Math. és term. tudd. oszt.
— 8. Nyelv- és széptudd. oszt.
— 15. Philos. és társ. tudd. oszt.
— 22. Történettud. osztály.
— — *Összes akademiai ülés.*
Mart. 1. Math. és term. tudd. oszt.
— 7. Nyelv- és széptudd. oszt.
— 15. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 19. *Összes ülés.* (Teleki-jutalom kihird.)
— 22. Történettud. oszt.
— 29. Math. és term. tudd. oszt.
Apr. 12. Nyelv- és széptud. oszt.
— 19. Philos. és társad. tudd. oszt.
Apr. 26. Történettud. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*
Máj. 3. Math. és term. tudd. oszt.
— 10. Nyelv- és széptudd. oszt.
— 17. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 31. Történettud. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*
Jun. 7. Math. és term. tudd. oszt.
— 14. Nyelv- és széptudd. oszt.
— 21. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 28. Történettud. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*
Jul. 5. Math. és term. tudd. oszt.
— 12. Nyelv- és széptudd. oszt.
— 19. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 26. Történettud. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*

Szünidő.

Oct. 4. Math. és term. tudd. oszt.
— 11. Nyelv- és széptudd. oszt.
— 18. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 25. Történettud. osztály.
— — *Összes akademiai ülés.*
Nov. 8. Math. és term. tudd. oszt.
— 15. Nyelv- és széptudd. oszt.
Nov. 22. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 29. Történettud. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*
Dec. 6. Math. és term. tudd. oszt.
— 13. Nyelv- és széptudd. oszt.
— 20. Philos. és társad. tudd. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1857. Nyomatott Emich Gusztávnál.

TARTALOM.

Akademiai tárgyalások.

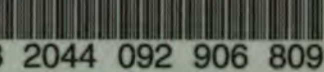
ÉRTEKEZÉSEK.

Nyelv- és széptudományi osztály.

Philosophiai és társadalmi tudd. osztályai.

Történettudományi osztály.

Mathematikai és természettudományi osztályok.

2044 092 906 809